

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Kirikkale University Journal of Social Sciences

OCAK/JANUARY 2021

Cilt/Vol: 11

Sayı/No: 1

ISSN 2146-2879
e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2021 Cilt/Vol: 11, Sayı/No: 1

2011 yılında yayın hayatına başlayan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve temmuz aylarında yılda iki sayı olarak yayımlanan **ULUSLARARASI** hakemli elektronik bir dergidir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmemektedir.

Kırıkkale University Journal of Social Science is a peer-reviewed **INTERNATIONAL** e-journal, which begin to be published in 2011 and is published twice per year in January and July. Kırıkkale University Journal of Social Science, which is a multidisciplinary journal, welcomes all contributions from all disciplines of social science. The opinions expressed in the articles published are the author's own and do not reflect the view of the journal or university.

ii

Derginin Tarandığı İndeksler/The Journal Is Indexed In

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

EBSCO

SÖBIAD

ASOS
indeks

DRJI
Directory of
Research Journal
Indexing

tei
türk eğitim indeksi

Academic
Resource
Index
ResearchBib

AcademicKeys
UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Dergi İletişim ve Yazışma Adresi/Contact Information and Correspondence Address

Telefon No/Phone Number: +90 0318 357 35 92 Faks/Fax: +90 0318 357 35 97

e-mail: sbd@kku.edu.tr

web: <https://kusbd.kku.edu.tr/Idari> <http://dergipark.gov.tr/kusbd>

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Yerleşke,
71450, Yahşihan-Kırıkkale

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2021 Cilt/Vol: 11, Sayı/No: 1

Sayı Editörü/ Volume Editor

Doç. Dr. Ziya TOK

iii

Editörler/Editors

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Prof. Dr. Cemal FEDAYİ

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Editör Yardımcısı/Asistant Editor

Arş. Gör. Ahmet ÖZMEN

BİLİM KURULU/SCIENTIFIC COMMITTEE

- Prof. Dr. Ali TAŞ, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Asım SALDAMLI, *Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, *Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİİYİ, *Bakırçay Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Harun BAL, *Çukurova Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, *Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan*
Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, *Yarmouk University, Ürdün*
Prof. Dr. Muhittin Eliaçık, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa BALCI, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Öznuur ÖZTOSUN ÇAYDERE, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, *Gazi Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramoul Khaled, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, *ABD*
Prof. Dr. Sarah Kouder Rabah, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Veysel EREN, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Hakan DÜNDAR, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Ibrahim Alkhalidi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Khaled Mustafa *Apdelhadi Sarahna, Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, *University of Nizwa, Umman*
Doç. Dr. Melih ÖZÇALIK, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi*
Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Mutlu TÜRKMEN, *Bartın Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Nedim YILDIZ, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Peri Uran Murphy, *Yalova Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Salim PİLAV, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Semra BORAN, *Sakarya Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Zübeyir TURAN, *Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye*
Dr. Ahmad Haji Safar, *Qatar University, Katar*
Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, *Islamic Sciences College, Filistin*
Dr. Gamal Abd Elghany, *Helwan University, Mısır*
Dr. Khalid Youssuf Al Mulla, *Qatar Heritage and Identity Centre, Katar*
Dr. Khaled Karim, *Elte University, Macaristan*
Dr. Ouahiba Guetouche, *University of Algiers 2, Cezayir*

SAYI HAKEMLERİ/REFeree OF VOLUME

- Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ali TAŞ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Aysun SUNGURHAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Burhanettin TATAR (*On Dokuz Mayıs Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dolunay ŞENOL (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Fuat GÜLLÜPİNAR (*Anadolu Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Himmet HÜLÜR (*Ankara Hacı Bayram Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim MAZMAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim TÜZER (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sadullah GÜLTEKİN (*Ordu Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yakup CİVELEK (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Abdulkerim KARADENİZ (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ali ÇETİN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Burhan SAYILIR (*Anadolu Üniversitesi*)
Doç. Dr. Deniz TONGA (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ejder ÇELİK (*Yozgat Bozok Üniversitesi*)
Doç. Dr. Emine ÖNDER (*Burdur Mehmet Akif Üniversitesi*)
Doç. Dr. Güldane GÜNDÜZÖZ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Harun ÇELİK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. İsmail EFE (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Kayhan ATİK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. İsmail YILDIRIM (*Kayseri Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet ULUKÜTÜK (*Bursa Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mürsel BAYRAM (*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*)
Doç. Dr. Özgür SELVİ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Remzi CAN (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet DEMİR (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah SELVİTOPU (*Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Mahmoud Zakaria TAWFIK (*Harran Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Derviş MÜEZZİN (*On Dokuz Mayıs Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖÇEN (*Harran Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Akın ÖZDEMİR (*On Dokuz Mayıs Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Bayram SİNKAYA (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Emir Hüseyin ÖZDER (*Başkent Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ (*Aydın Adnan Menderes Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim YILDIRIM (*Gaziantep Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail AVCU (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Müzeyyen BULUT ÖZEK (*Fırat Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Öznur ÖZDARICI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Sezercan BEKTAŞ (*Sakarya Üniversitesi*)
Öğr. Gör. Dr. Hüseyin POLAT (*Gazi Üniversitesi*)
Öğr. Gör. Dr. Yağmur SÖNMEZ DEMİR (*Çankaya Üniversitesi*)
Dr. Gökhan ALP (*Harran Üniversitesi*)
Dr. Hakan DOĞAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Yunus Emre AVCU (*Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Bilim ve Sanat Merkezi*)

Editörden,

Değerli okurlarımız,

Yayın hayatına başladığı günden bu yana çeşitli alanlarda özgün bilimsel çalışmalarla bilim dünyasında varlığını sürdüren Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin 2021 yılı Ocak sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğu içerisindeyiz. Dijital çağa uyum bağlamında, sonsuz bir evren olan İnternet dünyasında dergimizi daha geniş bir alana ulaştırabilmek amacıyla, daha önceki sayılarımızda olduğu gibi, bu sayımızı da sizlere çevrimiçi olarak sunuyoruz.

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi olarak, bu sayımızla birlikte, EBSCO ile sözleşme imzalamak suretiyle dizin yelpazemizi genişletmiş bulunmaktayız. Önümüzdeki süreçte, bu kapsamdaki amaçlarımızdan biri de dergimizin TR DİZİN’de de taranmasını sağlayabilmektir. Bununla ilgili olarak yakın bir gelecekte olumlu bir sonuç elde etmeyi umuyoruz.

Dergimizin bu sayısı, uluslararası ilişkiler, dilbilim, edebiyat, tarih, sosyoloji, toplumbilim, eğitim, kültür ve hukuk gibi çeşitli alanları kapsayan toplam yirmi makaleden oluşmaktadır. Her biri kendi alanında son derece titiz bir araştırma ve incelemenin ürünü olan bu makalelerin siz değerli okurlarımıza oldukça yararlı olacağını ümit ediyoruz. Bu kapsamda, çalışmalarını ile bizlere önemli katkılar sunan değerli yazarlarımıza en içten teşekkürü bir borç biliriz.

Ocak 2021 sayımızın sizlerle buluşabilmesi için ortaya koymuş olduğu son derece titiz, özverili ve özenli çalışmalarından dolayı Editör Yardımcımız Sayın Ahmet ÖZMEN’e, dergide yer alacak olan çalışmalarını nesnel bir şekilde değerlendirerek sürece katkılar sunan saygıdeğer hakemlerimize, bilim kurulu üyelerine ve editör kurulu üyelerine Sosyal Bilimler Enstitüsü adına teşekkürlerimizi sunuyoruz. Dergideki çalışmaların siz değerli okuyucularımıza katkılar sunması dileğiyle...

Sağlık ve esenlikle kalın.

Doç. Dr. Ziya TOK

İÇİNDEKİLER/CONTENST

Editörden vi

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLES

Bulgaristan: Yok Olmanın Eşiğinden Batı Ortaklığına

Bulgaria: From The Edge of Non-Existence to Western Partnership

Murat YİĞİT, Emrah KARAPINAR.....1-18

Kutadgu Bilig’de Pekiştirme Amacıyla Kullanılan Sesbürler, Biçimbirimler, Sözcükler ve Sözcük Grupları

Phonemes, Morphemes, Words and Phrase Elements Used for Reduplication in Kutadgu Bilig

Ahmet HAŞİMİ 19-33

1938-1946 Yılları Arası Türk Romanında Aşkın Yorumu: Kutsal Aşk

Interpretation of Love in The Turkish Novel Between 1938 and 1946: Holy Love

Sibel KARADOĞAN 35-55

Amasya Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1915)

Administrative Situation and Population Structure of Sub-Province of Amasya (1880-1915)

Sabit GENÇ 57-80

CHP Teftiş Raporlarına Göre Kastamonu’nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu (1939-1948)

Social, Cultural and Economic Situation of Kastamonu According to CHP Inspection Reports (1939-1948)

Emine PÜR.....81-96

Klasik Osmanlı Tıbbının XVIII. Yüzyıl Temsilcisi: Hekimbaşı Emir Çelebi’nin Hayatı ve Eserleri

17th Century Representative of Classic Ottoman Medicine: The Life and Works of Hekimbaşı Emir Çelebi

Hüsamettin Halit ATLI.....97-111

Anadolu Ajansının Türk Radyoculuğuna Katkıları

Contributions of Anadolu Agency to Turkish Radio Broadcasting

Hilmi Bengi.....113-134

Sosyal Medya Aracılığı ile İşlenen Suçlar: Facebook, Twitter ve Instagram Örnekleri

Crimes Committed Through Social Media: The Cases of Facebook, Twitter and Instagram

Murat Cihan, Sıtkı YILDIZ.....135-150

Sembolik Etkileşimcilik Çerçevesinde Korunmaya Muhtaç Çocuklarda Benlik <i>The Self in Children in Need of Protection from The Symbolic Interactionism Framework</i> Lale İZCİ, İbrahim MAZMAN.....	151-170
Toplum, Birey ve Din Bağlamında Tüketim Davranışları: İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneği Örneği <i>Consumption Behaviors in The Context of Society, Individual and Religion: Case of The Association For Human Vocation Realization</i> Soysal Burak ATAĞAN, Abdülkadir ZORLU.....	171-205
Saraybosna Yunus Emre Enstitüsündeki Kursiyerlerin Türkiye Algısı ve Türkçe Öğrenme Sebepleri <i>Yunus Emre Institute and The Perception of Turkey in the Turkish Trainees Learning Causes</i> Murat YİĞİT.....	207-216
Dijital Çağda X, Y, Z Kuşaklarının Medya Okuryazarlık Düzeylerinin Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi: Balıkesir Örneği <i>The Investigation of Media Literacy Levels of Digital Age X, Y, Z Generations By Different Variables: Example of Balıkesir</i> N. ÖZER, S. Çelik, N. S. ÖZATLI	217-232
Lise Öğrencilerinin Yaratıcılıklarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi: Balıkesir Örneği <i>Investigation of The Creativity of High School Students in Various Variable: Balıkesir Sample</i> Ş. COŞGUN, E. VAROL, L. AYVERDİ, S. ÖZ AYDIN, Ö. KARAKOÇ.....	233-249
X ve Y Kuşağı Öğretmenlerin Kullandıkları Motivasyon Tür ve Araçları <i>Motivation Types and Tools That X and Y Generation Teachers Uses</i> Merve ÜSTÜN, Ali TAŞ.....	251-267
Toplu Ulaşım Sistemlerinde Araç Tipi Seçimi: Kırıkkale Kampüs Hattı Örneği <i>The Vehicle Type Selection in Public Transportation Systems: A Case Study in Kirikkale Campus Line</i> H. M. ALAKAŞ, E. YAZICI, S. CEBECİ, E. E. YILMAZ, T. EREN.....	269-287
Ebu Medyen Şu'ayb El-Ensari'nin Hayatı, Eserleri, Edeb, Yönü ve Sufi Şiiri <i>The Biography Achievements and Literary Chracter of Ebu Medyen Shu'ayb Ensari</i> Muhammed Revaha Zor, Osman DÜZGÜN.....	289-312
أثر عل وم البلاغة في العلوم الشرعية وتوجيه نصوصها <i>Belagatin Şeriat İlimlerinin ve Naslarını Yönlendirmesi Üzerindeki Etkisi</i> <i>The Effect of Rhetoric Sciences on Religious Sciences and Directing Its Texts</i> Kerim FARUK.....	313-331

SANAT ve EDEBİYAT MAKALESİ/ART and LITERATURE ARTICLES

Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük Çalışmalarında Fennî Dîvânı

In Concordance and Functional Dictionary Studies Fennî's Dîvân

Ebru Alibaz.....333-358

DERLEME MAKALESİ/REVIEW ARTICLES

Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalında Yapılan Nicel Tezlere İlişkin

Bir Sistemik Derleme: 2009-2019

Systematic Review of Quantitative Theses on Educational Administration and

Supervision: 2009-2019

Özlem ALP, Sedat ŞEN.....359-391

DİĞER MAKALELER/OTHER ARTICLES

Hukuk Mahkemesi Kararlarının Ceza Mahkemesinde Kesin Hüküm

Oluşturduğu Durumlar

Situations Where Civil Court Decisions Create A Final Provision in The Criminal Court

Tuğçe POLAT.....393-403

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 09.11.2020 Kabul/Accepted: 03.12.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 1-18

BULGARİSTAN: YOK OLMANIN EŞİĞİNDEN BATI ORTAKLIĞINA

Murat Gülⁱ, Emrah Karapınarⁱⁱ

Öz

Bulgaristan yaklaşık 7 milyon nüfusa ve 110,994 kilometrekare yüzölçümüne sahip; siyasi, ekonomik ve askerî açıdan küçük ölçekli bir Balkan ülkesidir. Ancak, gerek Avrupa-Asya kuşağındaki merkezi konumu gerek büyük devletlere olan yakınlığı nedeniyle tarih boyunca oldukça önemli bir jeopolitik konuma sahip olagelmıştır. Ülkenin sahip olduğu jeopolitik konum Bulgaristan'ı, bölgesel ve uluslararası dinamikler çerçevesinde, önemli bir aktör haline getirmiştir. Bölge üzerinde bölgesel ve uluslararası aktörlerin takip ettikleri politikalar ülkeyi yok olmanın eşiğine getirdiği gibi 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başındaki süreç ve gelişmeler, Bulgaristan'ın Batı ortaklığına dâhil olmasında da etkili olmuştur.

Bu çalışma, Bulgar tarihini ve modern Bulgar dış politikasını ana hatlarıyla incelemeyi hedeflemektedir. Ülkeyi tarihi bağlamda yok olmanın eşiğine getiren ve daha sonrasında da Batı ortaklığına dâhil olmasındaki etkenler uluslararası ve bölgesel dinamikler çerçevesinde ele alınacak ve Bulgaristan dış politikasının bu süreçte takip ettiği yol haritası açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda, çalışmada öncelikle Bulgar devletinin ortaya çıkışından günümüze ana hatlarıyla Bulgar tarihi analiz edilecek ve devamında da özerklik sonrası (1878) Bulgar dış politikası esas unsurlarıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Bulgaristan, Doğu Bloku, Batı Ortaklığı, NATO, Avrupa Birliği.*

Bulgaria: From The Edge of Non-Existence to Western Partnership

Abstract

Bulgaria is politically, economically and militarily small-sized Balkan country with approximately 7 million population and 110,994 kilometers square surface area. However, due to the country's central location in European-Asian axis and the country's close relations with great Powers, Bulgaria has had critical geopolitical position throughout history. This critical geopolitical position, through regional and international dynamics, has enabled the country to become an important actor. The policies over region, pursued by regional and international actors has brought the country to the edge of non-existence on the one hand, and on the other hand, the developments and processes at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century have been influential in Bulgaria's western partnership.

This study aims to analyze Bulgarian history and current Bulgarian foreign policy on basic factors. The main factors that brought the country to the edge of non-existence in history and later to the accession of country to western partnership will be considered within the context of international and regional Dynamics and the road-map pursued by Bulgarian foreign policy throughout this period will be explained. Within this context, Bulgarian history will be studied, on basic lines, from the emergence of the Bulgarian state to date primarily, and then, the main parameters of Bulgaria's foreign policy will be analyzed following the liberation of the country in 1878.

Keywords: *Bulgaria, Eastern Bloc, Western Partnership, NATO, European Union.*

ⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, murat_gul@email.com, ORCID ID: 0000-0003-2949-2873

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler Bölümü, emrah_19-88@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9702-9712

1- Orta Çağ'da Bulgar Varlığı

Bulgar tarihi Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır.¹ Bu çağda Bulgarlar tarafından iki devlet kurulmuştur. Bu devletlerin ilki 681 yılında kurulan (*Birinci Bulgar İmparatorluğu*)'ydu. Bir zamanlar Balkanların en güçlü devleti konumuna gelen bu imparatorluk zamanında Hıristiyanlığın kabul edilmesi (864) ve geleneksel bir dilin yaratılması gibi Bulgar ulusunun şekillenmesinde son derece önemli adımlar atıldı. Ancak, topraklarını Balkanlardaki genişleme alanı olarak gören komşusu Bizans İmparatorluğu (Bizans) tarafından 1018 yılında yıkıldı. Böylece, Bulgarlar üzerinde 1085 yılına kadar sürecek olan Bizans egemenliği başladı.

Orta Çağ'da kurulan ikinci Bulgar devleti ise 1185 yılında kurulan *İkinci Bulgar İmparatorluğu*'ydu. Bizans'a karşı gerçekleştirilen başarılı bir isyanın sonucunda kurulan bu imparatorluğun toprakları başarılı Bulgar yöneticiler sayesinde ilk elli yıl içerisinde genişledi. Öyle ki; Çar II. İvan Asen (1218-1241) idaresi döneminde, neredeyse tüm Balkanlara egemen olma durumuna gelmişti. Ancak, II. İvan Asen'in hayatını kaybetmesinden sonra Altın Orda Devleti'nin üstünlüğü kabul edildi. Bu süreçte ülke genelinde imparatorluk otoritesi zayıfladı ve feodal asiller ülke toprakları üzerinde egemen olmaya başladı. İkinci Bulgar İmparatorluğu her ne kadar Çar Todor Svetoslav idaresi döneminde (1300-1321) bir canlanma yaşasa da bu canlanma yükselen Sırbistan Krallığı ve feodal asiller tarafından gölgelendi (Dimitrov, 2001). Dolayısıyla da söz konusu yükseliş kalıcı olamadı. Bu şartlar altında İkinci Bulgar İmparatorluğu, kendi topraklarının da içerisinde olduğu Hıristiyan Avrupa'yı genişleme alanı olarak gören komşusu Osmanlı İmparatorluğu (Osmanlı) tarafından 1396 yılında yıkıldı. Böylece Bulgarlar üzerinde yaklaşık beş yüz yıl sürecek olan Osmanlı egemenliği başladı.

İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun yıkılması ve Bulgarların Osmanlı egemenliği altına girmesi, bu durumu Bulgaristan'ın Hıristiyan Avrupa'dan kökünden sökülmesi ve doğal gelişme seyrinden sapmasının başlangıcı olarak değerlendiren, kimi tarihçilerce Bulgar tarihinin en trajik noktası olarak görülmektedir.

2- Bulgarların Yok Olma Tehlikesi

Fetihle birlikte Bulgar İmparatorluğu'na ait kurumlar Osmanlı tarafından yıkıldı ve merkezîyetçi Osmanlı koşulları nedeniyle de uzun bir süre canlandırılmadı. Yine fetihle birlikte Bulgar aristokrasisi de ya yok edildi ya da asimile edildi. Böylece, Bulgarların çoğu kendilerini *köylü* pozisyonunda buldu. Ayrıca, Osmanlı'da halkın *millet sistemi* ile farklı inançlara göre bölünmesi de Bulgarlar üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştı. Aslında hoşgörü ve pragmatik nedenlerle uygulanan millet sistemi ile Hıristiyanlara kendi kimliklerini sürdürme ve dini kurumlarına sahip olma hakkı tanınmıştı, ancak Hıristiyanlar, Müslümanlara göre bir alt seviyede yer alıyordu. Millet sistemi içerisinde Bulgarlar ise Müslümanlara göre iki alt seviyede yer alıyordu. Çünkü Osmanlı Sultanı, *İstanbul Rum*

¹ Bu halk ismini, bir zamanlar Anzak Denizi ile Kuban arasındaki bir bölgeyi mesken tutmuş Turanlılardan olan orijinal Bulgarlardan almıştır. Ayrıca, Bulgaristan'da yerli Slavlar ile bölgeyi zapt eden Turani Bulgarlar birbirlerinin içinde erimiştir (Jelavich, 2006a).

Patrikliği'ni (Greek Patriarch of Constatinople) Doğu Ortodoks halkının tek temsilcisi olarak tanıyordu (Dimitrov, 2001). Yunanlılar ise, çoğunluğu kendileri gibi Ortodoks olan, Bulgarlar üzerinde özellikle Patrikhane aracılığıyla asimilasyon politikası yürütüyordu. Öyle ki artık Bulgar kelimesi eğitimsiz, kaba köylü anlamına geliyordu. Yunan okullarında yetişmiş Bulgarlar kökenli kişiler kendilerini Bulgar saymaktan utanıyordu (İnalçık, 1991).

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, yaşanan tüm bu gelişmelerin sonucunda, dünyada artık Bulgar adıyla bir halk tanınmıyordu. Nitekim bu tarihlerde Balkanları dolaşan âlim ve seyyahlar Tuna Nehri ile Ege Denizi arasında yalnız Türklerden ve Rumlardan bahsediyordu (İnalçık, 1991).

3- Bulgarların Ulusal Canlanması

Bulgar halkının bu yok oluş eşliğinde, Paisii adında bir keşiş tarafından Bulgar tarihini anlatan bir kitap yazıldı. Paisii, söz konusu bu kitapta Bulgarların Yunanlılar ve Bizanslılardan daha üstün bir kültüre ve devletlere sahip olduğunu kanıtlamaya çalışmıştı.² Daha sonra ise Sofroni adında bir rahip tarafından, 'Yunan ruhbanının aç gözlülüğünü ve Bulgaristan'ın maruz kaldığı felaketi' anlatan bir kitap yazıldı. Paisii nasıl ki Bulgarlara 'şanlı' tarihini anlatmışsa, Sofroni de onlara 'hali hazırdaki sefaletlerini' anlatmıştı (İnalçık, 1991). Bu kitaplar Bulgar ulusal bilincinin uyanışını tetikleyen ilk ve oldukça önemli unsurlar oldu. Oluşmaya başlayan ulusal bilinçle Bulgarlar, üzerlerindeki Yunanlıların manevi ve ekonomik baskısını ortadan kaldırmak için mücadele etmeye başladı.

İlerleyen dönemde Bulgar tüccarlarının sayısı ve Bulgarların ekonomik üretim kapasitesi artmaya başladı. 1826 yılına gelindiğine Osmanlı, yeniçerileri kaldırarak yerine Avrupa modeli yeni bir ordu kurmuştu. Bu ordunun ihtiyaçları doyumsuz bir elbise, yiyecek ve metal ürünü talebi yaratıyordu. Bulgaristan'ın Osmanlı başkentine yakınlığı bu ürünlerin Bulgaristan'dan tedarik edilmesini sağladı. Ayrıca; 1821 yılında yaşanan Yunan isyanı, Osmanlı'daki en önemli ticari gruplardan biri olan Rumları önemli derecede zayıflatmıştı. Bulgarlar bu durumdan kolayca yararlandı ve Rum ticari gruplarının yerini almaya başladı (Dimitrov, 2001; Jelavich, 2006a).

Bulgar ekonomisinin iyileşmeye başlaması Yunanlılar tarafından zamanla yok edilen Bulgar eğitiminin yeniden canlanmasında önemli bir rol oynadı. Bulgar tüccarların (Osmanlı piyasasında daha fazla yer almak ve Batı ile ilişki kurmak istiyorlardı) artan ihtiyaçları, siyasi ve iktisadi konularda ehil bir zümreye olan ihtiyacı beraberinde getiriyor, bu da Bulgarların eğitim açığını iyice gün yüzüne çıkarıyordu. Geleneksel manastır ve kilise okulları talep edilen ihtiyaçları tam olarak karşılamıyordu. Yunanca eğitim ise milliyetçi akıl ve yaklaşım sahipleri açısından kabul edilebilir değildi. Bu nedenle Bulgarlar kendi eğitim sistemlerini geliştirme yoluna gitti. İzlenen bu politika sonucunda 1830'larda seküler Bulgar dil okulları açılmaya başlandı. Öyle ki; 1876 yılına gelindiğinde, Bulgarlara ait 1,500 civarında ilkokul, düzinelerce

² Paisii'ye göre, bütün Slav halklarının en şerefli olanı Bulgarlardı, ilk Bulgarların Çar'ı olmuştu, ilk patrik Bulgarlardandı, ilk Hıristiyan olanlar Bulgarlardı ve en geniş topraklarda hâkimiyeti de Bulgarlar kurmuştu.

ortaokul ve birkaç tane de öğretmen eğitim koleji bulunuyordu. Üstelik bu eğitim kurumlarının finansmanının tümü yerel vergilere ve bağışlara dayanıyordu. Ayrıca, yüzlerce Bulgar genci de Rus İmparatorluğu (Rusya) ve Batı üniversitelerine eğitim almaya gidiyordu. Buna ek olarak, ülkeye yakın İstanbul'daki Katolik ve Protestan misyoner kolejlere ise Bulgarların yararlanabileceği Batı modeli eğitim sağlıyordu. Bu kolejlerden en önemli iki tanesi Fransa sponsorluğundaki Galatasaray Koleji ve Amerikan Robert Koleji'ydi (Dimitrov, 2001).

Koşulların gerekli kıldığı üzere Bulgarlar eğitime oldukça önem vermeye başlamıştı. Bu önem neticesinde okur-yazar halkın ortaya çıkması, Bulgar dilinde basın ve edebiyatın gelişmesini tetikledi. Bu gelişmeler neticesinde Samakov (1828-gizli olarak açılmıştır), Selanik (1838), İzmir ve İstanbul'da Bulgar matbaaları açıldı (İnalçık, 1991). İlk Bulgar dergisi 1844 yılında çıkarıldı, 1946 yılında ise ilk Bulgar gazetesi çıkarıldı. 1860'lı yılların ortalarına gelindiğinde *yeni çağ* fikrini yayan 40'dan fazla Bulgar gazetesi ve dergisi vardı. (Dimitrov, 2001). Ayrıca, Kırım Savaşı'ndan (1853-56) sonra Bulgaristan'da kitap basımına da izin verildi. Bu gelişmelerin sonucunda çok sayıda tarih, dilbilgisi, aritmetik ve yabancı dillerden çeviri kitaplar basıldı.³ 1821 ve 1830 yılları arasında yılda yalnızca 9 adet kitap yayınlanmışken bu sayı 1831 ve 1840 yılları arasında 42, 1841-1850 yılları arasında 143, 1851 ve 1860 yılları arasında 291, 1861 ve 1870 yılları arasında 709'a kadar çıkmıştı (Crampton, 2005). Bulgarlar dildeki benzerlik sayesinde, yeni çağ fikrinin yayılmasına yardımcı olan ve farkındalığı arttıran Rus yayınlarına da erişebiliyordu (Jelavich, 2006a).

Bulgarların eğitime verdiği önem, en önemli rolü Bulgar ulusal bilincinin gelişiminde oynadı. Öyle ki; önemli bir Balkan ve Bulgar tarihçisi olan R. J. Crampton'a göre, (2005, s. 60) Bulgaristan'da yaşanan bu eğitim hareketi olmasaydı Bulgarların ulusal canlanışlarını gerçekleştirmesi imkânsızdı.

Bulgar ulusal bilincinin gelişimi⁴, bağımsız (*autonomous*) Bulgar kilisenin oluşturulması için verilen kavgada kendisini gösterdi.⁵ Osmanlı'nın uygulamış olduğu millet sisteminde Bulgarlar, İstanbul Patriğinin yargısı altına yerleştirilmişti. Bu durum 19. yüzyıla kadar önemli bir sorun teşkil etmedi. Ancak, 1829 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla (Bizans'ı yeniden canlandırmak istiyorlardı) kilise hiyerarşisi giderek Yunan egemenliğinin bir enstrümanı olarak görülmeye başlandı. Bu nedenle de Bulgarlar kendi din görevlilerinin kendileri tarafından tayin edilmesini talep etmeye başladı. Bu bağlamda Bulgarlar 1860'lara kadar, kendi bağımsız kiliselerinin kurulması için baskıda bulundu (Dimitrov, 2001). Rusya'nın da konuya ilişkin politika değişikliğine giderek bağımsız Bulgar kilisesinin kurulmasını savunmasıyla birlikte Bulgar kilise liderleri harekete geçti ve 1866 yılında Rum

³ Oysa, Osmanlı egemenliğinin başlangıcından 17. yüzyılın ortalarına kadar yalnızca 3 adet Bulgarca kitap çıkarılmıştı. Roma ve Venedik'te basılan bu kitaplar yalnızca dini konular üzerineydi (İnalçık, 1991).

⁴ 1860'lı yıllara gelindiğinde Bulgar milliyetçiliği artık ortaya çıkmıştı.

⁵ Bulgar halkının ve geçmişinin son simgesi olan Ohri Başpiskoposluğu, 1767 yılında Patriklik tarafından kaldırılmıştı. Değil Bulgarca din kitaplarını okutmak, Bulgarca ayin yapmak bile yasaklanmıştı (İnalçık, 1991).

piskoposları kovdu.⁶ Bulgar isyanı ile karşı karşıya kalmak istemeyen Osmanlı ise Bulgarların bu talebini kabul etti ve hatta hedefe ulaşmalarına da yardımcı oldu. Nihayetinde de 1870 yılında, Plovdiv, Varna ve Tuna gibi Bulgarların yerleştiği çoğu yeri kapsayan (bir Bulgar Eksarhlığı (*Bulgarian Exarchate*) kuruldu. Daha sonra da kilisenin İstanbul'dan ayrıldığı ilan edildi (Jelavich, 1991; Jelavich, 2006a).

Bağımsız kilisenin kurulmasındaki başarı Bulgar ulusal bilincini daha da pekiştirdi ve siyasal bağımsızlığın hedeflenmesinde önemli bir rol oynadı.⁷ Siyasal bağımsızlık hedefi doğrudan, kendileri ile kıyaslanamayacak kadar güçlü olan, Osmanlı ile mücadele etmek anlamına geliyordu. Üstelik bağımsızlığı istenen bölge Osmanlı başkentine çok yakın olduğu gibi (Osmanlı'ya daha hızlı müdahale etme olanağı veriyordu), Osmanlı'nın kalbi sayılan Balkanlarda (Osmanlı'nın buradan vazgeçmesini zorlaştırıyordu) bulunuyordu. Tüm bu olumsuzluklara ek olarak bağımsızlık/devrimci hareketini tek bir elden yürüten bir organizasyon ya da lider de yoktu. Ancak, organizasyon sorunun üstesinden gelebilmek için 1870 yılının Nisan ayında, Bulgaristan'ın içerisinde ve dışarısında bulunan tüm Bulgar devrimcileri birleştirmeye yönelik *Bulgar Devrimci Komitesi* kuruldu (Crampton, 2005).

Siyasal bağımsızlık, Osmanlı'nın ezici ordusuna karşı mücadele etmeyi gerektiriyordu.⁸ Bu durum bağımsızlık yanlılarını ikiye böldü. Bir kısım, uzun bir hazırlık gerektiren ekonomik ve kültürel ilerleme sürecine girilmesini savunurken; diğer kısım, acil eylem içerisine girilmesini ve bir *fait accompli*'yi (*oldu bitti*) savunuyordu. Konu hakkında yaşanan bir diğer tartışma ise bağımsızlığın yalnızca kendilerince mi yoksa büyük güçlerin desteğiyle mi sağlanacağıydı. Bu sırada, acil eylem içerisine girilmesini ve kendi başına verilecek bir bağımsızlık savaşını savunan Bulgar Devrimci Komitesi'nin önemli isimlerinden Vasil Levski, isyan hazırlığının tam ortasında Osmanlı tarafından yakalandı ve idam edildi (Levski, Bulgarların ulusal kahramanı olmuştur).⁹ Alınan bu yenilgi Bulgarlarda, bağımsızlık mücadelesinde büyük güçlerin desteği alınması gerektiği fikrini pekiştirdi (Dimitrov, 2001).

Bulgar devrimciler 1875 yılında bir isyan başlatsalar da geniş ölçekte bir halk desteği bulamadılar ve isyan başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak, Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Bosna ve Hersek'te bir isyanın (1875-78) patlak vermesi ve bu isyanın uzaması Bulgar

⁶ Ortodoks dünyasının birliğini mümkün olduğunca muhafaza etmenin önemli olduğuna inanan ve bu nedenle de İstanbul Patrikhanesi'nin arkasında olan Rusya'nın konuya ilişkin politika değişikliğine gitmesinde Moskova metropoliti ve en önemli Rus dini lideri Filaret'in Bulgaristan'daki Amerikan Protestan misyonerlerin ve Fransız Polonya nüfuzunu temsil eden Uniatların faaliyetlerinden endişe duyması önemli rol oynamıştır. Fakat; Rusya, Patrikhane'yi daha fazla zayıflatacak bir durumu veya Balkan Ortodoksları arasında çıkacak bir kavgayı istememiştir (Jelavich, 2006a).

⁷ Daha önce Bulgar köylüleri isyanlarda bulunmuştu, fakat bu isyanların hiçbiri siyasal bağımsızlığı hedeflememişti.

⁸ Ancak, yasal ve yasadışı eylemlere katılan az sayıda silahlı Bulgar vardı. Ayrıca; Bulgar topraklarındaki uzun huzur dönemi, iyi ekonomik şartlar ve Osmanlı reform çabaları halkı etkilemişti. Birçok kimse halinden memnun değildi, fakat yaşamlarını ulusal bağımsızlık için riske atacak mutsuz büyük bir grup da yoktu. Ayrıca yenilenmiş Osmanlı ordusu da büyük güçler karşısında zorlansa da Bulgaristan'da ayaklanacak her kuvveti yenecek güçteydi (Jelavich, 2006a).

⁹ Levski'nin Bulgaristan'ın bağımsızlığına yönelik mücadelesini anlatan cümlelerinden biri şöyledir: "Eğer başarısam tüm ulus için başarmış olacağım, eğer başarısız olursam yalnızca öleceğim." (Crampton, 2005, s. 78).

devrimcilere bağımsızlıklarını kazanabilmeleri konusunda bir fırsat sundu. Çünkü Osmanlı bu süreçte, Bosna ve Hersek'te yaşanan isyana odaklanmış ve askeri gücünü bu bölgeye (Batı Balkanlara) yönlendirmişti. Bunun üzerine 1875-76 kışında, bir grup Bulgar devrimci bu fırsatı değerlendirerek örgütlü faaliyetlere başladı. Levski'nin aksine bu grubun hedefi Osmanlı'yı topraklarından hemen çıkarmak değil, direniş merkezleri kurmak ve yurtdışından yardım gelene kadar dayanmaktı. Ancak başlatılan isyan (*Nisan Ayaklanması*) başıbozuklar ve Çerkezler tarafından sert bir şekilde bastırıldı.¹⁰ Her ne kadar Bulgar liderler bu isyanda Bulgar nüfusun küçük bir kısmının desteğini bile almakta başarılı olamamışsa da söz konusu isyanın bastırılma şekli Hıristiyan Avrupa'nın Bulgarlar üzerindeki Osmanlı egemenliğine yönelik harekete geçmesine neden oldu. Nihayetinde de Hıristiyan kamuoyundan gelen baskı altında, İstanbul'da gerçekleşen konferansta bir araya gelen büyük güçler Osmanlı içerisinde özerk bir Bulgaristan'ın kurulmasına karar verdi. Ancak, Osmanlı söz konusu kararı ve kendisinden istenilen diğer talepleri reddetti. Bunun üzerine; Rusya, 1877 yılının Nisan ayında Osmanlı'ya savaş açtı ve Haziran ayında Rus ordusu İstanbul Yeşilköy'e (San Stefano) kadar geldi. Nihayetinde de taraflar arasında 3 Mart 1878 tarihinde *San Stefano Antlaşması* (Ayestefanos Antlaşması) imzalandı. Söz konusu antlaşmayla özerk büyük bir Bulgar prensliği (Trakya ve Makedonya'nın çoğunu da kapsıyordu) oluşturuldu. Ancak İngiltere ve Avusturya-Macaristan bu antlaşmayı Rus nüfuzunun Boğazlara ve Ege'ye tehlikeli genişlemesi olarak değerlendirdi ve bu nedenle de antlaşmanın güçlü bir revizyondan geçirilmesi için Rusya'ya baskıda bulundu. Bu baskı sonuç verdi ve 1878 yılının Haziran ve Temmuz aylarında gerçekleştirilen *Berlin Konferansı*'nda imzalanan *Berlin Antlaşması* ile San Stefano Antlaşması'nda belirlenen sınırlarda değişikliğe gidildi.¹¹ Söz konusu değişiklik sonucunda kurulan Bulgar prensliği, San Stefano Antlaşması ile kurulması planlanan Bulgar prensliğinin yalnızca %35'i kadardı.¹² Her ne kadar San Stefano'da çizilen sınırlar elde edilememiş olsa da Bulgar prensliğinin (ulus-devlet) resmen kurulmuş olması modern Bulgar tarihinin de başlaması anlamına geliyordu.

Bulgaristan hukuken hâlâ Osmanlı'nın bir parçası olsa da Osmanlı bundan sonra Bulgaristan'ın yönetiminde hiç söz sahibi olmadı (Jelavich, 2006b). Bulgarlar, San Stefano Antlaşması ile belirlenen sınırları da devletin gerçek sınırları olarak hafızalarına kazıdı.

Halil İnalçık, Bulgaristan'ın özerkliğini elde etmesini büyük devletlerin siyasi amaç ve bölge stratejileriyle izaha kalkışmanın yanlış olduğunu belirtmekte ve tarihten silinmeye mahkûm gibi görünen bu halk arasında doğan hakiki bir milli kalkınma hareketine bağlı olduğunu söylemektedir (İnalçık, 1991). İnalçık'ın belirttiği ve bu çalışmada da ele alındığı

¹⁰ Düzenli ordu olmadığı için söz konusu isyan başıbozuklar ve Çerkezler kullanılarak bastırıldı. İsyana sivil Müslümanların katliamıyla başladı. Buna cevap olarak ise Osmanlı başıbozukları şiddet içeren metotlar kullandı. İsyanda hayatını kaybedenlerin sayısı kaynaklara göre değişmektedir. Bulgarlar 30,000 ile 100,000 arası tahminde bulunurken, Osmanlı hükümeti 3,000 üzerinde olduğunu belirtmiştir. En iyi tahminler ise muhtemelen, 12,000 ile 15,000 arası değişen İngiliz ve ABD tahminleridir (Jelavich, 2006a).

¹¹ Bulgarlar, Osmanlı tarafından yayınlanan 1870 Eksarhlık Fermanı ile Osmanlı tarafından resmen ayrı bir millet olarak tanınırken; Berlin Antlaşması ile de uluslararası arenada siyasi müstakil olarak tanınmıştır (İnalçık, 1991).

¹² Bulgar Prenslığı'ne bırakılmasından vazgeçilen bölgelerden Makedonya ve Ege Trakya'sı doğrudan, Güney Bulgaristan (Doğu Rumeli) ise özerk bir vilayete dönüştürülerek Osmanlı'ya bırakılmıştır.

üzere Bulgarların milli kalkınma hareketi (özellikle eğitim, ekonomi ve kültür alanında) Bulgar ulusal bilincinin gelişimi ve ardından da özerkliğin elde edilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır.

4- Özerk Bulgaristan

Özerklik süresince Osmanlı'dan bağımsız bir devlete sahipmiş gibi hareket eden Bulgarlar ülkelerinin gelişimi için oldukça önemli girişimlerde bulundu. Bu girişimlerden ilki anayasa oluşturmaya yönelikti. Anayasanın oluşturulmasında dönemin en demokratik ve çağdaş anayasalarından biri olan Belçika anayasası model alındı. Uygulamaya konulan anayasa, alıșılmamış derecede eşitlikçiydi. Fakat yasama ve yürütme arasında çıkar çatışmasına neden oldu. Nitekim kurumsal istikrarsızlık politik devamlılığın altını kazdı ve bürokrasinin siyasallaşmasını teşvik etti (Dimitrov, 2001).

Bulgarların girişimlerinden ikincisi, ekonominin geliştirilmesi ve bağımsızlığına yönelikti. Başbakan Stefan Stambolov'un¹³ (Bulgaristan'ın Bismarck'ı olarak anılmaktadır.) girişimiyle 1887 yılında ulusal parlamento, Bulgaristan'ın diğer devletlerle ticaret antlaşması yapmasına izin veren yasayı onayladı. Birkaç yıl içerisinde de Batı Avrupa'nın büyük devletleriyle antlaşmalar imzalandı. Gelişen ticarettten kendi ekonomilerinin zarar görmemesi için de ülkenin kilit endüstrilerine yönelik korumacı tedbirler alındı (Dimitrov, 2001).

Bulgarların girişimlerinden üçüncüsü, ulusal eğitimi geliştirmeye yönelikti. Stambolov eğitim alanında da önemli girişimlerde bulundu. Bu bağlamda 1888 yılında, birleşik ulusal eğitim sistemini kurdu. Bu süreçte eğitim, Bulgaristan'da bir başarı hikâyesine dönüştü ve 1879-1910 yılları arasında Bulgaristan'daki öğrenci sayısı 5 kat arttı. Öyle ki, 1912 yılında gerçekleşen Birinci Balkan Savaşı'nda Bulgar askerlerinin %65'i okuma ve yazma biliyordu. Bu oran ise diğer Balkan ordularındaki okur-yazar oranlarını aşıyordu (Dimitrov, 2001).

Bu süreçte, Bulgarların en önemli meselelerinden biri de dışışleri oldu. Bulgar dış politikasının en önemli hedefi resmi olarak bağımsızlığa ve San Stefona sınırlarına ulaşma olarak belirlendi.¹⁴ Bulgaristan diğer devletlerle diplomatik ilişkiler de kurdu. Osmanlı ise bu durum karşısında iç ve dış politikada nüfuzunu ortaya koyamadı.

Bu süreçte Bulgaristan açısından yaşanan belki de en önemli gelişme Bulgaristan'ın, Berlin Antlaşması'yla Bulgarlara verilmesinden vazgeçilen ve Osmanlı'ya bağlı özerk bir vilayete dönüştürülen Doğu Rumeli ile birleşmesi oldu. Doğu Rumeli'de 1885 yılında,

¹³ 1896 ve 1894 yılları arasında Başbakanlık görevini yürüten Stambolov, Rusya karşıtı bir politika izlemiştir. Öyle ki, Stambolov hükümeti döneminde Rusya'nın Sofya'da temsilcisi bulunmamıştır (Monroe, 1914).

¹⁴ Bulgar toprakları, özellikle Türk boğazlarına ve İstanbul'a yakınlığı nedeniyle Rusya için stratejik bir öneme sahipti. Bu nedenle Rusya, Bulgar Prensiğini Rus çıkarları için ileri bir karakol yapma konusunda kararlıydı (Jelavich ve Jelavich, 2000). Öyle ki, ilk Bulgar hükümeti Rusya'nın sorumluluğunda kurulmuş ve Rusya, Bulgar hükümetlerini nüfuzunda buldurmaya çalışmıştı. Bulgaristan ise bağımsızlığa ve San Stefano Antlaşması ile belirlenen sınırlara ulaşmak için Rusya'ya güveniyordu. Her ne kadar Rusya'ya güvenme politikası Stambolov'un başbakanlığı döneminde terk edilmiş olsa da 1894 yılında Rus Çarı III. Aleksandr'ın hayatını kaybetmesinin ardından yerine II Nikola'nın geçmesiyle Bulgar Prensi Ferdinand tarafından yeniden takip edilmek istendi. Bu nedenle Ferdinand, aynı yıl içerisinde Stambolov'u başbakanlık görevinden uzaklaştırdı (Armaoğlu, 2020).

başarıyla sonuçlanan bir isyan çıktı ve Bulgar Prensiği ile birleşildiği açıklandı. Balkanlardaki güç dengesinin bozulmasını istemeyen Sırbistan her ne kadar Bulgaristan'a savaş ilan edip Bulgaristan'ı işgale başladıysa da mağlubiyetle ayrıldı (Jelavich ve Jelavich 2000). Ve nihayetinde de birleşme Osmanlı ve diğer devletlerce tanındı. Artık sıra geri kalan diğer bölgelerdeydi.

5- Bağımsız Bulgaristan

Bulgarlar, Osmanlı'da 1908 yılında gerçekleşen Jön Türk Devrimi'nin yarattığı kargaşadan yararlanarak 5 Ekim 1908 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etti. Ardından da Bulgar prensliği krallığa dönüştürüldü. Elde edilen bağımsızlıkla birlikte Bulgar dış politikasının en önemli hedefi *San Stefano Antlaşması ile belirlenen sınırlara ulaşmak* oldu. Bunun için de *milliyetçiliğe* ve *genişlemeciliğe* dayalı *militarist* ve *revizyonist* bir dış politika izlendi.

Bulgar yöneticiler, izlenen revizyonist dış politika çerçevesinde diğer Balkan devletleriyle iş birliğine giderek 1912 yılında Osmanlı'ya savaş açtı. *Birinci Balkan Savaşı* olarak adlandırılan bu savaş neticesinde Bulgaristan, topraklarını genişletmeyi başardı. 1913 yılının Haziran ayına gelindiğinde ise, zafer kazanabileceklerine inanarak, saldırı tehlikesi sezilen Birinci Balkan Savaşı'ndaki müttefiklerinden Yunanistan ve Sırbistan'a savaş açtı. Böylece *İkinci Balkan Savaşı* olarak adlandırılan savaş başladı ve Bulgaristan, kendisini Romanya, Karadağ ve Osmanlı ile de savaşır halde buldu. Fakat Bulgaristan bu savaştan tam bir mağlubiyetle ayrıldı ve Birinci Balkan Savaşı'nda elde ettiği tüm kazanımlarının hemen hepsini kaybetti.

İkinci Balkan Savaşı sonrası Bulgar yöneticiler, alınan yenilgiyi telafi etmek ve etraflarındaki kuşatmanın üstesinden gelmek için dünyanın ve bölgenin yükselen gücü Almanya ile ittifak kurma yoluna gittiler. Fakat bu ittifak Bulgar yöneticilerinin beklentileri aksine daha büyük bir felakete yol açacaktı. Bulgaristan bir süre tarafsız kaldıktan sonra 1915 yılının Ekim ayında Sırbistan'a savaş açarak Almanya'nın yanında *Birinci Dünya Savaşı*'na katıldı. Ancak Bulgaristan, üç yıl sürdürdüğü bu savaştan da mağlup ayrıldı. 27 Kasım 1919 tarihinde imzalanan *Neuilly Barış Antlaşması*'yla da Güney Dobruca'yı Romanya'ya, Batı Trakya'da Gümülcine ve Dedeağaç'ı Yunanistan'a ve Tsaribrod ile Sturmitsa bölgesini Yugoslavya'ya bıraktı. Batı Trakya'nın elden çıkması Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne olan kıyısını kaybetmesi anlamına geliyordu. Ayrıca ordusunun 25,000 kişiden oluşmasını, deniz ve hava kuvvetlerinin bulunmamasını, zorunlu askerliğin kaldırılmasını ve tamirat borcu olarak 1920 yılında başlamak üzere 37 yılda 2,250,000 (tutarına denk gelen altın karşılığında) Frank ödemeyi de kabul etti (Armaoğlu, 2018). Dolayısıyla sınırlarını genişletmeyi hedefleyen Bulgaristan, Birinci Dünya Savaşı'na katılmakla mevcut topraklarının bir kısmını kaybetmek durumunda kalmıştı.

Bulgaristan, iki savaş arası dönemde ise genellikle Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı travmatik etkiyi atlatmaya çalıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda verilen mücadele ve bu mücadelenin sonunda alınan başarısızlık ülke içerisinde siyasal ve sosyal ayrışmayı arttırmış ve halk desteğinin büyük bir hızla sol partilere kaymasına neden olmuştu. Bu ayrışma

çerçevesinde Aleksandar Stamboliyski¹⁵ önderliğindeki *Zirai Birlik* güçlendi¹⁶ ve ilk seçimlerde kesin bir zafer kazanarak hükümeti kurdu.¹⁷ Fakat 1923 yılına gelindiğinde, Zirai Birlik hükümetine yönelik bir darbe gerçekleştirildi ve 1934 yılına kadar çeşitli hükümetler iş başına geldi. 1934 yılında ise başka bir darbe gerçekleştirildi. Darbe hükümeti tarafından 1879 tarihli anayasa feshedildi, Fransa ile yakın ilişkiler hedeflendi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile resmi ilişki kuruldu (Jelavich, 2006b). Ancak darbeciler arasında fikir ayrılıkları vardı. Bu durumdan yararlanan Bulgaristan Çar'ı III. Boris¹⁸ 1935 yılında kansız bir darbe ile iktidarı ele geçirdi. İki savaş arası dönem III. Boris yönetimi altında sona erdi. III. Boris, bu süreçte ülkeyi siyasi partisiz ve seçkin ve bürokratlardan oluşan küçük komiteler aracılığıyla yönetti.

1930'larda, Nazi Almanyası'nın yükselişi hâlâ hafızalarında olan revizyonist hedefleri Bulgaristan için yeniden olası kıldı. Almanya Bulgaristan açısından, güvenliğinin artırılması ve tarım ihracının genişlemesinde de ek avantajlara yaratıyordu. Üstelik Bulgaristan'a silah sağlama konusunda da gönüllüydü. Bu nedenlerle, yöneticiler dâhil Bulgarların bir kısmı Almanya sayesinde hedeflerine ulaşabileceklerine inanmışlardı. Ancak bu görüşlerin aksine, III. Boris daha temkinli bir politika yürütülmesi gerektiğini savunuyordu. Bu nedenle Almanya lideri Adolf Hitler'i takip etmede gönülsüz davranıyor ve Almanya'ya bağlanmadan iyi ilişkilerin geliştirilmesini savunuyordu. Fakat 1941 yılında Almanya'nın Balkanlarda ilerleme kararı alması, III. Boris'in savaşa katılma konusunda Almanya'ya kaçamak cevaplar vermesini olanaksız kıldı ve Bulgaristan 1 Mart 1941 tarihinde Üçlü Pakt'a (*Tripatite Pact*) dâhil oldu (Dimitrov, 2001). Böylece *İkinci Dünya Savaşı*'na katılan Bulgaristan, gerçek sınırları içerisinde gördüğü Makedonya ve Trakya'yı işgal etti. 1941 yılının Mayıs ayında ise bu bölgeleri ilhak ettiğini ilan etti.¹⁹ Bulgaristan bu süreçte Balkanların en güçlü devleti haline gelmişti. Adeta Bulgarların rüyası gerçek olmuştu.

Bulgaristan'ın İkinci Dünya Savaşı'na sınırlı derecede katılması konusunda oldukça dikkatli olan III. Boris, SSCB'ye savaş ilan etmekten kaçındı. Balkan tarihçisi Barbara Jelavich'in belirttiğine göre (2006b, s. 270), Bulgarlarda bir Rus sempatisi vardı ve Almanlar da bunun farkına varmıştı. Gerçekten de 1877-78 Savaşı, Ayastefanos Antlaşması ve Berlin

¹⁵ Stamboliyski, Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'na katılmasına karşı çıktığı için hapse atılmış ve Birinci Dünya Savaşı süresince hapiste kalmıştır. Savaş sonrasında ise serbest bırakılmıştır.

¹⁶ Yine bu ayrışma çerçevesinde güçlenen bir diğer parti ise, Zirai Birlik kadar olmasa da Komünist Parti'ydi.

¹⁷ İki savaş arası dönemde Bulgar dış politikası ile ilgili yaşanan önemli gelişmelerden biri Stamboliyski hükümeti tarafından Bulgaristan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye (1920) yapılmasıydı.

¹⁸ Boris'in (1918 yılında tahta çıkmıştır) isminin önündeki 'III.' sıfatı Orta Çağ'da kurulan Bulgar imparatorluklarıyla bir bağ olduğunu ima ediyordu. Çünkü; I. Boris ve II. Boris, Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun liderleriydi.

¹⁹ Bulgaristan, burada yaşayan insanlar arasında güven kazanmak ve onları Bulgar olduğuna ikna etmek için çok büyük bir propaganda çabası içerisine girdi. Bu bağlamda; yaklaşık olarak 8,000 civarında okul, bir tane kütüphane, bir tane ulusal tiyatro ve bir tane de üniversite açtı. Bu kurumların her biri şüphesiz Makedonya ve Trakya'nın Bulgarlaştırılması için birer araç haline geldi. Bulgaristan ayrıca, Trakya'nın işgalinden sonra Yunan okulları ve diğer kamu kurumlarını da kapattı. Bulgarların benimsedikleri katı yöntem nedeniyle 1941 yılında Trakya ve Makedonya'da bir isyan patlak verdi. İsyanın bastırılması sırasında ise 15,000 Yunanlı öldürüldü ve hem Trakya'da hem de Makedonya'da Yunanlılar sınır dışı edildi (Jelavich, 2006b).

Konferansı sürecinden sonra, bu süreçte doğrudan rol oynayan Ruslara karşı büyük bir yakınlık duyulmaya başlanmıştı (Uzgel, 2018). Öyle ki, Alman hükümeti ilerleyen dönemde Bulgaristan'dan savaş ilan etmese bile SSCB ile olan ilişkilerde daha sert olmasını istemişse de Bulgar liderler bu isteği geri çevirmiştir (Jelavich, 2006b). Ancak, varlığı sistemi bir arada tutabilmek için gerekli olan, III. Boris geçirdiği kalp krizi nedeniyle 1943 yılının Ağustos ayında hayatını kaybetti.²⁰ Hükümet bu olay nedeniyle bir tür kriz içerisine girdi. Savaşta durum ise Bulgaristan'ın aleyhine gelişmeye başlamıştı. Kurulan zayıf hükümetler yaşanması muhtemel bir felaketi önlemeye çalıştı. Bu bağlamda, daha önce savaş ilan edilen İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile savaşta olunmadığı açıklandı. Fakat bu açıklama Bulgaristan'ı kurtaramadı. Bulgarlar her ne kadar kendileriyle savaş halinde olmadıkları için SSCB'den bir işgal hareketi beklemede SSCB, 5 Eylül 1944 tarihinde Bulgaristan'a savaş ilan etti ve 8 Eylül 1944 tarihinde de Bulgaristan'ı işgale başladı (Crampton, 2005). Çaresiz kalan Bulgar hükümeti ise askerlerine direnç göstermeme emri verdi. Nihayetinde de aynı gün taraflar arasında ateşkes ilan edildi. Altı çizilmesi gereken nokta ise işgal ettiği diğer devletlerdeki tutumuna oranla Kızıl Ordu'nun Bulgaristan'da daha duyarlı hareket etmesidir. Bu durum, iki taraf arasında ileriki süreçte yaşanacak olan sıkı ilişkilerin zemininin oluşmasında önemli bir paya sahiptir.

6- Sosyalist Rejim

İşgalinin ertesi günü (9 Eylül 1944) Bulgaristan'da bir darbe gerçekleşti. Söz konusu bu darbe, modern Bulgar tarihinin önemli kırılma noktalarından biri oldu. Nitekim Bulgaristan'ın özerkliğini kazanmasından bu tarihe kadar ülkede gelişen ekonomik, siyasal ve sosyal sistemin yadsınmasına ve tamamen yeni bir düzenin inşasına başlanmasına neden oldu (Dimitrov, 2001).

Gerçekleştirilen darbenin ardından SSCB, yeni hükümeti sosyal demokratlar, sosyalistler, çiftçiler ve çoğunluğu komünistlerden oluşan *Anavatan Cephesi'*ne kurdurdu (Sander, 1969). Adalet bakanlığı ve içişleri bakanlığı da *Komünist Parti'*ye²¹ verildi. Yalnız; bu durum, Bulgaristan için savaşın sonu değildi. Nitekim Bulgar askerleri SSCB'nin talebi üzerine Kızıl Ordu'ya katılarak Almanlara karşı ilerleyişe geçti.

Bu süreçte, Bulgaristan ile Yugoslavya arasında bir federasyonun oluşturulması da gündeme gelmişti. Bu konuda taraflar 1944 yılının Kasım ayında Sofya'da görüşmelere başladı. Görüşmelerde Yugoslavya, önce Bulgar ve Yugoslav Makedonların birleştirilmesini, sonra Bulgaristan'ın yedinci federal cumhuriyet olarak Yugoslavya'ya katılmasını önermişti.

²⁰ Bulgarlar, III. Boris'in Almanlar tarafından zehirlendiğini düşünmeye başlamıştı. Bu nedenle, Kral'ın ölümü Bulgarlar üzerindeki Alman etkisini azaltan bir durum olarak gelişti (Jelavich, 2006b).

²¹ Nazi Almanyası'nın SSCB'yi işgalinden sonra Komünist Parti tarafından Bulgaristan'da silahlı bir direniş örgütlenmişti. Ancak bu direniş Yugoslavya'daki direniş kadar güçlü değildi. Silah ve deneyim eksikliği bulunan bu direnişçilerin sayısı da çok azdı. Dolayısıyla da küçük silahlı gruplardan oluşuyorlardı. Zaten; Komünist Parti'nin üye sayısı 1934 yılında 30,000-35,000 iken, 1941 yılında 10,600'e kadar düşmüştü. Komünist Parti'nin gençlik organizasyonu ise nispeten daha iyi durumdaydı ve 19,000 civarında üyesi vardı (Oren, 1971). Ancak, savaş süresince Komünist Parti'nin çok sayıda üyesi tutuklanmış ve öldürülmüştü. Ayrıca, belirtmek gerekir ki Bulgar komünistler de Makedonya halkının Bulgar olduğuna inanmışlardı.

Bulgaristan ise eşitlik esasına dayanan bir birlik ya da buna geçmeden önce iki ülke arasında çok sıkı bir ittifak kurulmasını önermiştir. Ancak, gerçekleştirilen görüşmelerde konu üzerinde bir ilerleme sağlanamadı. Bunun üzerine görüşmeler Moskova'ya taşındı, fakat yine konu üzerinde herhangi bir ilerleme sağlanamadı (Sander, 1969).

Bulgaristan'da gelişmeler hızla yaşanmaya devam etti. 1946 yılının Eylül ayında, monarşinin terk edilmesine yönelik gerçekleştirilen referandumun ardından, *Halk Cumhuriyeti* ilan edildi. Aynı yılın Ekim ayında ise genel seçimler gerçekleştirildi. Baskı altında gerçekleştirilen bu seçimleri Anavatan Cephesi kazandı. Nikola Petkov yönetimindeki Zirai Birlik de oyların yaklaşık üçte birini alarak muhalefeti oluşturdu. Parlamente'ye giren Petkov komünist liderliğe açıkça meydan okudu. Ancak 10 Şubat 1947 tarihinde Paris Barış Antlaşması'nın imzalanması sonrasında komünistler muhalefete karşı harekete geçti.²² Bunun sonucunda 1947 yılının Eylül ayında Petkov idam edildi. 1947 yılının sonlarına gelindiğinde Bulgaristan artık tamamen, komünizme geçiş aşaması olan sosyalizmin egemenliği altındaydı ve yeni anayasa yürürlüğe konulmuştu.

Josef Stalin yanlısı komünistlerin Bulgaristan'da hâkimiyeti ele geçirmesiyle birlikte Bulgaristan, SSCB ile neredeyse tamamen uyumlu iç ve dış politika izlemeye başladı. Bu çerçevede Bulgaristan, SSCB'nin önderliklerini yaptığı siyasi yapılanma KOMİNFÖRM'un (1947), ekonomik yapılanma COMECON'un (1949) ve askeri yapılanma Varşova Paktı'nın (1955) kurucu üyelerinden biri oldu.²³ Ayrıca yine, önderliğini SSCB'nin yaptığı Doğu Bloku'nun en sadık üyelerinden de biri oldu.

Bulgaristan, Doğu Bloku devletleri içerisinde kendisini SSCB'nin yanına en fazla konumlandıran devlet oldu. Stalin'in hayatını kaybetmesinden sonra da bu konumu sürdürüldü ve iç ve dış politikada SSCB ile uyumlu bir politika izlenmeye devam edildi. Bulgaristan, SSCB'ye o kadar yakın konumlanmıştı ki SSCB'nin iç ve dış politikasında yaşanan gelişmeler direkt olarak Bulgaristan'a yansiyordu. Örneğin, Stalin'den boşalan Komünist Parti genel sekreterliğini Stalinist politika karşıtı Nikita Kruşçev'in devralması direkt olarak Bulgaristan'a da yansdı. Bunun sonucunda, Stalin'e yakınlığı ile bilinen Vulko Chervenkov (Bulgaristan) Komünist Parti genel sekreterliği görevini Kruşçev'e yakınlığıyla bilinen Todor Zhivkov'a devretti.²⁴ Bir başka örnek ise SSCB ve Çin arasındaki anlaşmazlığın Bulgaristan'a yansmasıydı. 1958-63 yılları arasında hayata geçirilmesi planlanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın başarılı olması için Bulgar yöneticiler, ekonomik ve sosyal açıdan

²² Bulgaristan, daha önce Romanya'ya kaybettiği Güney Dobruca'yı İkinci Dünya Savaşı sırasında imzalanan *Krayova Antlaşması* ile geri almıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Paris Antlaşması ile de buranın Bulgaristan'da kalmasına karar verilmiştir.

²³ Ayrıca, Bulgaristan, NATO üyesi Türkiye'nin Soğuk Savaş ile Bulgaristan'ın ana düşmanlarından biri haline gelmesiyle ülkeden mümkün olduğunca çok sayıda Türk azınlığı çıkarmak için de girişimlerde bulundu. Yalnız, belirtmek gerekir ki Türk azınlığın ülkeden gönderilmesini yalnızca bu nedene bağlamak son derece hatalı bir analiz olur. Bulgaristan'ın bu girişimi aynı zamanda Bulgar hükümetlerinin on yıllardır sürdürmüş olduğu *ülkenin diğer etnik gruplardan temizlenmesi* stratejisinin de bir parçasıydı.

²⁴ Kendisini Kruşçev'e sevdirmeyi başaran Zhivkov, Kruşçev'in halefi Leonid Brejnev'e de kendisini sevdirmeyi başarmış ve koltuğunu sağlamlaştırmıştır (Crampton, 2002). Zhivkov, 1962 yılında Başbakanlık görevini de üstlenmiştir.

kendilerine benzer özellik taşıyan Çin'e ziyarette bulunmuşlardı. Ancak Çin ve SSCB arasında yaşanan çatlağın belirginleşmesi üzerine Bulgaristan, Çin ile geliştirilmesi muhtemel ilişkilerini durdurdu.

7- Sosyalist Rejimin Çöküşü / Liberal Rejimin Kurulması

1985 yılında SSCB'de Komünist Parti genel sekreterliği görevini devralan Mihail Garbaçov, izlediği politikayla sosyalist rejimleri ve SSCB'yi beklenmeyen ani bir çöküşe sürükledi. Bu durum Bulgaristan'a da yansdı ve sosyalist rejim çökmeye başladı. Yalnız, belirtmek gerekir ki bu sürece kadar rejime ve izlenen dış politikaya yönelik Bulgaristan içerisinde herhangi bir ciddi eylem gerçekleşmemişti. Fakat sosyalist rejimin ekonomik ve iç politik nedenlerle gerilemeye başladığı bir gerçektir.

Bu süreçte yıllardır iktidarda bulunan Zhivkov, 10 Kasım 1989 tarihinde Komünist Parti'den ve devlet idaresindeki pozisyonundan ayrıldı. Zhivkov'a yakın kişiler de Komünist Parti'den tasfiye edildi. Bu kişilerin yerine reformist kimlikleriyle ön plana çıkan kişiler getirildi. Zhivkov'dan boşalan Komünist Parti genel sekreterliği görevini ise uzun yıllardır dışişleri bakanı görevinde bulunan ve devlet içerisindeki gücünü korumak isteyen Petar Mladenov devraldı. Komünist Parti'nin karar alıcı yapısını artık Zhivkov karşıtı reformistler kontrol etmeye başlamıştı. Böylece, Bulgaristan'da liberalizme geçiş süreci de başlamış oluyordu. 11-13 Aralık tarihlerinde gerçekleştirilen Komünist Parti merkez komite toplantısında da Zhivkov'un kendisi ve Zhivkov'un daha önceden almış olduğu kararlar kınandığı gibi, Komünist Parti'nin ülke yönetimindeki liderliğini garanti altına alan anayasanın 1. maddesinin yürürlükten kaldırılması kararı alındı. Ancak ertesi gün olan 14 Aralık 1989 tarihinde, sosyalist rejime antipati besleyen ve liberal demokratik bir sisteme geçilmesini savunan *Demokratik Güçler Birliği*²⁵ (Union Democratic Forces - UDF) öncülüğünde gösteriler düzenlendi. Bu gösteriler Komünist Parti ile UDF arasında yuvarlak masa etrafında ülke sorunlarının tartışılması kararı alınmasıyla neticelendi.²⁶ Yuvarlak masada ekonomi dâhil birçok konu ele alındı. Ancak ele alınan konuların en önemlisi, yeni bir anayasa yapılabilmesi için demokratik genel seçimlerin gerçekleştirilmesiydi. Bu bağlamda genel seçim tarihi belirlendi.

Nihayetinde, 1990 yılının Haziran ayında çok partili genel seçimler gerçekleştirildi. Seçimlere katılım oranı %90'ın üzerindedir. Seçimlerde bazı aksaklıklar yaşanmıştı, ama uluslararası gözlemciler seçimlerin tamamının özgür bir şekilde yapıldığını duyurdu. Seçim sonuçları da tüm partiler tarafından kabul edildi. Seçimlerde, *Bulgaristan Sosyalist Partisi*²⁷ (BSP) oyların %47,15'ini aldı ve parlamentoda sandalye çoğunluğunu elde etti (International Delegation Report, 1990).

²⁵ UDF; çevrecilerden, muhalif entelektüellerden, sendikacıardan ve 1948 öncesi Demokrat Parti savunucularından oluşuyordu.

²⁶ Komünist liderleri bu kararları almaya zorlayan şey, yurtdışında komünizme karşı gerçekleştirilen gösterilerin (Doğu Almanya ve Çekoslovakya'da gerçekleştirilen tehlikeli gösteriler) sert bir biçimde Bulgaristan'a yansımalarından endişe duymalarıydı.

²⁷ Seçimlerden önce Komünist Parti'nin adı *Bulgaristan Sosyalist Partisi* olarak değiştirilmiştir.

Bulgaristan'da yaşanan gelişmeler bunlarla sınırlı kalmadı. 1 Ağustos 1990 tarihinde UDF'nin önemli ismi Jelyü Zhelev, parlamento tarafından cumhurbaşkanı seçildi. 15 Kasım 1990 tarihinde, *Bulgaristan Halk Cumhuriyeti* olan devletin ismi *Bulgaristan Cumhuriyeti* olarak değiştirildi. 12 Temmuz 1991 tarihinde ise yeni bir anayasa kabul edildi. Böylece, Bulgaristan'daki sosyalist rejim tamamen yerini liberal rejime bırakmıştı.

Ancak, Bulgaristan yaklaşık yedi yıl boyunca hükümet krizleri ve ekonomik kriz ile uğraşmak zorunda kalacaktı. Bu süreçte kurulan hükümetler şunlardı: BSP-Lukanov hükümeti (1990), partisiz-Popov hükümeti (1990-1991), UDF-Dimitrov hükümeti (1991-1992), partisiz-Berov hükümeti (1992-1994), vekâleten-İndzhova hükümeti (1994-1995), BSP-Videnov hükümeti (1995-1997), partisiz-Sofianski Hükümeti (1997). Nihayetinde, 1997 yılında kurulan UDF-Kostov hükümeti (1997-2001) ile ülkede siyasal istikrar sağlandı ve özellikle ekonomik alanda ve Batı ile ilişkilerde önemli ilerlemeler kat edildi.

8- Batı Ortaklığı: AB ve NATO Üyeliği

Yaklaşık yarım asır boyunca SSCB ile uyumlu iç ve dış politika izleyen ve Doğu Bloku'nun güvenlik şemsiyesi Varşova Paktı'nın bir parçası olan Bulgaristan, sosyalist rejimlerin çökmeye ve SSCB'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte yeni bir müttefiklik arayışı içerisine girdi. Bu arayış neticesinde Bulgaristan, yönünü Batı'ya çevirmeye başladı. Göreve gelen tüm hükümetlerce Batı devletleri ve *Avrupa Birliği* (AB) ile olan ilişkilere oldukça önem verildi. Öyle ki, yeni dönemde Bulgar dış politikasının en önemli hedefi *Avrupa'ya dönüş* oldu. Dış politikadaki denge unsuru ekseninde Rusya Federasyonu ve *Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü* (North Atlantic Treaty Organization – NATO) ile ilişkilere verilen önem ise göreve gelen hükümetler arasında farklılık gösterdi.

8.1- Bulgaristan'ın AB'ye Üyeliği

Yeni dönemde Bulgar yöneticiler; *Avrupa Topluluğu*'nu (AT), özellikle ekonomik ve siyasal dönüşüm bakımından anahtar Batı kurumu olarak tanımladı. AT üzerindeki bu fikir birliği Bulgaristan'daki tüm siyasi partilerin üzerinde tamamen uzlaşabildikleri yalnızca birkaç meseleden biriydi. Çünkü AT, ekonomik refahlık ve yapısal modernizasyon için ana ve doğru yol (*high road*) olarak görülüyordu (Dimitrov, 2001).

Sosyalist rejim sonrası Bulgaristan'ın AT ile olan ilişkileri dört evreye ayrılmaktadır.²⁸ Birinci evre, 1990 yılının Mayıs ayında taraflar arasında imzalanan ticaret antlaşmasıyla başladı. Bu antlaşma, sosyalist Andrei Lukanov hükümeti tarafından müzakere edilmişti ve Lukanov hükümeti antlaşmayı özellikle Bulgaristan ekonomisinin Batı'ya yeniden uyum sağlaması bakımından bir hayli önemli görmüştü. İkinci evre, 8 Mart 1993 tarihinde taraflar arasında ortaklık antlaşmasının imzalanmasıyla başladı. Her ne kadar zorluklar yaşanmış olsa da söz konusu antlaşma Bulgaristan için oldukça olumlu etkiler yarattı. Öyle ki bu süreçte

²⁸ AB ile resmi ilişkiler 1988 yılının Ağustos ayında, yani sosyalist rejim henüz çökmeden kurulmuştu.

AB²⁹, Bulgaristan'a uyguladığı endüstri, metal ve tekstil ithalatı kısıtlamasını kaldırdı. Dolayısıyla da Bulgaristan'ın AB'ye ihracatı arttı. Böylece, ekonomik sıkıntı yaşayan ülkeye para akışı sağlandı.

Aslında AB'nin de Bulgaristan dâhil Orta ve Doğu Avrupa devletlerine bu devletlerin sahip olduğu jeopolitik konum nedeniyle ilgisi vardı. AB, Moskova'nın bu bölgelerde kaybettiği nüfuzunu yeniden kazanmaya yöneleceğinden endişe duyuyordu. Böyle bir durumda hem Rus nüfuzu Avrupa'ya yeniden sızmış hem de potansiyel ekonomik pazarlar kaybedilmiş olacaktı. AB'nin başka bir endişesi ise AB'nin kıyısı olan söz konusu bu bölgelerde özellikle etnik ve dini nedenlerle yaşanacak olası çatışmaların doğuracağı istikrarsızlıklardı. Şüphesiz ki tüm bunlar özellikle siyasi, ekonomik ve güvenlik bakımından AB'yi oldukça olumsuz etkileyecekti. En nihayetinde de AB bir Avrupa projesiydi ve bu bölgeler de Avrupa'nın bir parçasıydı (Avrupa projesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, 2012). Tüm bu nedenlerle AB, bu devletlerin bazılarıyla üyelik müzakerelerine başlamıştı. Ancak bu süreçte Bulgaristan siyasi ve ekonomik kriz içerisindeydi. Bu nedenle de Bulgaristan, AB üyeliği için gerekli koşulları yerine getiremedi ve AB'nin Soğuk Savaş sonrası ilk üyelik müzakereleri dalgasında yer alamadı.

UDF lideri Kostov'un 1997 yılında yeni hükümeti kurmasıyla birlikte Bulgaristan'da durum değişti. UDF hükümeti siyasi ve ekonomik istikrar sağlamakla kalmadı, aynı zamanda yıllardır ertelenen yapısal reformları da başlattı. 1999 yılında yaşanan *Kosova Krizi* de Bulgaristan'ın AB'ye üye olma sürecinin hızlanmasına yardımcı oldu. Çünkü bu kriz Batı Avrupalı yönetimlere bölgenin ihmalinin ortaya çıkarabileceği muhtemel sonuçları *Bosna Krizi*'nden sonra bir kez daha göstermişti. Bu nedenle Batı Avrupalı yönetimler reformist hükümetlere birtakım teşvikler sunarak söz konusu ihmalin üstesinden gelmeye ve böyle bir kriz durumunun bir daha yaşanmasına engel olmaya çalıştı. Bu çerçevede AB tarafından 2000 yılında Bulgaristan'a üyelik müzakerelerine başlanmasına yönelik bir davet gönderildi. Söz konusu davetin Bulgaristan tarafından kabul edilmesi ve taraflar arasında üyelik müzakerelerinin başlamasıyla Bulgaristan'ın AB ile olan ilişkilerinde üçüncü evre başladı.

Gerçekleştirilen müzakereler sonucunda Bulgaristan 1 Ocak 2007 tarihinde AB'ye üye oldu. Böylece Bulgaristan'ın AB ile olan ilişkilerinde ve genel perspektifte Bulgar dış politikasının özellikle siyasi ve iktisadi zeminde Batı Avrupalı diğer ülkelerle eşit bir statüye sahip olma vizyonu da gerçekleşmiş oldu.

8.2- Bulgaristan'ın NATO'ya Üyeliği

AB ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik uzlaşımın aksine, NATO ile ilişkilerin geliştirilmesi Bulgaristan'da yoğun siyasi tartışmalara neden oldu.

AB'nin olduğu gibi NATO'nun da Moskova'nın bölgede kaybettiği nüfuzunu yeniden kazanmaya yöneleceği endişesi vardı. Bu nedenle de NATO'nun Bulgaristan dâhil Orta ve

²⁹ 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile Avrupa Topluluğu'nun adı Avrupa Birliği olarak değiştirilmiştir.

Doğu Avrupa devletlerinin NATO şemsiyesine dâhil edilmesine yönelik bir stratejik hedefi vardı. Bu vizyon, NATO'nun 1990 yılının Haziran ayında gerçekleştirmiş olduğu *Londra Zirvesi* sonucunda yayınlanan deklarasyonda ortaya konulmuştu. Bu deklarasyonla içerisinde Bulgaristan'ın da bulunduğu Orta ve Doğu Avrupa devletlerine NATO ile düzenli bağlantı kurmak ve iş birliği temeline dayalı yeni bir ilişki tesis etmek için davette bulunuluyordu (NATO El Kitabı, 2001). Bulgaristan söz konusu daveti kabul etti. Öyle ki, Lukanov söz konusu deklarasyonu *Avrupa'daki blok ayrımının üstesinden gelmeye yönelik bir adım* olarak değerlendirmişti (Dimitrov, 2001). Aslında Lukanov'un bu tutumu o süreçteki SSCB'nin ve Varşova Paktı'nın Batı Bloku'na mensup ülkeler ve kurumlarla ilişkilerin geliştirilmesi perspektifine uyumlu bir yaklaşımdı.

Kısa bir süre sonra Bulgar politika yapıcıları, SSCB'nin ve Varşova Paktı'nın azalmakta olan gücünün, Bulgaristan'ın NATO ile bağlantılarını geliştirmesini hem mümkün hem de zorunlu hale getirdiğini düşünmeye başladı. Bunun nedeni de bölgedeki güç dengesinin dağılımına yönelik bir analizden kaynaklıydı: Makedonya dışında tüm komşularına nazaran zayıf olan Bulgaristan, özellikle önemli askeri güce sahip olan NATO üyesi komşuları Türkiye ve Yunanistan karşısında zayıf kalmaya başlamıştı. Bu nedenle parlamentodaki tüm siyasi partileri temsil eden bir grup milletvekili, 14 Kasım 1990 tarihinde, hükümete Bulgaristan'ın hangi şartlar altında NATO üyesi olabileceğinin belirlemesi için görüşmelere başlanması konusunda çağrıda bulunan bir karar taslağı (*draft resolution*) sundu. 1991 yılının Mart ayında ise ulusal güvenlik konusundaki parlamento komisyonu, hükümete, Bulgaristan'ın ittifaka kademel olarak katılmasının ilk adımı olarak NATO ile ikili bir antlaşmanın sonuçlandırılması konusunda görüşme çağrısında bulunan bir karar taslağı hazırladı (Dimitrov, 2001).

Bu süreçte; Başbakan Dimitur Popov, Brüksel'e bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaret sırasında NATO Genel Sekreteri Manfred Hermann Wörner, Popov'a NATO'nun temel önceliğinin Rusya ile iyi ilişkiler sağlamak olduğunu ve Bulgaristan ile ilişkilerin ancak bu bağlamda gelişebileceğini ifade etti. Böylece NATO, Bulgaristan'ın NATO ile ilişkilerini geliştirme ve güçlendirme ümitlerinin çok kısa vadede mümkün olmadığı mesajını vermiş oluyordu. Ancak, 1991 yılının Ağustos ayında SSCB'de sosyalist rejimi korumaya yönelik bir darbe girişiminde bulunulması NATO'nun SSCB militarizmin yeniden canlanma tehlikesi taşıdığını görmesini sağladı. Böylece, NATO izlemiş olduğu politikada değişikliğe giderek, Orta ve Doğu Avrupa devletlerine, yeniden ayağa kalkması ve nüfuz alanını genişletmeye çalışması muhtemel Moskova'ya karşı, bu ülkelerin kaderine terk edilmeyeceğine yönelik güvence verme girişimini başlattı. NATO'nun bu yeni politikası, 1991 yılının Kasım ayında gerçekleştirilen *Roma Zirvesi'*ne de yansdı. Bu bağlamda, Roma Zirvesi'nde NATO bu devletlere kurumsal ilişkilerin kurulması çağrısında bulundu. Ardından, bu devletler arasında yakın kurumsal, hatta samimi, bağların kurulması için *Kuzey Atlantik İş Birliği Konseyi'*ni (KAİK) kurdu (NATO El Kitabı, 2001). Bulgaristan ise KAİK'i güvenlik kaygılarını gündeme taşımak için bir kanal olarak kullandı.

1993 yılının sonlarına gelindiğinde NATO bir adım daha atarak Orta ve Doğu Avrupa devletleriyle daha yakın ilişki kurabilmek için bu devletlerin taleplerinin en azından bir kısmını gidermeye karar verdi. Ancak, söz konusu bu devletlere üyelik teklif etmekten sakındı. Çünkü; ABD, Avrupa'daki zorluklar ile uğraşmakta ve Soğuk Savaş sonrası dönemde Avrupa'ya yönelik yeni yüklemeler altına girmekten kaçınıyor ve dolayısıyla gönülsüz davranıyor ve bu zorluklarla uğraşması için AB'yi teşvik ediyordu. Ortaya çıkan ve gittikçe derinleşen Yugoslavya krizi ABD'nin bu yaklaşımını değiştirdi ve NATO'nun söz konusu adımı neticesinde 1994 yılında *Barış İçin Ortaklık Programı* (BİO) başlatıldı ve bu programa Bulgaristan da davet edildi (NATO El Kitabı, 2001). Bu davet Bulgaristan tarafından memnuniyetle karşılandı ve Zhelev³⁰, Bulgaristan'ın BİO'ya katılım antlaşmasını Şubat ayında imzaladı.

Bulgaristan'ın içerisinde olduğu özellikle olumsuz iç koşullar nedeniyle, Zhelev ve destekçilerinin ülke içerisindeki pozisyonları zayıflamaya başlamıştı. Bu süreçte BİO dâhil NATO'nun faydaları ve zararları konusunda ülke içerisinde tartışmalar da yeniden başladı. NATO'ya üye olunmasını istemeyen kesim üç şeyi öne sürüyordu. Bunlardan ilki, Bulgar ordusunun kolay kolay NATO'nun bir parçası olamayacağıydı. Bunun dayanağı ise ordunun silahlarının neredeyse tamamının Varşova Paktı'ndan sağlandığı ve ordunun Batı silahlarıyla yeniden donatılmasının ise ülkeye ağır bir ekonomik yük getireceğiydi. İkincisi, NATO'nun Balkanlarda ne kadar etkili olabileceğiydi. Çünkü NATO üyesi olan Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs meselesi nedeniyle savaşın eşiğine gelmiş ve bu mesele yıllardır çözülememişti. Üçüncüsü ise, NATO üyeliğinin yabancı askeri güçlerin Bulgaristan'da konuşlanması anlamına gelmesi ve bunun da Bulgaristan'ı saldırı için potansiyel hedef haline getirebilmesiydi. Bu tartışmaların altında yatan ve söylenmeyen asıl neden ise Bulgaristan'ın Rusya gibi Ortodoks devletlerle Slav dayanışmasını terk etmemesi gerektiği düşüncesi idi (Dimitrov, 2001).

1995 yılına gelindiğinde NATO da nihayet genişlemeye yönelik faaliyetlere başladı. Bu süreçte, NATO üyeliği üzerinde tartışmalar yaşayan Bulgaristan'ın konumunu netleştirmesi gerekiyordu. Ancak, Bulgaristan'da NATO üyeliğine soğuk bakan sosyalistler iktidardaydı. Bu nedenle de üyelik konusunda önemli bir adım atılmadı. 1997 yılına gelindiğinde ise sosyalist hükümet yerini UDF hükümetine bıraktı. UDF hükümeti ise zaman kaybetmeden, NATO üyeliğini arzuladıklarını deklare etti. 1997 yılının Mayıs ayında parlamento söz konusu bu deklarasyonu sosyalistlerin itirazlarına rağmen onayladı. Parlamento onayının ardından UDF hükümeti, Bulgaristan ordusunda reforma başladı. Ayrıca, Bulgaristan 1999 yılında, yaşanan Kosova Krizi'nde açık bir şekilde NATO'nun yanında yer aldı ve NATO uçaklarının Bulgar hava sahasını kullanmasına izin verdi. Nihayetinde Bulgaristan'ın NATO'ya üyelik

³⁰ Zhelev; 14 Kasım 1991 tarihinde, bir Bulgar devlet başkanının Brüksel'deki NATO karargâhına ilk resmi ziyaretini gerçekleştirmişti. Bu ziyarette Savunma Bakanı ve Dışişleri Bakanı da Zhelev'e eşlik etti. Taraflar arasında gerçekleştirilen görüşmelerde Zhelev, Bulgaristan'ın Körfez Savaşı'nda Irak'a karşı uluslararası ittifakı koşulsuz bir şekilde desteklediğini belirtti. Söz konusu ziyaret herhangi bir antlaşmayla sonuçlandırılmasa da Bulgaristan'ın SSCB'ye olan Slav bağlılığının önemli bir şekilde kırıldığı izlenimini yarattı (Dimitrov, 2001).

girişimleri sonuç verdi ve Bulgaristan, 29 Mart 2004 tarihinde NATO'ya üye oldu. NATO üyeliği de gerek Bulgar dış politikasının güvenlik hedeflerinin gerçekleştirilmesi gerek trans-Atlantik iş birliği zemininde ABD ile ilişkilerin geliştirilmesi noktasında önemli bir kilometre taşı teşkil etmektedir.

Sonuç

Bulgar tarihi düz bir çizgide ilerlememiştir. Öyle ki; Orta Çağ'da ayrı tarihlerde iki farklı devlete sahip olan Bulgarlar, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yok olma eşğine bile gelmiştir. Ancak, ulusal bilincin oluşmaya başlamasıyla birlikte bu eşik aşılmamış ve büyük oranda milli kalkınmadaki başarıları sayesinde önce özerkliklerini daha sonra da bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bulgarların ulusal bilince geç ulaşmaları ve özerkliklerini geç elde etmelerinde Osmanlı'nın başkenti İstanbul'a yakın olmaları, Osmanlı'nın kalbi sayılan Balkanlarda yer almaları, üzerlerinde asimilasyona yönelik girişimlerde bulunan Yunan komşulara sahip olmaları ve dış dünya ile iletişimlerinin sınırlı olmaları önemli rol oynamıştır.

Özerkliğin elde edilmesiyle, dışışleri Bulgaristan'ın en önemli meselelerinden biri olmuştur. Bulgar dış politikasının en önemli hedefi ise *resmi olarak bağımsızlığa ve San Stefona sınırlarına ulaşma* olmuştur. 1908 yılında resmen bağımsızlığını elde etmesiyle de Bulgaristan, San Stefona sınırlarına ulaşmaya odaklanmıştır. Bu nedenle *milliyetçiliğe ve genişlemeciliğe* dayalı *militarist* ve *revizyonist* bir dış politika izlemiştir. İzlenen bu politika sonucunda Bulgaristan, katıldığı savaşlardan her ne kadar Birinci Balkan Savaşı'ndan zaferle ayrılmış olsa da İkinci Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan tam bir hüsrarla ayrılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Bulgaristan'da sosyalist rejim kurulmuş ve Bulgaristan yaklaşık yarım asır boyunca neredeyse tamamen SSCB ile uyumlu iç ve dış politika yürütmüştür. Ancak, 1989 yılında sosyalist rejimlerin çökmeye ve SSCB'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte Bulgaristan, yönünü Batı'ya çevirmeye başlamıştır. Nitekim dış politikasının en önemli hedefi *Batı'ya dönüş* olmuştur. İzlenen bu politika sonucunda 2004 yılında Batı'nın en önemli askeri kurumu NATO'ya, 2007 yılında ise Batı'nın en önemli siyasi ve ekonomik kurumlarından AB'ye üye olmuştur. Böylece; Bulgaristan, yaklaşık yarım asır boyunca karşısında yer aldığı Batı ortaklığının bir parçası olmuştur. Ancak önemle belirtmek gerekir ki; Bulgaristan söz konusu bu üyelikleri, gerek kendi tarihi deneyiminden edindiği derslerle siyasi, iktisadi ve güvenlik alanında ortaya koyduğu doğru yaklaşım ve hedeflerle ama aynı zamanda da Batı'nın Bulgaristan'ın sahip olduğu jeopolitik konuma verdiği önem neticesinde elde etmiştir. Jeopolitik olarak önemli bir konumda bulunmak devletler açısından önemli bir değerdir ancak bu değer özellikle Bulgar dış politikasının Soğuk Savaş sonrasında militarist ve yayılcı eksenden vazgeçip demokrasiyi, refahı ve kolektif güvenliği benimseyip kurumsallaştıran bir yapı inşa etmesiyle başarılı bir örnekleme dönüşmüştür. Bulgaristan özelinde de görüldüğü üzere ülkeler açısından yok olma ile ortaklık kurma arasındaki fark da tarihi ve konjonktürel gelişme ve dengeleri doğru okumaktan geçer.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (Kasım 2018). *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914 – 1995)* (25. baskı). İstanbul: Kronik Kitap.
- Armaoğlu, F. (Şubat 2020). *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789 – 1914)* (19. baskı). İstanbul: Kronik Kitap.
- Crampton, R. J. (2002). *The balkans since the second world war*. London: Pearson Education.
- Crampton, R. J. (2005). *A concise history of Bulgaria* (2. baskı). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dimitrov, V. (2001). *Bulgaria: The uneven transition*. London: Routledge.
- International Delegation Report (1990). The june 1990 elections in Bulgaria. National Democratic Institute for International Affairs and National Republican Institute for International Affairs.
- İnalçık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar meselesi*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık.
- Jelavich, B. (1991). *Russia's Balkan entanglements, 1806-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jelavich, B. (2006a). *Balkan tarihi: 18. ve 19. yüzyıllar*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Jelavich, B. (2006b). *Balkan tarihi: 20. yüzyıl*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Jelavich, C. ve Jelavich, B. (2000). *The establishment of the Balkan national states, 1804-1920* (4. baskı). Seattle ve London: University of Washington Press.
- Monroe, W. S. (1914). *Bulgaria and her people: With an account of the Balkan wars, Macedonia, and the Macedonia Bulgars*, Boston: The Page Company.
- NATO El Kitabı (2001). Belgium: Office of Information and Press.
- Oren, N. (1971). *Bulgarian communism: The road to power, 1934-1944*. New York: Columbia University Press.
- Özdemir, H. (2012). *Avrupa mantığı: Avrupa bütünleşmesinin teori ve dinamikleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Sander, O. (1969). *Balkan gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Uzgel, İ. (2018). *Balkanlarla ilişkiler, İçinde B. Oran (Edt.), Türk dış politikası, kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar* (16. baskı), (Cilt. 2, ss. 167-181). İstanbul: İletişin Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Received/Geliş: 23.09.2020 Kabul/Accepted: 03.12.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 19-33

KUTADGU BİLİG'DE PEKİŞTİRME AMACIYLA KULLANILAN SESBİRİMLER, BİÇİMBİRİMLER, SÖZCÜKLER VE SÖZCÜK GRUPLARI^İ

Ahmet HAŞİMİⁱⁱ

Öz

Türkçede sesbirimler, biçimbirimler, söz dizimi unsurları ve diğer unsurlarla insanın fikir ve hayal dünyası en güzel şekilde ifade edilir. Bu yapılarla duygu ve düşünceler vurgulanır, derecelendirilir ve pekiştirilir. Dilin bu imkânından gerek konuşurken gerekse yazarken faydalanılır. Kutadgu Bilig, Karahanlı dönemi eserlerinden birisidir ve doğrudan siyasetname türünün ilk örneği olması dolayısıyla da Türk kültür ve medeniyet tarihi açısından oldukça önemlidir. Devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlar, yöneticilerde bulunması gereken nitelikler, kişinin dünya ve ahirette mutlu olabilmesi için sahip olması gereken erdemler Yusuf Has Hacib tarafından tespit edilmiş ve bunlar kişinin fikir ve ruh dünyasına akıcı ve etkileyici bir dille sunulmuştur. Bu çalışmada Kutadgu Bilig'in akıcı ve etkili üslubunun altında yatan sebeplerden birisi olan Yusuf Has Hacib'in pekiştirmeleri nasıl kullandığı meselesi üzerinde durulmuştur. Kutadgu Bilig metninin incelenmesi sonucunda metinde sesbirimler, biçimbirimler, sözcükler ve sözcük gruplarının pekiştirme amaçlı kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kutadgu Bilig, Pekiştirme, Sesbirim, Biçimbirim, Sözcük Grupları.*

Phonemes, Morphemes, Words and Phrase Elements Used for Reduplication in Kutadgu Bilig

Abstract

In Turkish with phonemes, morphemes, syntactic elements and other elements, the world of man's ideas and dreams are stated in the most beautiful way. With these structures, emotions and thoughts are emphasized, graded and consolidated. This opportunity of language is used both when speaking and when writing. Kutadgu Bilig is one of the works of the Karahan period and is very important for the history of Turkish culture and civilization as it is the first of its kind of direct political treatise books. The issues to be considered in the state administration, the qualities that the rulers should have, the virtues that a person should have in order to be happy in the world and the hereafter were determined by Yusuf Has Hacib and these were presented to the world of ideas and spirit in a fluent and impressive language. In this study, the issues of how Yusuf Has Hacib uses reduplications, which is one of the underlying reasons of Kutadgu Bilig's fluent and effective style, is emphasized. As a result of the examination of the text of Kutadgu Bilig, it was determined that phonemes, morphology units, words and word groups were used for reduplication in the text.

Keywords: *Kutadgu Bilig, Reduplication, Phoneme, Morpheme, Phrase Elements.*

^İ Bu makale, 26-28 Eylül 2019 tarihleri arasında Ankara'da Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı'nda sunulan "Kutadgu Bilig'de Pekiştirme Olarak Kullanılan Sesbirimi, Biçimbirimi, Sözcük ve Söz Dizimi Unsurları" adlı bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

ⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hasimi_ahmet@hotmail.com. ORCID ID: 0000-0002-9244-8157

Giriş

Yusuf Has Hacib, eserini yazarken hem dil ve üslup hem de içerik açısından sağlam temellere oturmuştur. Bugün bile Türkçenin bazı problemleri meselelerini çözmek için zaman zaman dilimizin temel eserlerinden birisi olan Kutadgu Bilig'e müracaat etmekteyiz. Uçar (2015), *Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme* adlı çalışmasında 4 Eylül 2015 tarihine kadar Kutadgu Bilig üzerine yapılmış 571 çalışma tespit etmiştir. Buradan hareketle Kutadgu Bilig'in hem dil ve üslup hem de içerik açısından ehemmiyeti bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Yusuf Has Hacib'in eserinin kıymetli oluşunun sebeplerinden birisi de onun eserini yazarken söz ve manayı birbirine uygun hâle getirmiş olmasıdır. O, dünya ve ahirette kişiye mutluluk verecek eseri yazarken, dünya hayatında insanın nasıl yaşaması gerektiği, devlete hizmetin ve devlet yönetiminin nasıl olması gerektiği konularında ince ve derin manaları herkesin anlayabileceği bir dille anlatmıştır. Yani eserinde halkın seviyesine inmeyi başarabilmiştir. Bunun sırrı ise Yusuf Has Hacib'in, Türk kültür ve medeniyeti ile Türkçeye olan vukufiyetidir.

Demirci'ye göre hiyerarşi, eşyanın tabiatında olan bir durumdur. İnsan beyni mevcut olan şeyler arasında sıralama yaparak bir tür durum tespiti ve konum belirleme yoluna gider. Bilhassa belirli bir ortamda kişiler, nesnelere, durumlar vs. arasında bazı sıfatlar kullanılarak mukayese yoluyla sıralama yapılabilmektedir (Demirci, 2017, s. 81). Genel anlamda zaten bir adlandırma ve sınırlama vasıtası olan dil, zarflar vasıtasıyla tüm oluş, kılış ve hareketlerin hareket alanlarını belirlemektedir. Bu durum ontolojik anlamda zarf-mazruf ilişkisidir. Zarf, içerik durumundaki mazrufu ihata eden, kuşatan, sınırlayan çerçeve demektir (Demirci, 2017, s. 115).

Üstüner, pekiştirmeyi sözdizimi, sözcük, ek veya ses unsurlarından birini kullanarak bir sözün belirginleştirilmesi; sözcük, sözcük grubu ve tümce gibi dil birliğinin anlamının güçlendirilmesi, kesinleştirilmesi veya belirttiği kavramın aşırılığına işaret edilmesi; bir unsura dikkat çekilmesi veya bu unsurun ön plana çıkarılması olarak tanımlamakta ve pekiştirme türlerini de seslerle, eklerle, sözcüklerle, sözdizimi ile yapılması itibarıyla dört başlığa ayırmaktadır. Üstüner, tekrarların görevlerinden olan güçlendirme, abartma, çoğaltma, genişletme, zenginleştirme, daraltma, sınırlandırma gibi kavramların hepsini pekiştirme dâhilinde kabul etmiş ve pekiştirmeyi sağlayan/pekiştirme görevi yapan unsuru yer aldıkları dil birliğini anlam bakımından güçlendirip, dikkatleri bu unsur üzerine çektiğini belirtmiştir. Pekiştirmeyi sağlayan veya pekiştirme görevi yapan unsurlar, yapısında yer aldıkları dil birliğini anlam bakımından güçlendirip, dikkatleri bu unsur üzerine çekerler (Üstüner, 2003, s. 6-13).

Karagöz'e göre de derecelendirilmiş sıfatın/zarfın göstereni; derecelendirilen ve derecelendiren unsurlardan oluşur. Metin ve sözlük düzeyinde nesnenin niteliğini tanıtan sıfat ile nesnenin oluş/kılışlarının niteliğini tanıtan zarf türündeki gösterge, derecelendirilen unsurdur. Derecelendirilen unsurlar bağımsız sözlük birimi değerindedir. Derecelendiren

unsurlar ise sıfatın veya zarfın farklı derecelerini işaretleme imkânı sunan bağımlı veya bağımsız biçimbirimleri ile bazı dizimsel kalıplardır (Karagöz, 2018, s. 23).

Karagöz çalışmasında Türkçede pekiştirme konusunun genellikle eş zamanlı olarak ele alındığını vurgular. Karagöz'e göre, gramerlerde ve bazı monografik çalışmalarda bu mesele, Türkiye Türkçesinin yazılı metinleri ve söz varlığı dikkate alınarak, eş zamanlı yaklaşımla tanımlanmış ve değerlendirilmiştir. Oysa yazılı veya sözlü iletişimde pekiştirme ve derecelendirme ihtiyacı Türkçenin yalnız bu döneminde ortaya çıkmış değildir. Türkçenin metinlerle VIII. yüzyıldan beri takip edilebilen tarihi dönemlerinde bu ihtiyacın hangi birim ve yapılarla karşılandığının da tespit edilmesi gerekir. Bu da ancak meselenin art zamanlı yaklaşımla ele alınmasıyla mümkündür. Böylece Türkçede tarih boyunca pekiştirme ve derecelendirme ihtiyacının hangi birim ve yapılarla karşılandığı, bunlarda yapı ve işlevce bir değişikliğin meydana gelip gelmediği sorularının cevabı da gün ışığına çıkmış olacaktır (Karagöz, 2018, s. 15).

Ergin'e göre (2003) bütün bu sona gelen bağlama edatlarının (*dahi, da/de, ise, ki, kim, bile, değil*) iki işlevinden kuvvetlendirme işlevi daha belirlidir. Tamamı ilk bakışta sonuna geldikleri unsurları belirtmek, kuvvetlendirmek, dikkati onların üzerine çekmek için kullanılmış görünürler. Bağlama ifadesi bir kısmında belirli, bir kısmında zayıf, bir kısmında hemen hemen belirsizdir. Bazıları bazan hiç bağlama ifadesi taşımazlar. Onun için bu edatları diğer bağlama edatlarından ayırarak *kuvvetlendirme edatları* adı altında toplamak mümkündür (Ergin, 2003, s. 365).

Hacıeminoğlu'nun edatlar hakkında yaptığı kapsamlı çalışmasında kuvvetlendirme edatlarından da bahsedilir. Hacıeminoğlu'na göre Türkçede bağlam, seslenme, cevap, karşılaştırma vb. çeşitli edatlar cümle içinde aslî vazifelerine ilâve olarak te'kit vazifesi de görürler. Bunlar arasında mutlaka sona gelen *da/de, da/ı/da/ı, bile, ma/me, ok/ök, ki/kim, yeme/yime* vb. kelimeler aslî olarak kuvvetlendirme edatlarıdır. Diğerleri ise (*a/e, 'aceb, alağ, ammâ, aslâ, çalık, çak, çın, çu/çü, daha, değil .. bile, evet, elbet/elbette, erinç, erki, gitti, galibâ, hâ/ha ... ha, hattâ, hayır, hele/hele ki, hem, hergiz, hiç, hod, ille/illâ, ise, ked/keđ, key, kiñ, kop/koşan, lâcerem, muhakkak, mutlaka, ne/ni, neçel/niçel/neçeme/niçeme, niçel/neçe, niçel/niçe, neme/nime, öyle, şu, tabii, ta/ı, tamu, terkin, tıpkı, ya, yamu/yemü, yana/yene/yine, zinhar*) cümle içinde değişik durumlarda ve bazen te'kit vazifesi görürler. (Hacıeminoğlu, 2015, s. 218).

Korkmaz'a göre *m, p, r, s* ünsüzleri ile oluşturulan pekiştirme sıfatları, anlamı güçlendirilmiş niteleme sıfatlarından oluşmaktadır. Pekiştirme bildiren belirteçler ise *damla damla, dinlene dinlene, iyiden iyiye, apansız* örneklerinde olduğu gibi işlev bakımından eylemin anlamını pekiştirip güçlendiren belirteçlerdendir. Korkmaz bunun yanı sıra *çok iyi, hiç, dehşet, sımsıkı* gibi kelime ve kelime gruplarını da pekiştirme örneği olarak örnek cümlelerde vermiştir (Korkmaz, 2019: s. 471).

Dil bilgisi alanında çalışma yapan araştırmacılar arasında pekiştirmenin ayrıntısı konusunda tam bir anlaşma sağlanmasa da varlığı hakkında tüm araştırmacılar ittifak etmektedirler.

Yöntem

Bu çalışmada, alanyazın taramasıyla Türkçenin önemli konularından birisini teşkil eden pekiştirmeye dikkat çekilmiştir. Arat'ın *Kutadgu Bilig I (Metin)* adlı çalışmasından hareketle metinlerde pekiştirme olarak kullanılan unsurlar geleneksel yaklaşımla incelenerek sınıflandırılmıştır. Sonuç kısmında ise elde edilen bilgiler ışığında birtakım değerlendirmeler yapılmıştır.

Bulgular

1. Kutadgu Bilig'de Pekiştirme Amacıyla Kullanılan Unsurlar

Bu çalışmada, eserde pekiştirme amacıyla kullanılan sesbirimi, biçimbirimi, sözcük ve sözcük grupları ele alınacaktır.

1.1. Pekiştirme amacıyla kullanılan sesbirimler.

KB'de pekiştirme amacıyla kullanılan üç farklı sesbirimi tespit edilmiştir.

1.1.1. +A / -A

+A, pekiştirme eki göreviyle Türkçenin en eski metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır: Tonyukuk kitabesinde geçen "Anda sakındıma" T.22 (= O zaman düşündüm.) ifadesinde, sonda yer alan -a için araştırmacılar "Cümlelerin anlamını kuvvetlendiren bir ek olduğu" görüşünde birleşmektedirler (Üstüner, 1999: s. 191).

Kutadgu Bilig'de seslenme ünlemlerinden, edatlardan ve birtakım fiillerden sonra, anlamı kuvvetlendirmek amacıyla birtakım sesbirimler kullanılır. Bu unsurun bazı örnekleri şunlardır:

*saña tegse beglik uluğluk oka
kiçiglik anuğ tut öriñ bolğuğa*
"Sana beylik ve büyüklük erişirse, bu devlet içinde saç ve sakalının ağarması için kendini küçük tut ve mütevazi ol." (552)

ok "kuvvetlendirme edatı"+a

*muñar meñzetü aydı şı'r ayğuçı
oğıñ mun sen aya bilgüçi*
"Şair buna benzer bir söz söylemiştir: ey anlayan insan sen bunu oku." (1181).

ay"seslenme ünlemi"+a

*ayur tur kadaşñ gürin körgile
ziyâret kılıp sen yana yangıla*

"Bir de ilave etti: Kardeşinin mezarını bir gör, onu ziyaret edip öyle geri dön" (6298)

körgil+e, yangıl+a

1.1.2. +I / -I

KB'de üçüncü kişi emir-istek kipinden sonra gelen ve pekiştirme amacıyla kullanılan +I / -I sesbiriminin bazı örnekleri aşağıdaki gibidir.

tirilsüni terken kutı miñ kutun
yalınsunı körmez karağı otun
“Devletli hükümdar bin saadet içinde yaşasın çekemeyenlerin gözleri ateşte yansın” (121).

tirilsün+i

cefa kaldı dünya karadı bu kut
sini armasunı mumu sözke büt
“Dünya cefa etti, bu saadet ihtiyarladı; bu söze inan seni de aldatmasın” (1173).

armasun+i

oğuluğ kısa tut ata bolğuçu
saña külmესünü kiçin kelgüçi
“Ey baba olan, çocuğunu sıkı terbiye et; arkadan gelenler sana gülmesinler.” (1227).

külmесin+i

bitigim okısun söziüm tutsunı
ölümke anınsun işin itsüni
“Mektubumu okusun, sözümü tutsun; ölüme hazırlasın ve işini ona göre tanzim etsin.”
(1498).

itsün+i

1.1.3. +(I)n

Kökene ne olursa olsun eklendiği kelime veya ekte belirgin bir işlev farkı ortaya çıkarmayışı, -n'nin pekiştirici bir morfem haline geldiğini göstermektedir (Karahana, 2012, s. 233).

+(I)n sesbiriminin KB'de de kuvvetlendirme amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Bunun bazı örnekleri şöyledir:

kaıu kulka bolsa kim bayattın yülek
bu buldı ikiğün ajunda tilek
“Tanrı hangi kula müzaheret ederse; o, her iki dünyada da dileğine ulaşır.” (1268).

iki+gü+n

sewitse kimi dünyâ ahır sürer
awıtsa erej birle terkın irer
“Dünya önce kendisini sevdirebilir, fakat sonra seveni kovar; huzur içinde avutur, fakat çabucak ondan bıkar.” (3548).

terk+in

bir ök erse düşmân miñ ol yaşlıkı
miñin dostuñ erse bir ol azlıkı
“Düşman biricik de olsa, onun zararı bindir; binlerce dostun olsa bile daima birisi eksiktir.” (4190).

min+in

könilik uwut hem bu eğgü kalınç
üçegün birikse bu buldı sewinç
“Doğruluk, hay ve iyi hareket bu üçü kimde birleşirse, o insan mesut olur.” (1664).

üçegü+n

1.1.4. +p

Ünlü ile biten bir niteleme sıfatının ilk hecesinin sonuna -p ünsüzünün getirilmesiyle oluşturulan pekiştirme yapısıdır. Kutadgu Bilig’de tespit edilen bazı örnekleri şöyledir:

*at üstem yarıklar bolur kıp kızıl
kızıl kızgu enler bolur yap yaşıl*
“At, koşum ve zırlar kıpkırmızı oldu; kırmızı ateş gibi yanan yanaklar mosmor kesilir”
(2385).

1.2. Pekiştirme amacıyla kullanılan biçimbirimler.

Giriş bölümünde de belirtildiği gibi Eski Türkçeden itibaren çeşitli eklerle pekiştirme yapılmaktadır. Bunlardan tespit edilenler, “+A, +An, +ak, +ça, +çak, +çıt / +-çu, -dı, -dek, +-dır / -dur, -gül, +kıny, +lar, +-lay, +-ma, +man, +-ok / +-ök +rak, +tı, +-u, +yme +z” ekleridir. Değişik çalışmalarda ek, ek-edat, pekiştirme ekleri başlığı altında bu eklerle yer verilmiştir. Daha çok sıfat ve zarf türü sözcüklere gelerek anlamı pekiştirmektedirler. Anlamı güçlendirmek, sözü kuvvetlendirmek istendiğinde bu eklerden yararlanılmaktadır (İpek, 2009, s. 49).

Kutadgu Bilig metninden tespit edilen ve pekiştirme amacıyla kullanılan biçimbirimler şunlardır:

1.2.1. +çin

KB’de tespit edilen aşağıdaki örnekte sıfata getirilerek pekiştirme görevi yapan bir biçimbirimdir.

*negü tér eşit emdi kökçin sakal
uğa bar mumı sen turu kalma kal*
“İmdi ak-sakal ne der, dinle; Bunu anlamaya çalış ve ihtiyarlığında şaşırma.” (4636).

kök+çin

1.2.2. +gü

Kutadgu Bilig’den tespit edilen örneklerde zarflara ve sıfatlara gelerek onları pekiştiren bir biçimbirim olarak karşımıza çıkmaktadır.

*negüke yorır men bu yirde kuruğ
iligke baraym kılayın tapuğ*
“Ben niçin bu kuru yerde duruyorum, gidip hükümdara hizmet edeyim.” (467).

ne+gü+ke

*negü tér eşit emdi köñli oduğ
sözi kör çeçek teg tümen tü boduğ*

Şimdi dinle, gönlü uyanık insan ne der; bak, onun sözü, çiçek gibi, binlerce renge bürünmüştür.

ne+gü

1.2.3. +k₁

KB'de *munu* gösterme edatından sonra gelerek pekiştirme işlevi gören *+k₁* biçimbirimi örnekleri şunlardır:

kışi ölse andın kumarı kalır
munukı kumarum saña ay bilir
 “İnsan ölünce ondan bir miras kalır; ey bilgin, benim sana mirasım da işte budur.” (1467).

munukı bu sözke tanuğ keldi söz
okıgıl mum sen aya köñli tüz
 “İşte buna şu söz şahittir, ey kalbi temiz sen bunu oku.” (1713). *munu+k₁*

munu+k₁

1.2.4. +lA

Pekiştirme enklitikleri kelime türü ayırt etmez; her türdeki kelimedenden sonra gelebilir (Ercilasun, 2008, s. 44).

Pekiştirme amacıyla kullanılan bu unsurun KB'de edatlara ve zarflara geldiği görülür. Bazı örnekleri şöyledir:

beg erdi ajunda büğü bilge baş
bu beglik özele uzun boldı yaş
 “Bu dünyada bir bey vardı, hakim ve bilgin bir baş idi; Beylik içinde uzun bir ömür sürdü.” (405).

öze+le

anında basala yarar bu tapuğ
mum bilse bolmas bu beklig kapuğ
 “Hizmet ancak o zaman bir işe yarar insan bunu bilirse bu kapı ona kilitli kalmaz.” (484).

basa+la

bayat edgü isiz yoritsa kıza
yoritur anı yatsa tünle uça
 “Tanrı, iyi ve kötü, kazasını bildirmek isterse, bunu gece yatarken uykuda bildirmek ister.” (5988).

tün+le

1.2.5. +mA / mA

Pekiştirme işlevine sahip *+mA / mA*, Karahanlı metinlerinde sözlük birimi (*adın ma, idi me, ne me, neçe me, üküş me, takı ma yana ma*); Uygur, Harezmi ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde türetim biçimbirimi görünümündedir (Uyg. *ançama*, Harz. *neme, neçeme*, EAT. *nemçeme*) (Karagöz, 2018, s. 89).

Pekiştirme enklitikleri *+çA*, *+tI* eşitlik ekleriyle ve *l*, *n*, *η*, *m* pekiştiricileriyle sıkça bir araya gelebilir (Ercilasun, 2008, s. 49).

Bu biçimbirimi, KB'de aşağıdaki örneklerde *+çA* ekinden sonra gelerek kendisinden önceki unsuru kuvvetlendirme amacıyla kullanılır. *+mA / mA* pekiştirme unsuru kendisinden önce gelen *neçe* sözcüğünü pekiştirmektedir.

*neçe me sınıdım isiz kılğuçı
kite bardı künde üzülde küçü*

“Kötülük yapamı kaç defa tecrübe ettim, takati her gün biraz daha azaldı sonunda da takatten düştü.” (247).

neçe me

*bu üçte birisin kılğlı kişî
neçe me beçük erse keslür başı*

“Bu üçtünden birini yapan insanın, ne kadar büyük olursa olsun başı kesilir.” (4123).

neçe me

*neçeme meni eđgü tutsa özüñ
yoñagçı yoñasa tüğülgey yüzüñ*

“Sen bana ne kadar iyi gözle baksan bile gammazların fitneleri seni benden soğutabilir.” (5860).

ne+çe+me

1.2.6. -met

Arat yayınında üç kez geçen pekiştirme unsuru *-met*, iki kez ayrı bir kez de bitişik yazılmıştır (Arat, 2007, s. 20, 197, 648). Ercilasun da (2008) bu yapıyı enklitik olarak değerlendirmektedir.

Bu biçimbirim, KB’de isim, zamir ve zarflardan sonra gelerek kuvvetlendirme işlevi görmektedir.

*sini erdüküñ teg öğümez özüm
sini senmet öggil kesildi sözüñ*

“Seni olduğu gibi methedemiyorum, sen beni methet! Sözüm kesildi.” (33).

sen+met

*neteg met yumttı bu erdem saña
ayü birgıl emdi munı sen maña*

“Nasil oldu da bunca fazilet sende toplandı, şimdi sen bana bunu söyle.” (1795).

neteg met

*kimi sewdim erse sewüg cança tuttum
cefa keldi andın kimi met seweyi*

“Kimi sevdim ise onu sevgili canım gibi tuttum, fakat ondan da cefa geldi; artık kimi seveyim.” (6578).

kimi met

1.2.7. +sIg

+sIK biçimbirimi, eklendiği sözlük biriminin anlamını bazen yakınlık ve benzerlik ilgisiyle azaltır bazen de kuvvetlendirir (Karagöz, 2018, s. 150).

Bu biçimbirim de KB’de bazı örnekleri şunlardır.

*bu tañ tañsuk işler maña körkitip
buşurduñ mini sen işiñ berkitip*

“O acayip işleri bana göstererek beni hiddetlendirdin; fakat kendini iyi müdafaa ettin.” (794).

tañ+suk

*oñayın ilig tuttı tersi maña
kemişmegil emdi ay ersig toña*
“Kolayımı hükümdar aldı, ey yiğit kahraman, güç olamı şimdi bana bırakma.” (1908).

er+sig

*uluğsığ beçük tutsa begler köñül
siziksiz uçuzluğ körür ay oğul*
“Beyler büyüklük taslar ve kibirli olurlarsa; ey oğul, onlar, şüphesiz, itibar görmezler.”
(2118).

uluğ+sığ

*mumı çın biligli ukuşluğ kişi
adınısığ bolurmu ay ilçi başı*
“Bunu gerçek bilen akıllı insan başka türlü davranır mı, ey büyük hükümdar.” (3763).

adın+sığ

1.3. Pekleştirme amacıyla kullanılan sözcükler.

1.3.1. “çok, pek çok” anlamı taşıyan sözcüklerle yapılan pekiştirmeler.

1.3.1.1. artuk

artuk < *art-* şeklinde bir gelişim gösteren bu sözcük KB’de zarf olarak pekiştirme amacıyla kullanılır.

KB’de tespit edilen bazı örneklerde *artuk* kelimesi kendisi gibi zarfların önüne gelerek önüne geldiği zarfın anlamını kuvvetlendirmektedir.

*begi edgü bolsa yorıka köni
tağı artuk edgü yoriğay kılı*

“Beyi iyi ve gidişi doğru ise kulu da daha iyi yürüyecektir.” (2114).

artuk edgü

*aya er atanmış biliglig büğü
köñül sırrı artuk katıg kızlegü*
“Ey metd tanınmış bilgili hakim, gönlü sırrını çok iyi saklamalıdır.” (2689)

artuk katıg

1.3.1.2. idî

Bu sözcük de KB’de sıfat ve zarflardan önce gelerek onların anlamlarını kuvvetlendiren bir işaretleyicidir.

*idî yahşı aymış biliglig sözi
uğa bargül emdi ay köñli yazı*
“Bilgili insan bu sözü çok iyi söylemiş, ey gönlü açık, şimdi bunu anlamaya çalış.”
(5269).

idî yahşı

*bu ay toğsa aşnu idi az toğar
kününe beğiyyür yoğaru ağar*
“Ay doğarken önce çok küçük doğar, sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir.” (731).

idi az

1.3.1.3. katıg

katıg < *kat-* şeklinde bir gelişim gösteren kelime Türkçenin yazılı ilk metinleri olan Köktürkçeden itibaren tespit edilir. KB’de zarflardan önce gelerek bunları pekiştiren bir unsurdur.

KB’de tespit edilebilen bir örneği şöyledir:

*sözüg barça tıñla yime bütme terk
köñül sırrı açma katıg kizle berk*
“Her sözü dinle, fakat hemen inanma; gönül sırrını açma, onu sımsıkı sakla.” (1301).

katıg berk

1.3.1.4. keğ

İyi anlamıyla cümlede hem ismi hem de fiili niteleyebilen *keğ*, *edgü*’de olduğu gibi, metin düzeyinde sıfat veya zarflardan sonra getirildiğinde pekiştiren unsur görevini üstlenir (Karagöz, 2018, s. 181).

28

KB’de tespit edilen bazı örnekleri şunlardır:

*ukuš ol saña edgü andıg adaş
bilig ol saña keđ bağırsak kıadaş*
“Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur; bilgi seni için çok merhametli bir kardeşdir.” (317).

keğ bağırsak

*özinde uluğka tapuğ kılsa öz
tilin beklese keğ katıg tutsa söz*
“Kendisinden büyüğe hizmet etmeli; dilini tutmasını bilmeli ve uluorta söz söylememelidir.” (4041).

keğ katıg

1.3.1.5. ok/ök

Bu pekiştirme unsurunun KB’de tespit edilen örnekleri ekleşmemiş haliyle görülür.

*mini emgetür til içi ök telim
başım kesmesüni keseyin tilim*
“Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor, başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.” (166).

*sen ök sen sağançım barır men muñum
kiçiklikte minsiz kalır sen bu küñ*
“Tek düşüncem sensin bu endişe ile gidiyorum; sen bugün küçük yaşta bensiz kalıyorsun.” (1216).

*hakıñı öteyemedim men seniñ
bayat ok ötesün seniñ haklarıñ*
“Ben senin hakkını ödeyemedim, senin hakkını bizzat Tanrı ödesin.” (1560).

1.3.1.6. öküş

KB'de tespit edilen örneği şöyledir:

*Öküş edgü yarlıg tümen eǵgü söz
ilig yarlıkadı yakın boldı öz*

“Hükümdar ona verdiği beratlarda kendisinden büyük bir sitayişle bahsetti ve o hükümdarın yakınlarından oldu.” (1767).

öküş edgü

1.3.1.7. tükel

KB'de fazla rastlanan, fakat pekiştirme amacıyla az kullanılan bir unsurdur. KB'de iki örneği tespit edilmiştir.

*kim uluǵluk idisi tükel kudrethğ pâdişâh turur
“Büyüklük sahibi ve tam kudretli padişah olan.” (03).*

tükel kudrethğ

*tükel miñ yaşasa tilekin tamam
tükel ök bulamaz kerekin tamam*

“İnsan bin yıl yaşasa bile, arzu ve ihtiyaçlarının hepsini tamamlayamaz.” (5431).

tükel miñ

1.3.1.8. erinç

Bu sözcük de KB'de daha çok cümlelerin sonuna getirilerek pekiştirme işlevinde kullanılır. Bazı örnekleri şunlardır:

*bu törtünç yawuz begke arkuğ kılınç
bişinçi yaraǵsız bu yalğan erinç
“Bir bey için fena olan şeylerin dördüncüsü inatçılıktır; yakışmayan bu şeylerin beşincisi, şüphesiz, yalancılıktır.” (2062)
saña kim tegürdi bu kaçǵu saqınç
negü erki halin sözüg ne erinç
“Kim seni bu kaygı ve kedere dıştırdı; bu halin nedir, cevabımı öğrenmek isterim.” (6233)*

1.3.1.9. erki

Bu pekiştirme unsurunun da daha çok bir sözcük grubu veya cümleden sonra geldiği görülmektedir.

*bu ay toldı aydı ay ilig kıtı
negüke buşar erki toldı otı
“Ay-Toldı: -Ey devletli hükümdar, acaba neye hiddet buyruldu da böyle ateş kesildin?”
(637)*

1.4. Pekiştirme amacıyla kullanılan sözcük grupları.

Türkçenin söz dizimi bellidir. Ancak pekiştirme amacıyla zaman zaman ögelerin yerleri değiştirilerek sözü daha güçlü anlatma gayretinden kaynaklanan bu anlatım tarzı Türkçeye has bir özelliktir. Daha çok konuşma dilinde, kalıp ifadelerde, deyim ve atasözlerinde ve şiirde söz dizimiyle pekiştirme yapıldığı görülmektedir (İpek, 2009, s. 47).

1.4.1. Tekrar grupları.

Karahan, tekrar grubu bahsinde tekrarların anlamı kuvvetlendirmesi ve nesnelere, hareketlere çokluk, süreklilik ve beraberlik anlamı kazandırmasından bahsetmiştir (Karahan, 2004: 60).

1.4.1.1. Aynı sözcüklerle kurulan tekrar grubu.

KB’de tespit edilen bir örneği şudur:

*yakınlık ulamış için bir bayat
mıyan birsi miñ miñ tümen edgü at*

“Gösterdiğin bu yakınlığın Tanrı ecrini ihsan etsin, İyi insanlara bahsettiği yüz binlerce sevaba sen de nail ol.” (3319)

miñ miñ

1.4.1.2. Eş anlamlı sözcüklerle kurulan tekrar grubu.

Yakın ya da eş anlamlı sözcüklerin bir araya gelmesiyle kurulan pekiştirme amacıyla kullanılan unsurlarıdır. KB’de bu tür unsurlar pek çoktur. Bazı örnekleri aşağıdaki gibidir:

*tağı ma negü erse arzu tilek
bayat oğ bolu birsi arka yölek*

“Daha başka ne gibi dileği varsa, Tanrı daima ona arka ve destek olsun.” (122)

arka yölek

*idi ked katıg bu garıblıg işi
garıblıgta yañlur er başı*

“Bu gurbet hali insana çok ağır gelir; gurbette çok meziyetli insanlar dahi ne yapacağını şaşırırlar.” (478)

idi ked

*ajunçık erdem kerek miñ tümen
bu erdem bile yir ajunçı cihan*

“Dünya hâkimine binlerce fazilet lazımdır, dünya hâkimi bu faziletler ile cihan elde eder.” (3009)

miñ tümen

*öküş öğdi artuk telim miñ sena
kılur men bayatka añar yok fena*

“Tanrı’ya pek çok hamd ve binlerce sena ederim, onun için fanilik yoktur.” (3190)

artuk telim

*öküş miñ selamm sewüg sawçıka
ol edgü kulavuz köni yolçıka*

“Sevgili resule, o doğru rehber ve iyi kılavuza binlerce selam.” (3730)

öküş miñ

*neçe miñ tapuğsuz yazuqluğ kılı
ahır tın keserde oñardı yolu*

“Kaç bin asi günahkar kullar da, son nefesleri kesilirken doğru yolu buldula.” (3988)

neçe miñ

*tirildi tümen miñ talu köp titir
yazıda kalın yond aqırda qatır*

“Binlerce seçme dişi deve, ovada kalabalık at sürüleri ve ahırda katırlar toplanmıştır.” (5370)

tümen miñ

*tükel miñ yaşasa tilekin tamam
tükel ök bulumaz kerekın tamam*

“İnsan bin yıl yaşasa bile, arzu ve ihtiyaçlarının hepsini tamamlayamaz.” (5431)

tükel miñ, tükel ök

1.4.1.3. Zıt anlamlı sözcüklerle kurulan tekrar grubu.

KB’de tespit edilen bir örneği şöyledir:

*kamuğ edgü isiz çığay baylıkım
bayattın körür men ay ersig aqım*

“Ey cömert yığidim, bütün iyilik ve kötülüğü, fakirlik ve zenginliği Tanrı’dan bilirim.” (3746)

edgü isiz, çığay bay

1.5. Pekleştirme amacıyla kullanılan edatları.

Pekleştirme edatları cümle içinde kullanıldığında cümleyi kuvvetlendirmekte, cümleye anlam incelikleri katmaktadır. Bu anlatım tarzı daha çok kullanılıştta ortaya çıkar ve belirginlik kazanır. Pekleştirme edatlarının kullanımları, özellikle cümle içerisindeki işlevleri göz önünde bulundurarak değerlendirilmelidir (İpek, 2009, s. 56).

1.5.1.1. mA

Pekleştirme enklitiklerinin işlevi tek kelimeyle sınırlı değildir; kelime gruplarını ve cümleyi de kapsayabilir (Ercilasun, 2008: s. 47). KB’deki bazı örnekleri şunlardır:

*tağı ma negü erse arzu tilek
bayat oğ bolu birsü arka yölek*

“Daha başka ne gibi dileği var ise, Tanrı daima ona arka ve destek olsun.” (122).

*öküş me işittim bu til sözlemiş
köñül sırrı açlıp erin başlamış*

“Sonra çok işittim, dil ihtiyatsız konuşurken, gönül sırrını ifşa etmiş ve başları kesilmiştir (2517).

*aqın ma iki neñ kapuğ körki ol
beğütür beg atın açar kutka yol*

“Şu iki şey de kapının süsüdür; bunlar beyin adını büyütür ve saadete yol açar” (2554).

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Türk kültür mirasının güzide eserlerinden olan Kutadgu Bilig'in şekil ve öz itibariyle kazandığı değer zaman ve mekân sınırlarını aşarak günümüze kadar gelmiştir. Gerek içerik gerek üslup bakımından üstün özelliklere sahip olan bu eserde eşya, duygu ve düşünceler, oluş, kılış, hareket ve işler pekiştirme amacıyla kullanılan unsurlardan yararlanılarak ayrıntılarıyla, öne çıkan özellikleriyle güzel bir şekilde ifade edilmiştir.

Kutadgu Bilig'de pekiştirme amacıyla kullanılan unsurlar doğrudan ya da dolaylı olarak birçok bilim adamı tarafından incelenmiştir. Daha önce yapılan bu incelemeler, bu çalışmada genişletilmiş ve bunlara Kutadgu Bilig'de geçen sesbirim düzeyindeki unsurlar da dâhil edilmiştir. Böylece Kutadgu Bilig'de sesbirimleriyle (+A/-A, +I/-I, +(I)n, +p), biçimbirimleriyle (-An, +çA, +çin, +gü, +(I)n, +kı, +lA, +mA, -mAt, -mAtı(n), +Ok, +sIg), sözcüklerle (artuk, edgü, idi, katıg, ked, öküş, telim, tükel, me) ve sözcük gruplarıyla (aynı sözcüklerin, eş anlamlı sözcüklerin, zıt anlamlı sözcüklerin tekrarıyla ve edat yapısıyla) kurulan pekiştirme unsurları ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, Türkçede pekiştirme üzerine yapılan çalışmalara bir nebze de olsa katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig (Çeviri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demirci, K. (2017). *Kelime bilgisi el kitabı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ercilasun, A. B. (2008). La enklitiği ve Türkçede bir pekistirme enklitiği teorisi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2, 35-56.
- Ergin, M. (2003). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Haceminoğlu, N. (2015). *Türk dilinde edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İpek, B. (2009). *Türkçede pekiştirme edatları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karagöz, İ. (2018). *Tarihi Türk lehçelerinde sıfat ve zarflarda pekiştirme ve derecelendirme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2004). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2012). Türk Moğol araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy armağanı. İçinde L. Karahan B. Gül (Edt.), *Türkçede bazı ek ve edatlarda "-n" morfemi ile ortaya çıkan varyantlaşma* (219-236). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sev, İ. G. (2015). Kutadgu Bilig' de munu gösterme edatı. *TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5, 24-36.
- Sezer, Ö. (2006). *Türkiye Türkçesi ağızlarında zarflar ve zarf yapımı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Uçar, E. (2015). Kutadgu Bilig'in kronolojik kaynakçası hakkında bir deneme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, 62-100.
- Üstüner, A. (2003). *Türkçede pekiştirme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- Üstüner, A. (1999). Türkçedeki +-A pekiştirme ekinin Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılışı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 189-206.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 19.07.2020 Kabul/Accepted: 11.12.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 35-55

1938-1946 YILLARI ARASI TÜRK ROMANINDA AŞKIN YORUMU: KUTSAL AŞK

Sibel KARADOĞANⁱ

Öz

Bu çalışmada 1938-1946 yılları arasında yazılan romanlarda “aşk” kavramına dönem içerisinde yüklenen anlamlar incelenmiştir. Tanzimat döneminden itibaren “Batılılaşma” olgusu Türk hayatının ve romanının temel dinamiği olmuştur. Cumhuriyet döneminde bu kavram, seküler bir dünya algısı üzerinden ilerlemiştir. Bir duygu tarihi olan bu çalışma, bahsi geçen değişim üzerinden “aşk” kavramının dönem romanlarında nasıl kavramlaştırıldığını anlamayı hedeflemektedir. Bu dönem romanlarında, özellikle popüler aşk romanlarında, bireyin hayatında nihai hedef olan ve kutsalın diliyle anlam bulan ancak kutsalın bireysel aşkın bizzat kendisi olduğu bir aşk tasarımı oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aşk, Roman, Sekülerizm, Cumhuriyet Dönemi.

Interpretation of Love in The Turkish Novel Between 1938 and 1946: Holy Love

Abstract

The concept of Westernization has been one of the basic dynamics of the Turkish life and Turkish novel since the beginning of the Tanzimat era. This study deals with the meanings attributed to the concept of "love" in novels written between 1938-1946. The love concept in Turkish novels followed a secular path in the Republican era. As the history of emotions, this study aims to find out how "love" was conceptualized in period novels under the influence of this secular perception. During this period, love was seen as the only means of happiness in an individual sense. 'Love' was changed into a sacred thing, especially in popular novels. This could be explained by the changes in the Turkish human profile as well as the changes in the type of relationship between men and women that the Republic aimed to create.

Keywords: Love, Novel, Secularism, Republic.

ⁱ Öğr. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü, karadogansibel@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9124-0613

Giriş

1938-1946 yılları arası dönem tarihî sınırlılık olarak Atatürk'ün ölümü ile çok partili hayata geçiş yıllarıdır. Bu dönem edebî sınırlılık olarak siyasi sınırların çizdiği kültürel ortamın atmosferiyle aynı tarihî aralığa denk gelir. Çalışmaya konu olan bu dönem romanlarının değerlendirilmesi, bahsi geçen yılların edebî ortamını görmek kadar ortama hâkim olan siyasal ve kültürel atmosferi de değerlendirmeyi gerektirir. Nitekim bu yıllar, Batılılaşma odağında sosyal ve kültürel atmosferin belirleyicisi olan laik, pozitivist ve hümanist fikirlerin ideolojik olarak hâkim olduğu bir dönemdir. Atatürk ve İnönü dönemlerinin ideolojik olarak bulunduğu ortak payda laikliktir. Atatürk döneminin paradigması olan Türkçülük düşüncesine İnönü döneminde hümanist düşünce eşlik eder. Böylece Atatürk döneminden itibaren kültürel devrimlerin temel sacayağı olan pozitivist ve laik düşünceye İnönü döneminde hümanist fikrin eklenmesiyle kültürel dönüşümler Batılı ve seküler bir çizgide ivme kazanır. İnönü döneminin eğitim, sanat ve kültürel faaliyetlerinin dayandığı hümanist ve pozitivist düşünce, Tanrı mihraklı hayattan uzaklaşarak insan odaklı düşünsel ve kültürel ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

¹ Dolayısıyla çalışmaya konu olan Cumhuriyet dönemi romanlarını bu değişimin içinden okumak gerekir. Bu dönemde modern ve çağdaş insan, mistik² olandan uzak, insan merkezli bir dünya içinde şekillenen kültürel atmosferin içine yerleştirilir.

36

Cumhuriyet romanını siyasal ve sosyal dönüşümlerin zemin hazırladığı kültürel yansımalarla tasnif eden Yalçın, Cumhuriyet dönemi Türk romanını Ankara'da TBMM'nin açılış yılı olan 1920 ile başlatır ve 1946 çok partili hayata geçişe kadar ilk dönem olarak sınırlandırır. Yalçın, bazı araştırmacıların 1940 yılını yani Atatürk sonrası dönemi yeni bir kavşak olarak değerlendirdiğini söyler. 1940 yılı aynı zamanda Hasan Âli Yücel'in eğitim ve sanat faaliyetlerinde hümanist açılımı başlattığı tarihtir. Ancak edebiyatçılar açısından bu tarihsel aralıkta entelektüel malzemenin çok az farklılaştığı kanaatinde olan araştırmacı, dönemi bir bütün olarak değerlendirmenin daha doğru olduğunu dile getirir. Ona göre 1920'den 1946'ya kadar benzer düşünsel çizgide ilerleyen Cumhuriyet dönemi romancılarının hâkim söylemi, her alanda radikal değişimler yaşayan Türk toplumundaki değişimin art ve eş

¹ 1938'den sonra Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in faaliyetleriyle İnönü döneminin hâkim paradigması hâline gelen hümanizm, özellikle çeviri faaliyetleri ile yüzünü tamamen Batı'ya çeviren bir edebiyat ortamının doğmasına vesile olmuştur. Dönemin literatürüne Türk hümanizmi olarak geçen bu fikir, Batılı kültür unsurlarının halka benimsetilmesini amaçlar. Bu politikaların hedefi, "eski Yunan ve Roma Medeniyetine inilmek suretiyle "Batılılaşmak" olarak tarif edilmiştir". Böylece Atatürk döneminde millî kültür referanslı bir ulus yaratma projesi, hümanist düşünce etrafında evrensel bir ulus yaratma projesine dönüşmüştür. Aynı zamanda siyasal olarak Osmanlı döneminde Jön Türklerle başlayan pozitivism, Atatürk döneminden itibaren Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde laik bir devlet kavramına doğru ilerlemiştir. İktidarın kültürel reformları ve onun savunucusu olan pek çok aydının düşünceleri pozitivist ve seküler bir kültür algısı ile ilerlemiştir. (Şeker, 2000, s. 13, 14, 15, 89). İsmet Paşa döneminde özellikle laisizm ve hümanizm düşüncesinin etkin olduğu ideolojik ve kültürel söylem Özcan'ın da belirttiği gibi "dönemde resmî ideolojinin toplumu sekülerleştirmeye" yönelik düşünsel bir araç işlevi görmüştür (2014, s. 40).

² Mistisizm ya da gizemcilik, hakikate zihinsel ya da sıradan yollarla değil manevi bir deneyimle varılabileceğini ifade eden bir kavramdır. Gizemcinin varmak istediği hakikati ne felsefe ne de akıl açıklayabilir (Schimmel 2012, s. 22).

zamanlı muhasebesini yapmak ve hükümetin icraatlarının geniş kesimlere iletmektir. Romancıların tek bir sestem konuşması anlamına gelen bu durumun sonlanması ise ancak değişimin ya da çok sesliliğin olduğu siyasi dönem olan 1946 yılına denk düşer (2006, s. 16-19). Aktaş, 1923-1950 yılları arası Türk romanını değerlendirdiği yazısında bu tarihî aralığı iki döneme ayırır. Birinci dönem “Cumhuriyet romanının birinci evresi” yani “Atatürk devri romanı”dır. Atatürk sonrasında 1950’ye kadar olan dönem ise “Cumhuriyet’in ikinci dönemi” olarak tanımlanır. Aktaş, her iki dönemde Cumhuriyet romanına yön veren önemli romancılara değindikten sonra ikinci dönemde “yeni bir neslin eser vermeye başladığını”, “konu ve tema, sanat eğilimleri, üslûp ve teknik bakımından yeni arayışların, yeni yapılanmaların” ortaya çıktığını söylemekle birlikte “üslûp, teknik ve roman için gerekli derinliklerden yoksun piyasa romancılığının Cumhuriyet’in birinci döneminde olduğu gibi ikinci döneminde de devam etmekte” olduğunu dile getirir (1998, s. 679-691).

Çalışmanın sınırlarını oluşturan 1938-1946 yılları arası dönem Cumhuriyet’in ilk yıllarında oluşan roman geleneğinin hem biçim hem de içerik olarak devamı niteliğindedir. Bu dönem yazarlarının birçoğu Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren yazan isimlerdir. Bu sekiz yıllık dönemde 55 romancı ve yayımlanmış 180 kadar roman vardır. Tefrika edilen romanlar üzerinde durulmamıştır. Bir bütün olarak bu dönemin isimleri şu şekilde karşımıza çıkar: Abdülhak Şinasi Hisar, Osman Cemal Kaygılı, Selami İzzet, Halit Fahri Ozansoy, Oğuz Özdeş, Reşat Enis Aygen, Mükerrerem Kâmil Su, Ercüment Ekrem Talu, Mahmut Yesari, Muazzez Tahsin Berkant, Esat Mahmut Karakurt, Peride Celal, Hüseyin Nihal Atsız, Güzide Sabri, Orhan Seyfi Orhon, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ethem İzzet Benice, Reşat Nuri Güntekin, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Hilmi Ziya Ülken, Yusuf Ziya Ortaç, Kemal Bilbaşar, Cevdet Kudret, Vedat Nedim Tör, Sait Faik Abasıyanık, Sermet Muhtar Alus, Fikret Arıt, Faik Baysal, Rakım Çalapala, Selahattin Enis Atabeyoğlu, Nizamettin Nazif Tepedenlioğlu, Refi Cevat Ulunay, Sadri Ertem, Halide Nusret Zorlutuna, Samiha Ayverdi, Suat Derviş, Safiye Erol, Halide Edip Adıvar, Refik Halit Karay, Kerime Nadir, Aka Gündüz, Necdet Rüştü Efe, Şükûfe Nihal, Nahit Sırrı Örik, Cahit Uçuk, Feridun Fazıl Tülbentçi, Samim Kocagöz, Faruk Nafiz Çamlıbel, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Peyami Safa, Sabahattin Ali.³

Bu dönem romancılarının birçoğu ya aşkı romanlarının ana malzemesi yapmış ya da farklı bağlamlarda kadın erkek ilişkilerine romanlarında yer vermiştir. Bu geniş yelpaze içinde öncelikle incelememiz için seçtiğimiz romanların ana temasının aşk olmasına dikkat edildi. Fakat bu dönemde yazılan romanların büyük çoğunluğunun aşk temasını ana malzeme olarak kullanması malzemenin derinlikli olarak incelenmesi olanağına engel olduğu için aşk romanları kendi içinde tekrar gözden geçirildi. Bu aşamada ise edebiyat tarihinde farklı yönleriyle dikkat çeken isimler seçildi. Toplumcu gerçekçi bir yazar olarak değerlendirilen Sabahattin Ali; dönemin popüler romanının önde gelen isimleri Peride Celal, Muazzez Tahsin Berkant, Esat Mahmut Karakurt, Refik Halit Karay; mistik veya dine yönelen romancılar olarak değerlendirilen Samiha Ayverdi ve Safiye Erol ile çalışma sınırlandırıldı. Böyle bir

³ Bu dönemde yazılmış romanların bibliyografya çalışmaları için bkz. (Aydın 2002, s. 816-841; Yalçın 2006. 275-310).

seçim yapılmasının sebebi Safiye Erol ve Samiha Ayverdi'nin tasavvuf terminolojisini çok yoğun bir şekilde aşk tanımlamalarının ana malzemesi yapmasına rağmen bu bağlam içerisinde roman kahramanlarının yaşadığı aşkları hayatın merkezine koyarak dünyevî ve seküler bir aşkı yaşamalarıdır. Kahramanların yaşadığı aşk, bir duygu olarak mistik anlamlarla yüklü olsa da aşk deneyimi beşerî düzlemindedir. Aşklarını bu şekilde yaşayan âşik kahramanlar için aşk hayatın nihai ve tek anlamı olma özelliği kazanır. Edebiyat tarihlerinde toplumcu gerçekçi ve Marksist edebiyat sınırları içerisinde yer alan Sabahattin Ali'nin "İçimizdeki Şeytan" romanı aşkın kutsalın diliyle anlam bulması açısından dikkate değerdir. Dönemin en dikkat çekici popüler roman yazarları olan Muazzez Tahsin Berkant, Esat Mahmut Karakurt, Peride Celal ve Refik Halit Karay'ın aşk romanları ise dönemin aşk algısını tamamen yansıtan eserlerdir. Roman kahramanları için hayata anlam katan tek değer aşktır. Bu bağlamda incelemeye alınan eserler; Peride Celal'in "Ana-Kız" ve "Aşkın Doğuşu" romanları, Muazzez Tahsin Berkant'ın "O.. ve Kızı" ve "Perdeler" romanları, Esat Mahmut Karakurt'un "İlk ve Son" ile "Sokaktan Gelen Kadın" romanları, Refik Halit Karay'ın "Yezidin Kızı" romanı, Samiha Ayverdi'nin "Son Menzil" ve "Ateş Ağacı" romanları, Safiye Erol'un "Kadıköy'ünün Romanı", "Ülker Fırtınası" ve "Ciğerdelen" romanları ve Sabahattin Ali'nin "İçimizdeki Şeytan" romanlarıdır.

Çalışmaya konu olan romanların incelenmesindeki amaç, metinlerden siyasi bir analiz çıkarmak ya da romancıların söylemlerinde var olan içeriğin hükümetlerin desteğiyle oluştuğunu söylemek değildir. Cumhuriyetin kültürel arka planının Kemalist devrimlerin ardında aranması gerektiğini söyleyen Ahmet Oktay'ın Cumhuriyet'in kültürel ortamını şekillendiren şeyin bürokrasinin giyim kuşam zevkenden kadın erkek ilişkilerine kadar laik ve modern bir yaşam biçimi oluşturma isteğinin çoğu resmî ideolojiyi benimseyen Cumhuriyet yazarlarını da etkilemiş olabileceği düşüncesidir (1993: 11-14). Bu düşünceden yola çıkarak aşka yüklenen anlamın değişen insan ve değişen kadın erkek ilişkileri ile Cumhuriyet dönemi romanlarında yeni bir anlam kazandığı düşünülmektedir. Dönem içerisinde bu bağlamda değerlendirilecek aşk romanlarının oluşturduğu aşk algısı; yeni bir kadın erkek ilişkisini oluşturacak anlamlarla yüklüdür. Bu ise Türk edebiyatında yeni olan bir şey değildir. Tanzimat romanlarından itibaren romancılar eskiyi yıkmak yerine yenisini koymak adına dönüşümün merkezine öncelikle kadın erkek ilişkilerini yerleştirmişlerdir.⁴ Aşk romanları her daim okuyucuya hitap eden romanlar olmakla birlikte Türk romanı söz konusu olduğunda başlangıcından itibaren romancıların bu temayı bilinçli bir şekilde kullandığı düşünülmektedir. Yalçın, Cumhuriyet döneminde yazılan romanların yarısından fazlasının aşkı ana tema olarak seçmesini dolaylı olarak Türk sosyal hayatındaki çağdaşlaşma isteği düşüncesine bağlar. Nitekim aşk romanlarının sosyal değişime tesirinin birinci derecede etkin

⁴ Tanzimat romanından itibaren sosyokültürel alanda dönüşümü sağlamak ve Batılı anlamda bir toplum oluşturmak adına romancılar kadın erkek ilişkilerini, evlilik ve aile kavramlarını romanlarının tematik ana malzemesi yapmıştır (Saraçgil, 2005, s. 167). Böylece edebiyat yoluyla yeni bir aşk ve aile tasarımı okuyucuya sunulmuştur. Serpil Sancar da Cumhuriyet dönemi romanlarının sosyolojik okumasını yaptığı çalışmasında benzer hükümlere varır. Özellikle bu dönemde yazılan ve bürokratik elitlerin ve orta sınıfın okuduğu romanların Batılı anlamda bir aşk hayatı sunduğuna değinir (2012, s. 144).

rol oynadığını söyleyen araştırmacı, aşk romanlarının doğrudan veya aktif bir şekilde “okuyucunun dünya görüşüne ve zihniyetine tesir ederek onun gelecekte yapacağı davranışları yönlendirmekte” olduğunu ve aşk romanlarının ilgi çekici bir şekilde “doğrudan sosyal değişimin göstergesi” olduğunu söyler (2006, s. 221, 227). Aşk romanlarının bu dönemde (veya her dönemde) çokça yazılıyor ve hatta birçok baskısının yapıyor oluşu okuyucu açısından insani bir duyguya tekabül ediş ile ilgilidir. Fakat bu duygunun işleniş yazar açısından değerlendirildiğinde bireysel ve sosyal dönüşümün ana malzemesidir. Özellikle değişimin hedefindeki mistik, beşerî bir düzleme oturmayan aşk algısının modern hayatın yeni insanı için dönüştürülmesi gerekliliği yeni ve seküler bir aşk algısı ile mümkündür. Bu dönemde yazılan aşk romanlarının Yalçın’ın da ifade ettiği gibi çok fazla oluşu, değiştirilmek istenen sosyal hayatın kadın erkek ilişkilerinden geçmesine bağlanabilir.

Kutsal Aşk ve En Yüce Anlam

Aşkın kutsal olarak tanımlanmasında en dikkat çekici yön, aşk deneyimine ait kavramların beşerî kuvvetlerden üstün, doğaüstü, dinsel, mistik kavramlarla yan yana yürümesidir. Gasset, dinsel terminoloji ile aşk ve erotizmin dilinin bir alışveriş içerisinde olduğunu ve bu sürecin rastlantıya dayanmadığını söyler. Çünkü her iki süreç benzer ruhsal deneyimlerden kaynaklanır. Hem mistikler hem de âşıklar, yaşadıkları deneyimi aşkın (transandantal) bir tecrübe olarak hissederler. Her iki durumda bilinç, reel dünyadaki gerçekliği bir yana iterek tek bir amaca ya da nesneye odaklanmıştır. Bu yoğunlaşma anında zihnin kitlendiği hedef, nesne durumundan çıkarak içselleştirilir ki bu, birlik algısıdır. Birlik algısındaki âşık “kendi içinden değil ötekinin içinden yaşamaya başlar.” Dikkat kapanmış ve yoğunlaşmıştır. Dikkatin sınıksız kapanmasıyla sevginin imgesi içselleşir (2005, s. 44-49). Aşkı bu şekilde deneyimleyen âşık için aşk, insani aşkın ilahileştirilmesidir. Bu durumda aşktan beklenti ve ona yüklenen anlamlar yükselmiştir. İlahi aşkın doğasında var olan hissedişler beşerî aşka kayar. Tanrıda var olan sonsuzluk duygusu (ölümsüzlük), aşkın nesnesinden herhangi bir şey talep etmemesi, bencilliği ve beden hazzını geri plana itmesi şeklindeki hissedişler, insani aşka tanrısal nitelikler katılarak yorumlanır. Roman karakterlerinin âşığa ve aşka yüklediği bu anlamlar, duygunun çözümlenemez doğasından dolayı karakterlerin bu duyguyu rasyonel olarak anlamlandıramamasına ve dolayısıyla aşkın hissedilişini “transandantal” kavramlara göndermeler yaparak idrak ve ifadesine olanak tanır. Aşkın kutsal olarak yorumlanması ona mistik anlamlar yüklenmesi bu duygunun aşkın (transandantal) doğasıyla yakından ilgilidir.

İlahi aşk perspektifinden algılanan beşerî aşk algısı aynı zamanda ideal bir sevgiye vurgu yapar. İdealize edilmiş sevgide seven ve sevilenden bağımsız, aşk algısının yüceltilmesi söz konusudur. Bu aşk algısında işin içine reel dünyada algılanan gerçekliğin dışında başka bir gerçeklik karışır. Bu gerçeklik doğaüstüdür. Seküler algı ve dil yaşanan bu deneyimi ifade etmede yetersiz kalır. Dolayısıyla aşkın (transandantal) bir deneyimle yaşanan bu romantik deneyimi ifade eden âşıklar, geçirdiği ruhsal süreçleri aşkın ve mistik dilin ifadesinin en yoğun olduğu kutsalın diliyle anlatma yolunu seçerler. İncelenen romanlarda aşka atfedilen kutsal anlamlar, farklı görünümlemlerle karşımıza çıkar. Bir süreç içinde ilerleyen aşkın farklı anlarında,

farklı görünümeler olarak ortaya çıkan bu kutsallık, çoğunlukla aşkın başlangıç aşamasında “kader ve ezeliyet” fikirleriyle kendini gösterirken, kimi zaman ise aşkın en yoğun anında “sonsuz bir tanrısallık”, bunun yanında seküler dünyanın uzağında olan “cennet”te olma düşünceleriyle karşımıza çıkar. Bazen de bazı romancıların seven ve sevilenden bağımsız aşkın bizatihi kendisine kutsal manada anlamlar attığı görülmektedir. Ancak aşkı dinsel terminoloji ile kavramlaştıran ve dolayısıyla “kutsal”ı bir metafor olarak kullanan yazarlar, ona transandantal bir boyut katsa da bu durum döngüsel bir şekilde başladığı yer olan insana döner.

Âşık Ruhların Tanışıklığı

Özellikle Safiye Erol’un romanlarında aşk, değişen yoğunluklarda kutsal bir mahiyet arz eder. Aşkın farklı aşamalarında âşıklar, aşka bir kutsallık atfeder. Aşk bir süreçtir ve roman karakterlerinin aşkın başlandığı andan itibaren aşk, kutsal kelimelerin eşlik ettiği bir yolda ilerler. Roman kahramanlarının âşık olduklarını hissettikleri anda duygularının yükselişe geçmesi ve bazen sonlanmasına kadar aşkına eşlik eden kavramlar; “cennet”, “sonsuzluk”, “nur”, “Tanrı’dan gelen bir sezgi”, “göksellik”, “ruh”, “mukaddes”, lütfurabbani”, “sonsuzluk”, “kıyamet” gibi kutsal ve onunla ilintili kelimelerdir. “Ülker Fırtınası”nın kararsız, iradesiz âşığı Sermet’in Nûran’ı ilk gördüğü andan itibaren deneyimlediği duygu, gerçek dünyanın deneyimleriyle tarif edilemeyen insanüstü, kutsal, kendi iradesinden bağımsız bir mahiyet arz eder. Sermet’in Nûran’ı Boğaziçi’ndeki yalıda ilk kez gördüğü gecenin sabahı Sermet, Nûran’la konuşmak arzusundadır. Bu an Sermet için “kıyamet” anıdır. Zaman sınırlıdır dolayısıyla bekleyecek zamanı yoktur, o ulaşılması gereken mabuda ulaşmak gayesindedir: “O zaman kıyâmet ânı, ana baba günüdür ve işte kendisi, Sermet, hayatının böyle bir gününü yaşıyor, onun etrâfi çepeçevre yanmaktadır. Duramaz, münâsîp vakit saat bekleyemez.” (s. 37).

Benzer şekilde “Ciğerdelen” romanının âşığı Turhan, İngiliz bir ailenin evinde katıldığı çay davetinde, yanında oturduğu ve baktığı resimleri ona veren bir kadının elinden başka bir şey görmeden kendisini “Belki ancak iç âlemlerinde yaşayan ve hülyâlarının ihtişamıyla dudaklarına kadar dolup dolup taşan insanlar bu hâlimi anlar. Ben görülmemiş bir saâdet ve huzur içinde cennete göçmüş gibi idim.” (s. 26) şeklinde anlatır. Turhan’ın bu hissedışı, aşkın henüz başlangıç aşamasında kutsal olarak kendini hissettirmesidir. Bu durum, ilahi aşkla kendinden geçmiş bir mistiğin ruh hâlini hatırlatır.

Safiye Erol’un romanlarında özellikle aşkın başlangıcında aşk hâlinin aniden gelişi, herhangi bir koşul altında başlamaması ve bilinmezliği gibi durumlar, mistik ve tanrısal bir karakter arz eden “kader” ve “ezeliyet” fikrine bağlanır. Bu durum; aşkın koşulsuz olması yani, âşığın âşık olmasının bireysel olarak hiçbir sebebe bağlanmaması, âşığın sevgilisinden sevgisi karşılığında fiziksel veya ruhsal bir talepte bulunmaması anlamlarını içerir. Yazarın romanlarında aşkın sebepsizliğine, koşulsuzluğuna dair durumlar farklı şekillerde karşımıza çıkar. “Kadıköyü’nün Romanı”nın umutsuz âşığı Necdet’in Bedriye’ye olan aşkını “nasibi” (s. 161) olarak yorumladığı görülür. Çünkü bu aşkın belirleyicisi kendisi değil “yüksek bir makam” dan kumanda edilen, “doğrudan doğruya Allah’tan gelen bir ilham” dır (s. 141). Bu durum

âşğın kendi isteklerinin belirleyici olmadığı, iradesinin dışında bir gücün varlığıyla beliren bir aşk durumudur. Aynı şekilde yazarın “Ülker Fırtınası” romanında Nûran’ın aşkında belirleyici olan da aynı durumdur. Nûran’a aşkı kendi iradesinden bağımsız olarak rüya yoluyla zaten ilham edilmiştir. Sermet onu ilk kez gördüğünde aşk itirafında bulunmuş ve Nûran rüyasında daha önce gördüğü “an”ın gerçekleşmiş olduğunu anlamıştır. Sermet’in aşk itirafından sonra Nûran’ın aklında rüyasında gördüğü “benim esmer yüzlü kazâ ve kaderim” ifadesi belirir ki bu onun “alın yazısını peşinen okuması” olarak yorumlanır (s. 38). “Ciğerdelen” romanının Turhan’ı da Canzi’nin yüzünü bile görmeden varlığını hissettiği anda “yaman bir seziş kuvvet”iyle âşık olduğunu hisseder (s. 27). Turhan bu aşkın kaynağını kendi tercihi ve iradesinden bağımsız tanrısal bir kaynağa dayandırır: “Ey Yaradan! Benim topraktan gelme cismime, üflenen bir kandil gibi her an sönmeye namzet zihnime bu sonsuz açılışı, ebediyete doğru çağlayışı, bu dinmek bilmeyen yanıp yakılışı niçin verdim Tanrım?” (s. 49). Kaynağını tanrısal bir sezgi gücünden alan Turhan’ın bu aşkına “İlk defa gördüğüm bu sîmâ bana hayatta en çok tanıdığım yüz gibi geldi.” (s. 28) ifadesiyle ezeliyet fikri de eşlik eder.

Samiha Ayverdi’nin “Son Menzil” romanının melankolik ve iç dünyasına ait dengeyi yakalayamamış âşığı Hâşim, bir arayış içerisindedir. Arayışını sonlandıracak şey aşktır. Fakat anlatıcının vurguladığı gibi Hâşim bu aşkı kendine bile itiraf edemez. Ancak anlatıcı bu hissedişin Hâşim’in inkârlarına meydan okuyan “önüne geçilmez bir buyruk” bir “fermân” olduğunu söyler (s. 129). Anlatıcı, Hâşim’in içinde bulunduğu durumu, kendi iradesi dışında “zorlu bir kuvvet” (s. 130) olarak anlatır. Bu ifadelerin sunduğu anlam, aşkın ezelde yazılmış bir kader olduğu düşüncesidir.

Aynı yazarın “Ateş Ağacı” romanında aşkın başlaması yine kendini kader fikriyle gösterir. Romanın var olan bütün maddi hazları yaşamış ancak ruhunu doyuramamış ve dolayısıyla bir arayış içerisindeki âşığı Cemil, ruhani eşi olan Madame Juliette ile karşılaşmalarını siklon metaforuyla kendi seçimlerinin dışında bir güce bağlar. Siklonun sebep olduğu kuvvetli fırtına Madame Juliette’yi Fransa’dan Gemlik’e getirmiştir. Cemil’e göre bunun arkasında ne iş ne de gezip görme merakı aranabilir. “O, ebediyetten sürüklenip gelen ve bizi birbirimize bağlayan kopmaz bir kement.” tir (s. 150). Yani Tanrının hükmettiği bir kadedir. Cemil, bunu söylerken sonsuzluk kaynaklı bir bağın varlığıyla aşklarının ruhani yani kutsal yönünü vurgular. Kutsallığı vurgulanan bu aşk, Cemil’in zihninde “Bu kadını üç günden beri mi tanıyorum, üç seneden beri mi, yoksa üç asırdır mı berâberiz?” (s. 128) algısıyla ruhların tanışıklığını vurgulayan ezeliyet fikriyle perçinlenir. “Ateş Ağacı” romanında aşklarının imkânsız olduğunu düşünerek Madame Juliette’nin memleketine dönme isteğiyle kavuşulamamış hatta söylenememiş, dile gelmemiş bir aşk söz konusudur. Ancak Madame Juliette, dönüş için yola çıktıktan sonra rahatsızlanır ve kendini kaybederse bir hastaneye götürülmesini ister. Kendisini götüren şoför onu tek başına bir hastaneye götürmektense Cemil Bey’in evine götürür. O gece tesadüfen Cemil Bey’in yardımcısı Salih Mudanya’ya gitmiştir. Böylece âşıklar, aşklarını itiraf ettikleri bir gece geçirirler. Bu anlarda kader fikri sadece Cemil’de değil Madame Juliette’de de kendisini hissettirir. Madame, Cemil’den ayrılmak amacıyla Bursa’dan gideceği gece hastalanarak tekrar Cemil’e dönmesini esrarlı bir

durum olarak değerlendirir. Birbirlerinden kaçmalarına rağmen tekrar bir araya gelmelerini “Kaplumbağa sırtındaki kabuğunu nasıl taşırsa, biz de mukadderâtımızın, varlığımızdan kopmayan yükünü aynı sûrette sürüklüyor, taşıyorduk.” (s. 149) şeklinde ifade eder. Madame Juliette tıpkı Cemil gibi önüne geçemediği bir kaderin içinden kendini aşkın içinde bulur.

Romantik aşka yüklenen anlamlar, bir deneyim olarak aşka yüklenen yüceltme ile ilgilidir. Âşık, sevilen nesnesine yönelik hislerinin herhangi bir şey, yani alelade bir şey olmadığını hissettiğinde duygunun âşığın kendinden bağımsız, doğüstü bir güç vasıtasıyla kendisine geldiğini hisseder. Âşıklar bu aşk algısına, sevgililer aracılığıyla ulaşır. Sevgilinin âşıkta yarattığı ruhsal değişim aşka yüklediği anlamları şekillendirir. Bu aşk algısı genellikle karşımıza yine ezeliyet fikriyle çıkar. Sabahattin Ali’nin “İçimizdeki Şeytan” romanında Ömer, Kadıköy’den Köprü’ye giderken vapurda gördüğü Macide’ye ilk görüşte âşık olur. Ömer aşkını Nihat’a anlatırken “Onunla beni iradelerimizin üstünde bir bağın bağladığına eminim.” (s. 23) derken aşkına açık bir şekilde tanrısal bir boyut kazandırmasa da “iradenin üstündeki bağ” doğüstü olan bu gücü işaret eder. Ömer, “bu yakın çehre” (s. 89), “aslını bilmediğimiz alemlerde tanıştığımız kız” (s. 19) olarak tanımladığı Macide’ye olan aşkını tarif ederken “(...) bana, daha dünyaya gelmeden, daha dünyanın, daha kâinatın teşekkül ettiği sıralardan tanıdığım birisi gibi geldi.” (...) “Düşün ki şu anda çehresini hatırlayamıyorum bile, fakat hafızamdan daha derin bir yerde onun bir taşla hak edilmiş kadar keskin bir tasvirinin, akılların almayacağı kadar eski zamanlardan beri mevcut olduğuna eminim. Şu kalabalığın içine gözlerim kapalı olarak karışsam bir kuvvet beni muhakkak hiç şaşkırtmadan doğru ona götürecektir.” (s. 18) der. Bu durum aşkın âşığın kendi seçimiyle değil bir güç tarafından sezgi yoluyla kendisine sunulmuş olmasıdır. Bu ise kutsal addolunan hislerin kaynağına benzemektedir. Ömer’in aşk sürecine tanrısal kelimeler eşlik etmese de aşkına yüklediği anlam kutsal bir forma dönüşür. Ömer, Macide’ye aşkını ilan ederken “bütün varlığı”, “ruhu”, “vücudu”, “arzuları” ile sevgiliye katılmaktan ve “teslim olmak” tan bahseder (s. 81).

Aynı romanda Macide’nin Ömer’e olan duyguları da bağlanma sürecindeki bilinmez ve bu bilinmezi kendinden başka bir iradeye bağlama noktasında Ömer’in aşkı ile kesişir. Macide, Ömer’in düşüncelerine ve yaptıklarına bir anlam veremese de mektubunda Ömer’e “Seni niçin sevdiğimi bir türlü bilmiyordum.” (s. 227) der. Aşkını anlamlandırmaya çalışan Macide, Ömer’e olan sevgisinin kaynağında “garip bir kuvvet”in (s. 227) varlığından bahseder. Bahsettiği garip kuvveti anlamaya çalışan Macide, bu varlığın mahiyetine tanrısal bir anlam katamaz, çünkü Ömer ile yaşadıkları aşk değerler planında uyum göstermez, hisleri ve gerçeklik çelişir. Bu durumda Macide, aşkına doğüstü başka bir gücün tesir edebileceğini düşünür. Bu güç, Ömer’in tüm iradesini ele geçiren ve Macide’nin “içimde saklı bir şeytan” olarak belirttiği düşüncelerini ve kararlarına hükmeden bir kuvvet olarak yorumlanır (s. 228).

Aşkın mistik ve kutsal bir duygu olarak tanımlanmasına eşlik eden kaynak alana ait kelimeler, farklı yazarlar tarafından farklı yoğunlukta kullanılır. Aşkın kutsallığına kaynaklık eden kelimeler bazı yazarlar tarafından kullanılmasa da aşkın kutsallığına çağrışım yapan başka algılama biçimleri söz konusudur. Özellikle Refik Halit Karay’ın romanlarında aşka kutsal manada yoğun anlamlar yüklenmese de dolaylı olarak aşkın doğasına bu anlamda

göndermeler yapılır. Refik Halit Karay'ın "Çete" romanında Kıran Bey ve Nina aşkı, aşkın kendisinden üstün bir gücün belirleyici olduğu bir rotada ilerlerlerken bu duygunun kendi dışlarında bir irade yani kader fikriyle ele alındığı görülür. Kader kişinin kendi iradesinden bağımsız, hükmedici bir gücün varlığına işaret eder ki bu, çoğu zaman Tanrıya ait olan bir yaptırımdır. Kıran Bey ve Nina'nın Amanos Dağları'nda tesadüfi karşılaşması ve bütün şartların aşkın doğuşuna ve yaşanmasına uygun bir zemine oturmuş olması, her ikisi için aşkın bir kader olarak düşünülmesini gerektirir: "*Kader böyle emretmişti; buluşmaları o kadar acayip, beklenilmez bir şey olmuştu ki, artık icabını, bir alını yazısı addederek çekinmeden, hiçbir vesvese, üzüntü, takayyüt lüzumu hissetmeden Allah'ın emri gibi yerine getiriyorlardı.*" (s. 126, 127).

Benzer şekilde Mükerrerem Kâmil Su'nun "Ateşten Damla" romanında aşkın başlangıcında beliren sebepsiz, ani duygular roman kahramanı Serap için mistik bir mahiyet arz eder. Romanda önüne hiçbir kuvvetin geçemediği bir kurguyla sunulan aşk; zamana, mekâna, sınırlara sığmayan kutsal bir formdadır. Serap, Ahmet'le bir an bile yalnız kalmadan sadece birkaç bakışla başlayan aşkın derinliğini anlamaya çalışırken "*sevmek için ne zaman, ne de yer bahis mevzuudur*" (s. 65) diye düşünür. Bu sınırsızlık durumu "*vatanı olmadığı gibi müddeti de olmayan*" (s. 65) hissedişle tanrısal bir kaynağa bağlanmasa da sezgisel bir hissedişle bağlanır. "*Genç kızın, sevdiği erkeği her gece çağırarak yanık yürek sesi, nihayet genç askeri dizlerinin dibine düşür*"ür (s. 71). Bu durum yazar anlatıcı tarafından "*karşılıklı seven kalplerin kendi dilleriyle birbirlerini çekişleri*" (s. 71) yorumuyla verilir. Ahmet ve Serap hiç konuşmadan sezgisel bir hissedişle birbirlerine bağlanırlar.

Muazzez Tahsin Berkant'ın "O.. ve Kızı" romanında Mehmet Bey ve Ayşe'nin ailesi, Mehmet Bey'in kotrası ile ilk defa gezintiye çıktıklarında Ayşe ve Mehmet ilk kez yalnız kalır ve uzun uzadıya sohbet ederler. Bu sohbette Ayşe, Mehmet'e hayatını tafsilatıyla anlatır. Ayşe'nin Mehmet ile sohbetinden edindiği intiba "*bütün ömrüm onunla beraber geçmiş gibi, ben de ona karşı sonsuz bir itimat uyanmıştı ve onu bir yabancı addetmeden her şeyi söylemeyi çok tabîî buluyordum.*" (s. 41) olur. Ayşe'nin hissettiği evvelden tanışıklık duygusu, aşkın fizikötesi bir yorumudur. Aynı zamanda birlik ve tanışıklık duygusunu Mehmet de hisseder. Mehmet ve Ayşe, gazinoda buluştuklarında Mehmet, Ayşe'yi rahatsız edecek derecede göz hapsine alır. Bundan rahatsız olan Ayşe, "*Bu akşam gözleriniz beni sıktı.*" (s. 51) diyerek şikâyetlenir. Mehmet bu durumda "*Hakkın var Ayşecik, sana bakan gözlerimin bütün geçen ömrümü gördüğünü, benim sana yeni tanıdığım ve sevimli bir genç kız gibi değil, her zaman seninle beraber yaşamış, seni her zaman görmüş büyük bir dost gibi baktığımı sana bakmaktan çok büyük bir saadet duyduğumu sen nereden bileceksin!*" (s. 51) cevabını verir.

Roman kahramanları âşık olduklarını hissettiklerinde duygularını anlamlandırma şekli, aşklarına yükledikleri yüce anlamla yakından ilgilidir. Aşka yüklenen kutsal ve yoğun anlamlar, roman kahramanlarının hayat istikametlerini bir anda değiştirir ve roman boyunca bu şekilde başlayan aşk, onların hayatındaki tek anlam olur. Beşerî düzlemde madde düzeyinde ilk bakış ile başlayan aşk, kutsalın diliyle anlama kavuşarak kavramlaşır.

Kutsalın Mekânı

İncelenen romanlarda farklı düzeylerde bir süreç hâlinde kutsal olarak yorumlanan aşk hâli, aşkın ilerlediği süreçlerde genellikle cennette olma ya da sonsuzluk fikriyle ele alınır. Sonsuzluk, öncesi ve sonrasıyla zaman ve mekân kavramının silindiği bir anlama vurgu yapar. Öncesi ve sonrası olmayan sonsuzluk fikri aynı zamanda ölümsüzlüğe dolayısıyla “tanrısallığa” bağlanabilir. Bunun beşerî düzeydeki karşılığında ise Âdem ile Havva’nın cennetten düşüş öncesi imgesi vardır. Dolayısıyla “sonsuzluk”, “ölümsüzlük”, “tanrısallık”, “cennet” kavramları birbirini tamamlayıcı imgeler olarak bir aşk algısı oluşturur. May, Tanrı rolüne soyunmuş aşk algısındaki düşüncenin arkasında “ilk günah öncesindeki cennete dönüşü mümkün kılan aşk fikri” olduğunu vurgular (2014, s. 247). Bu sebeple âşıklar, bir imge olarak sonsuzluğa ve tanrısallığa vurgu yapan, tekrar ulaşılmaması hedeflenen bir mekân olarak cenneti sık sık kullanırlar. Cennet, aşk için bir imge olarak kullanıldığında yeryüzünde ancak duygusal aşk deneyimiyle tekrar yakalanabilecek bir hissediş hâlini alır. Yazarlar en genel anlamıyla “sonsuzluk” ve “cennet” kavramlarıyla inşa ettikleri aşk anlarını bu dünyanın kelimeleriyle değil ruhani, mistik, tanrısal olanın özelliği olan “sonsuzluk”; mekânı ve hazzı bu dünyaya ait olmayan bir mekân olan “cennet” ile anlatırlar.

Safiye Erol’un “Kadıköyü’nün Romanı”nda Bedriye’nin Burhan ile nişanlanması üzerine Necdet, Bedriye’ye yazdığı mektupta aşkın kendisine ölmeden önce ölümü sunduğunu ve bu anlarda kendisinin içinde “doğan cenneti cehennemi târif ede” meyeciğinden bahseder. Bedriye’ye olan aşkını “kâinatın seyriindeki gizli âhenge benzer fevkal beşer” bir hissediş olarak yaşadığı anlarda cennette olma hâlini tecrübe eden âşık, Bedriye’nin Burhan’la nişanlanması üzerine cennetten kovulmuştur. Ancak mekânı yeryüzü değil, cehennemdir (s. 144). Ölüm, burada benliğin ölümünü vurgular ki Necdet için aşkın umuda, mutluluğa döndüğü anlar “cennet”te olma hâli iken karşılıksız aşk ve Bedriye’yi kaybediş “cehennem”de olma hâlidir.

Aşkın ilahi bir kaynaktan ilham edildiğini düşünen “Ciğerdelen” romanının kahramanı Turhan için aşk, Canzî’yi gördüğü andan itibaren zihnine “sonsuz açılış”, “ebediyete doğru çağlayış” (49) veren ve aşkın ilerleyen aşamalarında güçlü bir sezikle “tanrısal bir sonsuzluk” hâlini alan bir hissedişle aşkın ölümsüzlüğüne vurgu yapar. Aşka kozmik anlamda sonsuzluk fikrinin yüklenmesi durumunu, Aydın’ın ifadesiyle “aşka hakikate ulaştırıcı mistik bir değer yükleme” düşüncesiyle açıklayabiliriz (2013, s. 295). Turhan, “Gönlümde birdenbire açılan âlem; bir âlem değil, bir kâinat değil, tam mânâsıyla bir ebediyetti. Gördüğüm tanrısal sonsuzluk karşısında tepemden aşağı hayretler, dehşetler ve hiçbir dünya lezzetiyle ölçülemeyen sevinç ürpertileri çağladığını duyuyordum. Bu yol nereye varır? sorgusu aklıma geldikçe: “İsterse ölüme varsın. Değil mi ki fânîlik sedlerinin devrildiğini, ebediyetin nurlu izi önümde uzandığını gördüm, artık ne olsa gam yemem” diyordum.” (s. 36) derken aşk hâlinin reel dünya gerçekliğinin dışında kendini başka bir mekânda hissettirişinden bahseder ve bu mekân fizikî dünyanın ötesinde sonsuzluğun mekânı olan cennet olarak yorumlanmalıdır.

Aşk hâlinin mutlulukla birlikte olduğu anlar, Necdet'in aşkında olduğu gibi Refik Halit Karay'ın "Çete" romanında da seküler dilin imkânlarıyla şekillenemeyen ancak kutsalın diliyle yani "cennet" te olma hâliyle anlatılan bir ana vurgu yapar. Amanos Dağları'nda gözlerden uzak, yapayalnız sınırsız bir şekilde yaşanan aşk hâlinin öznesi durumundaki Nina'nın ne ölüsüne ne de dirisine ulaşamayan dostları ve düşmanları artık onun öldüğüne hükmetmektedir. Kıran Bey'e âşık olan ve duygularını yoğun bir şekilde yaşayan Nina "*Zaten ben de kendimi öyle farz ediyorum, öbür dünyada sanıyorum, belki de cennete ulaştığıma hükmediyorum.*" (s. 133) şeklinde aşkını anlatır. Nina'nın bu ifadesi aşkın bizzat kendine yüklenen yüce anlam değeriyle yakından ilgilidir. Nina, âşık olduğunu hissettiği anda aşkın mekânı ve zamanı reel olanın ötesinde olanı hissettirir.

Yazarın "Yezidin Kızı" romanının âşığı Hikmet Ali için aşk ne cennette ne cehennemde yani Araf'ta olma hâlidir. Kahramanın bu şekilde anlamlandırıldığı aşk algısını ona verecek olan sevilen nesne yani kadındır. Kadın algısının şekillendirdiği ve aşkın gidişatına yön veren sevgilinin tavırları, Hikmet Ali'ye göre "*Ne ret, ne kabul, ne yılışkanlık, ne hiddet, öyle ustaca bir hareket, aynı zamanda hem ümide, hem endişeye düşürüş, bir şüphe telkini lazım ki, bu adeta bir diplomasi muvaffakiyetini andıracaktır.*" (s. 84) olmalıdır. Sevgilinin duygu ve düşüncelerini aşikâr kılmadan aşığa verdiği bu belirsizlik durumu ne cennette ne cehennemde olma hâlidir. Yani arada kalmışlık, Araf'ta olmaktır. Âşık kahraman Hikmet Ali, Zeli'ye olan duygularında Araf'ta olma hâlini deneyimler: "*Cennette zevki kanıksamanız, cehennemde ezayı benimsemeniz mümkündür; en hoş geçireceğiniz devir, zannederim araftadır. Ben şimdi oradayım.*" (s. 85). Araf'ta olmayı seçen âşık, genç sevgilisi Zeliha ile olan birlikteliklerinde kendi yaşının vermiş olduğu olumsuz durumdan ötürü ne Zeliha ile aşkına devam edebilir ne de ondan tam anlamıyla vazgeçebilir. Âşık bu ruh hâlindeyken "*tamamen yaşadığıma kani değildim, hayatla ölüm arasında, sanki, bir araf geçidindeyim, alnıma yazılmış olan devrimi iradesizce ikmale çalışıyordum. Bundan ötesi ya sonsuz bir aydınlık, ya tükenmez bir karanlık olacaktı. Hangisine düşeceğimi bilmediğimden hayalin devamını istiyor, karar almaktan korkuyordum.*" (s. 142) der. Ancak iradenin devreye girmesiyle genç ve güzel Zeliha'nın anlık kararıyla aşk sürecinin ilerlemesine izin vermez. Yaşı geçmiş âşık ileride kendini bekleyen aşksızlıktan korunmak için Zeliha'dan vazgeçer. En azından bir süre cenneti görmüştür. Cehennemi görmeye hiç niyeti yoktur. Araf'ta olmayı belirleyen şey bu romanda irade olarak karşımıza çıkar.

Aşkın sonlanması bir anlamda aşka yüklenen kutsal anlamların aradan çekilmesiyle olur. Safiye Erol'un "Ciğerdelen" romanında Turhan'ın yüzünü bile görmeden âşık olduğu Canzi ile olan aşkı, başlangıcından bitişine kadar yüce bir duygunun eşliğinde devam eden kutsal bir zemine oturmuştur. Turhan ve Canzi aşkında Turhan, yaşanan ve hissedilen ilişkinin çıkarsız, talepsiz doğasına uymayan bir talepte bulunmuştur: Turhan, Canzi'ye zorla sahip olur. Ancak bu aşkın doğasında ne talep vardır ne de programlanmış bir istek. Turhan işlediği suçtan dolayı "*cennetten kovulacak*"tır. "*Âdem Babamız gibi kendimi cennetten attırmadan rahat edemedim. Düştüm, Canzi'yi de birlikte yuvarladım. Boşlukta yuvarlanıp gidiyoruz. Cennetten olduk; fakat yeryüzünü henüz bulamadık.*" (s. 13). Turhan, aşkın mistik ruhunu zedeleyerek

Canzi'nin ve kendinin kutsal bir mahiyet yüklediği aşkını hem gerçek hem de metaforik olarak sonlandırmıştır.

Aşkın sonlanmasıyla beraber âşığın kullandığı metaforlar, Âdem ile Havva'nın cennetten kovulma kıssasına istinaden inişe geçer. Aşk sürecinin başladığı andan itibaren göksel olanın yani yukarının diliyle anlatılan aşk metaforları aşağı inmeye başlar. Aşk hâli yükseklik metaforlarıyla ifade edilirken sevgilinin yokluğuna yani ayrılığa işaret eden kavramlar; "düşmek", "inmek", "yuvarlanmak", "cennetten attırmak" kavramlarıyla ilerleyen düşünüş metaforları olur. Safiye Erol'un "Kadıköyü'nün Romanı"nda Bedriye'nin Burhan'a duyduğu aşkın sonlanmasında yine aşkın kutsallığını yitirmesi ve aşk hâlinin yaşandığı cennetten olma fikri vardır. Bedriye ile Burhan'ın kısa süren evlilikleri Bedriye için mutluluğun doruk noktasında yaşandığı cennet hâlidir. Yazar anlatıcı aşkın bu hâlinin reel dünya algısıyla hissedilemeyen "arzın câzibesinden kurtularak boşlukta meçhul istikametlere doğru kayan bir insan gibi yaşıyor", "ayağı topraktan kesilmiş", "rûhu, bedeni, şimdiye kadar tanımadığı bir istiğrak âlemine ermiş" (s. 150) bir duyuş olduğunu vurgular. Aşkın sonlanmasıyla Bedriye "cennet" inden olur: "İnsan cenneti görmeye, sonra kaybetmeye, sonra da ebediyyen hasretini çekmeye mahkûmdur." (s. 151). Anlatıcıya göre aşkın "cennet" olma hâli, insanın her daim hissedebileceği bir duygu olamaz. Cennet olarak hissedilen aşk duygusu, insanın idrak ve duygu sınırlarını aşan yüksek bir duygudur.

Sevgilinin Kutsallığı

İncelenen romanlarda âşık tarafından kutsallaştırılan ve olağanüstü anlamlar yüklenen bir sevgili imajı çizilir. Bu durum âşık olma sürecinde yaşanan ve sevgilinin idealizasyonu ile ortaya çıkan süreçtir. Aşkın temel bileşenlerinden biri olan idealizasyon, âşıkların deneyimlerinde farklı görünümlemlerle şekillenebilir. Âşığın sevilen nesneden ruh ya da madde boyutunda beklentisi idealizasyonu şekillendiren bir durumdur. Bu durum, âşıkların beklentisi doğrultusunda kimi zaman sevdikleri nesneyi kişilik özellikleri yönünden kimi zaman da fiziksel özellikleri yönünden yüceltmelerine neden olur. Reik, aşkın doğası gereği duyguların idealleştirmeye birlikte yaşanması gereken bir süreç olduğunu söyler. Ona göre bir toplumun en büyük ego ideali olan Tanrı, aşk hâlinde sevilen nesnenin yerine geçer ve "sevilen kişi tek bir insanın ego ideali" olarak somutlaşır. Sevilen kişi en yüksek ego olur ve âşığın hayatının merkezine yerleşir (2006, s. 88). Bu durumu başka bir açıdan değerlendiren Singer, ilahi aşkı yorumlarken Tanrının özü gereği doğanın ötesinde olduğunu, dolayısıyla onun madde dünyasında değil ruhta aranması gerektiğinden bahseder (2013, s. 41). Bu aslında ilahi aşkın beşerî aşk kisvesine büründüğünde var olan görünümüdür. Âşık sevdiği nesneyi bedenlen yok sayar ve ifrat derecesinde duyguya yönelerek onu yüceltir ve Reik'in belirttiği gibi en büyük ego ideali olan Tanrı bu yüceltmenin kaynak alanını besler.

Safiye Erol'un romanlarında aşkın, âşığın ve sevgilinin kutsallaştırılmasına rağmen aşkın madde ve mana olarak ayrı değil bir bütün şeklinde algılandığı görülmektedir. "Ciğerdelen" romanında Turhan'ın tanrısal niteliklerle anlattığı aşkı hem mana hem de madde düzeyinde sevgilinin şahsına yansır. Âşık sevgiliye fiziksel olarak yakınlaştığında

onda ve kendisinde bulduğu şey yine mistiğin ve kutsalın diliyle anlatılır. Turhan'ın Canzi'yi öptüğü ilk anda hissettiği *"ruh kesilen dudaklar"* ıyla Canzi'nin *"göksel bir gül bağına benzeyen kokusunu tat"* masıdır (s. 54). Birlikte yaşadıkları anlar, *"Kendi cennetimizin gül baharı içinde kevserle şerbetlenmiş gibi şen ve hafiftik."* (s. 105) şeklinde tanımlanır. *"Ülker Fırtınası"* romanında Sermet'in aşkı, başlangıçta her daim istediğini almak isteyen, yanındaki her bir kadında farklı doyumlara ulaşan, maddi, manevi ve o anlık ihtiyaçlarına karşılık gelen kadını o anda yanında görmek isteyen çocuksu ve kararsız bir tablo çizer. Ama Sermet için Nûran, *"Benim hayâtımda her şey olmak istiyorsun. Ben seni her şey yapmadım; yalnız tek bir şey, ilâhî bir şey yaptım."* (s. 157) yorumuyla tamamen kutsal bir zemine oturur. Nûran'ın yasak aşk yaşadığı Sermet'in herkesten ve hepsinden vazgeçip Nûran ile evlenmek için aşkına kattığı yorum, bu aşkı kutsal bir anlama taşır. Sermet için Nûran'ın aşkı bir *"lûtfurabbânî"*, *"fevkalbeşer bahtiyarlık"*, *"ilahi bir şey"* dir. Kısacası Nûran, tapınılan bir *"mâbude"* olarak belirir. Sermet Nûran ile evlenmek istememe sebebini *"...seni kendime yeomi gıda yapmak istemedim."* (s. 157) şeklinde ifade eder ve bu ifadeyi şu yorumla açar: *"İstedim ki, senin şâhâne güzelliğine, erişilmez bir mâbûdeye bakar gibi, karşıdan seyredeyim ve arada sırada sana kavuşmak gündelik bir saâdet, bir ihtiyat değil, hiç umulmadan gelen bir lûtfurabbânî olsun."* (s. 157) Sermet'in bu cümlelerinde işin içine gizem karışır. Tanrının bilinmezliği, ulaşılmazlığı gibi Sermet, Nûran'ı Tanrı'yı hissetmek gibi her zaman ele geçmeyen bir sezgiyle özlemek ister.

Refik Halit Karay'ın *"Yezid'in Kızı"* romanında hem gerçek anlamda hem de mecazi anlamda sevgilinin ilahlaştırılması söz konusudur. Zeliha, Yezidi cemaatine adını veren Yezid'in kızıdır. Kendi inancı içerisinde bir Tanrı, bir ilahdır. Hikmet Ali, bunu hem gerçek hem de sembolik anlamda kullanır: *"İlah kızıyla baş başa kalmaya alışmamış bir faniyim; herkesin içinde sizi bizim cinsimizden zannediyordum; şimdi şu akşam boşluğu ve bu hududu seçilmeyen çöl boşluğu ortasında, birdenbire yalnız kaldığımız görünce, aramızdaki farkı iyice sezdim. Bir terbiye, bir teşrifat lüzumu hissediyorum... Faniden layemuta karşı yapılması icap eden bir teşrifat."* (s. 89). *"Çete"* romanında Kıran Bey ve Nina'nın ayrılık anları yaklaştığında yazar anlatıcı Kıran Bey'in Nina'nın elini tutarak *"mukaddes bir emanet imiş gibi, vicdandan gelen bir hürmetle öpme"* sinden bahseder (s. 160). *"Mukaddes bir emanet"* ifadesi burada sevgilinin kutsallığına atıf yapar.

Samiha Ayverdi'nin *"Son Menzil"* romanının âşıklarından biri olan Aziz için de aşk kutsal bir algıyla şekillenir ve Melek'e olan aşkında sevgilinin kutsallaştırılmasının izleri olan kavramlar kendini gösterir. Aziz'in *"Melek'i tavaf eden hisleri"*, *"ziyâretgâhın o mertebe âzat kabul etmeyen bir kulu"* (s. 52) *"sevdiği kadının gönüllü mabedinin eşliğine baş koy"* ması (s. 103) ifadeleri sevilen nesnenin kutsal manada yorumlanmasıdır. Yine aynı romanda Melek'e âşık olan Haşim de sevilen kadını kutsallaştırır. Yazar anlatıcı Melek'te arayışını tamamlayan Haşim'in aşkını *"Yalnız, yalnız bir tek sanemin ayaklarına baş koyuyor ve bu sanem ne emrederse onu işliyordu."* (s. 169) şeklinde ifade eder. Haşim için Melek'in yüzü *"onun kıblesi"* (s. 186) olarak tanımlanır ve *"bu yüze tapmayı öğrendikten sonra"* (s. 186) arayışını tamamladığı ve Haşim'in kuzeni Seniha'ya *"bir çift ayağın oyuklarına tap"* tığını (s. 236) söylemesi ile tamamen ilahlaştırılan bir sevgili imajı çizer.

Esat Mahmut Karakurt'un "Sokaktan Gelen Kadın" romanında aşka yüklenmiş Tanrı rolü, bireysel ve toplumsal kuvvetlerin dönüştüremediği bir güce sahiptir. Romanın ahlak, fazilet, namus kavramlarını hiçe sayan kahramanı Semra, aşktan sonra bireysel manada bir dönüşüm yaşar. Bu dönüşümü sağlayan ise aşk olur. Semra aşkına tanrısal, yüce bir anlam katmaz. Bireysel olarak sevilen nesneyi Tanrılaştırır. Aşkın mahiyetini Selim'e "Seni Allah gibi seviyor, senden Allah gibi korkuyorum." (s. 153) cümleleriyle anlatan Semra, bir tuzak kurarak ulaştığı Selim'den ayrılması gerektiği söylendiğinde "Mesela size şimdi birisi, Allahını inkâr et, dinini bırak, mukaddesatından ayrıl dediği zaman ne duyarsanız, ben de, Selim'den uzaklaş, ayrıl dedikleri vakit, aynı şeyleri duyuyorum." (s. 158) der. Bu ifadeler aşkın nesnesinin Tanrılaştırıldığı, hayatın merkezi konumunda olan bir aşktır. Nitekim Semra için bu aşk bir din gibi dönüştürücü olmuştur. Taptığı Selim, "hayat denilen bu uzun senelerin, bitmez tükenmez ıstıraplarına nasıl göğüs gerilebileceğini" öğreten "mazinin bütün iğrençliklerinden nefsinin kurtar"acak bir aracı olur (s. 159). Hayatın tek anlamı olan aşktan yani Selim'den kopmak Semra için "ölmek" (s. 160) ile aynı anlama kavuşur.

Modern Kutsal: Aşk

Romantik aşk duygusuna modern dönemde yüklenen anlamlar, aşka hayatın nihai ve tek anlamı olma görevini yüklemiştir (Pines, 2015, s. 25). May, bu anlamın "bütün yüceliklerin 'en yücesi' aşktan daha büyük bir insani ihtiyaç" olmayan içeriğiyle adeta aşkı tanrılaştıran bir algıya dönüşmüş olduğundan bahseder. May'in deyimiyle "Tanrı rolündeki" insani aşk, ilahi aşkın başarabildiği her şeyi başarma misyonunu yüklenmiştir. Özellikle popüler kültürde Tanrı rolündeki aşkın koşulsuz, sonsuz, olağanüstü mükemmelliklerin ve huzurun kaynağı olması sıfatlarını üstlenmesinin yanı sıra her şeyi telafi eden yegâne güç, sevilen nesneyi iyi ve kötü tüm yönleriyle olumlama gibi klişelerle kendini gösterdiği görülür. Bu şekilde ilahileştirilen aşk, insan hayatındaki boşluğu doldururken aşksızlık bir boşluk olarak hissedilir. Aşk duygusunun bizzat kendisi, aşk için ölüm veya toplumsal normların reddedilmesi gibi karşılaşılan tüm olumsuzlukları temize çıkarır (2014, s. 16-19). Böylece aşk duygusu insani ve toplumsal tüm değerlerin üstünde dönüştürücü ve merkezi bir görev üstlenir.

Aşkın modern insanın hayatında bu şekilde bir görev üstlenmesini Pines, gittikçe sekülerleşen dünya algısına sahip modern insanın kendisinden önceki dönemde dinin insan hayatına kattığı amaç ve anlam arayışını aşka yüklemesine bağlar (2015, s. 30). May da benzer şekilde aşkın yüklediği bu yoğun anlamın Batı özelinde 18. yüzyılın sonlarından itibaren Tanrı fikrinin aradan çekilerek dini inancın zayıflamasıyla ortaya çıkan boşluğu insani aşkın doldurması şeklinde açıklar (2014, s. 17). Bu düşüncenin modern Türk toplumunda karşılığının olduğunu düşünmek yanlış değildir. Araştırmanın incelendiği dönem olan 1938-1946 yılları ve öncesinde sosyal ve kültürel bir politika olarak sekülerizmin Cumhuriyet döneminin hâkim paradigması olduğu belirtilmişti.⁵ Siyasi ve kültürel alanda yaşanan bu

⁵ Atatürk Döneminde siyasi bir argüman olarak sekülerizm siyaset üzerinden inşa edilmiştir. Bu çalışmanın alanını kapsamasa dahi özellikle Kemalist ideolojinin, devrimlerin ve bunların kültürel yansımalarının siyasi kadro ve aydınlar tarafından dinin terminolojisi kullanılarak inşa edilmesi için bk. (Atalay, 2019, s. 97-109). İnönü

sekülerleşme kimi yazarların metinlerde farklı bağlamlarda kendini gösterir. Aşk söz konusu olduğunda ise aşka yüklenen anlamlar, sekülerleşen insan hayatında manevi ve dinî değerlerin boşluğunu insani aşkın doldurmasıyla şekillenir. İncelemeye dâhil olan metinlerde dikkati çeken ise aşk duygusunun insani diğer değerler ve dinlerden ve hatta kimi zaman toplumun değerlerinden üstün bir değer olarak sunulmasıdır. Bu algıyı dönemin sosyolojik atmosferinde aramak yanlış olmaz. Özellikle popüler romanlarda insan hayatına değer ve anlam katan duygu biçimi aşk olur. Bu aşk ise tamamen seküler bir aşktır. Roman kahramanlarının yaşadıkları hayat içerisinde tutundukları tek değer ve bireysel mutluluğun hedefindeki tek araç aşktır.

1938-1946 yılları arasında incelenen romanlarda aşkın “yüce bir değer” olarak propagandası özellikle dönemin popüler romanlarında yoğun bir şekilde yapılır. Roman karakterlerin iç dünyasında aşk için büyük bir beklenti atmosferi oluşturulur. Böylece roman karakterleri için aşk, roman kahramanlarının hayatına anlam katacak bir beklenti durumuna dönüşür. Romantik bir tavırla karakterler âşık olup evleneceği ideal bir eş beklentisi içerisindedir. Böyle bir algıyla aşk yüceltilir. Dönemin popüler romanlarında yüce bir değer ve en yüksek ideal olarak sunulan bu aşk algısında aşkın Tanrı rolünde olduğu ancak ona yüklenen mistik anlamların aradan çekildiği görülür. Bu tarz romanlarda aşkın kutsallaştırılmasında esrar, sonsuzluk, âşığın mistik bir ruh hâlini yaşaması söz konusu değildir. Aşk roman kahramanı için hayata anlam katan tek güçtür ama bu güç; roman kahramanlarının yaşadığı aşklarda sadece madde düzeyinde sevilen nesneye odaklanma, sevgili olmadan yaşanan boşluk hissi şeklinde deneyimlenir. Roman karakterleri hayatlarında beşerî aşkın eksikliğini yoğun bir şekilde hissederler ve onların boşluğu doldurmaları sevilen nesnenin telafisi ile mümkün olur.

Muazzez Tahsin Berkant’ın romanlarında aşka yüklenen “yüce anlam” değeri belirgin bir şekilde hissedilir. Roman kahramanları hayatını tamamen yaşadığı aşklar üzerine kurar ve yıkar. “Perdeler” romanında aşkı hayatında yoğun bir anlam arayışına dönüştürmüş roman kahramanı Perihan, sevmediği Rıza ile evlenmiş ve dolayısıyla mutlu olamamıştır. Aşkın evliliğin en temel gerekliliği olduğu düşüncesi yazar tarafından Perihan’ın kuzeni Sacide ile dillendirilmiştir. Sacide sık sık Perihan’ın anneleri için yaptığı aşksız mantık evliliğini kendi aşkı ve evliliği ile kıyaslar. Rıza’nın parasıyla sunduğu tüm imkânlar Sacide’nin “büyük aşkı” ve evliliği karşısında “*teferruat*” tır (s. 13). Perihan’ın evlilikteki mutsuz cinsel hayatı karşısında Sacide’nin yaşadığı aşkla cinselliğin kesiştiği “*saadet hissi*” vardır (s. 17). Perihan’a Rıza’nın hediye ettiği “*elmas yüzük*” karşısında; Sacide’nin kocasının “*en kıymetli hediyesi*” olan “*sevgisi*” (s. 43) vardır. Perihan’ın çocuğunu kabullenemeyen kocası karşısında Sacide’nin “*Nahidin baba olacağı bir çocuğa ana*” (s. 43) olma sevinci vardır. Aşkta “var” olan tüm bu “yok”luklar, “*hassas*

döneminde de resmî ideolojinin toplumu sekülerleştirmeyi amaçlayan politikalar uyguladığı görülmektedir. Özcan, bu dönemde Batılı ve çağdaş yaşamın kaynağı olarak görülen hümanist ve laik düşüncenin önünün tıkanmaması için dinî değerlere karşı bir tavır alındığını söyler. Bu dönemde yönetimin siyasi ve kültürel alanda “uhreviliği, semaviliği hatırlatan her şeyin yerine yeni anlamlar koymaya çalışılarak dinî değerlerin gözden düşürülmeye ve insan hayatının dünyevileştirilmeye çalışılması” içinde olduğunu belirtir (2014, s. 36-40).

kalbi", "ümit dolu gençliği" ile "büyük aşk"a (s. 35) kendini hazırlamış olan ancak bulamayan Perihan'ın ruhunda başlangıçta "yorgun", "bitkin" (s. 19) bir hayat algısı sunarken yaşananlarla daha da genişleyerek kendisini korkutan bir "boşluk" hissine dönüşür (s. 61). Rıza'dan ayrılan ve "Aşk nedir?" (s. 108) bilmeyen, bütün ömrünü aşka dair büyük bir beklentiyle "bekliyerek" ve "umarak" (s. 108) geçiren Perihan, "Ah, sevebilsem! Kalbim bir defa olsun aşk heyecanile çarpsa!" (s. 109) düşüncesiyle aşk duygusunu hayatının tek amacı hâline dönüştürür.

Beklenmedik bir şekilde karşına çıkan Sedat'a âşık olan Perihan için bu aşk, hayatın tamamen merkezi durumuna yerleşir. Hayatının yegâne anlamını ve mutluluğunu bulan Perihan, "Bundan sonra gelecek ölüm, nasıl ve ne zaman olursa olsun, dudaklarımda mes'ut bir tebessüm bulacak." (s. 149) düşüncesiyle aşkla tüm hayata meydan okur. Kızı İnci'nin Perihan'la görüşme isteği Sedat'la evlilik dışı bir ilişki yaşadığı için Perihan tarafından yok sayılır. Çünkü Perihan için "(...) bu yeni safhada artık kızımın yeri kalmadı. Onu görebilmek için Sedattan, velevki bir gecelik, uzaklaşmam." (s. 202) şeklinde beliren Sedat'ı ve aşkını kaybetme korkusu vardır. Perihan aşkı için kızını bir anlamda reddeder. Evlilik dışı ilişkisinde toplumsal değerleri de hiçe sayan Perihan "Prensip, gurur, izzetinefis... Güzel, yüksek kelimeler bunlar. Lâkin aşk bunlardan ne kadar daha kudretli ve hâkim!" (s. 188), "Âlem ne diyecekmiş? Âlemin ahlâk kaidelerine gülerim ben..." (s. 189) düşüncesindedir. Aşk o kadar yüce bir değerdir ki "Ömrümün ilk ve son aşkını kaybedersem mutlaka ölürüm amma gözlerimi kaparken gene mes'ut günler yaşadığımı hatırlayacağım." (s. 189) der. Şahsi saadeti için cemiyeti hiçe sayan Perihan; koşulsuz, aşırı özverili aşk duygusuyla Sedat'ın kendisini aldattığını öğrendiğinde "aşkım kinden de, gururdan da, bütün hislerden de üstün" (s. 238) diyerek Sedat'ı "son nefes"ine kadar "kayıtsız şartsız" sevmeye devam eder. Kızıyla evlenecek olan Sedat'tan kopamayan Perihan her şeyi affedici bir güç olarak sunulan "sevdiği ve sevildiği" (s. 278) düşüncesiyle "bir tebessüm, bir damla gözyaşı" (s. 280) ile intihar ederek ölümsüz aşkını ispatlamış ve ölüm karşısında aşkına yüksek bir değer atfetmiştir.

Esat Mahmut Karakurt'un "Sokaktan Gelen Kadın" romanında Selim, aşka yüce bir değer olarak anlamlarını veren roman kahramanıdır. Selim, aşkın kendi başına bir "gurur" kaynağı (s. 96), "azametle başını yükseklerde tut" manın (s. 108) vesilesi olduğunu düşünür. Selim aşkı, tabiatın "insanlara, en üstün, en ulvi his olarak yarattığı" (s. 96) duygu olarak tanımlar. Semra'nın günahlarla dolu mazisini öğrendikten sonra karakterinin temel taşları olan namus, fazilet, ahlak kavramlarını aşkın gücüyle bir yana iten Selim, romanda anlatılan Hz. İsa kıssası ile aşkın her şeyi affedici gücünü devreye sokarak Semra'yı affeder. Bu kıssada zina işleyen bir kadının toplum tarafından taşlanarak yok edilme isteği karşısında kadının aşkla yaptığı günahın Allah tarafından affedildiği mesajı verilir (s. 163, 164). Selim aşktan daha üstün bir değer atfettiği namus, fazilet kavramlarını "bir idealin yıkılışı, bir faziletin çöküşü, bir ömrün sönüşü" (s. 209) olarak geride bırakarak bir anlamda aşkı adına yok sayarak Semra ile evlenmeye karar verir. Semra ve Selim'in aşkı Semra'nın şehvetle işlediği tüm günahlara bir set çekerek Semra'yı temize çıkarır.

Peride Celal'in "Ana-Kız" romanında aşk, Canan için bireysel mutluluğunun hedefindeki tek araç olarak görülür. Canan, âşık olmadan önce de sonra da aşka hayatı

anlamlandırılan bir anlam yükler. Romanda kocasının ölümünden sonra kendini kızına adayan ve durgun bir yaşamı olan Canan, cinsel anlamda yoğun bir arayış ve açlık içerisinde olsa bile aşk duygusunun eksikliğiyle oluşmuş bir birliktelik istemez. Seveceği ve arzulayacağı bir erkek hayal eden Canan, Reşit ile karşılaşınca hayatında değer verdiği tüm anlamlar, bireysel mutluluğun hedefi olan aşkla aradan çekilir. Kızının Reşit'i sevdiğini bilmesine rağmen "saadetim, her şeyim odur, onu seviyorum..." (s. 80) düşüncesiyle kızı için Reşit'ten vazgeçmeyi aklından bile geçirmez. Canan, "kendisi için en aziz olan şey" (s. 102) yani aşkı için kızının aradan çekilmesi gerektiğini düşünür. Bencilce "hiçbir sebep, hattâ üzerine titredığı bu aziz mahlûk bile onu bu aşkın çıkmazından çekip çıkaramaz." (s. 102). Çünkü Reşit'e kendisinin bile anlam veremediği "bağlarla bağlanmıştı" (s. 102). Aşk bu durumda Canan için bütün diğer duygu durumlarının (merhamet, şefkat, annelik, ahlak telakkileri, vb.) önüne geçerek bencilce aşkına odaklanmasına sebep olur. Aşkına ve bu aşkın verdiği mutlak hazza yüklediği anlamlarla Reşit ile ilişkisini öğrenen kızını unutarak Reşit'i elinde tutmak için kendini güzelleştirmeye uğraşır. Tüm çabalarına rağmen Reşit'i kaybeden Canan, ilk önce fiziksel daha sonra da duygusal olarak yaşadığı çöküşle intihar eder.

Peride Celal'in "Aşkın Doğuşu" romanında hayatında derin bir boşluk hisseden ve bunu ancak aşkla doldurabilen bir diğer roman kahramanı Zehra için aşk, hayatın biricik anlamıdır. Evlendikten sonra "arada sırada hayatında bir şeyin eksik olduğunu" (s. 61) hisseden ancak bunun ne olduğunu bulamayan Zehra'ya hayatındaki boşluğu dolduracak şeyin anahtarını kocasının arkadaşı Muharrir Sadık Ziya'nın söylemleri sunar. Zehra, Osman'la karşılaştıktan sonra bu eksik belirginleşir ve sık sık muharririn sözlerini hatırlar. Zehra, "Sizi bir şey kurtarır diyordu muharrir... Aşk!" (s. 155) sözleri aklına geldikçe kurtarıcı, hayatın anlamı rolündeki aşka kutsal bir düşünceye sarılır gibi bağlanır. Muharrir Sadık Ziya, ona dinlerin sabrı telkin eden içeriğine benzer bir yorumla ruhun ıstıraplarını dindirecek bir aşk umuduyla beklemeyi telkin etmektedir (s. 157). Aşka ruhu kurtaran bir rol yükleyen muharririn "karanlık şeyi aydınlatacak, onu ısıtacak ve rahatlandırarak, ışıktır" (s. 158) olarak tanımladığı aşk, Zehra için "Evet, belki bu kurtarır, ancak bu kurtarır" düşüncesiyle yüce bir değer olarak sunulan aşka dört elle sarılmasını sağlar. Osman'ı tanıdıktan sonra aşkına yüklediği kurtarıcı misyonuyla "onsuz yaşayamam" (s. 207) noktasına gelen Zehra; ümitsiz, sıkıntılı anlarında gözlerine beliren "aydınlık iyi bir erkek yüzünü" (s. 238) ruhunu besleyen ve kendini kötülüklerden koruyan bir güç olarak hisseder.

Aşkın kutsal olarak yorumlanışında kimi zaman seven ve sevilenden bağımsız aşkın kendisine kutsallık atfedildiği görülür. Bu durumda aşk Tanrı rolündedir. Aşkın Tanrı rolünde yorumlanmasını May, ilahi aşkın başarmak kuvvetinde olduğu anlam arayışı, mutluluk, acılara dayanma gibi görevlerin beşerî aşka yüklenmesiyle yakından ilgili olduğunu vurgular. Böyle bir aşk algısı, "içten gelen, sezgisel bir güç" olarak karşımıza çıkar. Böyle bir aşkta "aşk", kendi başına bir hedeftir ve sevgili ise sadece bir araçtır (2014, s. 17, 249). Özellikle Safiye Erol'un romanlarında sevilen nesneden bağımsız bizatihi aşkın bir değer olarak yorumlanışı söz konusudur. Roman kahramanları sevgilinin aracı olduğu kutsal bir aşk formuyla manevi olarak dönüşüm yaşarlar.

Safiye Erol'un "Ciğerdelen" romanında Yedi Peçeli hikâyesinin âşığı Zühre'nin aşk algısında var olan kutsallık aşkın ilahlaştırılması olarak deneyimlenir. Aşkın tarafları olan özne ve nesneden bağımsız olarak aşk duygusunun bizatihi kendisine kutsallık atfedilir. Zühre ile Sinan'ın fiziksel olarak ilk yakınlaşma anı olan, Zühre'nin Sinan'ın eline su dökmek için yakınlaştıkları anda "yumuşak bir sevgi"yi bakışlarında barındıran Zühre, odada kendileri dışında başka bir şeyin "üçüncü bir kimse", "yeri göğü tutuveren bir ruh" un varlığını hisseder (s. 140). Bu Sultan-ı Aşk'tır. Sultan-ı Aşk; "cisimsiz bir peri", "amansız güç" sahibi, "nur yapısı eller"iyle âşığa "güzel kokular" ve "cennet efsaneleri" sunarak gelen doğaüstü bir gücün timsalidir (s. 140). Aşk sultanı Zühre'yi hizmetine layık görmüştür ve onu kulluğuna davet etmektedir. Bu davette bir lütuf, bir bağışlama söz konusudur. Kendisinde var olan "güzelliğin" ve "ululuğun" ufak bir parçasını kulluğunun bedeli olarak Zühre'ye ihsan eder. (s. 140) Aşk, Zühre'ye bu hissedişle birlikte kutsalın mekânı olan "yukarı ve yücenin" aracılığıyla yani yükseklik metaforlarıyla aşk duygusunun en yoğun hâlini yaşatır. Zühre kendisine eğilen bu duyguyla yükselir. "Zühre, yüksek huzurda ölüm korkularına, mutlu ürperişlere boğulmuş, hem de yüceleştğini duymuştu. Gönlü ile secdeye varıp yer öperek kendini verdi: "Ey Pâdişâhım!.. Bana ne türlü çileler mukadder kıldınsa, boynum kıldan ince. Sen benim fâni varlığında konak tutmaya tenezzül gösteresin de ben beş günlük ömrümü senden sakınayım! Bilirim ki kadının şanı şerefi ancak senin ülken uğrundaki savaştadır. İşte ant içerim, yaşadıkça sana kulluk edeceğim." (s. 140, 141) Kutsal bir duygu olan aşkın öznesi konumundaki Zühre, aşk sultanının bir kuludur, nesnesi olan Sinan ise bu duygunun bir aracısı durumundadır. Zühre, bu kutsal aşk yorumunu Sinan vasıtasıyla ancak Sinan'ın aşkından bağımsız bir duygu deneyimi olarak yaşar.

"Kadıköyü'nün Romanı"nın âşığı Necdet içinde aşkı, kendisinin ve Bedriye'nin şahsından bağımsız üçüncü bir varlık olarak araya girer. Necdet'in arkadaşı Orhan, aşk ıstırabı çeken Necdet'in karşılıksız aşkından kurtulması için Necdet'i Bedriye'den soğutmak ister. Bedriye'nin kendisine karşı herhangi bir hissi olmadığını, hatta yüzük meselesinde kendisinden çok çirkin bahsettiğini dile getirir. Ancak Necdet için aşkından vazgeçmek mümkün değildir. Çünkü "Bir o var, bir de ben varım. Bir de ikimizden ayrı müstakil bir şahsiyet, bir kuvvet var: Sevmek. Sevmenin onunla ve benimle alâkası yoktur. Dedim ya ayrı bir varlık." (s. 160,161). Necdet'in bu cevabıyla müstakil bir varlık olarak algıladığı aşk "kalbine doğrudan doğruya Allah'tan gelen bir ilham", "gizli mâbed"de tutulması gereken "mukaddes" bir varlıktır (s. 141).

Sonuç

Cumhuriyet döneminde yazılan aşk romanlarında ister muhafazakâr ister Kemalist kimliğe sahip olsun yazarlar, oluşturdukları aşk tanımları ve bu aşkı yaşayan kadın ve erkek kahramanlar aracılığıyla Batılı, seküler ve madde planında yazılan bir aşk tasarımı sunarlar. Yazarların muhafazakâr çizgide oluşu, aşka yüklenen anlamlara manevi bir boyut katsa da kahramanların yaşadıkları aşk deneyimleri beşerî aşk çizgisinde devam eder. Yazarların manevi olarak aşka yüklediği kutsallık anlamı, kimi zaman yön değiştirerek ilahi aşka doğru bir serüvene dönüşür ancak bu dönüşüm gerçekleşene kadar aşk bireysel mutluluğu hedefleyen tek kutsal olur. Dolayısıyla yazarlar romanlarında beşerî aşk düzleminde her şeyin

üstünde, hayatın nihai anlamı olan bir değer alanı oluşturarak bu aşka yoğun anlamlar yüklemişlerdir. Ancak şunu da söylemek gerekir ki aşkın kutsal olarak tanımlanması bir yandan dönemin atmosferinden beslenirken öte yandan aşk duygusunun bizzat kendisinin ilahi aşkla beşerî aşkın insani deneyim olarak benzer süreçlerle deneyimlenmesinden de kaynaklanır. Çünkü Freud'un da belirttiği gibi duyguları bilimsel olarak tanımlamak yani onları somut bir olgu olarak ele almak bazı zaman mümkünse de çoğunlukla zordur. Freud, bu gibi durumlarda duyguyu tanımlamanın tek yolunun bahsi geçen duyguya "çağrışım olarak en yakın imge"ye başvurmakla mümkün olduğunu söyler (2014, s. 26). Safiye Erol, Samiha Ayverdi, Sabahattin Ali gibi yazarlar insani deneyimin bu kesişme noktasından aşkı yorumlamışlardır. Ancak aşkın kendisine bu kesişmeyle yorumlanan ama sadece bireysel boyutta kalan bir yorum getirmişlerdir. Dolayısıyla ele aldığımız romanlarda aşkı yaşayan karakterlerin sevgili aracılığıyla aşka biçtiği değerler, yüklediği anlamlar, aşkı tasavvurları, aşk deneyimini eyleme dönüştürmeleri ve bunların kavramsal düzeyde çözümlenmesi bize aşkın mahiyetini verecektir. Solomon'un söylediği gibi duyguların bir tarihi vardır. Zaman içerisinde aşkın deneyimlenmesi, kavramlaştırmalar yani ona yüklenen anlamlar ve değişen fikirlerle beraber farklılaşır ve yaşanan döneme ait bir aşk algısı kurar (2007, s. 208, 209). Nitekim 1872-1900 yılları arasında yazılmış Osmanlı-Türk romanlarında aşka yüklenen ahlaki, yüce ve mistik bir form olma algısı; sonraki süreçlerde devam eden bir aşk fikri olsa da Cumhuriyet dönemi romanlarında aşk duygusunun önüne geçen ve kadın erkek ilişkilerini şekillendiren milli duygulara eşlik eden bir aşk tasarımı ve aşkın her şeyden üstün bir değer olarak sunulması söz konusudur.

Kaynakça

- Aktaş, Ş. (1998). Cumhuriyet devri Türk edebiyatı. *Türk Dünyası El Kitabı III. Cilt, Edebiyat (Türkiye)*, 661-719.
- Atalay, K. (2019). *Türk'e tapmak. Seküler din ve iki savaş arası Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, E. (2002). 1872-2000 Yılları arasında yazılan Türk romanları bibliyografyası. *Hece, Türk Romanı Özel Sayısı*, 6S, 816-841
- Aydın, H. (2013). *Mitos'tan logos'a eski Yunan felsefesinde aşk*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Ayverdi, S. (2014). *Ateş ağacı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Ayverdi, S. (2014). *Son menzil*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Freud, S. (2014). *Haz ilkesinin ötesinde ben ve id*. (Çev: A. Babaoğlu). İstanbul: Metis Yayınları.
- Berkant, M. T. (1940). *O. ve kızı*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Berkant, M. T. (1943). *Perdeler*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Celal, P. (1941). *Ana-kız*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Celal, P. (1944). *Aşkın doğuşu*. İstanbul: Semih Lûtfi Kitabevi.
- Erol, S. (2003). *Kadıköyü'nün romanı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Erol, S. (2006). *Ülker fırtınası*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Erol, S. (2008). *Ciğerdelen*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Gasset, J. O. Y. (2005). *Sevgi üstüne* (Çev: Y. Salman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karakurt, E. M. (1940). *İlk ve son*. İstanbul: Semih Kitap Evi.
- Karakurt, E. M. (1943). *Sokaktan gelen kadın*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Karay, R. H. (2015). *Yezidin kızı*. İstanbul: İnkilâp Yayınları.
- May, S. (2014). *Antik çağdan modern dünyaya aşkın tarihi* (Çev: Y. Seber). İstanbul: Everest Yayınları.
- Oktay, A. (1993). *Cumhuriyet dönemi edebiyatı (1923-1950)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özcan, Z. (2014). *Cumhuriyet dönemi dinî hayat (1938-1950)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Pines, A. M. (2015). *Âşık olmak* (Çev: M. Y. Uluengin). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Reik, T. (2006). *Aşk ve şehvet üzerine. Romantik ve cinsel duyguların psikanalizi 1* (Çev: A. Kılıçoğlu). İstanbul: Say Yayınları.
- Ali, S. (2016). *İçimizdeki şeytan*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sancar, S. (2012). *Türk modernleşmesinin cinsiyeti. Erkekler devlet, kadınlar aile kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Saraçgil, A. (2005). *Bukalemun erkek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Schimmel, A. (2012). *İslamın mistik boyutları*, (çev: E. Kocabıyık). İstanbul: Kabbacı Yayınevi.
- Singer, I. (2013). *Aşk felsefesi* (Çev: A. C. Altınkanat). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Solomon, R. C. (2007). *Duygulara sadakat. Hislerimiz gerçekte bize ne anlatıyor?* (Çev: F. Çoban). Ankara: Nika Yayınevi.
- Şeker, K. (2000). *İnönü dönemi kültür hayatı (1938-1950)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Őenderin, Z. (2015). *Safiye Erol'un romanlarında manevi olgunlaŐma yolunda aşk ve sembolik dil*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Yalçın, A. (2006). *Siyasal ve sosyal deŐiŐmeler aÇısından cumhuriyet dönemi Türk romanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 11.03.2020 Kabul/Accepted: 18.11.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 57-80

AMASYA SANCAĞININ İDARİ DURUMU VE NÜFUS YAPISI (1880-1915)

Sabit GENÇ¹

Öz

Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında ve nüfus yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu çalışmada 1880-1915 yılları arasında Amasya sancağının idari yapısı ve nüfusu karşılaştırmaya dayalı olarak analitik metotla ele alınmıştır. Çalışmanın öncelikli amacı 1880-1915 arası dönemde Amasya sancağının idari yapısı ve nüfusunu ortaya koymaktır. Amasya sancağı örneğinden hareketle de bahsi geçen dönemde Osmanlı taşra teşkilatında idari durum ve nüfus yapısı hakkında genel bir fikir vermektir. Çalışmanın temel kaynakları Osmanlı dönemi salnameler ve nüfus istatistikleridir. Amasya sancağının idari yapısı bakımından sancaktaki idari taksimat, idari daireler, dairelerde görevli kişilerin sayısı gibi konular ele alınmıştır. Nüfus durumu bakımından sancağın nüfusu kazalara göre etnik ve dini açılarından analiz edilmiştir. Dini ve etnik bakımdan farklı grupların nüfuslarında görülen değişiklikler nedenleri dönemin savaş ve göç gibi gelişmeler dikkate alınarak irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Amasya sancağı, Merzifon Kazası, Mecidözü kazası, İdari durum, Nüfus.

Administrative Situation and Population Structure of Sub-Province of Amasya (1880-1915)

Abstract

In the post-Tanzimat period, important changes occurred in the provincial organization and population structure of the Ottoman State. In this study, administrative structure and population of sub-province of Amasya between 1880-1915 were analyzed by analytical method based on comparison. The primary purpose of the study is to reveal the administrative structure and population of the sub-province of Amasya in the period between 1880-1915. With the example of the sub-province of Amasya, it is to give a general idea about the administrative situation and population structure in the Ottoman provincial organization in the mentioned period. The main sources of the study are Ottoman yearbooks and population statistics. In terms of the administrative structure of the sub-province of Amasya, issues such as administrative division in the sanjak, administrative departments, the number of people working in the apartments were discussed. In terms of population status, the population of the sub-province was analyzed in terms of ethnic and religious aspects according to accidents. The causes of changes in the populations of religiously and ethnically diverse groups have been examined by considering the developments such as war and migration of the period.

Keywords: Sub-province of Amasya, Merzifon district, Mecidözü district, Administrative structure, Population.

¹ Dr, Amasya Sosyal Bilimler Lisesi, E-posta: sbtgnc@hotmail.com, ORCID ID:0000 0003 3165 5897

Giriş

Temelde Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarıyla batılılaşma kararını yansıtan Tanzimat (Şener, 1999, s. 549) sonrası eğitim, adalet, maliye ve askeri alanlarda olduğu gibi idari alanda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanında önemli rol oynayan Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), Fransa'da uygulanan mülki taksimat sistemini örnek alarak imkânlar ölçüsünde Osmanlı taşra teşkilatına uygulamaya çalışmıştır¹ (Karal, 1988, s. 130). Mustafa Reşid Paşa'nın girişimiyle başlayan Osmanlı Devleti için ideal, bir taşra idaresi kurulmasına yönelik girişimler 1864 yılında yeni bir boyut kazanmıştır. Vilayet idaresi için *Vilayet Nizamnamesi*² hazırlanmış deneme amaçlı olarak Mithat Paşa'nın (1822-1884) valiliği esnasında Tuna vilayetinde uygulanmıştır. Burada yapılan uygulamaların ışığında 1871 yılından itibaren *İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnamesi*³ ile tüm vilayetlerde uygulanmaya başlamıştır. 1871 yılından sonra uygulanmaya başlanan ve imparatorluğun sonuna kadar geliştirilerek uygulanmaya devam eden yeni vilayet sistemindeki yerel yönetim organları, liva ve kaza teşkilatları Cumhuriyet dönemi taşra teşkilat yapısı için de model olmuştur. Bu nedenle 1871 yılında uygulanan ve bazı değişikliklerle Cumhuriyet dönemine kadar devam eden Osmanlı taşra teşkilat yapısının incelenmesi önemlidir.

Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı taşra idaresinde meydana gelen değişiklikler yanında toplum yapısında ve nüfusunda da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerin nedenlerini bir yandan yaşanan toprak kayıpları, diğer yandan kaybedilen

¹ Mustafa Reşid Paşa, bu uygulamayla valilerin aşırı yetkilerinin azaltılmasını, halk üzerindeki baskılarına son verilmesini, bunu sağlamak için de valinin ve maiyetinde çalışanların maaşlı memur yapılması, yetkilerinin kısılması suretiyle merkezi otoriteye bağlanmalarını, eyalet halkını idareye iştirak ettirmek, valilerin işleri meşveret usulü ile yürütmelerini sağlamayı amaçlamaktaydı (Karal, 1988, s. 130).

² Bu nizamnâmeye göre idari taksimat valinin yönettiği vilâyet, mutasarrıfın yönettiği liva, kaymakamın yönettiği kaza ve muhtarın yönettiği köyler şeklinde yeniden düzenlenecektir. Vilâyet merkezinde görevi mali, bayındırlık, devlet malları ile ilgili konuları görüşmek, liva ve kaza idare meclisleri arasındaki, ahali ile hükümet arasındaki uyuşmazlıkları çözümlenmek, liva ve kaza merkezlerinde kurulacak olan belediye daire ve kararlarının faaliyet ve giderlerini denetlemek gibi görevleri olan vali başkanlığında, hâkim, mektupçu, defterdar, hariciye memuru, halk tarafından seçilen iki Müslim ve iki gayrimüslim üyeden oluşan vilâyet idare meclisi, liva merkezinde livaların idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri ve idari uyuşmazlıkları görüşüp karara bağlamakla görevli mutasarrıf başkanlığında hâkim, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü, gayrimüslim cemaat temsilcileri, ve halk tarafından seçilen iki Müslim, iki de gayrimüslim üyeden oluşan liva idare meclisi, kaza merkezinde ise kazadaki idari davalarının, gelir ve giderlerin incelenmesi, miri malların yönetimi ve korunması, yerel sağlığa ait tedbirlerin alınması, köy yollarının yapımı ve onarımı, belediye tesislerinin yapımı ve onarımı gibi görevleri olan kaymakam başkanlığında hâkim, müftü, gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri ve halk tarafından seçilen iki Müslüman, iki de gayrimüslim üyeden oluşan kaza idare meclisi olacaktır. Ayrıca vilâyet merkezinde vilâyet yönetimi için bir tür danışma organı olan ve yılda bir defa toplanan, vilâyete bağlı her liva adına seçilmiş üçer üyeden oluşan vilâyet umum meclisi olacaktır (Ortaylı, 2000, s. 63-89).

³ Bu nizamnâme ile 1864 *Vilâyet Nizamnamesi*'nden farklı olarak ilk kez nahiyeler idari bir birim olarak kabul edilmiş ve idari taksimat içinde köyler ile kazalar arasına yerleştirilerek idari taksimat vilâyet, liva, kaza, nahiyeler ve köyler şeklinde düzenlenmiştir. Her nahiyenin Osmanlı tebaasından 25 yaşını geçmiş, okuryazar, vali tarafından teklif ve Dahiliye Nezâreti tarafından tasdik edilmek suretiyle atanmış bir müdürü ve mahallin ahalisinden seçimle belirlenen, yılda dört defa toplanmak suretiyle mahallin bayındırlık ve eğitim ile ilgili işlerinde karar verecek nahiyeler meclisi olacaktır (Ortaylı, 2010, s. 432). Yine bu nizamnâme ile vilâyet içerisinde vergi alınması ve vergi konusundaki anlaşmazlıkların çözümü gibi konular vilâyet umum meclisine bırakılmış, merkez liva mutasarrıflığı ve merkez kaza kaymakamlıkları kaldırılmıştır (Ortaylı, 2000, s. 63-64).

topraklardan Anadolu'ya yapılan göçler şeklinde sıralayabiliriz. Bu gelişmelerden kaynaklanan nüfus hareketleri, Osmanlı Devleti'nin hem sosyal yapısını hem de nüfusunun dağılımını değiştirmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Balkan savaşları sonucu yaşanan toprak kayıpları nedeniyle, Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan Anadolu'ya yoğun göçlerin yaşandığı 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında nüfus yapısında yaşanan değişimin Anadolu'daki etkileri ve sonuçları hakkında daha fazla çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu dönemde ülke genelindeki nüfus hareketleri⁴ ve genel taşra idaresinde meydana gelen değişiklikler üzerine çok sayıda yapılmıştır⁵. Fakat taşradaki vilayetlerdeki idari ve nüfus yapılarındaki gelişmeler hakkında az sayıda çalışma yapılmıştır⁶. Ülke genelini ele alan çalışmalar daha çok genel bilgilere, genellemelere dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin genel idari ve nüfus yapısı ile ilgili daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için genel çalışmalara göre daha kapsamlı ve güvenilir analizleri ihtiva eden bölgesel nitelikteki çalışmalara ihtiyaç vardır. 15. yüzyılda eyalet merkezi, 16. yüzyıldan itibaren de imparatorluğun yıkılışına kadar Sivas eyaletine bağlı bir sancak olan Amasya sancağı⁷, bu dönemde ülke genelinde yaşanan

⁴ Karal, Enver Ziya (2010e). Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. / Karpat, Kemal (2010). Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Ankara: Timaş Yayınları / Bilgi, Nejat (1999), "Osmanlı Nüfus Sayımları Hakkında", Türk Yurdu, C.XIX-XX, S. Aralık 1999-Ocak 2000: 117-124 / Çavdar, Tevfik (1999). "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", Osmanlı Ansiklopedisi, C. IV: 550-557 / İpek, Nedim (1999), "93 Muhacerati", Osmanlı Ansiklopedisi, C.IV: 661-668. / Saydam, Abdullah (1999a). "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", Osmanlı Ansiklopedisi, C.IV: 677-686. / Sungur, Nimetullah (1999). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları", Osmanlı Ansiklopedisi, C.IV: 558-566.

⁵ Çadırcı, Musa (2011). Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri. Ankara: İmge Yayınevi / Ortaylı, İlber (2000). Tanzimat Devri'nde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880). Ankara: TTK Basımevi. / Ortaylı, İlber (2010). Türkiye'de Teşkilat ve İdare Tarihi. Ankara: Cedid Neşriyat / Çadırcı, Musa (1988), "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", Belleten, C.LI, S.201: 1215-1240. / Çadırcı, Musa (1989), "Türkiye'de Kaza Yönetimi", Belleten C. LIII, S.206: 237-257 / Geçoğlu, Mustafa (2011), "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden yapılanma", Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi, C.II, S.2: 29-50. / Şahin, İlhan (2006b). "Nahiye" TDV İslam Ansiklopedisi, C.XXXII: 306-308. / Şahin, İlhan (2009a). "Sancak" TDV İslam Ansiklopedisi, C.XXXVI: 97-99. / Taştan, Yüksel (2016). "Osmanlı Devleti'nde 1913 Tarihli İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Kanun-ı Mavakkati ile Vilâyet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, C. II, Sayı 2: 70-98. / Toksöz, Meltem (2011). "Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi". Tanzimat. Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. 211-226. / Yolalıcı, M.Emin (2002a), "Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik", Türkler Ansiklopedisi, C.XIII: 1336-1357.

⁶ Kahrıman, Salih ve Gür, Fevzi (2012). Amasya Nüfus Defterleri, Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları. / Şen, Orhan (2015). Osmanlı Nüfus Defterlerinde Pötürge (Şiro), İstanbul: Türkmen Kitabevi. / Açıkeli, Ali (2004). Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: 14, S: 2, 331-359. / Küçük, Cevdet (1977), "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S: 7-8, İstanbul, 185-223. / Martal, Abdullah (1993). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C: 1, S: 3, 117-131. / Genç, Sabit (2019). Merzifon Kazasını İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1839-1914), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bolu. / Çatal, Ahmet Caner (2009), 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehrinin Demografik Yapısı Ve İskân Siyaseti, Niğde Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.

⁷ Amasya'nın da içinde bulunduğu bölge Çelebi Mehmed'in saltanatı esnasında (1413-1421) Vilâyet-i Rum-ı Suğra adıyla bir eyalet haline getirilmiş ve Amasya bu eyaletin merkezi yapılmıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 278). Amasya'nın bu statüsünün Kanuni Sultan Süleyman dönemine (1520-1566) kadar devam ettiği; bu dönemde eyalet statüsünün kaldırılarak bölgede oluşturulan Sivas eyaletine bağlı bir sancak haline getirildiği anlaşılmaktadır. "Şehzâde Sultân Mustafa'nın şehâdetiyle münhâl olan Amasya sancâğı yine Sivas vilâyetine rabt idilüb begliğine mü'mâ-ileyh defter emîni Mehmed Çelebi nasb idildi (Yasar, 2013b, s. 155)".

idari ve nüfus yapısında meydana gelen gelişmeleri yerel seviyede en iyi şekilde yansıttak örneklerden birisi olarak değerlendirildiğinden çalışmanın konusu olarak belirlenmiştir.

Çalışma esnasında ağırlıklı olarak Osmanlı devlet ve vilayet salnameleri kullanılırken, arşiv belgeleri ve araştırma eserlerden de yararlanılacaktır.

1. Amasya Sancağının İdari Durumu (1880-1915)

16. yüzyıldan itibaren Sivas eyaletine bağlı bir sancak olarak statüsünü Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam ettiren Amasya sancağının idari taksimatında 1880'li yıllara kadar çok sayıda değişiklik olmuştur⁸. 1875 yılında Amasya, Merzifon⁹, Köprü¹⁰, Maden-i Sim¹¹, Osmancık¹², Mecidözü¹³, Erbaa¹⁴, Lâdik¹⁵ ve Zile'den¹⁶ oluşan (Sivas Vilayet Salnamesi [SVS], 1288, s. 66-74) idari taksimat, 1875 (SVS, 1292, s. 71-75) ve 1876 (DS, 1293, s. 248) yıllarında da aynı şekilde devam etmiştir. 1877 yılında sancağın idari taksimatı Amasya, Erbaa, Zile, Merzifon, Lâdik, Maden-i Sim, Osmancık ve Köprü kazalarından oluşacak şekilde yeniden düzenlenmiştir (DS, 1294, s. 474). 1878 yılında bu kazalara Mecidözü eklenmiş (DS, 1295, s. 375), yapılan taksimat 1879 (DS, 1296, s. 170) ve 1880 (DS, 1297, s. 230) yıllarında da aynı şekilde değişmeden devam etmiştir. 1881 yılında Erbaa ve Zile kazaları coğrafi yakınlıkları nedeniyle Tokat sancağına bağlanarak Amasya sancağının kaza sayısı 7'ye düşürülmüştür (SVS, 1298, s. 109-119). 1882 yılında bozulmadan devam eden idari taksimat (DS, 1299, s. 71), 1883 yılında Havza kazasının kurulmasıyla kaza sayısı 8'e çıkarılarak tekrar değiştirilmiştir (SVS, 1300, s. 100-116). 1883 yılında Amasya, Osmancık, Maden-i Sim, Lâdik,

⁸ Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1420) Osmanlı topraklarına katılan Amasya'nın da içinde bulunduğu bölge Çelebi Mehmed'in saltanatı esnasında (1413-1421) Vilâyet-i Rum-ı Suğra adıyla bir eyalet haline getirilmiş ve Amasya bu eyaletin merkezi yapılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman dönemine (1520-1566) eyalet statüsü kaldırılarak bölgede oluşturulan Sivas eyaletine bağlı bir sancak haline getirilmiştir (Yasar, 2013b, s. 155). Amasya sancağının tarihi süreç içindeki idari taksimatına göz attığımızda zaman içerisinde değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesela 1530 yılında sancağın kazaları Amasya merkez, Lâdik ve Merzifon iken (387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri II H.937, 1997: 15), XVII. yüzyılda Amasya merkez, Köprüşemere, Zeytin, Gümüş, Bulak, Merzifon, Gergevaz, Lâdik, Veray, Zünnun-âbâd (Elvan Çelebi) şeklinde geçmektedir (Evliya Çelebi, 1986a, s. 527). 1838 yılında ise Amasya sancağının kazaları Amasya, Erbaa, Havza, Zü'n-nûn, Zeytûn, Zile, Osmancık, Gelgiras, Köprü, Gümüş, Lâdik, Mecidözü, Merzifon idi (Yasar 2013a: 241). İlerleyen yıllarda da Amasya sancağının kaza adedi, kaza isimleri ve sınırlarında değişikliklerin devam ettiği anlaşılmaktadır. 1844 yılında sancağın kazaları Amasya Merkez, Merzifon, Lâdik, Havza, Çorum, Osmancık, İskilip, Saz, Köprü, Gümüş, Hacıköy ve Gelingiras iken (BOA.ML.VRD.CMH.d.534: 1-2). 1855 yılında Amasya, Kedağra (Vezir Köprü), Havza, Gümüş, Mecidözü, Zeytûn, Merzifon, Çorum, Hacıköy, Saz, Osmancık, Aşiret-i Çorum (Karahisar-ı Temürlü) ve İskilib şeklinde kayıtlıdır (DS, 1271, s. 87). 1871 yılında yürürlüğe giren İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnamesi sonrası sancağın idari taksimatı ise Amasya, Osmancık, Zile, Lâdik, Merzifon, Maden-i Sim, Mecidözü, Köprü ve Erbaa şeklinde düzenlenmiştir (SVS, 1288, s. 66-74). 1875 yılında aynı idari taksimat devam etmiştir (SVS, 1292, s. 71-75).

⁹ Günümüzde de aynı isimle Amasya iline bağlı ilçe.

¹⁰ Günümüzde Amasya iline bağlı Vezirköprü ilçesi.

¹¹ Günümüzde Amasya iline bağlı Gümüşhacıköy ilçesinin güneydoğusunda yer alan ve merkezi yine aynı ilçeye bağlı Gümüş köyü olan kaza.

¹² Günümüzde aynı isimle Çorum iline bağlı ilçe.

¹³ Günümüzde aynı isimle Çorum iline bağlı ilçe

¹⁴ Günümüzde aynı isimle Tokat iline bağlı ilçe

¹⁵ Günümüzde de aynı isimle Amasya iline bağlı ilçe.

¹⁶ Günümüzde aynı isimle Tokat iline bağlı ilçe

Merzifon, Mecidözü, Köprü ve Havza¹⁷ kazalarından oluşan Amasya sancağının idari taksimatı, 1884 (SVS, 1301, s. 151-156), 1885 (SVS, 1302, s. 336-338), 1887 (SVS, 1304, s. 92-113), 1889 (SVS, 1306, s. 100-103), 1891 (SVS, 1308, s. 150-172) yıllarında da değişmeden devam etmiştir. 1894 yılında Maden-i Sim kazasının ismi Gümüşhacıköy olmuş ve idari taksimat Amasya, Osmancık, Gümüşhacıköy, Lâdik, Merzifon, Mecidözü, Köprü ve Havza kazalarından meydana gelmiştir (DS, 1312, s. 696-697). 1896 yılında Osmancık kazası Amasya'dan ayrılarak Çorum sancağına bağlanmış (DS, 1314, s. 682) ve Amasya'nın kaza sayısı Amasya, Gümüşhacıköy, Lâdik, Merzifon, Mecidözü, Köprü ve Havza olmak üzere 7'ye düşmüştür (DS, 1321, s. 686-688). Bu idari taksimat 1912 yılında da değişmeden devam etmiştir (DS, 1328, s. 690-692). 1912 yılından sonra Mecidözü kazası Çorum sancağına bağlanmış (DS, 1333, s. 516) ve Amasya'nın kaza sayısı bu defa 6'ya düşmüştür. 1915 yılında Amasya, Gümüşhacıköy, Lâdik, Merzifon, Köprü ve Havza kazalarından meydana gelen sancağın idari taksimatı (Karpat, 2003, s. 216) 1918 yılında da değişmeden devam etmiştir (DS, 1333-34, s. 646-649).

1880-1915 yılları arasında önce Osmancık sonra da Mecidözü kazalarının ayrılması ile Amasya sancağının sınırları daraltılmıştır. 1921 Anayasası ile ülkenin idari taksimatı Vilayet, kaza, nahiye ve köyler şeklinde yeniden düzenlendiğinde Amasya sancağının Sivas'a bağlı sancak statüsü sona ermiş müstakil vilayet haline gelmiştir¹⁸.

1.1 Amasya Sancağının İdari Birimleri ve Personeli

1870-71 yılından itibaren ülke genelinde uygulanmaya başlayan *İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* ile sancakların -Liva- yönetimi mutasarrıflara ve mutasarrıf başkanlığında toplanan sancak meclislerine¹⁹ bırakılmıştır. Amasya sancağında da 1870 yılından itibaren sancak meclisinin kurulduğu görülmektedir. 1870 yılında Amasya Sancağı İdare Meclisi'nde, tabi üye olarak reis (mutasarrıf), hâkim (naib), müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü ile halkın ileri gelenleri arasından seçilen bir Müslim bir de gayrimüslim üye yer almaktaydı²⁰ (SVS, 1287, s. 63). Sancak meclisinde seçimle belirlenen üye sayısı dört olması gerekirken burada iki olduğu görülmektedir. Salnameler resmi nitelikteki belgeler olmasına rağmen verilen bilgilerde eksiklik ya da hata olabileceği göz önünde tutularak 1870-71 yılındaki listede meclis üyelerinin eksik yazıldığı düşünülebilir. Nitekim 1875 yılında seçimle belirlenen üye sayısı iki

¹⁷ Günümüzde aynı isimle Amasya iline bağlı ilçe.

¹⁸ Müstakil Amasya vilayeti kurulduğunda daha önce Amasya sancağına bağlı olan Amasya merkez kazası, Havza, Lâdik ve Köprü -Vezirköprü-, Merzifon ve Gümüşhacıköy kazalarına ilaveten Ilısu kazası-Merkezi günümüzde Göynücek ilçesine bağlı Ilısu köyü- kurulmuştur (DS, 1925, s. 350-351). 1926 yılında idari taksimatta yapılan düzenleme ile Vezirköprü, Lâdik ve Havza kazaları Canik -Samsun- vilayetine bağlanırken Ilısu kazası da nahiye haline getirilmiş ve Amasya vilayetinin kaza sayısı Amasya merkez, Merzifon ve Gümüşhacıköy olmak üzere 3'e indirilmiş ve sınırları daha da daraltılmıştır (DS, 1926, s. 506, 774).

¹⁹ Liva idare meclisleri liva merkezinde livaların idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri ve idari uyuşmazlıkları görüşüp karara bağlamakla görevli mutasarrıf başkanlığında hâkim, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü, gayrimüslim cemaat temsilcileri ve halk tarafından seçilen iki Müslim, iki de gayrimüslim üyeden oluşurdu (Ortaylı, 2000, s. 63-89).

²⁰ 1871 yılında da aynı sayı ve görevliden oluşan (SVS, 1288, s. 63) sancak idare meclisi, 1875 yılında reis (mutasarrıf), hâkim (naib), müftü, evkaf muhasebecisi, mal muhasebeci, tahrirat müdürü ile halkın ileri gelenleri arasından seçilen iki Müslim iki de gayrimüslim üye yer almaktaydı (SVS, 1292, s. 71). Amasya sancak meclisi üyeleri için ayrıca bkz. (SVS, 1304, s. 92), (SVS, 1306, s. 156), (SVS, 1308, s. 150), (SVS, 1321, s. 112), (SVS, 1325, s. 121).

Müslim, iki gayrimüslim olmak üzere dört kişi olarak kayıtlıdır (SVS, 1292, s. 71). 1907 yılında da aynı görevlilerin yer aldığı meclise ilave bir Ermeni murahhası eklenmiştir (SVS, 1325, s. 120). Sancak meclisinin görevi sancakların idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri ve idari uyuşmazlıkları görüşüp karara bağlamaktı (Ortaylı, 2000, s. 65-66).

Salnamelerin ışığında Amasya sancağında bu dönemde yer alan diğer resmi kurumlara bakıldığında bu kurumlar şu şekilde sıralanabilir²¹: Tahrir komisyonu, Muhacirin komisyonu, Adliye dairesi, Bidayet mahkemesi, Mahkeme-i bidayet kalemi, Ticaret mahkemesi, Mahkeme-i Şer'iyeye kalemi, Maarif komisyonu, Nüfus idaresi, Belediye dairesi, Defter-i hakani idaresi, Aşar ve ağnam dairesi, Liva tahrir kalemi, Muhasebe kalemi, Meclis-i idare kalemi, Vergi kalemi, Evkaf idaresi, Cemaat meclisi, Nafia²² komisyonu, Menafi komisyonu, Tarık²³ komisyonu, Tahsilat komisyonu, Tahsilat idaresi Telgraf ve posta idaresi, Duyun-ı umumiye idaresi, Reji idaresi, Polis dairesi, Jandarma dairesi, Ziraat bankası şubesi, Turuk ve me'abir²⁴ idaresi, Ziraat ve ticaret odası. Bu dairelerden bazılarının ihtiyaca göre sonradan kurulduğu anlaşılmaktadır. Mesela 1884 yılında Duyun-ı umumiye idaresi, Ziraat bankası şubesi, Reji idaresi, Polis ve Jandarma dairelerinin ismi geçmemesine rağmen (SVS, 1301, s. 98-120) 1891 yılından Düyun-ı umumiye idaresinin (SVS, 1308, s. 154), 1903 yılında Ziraat bankası şubesinin, Reji, Jandarma ve Polis idarelerinin isimlerini kayıtlarda görmekteyiz (SVS, 1321, s. 114-117). Amasya sancağına bağlı Merzifon, Maden-i Sim (Gümüşhacıköy), Lâdik, Osmançık, Köprü, Mecidözü ve Havza kazalarındaki duruma bakıldığında: Amasya sancak merkezine göre daha az sayıda daire olduğu görülmektedir. Kazalarda Kaymakam başkanlığında toplanan ve kazanın yönetiminde etkili olan kaza meclisi, Belediye idaresi, Bidayet mahkemesi, Nüfus dairesi, Maarif komisyonu, evkaf idaresi, Polis dairesi, Ziraat bankası şubesi olduğu görülmektedir (SVS, 1321, s.112- 132). Bazı dairelerin de sadece bir ya da birkaç kazada kurulu olduğu, diğer kazalarda kurulmadığı anlaşılmaktadır. 1903 yılındaki kayda göre Maden idaresi sadece Gümüşhacıköy kazasında, muhacir komisyonu da yalnızca Amasya merkez, Merzifon, Lâdik ve Havza kazalarında kurulmuştur (SVS, 1321, s. 112- 132).

Sivas vilayet salnamelerinden anlaşıldığı kadarıyla sancak merkezi ve kazalardaki resmi dairelerde hem Müslüman hem de gayrimüslimlerden çok sayıda görevli istihdam edilmekteydi. Salnamelerdeki veriler resmi veriler olmasına rağmen kayıtlarda hata olabileceği, bazı görevlilerin isimlerinin yazılmamış olabileceği unutulmamalıdır. Mesela 1884 yılında Amasya İdare Meclisi kalemi personeli salnamede zikredilirken (SVS, 1301, s. 103) 1889 yılında yazılmamıştır (SVS, 1306, s. 156-161). Sivas vilayet salnamelerindeki veriler esas alınarak bazı yıllara göre görevlilerin sancak merkezi ve kazalardaki dağılımına bakıldığında aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

²¹ Veriler (SVS,1301, s.103-120), (SVS,1302,s. 381-406), (SVS,1304, s. 96-113), (SVS, 1308, s.150 -174), (SVS, 1321, s.112-132), (SVS, 1325, s.120-131) den alınmıştır.

²² Bir yeri bayındır hale getirmek için yapılan işlerin bütünü, bayındırlık işleridir (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] Türkçe Sözlük. 1996, s. 2073)

²³ Yol (Sami, 1987, s. 883).

²⁴ Yol ve Geçit (Sami, 1987, s. 883, 1369).

Tablo 1. *Amasya Sancağında Görevli Personelin Kazalara Göre Dağılımı*²⁵

Kaza	1881	1884	1885	1887	1891	1903	1907
Amasya	120	242	120	113	129	147	205
Merzifon	42	75	66	66	43	105	97
Maden-i Sim (Gümüşhacıköy)	61	68	59	65	47	99	104
Lâdik	65	62	56	54	33	85	98
Osmancık	63	48	40	36	31	-	-
Köprü	68	86	60	66	44	64	70
Mecidözü	47	50	49	77	35	48	67
Havza ²⁶	-	57	62	60	37	59	61
Toplam Personel Sayısı	466	688	512	537	399	655	702
<i>Merkez Kaza Pers. Oran.</i>	%25	%35	%23	%21	%32	%22	%29
<i>Diğer Kazalar Pers. Oran.</i>	%75	%65	%77	%79	%68	%78	%71

Tablodaki rakamlar incelendiğinde; Amasya sancağı merkez kazasının sancağa bağlı kazalar içinde en fazla görevli olan kaza olduğu, merkez kazasını Merzifon kazasının takip ettiği görülmektedir. Merkez kazadaki personelin sayısının fazla olmasının nedeni daire sayısının diğer kazalara göre daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Sancak genelinde incelenen yıllardaki -1881-1907- toplam personel sayısının oranına bakıldığında, merkez kazadaki personelin toplam personelin %21 ve %29'u arasında, diğer kazalardaki personelin ise %65 ile %71 arasında değiştiği anlaşılmaktadır. 1881 yılına göre merkez kazadaki personel sayısının genel personel sayısı içindeki oranı yaklaşık %4 artarken, diğer kazaların toplam personel sayısı içindeki oranı %4 azalmıştır. Salnamelerde hatalar olabileceği kabul edilse bile bu artışta önce merkezde açılan dairelerin zamanla diğer kazalarda da açılmasından kaynaklandığı söylenebilir. Mesela 1891 yılında sadece Amasya merkez kazasında banka şubesi varken (SVS, 1308, s. 150-174) 1903 yılında sancağa bağlı kazaların tamamında açıldığı anlaşılmaktadır (SVS, 1321, s. 112- 132).

Dairelerde görevli personel içerisinde Müslümanlar yanında çok sayıda gayrimüslim görevlinin de bulunduğu görülmektedir. Mesela 1884 yılında Dimyos ve Parsig ağalar Amasya sancağı merkez kazası İdare meclisinde, Hristo ve Estel ağalar Tahrir komisyonunda, Agop ve Yuvan ağalar Belediye meclisinde aza olarak, Artin Ağa ise çavuş olarak belediye dairesinde görev yapmaktaydı (SVS, 1301, s. 98, 100, 101).

1881 yılında 15'i merkez kazada, 9'u Merzifon, 6'sı Maden-i Sim, 10'u Lâdik, 10'u Köprü, 3'ü Mecidözü kazalarında olmak üzere sancak genelinde toplam 53 gayrimüslim personelin görev yaptığı tespit edilmiştir (SVS, 1298, s. 98-120). 1881 yılında sancak genelinde 688 personel olduğu hatırlanırsa yaklaşık %12'sinin gayrimüslim olduğu ortaya çıkar. 1907 yılındaki verilerde ise sancak genelinde 15'i Amasya merkez kazasında, 13'ü Gümüşhacıköy,

²⁵ 1881 yılına ait veriler (SVS, 1298, s. 99-118), 1884 verileri (SVS, 1301, s. 98-120), 1885 yılı verileri (SVS, 1302, s. 381-406), 1887 verileri (SVS, 1304, s. 96-113), 1891 yılı verileri (SVS, 1308, s. 150 -174), 1903 yılı verileri için (SVS, 1321, s. 112-132), 1907 yılı verileri (SVS, 1325, s.120-131) den alınmıştır.

²⁶ 1880 yılındaki Amasya sancağının kazaları arasında yer almamıştır (SVS, 1300, s. 99-118).

10'u Merzifon, 5'i Köprü ve 5'er tanede Havza, Lâdik ve Mecidözü kazalarında olmak üzere toplam 64 gayrimüslim personelin istihdam edildiği görülmüştür (SVS, 1325, s. 120-131). 1907 yılında 702 personelin istihdam edildiği sancak genelinde personelin yaklaşık %9'unun gayrimüslim, %91'inin Müslüman olduğu ortaya çıkmaktadır. 1881 yılında Amasya sancak nüfusunun %24'ünü gayrimüslimlerin oluşturduğu dikkate alınırsa (SVS, 1298, s.102, 104, 107, 110, 113, 116, 118) sancak genelinde istihdam edilen gayrimüslim personelin %12 de kalması, gayrimüslimlerin nüfuslarına oranla dairelerde daha az oranda temsil edildiği söylenebilir. Aynı karşılaştırmayı 1903 yılı için yaparsak 1904 yılında sancak nüfusunun yaklaşık %20'si gayrimüslim (SVS, 1325, s. 256-257) iken 1903 yılında istihdam edilen gayrimüslim personel sayısı²⁷ 72 yani istihdam edilen toplam 655 personelin yaklaşık %11'ine denk geldiği görülür. Bu orana bakarak 1881 yılından 1903 yılına kadar geçen sürede gayrimüslimlerin dairelerde temsil oranında önemli bir değişiklik olmadığı ifade edilebilir.

Gayrimüslimlerin Belediye dairesi, İdare meclisi, Maarif meclisi, Tahrir komisyonu, Cemaat meclisi ve Bidayet mahkemelerinde üyelikler yanında genelde mühendislik, hekimlik gibi teknik bilgi ve beceri gerektiren işlerde istihdam edildiği anlaşılmaktadır. 1884 yılında Maden-i Sim kazası Maden idaresinde Mihran Efendi mühendis (SVS, 1301, s. 108), merkez kazada Karakaş ve Mazmanyar efendiler kondüktör (SVS, 1301, s. 101) olarak görev yapmaktaydı. 1903 yılında Merzifon belediye dairesinde Todor Efendi tabib, Yanko Efendi Eczacı, Havza Belediye dairesinde Haralambos Efendi tabib (SVS, 1321, s. 119, 132), 1907 yılında Amasya belediye dairesinde Avakim Efendi eczacı, Marko Efendi tabib olarak istihdam edilmişlerdir (SVS, 1325, s. 123). Dairelerde istihdam edilen ayrimüslimler bazen de mülki amir olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Kostantin Efendi 1911 yılında (BOA.İ.DH. 1328), Bedros Efendi de 1913 yılında (BOA.DH.MTV.70) Merzifon kazasında kaymakam olarak görev yapmışlardır.

1.2 Amasya Sancağına Bağlı Kazaların Nahiye ve köyleri

Taraf, yön anlamlarına gelen nahiye kelimesi, Osmanlı idari sistemi içinde bazen bir yönetim ünitesini ve bölgeyi, bazen de coğrafi bakımdan küçük ve büyük bir çevreyi, yöreyi hatta semti ifade ederken Tanzimat'tan sonra daha çok kazadan küçük idari birimler için kullanılmıştır (Şahin, 2006, 307). 1871 *İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* ile köyler ve kazalar arasında idari bir birim olarak kabul edilen nahiyelerin Osmanlı tebaasından, 25 yaşını geçmiş, okur yazar, vali tarafından teklif ve Dahiliye Nezâreti tarafından tasdik edilmiş bir müdürü ve seçimle belirlenen, yılda dört defa toplanmak suretiyle mahallin bayındırlık ve eğitim ile ilgili işlerine karar verecek meclisi olacaktı (Ortaylı, 2010, s. 432).

Köyler, genelde sakinlerinin çoğu çiftçilerden oluşan ve kasabalardan daha küçük yerleşim birimleridir. Köylerde II. Mahmud döneminde (1808-1839) muhtarlık teşkilatı kurulmuş ve köyün yönetimi, köy halkı ile devlet arasındaki ilişkileri yürütmek görevi muhtarlara devredilmiştir. 1871 *İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* ile yapılan

²⁷ Amasya'da 19, Merzifon'da 12, Köprü'de 5, Mecidözü'nde 6, Lâdik'te 11, Gümüşhacıköy'de 10 ve Havza'da 9 gayrimüslim personel istihdam edilmiştir (SVS, 1321, s. 112-132).

düzenlemeye göre: yirmi haneden küçük köylerde bir muhtar, büyük köylerde seçimle belirlenen iki muhtar olacak, seçimden sonra muhtar kazaya bildirilecek ve kaymakamın emriyle tayin olacak, köyün büyüklüğüne göre üyeleri üç ile on iki arasında değişecek köy ihtiyar meclisleri kurulacaktı. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık olduğu köylerde her cemaatin kendi ihtiyar meclisi olacak, imamlar ve gayrimüslim din adamları heyetin tabii üyesi sayılacak, vergilerin toplanması, köyün beledî işlerinin yürütülmesi, çeşme, okul, mabetlerin tamir ve bakımının yapılması muhtarın görevi olacaktır. İhtiyar meclisleri ise cemaatlerine düşen vergiyi paylaşmak ve toplamak, cemaat üyeleri arasındaki davaları sulh yoluyla çözmek, köy bekçisi, korucu gibi görevlileri seçmek ve muhtar dahil bu görevlileri denetlemekten sorumlu olacaktır (Ortaylı, 2000, s. 112).

1871 yılından itibaren nizamnameye uygun olarak Amasya sancağında da köyler ile kazalar arasında bir idari birim olarak kazalara bağlı çok sayıda nahiyeye kurulduğu anlaşılmaktadır. 1871 yılında 7 kazası ve bu kazalara bağlı 24 nahiyesi olan Amasya sancağında²⁸ 1881 yılından 1915 yılına kadar kurulan nahiyelerin yıllara göre sayıları ve kazalara göre dağılımlarına bakıldığında şu tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2. Amasya Sancağı Kazalarının Nahiyeleri ve Köylerinin Dağılımı²⁹

Kaza	1881		1884-89		1892		1903		1912		1915	
	Nh y	Köy	Nhy	Köy	Nhy	Köy	Nhy	Köy	Nhy	Köy	Nhy	Köy
Amasya	5 ³⁰	193	14 ³¹	?	12 ³²	251	4 ³³	?	7 ³⁴	137	7 ³⁵	184
Merzifon	1 ³⁶	44	4 ³⁷	?	4 ³⁸	165	1 ³⁹	?	1 ⁴⁰	63	1 ⁴¹	68

²⁸ Amasya kazası: Nefs-ı Amasya, Ezine Pazar, Geldiklan, Hakala, Aktaş, Merzifon kazası; Nefs-i Merzifon, Gümüş, Hacıköy, Köprü kazası; Nefs-i Köprü, Osmançık kazası: Nefs-ı Osmançık, Zeytun, Hacı Hamza, Lâdik kazası; Nisf-ı Lâdik, Havza, Mecidözü kazası; Nefs-ı Mecidözü, Gelingiras, Veray, Zile kazası; Nefs-i Zile, Turhal, Erbaa kazası; Erbaa, Taşabad, Sonusa, Karayaka (SVS, 1288, s. 6674).

²⁹1881 yılına ait veriler (SVS, 1298, s. 145-147), 1884-89 yılı verileri (SVS, 1301, s.152-156), (SVS, 1302, s. 336-338), (SVS, 1306, s.100-103), 1892 Yılı verileri (Cuinet, 1892, s.738), 1903 yılına ait veriler (Devlet Salnamesi [DS] 1321, s. 686-688) ve (SVS, 1321, s. 244), 1912 yılına ait veriler (DS, 1328, s. 711-713), 1915 yılı verileri (Merzifon köy sayısı, Amasya kazası nahiyeye ve köyleri, Gümüşhacıköy kazası nahiyeye ve köy sayısı, havza kazası köy sayısı (BOA.DH.EUM.KLU.10/07), Merzifon, Köprü, Lâdik ve Havza kazalarının nahiyeye sayıları 1918 yılı verilerinden (DS, 1333-34, s.818-898)'den alınmıştır.

³⁰ Ezinepazarı, Akdağ, Hakala, Geldiklan, Havza.

³¹ Hakala, Arslan, Ulus, Tuzsuz, Kızıl Kışlacak, Zağla, Mahmadlar, Eymir, Gerne, Boğa, Ak Viran, Ebemi, Heniske, Nefs-ı Ezine

³² Nahiyeleri Akkale, Aslan, Oluz, Tuzsuz, Keşlik, Kışlacık, Mahmadlar, Emir, Zağala, Gerne, Boğa Akviran ve Ebemi

³³ Ezine Pazar, Zara, Alevi, Mörek

³⁴ Ezine Pazar, Zara, Geldiklan, Alevi, Hakala, Ağviran, Aktaş

³⁵ Veray, Zara, Akdağ, Alevi

³⁶ Nefs-i Merzifon

³⁷ Zoği, Alıncık, Kelli, Keşadiye

³⁸ Zoğu, Alıncık, Küşadiye, Geli.

³⁹ Löşdeğın

⁴⁰ Löşdeğın

⁴¹ Löşdeğın. Merzifondaki köy sayısı 1915 yılı verilerine göre alınmıştır (BOA.DH.EUM.KLU.10/07).

Köprü	1 ⁴²	93	7 ⁴³	?	8 ⁴⁴	135	1 ⁴⁵	?	2 ⁴⁶	136	1 ⁴⁷	?
Osmancık	1 ⁴⁸	132	5 ⁴⁹	?	5 ⁵⁰	100	-	-	-	-	-	-
Mad. Sim ⁵¹	1 ⁵²	41	5 ⁵³	?	6 ⁵⁴	80	2 ⁵⁵	?	3 ⁵⁶	54	3 ⁵⁷	66
Lâdik	1 ⁵⁸	66	3 ⁵⁹	?	5 ⁶⁰	195	1 ⁶¹	?	1 ⁶²	80	1 ⁶³	?
Havza	-	-	4 ⁶⁴	?	4 ⁶⁵	140	1 ⁶⁶	?	1 ⁶⁷	84	1 ⁶⁸	88
Mecidözü	3 ⁶⁹	97	6 ⁷⁰	?	7 ⁷¹	135	2 ⁷²	?	3 ⁷³	139	-	-
Toplam	13	693	43	?	54	120	11	736	18	558	13	?

1

Tablodan da anlaşılacağı gibi sancak genelindeki nahiye sayısı 1881 yılında 13 iken ilerleyen yıllarda artmış, 1884 yılında 43'e, 1892 yılında ise 54'e yükselmiştir. 1903 yılında sancak geneli nahiye sayısı 11'e kadar düşmüştür. 1912 yılında 18'e çıkan nahiye sayısı 1915 yılında sancağa bağlı kazalardan Mecidözü kazası ve bağlı nahiyelerin eksilmesiyle birlikte tekrar azalarak 13'e düşmüştür. Sancak genelindeki köy sayısına bakıldığında 1881 yılında 693 iken yaklaşık %116 artarak 1892 yılında 1.201'e yükselmiştir. İlerleyen yıllarda yapılan idari düzenlemeler sonucu köy sayısı azalmış 1903 yılında 736'ya, 1912 yılında da 558'e gerilemiştir. 1892 yılından sonra köy sayısının azalmasında Osmancık kazasının Amasya sancağından ayrılarak coğrafi yakınlığı nedeniyle Çorum sancağına bağlanması etkili olmuştur. 1912 yılından sonra Mecidözü kazasının yine coğrafi yakınlığı nedeniyle Çorum sancağına

⁴² Nefs-i Köprü

⁴³ Ortaklar, Ğulam, Oyma, Sumak Alan, Göl, Kızıl Kise, Ulağı

⁴⁴ Ortaklar, Ğulam, Oyma, Ağıaç, Samukalan, Paşaköy, Kızılkise, Ulağı.

⁴⁵ Göl

⁴⁶ Ulağı, Çorakdere

⁴⁷ Ulağı

⁴⁸ Hacı Hamza

⁴⁹ Hacı Hamza, Kızıltepe, Dodurga, Akviran, Karaviran

⁵⁰ Hacı Hamza, Kızıltepe, Dourga, Akviran, Karaviran.

⁵¹ 1894 yılında Maden-i Sim kazasının ismi Gümüşhacıköy olmuştur.

⁵² Hacıköy

⁵³ Çay, İmirler Eslemez, Kanlıca, Ahyarı

⁵⁴ Kanlıcataş, Emirler, Salur,

⁵⁵ Kazanın ismi Gümüşhacıköy olarak geçmektedir. Nahiyeleri Saraycık, Çay

⁵⁶ Saraycık, Hamamözü, Gümüş Madeni

⁵⁷ Kazanın ismi Hacıköy olarak geçmektedir. Nahiyeleri Maden-i Sim, Saraycık ve Hamamözü

⁵⁸ Nefs-i Lâdik

⁵⁹ Ayvalı, Şeyhlü, Aynoz

⁶⁰ Ayvalı, Şeyhli, Heniske, Aynoz, Ezinepazar.

⁶¹ Kara Abdal

⁶² Kara Abdal

⁶³ Kara Abdal

⁶⁴ Sivrikise, Girem, Yenice, Çakıralan

⁶⁵ Sivrikise, Yenice, Çakırlana, Girem.

⁶⁶ Kara Halil

⁶⁷ Kara Halil

⁶⁸ Kara Halil

⁶⁹ Veray, Zeytun, Gelgiras

⁷⁰ Efgani, Elvan Çelebi, Toğla, Gök, Kara Hacib, Veray

⁷¹ Elvan Çelebi Doğla, Karahacib, Veray, Efgani, Gök.

⁷² Ortaköy ve Şeyh Mustafa

⁷³ Veray, Şeyh Mustafa, Ortaköy

bağlanması, sancağın sınırlarını daraltmış ve sancağa bağlı toplam köy sayısını daha da azaltmıştır.

2. Amasya Sancağının Nüfusu

1880-1915 yılları arasında Amasya sancağının nüfusu ile ilgili bilgiler için, 1298 (1881), 1325 (1907) Tarihli Sivas vilayet salnamelerindeki nüfus istatistikleri, 1880-1892 yılları arasında Amasya sancağının da yer aldığı muhtelif Anadolu şehirlerini gezen Fransa vatandaşı ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi Genel Müfettişi Vital Cuinet'in *La Turquie D'Asie* adlı eseri ile diğer arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Bu kısımda sancağın nüfusu incelenirken önce sancağa bağlı kazaların en son da sancak geneli nüfusu ele alınacaktır.

2.1 Amasya Merkez kaza nüfusu

Amasya merkez kaza nüfusu Amasya şehri, bağlı nahiye ve köylerinde ikamet edenlerden meydana gelmiştir. 1881 yılında 5 nahiyesi ve bu nahiyelere bağlı 193 köyü olan Amasya merkez kazasının 1881 ve 1915 yılları arasında nüfusunu tablo haline getirdiğimizde aşağıdaki tablo karşımıza çıkmaktadır.

Etnik ve Dini Grup	1881	%	1892	%	1904	%	1915	%
Müslümanlar	41460	82,20	48000	75,42	46396	79,94	52180	81,90
Ermeniler (Gregoryen)	5222	10,35	11000	17,28	8855	15,25	8935	14,02
Rumlar (Ortodoks)	3440	6,82	3000	4,71	2378	4,09	2544	3,99
Protestanlar	138	0,27	1400	2,19	235	0,40	-	-
Kıbtiler ⁷⁵	172	0,34	-	-	68	0,11	-	-
Katolik	-	-	240	0,37	104	0,17	-	-
Yabancı	-	-	-	-	-	-	52	0,08
Toplam	50432	100	63640	100	58036	100	63711	100

Tablo incelendiğinde: 1881 yılında 50.432 olan merkez kaza genel nüfusunun 1892 yılında 63.640'a yükseldiği anlaşılmaktadır. 1881 yılında kaza nüfusunun yaklaşık %82,20'sini Müslümanlar, %10,35'ini Gregoryen Ermeniler, %6,82'sini Ortodoks Rumlar, %0,27'sini Protestanlar ve %0,34'ünü de Kıbtiler oluşturmuştur. 1915 yılındaki nüfusun oranlarına bakılırsa %81,90'ının Müslüman, %14,02'sinin Gregoryen Ermeni ve %3,99'unun Ortodoks Rum ve %0,08'inin de yabancı uyruklu kişilerden meydana geldiği ve kaza nüfusunun 1881 yılına göre %26,63'lük bir artışla 63.711 kişiye ulaştığı görülür. Kaza nüfusu içinde Müslümanlar çoğunlukta olup, Müslümanları Ermeni ve Rumlar takip etmektedir. 1881 yılında kaza genel nüfusu içinde Müslümanların oranı yaklaşık %82,20 iken 1915 yılında az

⁷⁴ 1881 yılı verileri (SVS, 1298, s.102), 1892 yılına verileri (Cuinet, 1892, s. 757), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-257), 1915 yılı verileri (BOA.DH.EUM.KLU.10/07: 5) den alınmıştır. 1881 yılı nüfusu 1881 yılından sonraki sayımlarda kadınlar nüfus sayımına dahil edildikleri için kaynaktaki rakamın 2 ile çarpımı suretiyle elde edilmiştir.

⁷⁵ Halk arasında Boşa, Pırpır, Karaoğlan diye de anılan Çingeneler, Mısır'dan geldikleri tahmin edildiği için Mısır'ın eski yerli halkı olan Kıbtile nisbetle Kıbtî diye de anılmaktadır (Altınöz, 2002, s. 773,775).

bir düşüşle %81,90'a gerilemiştir. 1881-1915 yılları arasında kaza nüfusu içerisinde en yüksek artış Ermeniler ve Müslümanlarda gerçekleşmiştir. Müslümanların nüfus artışında 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan iskân edilmek üzere sancağa gönderilen muhacirlerin bir bölümünün kaza merkezi ve bağlı köylerine iskânlarının etkili olduğu değerlendirilmektedir⁷⁶. Ermenilerin nüfus artışının nedeni olarak da sancağa bağlı diğer kazalarda yaşayan Ermenilerin sancak merkezine göç etmelerinin etkili olduğu tahmin edilmektedir. Aşağıda diğer kazaların nüfusları incelenirken de görüleceği üzere Merzifon kazası hariç sancağa bağlı diğer kazalardaki Ermeni nüfusta 1892 yılından 1915 yılına kadarki dönemde dikkat çekici bir azalmanın olduğu anlaşılmaktadır.

2.3 Merzifon Kazası Nüfusu

1881 yılında 1 nahiyesi ve 44 köyü olan Merzifon kazasının nüfusu yaklaşık 19.458 idi (SVS 1298: 104). Merzifon kazasının 1881, 1892 1904 ve 1915 yıllarındaki nüfusu, nüfusun dağılımını tablo haline getirildiğinde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4. Merzifon Kaza Nüfusu⁷⁷

Etnik ve Dini Grup	1881	%	1892	%	1904	%	1915	%
Müslümanlar	13676	70,28	24000	77,36	24449	71,20	24379	66,86
Ermeniler	4498	23,11	5000	16,11	7117	20,72	9461	25,94
Rumlar	170	0,91	1200	3,86	831	2,42	1097	3,00
Protestanlar	486	2,49	700	2,25	901	2,62	977	2,67
Kıbtiler	474	2,43	-	-	660	1,92	-	-
Katolik	-	-	120	0,38	378	1,10	465	1,27
Yabancı Ülke Vatandaşı	-	-	-	-	-	-	82	0,22
Toplam	19458	100	31020	100	34336	100	36461	100

Tablodaki rakamlara göre: kazanın 1881 yılında 19.458 olan nüfusunun %70,28'i Müslüman, 23,11'i Gregoryen Ermeni, %0,91'i Ortodoks Rum, %2,49'u Protestan ve %2,43'üde Kıbtî olup, nüfus içinde Müslümanların oranı %70,28 iken, %29,72'sini de gayrimüslimler oluşturmuştur. Nüfus içinde Müslümanlar çoğunluk olup onları Ermeniler, Rumlar takip etmektedir. Kazanın 1915 yılındaki nüfusunun ise %66,86'sının Müslüman, 25,94'ünün Gregoryen Ermeni, %3'ünün Ortodoks Rum, %2,67'sinin Protestan 1,27'sinin Katolik ve %0,22'sini de yabancı ülke vatandaşlarını oluşturduğu anlaşılmaktadır. 1915 yılı kaza nüfusu içinde Müslümanların oranı %66,86 iken, gayrimüslimlerin oranı %33,14 olmuştur. Kaza nüfusu 1881-1915 yılları arasında yaklaşık %87,38 artarken, bu oran Müslümanlarda %78,26,

⁷⁶ 19. yüzyılda sancak genelinde iskân edilen muhacirlerin miktarı ve iskân süreçleriyle ilgili bkz. Kahriman, Salih ve Gür, Fevzi (2012). Amasya Nüfus Defterleri, Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları. /Çatal, Ahmet Caner (2009), 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehrinin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti, Niğde Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.

⁷⁷ 1881 yılı verileri (SVS, 1298, s. 104), 1892 yılı verileri (Cuinet, 1892, s. 758), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-257), 1915 yılı verileri (BOA.DH.EUM.KLU.10/07: 13) den alınmıştır. 1881 yılı nüfusu 1881 yılından sonraki sayımlarda kadınlar nüfus sayımına dahil edildikleri için kaynaktaki rakamın 2 ile çarpımı suretiyle elde edilmiştir.

Ermenilerde %110, 33 ve Rumlarda ise %545,29 olarak gerçekleşmiştir. Müslüman nüfusun artışında zikredilen dönemde kazaya yerleştirilen muhacirler etkili olmuştur.

Mesela 1883-84 yılında kazaya iki yüz dokuz hanede beş yüz dört muhacir nüfus iskân edilmiştir (SVS, 1301, s. 194). 1888 yılında Merzifon kazası civarındaki Mahzen denilen yerde 13 hane Livane muhaciri evleri yapılarak yerleştirilmiş ve Hamidiye köyü kurulmuştur (BOA.İ.DH.1085/85102, DH.MKT.1503/3). 1888 yılında Miri Çayırı Mevkii'ne Batum muhacirlerinden Arif Ağa ve beraberindeki bir grup muhacir yerleştirilmiştir. (BOA.DH.MKT.1507/21). 1893 yılından sonra yine Tatar muhacirlerinden bir grup yerleştirilmiştir (Yasar, 2013a, s.185). 1899 yılında Tiflis'ten çok sayıda hayvanı ve kendisine tâbi on dört hane ile birlikte gelmiş olan Mir Musa ve Ali Bey'e maiyetleriyle birlikte iskanları için 6.000 dönüm ziraate elverişsiz, 1.000 dönüm de ziraate elverişli arazi tahsis edilmiştir (BOA.Y.EE.134/1: 1-3). 1903 yılında da Dobruca bölgesinden gelen bir grup muhacir yerleştirilmiştir (BOA.HR.MHC.02-72/47: 1). 1906 yılında Kafkas muhacirlerinden bir grup Merzifon kazası Nuri Düzü Mevkii'ne yerleştirilmiş ve buranın ismi Bayezid şekline çevrilerek Bayezid köyü kurulmuştur (BOA.İ.HUS.146/1324: 2). Bu örnekler, kazaya çok sayıda muhacirin iskân edildiğini ve kazadaki Müslüman nüfusun artışına yol açtığını göstermektedir.

Kazada Ermeni nüfusun artışının nedenleri olarak daha önceki dönemlerde diğer kazalara bağlı bazı Ermeni köylerinin sonradan kazaya bağlanması⁷⁸ yanında, Hınçakların 1892-93 yıllarında Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Tenüs ve Aziziye'yi kapsayan bölgenin kalkışma merkezi olarak Merzifon'u seçmeleri ve bölgede Hınçak Komitesi adına isyan faaliyetlerini yürütmek üzere *Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi'*ni⁷⁹ kurmaları da (BOA.Y.A.HUS.269/88:2) gösterilebilir.

Rum nüfusun artmasında önceleri başka kazalara bağlı bazı Rum köylerinin kazaya bağlanması etkili olmuştur⁸⁰. Yunanlıların Pontus adını verdikleri Trabzon ve Samsun çevrelerinde bağımsız bir Rum Devleti kurulması yönünde tahrik ve teşvikleri⁸¹, bu yöndeki

⁷⁸ Mesela 1831 (BOA.NFS.d.2143: 35), 1845 (BOA.ML.VRD.TMT.13539: 2) ve 1857 (BOA.EV.d.16174: 2a) yıllarında Gümüş kazasına bağlı olan Körköy, 1831 (BOA.NFS.d.2143: 15), 1845 (BOA.ML.VRD.TMT.d.13904: 1) ve 1857 (BOA.EV.d.16174: 2a) yılında Gelingiras kazasına bağlı olan Ermeni Yenicesi köyü 1915 yılında Merzifon kazasına bağlı olarak gözükmektedir.

⁷⁹ Komitenin adı belgelerde Küçük Ermenistan İhtilal Şirketi (BOA.Y.A.HUS.269/88:2), Küçük Ermenistan'ın Hınçakyan İhtilal Güruhu (BOA.Y.MTV.74/94:2), Hınçakyan Sosyalist İhtilal Güruhu (BOA.Y.MTV.74/94:3-8) gibi farklı isimlerle geçmektedir. Komitenin Sivas, Tokat, Amasya, Yozgat, Kayseri, Çorum, Gümüşhacıköy, Sungurlu, Vezirköprü ve Gemerek'te şubeleri vardı (BOA.Y.A.HUS.269/88:2). Merkez idare meclisi mahalli teşkilatların idare meclisleri tarafından seçilmiş üyelerden oluşmaktaydı. Bu üyelerden bazıları şunlardı: Merzifon-Mize ve Vahram Efendi, Edzona-Sivas, Yonorik-Tokat, Aşuk-Amasya, Derzade-Yozgat, Hıraz-Kayseri, Gıyat-Çorum, Emrub-Sungurlu, Viçin-Hacıköy (BOA.Y.MTV.74/94:2).

⁸⁰ Osmanoğlu köyünün ise daha önce Havza kazasına bağlı iken 1894 yılında Merzifon'a bağlandığı anlaşılıyor (BOA.DH.MKT.252/17: 1).

⁸¹ İçişleri Bakanı Fethi Bey, 29 Aralık 1921 Tarihinde mecliste yaptığı açıklamada Yunan Hükümeti ile iş birliği içinde olan yerli Rumların Karadeniz bölgesinde Rum çoğunluğu sağlamak için Rusya'dan getirilen çok sayıda Rum'u Samsun ve çevresine yerleştirdiğini ifade etmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, 15. Cilt, Devre I, 136. Birleşim, Celse 1: 215). Ali Güler'de kaynak belirtmeden 1870'li yıllardan 1918 yılına kadar yaklaşık 50 yıllık bir süreçte sadece Samsun'a 30.000 Rum muhacir getirildiğini ifade etmektedir (Güler, 1995, s. 92).

faaliyetleri organize etmek üzere Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde kurulan Pontus Kulübü'nün çabalarının da (TBMM Zabıt Cerideleri, 15. Cilt, Devre I, 136. Birleşim, Celse 1: 218) etkili olduğu söylenebilir.

2.4 Maden-i Sim (Gümüşhacıköy) Kazasının Nüfusu

1881 yılında 1 nahiyeye ve 41 köyü olan Maden-i Sim kazasının toplam nüfusu 22.238 idi. Kaza geneli nüfusunu 1881-1915 yılları arasındaki miktarı ve dağılımı tablo haline getirildiğinde şu tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 5. Maden-i Sim Kazası Nüfusu⁸²

Etnik ve Dini Grup	1881	%	1892	%	1904	%	1915	%
Müslümanlar	16280	73,20	17005	68,13	24719	78,93	24633	77,22
Ermeniler (Gregoryen)	1944	8,74	6370	25,52	3247	10,36	3485	10,92
Rumlar (Ortodoks)	4060	18,25	940	3,76	3205	10,23	3610	11,31
Protestanlar	104	0,46	530	2,12	145	0,46	169	0,52
Katolik	-	-	112	0,44	-	-	-	-
Toplam	22238	100	24957	100	31316	100	31897	100

Tabloya göre: 1881 yılında 22.238 olan nüfusun %73,20'si Müslüman, %8,74'ü Gregoryen Ermeni, %18,25'i, Ortodoks Rum ve %0,46'sı da Protestan idi. 1881'de 22.238 olan nüfus 1892'de 24.957'ye, 1904'de 31.316'ya ve 1915 yılında da 31.897 kişiye ulaşmıştır. 1881 yılında nüfusun %73,20'sini Müslümanlar, %26,80'ini de gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Nüfusun 1915 yılındaki dağılımına bakıldığında 31897 kişiden %77,22'sinin Müslüman, %10,92'sinin Gregoryen Ermeni, %11,31'inin Ortodoks Rum ve 0,52'sinin de Protestanlardan ibaret olduğu, genel nüfusun %77,22'sinin Müslüman %22,78'inin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Kaza nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşurken Müslümanları Rumlar ve Ermeniler takip etmektedir. Kaza genel nüfusu 1881-1915 yılları arasında yaklaşık %43,43 oranında artmıştır. Bahsi geçen zaman aralığında yaklaşık olarak Müslüman nüfus %51,30, Ermeni nüfus %77,22 artış gösterirken sayımlarda hata yapılmadığı kabul edilirse Rum nüfus da yaklaşık %10 gibi bir azalma olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman nüfusun artışında olağan nüfus artışı yanında kazaya iskân edilen Kırım, Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen muhacirler⁸³ de rol oynamışlardır (BOA. İ.ŞD.12/6710). 1881 yılında 41 köyü olan kazanın 1912 yılında köy sayısının 54'e ulaşmış olması da bunu doğrulamaktadır. Ermeni nüfusun artışında ise kazadaki Gümüş madeninden dolayı diğer kazalardan Ermenilerin bu kazaya göç etmiş oldukları ihtimali akla daha yakın görülmektedir.

⁸² 1881 yılı verileri (SVS, 1298, s. 107), 1892 yılı verileri (Cuinet, 1892, s. 765), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-257), 1915 yılı verileri (BOA.DH.EUM.KLU.10/07: 19) dan alınmıştır. 1881 yılı nüfusu 1881 yılından sonraki sayımlarda kadınlar nüfus sayımına dahil edildikleri için kaynaktaki rakamın 2 ile çarpımı suretiyle elde edilmiştir.

⁸³ Mesela bu muhacirlerden bir grubu Beylik Çayırı denen yere iskân edilmişler, yerel yetkililer tarafından iskan edildikleri yerin isminin Beylik Çayırı Mahallesi olması teklif edilmiş (BOA.DH.MKT.1884/89), bu teklif merkezi hükümet tarafından uygun bulunmuştur (BOA. İ.ŞD.12/6710).

2.5 Lâdik Kazasının Nüfusu

1881 yılında 1 nahiye ve 66 köyün bağlı olduğu Lâdik kazasının nüfusu yaklaşık 10.702 kişi idi. Kazanın 1881 ve 1915 yılları arasındaki miktarı ve dağılımını tablo haline getirdiğimizde şu tablo ortaya çıkmaktadır.

Etnik ve Dini Grup	1881	%	1892	%	1904	%	1915	%
Müslümanlar	8012	74,86	31995	75,43	16207	76,83	15861	75,08
Ermeniler (Gregoryen)	1260	11,77	7330	17,28	319	1,51	343	1,62
Rumlar (Ortodoks)	1430	13,36	2000	4,71	4566	21,64	4920	23,29
Protestanlar	-	-	930	2,19	-	-	-	-
Katolik	-	-	160	0,37	-	-	-	-
Toplam	10702	100	42415	100	21092	100	21124	100

Tablo irdelendiğinde; 1881 yılında 10.702 olan kaza nüfusunun 1892 yılında 42.415'e yükseldiği, 1904 yılında ise 21.092'ye düştüğü ve 1881 yılına göre yaklaşık %97,38 artışla görülür 21.124'e yükseldiği görülür. 1892 yılı verilerinde hata yoksa kaza nüfusunda 1892 yılındaki rakamlara göre çok büyük bir artış olduğu fakat bu miktarın 1904 yılı verilerinde düştüğü anlaşılmaktadır. 1881 yılında 1 nahiye 66 köyü olan kazanın (SVS, 1298, s. 147), 1892 yılında nahiye sayısının 5'e, köy sayısının da 195'e ulaşmış olması (Cuinet, 1892, s. 738), 1912 yılında tekrar nahiye sayısının 1'e köy sayısının da 80'e gerilemesi (DS, 1328, s. 712), kaza nüfusundaki bu artış ve azalışı izah eder niteliktedir⁸⁵.

1881 yılında nüfusun dağılımına bakıldığında; %74,86'sının Müslüman, %11,77'sinin Gregoryen Ermeni, %13,36'sının da Ortodoks Rumlardan oluştuğu ortaya çıkar. 1915 yılındaki dağılımda da %75,08 oranla Müslümanların çoğunlukta olduğu, Müslümanları %23,29 ile Rumlar ve Rumları da %1,62 ile Ermeniler takip etmiştir. 1881 yılına göre 1915 yılındaki genel nüfus içinde Müslümanların oranında bir miktar azalma olmuş, Rumların oranında ise yaklaşık %9,93'lük bir artış olmuştur. Ermenilerin oranında da yaklaşık %10'luk bir azalma gerçekleşmiştir. 1881 yılına göre 1915 yılında yaklaşık olarak Müslüman nüfus %97,96, Rum nüfus %234, genel nüfus %97,38 artarken Ermeni nüfus 73,77 azalmıştır. Müslüman nüfusun artışında olağan nüfus artışı yanında kazaya iskân edilen muhacirler de önemli rol oynamıştır. Nitekim 1881 yılında köy sayısı 66 iken yeni kurulan köylerle bu sayı 1912 yılında 80'e ulaşmıştır. Rum nüfusun artışında yukarıda da bahsedildiği gibi Pontus Cemiyeti'nin izlediği politika ve bölgeye dönük Rum nüfusu iskân etme çabalarının belirleyici olduğu değerlendirilmektedir. Aynı dönemde Lâdik'te Ermeni nüfus azalırken Amasya merkez ve

⁸⁴ 1881 yılı verileri (SVS 1298: 110), 1892 yılı verileri (Cuinet, 1892, s. 767), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-257), 1915 yılındaki veriler (Karpat, 2003, s. 216-217)'den alınmıştır. 1881 yılı nüfusu 1881 yılından sonraki sayımlarda kadınlar nüfus sayımına dahil edildikleri için kaynaktaki rakamın 2 ile çarpımı suretiyle elde edilmiştir.

⁸⁵ Kazanın sınırlarında 1881-1915 yılları arasındaki dönemde zaman zaman değişiklikler olduğu, buna bağlı olarak da kaza sınırları ve köy sayısının değiştiği bilinmektedir. Mesela önceleri Havza kazasına bağlı olan Güvekise, Bergoş ve Kirashlı köyleri 31 Mayıs 1900 Tarihinde Lâdik kazasına bağlanmıştır (BOA.DH.MKT. 2353/41). 15 Eylül 1908 Tarihinde yapılan düzenleme ile Kara Abdal nahiyesine bağlı Sırakeçe köyü Lâdik'e bağlanırken, Kabacağöz, Terzilitaş ve Oluk Zararbaşı köyleri Kara Abdal nahiyesine bağlanmıştır (BOA.DH. MKT.1294/88).

Merzifon kazalarındaki Ermeni nüfusun sürekli artış göstermesi, Ermenilerin Lâdik'ten adı geçen kazalara ya da Rusya'ya⁸⁶ göç ettiği ihtimalini güçlendirmektedir.

2.6 Osmancık Kazası Nüfusu

1881 yılında Osmancık kazasının 1 nahiyesi, 132 köyü ve 15.392 nüfusu vardı. (SVS 1298: 113). Aynı yıl nüfusun dağılımına bakıldığında yaklaşık %98,44'ünün Müslüman, %0,59'unun Kıbtî, %0,03'ünün Ortodoks Rum ve %0,01'inin Ermeni olduğu ortaya çıkar. Nüfusun çoğunluğu Müslüman iken Müslümanları Kıbtîler takip etmişlerdir. Müslüman ve Kıbtî dışında 6 Ortodoks Rum, 2 de Gregoryen Ermeni yaşadığı anlaşılmaktadır. 1881 ve 1892 yıllarında kaza nüfusu dağılımını tablo haline getirilirse aşağıdaki tablo ortaya çıkar.

Tablo 7. Osmancık Kaza Nüfusu⁸⁷				
Etnik ve Dini Grup	1881	%	1892	%
Müslümanlar	15152	98,44	20000	89,40
Ermeniler (Gregoryen)	2	0,01	730	3,26
Rumlar (Ortodoks)	6	0,03	980	4,38
Protestanlar	-	-	540	2,41
Katolik	-	-	120	0,53
Kıbtîler	92	0,59	-	-
Toplam	15392	100	22370	100

Tabloya göre: 1881'den 1892 yılına kadar kaza nüfusu yaklaşık %45,33 oranında artarak 22.370'e ulaşmıştır. Nüfusun 1892 yılındaki dağılımına bakıldığında Müslümanların %89 ile yine çoğunluk olduğu, Müslümanları sırasıyla %4,38 ile Ortodoks Rumlar, %3,26 ile Gregoryen Ermeniler takip etmiştir. 1881 yılından sonra kaza nüfusu içinde Protestan ve Katoliklerin olmasına bakılarak Misyonerlerin kazada yürüttükleri misyonerlik faaliyetlerinde başarılı oldukları söylenebilir. 1894 yılında kaza Amasya sancağından ayrılarak coğrafi yakınlığı nedeniyle Çorum sancağına bağlanmış, bu yüzden de 1894 yılından sonraki sayımlarda nüfusu Amasya sancağı nüfusu içinde değerlendirilmemiştir.

2.7 Köprü Kazası Nüfusu

1881 yılında Amasya sancağına bağlı kazalar içinde 33.931 kişi ile merkez kazadan sonra en fazla nüfusa sahip olan kaza Köprü kazasıdır. 1881 yılında 1 nahiyeye ve 93 köyün bağlı olduğu Köprü kazasının 1881 ve 1915 yılları arasındaki nüfusu ve dağılımı tablo haline getirildiğinde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

⁸⁶1878-1894 yılları arasında Amasya, Merzifon, Tokad, Sivas vs. yerlerden Rusya'ya bazı Ermenilerin arazilerini satarak göç ettikleri bilinmektedir (BOA.Y.PRK.UM.42/3).

⁸⁷ 1881 yılı verileri (SVS, 1298, s. 113), 1892 yılı verileri (Cuinet, 1892, s. 763-764), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-257). 1881 yılı nüfusu 1881 yılından sonraki sayımlarda kadınlar nüfus sayımına dahil edildikleri için kaynaktaki rakamın 2 ile çarpımı suretiyle elde edilmiştir.

Etnik ve Dini Grup	1881	%	1892	%	1904	%	1915	%
Müslümanlar	31174	91,87	19500	80,84	40571	87,52	41727	89,54
Ermeniler (Gregoryen)	2146	6,32	3000	12,43	664	1,43	-	-
Rumlar (Ortodoks)	97	0,28	1000	4,14	4449	9,59	4856	10,42
Protestanlar	170	0,50	500	2,07	352	0,75	18	0,038
Kıbtiler	124	0,36	-	-	310	0,66	-	-
Katolik	-	-	120	0,49	7	0,15	-	-
Milliyeti Bilinmeyen	220	0,64	-	-	-	-	-	-
Toplam	33931	100	24120	100	46353	100	46601	100

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla 1881 yılında yaklaşık 33.931 kişi olan kaza nüfusunun %91,87'si Müslüman, %6,32'si Gregoryen Ermeni, %0,64 yabancı ülke vatandaşı, %0,50'si Protestan, %0,36'sı Kıbtî ve %0,28'i de Ortodoks Rum idi. 1892 yılında Cuinet'in kaza nüfusu ile ilgili olarak verdiği rakamlara göre; 1881'den 1892 yılına kadar olan 11 yıllık dönemde kaza nüfusu yaklaşık %28,91, nüfus içinde Müslümanların oranı ise %11 azalmıştır. Kaza nüfusu ile ilgili olarak 1881-1915 yılları arasında referans aldığımız -1881, 1904 ve 1915 yıllarına ait resmi verilerde Müslümanların kaza nüfusu içindeki oranının %87,52'nin altına düşmemesi, Cuinet'in Müslüman nüfusu az, gayrimüslim nüfusu fazla göstermeye çalıştığı izlenimini ortaya koymaktadır. 1881 yılından sonra gayrimüslimler içinde Rumların nüfusu artış gösterirken Ermenilerin nüfusunda ciddi bir azalma gözlenmektedir. Aynı nüfus hareketi Lâdik kazasında da izlenmektedir. Burada Ermeni nüfusun azalmasının nedeni olarak Ermenilerin Merzifon ve Amasya merkez kazalarına ya da Rusya'ya⁸⁹ göçleri tahmin edilmektedir. Rum nüfustaki artışın ise Merzifon kazası bahsinde de zikredildiği gibi Yunanistan'ın bölgede Pontus Devleti kurulması yönündeki çabalarının uzantısı olarak bölgeye farklı yerlerden gelen Rumları iskân ederek demografik yapıyı değiştirme planlarından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

2.8 Mecidözü Kazası Nüfusu

1881 yılında merkez kaza ve Köprü kazalarından sonra 23.992 kişiden oluşan nüfusuyla Amasya sancağının nüfus bakımından 3. sıradaki kazası olan Mecidözü'ne 3 nahiye ve 97 köy bağlı idi. 1881 ve 1915 yılları arasında kaza nüfusunun dağılımını tablo haline getirdiğimizde karşımıza şu tablo çıkmaktadır.

Etnik ve Dini Grup	1881	%	1892	%	1904	%
Müslümanlar	23730	98,90	18700	84,27	35306	96,94
Ermeniler (Gregoryen)	112	0,46	2000	9,01	229	0,62

⁸⁸ 1881 yılı verileri (SVS, 1298, s. 116), 1892 yılı verileri (Cuinet, 1892, s. 762), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-257), 1915 yılı verileri (BOA.DH.EUM.KLU.10/07: 3) den alınmıştır. 1881 yılı nüfusu 1881 yılından sonraki sayımlarda kadınlar nüfus sayımına dahil edildikleri için kaynaktaki rakamın 2 ile çarpımı suretiyle elde edilmiştir.

⁸⁹ 1878-1894 yılları arasında Amasya, Merzifon, Tokad, Sivas vs. yerlerden Rusya'ya bazı Ermenilerin arazilerini satarak göç ettikleri bilinmektedir (BOA.Y.PRK.UM.42/3).

⁹⁰ 1881 yılı verileri (SVS, 1298, s. 118), 1892 yılı verileri (Cuinet, 1892, s. 772), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-257). 1881 yılı nüfusu 1881 yılından sonraki sayımlarda kadınlar nüfus sayımına dahil edildikleri için kaynaktaki rakamın 2 ile çarpımı suretiyle elde edilmiştir.

Rumlar (Ortodoks)	16	0,06	920	4,14	739	2,02
Protestanlar	132	0,55	450	2,02	145	0,39
Kibtiler	2	0,008	-	-	-	-
Katolik	-	-	118	0,53	-	-
Toplam	23992	100	22188	100	36419	100

Tabloya göre: 1881 yılında 23.992 kişiden oluşan kaza nüfusunun %98,90'ı Müslüman, %0,46'sı Gregoryen Ermeni, %0,55'i Protestan, %0,06'sı Ortodoks Rum ve %0,008'i de Kıbtı idi. 1892 yılına ait Cuinet'in verdiği rakamlara göre -kazaya bağlı nahiye sayısı 7'ye köy sayısı da 135'e çıkmasına rağmen- kaza nüfusunun 1881 yılına göre yaklaşık %7 azaldığı, nüfus içinde Müslümanların oranı azalırken gayrimüslimleri oranının arttığı görülmektedir. 1881 ve 1892 yıllarında ait nüfus sayısında ve dağılımındaki benzerlik Köprü kazasında da gözlenmektedir. Mecidözü kazasının 1881 yılındaki nüfus ve dağılımı 1904 yılındaki Osmanlı resmi verileriyle uyumlu olması. Cuinetin 1892 yılındaki rakamlarının hatalı olduğu, gayrimüslim nüfusu bilinçli olarak fazla göstermeye çalıştığı tahmin edilebilir.

Mecidözü kazası, 1912 yılından sonra Çorum sancağına bağlandığı için 1915 yılındaki nüfusu Amasya sancağı içinde değerlendirilmemiştir. 1881 yılındaki kaza nüfusu 1904 yılındaki nüfusuyla karşılaştırıldığında yaklaşık 51,79 artarak 36.419'a ulaştığı ortaya çıkmaktadır. 1904 yılındaki verilere göre çoğunluğu Müslümanların oluşturduğu kaza nüfusunun %96,94'ünün Müslüman, %0,62'sinin Ermeni, %2,02'sinin Ortodoks Rum ve %0,39'unun da Protestan idi. 1881 yılında kaza nüfusu içindeki oranları %0,06 olan Ortodoks Rumların 1915 yılında %2,02'ye çıktığı anlaşılmaktadır. Bu artışta Canik sancağından gönderilen ve kazaya iskan edilen Rumların neden olduğu etkili olduğu değerlendirilmektedir (BOA.DH.ŞFR.571/5).

Kazaya 1881-1912 yılları arasında bazı Müslüman muhacir grupları iskân edilmiştir. Mesela 1898 yılında bir grup Livane muhaciri kazaya bağlı Veray nahiyesine yerleştirilmiştir. (BOA.Y.PRK.UM.134/36). 1901 yılında da Kuyucak adlı mevkiye yine bir grup muhacir yerleştirilerek bir köy oluşturulmuş ve Mesudiye ismi verilmiştir (BOA.A.}MKT.MHM. 515/26). Karapapak muhacirlerinden bir grup da kazada iskân edilmiştir (BOA.DH. ŞFR.268/70). Mecidözü kazasında 1881 yılında 97 olan köy sayısı da kurulan bu muhacir köyleri nedeniyle 1912 yılında 135'e yükselmiştir.

2.9 Havza Kazasının Nüfusu

1883 yılından önce Amasya merkez kazasının bir nahiyesi olan Havza (DS 1295: 375) 1883 yılından itibaren kaza statüsünü kazanmıştır (SVS, 1300, s. 100-116). Bu yüzden Havza nahiyesinin nüfusu 1881 yılında Amasya merkez kaza içinde değerlendirildiğinden kaza statüsünde ele alınamamıştır. Kazanın 1892-1915 yılları arasındaki nüfusu ve dağılımı tablo haline getirildiğinde aşağıdaki rakamlar görülmektedir.

Tablo 10. *Havza Kaza Nüfusu*⁹¹

Etnik ve Dini Grup	1892	%	1904	%	1915	%
Müslümanlar	18800	84,22	16576	69,32	17494	68,16
Ermeniler (Gregoryen)	2000	8,96	53	0,22	316	1,23
Rumlar (Ortodoks)	960	4,30	7246	30,30	7852	30,59
Protestanlar	450	2,01	5	0,02	-	-
Katolik	110	0,49	31	0,12	-	-
Toplam	22320	100	23911	100	25666	100

1892 yılında 4 nahiye ve 140 köyün bağlı olduğu kazanın tabloya göre nüfusu 22.320'dir. Müslümanların çoğunlukta olduğu bu nüfusun %84,22'si Müslüman, %8,96'sı Gregoryen Ermeni, %4,30'u Ortodoks Rum, %2,01'i Protestan ve %0,49'u da Katolik idi. 1892 yılına göre 1915 yılında kaza nüfusu yaklaşık %15 artarak 25.666'ya yükselmiştir. Kaza nüfusunun 1915 yılındaki dağılımına bakıldığında; Müslümanların %68,16 ile yine çoğunluğu oluşturduğu, Müslümanları %30,59 ile Ortodoks Rumların ve %1,23 ile Gregoryen Ermenilerin takip ettiği görülmektedir. Lâdik ve Köprü kazalarında olduğu gibi Havza kazasında da 1881-1915 yılları arasında Müslümanların ve Gregoryen Ermenilerin sayısı azalırken Ortodoks Rumların sayısının arttığı görülmektedir. Müslümanların sayısının azalmasının nedeni olarak kazanın idari sınırlarındaki değişikliklerle kazaya bağlı bazı köylerin komşu kazalara bağlanması gösterilebilir. 1892 yılında 140 olan köy sayısının 1912 yılında 84'e düşmesi bu tahmini güçlendirmektedir. 1892 yılında kaza nüfusu içinde %4,30 payı olan Rum nüfusun oranının, 1915 yılında %30,59'a yükselmiş olması kazaya bu süreçte çok sayıda Rum'un iskân edildiğini ortaya koymaktadır. Bunun da yukarıda Merzifon kazası ile ilgili kısımda değinildiği gibi Yunanistan Devleti ve Pontus Cemiyeti'nin Karadeniz bölgesinde kurmayı planladıkları Rum Devleti'ne zemin hazırlamak üzere bölgedeki şehirlerin demografik yapısını değiştirme çabalarının neden olduğu değerlendirilmektedir. Kaza nüfusu içinde Ermenilerin azalmasına neden olarak Ermenilerin merkez kazaya ya da Rusya'ya⁹² göçleri ileri sürülebilir

2.10 Amasya Sancağının Genel Nüfusu

Buraya kadar 1881-1915 yılları arasında Amasya sancağının kazalarındaki nüfus yapısı etnik ve dini bakımdan ele alındı. Kaza bazında yapılan analizlerin kaza nüfusları toplanarak sancak düzeyinde de yapılması önemlidir. Yukarıda ele alınan kazalara ait nüfus verileri sancak düzeyinde görmek üzere tablo haline getirildiğinde karşımıza şu tablo çıkmaktadır.

⁹¹ 1892 yılı verileri (Cuinet, 1892, s. 770), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-257), 1915 yılı verisi (BOA.DH.EUM. KLU.10/07: 24-26) dan alınmıştır.

⁹²1878-1894 yılları arasında Amasya, Merzifon, Tokad, Sivas vs. yerlerden Rusya'ya bazı Ermenilerin arazilerini satarak göç ettikleri bilinmektedir (BOA.Y.PRK.UM.42/3).

Tablo 11. Amasya Sancağı Genel Nüfusu⁹³

Etnik ve Dini Grup	1881	%	1892	%	1904	%	1915	%
Müslümanlar	149484	84,93	198000	78,25	204224	81,27	176274	78,18
Ermeniler (Gregoryen)	15184	8,62	37430	14,79	20484	8,15	22540	9,99
Rumlar (Ortodoks)	9219	5,23	11000	4,34	23234	9,24	24879	11,03
Protestanlar	1030	0,58	5500	2,17	1783	0,70	1164	0,51
Kıbtiller	864	0,49	-	-	1038	0,41	-	-
Katolik	-	-	1100	0,43	520	0,20	465	0,20
Yabancı	220	0,12	-	-	-	-	134	0,05
Toplam	176001	100	253030	100	251283	100	225456	100

Tablodaki rakamlar incelendiğinde şunlar söylenebilir: 1881 yılında 176.001 kişi olan sancak nüfusunun %84,93'ü Müslüman, %8,62'si Gregoryen Ermeni, %5,3'ü Ortodoks Rum, %0,58 Protestan ve %0,12'si yabancı idi. Tablo-2'de de görüleceği üzere 1881 yılında toplam 693 köyü olan sancağın 1912 yılında idari değişiklikler sonucu köy sayısı 558'e gerilemesine rağmen 1881'den sonraki yıllarda Katolik ve yabancıların nüfusu azalırken Müslüman, Gregoryen Ermeni, Ortodoks Rum, Protestan ve Kıbtillerin sayıları artış göstermiştir. 1915 yılında 225.456'ya ulaşmış olan sancak nüfusunun %78,18'i Müslüman, %11,03'ü Ortodoks Rum, %9,9'u Gregoryen Ermeni, %0,51'i Protestan, %0,20'si Katolik ve %0,05'i yabancı idi. 1881 yılına göre 1915 yılında sancak genel nüfusu yaklaşık %28,09, Müslümanlar %17,92, Gregoryen Ermeniler %48,44, Ortodoks Rumlar %169,86 ve Protestanlar %13 artmıştır. Katoliklerde ise nüfus azalmıştır. Çoğunluğu oluşturmasına rağmen Müslüman nüfusun artış oranı Ermeni ve Rumlardan olduğu kadar genel nüfus artış oranından da düşük görünmektedir. Bunun temel nedeni 1912 yılından sonra Çorum sancağına bağlanan ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Mecidözü kazasının 1915 yılındaki sancak nüfusuna dahil edilmemesidir. Tablo 2'den de anlaşılacağı gibi 1881 yılında sancağın kaza sayısı 7 iken 1915 yılında 6'ya düşmüştür. Bir kaza eksik sayılmasına rağmen sancak geneli Müslüman nüfusun 1881 yılına göre 1915 yılında yaklaşık %17,92 artışında nüfusun olağan artışı yanında sancağa yerleştirilen muhacirlerin önemli katkısı olmuştur. Mesela 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nı müteakiben Anadolu'ya gelen muhacirlerden 15.000'i Sivas vilayeti ve Amasya sancağına (BOA.Y.PRK.KOM.1/52), 1890 yılında 74 hane Çerkez muhaciri Gümüşhacıköy kazasına (BOA.DH.MKT.1739/ 49), 1905 yılında 72 hane Dağıstan muhaciri Amasya merkez kazasına (BOA.DH.MKT.2784/55) iskân edilmişlerdir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Aynı dönemde Sivas vilayet genelindeki Müslüman nüfusun %22,59⁹⁴, genel nüfusun ise

⁹³ 1881 yılı verileri (SVS, 1298, s. 102, 104, 107, 110, 113, 116, 118), 1892 yılı verileri (Cuinet, 1892, s. 740), 1904 yılı verileri (SVS, 1325, s. 256-157), 1915 yılı verileri Lâdik kazası -listede eksik olduğu için- Lâdik kazası hariç (BOA.DH.EUM.KLU.10/07), Lâdik kazası ise (Karpas, 2003, s. 216-217)'den alınmıştır. 1881 yılına ait veriler ilgili salnamedeki verilen rakamların iki ile çarpımı suretiyle elde edilen sayılar toplanarak elde edilmiştir.

⁹⁴ Bu oranlar Sivas eyalet genelindeki Müslüman nüfusun 1881/82-1893 sayım sonuçlarına ait 766.558 ile 1914 yılına ait 93.9735 olan nüfus verileri karşılaştırılarak bulunmuştur (Karpas, 2003, s. 188, 216-217).

%26,19 arttığı dikkate alınır⁹⁵ sancak genelindeki Müslüman nüfusun 1881-1915 arasındaki yaklaşık % 17,92 olan artış oranının vilayet genelindeki Müslüman ve genel nüfus artış oranının gerisinde kaldığı anlaşılır. Bunun nedeni olarak da sancağın 1881 yılına göre 1 kazasının eksilmesi gösterilebilir.

1881-1915 arasında Rum nüfusun yaklaşık %169,86 gibi sancak geneli, Müslüman ve Ermeni nüfus artış oranından çok yüksek bir artış göstermesi olağan nüfus artışıyla izah edilmesi güç bir durumdur. Bu veriden Pontus Cemiyeti'nin bölgedeki demografik yapıyı değiştirerek Pontus Devleti kurabilmek için dışarıdan getirilen Rum göçmenleri bölgeye iskân girişimlerinin çok başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Sancağın 1881-1915 yılları arasındaki Rum nüfustaki %169,86 değişim Sivas eyalet genelindeki %99,20⁹⁶ artış ile kıyaslandığında daha yüksek olduğu görülür. Aynı dönemde Vilayet genelindeki Müslüman nüfus %22,59, genel nüfus ise %26,19 artmıştır. Amasya sancağında olduğu gibi Sivas vilayet genelinde de Rum nüfusun hem Müslüman hem de genel nüfus artışından daha yüksek bir artış göstermiş olması sadece Amasya sancağına değil vilayet genelinde de dışarıdan getirilen Rumları yerleştirerek demografik yapıyı değiştirmeye dönük planlı bir faaliyetin yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Aynı dönemde Ermeni nüfusun ise Lâdik, Körü ve Havza kazalarında azalmasına rağmen sancak genelinde %48,44 artması her ne kadar bazıları Rusya'ya göç etmişse de adı geçen kazalardan ayrılan Ermenilerin çoğunun sancak dışına çıkmadığı, genelde merkez, Merzifon ve Gümüşhacıköy gibi kazalara göç ettiklerini ortaya koymaktadır. Sancağın 1881-1915 yılları arasındaki Ermeni nüfusundaki %48,44 değişimi Sivas eyalet genelindeki % 23,04 ve imparatorluk genelindeki %15,94⁹⁷ artış oranları ile kıyaslandığında hem eyalet geneli hem de imparatorluk genelindeki artış oranından daha yüksek olduğu ortaya çıkar.

Sancak genelinde Protestan ve Katolik misyonerlerin çabaları sonucu birer cemaat oluşturulmuş olsa de 1881-1915 yılları arasında cemaat üyelerinin sayısını artırmakta pek başarılı olamadıkları anlaşılmaktadır. Her iki cemaat mensuplarının bahsi geçen zaman aralığında nüfus artış hızları %1'in altında kalmıştır.

1881 yılına göre 1915 yılında sancak genel nüfusu yaklaşık %28,09 artış gösterdiği hatırlanırsa sancağın genel nüfusunun artış oranının aynı dönemde bağlı olduğu Sivas eyaleti genel nüfusundaki %26,19 artış oranından daha yüksek olduğu görülür.

⁹⁵ Bu oranlar Sivas eyalet genelindeki Müslüman nüfusun 1881/82-1893 sayımına ait 766.558 rakamı ile 1914 yılına ait 939.735 rakamı, eyalet genel nüfusu ile ilgili oran da 1881/82-1893 sayımına ait 926.671 olan nüfus ile 1914 yılına ait 1.169.443 rakamı karşılaştırılarak bulunmuştur (Karpat, 2003, s. 188, 216-217).

⁹⁶ Bu oran Sivas eyalet genelindeki Rum nüfusun 1881/82-1893 sayım sonuçlarına ait 37.813 ile 1914 yılına ait 75.324 olan nüfus verileri karşılaştırılarak bulunmuştur (Karpat, 2003, s.188, 216-217).

⁹⁷ Bu oran ülke genelindeki Ermeni nüfusun 1881/82-1893 sayım sonuçlarına ait 1.001.465 ile 1914 yılına ait 1.161.169 olan nüfus verileri karşılaştırılarak bulunmuştur (Karpat, 2003, s.188, 226).

Sonuç

Buraya kadar 1880-1915 yılları arasında Amasya sancağının idari durumu ve nüfus yapısı hakkında verilen bilgilerden hareketle şunlar söylenebilir: 1881 yılından önce olduğu gibi Amasya sancağı, 1881-1915 yılları arasında da Sivas vilayetine bağlı olarak sancak statüsünü devam ettirmiştir. Bu süre içinde yine daha önce olduğu gibi sancağın sınırları ve kaza sayılarında bazı değişiklikler olmuştur. Amasya sancağına 1880 yılında Amasya merkez kazası, Erbaa, Zile, Merzifon, Lâdik, Maden-i Sim, Osmancık, Köprü, Mecidözü olmak üzere 9 kaza bağlı iken 1915 yılında kaza sayısı idari taksimattaki düzenlemelerin sonucu olarak 6'ya düşmüştür. Sancağın sınırları içinde çok sayıda muhacir iskân edilmesine rağmen kaza sayısının azalmasına, sınırları daralmasına bağlı olarak köy sayısı azalmıştır. 1881 yılında sancağa bağlı köy sayısı 693 iken 1912 yılında 558'e gerilemiştir. *İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* Sivas vilayetinde de uygulanmış, buna bağlı olarak Amasya sancağında da idari taksimat sancak, kaza, nahiye ve köyler şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Bu idari birimlerde yeni yönetim birimleri oluşturulmuş, ayrıca gerekli idari personel görevlendirilmiştir. İstihdam edilen personelin sayıları ve kazalara göre oranlarının da zaman içerisinde değiştiği fakat merkez kazada daha fazla olduğu, personel içinde gayrimüslimlerin de yer aldığı gözlenmiştir.

1880-1915 yılları arasında Amasya sancağının nüfus yapısında da ciddi değişiklikler görülmüştür. Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan gelen çok sayıda muhacir sancak sınırları içinde iskân edilmiş, iskân faaliyetleri doğal olarak sancağın sosyal yapısı ve nüfusunun dağılımı değiştirmiştir. 1881 yılında 176.001 olan sancak nüfusu ilerleyen yıllarda kaza sayısı azalmasına rağmen gerek olağan nüfus artışı gerekse muhacir iskânlarının sonucu olarak 1915 yılına kadar yaklaşık %28,09 artarak 225.456'ya ulaşmıştır. Bu artış oranı yaklaşık %26,19 olan sancağın bağlı olduğu Sivas vilayet ortalamasından %1,9 fazladır. 1881 yılında sancak genel nüfusunun %84,93'ünü oluşturan Müslümanların oranı 1915 yılında azalarak %78,18'e gerilemiş, sancak genel nüfusu içinde gayrimüslimlerin oranı artmıştır. Bu oranın değişmesinde halkının çoğunluğu Müslüman olan bazı kazaların -Osmancık, Mecidözü-sancaktan ayrılması yanında bahsi geçen zaman aralığında Yunanistan hükümeti ve Pontus Rum Cemiyeti'nin Karadeniz bölgesinde Pontus Devleti kurma hayali ile demografik yapıyı değiştirme girişimlerinin sonucu olarak sancaktaki Rum nüfusun %169,86 artış göstermesi etkili olmuştur.

Kaynakça

I-Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A. Defterler: EV.d (Evkaf Defteri): 16174, ML.VRD.CMH.d (Maliye Varidat Cizye Muhasebesi Defteri): 534, 6174, ML.VRD.TMT.d (Maliye Nezâreti Varidat Temettuat Defteri): 13539, 13904, NFS.d (Nüfus Defteri): 2143, Yayınlanmış Tahrir Defteri: 387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri H.937(1530), (1997). II.Cilt. Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara.

B. Perakende Belgeler: A.}MKT.MHM (Sadaret Mühimme Kalem): 515/26, DH.EUM. KLU (Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Kalem-i Umûmi): 10/07, DH.MKT (Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalem): 252/17, 1294/88, 1507/21, 1739/49,1884/89, 2784/55 DH.MTV (Dahiliye Nezâreti Mütenevvi): 70, DH.ŞFR (Dahiliye Nezâreti Şifre Kalem): 268/70, 571/5, HR.MHC (Hariciye Nezâreti, Mektub-i Hariciye): 02-72/47, İ.DH (İrade, Dahiliye): 1328, 1085/85102, İ.HUS (İrade, Hususi): 143/1324, İ.ŞD (İrade, Şuray-ı Devlet), Y.A.HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat): 269/88, Y.EE (Yıldız Esas Evrakı): 134/1, Y.MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat): 74/94, Y.PRK.KOM (Yıldız Komisyonlar Maruzatı): 1/52, Y.PRK.UM (Yıldız Umûmi): 42/03, 134/36

II. Salnameler

DS (Devlet Sâlnâmeleri): 1277 (1855), 1292 (1875), 1294 (1877), 1295 (1878), 1296 (1879), 1297 (1880), 1299 (1882), 1312 (1894), 1314 (1896), 1321 (1903), 1325 (1907), 1328 (1912), 1333-34 (1918), 1925.

SVS (Sivas Vilâyeti Sâlnâmeleri): 1287 (1870), 1288 (1871), 1292 (1875), 1300 (1883),

1301 (1884), 1302 (1885), 1304 (1887), 1306 (1889), 1308 (1892), 1321 (1903), 1325 (1907).

III. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

15.Cilt, Devre I, 136. Birleşim, Celse 1

IV. Araştırma Eserler

Altınöz, İ. (2002). "Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler", Türkler Ansiklopedisi, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Cuinet, V. (1892). *La Turquie D' Asie*, Volüme I, Paris: Imprimerie Burdin.

Evliya Ç. (1986). *Seyahatname* I ve II. Cilt. İstanbul: Üç dal Neşriyat.

Güler, A. (1995). *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*. Ankara: Rizeliler Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği.

Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi*. VII. Cilt. Ankara: TTK Basımevi.

Karpat, K. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat Devri'nde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK Basımevi.

Ortaylı, İ. (2010). *Türkiye'de Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedid Neşriyat.

Şahin, İ. (2006). "Nahiye" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Şener, A. (1999). "Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.III, 548-562

Uzunçarşılı, İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi*, I. Cilt. Ankara: TTK Basımevi.

Yasar, Abdizade H. H. (2013a). *Amasya Tarihi*, Yayına hazırlayan Mesut Aydın-Güler Aydın, I-II. Cilt. Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları.

Yasar, Abdizade H. H. (2013b). *Amasya Tarihi*, Yayına hazırlayan Mesut Aydın-Güler Aydın, III-IV-V. Cilt. Amasya: Amasya Belediyesi Yayınları.

V. Sözlükler

Milli Eğitim Bakanlığı (1996). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*. Ankara: MEB Basımevi.

Şemseddin S. (1987). *Kamus-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.04.2020 Kabul/Accepted: 20.01.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 81-96

CHP TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE KASTAMONU'NUN SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU (1939-1948)

Emine PÜRⁱ

Öz

9 Eylül 1923 tarihinden 14 Mayıs 1950 tarihine kadar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kesintisiz olarak 27 yıl iktidar partisi olarak ülkeyi yönetmiştir. Çok partili sisteme geçiş denemelerinin başarısız olmasının ardından CHP denetim eksikliğini gidermek, il hakkında çeşitli yönlerden ayrıntılı bilgi sahibi olmak için 1927 yılında parti müfettişlik sistemini uygulamaya koymuştur.

Bu çalışmada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden elde edinilen teftiş raporları ve araştırma inceleme eserler temel kaynak olarak kullanılmıştır. Kastamonu iline ait teftiş raporlarını CHP teşkilatı tarafından görevlendirilen Kastamonu ili parti müfettişleri ve Kastamonu milletvekilleri kaleme almıştır. 1939-1948 yılları arasında hazırlanan teftiş raporları vilayetin eğitim, sağlık, ulaşım, sanayi, orman, ziraat, adalet ve halkın temel ihtiyaçları gibi pek çok konuda detaylı olarak malumat vermektedir. Parti genel merkezi, sunulan raporlar sonrasında ilin öncelikli ihtiyaçlarını gidermeye çalışmış, yetkili kurumlar tarafından alınacak önlemleri tespit etmiş ve gelecekte vilayete yapılması gereken yatırımlar üzerinde çalışmalar yürütmüştür.

Anahtar Kelimeler: CHP, Kastamonu, Teftiş.

Social, Cultural and Economic Situation of Kastamonu According to CHP Inspection Reports (1939-1948)

Abstract

From September 9 of 1923 to May 14 of 1950 the Republican People's Party (CHP) ruled the country as a ruling party for 27 years without interruption. After the attempts to transition to the multi-party system were unsuccessful, CHP implemented the party inspectorate system in 1927 in order to eliminate the lack of supervision and to have detailed information about the province from various aspects.

In this study, the inspection reports obtained from the Republic archive of the Prime Ministry and research papers were used as the main source. The inspection reports of Kastamonu province were written by the party inspectors of Kastamonu province and Kastamonu deputies who were assigned by the organization of the Republican People's party. The inspection reports prepared between 1939 and 1948 provide detailed information on many issues such as education, health, transportation, industry, forest, agriculture, justice and basic needs of the people of the province. After the reports submitted, the party headquarters tried to meet the priority needs of the province, identified the measures to be taken by the competent institutions and carried out studies on the investments to be made to the province in the future.

Keywords: CHP, Kastamonu, Inspection.

ⁱ Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, e posta: eminepur851@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-2345-6789

Giriş

Bu çalışmada, CHP teftiş raporlarına göre, 1939-1948 yılları arasında Kastamonu ilinin geneli ve kazalarının ayrı ayrı sosyal, kültürel ve ekonomik durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde Umumi Müfettişlik kavramı ilk olarak II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkmıştır. Ahmet Şakir Paşa, umumi müfettişlikle görevlendirilen ilk kişidir. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki altı ilin (Erzurum, Van, Sivas, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratül-aziz) asayişini sağlamakla görevlendirilmiştir. Daha sonrasında ise Umumi Müfettişlik kurumu zaman zaman kaldırılmış zaman zaman aktif hale getirilmiştir (Bulut, 2015, s. 85).

Milli Mücadele'nin kazanılmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Yeni devletin kurulmasının ardından Umumi Müfettişlik kurumu tekrar faaliyete geçmiştir. 1927-1947 yılları arasında ülke genelinde 5 Umumi Müfettişlik kurulmuştur. Bu müfettişlikler sırasıyla şu şekildedir:

Birinci Umumi Müfettişlik, 27 Kasım 1927 tarihinde 1164 sayılı kanuna dayanılarak kurulmuştur. 1 Ocak 1928 tarihinde çalışmaya başlayan müfettişliğin merkezi Diyarbakır'dır. Kapsadığı iller ise Diyarbakır, Bitlis, Hakkâri, Elazığ, Mardin, Siirt, Van ve Urfa'dır. Bu iller sıkıyönetimin kapsadığı ve süresi uzatılmayan illerdir (Burgaç, 2013, s. 135-136). İkinci Umumi Müfettişlik ilkinden yaklaşık 7 yıl sonra 19 Şubat 1934 tarihinde 2/150 sayılı kararname ile kurulmuştur. İkinci Umumi Müfettişlik, '*Trakya Umumi Müfettişliği*' adı ile kurulduğundan genellikle bu adla zikredilmektedir. Merkezi Edirne'dir. Edirne, Çanakkale, Tekirdağ ve Kırklareli illerini kapsamaktadır. Bu müfettişlik adı geçen illerde bayındırlık ve iskân işlerinin esaslı bir biçimde düzenlenmesi ve idaresi için kurulmuştur (Koçak, 2003, s. 127; Burgaç, 2013, s. 140). Üçüncü Umumi Müfettişlik ise 6 Eylül 1935 tarihinde 2/3199 sayılı kararname ile kurulmuştur. Merkezi Erzurum'dur ve 8 ili kapsamaktadır. Bu iller Erzurum, Erzincan, Ağrı, Çoruh, Kars, Gümüşhane, Rize ve Trabzon'dur (Uyar, 1998, s. 236-237; Koçak, 2003, s. 155; Burgaç, 2013, s. 141-142). Dördüncü Umumi Müfettişlik, 6 Ocak 1936 tarihinde kurulmuştur. Merkezi Tunceli olan bu müfettişlik Tunceli, Bingöl ve Elazığ illerini kapsamaktadır. Bu illere sonradan Erzincan da dâhil edilmiştir. 2/3823 sayılı kararnamede bu müfettişliğin, idare ve inzibat işlerinin esaslı surette düzenlenmesi ve hükümet denetiminin daha yakından gerçekleştirilmesi için kurulduğu belirtilmiştir (Koçak, 2003, s. 230-231). Son olarak Beşinci Umumi Müfettişlik kurulmuştur. Merkezi Adana olan bu müfettişlik 24 Haziran 1947 tarihinde 3/5994 sayılı kararname ile kurulmuştur. Adana, İçel, Maraş, Hatay ve Antep illerini kapsamaktadır (Burgaç, 2013, s. 146). Umumi Müfettişlikler, 1 Ocak 1948 tarihinden itibaren fiili olarak ortadan kalkmış, fakat hukuken var olmaya devam etmişlerdir. 29 Kasım 1952 tarihinde ise hukuken lağvedilmişlerdir (Koçak, 2003, s. 276-287).

Umumi İdare Heyeti tarafından hazırlanan CHP Teftiş Talimatnamesi, 21 Haziran 1939 tarihinde CHP Genel Başkanlık Divanı'nca kabul edilmiştir. Bu talimatname ile parti müfettişliği yeniden düzenlenmiştir. Parti müfettişlerinin bölgelerindeki parti örgütlerini

yılda en az iki kez denetlemeleri ve bir yıl içinde hazırladıkları teftiş raporlarını CHP Genel Sekreterliği'ne göndermeleri öngörülmüştür (Koçak, 2013, s. 95-97).

1939-1948 yılları arasında Kastamonu'ya sekiz tane parti müfettişi atanmıştır. Bu müfettişlerin isimleri, Kastamonu'da kaldıkları süre ve teftiş için görevlendirildikleri iller aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. CHP parti müfettişlerinin Kastamonu'ya geliş ve ayrılış tarihleri, teftiş bölgeleri

CHP parti müfettişleri	Geliş ve ayrılış tarihleri	Teftiş bölgesi
1.Sivas Milletvekili Hikmet IŞIK	11 Temmuz 1939 17 Eylül 1940	Kastamonu Sinop
2.Kars Milletvekili Şerafettin KARACAN	17 Eylül 1940 24 Temmuz 1943	Kastamonu Zonguldak
3.Kırşehir Milletvekili Şevket TURGUT	24 Temmuz 1943 26 Nisan 1946	Kastamonu Sinop
4.Isparta Milletvekili Kazım AYDAR	26 Nisan 1946 14 Haziran 1946	Kastamonu Sinop
5.Sivas Milletvekili Hikmet IŞIK	14 Haziran 1946 5 Ekim 1946	Kastamonu Sinop
6.Sivas Milletvekili Kemal YİĞİTOĞLU	5 Ekim 1946 31 Mayıs 1947	Kastamonu Sinop
7.Cemal KARAMUĞLA	31 Mayıs 1947 3 Temmuz 1948	Kastamonu
8.Bolu Milletvekili Hıfzırrahman Raşit ÖYMEN	3 Temmuz 1948 18 Şubat 1950	Kastamonu

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde Kastamonu parti müfettişlerinden Sivas Milletvekili Hikmet Işık, Kars Milletvekili Şerafettin Karacan ve Kastamonu milletvekillerinin teftiş raporlarına ulaşılmıştır. Kastamonu milletvekillerinden Tahsin Coşkan, Abidin Binkaya, Hacer Dicle, Muharrem Celal Bayar, M. Rıza Saltuğ, Rauf Orbay, Tefik Aslan, Hilmi Çoruk, Nuri Tamaç, Ziya Orbay, Tezer Taşkiran, Fahri Ecevit, Hamdi Çelen, Abdullah Alpdoğan, Muzaffer Akalın, Dr. Hayrullah Diker, Fethi Mağara ve Baki Tümtürk seçim bölgeleri olan Kastamonu'da durum incelemesi yaparak raporlar hazırlamışlardır. Bu raporlarda vilayetin adli, eğitim, sağlık, ulaşım, sanayi, orman, ziraat ve halkın temel ihtiyaçları gibi konularda bilgiler verilmiştir. Kastamonu milletvekilleri 1939-1948 tarihleri arasında hazırlamış oldukları raporları CHP Genel Sekreterliği'ne sunmuşlardır. Bu raporların bir kısmı tek tek hazırlanmış bir kısmı ise müşterek olarak hazırlanmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.252.1; BCA, 490.1.0.0.669.251.1).

1. CHP Teftiş Raporlarına Göre Kastamonu İlinin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumuna Genel Bir Bakış

Türkiye'nin Kuzeybatı Anadolu Bölümü'nde yer alan Kastamonu'nun doğusunda Sinop ve Çorum, batısında Karabük ve Bartın, güneyinde Çankırı, kuzeyinde ise 170 kilometrelik sahil bandı ile Karadeniz yer almaktadır. İl merkezinin denizden yüksekliği 780 metredir (Mahmutoğlu, 2007, s. 1). Kastamonu, büyük ölçüde dağlık bir arazi yapısına

sahiptir. Halkın geçim kaynakları arasında tarım, dokumacılık, bakırcılık, kerestecilik ve kendircilik önemli bir yer tutmaktadır (Eski, 2016, s. 1-3).

Kastamonu, el dokuma sanayinin en mühim merkezlerinden birisidir. Bu ilde dokumacılık ileri bir vaziyettedir (BCA, 490.0.0.668.245.1, s. 129). İlde mevcut olan 3.528 tezgâh sahibi daimi olarak bu işi yaparak geçimlerini temin etmektedir. Bir kısım halkta ziraat işleri haricindeki zamanlarda çıkırık ile pamuktan iplik yaparak bunları bez haline getirmektedir. Bu şekilde yapılan ve Ticaret Odası denetiminden geçen bez miktarı üç milyon metrenin üzerindedir (BCA, 490.1.0.0.669.249.1, s. 27-28). Kastamonu'da Dokumacılar Kooperatifi azası 1942 yılında 2.100 küsur miktarındadır. Daha birçok tezgâhçı da kooperatife girmek istemektedir. Fakat iplik kontenjanının yeterli olmaması bu kişilerin kooperatife alınmasını imkânsız kılmaktadır (BCA, 490.0.0.669.250.1, s. 109). K/95 sayılı karara göre 15 Şubat 1941 tarihinde yapılan tespit sırasında el dokuma tezgâhlarını usulüne uygun olarak kaydettirmiş ve halen meslek halinde çalışan dokumacılara muntazaman iplik tahsisi ve dağıtımını yapılması kararlaştırılmıştır. İplik üretim ve ithal durumunun müsait bulunmamasından dolayı belirlenen tezgâhlara 1946-1947 yılları içinde iplik tahsisi yapılamamıştır. 1948 yılı başında ise tespitte dâhil olan kimselere dağıtılmak üzere 10.119 paket iplik sevk edilmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 46).

Kastamonu halkının önemli geçim kaynaklarından birisi de demirciliktir. Bu vilayet dâhilinde yapılan çok sayıda hayvan nal ve mıhları Ankara, Bolu, Çankırı, Eskişehir ve Kütahya'ya ihraç edilmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.249.1, s. 28). Yumuşak demir bulunmadığından eski hurda demirlerden yapılan nal ve mıhlar hayvanların ayaklarına sert düştüğü için çabuk kırılmaktadır. Bundan dolayı Karabük Demir Çelik Fabrikası'ndan bir miktar demir verilmesi istenmektedir (BCA, 490.1.0.0.668.248.1, s. 22).

Kastamonu vilayetinde çeşitli ürünler yetiştirilmektedir. Devrekâni nahiyesinde kendir, patates ve buğday ziraatı gelişme göstermektedir. Devrekâni çayı ekilen ürünlerin sulanmasında oldukça önemlidir. (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 143). Keten ziraatı 1942 yılında oldukça azalmış ve yalnız tohumundan çıkarılan yağ için ekimi yapılır hale gelmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.249.1, s. 27). Yine aynı sene kuraklık yüzünden mahsul verimi % 25 düşmüştür. Mısır mahsulü halkın ihtiyacının ancak dörtte üçünü karşılayabilmektedir. Çiftçinin tohumu olmadığından ekim azalmıştır. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin yardımıyla halkın iâşesi temin edilmiştir (BCA, 490.1.0.0.668.248.1, s. 23). 1942 yılında Ziraat Vekâleti Kastamonu'ya 210 ton tohumluk buğday, yazlık olarak 280 ton mısır, 20 ton darı ve 300 ton patates tohumu tahsis etmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.249.1, s. 18).

Kastamonu ilinin ihtiyaçları arasında yol hizmetleri ön planda gelmektedir. Şehrin yolları bozuk ve yapılması gerekmektedir. Çankırı-Kastamonu-İnebolu yolu ile Karabük-Kastamonu-Taşköprü yolu devlet yolları arasına alınmıştır. Bayındırlık Bakanlığı ise sadece bu yolların devamlı tamirini yapacaktır. Bu bakanlık inşaat işlerinin eskisi gibi il bütçesinden sağlanmasını istemektedir. Fakat İl Özel İdare'nin geliri il yollarının ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 97-99).

Kastamonu ilinin adli durumu ile ilgili şu bilgiler verilmiştir: Kastamonu, İnebolu, Daday, Araç ve Küre kazalarında kadın koşulları karanlık, dar ve bakımsızdır. Bazı ceza evlerinde henüz 13-14 yaşlarında bulunan çocuklar en ağır suçları işlemiş kimselerle aynı koşu kalmaktadır. Diğer taraftan büyüklerce işlenip küçüklere yükletilen suçlar bulunduğunu adliye mensupları teyit etmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 70). 1945 yılında Kastamonu cezaevinde 218 mahkûm vardır. Bu mahkûmlardan 138'i öldürme, 15'i yaralama ve 13'ü cebren ırza geçme suçundan yatmaktadır. Vilayetin her kazasında öldürme vakası aynı oranda değildir. Kazalara ayıracak olursak ilk sırada Taşköprü ve sırası ile Merkez kaza, Tosya, Daday, Araç, Küre, İnebolu ve Cide gelmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 118).

Üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise evlenmenin köylerdeki vaziyetidir. Köylerde iki eşli, üç eşli olan kişiler vardır. Kanun dışı evliliklerden meydana gelen çocukların çoğunun nüfus cüzdanı yoktur. Bazı yerlerde ise bu tür çocuklar resmi nikâhli eşin üzerine kaydettirilmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 71).

İl merkezinin eğitim durumu hakkında şu bilgiler verilmiştir: 1944 yılında ilkokul çağında 53.100 çocuk vardır. Bu çocuklardan ancak 15.623'ü okullara devam etmektedir. Bu rakam mevcut tahsil çağındaki çocukların %29,42'si demektir. Kastamonu vilayetinde toplamda 302 okul bulunmaktadır. Bu okullarda 261 öğretmen ve 201 eğitimci vardır. (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 166). Kastamonu ilinin 9 kazasında ortaokul mevcut değildir (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 130). 1945 yılında Kastamonu'da bulunan okullar hakkında şu bilgiler verilmiştir. İl merkezinde bir erkek lisesi vardır. Birkaç sene evvel bu müessese genişletilerek bin mevcutlu hale getirilmiştir. Binanın laboratuvar, kalorifer ve sıhhi tesisatının tamamlanması gerekmektedir. Seksen sene evvel Kastamonu'da açılmış olan Erkek Sanat Okulu, birkaç sene evvel Erkek Sanat Enstitüsü'ne çevrilmiştir. Noksanlarıyla beraber bu müessesenin verimi yüksektir ve 450 talebesi bulunmaktadır. Kastamonu merkezinde bulunan Akşam Kız Sanat Okulu 1944 yılındaki depremde yıkılmış ve çocuklar açıkta kalmıştır. Tahsilin yarıda kalmaması için bir ev ortaokula verilmiş ve dersler burada yapılmaya başlanmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 154-155).

Kastamonu ilinin sağlık durumu ile ilgili şu bilgiler verilmiştir: Kastamonu vilayeti ve kazalarında mahalli gelirin yeterli olmamasından dolayı hastane işleri geri planda kalmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 166). 1939 yılında Kastamonu'da büyük bir hastane binası yapılmış ve hizmete açılmıştır (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 128). Bu vilayet ve kazalarında frengi, sıtma, çiçek ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar görülmektedir. 1944 yılında frengi oldukça az görülür hale gelmiş ve korku verecek mahiyetini kaybetmiştir. Vilayette sıtma hastalığı görülmektedir. Bu hastalığın tedavisinde kullanılan ilaçlardan kinin ve atebrin miktarı ise oldukça azalmıştır. Fakir kimselere hükümet tabipleri tarafından ücretsiz olarak kinin dağıtılmaktadır. Çiçek hastalığı ise endişe verecek mahiyettedir. Nüfusun hemen hemen çoğunluğuna çiçek aşısı tatbik edilmiştir. Çiçek vakaları aşılınmış kişilerde de görülmektedir. Çiçek aşısı eğer soğukta muhafaza edilmezse bir hafta on gün içinde tesirini %80 kaybetmektedir. Aşı posta ile gönderilmekte olup yerine varıncaya kadar da hayli vakit geçmektedir. Bu sebepten aşı tatbikatındaki fenni hatalara küçük bir pay ayrıldıktan sonra asıl

olarak aşuların bayatladığı yönünde karar kılınmıştır. Tifüs ise hemen hemen vilayette yok gibidir. Kasabalarda sarhoşluk yüzünden büyük küçük adli vakalar artmıştır. İl genelinde afyon, esrar, eroin, kokain ve morfin müptelalarının sayısı çoğalmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 77-81).

Kastamonu'da ormancılık önemli bir yer tutmaktadır. Bu vilayetin bazı yerlerinde orman işletmeleri ve hususi fabrikalar vardır. Buna rağmen halk mahalli ihtiyacı için gerekli keresteyi zorlukla veya kaçakçılıkla temin etmektedir. Bazı ormanlarda amenajman planlarıyla bazı işletmelerde ise geçici planlarla kesim yapıldığı görülmüştür. İşletmelerin masrafı fazladır. Orman muhafazası ise zayıftır. Birçok köylü orman koruma teşkilatı erlerinden pek çoklarının vazifeleri sırasında çok laubali bulduklarını ve suiistimale saptıklarını ileri sürmüştür (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 82-84).

Kastamonulular ilin acilen ele alınması gereken meselelerini yetkililere şu şekilde arz etmişlerdir: 1943 yılında Kastamonu'da akaryakıt sıkıntısı çok fazladır. Yolcu ve eşya nakli büyük sıkıntılar arz etmektedir. Hususi nakil vasıta sahipleri karaborsadan çok pahalıya aldıkları benzinin parasını tüketicilerin sırtından çıkarmaktadır. Kastamonulu bazı vatandaşlar geçimlerini temin etmek için İstanbul ve Zonguldak gibi yakın vilayetlere gidip işçi olarak çalışmaktadır. Kazandıkları paranın bir kısmını kendilerine sarf etmekte diğer kısmını köylerinde bıraktıkları ailelerine göndermektedirler. Aileler hayatın ucuz olduğu devrelerde bu para ile az çok geçinebiliyorlardı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından itibaren hayatın gittikçe pahalılaşması ve yiyecek maddelerinin serbest satılmaması dolayısıyla geçim çok zor bir hal almıştır. Dolayısıyla elde bulunan hayvan, eşya ne varsa satılmıştır. Hükümet tarafından dağıtılan tohumun mühim bir kısmı yenilmiştir. Açlığı gidermek için bazı muntikalarda ceviz kabuğu, mısır koçanı, armut kurusu ve erik çekirdeği el değirmeninde dövülerek yiyecek bir madde haline getirilmiştir. Halk arasında açlıktan ölenler olduğu belirtilmiştir. Resmi doktor raporlarıyla da açlıktan ölenler tespit edilmiştir. Ayrıca çok ekilen mısır ve siyezi bir taraftan don, diğer taraftan san ve kuraklık vurmuştur. Artık satılabilecek ne hayvan ne de eşya kalmıştır. Cide, İnebolu, Küre, Daday, Araç, Taşköprü ve Kargı'da vatandaşlar tohum ve yiyecek sıkıntısı çekmektedir. 1944 yılına gelindiğinde Kastamonu'nun hemen her yerinde kibrit, bazı yerlerinde çay ve tuza ihtiyaç duyulmaktadır. Kışın Kastamonu yolları kapandığı için kışlık ihtiyacı karşılayacak şekilde tekel maddelerinin gönderilmesi gerekmektedir. Bu maddeler düzenli olarak gönderilmediği için kış mevsiminde çok pahalı olarak temin edilmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 82-156).

Kastamonu'da gerçekleşen 1943 yılındaki depremin merkez üstü Tosya kazasıdır. Deprem sonrasında tespit edilen ölü miktarı 1.070, yaralı sayısı ise 472'dir. İl genelinde 3.709 bina tamamen yıkılmış, 2.075 bina ise oturulamayacak hale gelmiştir. Tosya ve Kargı kazalarının dışında il genelinde 382 hayvan ölmüştür (Açıksöz, 1943, Sayı: 706).

Kastamonu deresi şehre ayrı bir güzellik katmaktadır. Fakat şehrin içinden geçen lağımlar dereye akmaktadır. Lağımlar halkın sağlığını tehdit etmekte ve yazın kötü bir koku

oluşturmaktadır. Ayrıca şehrin ortasından geçen dere zaman zaman taşmakta ve şehri istila etmektedir. 1948 yılında şehirde bir su taşkını olmuştur (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 100-138).

2. CHP Teftiş Raporlarına Göre Kastamonu Kazalarının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu

2.1. Daday Kazası

1939 yılında kaza merkezinin nüfusu 1.700 olup nüfusun 444'ünü Ermeniler oluşturmaktadır. Bu kazada Ermeniler terzilik, duvarcılık, çerçilik, taşçılık ve hizmetçilikle meşgul olmaktadır (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 16). Kaza genel olarak engebeli bir yapıya sahiptir. Daday'ın birçok köyü fakirdir. Özellikle kazanın Azdavay nahiyesi çok fakirdir. Bu nahiyenin 1944 yılında 86 köyü ve 28.000 nüfusu vardır. Daday adeta bir orman bölgesi olduğu için kaza halkının mühim bir kısmı orman ve kereste işleriyle meşgul olmaktadır (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 179).

Daday'da bir köy muhtarı ve köylüler ormancılık ile ilgili 1940 yılında şu bilgileri vermiştir: *"Odunu gösterilen depoya çekmek için on beş gün müddet veriyorlar. Bu müddet kâfi değildir. Odun verdiklerine kömür vermiyorlar, kömürcülük ve odunculukla geçinen bir köylü bunun ikisini yapmazsa idare edemez. Bir haneye satmak ve yakmak için sekizden on altı araba odun verilmektedir. Odunun arabası Daday'da iki, Kastamonu'da üç buçuk lira kadardır. On araba odun için orman idaresi iki buçuk lira alıyor. Verilen miktar bir köylü ailesini geçindirmez. Burada kırk köy odun satmakla geçinir. Kerestekeşler için orman idaresi metre mikâbına on iki lira istiyor. Bir de köylüye verilen odun bir yere depo ettiriliyor, birbirinin odunundan çaldıkları vakidir. Vesika işinden de sıkıntı çekiyoruz. Beş on kişiye bir vesika veriyorlar, hâlbuki köylü aynı günde hep birden nakliyat yapmadığı için vesika içlerinden birinde kalıyor, o biri nakliyat yaptığı zaman yanında vesika olmadığından müsadere edilmek isteniyor"* (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 146).

Kazada bulaşıcı hastalıklardan frengi ve çiçek görülmektedir. 35.000 nüfusu olan kazada %10'u bulaşma devresinde olmak üzere 760 frengili tespit edilmiştir. Kazada frengiyle mücadele eden bir doktor ve memur vardır (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 145). Kazada çiçek hastalığına yakalanan kişi sayısı fazladır. Bu durum endişe verecek mahiyettedir (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 79).

Kazanın eğitim durumu ile ilgili şu bilgiler verilmiştir. Kaza merkezinde bir ilkokul vardır. Bina 1939 yılında inşa edilmiş, beton arma ve yatılıdır. 1940 yılına gelindiğinde bu okulun mevcudu 165'i kız olmak üzere 420'dir. Yakın köylerden tahsile gelen 45'den fazla çocuk vardır. Köylerdeki 8 okulda talebe mevcudu 500 küsurdur. Tahsil çağındaki çocuk mevcudu ise 9.437 olarak tespit edilmiştir. Kazanın nüfusuna ve tahsil çağındaki mevcuduna göre mektep sayısı çok azdır (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 145).

Kazada kendir üretimi yapılmaktadır. Köylüler selektör makinesinden çok memnundur. Ancak bu makineden yolsuzluk ve uzaklık dolayısıyla kazanın bütün köyleri istifade edememektedir. Koşu hayvanları köylüler için çok önemlidir. Kaza halkı karasığırındaki barbon hastalığı ile mücadele etmektedir. Hastalıktan ölen hayvanların

derisini alabilmek için bazı yerlerde muhtarlar geç haber vermektedir. Köylüye hasta hayvan derisinin alınmasındaki ve geç haber verilmesindeki mahzurların anlatılması gerekmektedir (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 145-147). 1944 yılında Daday Halkodası, Halkevine dönüştürülmüştür (Türkmen, 2018, s. 170).

2.2. İnebolu Kazası

İnebolu merkezinin nüfusu 1939 yılında 7.000'e kadar düşmüştür. Bu kazanın arazisi çok engebeli ve dardır (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 121). Kazanın birçok yerinde keten ziraatı yapılmakta ve elyafı dokunarak garp memleketlerine gönderilmektedir. Fakat İkinci Dünya Savaşı yıllarında keten ihracatı oldukça azalmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 177).

Abana nahiyesi bağcılık işinde oldukça ileridir. Senede binlerce bağ fidanı dikilmektedir (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 141). İnebolu ve Abana nahiyesinde fındık, elma, armut ve erik yetiştirilmektedir. Ayrıca senede bir buçuk milyon kilo patates üretilerek İstanbul ve Samsun'a ihraç edilmektedir. İnebolu'dan İspanya'ya ihraç edilen yumurta, İspanya'daki dâhili harp yüzünden 1939 yılında tamamen durmuştur. Kastamonu elmalarına, elmaların kurtlu ve ambalaj sandıklarının büyük olması gibi bazı sebeplerden dolayı Mısır piyasasında rağbet azalmıştır (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 121-122).

İnebolu'da bulaşıcı hastalıklardan frengi ve sıtma görülmektedir. 1944 yılında 250 kişi frengiye yakalanmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 77). Sıtma da yaygın olarak görülmektedir. Kazada sıtma tedavisinde kullanılan kinin miktarı oldukça azdır (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 142).

Kazanın eğitim durumu ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: 1940 yılında beton arma bir orta mektep yapılarak eğitime başlanmıştır. Kazada 140 köy ve 19 okul vardır. Bu okulların 10 tanesi tek öğretmenle eğitime devam etmektedir. Tahsil çağında bulunan 9.757 çocuktan sadece 2.637'si okula devam edebilmektedir. Çoğu çocuk ise tahsilsiz kalmaktadır (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 142).

Kastamonu vilayetinin sadece İnebolu kazasında iskele vardır. İnebolu'nun liman sorunu çok önemlidir. Esaslı bir liman yapıncaya kadar mevcut mendireğin tamir edilmesi gerekmektedir. Hali hazırdaki mendireğin tamir edilmezse iki sene içinde tamamen kullanılamaz hale geleceği ifade edilmiştir. 1939 senesinden itibaren Cide'ye gelen vapurlardan biri İnebolu'ya da uğramaktadır. Cide'den haftada bir vapurun gelmesi yeterli değildir (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 139-140). İnebolu'ya gelen vapurlar mahalli ihtiyacı bile karşılayamamaktadır. Abana'dan İnebolu'ya kadar kayıklarla giden ve İnebolu'da bekleyen mallara iki kat nakliye masrafı yapılmaktadır. Bu mallar rutubetten çürümektedir. İnebolu ile Abana arasında karayolu yoktur. Bazen halk birkaç ay kazaya gidememektedir. Kaza halkı geçim sıkıntısından dolayı başka yerlere göç etmektedir (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 122-123).

İnebolu'da dört kamyon ve üç taksi otomobil lastiği olmadığı için işletilememektedir. Kazada 21 adet motorlu deniz vasıtası vardır. İnebolu halkı ihtiyacı karşılamadığı için deniz

motorlarına verilen mazot kontenjanının arttırılmasını istemiştir (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 178).

İnebolu Halkevi şubesinin sekiz kolu vardır ve öğretmenlerin hemen hepsi buraya kayıt olmuştur. Senelik bütçesi beş yüz küsur liradır. Halkevi binasının çatısı çürüdüğü için akıntı yapmaktadır (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 142). İnebolu'daki parti binası yer itibariyle memleketin en güzel yerindedir. Bütün halk buraya gelmektedir. Yalnız bina ihtiyaçları karşılamakta yeterli değildir (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 178).

2.3. Küre Kazası

Küre'nin köyleri dağınık, arazi yapısı engebelidir. 1939 yılında kazanın nüfusu 27.000'dir. Bütün kazada toplam on mektep vardır. Kazada Ziraat Bankası, adliye memuru, doktor, ebe, baytar ve nahiye teşkilatı yoktur (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 123). Kazada salgın hastalıklardan sıtma ve tifüs görülmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 78-80).

Küre kazası bakır madenleriyle meşhurdur. Anadolu'nun hurda bakırları Kastamonu'da eritilerek levhalar haline getirilmekte ve bu levhalardan çeşitli bakır kaplar yapılmaktadır. Çıkarılan bakırlar Amerika ve Avrupa fabrikalarında tasfiye edildikten sonra memlekete getirilmekte ve işlenmektedir. Bu süreç hem güç hem de pahalıdır. Bakır levhaların yapılmasında yedi çekicinin bir anda vurulması zarureti vardır. Fakat beş kişiden fazla eleman kullanan yerlerden muamele vergisi alınması bu işin yavaş yavaş gerilemesine neden olmuştur (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 168-175). Levha bakır ihtiyacının fazla olmasından dolayı ara sıra Eti Bank'tan levha ve külçe bakır alınmaktadır (BCA, 490.1.0.0.668.248.1, s. 22).

Küre kazasında Maden Teknik ve Arama Enstitüsü tarafından 1948 yılında yapılan etüt ve aramalar neticesinde Aşı köy civarında iki yığın halinde 1.622.000 ton bakırlı pirit cevheri bulunmuştur. Bu cevherin vasatı tenoru %1,92 bakır, % 47,9 kükürt ve ton başına 1.21 gram altın olarak tespit edilmiştir. Madenin Etibank tarafından işletilmesi maksadıyla gereken incelemeler yapılmıştır. Ancak istihsal edilecek cevher maliyetinin dünya satış fiyatlarının çok üstünde olacağı için ihraç imkânının bulunamayacağı anlaşılmıştır. Cevherin memleket dâhilinde satılması imkânı da düşünülmüştür. Fakat sadece iç piyasa ihtiyacını gidermek üzere kurulacak bir işletmenin devlet eliyle işletilmesinin ekonomik olamayacağı sonucuna varılmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 47). Küre'de bulunan bakır hurdalarının ve filizlerinin nakli için en kestirme yol Küre-Daday-Araç yoludur (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 75).

Kazanın belediye binası 1944 yılında yapılmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 176). Küreliler yetkililerden orman ve tekel binasının yapılmasını, tarihi Hoca Şemseddin Cami'sinin tamir edilmesini ve yemeklik mısır ihtiyacının kış gelmeden evvel devlet tarafından karşılanmasını istemiştir (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 139).

2.4. Araç Kazası

Kazanın arazi yapısı dağlık ve engebelidir (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 123). 1940 yılında kazada 150 kadar köy ve 3 nahiye vardır. Bu kazada köylerin dağınık halde olması ve her köyde mektep bulunmamasından dolayı halk çocuklarını okutabilmek için nahiye

merkezlerinde birer yatılı mektep yapılmasını istemektedir. Kaza merkezi ve İğdir nahiyesine 17 eğitimci verilmiştir. Kazada kendir ekimine başlanmış fakat ekilen tohumlar geç çıktığı için iyi hasılat alınamamıştır (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 149-150).

Araç kazasının sağlık durumu ile ilgili şu bilgiler verilmiştir: Kazada sıtmaya yakalanan kişi sayısı fazladır. Bazı kişiler çeltik ziraatına başlanmadan önce bazıları ise çeltik ziraatına başladıktan sonra sıtmanın çoğaldığını ifade etmiştir. Kaza kaymakamı, çeltik ziraatını iyi yapmayanların ziraattan men edileceğini belirtmiştir. Kazada bulaşıcı hastalıklarla mücadele için doktor, sağlık memuru ve baytar mevcuttur (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 149). Çiçek hastalığı kazada yaygın olarak görülmektedir. Tifüsle mücadele için kazanın köylerine 50 buğu sandığı konmuştur. Fakat köylü takip edilmediği için bu sandıkların ne kadarının işlediği belli değildir. Köylü buğu sandığıyla bu hastalığı sebep olan bittin temizlenmeye çalışmaktadır (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 79-80).

2.5. Taşköprü Kazası

Taşköprü'nün nüfusu 1939 yılında 52.000'dir. Kazada 140.000 baş hayvan beslenmesine rağmen bir baytar yoktur. Arazisi ziraata müsait ve suyu boldur (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 123-124). Bu kazanın dağ semtlerinde oturan bir kısım köylüler 1940 yılında ekin ve meyvelerin çok az olduğunu, tohum ve yiyeceklerinin olmadığını ifade etmişlerdir (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 147). Kazada sıtmaya yakalanan kişiler vardır. Eczanede 750 gr kinin ve 400 tüp atebrin kalmıştır. Ayrıca kazada afyon ve esrar müptelaları bulunmaktadır (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 78-81).

Taşköprü kazasının eğitim durumu şu şekildedir: Taşköprü kazasına bağlı Germeç köyünde bir ilkokul binası hiçbir sebebe dayanmadan köyün üç km uzağında yapıldığı için çocuklar okula gidememektedir. Taşköprü halkı ilgililerce bu işin ele alınmasını, heder edilen masraf ve emeğin hesabının sorulmasını istemiştir (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 109). 1943 yılındaki depremde kaza merkezindeki bir ilkokul binası ve Hükümet Konağı kullanılamayacak hale gelmiştir. Kazada bulunan parti binasının bir kısmında belediye iştiğal etmektedir. Bu bina eskiden plansız yapıldığı için ihtiyaçlara cevap verememektedir. (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 172-173).

Taşköprü kazasında para ile adam öldürtme bir sanat halindedir. Adam öldüren mahkûm olup Kastamonu cezaevine gittiği zaman kendisi için bir gelir kapısı açılmış saymaktadır. Çünkü mahkûmiyet senelerince kendisine muhtelif sebeplerle para toplanmakta ve şöhret kazanmaktadır. Ayrıca cezasını çektiği müddetçe vakayı ihdas ettirenler tarafından beslenmesi ve giyimi karşılanmaktadır (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 118).

Taşköprülülerin hayat ve geçimlerini sürdürmesinde kendir önemli bir yer tutmaktadır. Bu kazada geniş mikyasta kendir ekilmektedir. Köylü iki büyükçe kaynak önünde basit göller yapmış ve bu sulara kendirlerini ıslatmaktadır (BCA, 490.0.0.668.245.1, s. 19). Ziraat Vekâleti, bu basit ıslatma tedbirini hoş görmeyerek kendirlerin her partide fazla miktarda ıslatılabilmesi, aynı zamanda kendir kalitesinin bozulmamasını temin için Gölveren

ve Taşköprü'de dokuzar havuz yaptırmıştır. Havuzlar vinç tertibatını ihtiva etmek üzere yapılmış olduğu halde 1939 yılına kadar vinç konulmamış ve ıslanmış kendiri gölden çıkarma işi köylü için büyük bir dert haline gelmiştir. Kendir bağlarının havuza indirildiği zamanki ağırlığıyla, ıslandıktan sonraki ağırlığı arasında asgari dört yüz kilo fark hâsıl olmaktadır. Bu kadar ağırlaşmış bir kendir bağını vinç tertibatı olmayan havuzlardan köylü boğazına kadar suya girmek, büyük zahmet ve müşkülata katlanmak suretiyle çıkarmaktadır. Bütün kış müddetince de bu hal devam etmektedir (BCA, 490.0.0.668.246.1, s. 44-45). Bu yüzden kendiri çiftçilerin büyük bir kısmı ekmekten çekinmektedir. Her çiftçi ailesi ile soyabileceği miktarda tohum ekmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.249.1, s. 27). Hariçten getirilen kendir mamulüne devlet senelik on milyon lira para ödemektedir. Özellikle dışarıdan balya örtüleri, kanaviçe ve çuval getirilmektedir (BCA, 490.1.0.0.668.248.1, s. 21).

1941 yılında 3 milyon kilo olan kendir üretimi 1942 yılında 5 milyona çıkmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.249.1, s. 27). 1944 yılına gelindiği zaman Taşköprü kazasının Gölveren ve Sulukese mevkillerinde dört bin tonluk iki adet kendir lifi üretim fabrikasının kurulması kararlaştırılmıştır. Sümer Bank bu fabrikaların kurulması işiyle görevlendirilmiş ve gerekli etütleri yapmıştır (BCA, 490.0.0.669.251.1, s. 38). 1945 yılında Taşköprü'de kendir fabrikası inşaatına başlanmıştır. Kastamonu güzel kendir yetiştirmesine rağmen yetiştirdiği kendirden ip dahi yapamamaktadır. Kendirden yapılacak ip İstanbul'da hazırlanmaktadır. 1946 yılına gelindiğinde ip yapan ustaların çoğu İstanbul'a gitmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 21-34).

2.6. Tosya Kazası

Tosya kazasının 1939 yılında nüfusu 10.000'dir. Kazada 3.300 ev vardır (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 124-125). 1943 depreminde hasar gören Tosya Belediyesi'ne 1943 yılından 1947 yılı sonuna kadar 142.109 lira, Tosya halkına da 30.000 lira toplamda ise 172.109 lira yardım yapılmıştır. Ayrıca kazaya 377.000 lira tutarında bir hastane binası inşa ettirilmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 56). Depremde Ziraat Bankası ve Posta-Telgraf binası yıkılmıştır. Elektrik santrali ve suyuolları bozulmuştur. Halkevi, yıkılan Belediye binası içinde bulunmaktadır. Kazada mevcut olan 4 ilkokul binası deprem dolayısıyla tamamen yıkılmıştır. 4 okul enkazından ahşap olmak üzere bir ilkokul binası yapılmıştır. Bu ilkokula 700 talebe çift tedrisatla devam ederken 1.100 talebe ise mektepsiz kalmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 148-170). Tosya'da bir ilkokul binası yapılmasına ve bir Kız Sanat Okulu açılmasına ihtiyaç duyulmaktadır (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 130).

Tosya'da çeltik ziraatı yapıldığı için sıtma görülmektedir. İlçede sıtma mücadele teşkilatı vardır (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 78). Verilen mücadele sayesinde sıtmanın azalmakta olduğu ifade edilmiştir. Ancak Çeltik Kanunu'nun uygulanması kazada zorlukla yapılmaktadır. Kanuna uymayanların çoğu nakdi ceza ile cezalandırılmıştır (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 148). Kazada tifüse karşı mücadele verilmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 80).

Kazaya odun güçlüğü gelmektedir. Ormanın muhafazası askere geçeli tahribat artmıştır. Orman memuru vaktinde ruhsat vermemektedir. Kazada halkın çoğu geçimini

hayvancılıkla sağlamaktadır. Halk, hayvanlarını otlatmak için bulamamaktan şikâyetçidir. Küçük debbağ esnafı, yerli bez ve iplik boyama işleriyle uğraşanlar kendilerinin zar zor geçinen esnaf ve işçi takımından olduğunu söyleyerek muamele vergisinden hariç tutulmalarını istemiştir (BCA, 490.1.0.0.668.246.1, s. 148).

İlgaz-Tosya-Kargı yolu tamire muhtaçtır. Önemli bir pirinç bölgesi olan bu kazaların üretimlerini Çankırı'ya sevk edebilmesi için bu yolun yaz kış işler bir halde bulunması gerekmektedir. Yolun bilhassa Çankırı ili içindeki kısmı fazla bozuktur. Ya Çankırı ili bütçesinden ya da Bayındırlık Bakanlığı'na verilecek yardım ödeneğiyle 15 kilometreden ibaret olan bu kısmın yaptırılması istenmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 98).

2.7. Kargı Kazası

Kargı kazasında nar, incir, yabani zeytin gibi ürünler yetişmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 128). Bunun yanı sıra çeltik, pamuk ve çiçek bamyası ziraatları yapılmaktadır. Kazanın birçok köyü Devrez ırmağının suyundan istifade etmektedir. Sulama kanallarının tamire ihtiyacı vardır. Bu kazada sıtma yaygın olarak görülmektedir. Halkın %80'i sıtmaya yakalanmıştır (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 125-126).

1943 yılında meydana gelen Tosya depremi Kargı kazasının bütün köylerini etkilemiştir. Özellikle Rünküş köyünde 122 hane vardır ve 121 hane depremde tamamen yıkılmıştır. Halkın gayretleriyle eski kereste ve enkazdan 122 hane yeniden yapılmıştır. Depremde ortaokul binası tamamen yıkıldığı için çocuklar ilkel bir barakada tahsillerine devam etmektedir. Posta ve Telgraf binasının depremde yıkılmasının ardından Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü acilen kazada ahşap bir bina yapmıştır. Deprem sonrasında keresteye çok fazla ihtiyaç duyulmuştur. Depremde hem suyolları hem karayolları oldukça zarar görmüştür (BCA, 490.1.0.0. 669.252.1, s. 170-171).

Kazada 1948 yılında büyük seller meydana gelmiştir. Bu seller 15.000 dekar bağ, bahçe ve araziye büyük hasar vermiştir. Kazanın önünden geçmekte olan Kızıl ırmağın mecrasını değiştirmesi bu mıntıkadaki araziye işlenmez hale getirmiştir. Yeni yapılan Halkevine insanlar çok fazla rağbet etmektedir. Burada düzenli olarak toplanılmakta ve kitap okunmaktadır (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 140).

2.8. Cide Kazası

Cide kazasının 1939 yılında 131 köyü ve 45.000 nüfusu vardır. Bu kazanın hiçbir taraftan karayolu ile bağlantısı yoktur. Özellikle kış mevsiminde kaza halkının her yerle irtibatı kesilmektedir. Böyle zamanlarda vapurların uğramasını kolaylaştıracak bir mendireğe ihtiyaç duyulmaktadır. Kazada Ziraat Bankası, belediye doktoru, eczane ve baytar yoktur (BCA, 490.1.0.0.668.245.1, s. 127).

Kazada frengi, sıtma ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıklar görülmektedir. Cide'de 239 kişi frengiye yakalanmıştır. Sıtmaya yakalanan kişi sayısı azdır. Çiçek hastalığına yakalanan kişi sayısı ise oldukça fazladır (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 77-79). 1943 depreminde Cide hastane

binası yıkılmıştır. Ardından bu bina dispanser haline çevrilmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 166).

Cide'de eskiden beri kehnabet (kâhi kübet) arazi sistemi vardır. Arazi müşterektir, bir aileye bir yerde ziraat etmek nöbeti ancak birkaç senede bir gelmektedir (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 181). Kömür havzası için Cide ormanlarından kesilen maden direkleri yollarda nakliyesizlik yüzünden perişan bir halde kalmıştır. Hali hazırdaki bir, iki kamyonla bunların nakil edilemeyeceği anlaşılmıştır (BCA, 490.1.0.0.669.251.1, s. 83).

Cide halkı sefalet içindedir. 1943-1945 yılları arasında hükümet, kaza halkına 800 bin kilo mısır dağıtmıştır. Halk giyim eşyasını dahi alamamaktadır. Bu yüzden İstanbul'a ve civar illere gidip çalışmaktadır. Hatta Ankara'da çalışan kadın hizmetçilerin çoğu Cidelidir (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 124-129).

2.9. Devrekâni Kazası

Devrekâni, 2 Eylül 1944 tarihinde kaza olmuştur (Doğrusöz, 1944, Sayı: 782). O yıllarda kazada iki geniş mektep bulunmaktadır. Kaza halkının geçim kaynağı hububat ziraatı, sığır yetiştirme, pamuk ipliği yapma ve dokumacılıktır. (BCA, 490.1.0.0.669.252.1, s. 172). Kaza halkı yetkililerden yeni bir Hükümet Konağı yapılmasını, Devrekâni ile Abana arasına yol yapılmasını ve kazalarına içme suyu getirilmesini istemiştir (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 139-140).

2.10. Azdavay Kazası

Azdavay, 1946 yılında kaza olmuştur. Bu kazanın 1947 yılında nüfusu 300'dür. Belediye kadrosu reis ve bir tahsildardan ibarettir. Kazada içme suyu olmadığı için dere suyu içilmektedir. Eskiden akmakta olan ve 800 metre uzaktan gelen içme suyunu sel bozmuştur. Halk bu suyu biraz daha çoğaltarak tekrardan kazaya getirmek istemektedir. Belediye dairesi daracık bir odada kiradadır. Bu kazanın hem toprağı hem de toprak verimi azdır. Kaza halkı fakir ve yardıma muhtaçtır. Köylünün çoğu katıksız olarak ekmek gıdasını ancak temin etmektedir. Bu sebeple halkın mühim bir kısmı İstanbul'a ve civarına çalışmaya gitmektedir. 1948 yılına gelindiğinde kazanın 86 köyü vardır (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 138-179).

2.11. Abana Kazası

Abana, 18 Temmuz 1945 tarihinde kaza olmuştur (Kastamonu, 1945, Sayı: 25). Karadeniz kıyısında yer alan bu kazanın o yıllarda bir iskelesi ve mendireği yoktur. Kaza halkı yetkililerden sahile bir iskele ve mendirek yapılmasını, kazalarındaki memur eksikliğinin giderilmesini ve Abana-Devrekâni yolunun yapılmasını istemiştir. Bu yol yapıldığı takdirde Abana ile il merkezinin karayolu bağlantısının sağlanmış olacağı belirtilmiştir (BCA, 490.1.0.0.669.253.1, s. 98-139).

Sonuç

Kastamonu, 1939-1948 yılları arasında henüz sanayileşmeye geçememiş, iş imkânları kısıtlı gelişme evresinde olan bir ildir. Henüz makineli tarıma yeni yeni geçilmektedir. İlin önemli geçim kaynakları tarım, hayvancılık, dokumacılık, ormancılık, bakırcılık ve demirciliktir.

Kastamonu'nun civar iller ve kazaları arasında yollar tam manasıyla mevcut değildir. Halkın ürettiği ürünleri dışarıya sevk etmesi için vilayetin yolları tamamen yapılmalı, İnebolu ile Cide'ye daha fazla vapur uğratılmalı ve İnebolu'nun liman sorunu halledilmelidir. Tüm bunlar yapıldığı takdirde Kastamonu'nun ihracat ve ithalatının önündeki ulaşım sorunu ortadan kalkmış olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Kastamonu'dan ihraç edilen ürünler neredeyse tamamen durmuştur. Savaş, ekonomik pahalılığı da beraberinde getirmiştir. Kastamonu halkı bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Geçim sıkıntısı çeken halk ya başka illere göç etmiş ya da çalışmaya gitmiştir. Teftiş raporlarında bu dönemde açlıktan ölenlerin olduğu belirtilmiştir.

Kastamonu ve kazalarında halk çocuğunu okutmaya çok istekli olmasına rağmen mevcut okul ve öğretmen sayısı yeterli değildir. Tek öğretmenle eğitim yapan okullar vardır. Özellikle ortaokul sayısı il merkezi ve kazalarda çok azdır. Kastamonu'da okul sayısının artırılması için hükümet tarafından eğitime ayrılan il bütçesinin artırılması gerekmektedir.

Kastamonu ve ilçelerinde bulaşıcı hastalıklardan frengi, çiçek, tifüs ve sıtma görülmektedir. Hastane, doktor, ilaç ve baytar eksikliği bulaşıcı hastalıklarla mücadeleyi zorlaştırmaktadır. Kimi hastalıklar bazı kazalarda yoğun bazılarında ise oldukça az görülmektedir. Örneğin Kargı ve İnebolu kazalarında sıtma yaygın olarak görülürken Cide kazasında oldukça az kişide rastlanmıştır.

Kastamonu'da yer alan kimi ceza evlerinin odaları dar, karanlık ve bakımsızdır. Kastamonu ceza evinde bulunan mahkûmlar en fazla adam öldürme, yaralama ve tecavüz suçundan yatmaktadır. Adam öldürme olayları en fazla Taşköprü, en az ise Cide kazasında görülmektedir. 1945 yılında Kastamonu cezaevinde yatan 218 mahkûmdan 138'inin suçu adam öldürmedir.

Kastamonu'da 1943 yılında meydana gelen deprem sonrasında çok fazla ölen ve yaralanan olmuştur. Deprem merkez üstü Tosya kazasıdır. Depremden özellikle Tosya ve Kargı kazaları çok fazla zarar görmüştür. Pek çok bina ya tamamen yıkılmış ya da oturulamayacak hale gelmiştir. Deprem sonrasında yıkılan binaların tekrar yapılmasına öncelik verilmiştir.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Gazeteler

Açıksöz

Doğrusöz

Kastamonu

Araştırma ve İnceleme Eserler

Bulut, E. Ç. (2015), Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (21), 83-110.

Burgaç, M. (2013). *Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Eski, M. (2016). *İmparatorluktan Cumhuriyete Kastamonu Ekonomisi 1880-1960*. Kastamonu: Kastamonu Ticaret ve Sanayi Odası.

Koçak, C. (2013). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. Cilt: 2. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, C. (2003). *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mahmutoğlu, T. B. (2007). *Çok Partili Sisteme Geçiş Sürecinde Kastamonu (1945-1960)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Türkmen, İ. (2018). *Kastamonu Halkevi ve Türkiye'nin Modernleşme Sürecine Katkıları (1932-1951)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Uyar, H. (1998). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Matbaacılık.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.11.2020 Kabul/Accepted: 11.01.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 97-111

KLASİK OSMANLI TIBBINİN XVII. YÜZYIL TEMSİLCİSİ: HEKİMBAŞI EMİR ÇELEBİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Hüsamettin Halit ATLI¹

Öz

XVII. yüzyıl Osmanlı tıbbındaki önemli şahsiyetlerden biri olan Emir Çelebi, IV. Murad'ın başhekimliğini yapmış, yazdığı *Enmûzecü't-Tıbb* eseriyle önem kazanmıştır. Hekimliğinin yanı sıra renkli kişiliği ile bilinen Emir Çelebi, erken yaşta hayata veda ettiğinden dolayı ilminden yeterince faydalanılamamış bilim insanlarından biridir. Klasik tıp ilminin son temsilcilerinden olan Seyyid Mehmed Emir Çelebi hakkında bu zamana kadar farklı çalışmalar yapılmış, hayatı ve eserleri tarihî, tıbbi ve dil yönüyle incelenmiştir. Bu çalışma; Emir Çelebi'nin hayat safhaları, görev süresi ve yazdığı eserlere ilişkin bazı ilave tespit ve yorumlamalarda bulunmaktadır. Osmanlı biyografi araştırmalarında kronikler, divanlar ve tezkireler kaynak açısından önemli olmakla birlikte arşiv belgeleri incelenmeden yapılan çalışmalarda eksik veya yanlış bilgilere ulaşılmaktadır. Özellikle hekimbaşı listelerinin doğru bir şekilde tespitinde arşiv kayıtlarına ihtiyaç vardır. Çalışma, bahsedilen birincil kaynakların daha ayrıntılı bir şekilde irdelenmesiyle tarih ve tıp tarihi araştırmalarına biyografik açıdan katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Emir Çelebi, XVII. Yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu, Tıp Tarihi, Enmûzecü't-Tıbb.*

17th Century Representative of Classic Ottoman Medicine: The Life and Works of Hekimbaşı Emir Çelebi

Abstract

Emir Çelebi, is one of the important figures in the XVII. century Ottoman medicine. He was the chief physician of IV. Murad and he became an important figure by writing *Enmûzecü't-Tıbb*. Beside his medical prowess, Emir Çelebi was known for his colorful personality; yet benefits of his scientific research stumped due to his early death. Different studies have been carried out on Seyyid Mehmed Emir Çelebi, one of the last representatives of classical medicine; his life and works have been studied from a historical, medical and linguistic perspective. This work makes some additional determinations and interpretations regarding the life stages of Emir Çelebi, his tenure and the works he produced. Although chronicles, divans and tezkires are important in terms of sources in Ottoman biography, studies conducted without examining archive documents results with incomplete or incorrect information. Especially, to determine accurate chief physician lists, using archive records is a must. This study aims to contribute to the history and medical history research in terms of biography by examining primary sources in more detail.

Keywords: *Emir Çelebi, XVII. Century, Ottoman Empire, History of Medicine, Enmûzecü't-Tıbb.*

¹ Kırıkkale Üniversitesi Doktora Öğrencisi, e-posta: halitatli@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-1947-7816

Giriş

XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Tıp Anlayışı

Dünyanın en uzun ömürlü imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devleti en kuvvetli zamanlarını yaşadığı XVI. yüzyıl sonlarında, bünyesinde çıkan birtakım sorunlar ve dünyadaki gelişmelere dayalı olarak farklı bir döneme kapı aralamıştır. Özellikle Avrupa'da Rönesans'ın beraberinde getirdiği gelişmelerle askeri ve iktisadi üstünlük rol değiştirmiştir. Bu değişimin etkisiyle iç dengeyi kontrol etmekte zorlanan Osmanlı İmparatorluğu farklı bir dönem yaşamaya başlamıştır. Bu devirde ekonominin sarsılmasından ötürü çıkan isyanlar, nüfusun hızla çoğalması, askerlerin alım sürecinde profesyonel çizgiden çıkılarak adam kayırmanın artması, devlet işlerine saray görevlilerinin karışması, ülkenin genişleyen arazisinde savaşın çıkardığı ek maliyetler Osmanlı İmparatorluğu'nu birçok açıdan zayıflatmış, bu da Avrupa devletlerine yeni fırsatlar sunmuştur (İnalçık, 2012, s. 191-197). Bunun yanı sıra hanedan sisteminden kaynaklanan kardeş kavgalarında genç ve deneyimsiz sultanların başa geçmesi idareyi zayıflattığı için I. Ahmed zamanında hükümler sistemi değiştirilerek ekber ve erşed kuralı getirilmiş, ancak bu sefer de hanım sultanların ve saray erkânının yönetimdeki ağırlıkları gitgide artarak devlet otoritesi sarsılmış, bu da askeri isyanların çoğalmasına neden olmuştur (Uzunçarşılı, 1984, s. 45-49, 156).

Emir Çelebi'nin hekimbaşılık yaptığı IV. Murad döneminin başları, devlet kadrolarında tecrübesiz ve kabiliyetsiz kimselerin kol gezdiği, askerlerin otoriteyi ele geçirdiği, ülke içinde de isyanların olduğu bir zamana denk gelir. Küçük yaşta tahta geçen IV. Murad idareyi ele aldığı andan itibaren tek tek problemlerin üzerine gitmiş, bir yandan askeri ve siyasi hâkimiyeti sağlarken diğer yandan da devlet adamlarından sorunların çözümleri için yazılı olarak fikirlerini istemiştir. Kaleme alınan eserler; işin ehline verilmesi, rüşvetin yok edilmesi, halka yapılan zulmün engellenmesi, bütçenin düzenlenmesi gibi konularda önemli tavsiyelerde bulunmakla birlikte, devletin düzelmesi için ortak görüş, Kânûn-ı Kadîm'in yani özellikle XVI. yüzyıldaki kanunların tatbiki yönündedir. Ancak ülkedeki problemlerin sosyolojik, ekonomik, askeri ve siyasi tahlilleri tam yapılamadığı, ayrıca savaşlardaki mağlubiyetlerin sebepleri diğer devletlerde değil de hep ülke içinde arandığı için çözüm tavsiyeleri yüzeysel ve geçici olmuştur (İnalçık, 2015, s. 123-126; Yüksel, 2017, s. 118). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zihnî dönüşüm, problemlerin kökenlerine inilemediğinden diğer ülkelerdeki dönüşümün gerisinde kalmış, bu da birçok açıdan Batı dünyasının Osmanlı'dan üstün bir konuma gelmesiyle neticelenmiştir. Batı'nın üstünlük kurduğu alanlardan biri de tıp ilmi olmuştur.

Temellerini Türk-İslam medrese geleneğinden alan Osmanlı eğitim sisteminde ilk dönemlerden itibaren hem hastane hem de tıp eğitim merkezi olarak faaliyet gösteren dârüşşifâlar, tıp tahsilinin görüldüğü ve mezunlarının hekim olarak atandığı bir fakülte işlevini de görmüştür. Dârüşşifâların yanı sıra usta-çırak silsilesiyle de verilen tıp eğitiminin Osmanlılarda hastaneden bağımsız olarak kurumsal bir şekilde verilmesi, 1557'de açılan

Süleymaniye Tıp Medresesi ile olacaktır (Şehsuvaroğlu, Demirhan ve Güreşsever, 1984, s. 21-23).

Ancak Osmanlı Devleti'ndeki tıp eğitimi ve hekimlerin ilmî seviyesi; XVI. yüzyılın sonlarına doğru idari, ekonomik ve askerî alanlarda ortaya çıkan bozulmayla birlikte giderek zayıflamaya başlamıştır. Bu zayıflamanın sebepleri, henüz bilimsel yetkinliğe ulaşmamış öğrencilerin referans vasıtasıyla unvan sahibi olmaları¹, deney ve gözlemin hurafe sayılarak akli ilimlerden ziyade naklî ilimlere ağırlık verilmesi, talebelerin sayısının çoğalarak kalitenin azalması gibi etkenlerle açıklanabilir (Uludağ, 2010, s. 39-43). Fakat devletteki gerilemenin asıl nedeni yalnızca uygulamalardaki eksiklikler değil, gelişmeye kapalı olan zihniyet yapısıydı. Devletin eski ihtişamlı gücüne kavuşabilmesi için Kânûn-ı Kadîm'e dönülmesinin gerekli olduğunu, dışarıdan gelen tehlikenin çok da önemli olmadığını savunan bu anlayış (Kâtip Çelebi, 2007, s. 201; Mustafa Naîmâ, 1281, s. 119-120), Avrupa'daki ilerlemelere paralel olarak sorunların daha da derinleşmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin resmî tıp düşüncesi, XVIII. yüzyıl ortalarına kadar klasik İslam ve Türk tıp felsefesi ve pratiğine dayalı bir anlayışı benimsemiştir. Humoral Patoloji Teorisi denilen bu anlayış, (Bayat, 2016, s. 122-126) evrendeki dört unsur (ateş, hava, su, toprak) gibi vücutta da dört sıvının (kan, balgam, safra, sevda) olduğunu savunan, hastalık ve sağlığın bu sıvıların vücuttaki oranlarıyla ilgili olduğunu düşünen, tedavi metotlarını da sıvı dengesini sağlamaya yönelik ilaçlar üzerine kuran yarı felsefi yarı amelî bir sistemdir. XVII. yüzyıl bu teorinin bütün kurallarıyla kabul edildiği bir zaman dilimidir. Deney ve gözlemi belirli ölçüde referans kabul edebilen bu kadim tıp anlayışı, kaynağını felsefi prensiplerden aldığı için², modern tıbbın temellerinin atıldığı XVIII. yüzyıl Batı dünyasındaki bilimsel esaslara dayalı tıp ekolünden farklı bir yapıya sahipti.

Bu farklılık, XVIII. yüzyılda yaşayan hekim Abbas Vesim tarafından irdelenmiştir. Abbas Vesim'e göre Müslümanların Batılı doktorlara daha rağbet edişinin ve ilimde ilerleyememelerinin sebebi, Batılıların dinî sınırlamalara tabi olmadıkları için fen ilimlerini daha iyi öğrenmeleri ve rahat keşifler yapmalarındır (İzgi, 1997, s. 35-37). Bu zihniyet ucurumu Osmanlı tıp camiası tarafından ancak aynı yüzyılın ortalarına doğru fark edilmiş, ardından yeni kimya tıbbıyla ilgili eserler tercüme edilmiş, XIX. yüzyılda da başta tıp felsefesi olmak üzere tıbbi terimler ve anatomi bilgilerinin modern tıp esaslarına göre öğretildiği tıp mektepleri açılmıştır (İzgi, 1997, s. 158; Uludağ, 2010, s. 119-120; Bayat, 2016, s. 324-325).

Emir Çelebi'nin Mesleki Hayatı ve Kişiliği

Doğum tarihi ve soyu hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Emir Çelebi, XVII. yüzyılda yaşamış ve IV. Murad'ın hekimbaşılığını yapmış bir tıp âlimidir. Tam adı Seyyid Muhammed olan (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 19b) Emir Çelebi, Edirne'de doğmuş, tahsil

¹ İlmî seviyenin gittikçe düşmesi ve liyakatin azalması padişahları da rahatsız etmiş, bu konularda birçok ferman ve hükümler sadır olmuştur. Altıntaş ve Doğan, 2004, s. 165-166.

² İbn Sînâ, tıpta bazı şeylerin sorgulanamayacağını söyleyerek bu ilmin metafizik bir temele sahip olduğunu kabul etmiştir: hıtlar, nicelik ve nitelikleri; mizaçlar, nicelik ve nitelikleri gibi. İbn-i Sina, 2017, s. 8-9.

hayatında felsefe ve matematik ilimleriyle meşgul olmuştur. Bu sırada tıp kitapları dikkatini çeken Emir Çelebi, birçok hekimin yanında kendini geliştirerek tabiplik mesleğine yönelmiştir (Parmaksızoğlu, 1968, s. 155; Emir Çelebi, No. 7043, s. 19b-20a). Şam'da tıbbi tecrübesini ilerleten, daha sonra da Mısır'daki Sultan Muhammed Kalavun-Mansuriye Hastahanesi'ne başhekim olan Emir Çelebi, burada Kaptan-ı Derya Topal Recep Paşa³ ile tanışmış, ardından onun kapı kulları arasına girerek 1032/1623 yılında İstanbul'a gelmiştir (Bayat, 2017, s. 43; Şehsuvaroğlu, Demirhan ve Güreşsever, 1984, s. 93).

Recep Paşa'nın himayesinde hizmet ettikten sonra kendisine timar defterdarlığı verilen Emir Çelebi, paşaya atfen meşhur *Enmûzecü't-Tıbb* adlı eserini telif etmiştir (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 21a). Kitabı birçok yerde okutulan ve farklı tarihlerde onlarca nüshası çoğaltılan (İzgi, 1997, s. 90) Emir Çelebi *Enmûzecü't-Tıbb*'in yazımını 15 Ramazan 1034/21 Haziran 1625 tarihinde Kasımpaşa'da tamamlamıştır (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 347b). Eseri, o tarihte kaptan-ı derya olan (Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 257a-265b, Topçular Kâtibi, 2003, s. 802-806; Mustafa Naîmâ, 1281, s. 395; Solakzâde, 1297, s. 741) Recep Paşa'ya ithaf etmiştir.

Enmûzecü't-Tıbb eserini telif ettikten sonra Emir Çelebi, Balkapanı'nda (Emir Çelebi, No. 1/2457, vr. 321b) tedavi amacıyla bir muayenehane açmış, kendisi dükkânda olmadığı zamanlarda yardımcısı olan Ali isimli bir talebesi için belli başlı hastalıklara bir tedavi cetveli hazırlamış ve buna da *Netîcetü't-Tıbb* adını vermiştir (Emir Çelebi, No. 1/342, vr. 366b).

Emir Çelebi'nin hekimbaşılığa atanması hakkında çeşitli tarihler öne sürülmüştür. Mesela Cevrî İbrahim Çelebi (ö. 1654) bu tayini, "*Mansıbın gûş eyleyüb Cevrî didi târîhini/Hikmetile oldı Eflâtûn etıbbâya re'is (1039)*" (Cevrî, 06 Mil Yz FB 382, vr. 116a) tarih beytiyle 1039/1629 olarak kayda geçirmiştir. Cevrî'nin bu beytini Evliya Çelebi de *Seyahatname*'de kullanmıştır (Evliya Çelebi, 1314, s. 263). Naîmâ, 14 Zilkade 1039/25 Haziran 1630 tarihinde IV. Murad Beşiktaş'taki Sultan Ahmed Köşkü'nde otururken yanında Hekimbaşı Emir Çelebi'nin olduğunu ve bu esnada da yere bir yıldırım düştüğünü belirtir ki bu da Emir Çelebi'nin 1039 yılında hekimbaşılık vazifesinde olduğuna delil sayılabilir (Mustafa Naîmâ, 1281, s. 43). Bazı son dönem Osmanlı kaynaklarında ise hekimbaşılık tarihi 1031/1622 ve II. Osman dönemine kadar götürülmektedir (Uludağ, 1341, s. 174; Mehmed Süreyya, 1311, s. 721; Bursalı M. Tahir, 1342, s. 249). Ancak birincil kaynaklar bize Kaptan-ı Derya Topal Recep Paşa'nın h. 1032 yılında Akdeniz seferine çıktığını bildirmektedir (Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 257a-265b, Topçular Kâtibi, 2003, s. 782). Emir Çelebi de İstanbul'a Recep Paşa ile geldiği için bu tarih öncesinde hekimbaşı olması mümkün gözükmemektedir. II. Osman ise 1031 Receb'inde tahttan indirilmiştir (Solakzâde, 1297, s. 718-720).

³ Aslen Boşnak olan Recep Paşa Bostancı Ocağı'nda yetişmiş; bostancıbaşılık, vezaret, kaptan-ı deryalık, sadaret kaymakamlığı ve sadrazamlık gibi farklı görevlerde bulunmuştur. I. Ahmed'in kızı Gevherhan Sultan ile evlenerek saraya damat olarak giren Recep Paşa, dört aylık sadaret görevi sonrasında IV. Murad devrinde, asilerle iş birliği yaptığı gerekçesiyle 18 Mayıs 1632'de idam edilmiştir. Nev'îzâde Atâyî, 2017, s. 1878-1879; Mehmed Süreyya, 1311, s. 370; Emecen, 2016, s. 423-425.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bir vesika konuyla ilgili farklı bilgi vermektedir (Devlet Arşivleri, İE. SH. 1.64.1). Vesikaya göre, Ser-etıbbâ Muhammed 1037/1628 tarihinde padişaha bir arz yazarak, eski Gümrük Emini Murad Çavuş zamanından kalma kendisine ait 23 bin akçe gümrük vergi hissesinin ödenmesi için ricada bulunmuştur. Bu tarihlerde hekimbaşı olarak yalnızca bir Muhammed vardır, o da Seyyid Muhammed Emir Çelebi'dir. Aynı vesikanın derkenarında, 22 Zilkade 1032/17 Eylül 1623 tarihli ruznâmçe defter kaydında, Ser-etıbbâ Mehmed Efendi'nin gümrük mukataasından hissesi olduğu yazılmıştır. Bu bilgiye göre Emir Çelebi h. 1032'de hekimbaşılık görevine devam ediyordu.

Devlet Arşivlerinde Emir Çelebi'nin hekimbaşılığa tayiniyle ilgili mezkûr vesikayı teyit edecek başka bir veriye rastlanmamıştır.⁴ Ancak aynı belgede h. 1032 ve 1038, Osmanlı biyografilerinde 1031 yıllarının geçmesi, Emir Çelebi'nin h. 1039'dan önce hekimbaşı olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Buna göre Emir Çelebi'nin, IV. Murad'ın 22 Zilkade 1032 tarihinde tahta çıktığı (Solakzâde, 1297, s. 737) esnada ve 1034/1625 yılında *Enmûzecü't-Tıbb* eserini yazdığı sırada hekimbaşılık görevinde olduğu söylenebilir.

Emir Çelebi'nin hekimbaşılığa tayini hakkında Cevrî İbrahim Çelebi'nin tarih beytinde yazdığı 1039 ve vesikada ulaşılan 1032 tarihleri için şöyle bir değerlendirmede bulunulabilir: Osmanlı'da memur tayinleri birer yıllığına yapıldığı için, görevde kalmasına onay verilen memurun her yıl yeniden kadro ataması gerçekleştirilirdi. İbkâ denilen bu işlem, üst sınıf ilmiye kadrosundan olan hekimbaşılar için de yapılmış olmalıdır. Dolayısıyla Emir Çelebi 1032'de hekimbaşılığa atanmış, 1039'da yapılan ibkâ işlemine de Cevrî tarafından tarih düşürülmüş olabilir (Cevrî, 06 Mil Yz FB 382, vr. 116a; Unan, 2004, s. 467-468; Evliya Çelebi, 1314, s. 530; Uzunçarşılı, 1988, s. 150-157).

Ancak bu değerlendirme, her yıl yapılan bir işlemde niçin hususiyetle 1039 tarihinin seçildiği açıklanmadığından pek makul görünmüyor. Bizce daha rasyonel ikinci bir yorum da şöyle olabilir: 1032/1623'ün baharında İstanbul'a gelen Emir Çelebi kısa bir müddet⁵ Kaptan-ı Derya Recep Paşa'nın hizmetinde bulunmuş, ardından 22 Zilkade 1032/17 Eylül 1623'te IV. Murad'ın hekimbaşısı olmuştur. 1038/1628'de azledilen Emir Çelebi 1039/1629'da tekrar aynı göreve getirilmiştir. Mustafa Naîmâ, bir ara padişah musahipliğinden uzaklaştırılan Emir Çelebi'nin 10 Şaban 1043/9 Şubat 1634'te tekrar musahipliğe getirildiğini belirtmektedir (1281, s. 187-188).

Burada, hekimbaşı listelerinde yer almayan ancak, ruûs kayıtlarında adı geçen Hızır bin Mehmed'den bahsetmek gerekir. Yalnızca bu kayıtlarda zikredilen Hızır bin Mehmed İzmir kadılığı pâyesiyile 18 Rebûlâhir 1042/2 Kasım 1632'de hekimbaşı olarak gözükmektedir

⁴ Devlet Arşivleri, A.İRSK.d. 1488d., 1491; KK.d. 265, 266; MAD.d. 00364, 05510, 05589, 05682, 05965, 06012, 07184.

⁵ Emir Çelebi, Recep Paşa'nın hizmetinde bulunmasına ilişkin "cüz'î hizmetim" diye bir ifade kullanmaktadır. Çelebi bu kısa süre içerisinde *Enmûzecü't-Tıbb*'ı yazmaya başlamış, birkaç ay sonra hekimbaşı olmuş, 1034/1624'te de eseri tamamlayarak Recep Paşa'ya ithaf etmiştir. Emir Çelebi, No. 7043, vr. 21a.

(Devlet Arşivleri, KK.d. 3400, s. 92). Hızır bin Mehmed'in hekimbaşılığında kayıtlarda geçen son tarih ise h. 1045'tir (Devlet Arşivleri, MAD.d. 05682, s. 83).

Bu veriler ışığında şu bilgilere ulaşmak mümkündür: Emir Çelebi h. 1042'de hekimbaşılık ve musahiplikten uzaklaştırılmış, yerine Hızır bin Mehmed hekimbaşılığa atanmış, onun birkaç yıl süren bu görevinden sonra Emir Çelebi tekrar aynı vazifeye getirilmiştir. Mustafa Naîmâ, Çelebi'nin musahipliğe iade tarihini h. 1043 olarak zikretse de vesikalarda Hızır bin Mehmed'in h. 1045 yılında hekimbaşı olarak gözükmemesi, Emir Çelebi'nin ser-etibbâliğe daha sonraki tarihlerde tayin edildiğini göstermektedir.

Naîmâ, Emir Çelebi'nin görevden azil sebepleri arasında; onun hazırcevaplılığı ve iltimasa karşı tutumunun, yönetimde kendisine düşman bir grubun ortaya çıkmasına neden olmasını zikretmekte, ayrıca keyif maddelerine düşkünlüğünün de padişahın tepkisini çektiğini söylemektedir (Mustafa Naîmâ, 1281, s. 345-346). Böyle bir ortamda Emir Çelebi'nin daha önceden de ser-etibbâlık görevinden alınıp tekrar göreve iadesi normal gözükmektedir.

Emir Çelebi hekimbaşı olduktan bir süre sonra, beş yüz akçelik mevleviyet maaşına ilaveten kendisine arpalık olarak Mihaliç (Karacabey) kazası ihsan edilmiştir (Evliya Çelebi, 1314, s. 530; Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 290b; Şeyhî Mehmed Efendi, 2018, s. 344; Bayat, 2017, s. 43).

Zekâsı ve hoş sohbeti ile bilinen Emir Çelebi, aynı zamanda IV. Murad'ın musahipliği⁶ kadrosuna da alınmış, daha önce bahsedildiği üzere bu görevden uzaklaştırılıp sonrasında tekrar musahipliğe devam etmiştir. IV. Murad'ın doktoru olması hasebiyle 1638'deki Bağdat seferine katılan Emir Çelebi'ye Halep yolunda iken Galata kadılığı da tevcih edilmiştir (Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 291a). Bu olaydan kısa bir süre sonra, kendisine hasım olan Boşnak asıllı Bezirgânzade Silahtar Mustafa Paşa ve diğer düşmanlarının kıskırtmaları neticesinde IV. Murad'ın gazabına uğramış ve zorla afyon içirilerek hayatını kaybetmiştir.

Eskiden beri hekimbaşı ile aralarında soğukluk olan Silahtar Mustafa Paşa, Emir Çelebi'nin afyon tiryakiliğini kullanarak onu padişahın gözünden düşürmek ve azlettirmek ister. Zaten IV. Murad, başhekiminin bazı hareketlerinden şüphelendiği için bir ara "Efendi, sen afyon yer misin?" diye sorar ve hayır cevabını alır. Bağdat seferinde ordu Nizip'te konaklarken her zaman olduğu gibi padişah, iyi bir satranç oyuncusu olduğu için Emir Çelebi ile satranç oynamaya başlar. Hekimbaşı oyun arasında abdest tazeleme bahanesiyle sultanın yanından ayrılınca, düşmanları onun afyon kullanmaya gittiğini söyler. Geri dönen Emir Çelebi, kendisini sorguya çeken IV. Murad'a kuşağının içinde zararı giderilmiş afyon hülasası olduğunu belirtir. Ancak sultan, kuşaktaki 10 dirhem (30 gram) afyonu Emir Çelebi'ye birer

⁶ Cevrî İbrahim Çelebi 1036/1626'da istinsahını yaptığı *Enmûzec't-Tıbb* eseri için yazdığı bir tarih şiirinde, Emir Çelebi hakkında "Ya'nû Şerîfî Çelebi kim odur/Müntesib-i şâh-ı risâlet-meâb" olarak bahsetmiş, bu satırlar Ali Haydar Bayat tarafından, Emir Çelebi'nin 1626 yılında musahiplik yani padişah danışmanlığı görevine devam ettiği şeklinde anlaşılmıştır (Bayat, 2017, s. 43). Burada Bayat, müntesip kelimesini musahip olarak, risalet-meâb kelimesini de padişah olarak yorumlamıştır. Hâlbuki "müntesib-i şâh-ı risâlet-meâb" tabiriyle, "peygamberlik makamının reisi olan Hz. Muhammed'e bağlılık" kastedilmektedir, bu da Emir Çelebi'nin seyyidliğine işaret eder. Cevrî, 06 Mil Yz FB 382, vr. 114b.

ikişer yutturur. Fenalaşan hekimbaşı, “Padişahım, kuluna yazıktır, bu kadar şey panzehir dahi olsa helak eder.” dese de IV. Murad satranca devam etmesini emreder. İyice ağırlaşan Emir Çelebi en sonunda izin alarak çadırına geçer, ancak öğrencilerinin panzehir olarak teklif ettiği ilaçları, “Bana ilaç gerekmez. Silahat gibi büyük bir düşman zamanında ölüm hayattan iyidir.” diyerek reddeder. Ardından zehri daha da kuvvetlendiren bir kâse karlı buzlu şerbeti⁷ içerek vefat eder. 2 Rebülâhir 1048/13 Ağustos 1638 tarihinde ölen⁸ Emir Çelebi’nin yerine Zeynelabidin Efendi hekimbaşı olarak tayin edilir (Mustafa Naîmâ, 1281, s. 345-348; Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 291b; Şeyhî Mehmed Efendi, 2018, s. 344; Uludağ, 1341, s. 222-227; Kâtip Çelebi, 1287, s. 196; Mehmed Süreyya, 1308, s. 402; Uşşâkîzâde, 2017, s. 339).

Emir Çelebi, bilimsel yönü güçlü olan, hoş sohbet bir hekimdi. İbrahim Cevrî onun hakkında hitabeti düzgün, sözleri tesirli ve fitratı temiz biri olarak bahsetmiş, aynı zamanda şahsına uzun bir methiye de kaleme almıştır (Cevrî, 06 Mil Yz FB 382, vr. 51a-51b). Çiçeklerle ilgilenmesi ve şiirler yazması, zarif ve edip yönünün kuvvetli olduğuna işaret etmektedir. *Netâicü’l-Ezhâr* ve *Şükûfenâme* isimli eserlerden öğrendiğimize göre dört farklı nergis ve kendi isminde “Hekimbaşı Süleymânîsi” türlerini bulmuş ve bunlar dönemin çiçek literatürüne geçmiştir (Muhammed b. Ahmed, No. 4079, vr. 16b-17a; Kahraman, 2015, s. 72; Ali Çelebi, No. 4076, vr. 8b).

Enmûzecü’t-Tıbb eserindeki ilaç formülleri ve deneysel tespitleri, ayrıca Arapça, Farsça ve Latince bilmesi, zekâ ve bilim seviyesinin güçlü olduğunu göstermektedir (Uludağ, 1341, s. 222; Uludağ, 2010, s. 104; Bursalı M. Tahir, 1342, s. 204; Erdemir, 1995, s. 129-130). Bunun yanı sıra Seyyid Emir Çelebi’yi yerenler de olmuştur. Örneğin Karaçelebizâde kendisinden “*ecnebî-i müteseyyid=kendisini seyyid göstermek isteyen bir ecnebi*” ve “*Eflâtûn-ı fenn-i sefâhet ü cünûn=delilik ve günahkârlık ilminin önderi*” olarak bahsederken (Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 291a-291b), çağdaşı şair Nefî de onu ağır hicivleriyle eleştirir:

“Söyle be ey müteseyyid har-ı bahtek nicesin
Yine evvelki gibi müflis-i bî-tâb mısın?
Cihet-i câmi’anuz şimdi Tulû’î’yle nedür
Yohsa sen dahi o mel’ûn gibi kullâb mısın?”⁹

Emir Çelebi’nin Eserleri

Mısır ve İstanbul’da uzun süre ser-etibbâlık görevinde bulunan, bunun yanı sıra açtığı muayenehane ile toplum hekimliği yapan Emir Çelebi, ilim dünyasına ve gelecek nesillere faydalı olmak amacıyla deneyimlerini ve tedavi yöntemlerini kaleme almış, eserler miras bırakmıştır. Kaynaklarda geçtiği kadarıyla Emir Çelebi’ye atfedilen eserler şunlardır:

⁷ Emir Çelebi’nin içtiği sıvı, efitmûn (küşküt=Cuscuta Epithimum) bitkisinden yapılan bir şerbettir. Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 291b.

⁸ Bursalı Mehmed Tahir, diğer kaynakların tersine Emir Çelebi’nin İstanbul’da öldüğünü yazmaktadır. Bursalı M. Tahir, 1342, s. 204.

⁹ Kitanın günümüz Türkçesiyle çevirisi şöyledir: *Konuş be ey seyyid geçinen, talihi bedbaht eşek, nasılsın? / Yine eskisi gibi güçsüz ve iflasta mısın? / Meclisiniz Tulû’î’nin dâhil olduğu meclisiniz şimdi nasıl? / Yoksa ne de o melun gibi çengel misin?* Akkuş, 1998, s. 232.

Enmûzecü't-Tıbb

Emir Çelebi'nin uzmanlık eseri olan ve tıp tarihinde kendisine asıl şöhret kazandıran kitaptır. *Enmûzecü't-Tıbb*, Emir müellifin mesleki uzmanlık ve tecrübesini yansıtmış bakımından önemli bir eserdir. Ayrıca hayatının çeşitli safhaları buradan tespit edebilmektedir. Dolayısıyla *Enmûzecü't-Tıbb*, Emir Çelebi'nin hayatı ve uzmanlığı ile ilgili başvurulacak ana kaynak olarak görülebilir.

1623'te Mısır'dan İstanbul'a gelerek Topal Recep Paşa'nın hizmetine giren Emir Çelebi, paşaya minnetini göstermek üzere *Enmûzecü't-Tıbb* isimli kitabını yazmış ve ona affetmiştir. Emir Çelebi, hastalanıp vücudu güçsüz düşen paşayı iyileştirmek için ona bir terkip hazırlamış ve Recep Paşa sağlığına kavuşmuştur. Kendisine de bu hizmeti karşılığında timar defterdarlığı ihsan edilmiş, buna şükran borcu olarak da Emir Çelebi bu eseri hazırlayarak adını *Enmûzecü't-Tıbb* (Tıbbın Özeti) koymuştur.¹⁰

Çelebi, kitabın telif sebebini, tıp ve hikmet ilmine ulaşmak isteyenlere yol göstermek olarak açıklamıştır (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 8b). Bununla birlikte *Enmûzecü't-Tıbb*'ı yazarak; yıllardır tahsil ettiği tıp ilmini, Kalavun Hastahanesi'nde çalıştığı süre boyunca kazandığı tecrübelerle birleştirip ilmin şükürünü eda etmeyi amaçlamış, herkesin anlayıp amel edebilmesi için eseri özellikle Anadolu Türkçesiyle kaleme almıştır. Geçim derdinden ötürü fırsat bulamadığı eserin yazımını ancak 1625 (1034) yılında tamamlayabilmiştir (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 19b-20a).

Enmûzecü't-Tıbb'ın günümüzde birçok nüshası bulunmakta, bu nüshalara Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın veri tabanından (www.yazmalar.gov.tr) ve üniversite kataloglarından ulaşılabilmektedir. Araştırmalar neticesinde *Enmûzecü't-Tıbb*'ın 61 nüshası tespit edilmiştir (İhsanoğlu, 2008, s. 235-238; İhsanoğlu, 1984, s. 141-143; Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Ansiklopedisi, 2001, s. 3397-3398; Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, 1987, s. 53).¹¹

Enmûzecü't-Tıbb bir mukaddime, altı talim ve bir hatimeden oluşmaktadır. Kitapta genel olarak tıp ilminin kuralları, unsurlar, mizaçlar, hıtlar, duyular, genel sağlık prensipleri, anatomi, bitkisel ilaçlar, hastalıklar, nedenleri, belirtileri, tedavileri ve tıp etiği işlenmektedir.

Enmûzecü't-Tıbb, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün kurumlarında olduğu gibi tıp ilminde de bir sorgulama döneminin başladığı, eskiyi birebir taklidin başarısız sonuçlarının görüldüğü bir zaman diliminin ürünüdür. Bizzat eser müellifinin ifade ettiği üzere, önceki eserlerin aynen aktarılmasının yanlış olduğu ve ilim adamının kendi tecrübelerinin de ilme

¹⁰ "... bu kitâb-ı hikmet-meâbî te'lîf idüb nâm-ı sâmilileriyle mu'anven eyledim ve *Enmûzecü't-Tıbb* ile müsemmâ kıldım." Emir Çelebi, No. 7043, vr. 21a.

¹¹ *Enmûzecü't-Tıbb*'ın h. 1177'de istinsah edilen ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No. 7054'te yer alan bir yazması, Esin Kâhya tarafından farklı bir eser olarak yorumlanmıştır. Kâhya'nın *Üroloji Tarihi* (1982) isimli eserinde *et-Tıbbü'l-Mülûk* olarak adlandırılan bu nüsha, üniversite katalogunda *Unmûzecü't-Tıbb* olarak yer almaktadır. Nüsha incelendiğinde, varak 12a'da siyah mürekkeple yazılan *Enmûzecü't-Tıbb* ismi fark edilmemiş, 12b'de kırmızı mürekkeple yazılan ve bir kelâm-ı kibâr olan "et-tıbbü li'l-mülûk..." cümlesi, eserin adı olarak anlaşılmıştır. Kâhya, 1982, s. 98; Emir Çelebi, No. 7054, vr. 12a-12b.

katkı sağlaması gerektiği düşüncesinin birçok kişi tarafından dile getirilmeye başlandığı bir dönemde yazılan *Enmûzecü't-Tıbb*; her ne kadar kendisinden önceki tıp birikimini bir derleme şeklinde ihtiva etse de Emir Çelebi'nin şahsi tecrübe ve tespitlerini içermesi bakımından önemli görülmektedir. Özellikle bazı tartışmalı konularda tıp otoritelerinden bağımsız olarak kendi görüşlerini savunması, kendisinin formülize ettiği ilaç terkiplerini hastaları üzerinde tecrübe etmesi ve dönemine göre tartışmalı bulunan diseksiyon (teşrih) yöntemini bilimsel olarak tavsiye etmesi eserin özgünlüğünü artırmaktadır. Bu bağlamda eser, klasik Osmanlı tıbbının son büyük örneklerinden biri sayılmaktadır.

Eserin sonraki dönemlerde bir özetinin yapılması ve birçok kütüphanede yazma nüshasına rastlanması, Osmanlı tıbbında ve darüşşifalarında yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Enmûzecü't-Tıbb; 18. yüzyılda yaşayan Âmidî Rıza Efendi tarafından *Kitâbü'l-Muhtasar fi't-Tıbb* ismiyle kısaltılarak özetlenmiş (Bursalı M. Tahir, 1342, s. 218), günümüzde tıp tarihi ve Türk dili açısından birçok bilimsel çalışmaya konu olmuştur (ör. Bozkurt, 1989).

Netîcetü't-Tıbb

Emir Çelebi'nin bilinen ikinci eseri *Netîcetü't-Tıbb*, hacimce küçük olmasına karşın uzun dönem başucu eseri olarak rağbet görmüştür. Zira eser belli başlı hastalıkların isimlerini, teşhis ve tedavi şekillerini tablo şeklinde pratik bir yöntemle ortaya koymuştur. Tabloda hastalığın ismi, mizaç özellikleri, teşhise yardımcı olacak nabız ve idrar özellikleri, hastaya verilecek gıdalar, uygulanacak ilaçlar ve yağlar, kan aldırma ve hastanın sakınması gereken şeyler olmak üzere dokuz başlık vardır. Bu şekilde 129 hastalığı inceleyen *Netîcetü't-Tıbb* eserinin kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır.¹²

Netîcetü't-Tıbb'ın telif tarihini, İran Millî Şura Meclisi Kütüphanesi'ndeki bir nüshadan 1036/1626 şeklinde tespit edebiliyoruz (Mîr Hidayet Hisari, 1384, s. 14, 17). Eserin yazılmasının nedeni şöyledir: Emir Çelebi, daha önce yazdığı *Enmûzecü't-Tıbb*'daki tedavilerin uygulamasını yapmak üzere Balkapanı'nda bir muayenehane¹³ açmıştır. Burada kendisine yardımcı olan Ali isimli talebesine¹⁴ de yardımcı olmak üzere bu kılavuzu hazırlamıştır.

¹² Örnek olarak bkz. Emir Çelebi, No. 1/2457, vr. 321b-338b; Emir Çelebi, No. 958/1, vr. 368a-385b; Emir Çelebi, No. 1/342, vr. 366b-383b; Emir Çelebi, No. 1/863, vr. 294a-310b; Emir Çelebi, No. 504, vr. 128a-140b.

¹³ İstanbul'da Tahtakale semtindeki Balkapanı'nda yer alan bu dükkânın yeri, son dönem kaynaklarında Unkapanı olarak geçmekte, hâlbuki *Netîcetü't-Tıbb* yazmalarında nüshalarında Balkapanı olarak zikredilmektedir. Emir Çelebi, No. 1/342, vr. 366b; Bursalı M. Tahir, 1342, s. 204; Erdemir, 1995, s. 129; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1314, muhtelif yerler; Adivar, 1982, s. 128; Şehsuvaroğlu vd., 1948, s. 93; Eyice, 1992, s. 33-34.

¹⁴ Bursalı M. Tahir (1342, s. 219), Emir Çelebi'nin öğrencilerinden olan Mehmed Ali Efendi isminde birinden bahsetmektedir ki, bu şahıs ilaç isimlerini bir cetvel şeklinde hazırlayarak bir eser yazmış ve ismini *Nüşatü't-Tıbb* koymuştur. Eserin adı ve tasnif şekli, bize bu kişinin burada bahsi geçen Ali olabileceğini göstermektedir.

Garâibü'l-Hekâm

Kütüphanelerde herhangi bir yazmasına rastlayamadığımız ve içeriği hakkında malumat edinemediğimiz bu eserin varlığından Bursalı Mehmed Tahir (1342, s. 204) ve Osman Şevki Uludağ (1341, s. 154) sayesinde haberdar oluyoruz.

İstiskâ İçün Müfîdler

Müstakil bir telif olmayıp daha çok küçük bir derleme diyebileceğimiz bu risale, *Enmûzecü't-Tıbb*'da istiskâ (ödem) için yazılan tedavileri ihtiva etmektedir. İki varak olan bu risale, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Kütüphanesi, No. 197/3 numarada kayıtlıdır (157b-159a). Risalenin Emir Çelebi'nin ölümünden sonra derlendiği düşünülmektedir (Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Ansiklopedisi, 2001, s. 3398; İhsanoğlu, 1984, s. 143; Bozkurt, 1989, s. 18).

Sırr-ı Mektûm fî İlmi'n-Nücûm Tercümesi

Tam ismi *es-Sırrü'l-mektûm fî ilmi't-talâsım ve'n-nücûm* veya *es-Sırrü'l-mektûm fî muhâtabeti's-şems ve'l-kamer ve'n-nücûm* olan bu eseri Emir Çelebi, Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 1210) izafe etmiş ve bu iddia bazı çevrelerce kabul de görmüştür (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 227b; Uludağ, 1991, s. 62-63; Yavuz, 1995, s. 94). Ancak başta Kâtip Çelebi (2014, s. 795-796) olmak üzere diğer ilmî çalışmalar (Sülün, 1997, s. 97) eserin kelam âlimi el-Harâllî'ye (ö. 1240) ait olduğunu ortaya koymuştur. Emir Çelebi, tılsımlar, astronomi ve havas ilmine ait bilgilerin yer aldığı eseri 1027/1618'de tercüme ettiğini ifade etmekte ve eserin farklı nüshalarının bulunduğunu da söylemektedir (No. 7043, vr. 227b). Kayıtlarda bulamadığımız bu tercümeyle özel bir arşivde rastlayabildik. *Şerh-i Sırrı'l-Mektûm fî İlmi'n-Nücûm* başlığı ile yazılan ve 384 varak olan tercümenin ferağ kaydında, 1027 yılında Şam'da yazıldığı belirtilmektedir. Bu tarih Çelebi'nin tercümesiyle aynı tarihtir. Eğer bu eser Emir Çelebi'nin bahsettiği tercüme ise onun 1618 yılında Şam'da olduğunu anlıyoruz. Bu da Çelebi'nin Mısır'da başhekim olmadan önce Şam'da ikamet etmiş olabileceğini göstermektedir. Çelebi'nin Şam'da bir müddet oturduğundan zaten Kesbî Mehmed Efendi *Enmûzecü't-Tıbb* sonundaki tarih şiirinde de bahsetmektedir.¹⁵

Dîvânü'l-Mu'ammayât

Emir Çelebi tıp alanında yazdığı nesirler haricinde edebiyat ve şiirle de uğraşmıştır. Bunu *Enmûzecü't-Tıbb* ve *Netîcetü't-Tıbb*'daki nazım örneklerinden anlıyoruz. Hatta Çelebi, şiirlerini kaleme alırken *Vefkî* mahlasını kullanmıştır (Mustafa Naîmâ, 1281, s. 187). Ona ait *Dîvânü'l-Mu'ammayât* isimli Türkçe bir divanın olduğunu da *Hediyyetü'l-Ârifîn* isimli son dönemde yazılmış bir eserden (Bağdatlı İ. Paşa, 1955, s. 278) öğreniyoruz. Ancak yazmalarda ve kütüphanelerde böyle bir eserin kaydına ulaşamadık. Çelebi'nin muamma türünde şiirler yazdığına dair başka bir veri elimizde olmadığından böyle bir eserin ona aitliği hususunda da kesin bir kanaate varamadık. Acaba bu eser, Çelebi'den 60 yıl önce yaşayan ve muammalarıyla

¹⁵ Nice müddet mesken ü me'vâsı oldu Mısır u Şâm. Emir Çelebi, No. 7043, vr. 348a.

meşhur olan Edirneli Emrî (Emrullah) Çelebi (ö. 1575) tarafından yazılan muammalar olabilir mi? Emir Çelebi'nin şiirleriyle Emrî Çelebi'nin nazımlarının ilmî olarak karşılaştırılması bu sorunu açıklığa kavuşturabilir (Mısır Millî Kütüphanesi..., 1992, s. 111-112; Emrî Dîvânı, t.y.; Saraç, 1995).

Emir Çelebi'nin nazım sahasında müstakil bir eseri elimize ulaşmasa da bu konudaki seviyesine ilişkin *Enmûzecü't-Tıbb'* dan örnekler sunabiliriz:

Osmanlı padişahı IV. Murad için yazdığı kıt'a:

*Serv-i ikbâl ü nihâl-i devleti ser-sebz ola
Gülşen-i ömrü gülüne irmeye bâd-ı hazân
Devleti ile ola dâim kâm-bîn ve kâm-yâb
Nusret ile ola her dem kâm-kâr ve kâm-rân* (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 19b; Kurdoğlu, 1967, s. 157)

Recep Paşa için yazdığı methiyeden:

*Ey zahîr-i dîn ü devlet mazhar-ı lutf-ı Hudâ
Ve'y mu'în-i mülk ü millet pertev-i nûr-ı hüddâ
Hazret-i paşa-yı âdil âsaf-ı pâkize-dil
Merd-i meydân-ı neberd ü şîr-i kuhsâr-ı vegâ
...
Kande azm eylersen olsun himmet-i merdân mu'în
İdesin a'dâ-yı dîn ü devlete nice gazâ
Rehberin Hızır peygamber askerinin feth ü zafer
Yâr u yoldaşın olalar enbiyâ vü evliyâ* (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 20a-20b)

Sonuç

Osmanlı tıbbı, tevarüs ettiği İslam ve Türk tıbbi birikimini, önceki eserleri referans almak suretiyle tercüme ve şerh usulüyle geliştirmiş, öte yandan da hastalık teşhisleri, ilaçlar ve tedavi usullerine hekimlerin kendi deneyimlerini katmasıyla tıp ilmini belirli bir seviyeye taşımıştır. Ancak Batı tıbbını tanıma ve tercüme süreci olan 18. yüzyılın ortalarına kadar tıp dünyasında büyük bir sıçrama sağlayamamıştır.

17. yüzyılda klasik tıp anlayışını devam ettiren Emir Çelebi, yer aldığı görevler ve yazdığı eserlerle yaşadığı dönemin önemli hekimlerinden biri olarak kabul görmüştür. Özellikle Osmanlı kütüphanelerinde en çok yazması bulunan tıp eserlerinden biri olarak bilinen *Enmûcezü't-Tıbb* isimli eseri onun ilmî seviyesini ve mesleki tecrübesini ortaya koymaktadır. Emir Çelebi eserlerinde kaynak olarak kullandığı kitaplara, tasnif ve tedavi yöntemlerine bakılırsa büyük oranda kendisinden önce yazılanlara bağlı kalmıştır. Bununla birlikte Batı'da yaşanan yeni buluş ve gelişmelerden habersiz kalmış, haberi olmuşsa da onları referans alınacak bir kaynak olarak görmemiştir.

Yine de her bir hekimin, tecrübeleri ve çalışmaları vasıtasıyla sağladığı katkı ile tıbbi bir önceki seviyesinden daha ileriye taşıdığı düşünülürse Emir Çelebi'nin de tıp tarihinde bir iz bıraktığını söyleyebiliriz. Özellikle onun, eserlerinde deneylere ve kendi gözlemlerine yer

vererek pratik formüller sunması bilimsel yönünün kuvvetli olduğunu göstermektedir. Ayrıca klasik İslam tıp geleneğinin hâkim olduğu bir çağda yasaklanan diseksiyon (teşrih) yöntemini tavsiye ederek dönemine göre cesur ve bilimsel bir tavsiyede bulunması da onu döneminin diğer hekimlerden ayıran bir hususiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatı, eserleri ve ölümüyle tarihte ilginç bir tablo çizen Emir Çelebi, Osmanlı klasik tıbbının son temsilcilerinden biri olarak anılmaya devam edecektir.

Kaynakça

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. A.{RSK.d. 1488d.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. A.{RSK.d. 1491.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. İE. SH. 1.64.1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. KK.d. 265.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. KK.d. 266.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. KK.d. 3400.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 00364.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 05510.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 05589.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 05682.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 05965.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 06012.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 07184.
- Adıvar, A. A. (1982)., *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akkuş, M. (1998). *Hicvin Ankâları Nefî ve Sihâm-ı Kazâ*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ali Çelebi, *Şükûfenâme*. Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye. No. 4076.
- Altıntaş, A. ve Doğan, H. (2004). Osmanlı Tıbbının Bozulma Nedenlerinden Biri: Reca, Minnet, İltimas. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi*, 12(3), 164-170.
- Bağdatlı İ. Paşa (1955). *Hediyetü'l-Ârifin, Esmâ'ü'l-Mü'ellifin ve Âsârü'l-Musannifin* (Cilt. 2) (Haz: İ. M. K. İnal ve A. Aktuç). İstanbul: Maarif Basımevi.
- Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Bayat, A. H. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bozkurt, S. (1989). IV. Murat'ın Saray Hekimi Emir Çelebi'nin En-muzecü't-Tıbb Eserinde Dahili Hastalıklar (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Bursalı M. Tahir (1342). *Osmanlı Müellifleri* (Cilt. 3). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Cevrî İ. Çelebi. *Dîvân*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu. 06 Mil Yz FB 382.
- Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Ansiklopedisi* (2001) (Cilt. 5) (Haz: A. R. Karabulut ve A. T. Karabulut). Kayseri: Akabe Kitabevi.
- Emecen, F. (2016). Receb Paşa (topal). *TDV İslam Ansiklopedisi*. EK-2, 423-425.
- Emir Çelebi. *Enmûzecü't-Tıbb*. İstanbul Üniversitesi Ktp. No. 7054.
- Emir Çelebi. *Enmûzecüt't-Tıbb*. İstanbul Üniversitesi Ktp. No. 7043.
- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Antalya Tekelioğlu Ktp. No. 504, 128a-140b.
- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Köprülü Ktp. No. 958/1, 368a-385b.
- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Selim Ağa Ktp. No. 1/863, 294a-310b.
- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Koleksiyonu. No. 1/2457, 321b-338b.

- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan. No. 1/342, 366b-383b.
- Emrî Dîvânı*. (Haz: M. A. Y. Saraç). Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78368/emri-divani.html> Erişim Tarihi: 10.10.2020
- Erdemir, A. D. (1995). Emîr Çelebi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11, 129-130.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*. (1314) (Cilt. 1). Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Eyice, S. (1992) Balkapanı Hanı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41, 33-34.
- İbn-i Sina (2017). *El-Kânûn fi t-Tıbb*, (Cilt. 1) (Çev: E. Kâhya). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (Edt.) (1984). *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- İhsanoğlu, E. (Edt.) (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi* (Cilt. 1). İstanbul: IRCICA.
- İnalçık, H. (2012). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık, H. (2015). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim* (Cilt. 2). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kahraman, S. A. (2015). *Şükûfenâme-Osmanlı Dönemi Çiçek Kitapları*. İstanbul: İBB Kültür AŞ Yayınları.
- Kâhya, E. (1982). *Üroloji Tarihi*. Ankara: Alkan Matbaası.
- Karaçelebizâde A. Efendi. *Ravzatü'l-Ebrâr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya. No. 3206.
- Kâtip Çelebi (1287). *Fezleke (Türkçe)* (Cilt. 2). İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası.
- Kâtip Çelebi (2014). *Keşfü'z-Zunûn* (Cilt. 2) (Çev: R. Balcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kâtip Çelebi (2007). *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfârî'l-Bihâr (Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan)* (Haz: O. Ş. Gökyay). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Kurdoğlu, V. B. (1967). *Şâir Tabîbler*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Mehmed Süreyya (1308). *Sicill-i Osmanî* (Cilt. 1). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mehmed Süreyya (1311). *Sicill-i Osmanî* (Cilt. 4). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mısır millî kütüphanesi Türkçe yazmalar kataloğu (Fihrisü'l-Mahtûtât et-Türkiyye el-Osmâniyye) (1870-1980)* (1987). (Cilt. 1). Kahire: The General Egyptian Book Organization.
- Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (Fihrisü'l-Mahtûtât et-Türkiyye el-Osmâniyye) (1870-1980)* (1992). (Cilt. 4). Kahire: The General Egyptian Book Organization.
- Mîr Hidayet Hisari (1384). *Türkçe Kadîm Tıbbî Kitaplar*. Tahran: Endişe No.
- Muhammed b. Ahmed el-Ubeydî. *Netâicü'l-Ezhâr (Tezkire-i Şükûfeciyân)*. Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye Koleksiyonu. No. 4079.
- Mustafa Naîmâ (1281). *Tarih-i Naîmâ* (Cilt. 3) İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Nev'îzâde Atâyî (2017). *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletî's-Şakâ'ik* (Cilt. 2) (Haz: S. Donuk). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Özcan, N. (1989). Ahmed Vefki Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2, 158.
- Parmaksızoğlu, İ. (1968). Emir Çelebi. *Türk Ansiklopedisi*. 15, 155.
- Saraç, M. A. Y. (1995). Emrî, Emrullah. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11, 164.

- Solakzâde M. H. Çelebi (1297). *Solakzâde Tarihi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Sülün, M. (1997). Harâllî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16, 96-97.
- Şehsuvaroğlu, B. N., Demirhan A. E. ve Güreşsever, G. C. (1984). *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık.
- Şeyhî Mehmed Efendi (2018). *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ (Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli)*. (Cilt. 1) (Haz: R. Ekinci). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi (Kadrî) Efendi Tarihi (2003). (Cilt. 1) (Haz: Z. Yılmaz). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uludağ, O. Ş. (1341). *Beş Buçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Uludağ, O. Ş. (2010). *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uludağ, S. (1991). *Fahrettin Râzî*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Unan, F. (2004). *Mevleviyet*, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29, 467-468.
- Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi (2017). *Zeyl-i Şakâ'ik* (Haz: R. Ekinci). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yavuz, Y. Ş. (1995). *Fahreddin er-Râzî*. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12, 89-95.
- Yüksel, A. T. (2017). *İslâm'da Bilim Tarihi*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 25.09.2020 Kabul/Accepted: 12.11.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 113-134

ANADOLU AJANSININ TÜRK RADYOCULUĞUNA KATKILARI

Hilmi BENGİ¹

Öz

Türkiye’de radyoculuk alanındaki ilk denemeler 1920’lerde başlamış, profesyonel anlamda radyo yayıncılığına 1927 yılında geçilmiştir. İlk radyo yayını devlet tarafından değil, devlet desteğiyle kurulmuş bir anonim şirket tarafından yapılmıştır.

Türkiye’de 10 yıl süre ile radyo yayıncılığı yapma izni verilen Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi 6 Ocak 1926 tarihinde kurulmuştur. Şirketin en önemli ortaklarından biri 1920’de Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından kurulan, 1925’te Anonim Şirket haline getirilen Anadolu Ajansı (AA)’dır. Başlangıçta Türk Telsiz Telefon AŞ’nin Yönetim Kurulu Başkanı ile Başkan Yardımcısı aynı zamanda Anadolu Ajansının da Yönetim Kurulu üyeleridir. Şirketin üçüncü yılında her iki kurumda da yönetim değişmiş, başlangıçtaki aktif ilişkinin yerini daha mesafeli bir duruş almıştır. Yaklaşık iki yıl daha her iki kuruluşun finansal sorunları yüzünden inişli çıkışlı devam eden ilişki, daha sonra tamamen pasif bir hale bürünmüştür. Bununla birlikte AA’nın başından beri var olan habercilik hizmeti aksamadan devam etmiş, hatta şirket sonrasında daha da gelişmiş, bu hizmet dolayısıyla radyo bültenleri “Ajans” diye anılır olmuştur.

Anadolu Ajansı Türkiye’de özel radyoculuğun başlaması ile birlikte Radyo Anadolu adıyla yeni bir radyo girişiminde bulunmuşsa da bu deneyim de maddi sorunlar yüzünden başarılı olamamıştır. Ancak Ajans, radyolara özel haber bülteni uygulaması ile Türk radyoculuğuna olan katkılarını sürdürmüştür.

Bu makale, Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu Kararları, Cumhurbaşkanlığı Arşivi ve dönem basını taranarak ve konu ile ilgili bilimsel çalışmalar gözden geçirilerek hazırlanmıştır. Böylece Ajansın Türk radyoculuğuna katkıları ağırlıklı olarak birinci el kaynaklar üzerinden aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Ajansı ve Türk Telsiz Telefon Şirketi, AA ve TTTAŞ, Anadolu Ajansı ve Radyo, AA ve Radyo, Türkiye’de Radyoculuğun Başlaması, ARG, Radyo Anadolu.

Contributions of Anadolu Agency to Turkish Radio Broadcasting

Abstract

The first radio experiment began in the 1920s in Turkey. Professional radio broadcasting started in 1927. The first radio broadcast was not made directly by the state, but by a state-sponsored joint stock company.

The first radio broadcast license in Turkey was given to a private company. This company is the Turk Telsiz Telefon AŞ (Wireless Telephone Company), which was established on January 6, 1926. One of the most important partners of the company is Anadolu Agency (AA), which was founded by Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) in 1920 and became a joint stock company in 1925, a hundred years before the preparation of this article. AA's partnership in this foundation was active for the first 5 years. Later, this relationship was weakened due to financial problems. However, AA's contribution to Turkish radio broadcasting continued by providing news services. Due to this service, radio bulletins were called "Agency" among the public.

¹ Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Rektör Danışmanı, hilmibengi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0527-138X

When the establishment of private radios became legal in the 90s, Radyo Anadolu was established by Anadolu Agency. This attempt was also not successful. However, the Agency continued to contribute to radios with the news bulletins it always prepared.

This article has been prepared using mainly primary sources, Anadolu Agency Board of Directors resolutions, Presidential Archive and the press of the period were examined.

Keywords: *Anadolu Agency and Wireless Telephone Company, Anadolu Agency and "Türk Telsiz Telefon AŞ", Anadolu Agency and Turkish Radio Corporation, Anadolu Agency and Radio, Wireless Telephone Company, History of Turkish Radio, Start of Radio Broadcasting in Turkey, Radio Anadolu.*

Giriş

Radyo, dünya nüfusunun yüzde 95'ine ulaşabilme kapasitesiyle günümüzde dünyanın en yaygın kitle iletişim aracıdır. Yayıncılık yönüyle değerlendirildiğinde özellikle televizyona göre çok daha basit ve ucuz bir verici ile düşük maliyetlerle dinleyicisine ulaşım sağlayabilmektedir. Dinleyici açısından bakıldığında ise taşınabilme özelliği olan, büyük maliyetler gerektirmeyen, elektrik bulunmayan ortamlarda da çalışabilme özelliğine sahip, günümüzde internetin yardımıyla hem hacim olarak daha da küçülebilen, mobil telefonlarda, akıllı saatlerde bir uygulama haline gelen, dünyayı cebimize sığdıran bir aygıttır radyo. Televizyonun icadından sonra etkisini yitireceği ileri sürülmesine rağmen radyo, fiyat, taşınabilir olma ve kolay erişilebilme avantajlarıyla varlığını sürdürmüştür. Sosyal medyanın konvansiyonel medyayı tehdit edecek kadar palazlandığı günümüzde radyo, internetin sağladığı imkânları da kullanarak direncini korumakta, varlığını ve etkisini sürdürmeyi başarmaktadır.

Radyonun, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru, İtalyan Guglielmo Marconi tarafından icat edildiği kabul edilirse de birçok buluş gibi radyonun keşfinde de doğduğunda bir Osmanlı vatandaşı olan Sırp Nicola Tesla'nın imzası olduğundan söz edilir. (Öz, 2018, s. 43) İlk programlı radyo yayını Kasım 1920'de Amerika'da Pittsburg'da KDKA adlı istasyonda yapılmıştır. Radyo yayınları Amerika'dan sonra hızla diğer ülkelere de yayılmıştır. İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği 1922 yılında, Almanya ise 1923 yılında yayınlara başlamıştır (Aziz 2013, s. 39).

Türkiye'nin de radyo yayınına başladığı 1927 yılında radyo yayınları tüm dünyaya yayılmıştır. Radyodan, 2. Dünya Savaşı sırasında özellikle Almanlar tarafından bir propaganda aracı olarak yararlanılmıştır. Savaşın ardından Birleşmiş Milletler tarafından da 13 Şubat 1946'da bir radyo istasyonu kurulmuştur. Daha sonra UNESCO tarafından Dünya Radyo Günü olarak ilan edilen bu tarihte her yıl farklı temalarla tüm dünyada yapılan etkinliklerle radyonun hayatımızdaki yeri ve önemi hatırlanmaktadır.

Türkiye'de profesyonel anlamda radyo yayıncılığı için ilk girişim, şirket yapısına geçtiği 1925 yılında Anadolu Ajansı tarafından yapılmışsa da bu gerçekleşmemiş; bir yıl sonra, sadece bu amaçla AA'nın da iştiraki ile Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi (TTTAŞ) kurulmuştur. Devletten aldığı 10 yıllık imtiyazla bir yayıncı kuruluş tekeli durumunda olan TTTAŞ, özel tüzel kişiliğe sahip bir kuruluş olarak oluşturulmuştur. Bununla birlikte şirketin

kurumsal ortakları Türkiye İş Bankası ve Anadolu Ajansı (AA) kuruluşları ve hisse durumları itibariyle “*milli kurumlar*”dır. TTTAŞ’ın ikisi milletvekili olan bireysel ortakları da hükümetin itimat ettiği isimlerdir. Benzer yöntem, TTTAŞ’den bir yıl önce Anadolu Ajansı’nın şirket haline getirilmesi sırasında da uygulanmıştır.

Milli Mücadele sırasında yeni Türk devletinin milli haber kuruluşu olarak 6 Nisan 1920’de Hey’eti Temsiliye Reisi Gazi Mustafa Kemal tarafından kurulan Anadolu Ajansı, 1925 Mart’ında Anonim Şirket haline dönüştürülürken, hisselerinin yarısını dönemin Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü (Aras) Bey almış¹; diğer yarısı ise yönetim kurulunu oluşturan, idarenin itimat ettiği gazeteci kökenli milletvekilleri ve diğer kurucular arasında pay edilmiştir.² Dolayısıyla Anadolu Ajansının statüsünün, Türk Telsiz Telefon AŞ’nin kuruluş yapısında ilham kaynağı oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. AA gibi TTTAŞ de bir devlet kurumu olarak değil, hukuken özel tüzel kişilik statüsünde bir müessese olarak vücuda gelmiştir. Ancak “*itimada mazhar*” kişiler tarafından oluşturulan bu “*özel şirket*”in hükümet nezdinde “*özel*” bir yeri vardır; 10 yıl süreyle yayın imtiyazı verilerek kollanıp gözetilen şirkete, dara düştüğünde maddi destek sağlanmıştır.

Ülkemizde radyonun tarihsel gelişimi ile ilgili çalışmalar sınırlıdır. Bu durum biraz da ilgili kurumlara dair orijinal belgelerin ya bulunmaması ya da tasnif edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Radyo yayınlarını başlatan Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi (TTTAŞ) imtiyaz süresi dolduktan sonra adeta buharlaşmıştır. Uygur Kocabaşoğlu da “*Şirket Devletinden Devlet Radyosuna*” adlı çalışmasında birinci el kaynaklara ulaşmada yaşadığı güçlükten yakınmaktadır. Bu makalede, ülkemizde bir asırdır habercilik hizmeti veren Anadolu Ajansı’nın Türkiye’de radyoculuk faaliyetinin başlaması ve gelişmesindeki rolü ve Türk radyoculuğuna olan katkısı, Ajans arşivinde bulunan birinci el kaynaklarla açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma hazırlanırken, AA’nın 1926-1937 Genel Kurul ve Yönetim Kurulu kararları ve haberleri incelenmiş, diğer kamu kaynakları ve dönem gazeteleri taranmış; konu ile ilgili daha önce yapılmış bilimsel çalışmalar gözden geçirilmiştir. Ocak 1929’a kadar Osmanlı alfabesi ile yazılmış olan kararlar tarafımızdan okunmuş ve değerlendirilmiştir. Türk Radyoculuğunu başlatan şirketin en önemli ortaklarından olan Anadolu Ajansı’ndaki belge ve kayıtların gün yüzüne çıkarılmasıyla, bu alandaki bilimsel çalışmalarda eksik kalan bir parçanın tamamlanması amaçlanmıştır.

Türkiye’de İlk Radyo Yayıncılığı

Türkiye’de amatör telsizciler tarafından 1921’de başlatılan ilk radyo denemeleri iki yılda olgunlaşmış ve halka açık ilk radyo deneme yayını 19 Mart 1923 tarihinde Dârülfünûn (İstanbul Üniversitesi) Öğretmen Okulu’nun bodrumunda, davetliler ve basın huzurunda “*Telsiz telefon tecrübeleri*” adı altında yapılmıştır. Müzik yayını şeklindeki bu deneme yayını Dârülfünûn önünde toplanan halk tarafından dinlenmiştir. (Tevhîd-i Efkâr, 1923)

¹ Aras, daha sonra hisselerini Maliye Bakanlığı’na devretmiştir.

² Anadolu Ajansı’nın 11 kurucu ortağından 7’si ajansın ilk yönetim kurulunda görev almışlardır. Bunların da 5’i milletvekilidir. TTTAŞ’ın kuruluşunda da benzer bir yapı söz konusudur.

Türkiye’de profesyonel anlamda ilk radyo teşebbüsü bu amatör radyoculuk deneyimlerinden kısa bir süre sonra başlamıştır. Bu girişime öncülük eden milli mücadele döneminde ağabeyleri Celal Nuri ve Suphi Nuri Beylerle İleri gazetesini çıkarmış olan (1918-1924) karikatürist, gazeteci Sedat Nuri (İleri) Bey’dir. Aynı zamanda girişimci bir mühendis olan İleri, 1926 yılında telsiz meraklısı akrabası emekli muhabere Yüzbaşı Hayrettin’e, (Hayreden) İş Bankası ve Anadolu Ajansı ile kurduğu temaslardan olumlu sonuçlar aldığını bildirmiştir (Yazıcı, 2000, s. 1). Dönemin şartları göz önüne alındığında kabine içinde bile radyo kurulmasına muhalefet edenlerin olduğu bir sırada Anadolu Ajansı ve İş Bankasının Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal ve Başbakan İsmet Paşaların muvafakatini almadan böyle bir girişime destek olma kararı alacaklarını sanmıyoruz. Zira İş Bankası’nın başında Umum Müdür sıfatıyla Gazi Mustafa Kemal’in yakın arkadaşı Mahmut Celal (Bayar) Bey bulunmaktadır. Anadolu Ajansı’nın o tarihteki yönetim kurulu üyelerinin çoğunluğunu Gazi’ye yakınlıkları ile bilinen gazeteci kökenli milletvekilleri oluşturmaktadır. Meclis-i İdare Reisi (Yönetim Kurulu Başkanı) Kars Mebusu Ağaoglu Ahmet Bey’dir. İdare Meclisi İkinci Reisi Mahmut Bey (Soydan) Siirt, âzalardan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey Mardin, Falih Rıfkı (Atay) Bey Bolu, Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey Afyonkarahisar mebusudur. Diğer üyeler de Ajans Müdür-i Umûmisi (Genel Müdürü) Alâettin Bey ve İstanbul Mümessili Ethem Hidayet (Akımsar) Bey’dir.

Bu konuda köklü bir girişim başlatmanın ancak devlet desteği ile olabileceği görüşünden hareketle konu Hayrettin Bey tarafından Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’e açılmış ve Cumhurbaşkanı da derhal istasyon kurulması talimatını vermiştir. Başbakan İsmet Paşa (İnönü) ve İçişleri Bakanı Cemil (Uybadın) Bey de radyo yayınlarının başlatılmasına destek olmuşlardır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 48).

Radyonun Yasal ve Teknik Altyapısı

Bu alanda o dönemde telgraf hatları üzerinden radyo yayını yapıldığı için Telgraf ve Telefon Kanununun çıkarılması ilk adımı oluşturmuştur. 406 sayılı Kanunun birinci maddesinde; Türkiye Cumhuriyeti sınırları dâhilinde telgraf, telefon tesis ve işletmesinin hükümetin “*taht-ı inhisarında*” olduğu, bu tekelin uygulama yetkisinin ise sadece PTT idaresine tevdi edildiği belirtilmiştir. Kanunun özellikle 2. ve 3. maddeleri telgraf, telsiz ve telefon istasyonlarının yapımı ve işletilmesi için söz konusu tekelden muafiyet şartlarını düzenlemektedir. İkinci maddenin son fıkrasında “*telsiz telefon*” ifadesinin geçmesi, telgraf ve telefon altyapısı hazırlanırken radyo yayınlarının da dikkate alındığını göstermekte, bu amaçla kurulacak şirketlere imtiyaz devrine kapı aralanmaktadır (Resmi Cerîde, 1924).

Nisan 1924’te telsiz, telefon ve telgraf tesisi için önemli bir yatırım yapılmıştır. “*Bir telsiz tesisatı vücuda getirmek ve telefon şebekesi yapılmak ve telgraf binası inşa edilmek*” üzere bir milyon lira tahsisat ifâsına dair *lâyiha-i kanuniye* (kanun tasarısı) İcra Vekilleri Hey’eti (Bakanlar Kurulu) tarafından 13 Nisan 1340 (1924) tarihinde kabul edilmiştir (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [CA] 1924a). Her ne kadar

bu kararnamede o zamanki adıyla “*telsiz telefon*” yayınından söz edilmiyorsa da bu yatırım, radyo için de teknik altyapı hazırlamıştır.

Radyo kurulması için atılan ilk adım bir yönetmelik hazırlanması olmuştur. Dahileye Vekâletinin (İçişleri Bakanlığı) 27 Temmuz 1340 (1924) tarihli ve Posta Telgraf Müdüriyet-i Umûmî'sinin 374 sayılı tezkere ile sunduğu talimatname 25 Ağustos 1340 (1924) tarihinde İcra Vekilleri Hey'eti (Bakanlar Kurulu) tarafından 830/167-13 sayı ile kabul edilmiştir (CA, 1924b).

Radyo için en önemli adım, Şubat 1925'te 554 sayılı “*Telsiz Tesisi Hakkında Kanun*”un çıkarılmasıdır. Kanun ile Ankara'da büyük bir telsiz istasyonu inşası için 800 bin liralık bölümü 1925 yılında kullanılmak üzere toplam 2 milyon 250 bin liralık kaynak ayrılmıştır (Resmi Cerîde, 1925). 554 sayılı Telsiz Telefon Kanununun yürürlüğe girmesi ile hukuki altyapı tamamlanırken teknik yatırımlar da devam etmektedir. Telsiz istasyonu ve ülke dahilinde telsiz şebekesi tesisini öngören yasa uyarınca Ankara ve İstanbul'da kurulacak radyo istasyonlarının işletmesi için Posta Telgraf Telefon Müdüriyet-i Umûmiye'sinde bir komisyon oluşturulmuştur. Açılan ihaleye katılan beş firmadan üçü, komisyonca hazırlanan şartnamedeki özellikleri taşımadıkları için elenmiştir. Almanların Siemens firması ile Fransızların radyo şirketi arasındaki ihale yarışını Fransız TSF (Compagnie Générale de la Télégraphie Sans Fil) firması kazanmıştır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 34). İhalenin ardından Fransız Radyo şirketi TSF ile sözleşme yapılmıştır. 1 Mart 1926'da Ankara'da Babaharman'da (bugünkü adıyla Telsizler), telsiz telgraf çelik anten direklerinin temeli atılmış, aynı dönemde İstanbul'da Osmaniye'de (bugünkü adıyla Hasdal) verici yapımına başlanmıştır. Vericilerin inşası iki yıl sürmüştür. Başlangıçta her iki istasyondaki vericiler 5 KW'lık güce sahiptir.

Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi

Telsiz Tesisi Hakkında Kanunun çıkmasının ardından ilk radyo yayın girişimi Anadolu Ajansı tarafından yapılmıştır. Bu amaçla Anadolu Ajansının 1 Mart 1925 tarihli “*nizamnâme-i dahili*”sinin şirketin uğraş alanlarını belirten birinci maddesinin ilgili bölümüne bir başka değişikliğin yanı sıra, halkı aydınlatmak amacıyla “*telsiz telefonla haberler, nutuklar, konserler vermek ve verdirmek*” şeklinde bir cümle eklenmesi için Ticaret Bakanlığına başvurulmuştur. Bakanlık bu tüzük değişikliğini Bakanlar Kuruluna iletmış, “*İcra Vekilleri Hey'eti*” ise 31 Mayıs 1341 (1925) tarihli toplantısında değişiklik talebinin ilk bölümünü kabul ederken radyo yayını ile ilgili cümleyi “*tayyetmiş*”, metinden çıkarmıştır (CA, 1925).

Anadolu Ajansının doğrudan radyo kurması talebini reddeden Hükümetin başka hesapları vardır. Çok geçmeden, 6 Ocak 1926'da yine Anadolu Ajansının öncülüğünde, münhasıran radyo yayıncılığı ile uğraşacak Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi, Bakanlar Kurulunun onayı ile resmen kurulmuştur. Bazı kaynaklarda şirketin Türkiye İş Bankası ile birlikte Fransız TSF firmasının iştirakiyle kurulduğu ileri sürülmektedir (Doğaner, 2002 s. 377). Bu tez, o dönemde ABD İstanbul Başkonsolosluğu tarafından hazırlanan 27 Mayıs 1927 tarihli rapora dayanmaktadır (Arvas, 2018, s. 418). Oysa Fransız firması radyo istasyonlarının yayına hazır hale getirilmesi işini üstlenmiş, ancak yayın tekelini alan TTTAŞ'in ortakları arasında yer almamıştır. Şirket gerek kurumsal gerekse bireysel tüm ortaklarıyla milli bir

şirkettir. Şirketin kurumsal ortaklarından biri Türkiye İş Bankası, diğeri ise Anadolu Ajansı'dır.

Anadolu Ajansı'nın Türk Telsiz Telefon Şirketi'ne kurucu ortak olarak katılması Yönetim Kurulu'nun şirket tüzüğü'nün onaylanmasından üç gün önce yaptığı toplantıda aldığı kararla gerçekleşmiştir. Anadolu Ajansı Yönetim Kurulunun, Meclis-i İdare Reisi Kars Milletvekili Ağaoğlu Ahmet Bey'in başkanlığında üyeler Mardin Milletvekili Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Afyonkarahisar Milletvekili Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Bolu Milletvekili Falih Rıfkı (Atay) ile Genel Müdür Alâeddin Bey'in katılımı ile 3 Ocak 1926 tarihli toplantısında alınan kararların ikinci maddesi bu konudur. Meclis-i İdare Reis Vekili Siirt Milletvekili Mahmut (Soydan) Bey'in katılmadığı yönetim kurulu toplantısında alınan kararda, telsiz telefon tesisi ve malzemeleri ile ilgili olarak İçişleri Bakanının imzası ile Bakanlar Kurulu'na gönderilen sözleşmeye atıfta bulunulmuştur. Kararda şirketin hisse dağılımında İş Bankası ve Anadolu Ajansı'na düşen payların yüzde 40'ar olduğu, kalan yüzde 20 hissenin ise şahsî girişimcilerde bulunduğu belirtilmiştir. AA Yönetim Kurulu, Anadolu Ajansı "Meclis-i İdare âzalarından" Bolu Milletvekili Falih Rıfkı (Atay) Bey ile İstanbul Temsilcisi Edhem Hidayet (Akımsar) Beylerin Anadolu Ajansı'nu temsilen yeni kurulan Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi'nde de yönetim kurulu üyesi olarak görev almalarına toplantıya katılanların oy birliği ile karar vermiştir.³

Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi'nin kuruluşuna ilişkin "Nizamname-i Dahiliye" 6 Ocak 1926'da Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir. Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi'nin (TTTAŞ) tüzüğü'nü onaylayan kararnamede şirketin amacı şöyle belirtilmiştir:

Telsiz telefon mürsile ve ahize istasyonları tesis, gece ve gündüz müteaddid defalar telli ve telsizle istihbaratı neşir, ilmî ve iktisadî neşriyatı ile ahâlinin müktesebâtını tezyîd ve mûsikî terennümatile halkın bedîî hissiyâtını ve ihtiyâc-ı san'atını tatmin ve umumî istima' (dinleme) salonları ve merkezleri tesis, hususi bir kurs ihdasile telsiz telefonculuğu neşir ve tamim ve bu hususlara müteferri' bil umum muamelatı ve icabında telefonculuğa ve saireye aid diğere muamelat-ı ticariye ve sınaîye ve fenniyeyi îfa eylemek.

Bakanlar Kurulu, yapılan düzeltme ve düzenlemelerin ardından tüzüğü'nü aldığı son şekli 6 Ocak 1926'da yayınlanan 2994 sayılı kararname ile onaylamıştır. Onaylanan tüzüğe göre "Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi"nin merkezi Ankara, süresi 26 yıl, sermayesi 150 bin Türk Lirasıdır. Kararnamede bu sermayenin yüzde onunun temin olunduğunu bildiren banka mektubu ve itibar senedinin de incelendiği kaydedilmektedir. (CA, 1926a)

³ AA Meclis-i İdaresinin 3 Kânunusâni (Ocak) 1926 Pazar günü yapılan 36. içtimânda alınan kararların konumuzla ilgili ikinci maddesi şöyledir:

"Türkiye Cumhuriyeti dahilinde tesis olunacak olan telsiz telefon tesisat ve levâzımâtı hakkında Dahiliye Vekâlet-i Celîlesiyle imza ve Hey'et-i Vekîle'ye sevk edilen mukavelename mucibince %40 İş Bankası'na, %40 Anadolu Ajansı'na ve % 20 müteşebbislerine ait olmak üzere teşkil edilen Şirket'e Ajans nâmına Meclis-i İdare âzasından Bolu Mebusu Falih Rıfkı Bey ile Ajans'ın İstanbul Mümessili Edhem Hidayet Beyin, Telsiz Şirketi Meclis-i İdaresine âza intihabı müttefikane kabul edildi." (Anadolu Ajansı 1 numaralı Meclis-i İdare Karar Defteri)

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın onayı Başvekil İsmet (İnönü) Paşa'nın ve kabine üyelerinin imzasını taşıyan Başbakanlık kararnamesinden anlaşıldığına göre Ticaret Bakanlığı, şirketin "dahili nizamnamesinde" bazı "tadilat ve tashihat" yapmıştır.

Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketinin (TTTAŞ) açıklanan hisse dağılımında Yönetim Anadolu Ajansı'nın pay oranı yüzde 30 olarak kaydedilmiştir. Oysa Anadolu Ajansı TAŞ Yönetim Kurulunun bu konuda 3 Ocak'ta aldığı kararda bu oran yüzde 40 olarak belirtilmişti. Yine bu kararda adı yönetim kuruluna teklif edilenler arasında zikredilmemesine rağmen, TTTAŞ'nin kurucuları arasında Anadolu Ajansı'nı temsilen Siirt Milletvekili ve Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu Başkan Vekili Mahmut (Soydan) Bey de yer almıştır. AA Yönetim Kurulu'nun Ajansı temsilen TTTAŞ yönetim kurulunda görevlendirdiği Falih Rıfki (Atay) Bey ise yeni şirkette şahsı adına hissedar olmuştur. Kanaatimizce kararnamede kastedilen düzenlemeler AA'nın hisse oranının yüzde 40'dan 30'a düşürülmesi ve Falih Rıfki'nin da katıldığı şahıs hisselerinin yüzde 10 daha artırılmasına ilişkindir. Büyük ihtimalle bu değişiklikte Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in etkisi vardır.

"Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi" adıyla kurulan şirketin kurumsal ortakları, 60.000,- TL'lik payla (yüzde 40) Türkiye İş Bankası ve 45.000,- TL'lik payla (yüzde 30) Anadolu Ajansı Türk Anonim Şirketi'dir. Kurucu olarak İş Bankasını Umum Müdürü ve İzmir Milletvekili Mahmut Celal Bey (Bayar), Anadolu Ajansı'nı da Meclis-i İdare Reis Vekili ve Siirt Milletvekili Mahmut (Soydan) temsil etmektedir. Hisselerin yüzde 30'una tekabül eden kalan 45.000,- TL'lik pay ise Gümüşhane milletvekili Cemal Hüsnü (Taray), Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu üyesi ve Bolu Milletvekili Falih Rıfki (Atay) ve tüccar Sedat Nuri (İleri) arasında dağılmıştır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 38).

TTTAŞ Yönetim Kurulu ise şu isimlerden oluşmuştur:

Başkan: Siirt Milletvekili ve Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu Başkan Vekili, aynı zamanda İş Bankası'nın kurucularından Mahmut (Soydan),

İkinci Başkan: Bolu Milletvekili ve AA Yönetim Kurulu Üyesi Falih Rıfki (Atay),

Murahhas Âza: Sedat Nuri (İleri),

Üyeler: İş Bankası İstanbul Şube Müdürü Muammer (Eriş) ile Anadolu Ajansı İstanbul Temsilcisi ve Yönetim Kurulu Üyesi Edhem Hidayet (Akımsar).

Görüldüğü üzere, kuruculardan üçü milletvekilidir ve bunlardan ikisi Yönetim Kurulunda da görev almıştır. Gerek kurucu ve gerekse yönetim kurulu üyesi olarak şirkette görev alan kişiler aynı zamanda devrin iktidarına yakın isimlerdir.

Sermayesindeki payı yüzde 40'tan 30'a düşürülmesine rağmen Türk Telsiz Telefon Şirketi'nin yönetiminde etkin güç Anadolu Ajansı'dır. AA Yönetim Kurulu'nun ilk aldığı kararda yalnızca Falih Rıfki ve Edhem Hidayet Beylerin adı zikredilmesine rağmen İş Bankasını da temsil eden Mahmut (Soydan) Bey'in kurucu sıfatıyla yönetim kuruluna girmesi ile yeni şirketin üst yapısında AA ile bağlantılı kişi sayısı üçe çıkmış olmaktadır. Buradan

hareketle Türkiye’de radyoculuğun başlamasında AA’nın lokomotif rolü üstlendiği söylenebilir.

Kurulmasından yedi ay sonra Bakanlar Kurulu’nun 8 Ağustos 1926 tarih ve 3970 sayılı kararı ile Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketine 10 yıl süreyle Türkiye’de yapılacak radyo yayın imtiyazı verilmiştir (CA, 1926b).

TTTAŞ’ye 10 yıllık süre ile radyo yayın tekelini tanıyan “Türkiye Cumhuriyeti Havza-i Hükümeti Dahilinde Telsiz Telefon Mürsile ve Ahize İstasyonları İşletme Ruhsatnamesi”ne ilişkin sözleşme, Bakanlar Kurulunun onayından tam bir ay sonra, 8 Eylül 1926’da Ankara’da Anadolu Ajansı binasında imzalanmıştır. Sözleşmeye hükümet tarafından Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı) ve Tekirdağ Milletvekili Mehmet Cemil Bey (Uybadın), Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi tarafından ise İş Bankasını temsilen Umum Müdür ve İzmir Milletvekili Mahmut Celal (Bayar), Anadolu Ajansı adına Meclis-i İdare Âzası ve Bolu Milletvekili Falih Rıfkı (Atay) ve şirket ortaklarından tüccardan mühendis Sedat Nuri (İleri) imza atmışlardır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 37). Böylelikle TTTAŞ’ye radyo yayın imtiyazı için verilen 10 yıllık süre 8 Eylül 1926’dan itibaren başlamıştır.

Türkiye’de ilk radyo yayıncılığının devlet tarafından değil, özel tüzel kişiliği haiz bir şirket tarafından yapılmasının özellikle tercih edilmiş bir yöntem olduğu söylenebilir. Bunda dünya kamuoyundaki genel trende uyum sağlama düşüncesinin etkili olduğu kanaatindeyiz. Devlet eliyle yapılan yayınların “propaganda” olarak algılanmasını göz önüne alan o dönemin devlet ricalinin, böyle bir algının oluşmasını önlemek ve “tarafsızlık” görünümü vermek için daha önce BBC’de uygulanan böyle bir yöntemi tercih ettiği düşünülebilir. Yayıncıyı yapan şirket özel şirkettir ama elbette şirketin arkasında bir siyasi destek söz konusudur. Anadolu Ajansı’nın şirketleşmesinde de Ajansın daha tarafsız ve bağımsız bir yayın yapan kuruluş haline dönüştürülmesi düşüncesi etkili olmuştur (Bengi, 2012, s. 306). Tabii ilk haber ajansında olduğu gibi ilk radyoculuğun nasıl bir statü ile başlayacağı kararında devlet idaresindeki gücü ve otoritesi tartışılmaz olan Gazi Mustafa Kemal’in rolü önem arz etmektedir.

Radyonun Yayına Başlaması

Radyo vericilerinin sahibi olan Posta Telgraf ve Telefon İdaresi radyo yayınlarına da ev sahipliği yapmıştır. Önce İstanbul Radyosu 6 Mayıs 1927’de Sirkeci’deki Büyük Postaneden, kapı üzerine yerleştirilen cihazdan yapılan müzik yayını ile başlamıştır (Cankaya, 2000, s. 16). Postanenin radyoya ayrılan iki odasından biri stüdyo olarak kullanılmış, diğeri ise teknik oda olarak hazırlanmıştır. O zaman için henüz radyo alıcı cihazları yaygın değildir; postane binasından yapılan yayın hoparlörden dışarıya aktarılmaktadır.⁴ Ankara Radyosunun yayına ne zaman başladığı konusunda net bir bilgi yoktur. 1927 yılı Mayıs’ında yayına hazır hale

⁴ Cumhuriyet gazetesine göre ilk yayın 5 Mayıs’ta yapılmıştır. Akşam, İkdam ve Milliyet gazeteleri ise ilk yayının 6 Mayıs’ta yapıldığını bildirmişlerdir. İstanbul Radyosunun ilk çalışanlarından Meclis-i İdare Umumî Kâtibi (Yönetim Kurulu Genel Sekreteri) Eşref Şefik ilk yayının 5 Mayıs’ta yapılmasının kararlaştırıldığını ancak Eyüp mezarlığının altından geçen kabloların kurtlar tarafından kemirilmesi yüzünden meydana gelen aksama sebebiyle yayının bir gün sonraya kaldığını anlatmaktadır. Türkiye’de radyo yayınının başlangıcını 6 Mayıs 1926 günü olarak kabul eden TRT, her yıl 6 Mayıs’ı radyo günü olarak kutlamaktadır.

getirilen Ankara vericilerinin açılışının yapıldığı 18 Kasım 1927 düzenli yayınların başlangıç tarihi olarak kabul edilebilir.

İstanbul Radyosunun 6 Mayıs 1927 Cuma gününe ilişkin ilk program akışı TTTAŞ Yönetim Kurulu Başkanı ve AA Yönetim Kurulu Başkan Vekili Mahmut (Soydan) Bey'in sahibi ve başmuharriri olduğu Milliyet gazetesinde yayınlanmıştır. Radyo program akışı, 7 Mayıs'ta da İkdam gazetesinde yer almıştır. Müzik ağırlıklı yayın akışında haberlere ayrılan 15 dakikalık sürede Anadolu Ajansı'nın haberleri yayınlanmaktadır.

Başlangıçta diğer gazeteler radyo yayınlarına gereken ilgiyi göstermemiştir. Bunda basın mensupları arasındaki meslekî rekabetin etkisi olabilir. TTTAŞ'nin Yönetim Kurulu Başkanı Mahmut Bey aynı zamanda Milliyet gazetesinin sahibi ve başyazarıdır. Dolayısıyla diğer gazeteler rakip durumundadır. Radyo yayın tekeli TTTAŞ'ye verilmiş olduğuna göre bir başka kişi ya da kuruluşun en azından on yıllık süreyle böyle bir faaliyete geçmesine imkân yoktur. Cumhuriyet gibi bazı gazeteler bu sebeple radyoya karşı mesafeli bir duruş sergilemişlerdir. Bu durum zaman zaman eleştirel boyutlara ulaşsa da basın, ilerleyen süreçte radyoya karşı duyarsız kalamamıştır. Hatta sadece İstanbul ve Ankara radyolarının değil, radyo cihazlarında dinlenebilen birçok ülkenin radyolarının program akışı gazetelerden duyurulmaya başlanmış, radyo için gazetelerde haftalık programların da yer aldığı sayfalar hazırlanmış, ayrıntılı radyo programı veren yayınlar çıkmıştır.

İstanbul radyosunun yayınları hem zaman açısından hem de çeşitlilik açısından oldukça sınırlıdır. İlk yıllarda yayın süreleri en fazla İstanbul'da 4,5 saat Ankara'da 3 saattir. Programlar teknik zorunluk sebebiyle akşam saatlerine sıkıştırılmıştır. Bunun sebebi de ilk yıllarda radyo yayınlarının telgraf haberleşmesinden arta kalan zamanlarda yapılmak durumunda kalınmasıdır. İmkânlar sınırlıdır, mekânlar yetersizdir. Ankara Radyosunun ilk stüdyosu Ulus'taki Ankara Postanesinin bir odasında oluşturulmuştur. Daha sonra Mızıka Okulu, Ankara Palas'ın alt katı gibi farklı mekânlara taşınan Ankara Radyosu, Opera ile Sıhhiye arasındaki, her yönü ile radyo için özel olarak yapılmış binasına taşınana kadar 9 yılda altı defa yer değiştirmek durumunda kalmıştır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 77). İstanbul Radyosu da 31 Ocak 1934'te Sirkeci'deki Büyük Postaneden Beyoğlu'ndaki Abbassador barının üst katına taşınmış; bu yüzden bir gün yayın yapamamıştır. Radyo yayınları daha sonra Galatasaray Postanesinde hazırlanan stüdyodan gerçekleştirilmiştir.

Şirketin Mali Sıkıntısı

İşletme ruhsatnamesine göre TTTAŞ'nin başlıca iki gelir kaynağı vardır. Bunlardan birincisi, radyo sahiplerinden her yıl alınacak "ruhsat bedeli"dir. Bu bedel ev ve ticarethanelerdeki alıcı cihazlar için yıllık 10,- TL, resmî daireler ve hayır kurumlarındaki alıcılar için de 5,- TL olarak belirlenmiştir. Tahsilatı PTT yapacak ve bunun karşılığı olarak da gelirin yüzde 30'unu alacaktır. Ruhsatnamenin 18. maddesine göre abone sayısı 15 bini aşığında PTT, elde edilen gelirin yüzde 50'sine sahip olacaktır. Ayrıca gayri safi abone gelirlerinin yüzde 5'i telgraf merkezlerine aktarılacaktır. Şirket mali sıkıntıya girince bu oran

net gelir üzerinden hesaplanmış ve yüzde 2,5'e düşürülmüşse de 1933'te şirketin durumunun düzeldiği gerekçesiyle yeniden yüzde 5'e çıkarılmıştır.

Şirketin ikinci gelir kaynağı "*damga resmi*" dir. Bu vergi radyo alıcılarının fabrika çıkış fiyatının yüzde 25'i oranındadır. (Kocabaşoğlu, 2010, s. 62) Damga resminden elde edilen gelirin tamamı şirkete kalacaktır.

Yurtdışından getirilen radyo alıcılarının pahalı olduğu ve ancak gelir düzeyi yüksek olanlar tarafından alınabildiği o günlerde, şirketin geliri de sınırlı düzeyde kalmıştır. TTTAŞ, radyo alıcı sayısını artırmak ve yaygınlaştırmak amacıyla gazetelere ilan vererek radyo alıcısı satanları bir birlik oluşturmaya davet etmiş ayrıca kendi bünyesinde şirket hissedarların koyduğu 20 bin lira sermaye ile "*Telsiz Telefon Pazarı*" adıyla bir limited şirket kurarak doğrudan radyo satış işine de el atmıştır. Ancak İş Bankası ve AA ile Falih Rıfki, Cemal Hüsnü ve Sedat Nuri Beylerin ortaklığı ile kurulan, Kâzım Refik Bey'in yönetimindeki Telsiz Telefon Pazarı Limited Şirketi başarılı olamamıştır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 69).

Radyonun gelirlerinin yetersizliği sebebiyle şirket ilk yıllarda büyük zorluk yaşamış ve zarar etmiştir. Bu yüzden şirketin feshi bile söz konusu olmuş zaman zaman radyonun yayını kesilmiştir. Özellikle 1929 yılında yaşanan büyük mali bunalım yüzünden radyo Şubat'tan Temmuz'a kadar yayın yaşamamıştır.

Anadolu Ajansı Belgelerinde TTTAŞ

TTTAŞ kurulduğunda Anadolu Ajansı TAŞ'nin "*Meclis-i İdare Reisi*" Kars Mebusu Ağaoglu Ahmet Bey'di. Yönetim Kurulunun diğer üyeleri ikinci başkan Mahmut (Soydan), üyeler Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Falih Rıfki (Atay), Ruşen Eşref (Ünaydın), Alâettin Bey ve Edhem Hidayet Bey (Akımsar) Beylerdi. Anadolu Ajansı TAŞ'nin 20 Ocak 1928 tarihinde yapılan genel kurulunda yönetim değişmiş, yeni yönetim kurulu müteakit mirliva (emekli general) Cemal (Teoman) Paşa, İş Bankası Genel Sekreteri Ahmet Hamit Bey (Eseniş), Dr. Ali Vahit Bey (Yaşat), Müdür-i Umûmî (Genel Müdür) Alaettin Bey ve Ajansın İstanbul Mümessili Edhem Hidayet (Akımsar) Bey'den oluşmuştur. "*Meclis-i İdare Birinci Reisliği*" ne Cemal Paşa, "*İkinci Reisliği*" ne ise Ahmet Hamit Bey getirilmiştir. Anadolu Ajansı TAŞ'nin yeni yönetim kurulunda önceki heyette yer alan "*mebus gazeteciler*" yoktur. Türk Telsiz Telefon AŞ'nin kuruluşunda Yönetim Kurulu Başkanı olan Mahmut Bey ve şahsı adına şirketin ortağı olan Falih Rıfki Bey de artık AA Yönetim Kurulu üyesi değillerdir. Ajansın 1928 yılı başından itibaren Yönetim Kurulu kararları incelendiğinde TTTAŞ'ye karşı duygusal bakışın yerini daha gerçekçi bir bakışın aldığı gözlenmektedir. AA'nın yeni yönetimi eski yönetim kadar müsamahakâr değildir. Bu yaklaşımda TTTAŞ'nin finansal sıkıntılarının payı vardır. Kaldı ki bu dönemde AA'nın da mali açıdan durumunun iyi olduğu söylenemez. Üstelik AA üzerinde bir de kamu ilanlarının dağıtımı için yine AA tarafından kurulmuş olan fakat umulan başarıyı sağlayamayan İlanat Şubesi'nin zarar etmesinin getirdiği ilave bir yük daha vardır.

AA'nın 1927 yılını kapsayan 2 numaralı Yönetim Kurulu defteri kurum arşivinde bulunmadığı için bu döneme ilişkin gelişmeler yeterince incelenememiş, Ajans'ın geçtiği

haberlerle yetinilmiştir. Ancak 1928-1931 yılları arasında yapılan AA Yönetim Kurulu toplantılarının en önemli gündem maddelerinden birini TTTAŞ oluşturmuştur. 1928 Nisan'ında "telsiz telefon şirketinin vaziyeti" gündemi ile yapılan üç Yönetim Kurulu toplantısında TTTAŞ'nin, Ajans İstanbul Temsilciliğine gönderdiği rapor ele alınmıştır. 15 Nisan 1928 Pazar günü yapılan 32. toplantıda bu raporları incelemeye başlayan kurul, incelemesini ertesi gün yapılan 33. toplantıda da sürdürmüş ancak bir karar almamıştır. Rapor karar defterine eklenmediği için içeriği hakkında bilgi edinilememiştir. Bununla birlikte yönetim kurulunun üç kez toplanmasını gerektirecek kadar önemli konunun, şirket tüzüğünde yapılacak değişiklik olduğu, 30 Nisan Pazartesi günü yapılan 36. toplantıda alınan karardan anlaşılmaktadır. Kararda "Türk Telsiz Telefon Şirketi'nin hükûmete teklif edilecek muaddel şekli hakkında müdâvele-i efkâr edilmiştir" denilmektedir. Konu, 2 Mayıs'ta yapılan 37. toplantıda alınan kararlarla biraz daha belirginleşmiştir:

Türk Telsiz Telefon Şirketi nizamnâmesinin bazı mevâddının tâdili hakkında vukû bulan teşebbüsün müsbet bir neticeye iktirânı (yaklaşması) hükûmetçe şâyân-ı tetkik görülmesine binâen ve mevzu (konulan) sermayenin tasvîbini temînen devam-ı faâliyeti zarûrî görülmüştür. Binâenaleyh ileride hisse-i iştirakin tezyîdinde mahsubu yapılmak üzere şimdilik İstanbul İş Bankası'nda Telsiz Şirketi'ne küşad edilecek (açılacak) olan beş bin liralık krediye Anadolu Ajansı nâmına kefâlet edilmesine karar verilmiştir.

Bu karardan anlaşıldığına göre AA Yönetim Kurulunu üç toplantı boyunca uğraştıran, TTTAŞ'nin devam edip ettirilmemesini bile akla getirten esas mesele, şirketin bozuk mali yapısıdır. Şirket tüzüğünde değişiklik konusunda hükümetten olumlu sinyal alınınca şirketin devam ettirilmesine karar verilmiştir. Bu durumun AA Yönetim Kurulu kararına "devam-ı faaliyeti zaruri görülmüştür" şeklinde yansımaları, şirketin devamı kararında hükümet tarafından gelen telkinin etkili olduğunu düşündürmektedir. Anadolu Ajansı, TTTAŞ'nin İş Bankası'ndan alacağı 5 bin liralık krediye de kefil olmaktadır.

Anadolu Ajansı TAŞ Yönetim Kurulunun 3 Temmuz 1928 tarihli 68. toplantısında alınan kararların üçüncü maddesi de TTTAŞ ile ilgilidir. Buna göre hükûmete sunulan şirket sözleşmesinde yapılması planlanan değişiklikler konusunda İstanbul Temsilcisi ve Yönetim Kurulu üyesi Edhem Hidayet (Akımsar) Bey'e yetki verilmiştir.

AA Yönetim Kurulu, TTTAŞ ile ilgili gelişmeleri görüşmek üzere Ağustos ayında da 4 kez toplanmıştır. 9 Ağustos 1928 Perşembe günü yapılan 75. toplantıda İstanbul Temsilcisi ve Yönetim Kurulu Üyesi Edhem Hidayet Bey tarafından gönderilen TTTAŞ Yönetim Kurulu kararları değerlendirilmiş, konu ile ilgili görüşmelere 11 Ağustos Cumartesi günü yapılan 76. toplantıda da devam edilmiştir. Toplantıda alınan kararda açık olarak zikredilmemekle birlikte "keyfiyyetin Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umûmiyesiyle Şûrâ-yı Deolet'te takip ve intâci karargâr olmuştur" ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla ele alınan konu, TTTAŞ hakkında açılan iflas davasıdır. AA Yönetim Kurulu'nun 15 Ağustos Çarşamba günü yaptığı 79. toplantıda Genel Müdür Alâettin Bey, Yönetim Kuruluna TTTAŞ tüzüğünde yapılacak değişiklik hakkında PTT Genel Müdürlüğü ile yürüttüğü temaslar hakkında bilgi vermiş, durumun

Şûra-yı Devlet'e bildirildiğini aktarmıştır. 28 Ağustos 1928 Salı günü yapılan 84. toplantıda ise TTTAŞ'den gönderilen rapor ve Falih Rıfkı Bey'in telgrafı değerlendirilmiş, içerik hakkında bilgi verilmemiştir.

Ajans Meclis-i İdaresi'nin 1 Eylül 1928 Cumartesi günü yaptığı 85. toplantısında ise AA Yönetim Kurulu, TTTAŞ'nin gerçek durumu hakkında yerinden bilgi almak üzere Yönetim Kurulu İkinci Başkanı Hamit Bey ile Genel Müdür Alâettin Bey'in İstanbul'a gönderilmesini kararlaştırmıştır. Hamit Bey, İstanbul'daki incelemelerini tamamladıktan bir hafta sonra Ankara'ya dönmüş; Ajansın 8, 10 ve 13 Eylül'de yapılan Yönetim Kurulu toplantılarında İstanbul'da yaptığı temaslar ve TTTAŞ'nin genel durumu hakkında bilgi vermiştir. Ayrıntılar kararlara yansımamış olmakla birlikte konu şirketin mali durumudur. Nitekim 24 Eylül Çarşamba günü yapılan 95. toplantıda TTTAŞ'nin İş Bankası İstanbul Şubesinden alınmasını talep ettiği 6 bin liralık krediye AA'nın kefil olması kararlaştırılmıştır. 27 Eylül'de yapılan 96. toplantıda ise Genel Müdür Alâettin Bey'in TTTAŞ'de yaptığı incelemelerle ilgili İstanbul'dan gönderdiği mektup değerlendirilmiş, içerik hakkında bilgi verilmemiştir. Alâettin Bey, İstanbul'dan Ankara'ya döndükten sonra 1 ve 3 Teşrinievvel (Ekim) tarihlerinde yapılan 97 ve 98. toplantılarda yönetim kuruluna TTTAŞ'deki incelemeleri konusunda şifahi bilgi vermiştir.

AA Yönetim Kurulunun 8 Ekim 1928 Pazartesi günü yapılan 100. toplantısında 9 Eylül'de oluşan TTTAŞ Yönetim Kurulu'nun yeni Başkanı Hamdi Bey tarafından gönderilen mektup ele alınmıştır. Mektupta, daha önce yüzde 25'i ödenmiş olan şirket sermayesinin kalan bölümünün de 15 Ekim 1928 tarihine kadar şirket veznesine ödenmesi istenmektedir.

TTTAŞ'nin 150 bin liralık sermayesi içinde AA'nın payı 45 bin lira olduğuna göre Ajans'tan bir hafta içinde ödenmesi istenen tutar 33 bin 750 lira olmalıdır. Oysa Anadolu Ajansı'nın 1928 yılı toplam bütçesi 15 Mart 1928 tarihli Yönetim Kurulu Kararına göre 128 bin lira olarak belirlenmiştir. Bu bütçe içinde "*konsorsiyum hisse-i iştiraki*" adı altında ayrılan ödenek 24 bin liradır. Dolayısıyla Ajansın o tarihteki mali imkânları çerçevesinde bütçede kaynağı olmayan yüklü bir ödemeyi hem de bir hafta içinde def'aten yerine getirebilmesi mümkün değildir. 11 Ekim'de yapılan toplantıda TTTAŞ'nin mektubu değerlendirilmiş, "*bizzarur*" (zorunlu olarak) sermayenin kalan miktarının ödenmesi kabul edilmiş olmakla birlikte talep edilen miktarın peyderpey ödenmesi yolu seçilmiştir. Bu karar doğrultusunda "*bilâhare tediye edilecek yüzde yetmiş beşten*" mahsup edilmek üzere 13 Ekim'de 2 bin, 18 Ekim'de bin, 10 Kasım'da bin 500, 12 Kasım'da 30 bin küsur, 29 Kasım'da 4 bin ve 24 Aralık'ta da 3 bin küsur lira ödenmesi kararlaştırılmıştır. Miktarı belli olmayan küsurat dışarıda tutulursa TTTAŞ'ye ödenmesi kararlaştırılan meblağ, toplam 41 bin 500 lirayı bulmaktadır. Sermayenin yüzde 25'inin daha önceden ödendiği belirtildiğine göre bu durumda ya gecikme dolayısıyla faiz tahakkuk ettirilmiş ya da sermaye artırımına gidilmiş olabilir. 2 Mayıs tarihli AA toplantısında "*mevzu sermayenin tasdiki*"nden söz edilmesi bir sermaye artırımını çağrıştırmaktadır. Ancak bu konuda net bir bilgi yoktur. Bir başka ihtimal de başka borç ya da ödeme olabilir. Nitekim 29 Kasım'daki 4 bin liralık ödeme, TTTAŞ'nin talebi üzerine memur maaşları, vergi ve elektrik borcu için yapılmıştır. Bütçede yeterli kaynağı olmayan AA, 12

Teşrinisani (Kasım) 1928 tarihli Yönetim Kurulu kararı ile TTTAŞ'ye yapılan ödemelerle birlikte kendi harcamalarını da karşılayabilmek için İş Bankası'ndan 60 bin lira kredi çekmek durumunda kalmıştır.

Anadolu Ajansı'nın 22 Ekim'de 1928 tarihinde yapılan Yönetim Kurulu toplantısında TTTAŞ ile ilgili olarak İstanbul'dan gönderilen mektuplar değerlendirilmiştir. 8 Teşrinisani (Kasım) Perşembe günkü toplantıda ise İstanbul Temsilcisi Edhem Hidayet Bey tarafından düzenlenen ve TTTAŞ Yönetim Kurulunda okunan ve kabul edilen rapor değerlendirilmiştir. AA Yönetim Kurulu 22 Kasım'da yaptığı 127. toplantısında Yönetim Kurulu İkinci Başkanı Ahmet Hamit Bey'in İlanat Şubesi ve TTTAŞ ile ilgili önergesini ele almıştır. Ahmet Hamit Bey'in "*Anadolu Ajansı Meclis-i İdare Riyasetine*" sunduğu "*takrir*"in dördüncü maddesi TTTAŞ ile ilgilidir.

Her ne kadar kişisel düşüncelerini ifade ettiğini belirtse de önerge, bir süre önce Yönetim Kurulu'nun görevlendirilmesi ile Genel Müdür Alâettin Bey'le birlikte TTTAŞ'de incelemeler yapan Hamit Bey'in şirketle ilgili gözlemlerini yansıtmaktadır. Hamit Bey, TTTAŞ ile ilgili tespitlerinin başında "*şirketin iyi yönetilmediğini*" belirtmektedir. Önergede, ortaklık sebebiyle gerçekleştirilmek zorunda olduğu belirtilse de TTTAŞ'ye yapılan ödemeler yüzünden Ajansın beş bin lirayı bulan zarara uğradığı kaydedilmekte, bu zararın karşılanabilmesi ve kurumun bir "*felakete sürüklenmekten kurtarılması*" için geniş çaplı bir tasarruf politikası önerilmektedir. Durumun hükümete iletilmesini isteyen Hamit Bey'in TTTAŞ ile ilgili görüşü de oldukça nettir: *Mümkünse Ajans, TTTAŞ'deki hisselerini devrederek şirket ortaklığından ayrılmalıdır.*

Aynı zamanda İş Bankası Genel Sekreteri olan Ahmet Hamit Bey'in bu görüşleri, Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu'nu aylardır meşgul eden TTTAŞ ile ilgili tartışmaların bir özeti mahiyetindedir.

Bu arada TTTAŞ'nin 1929 Genel Kurulunun yeri ve tarihi tartışmalara yol açmıştır. İlk önce Genel Kurulun 9 Kânunuevvel (Ocak) 1929'da İstanbul'da yapılması planlanmış, buna ilişkin davet, 19 Kânunuevvel tarih ve 1218 sayılı ile Anadolu Ajansı'na gönderilmiştir. Ancak Ocak'ta yapılması planlanan bu toplantı şirketin merkezinin Ankara olması dolayısıyla gerçekleştirilememiş, toplantı Şubat ayına ertelenmiştir. TTTAŞ'nin tarihi ve yeri yeniden belirlenen Genel Kurulu ile ilgili olarak şirketten gönderilen mektup, AA Yönetim Kurulu'nun 1 Kânunusani (Ocak) 1929 Salı günü yapılan 133. toplantısında ele alınmıştır. Konu karar defterine, "*Telsiz Şirketi'nin heyeti umumiye içtimainın Şubat ayı içinde toplanacağına dair şirketten mevрут mektup kiraet edilerek celseye nihayet verilmiştir.*" şeklinde yansımıştır.

Ocak ayında yapılması planlanan toplantının ertelenmesi ve yeni toplantı ile ilgili ilanlar Milliyet Gazetesinin 4 ve 8 Ocak 1929 tarihli sayılarında yayınlanmıştır. Yeni genel kurulla ilgili ilanda biri olağan, diğeri olağanüstü iki toplantıdan söz edilmektedir. Olağan toplantının gündemi 1927 hesaplarının onaylanması, yönetim kurulunun aklanması, denetçi seçimi, yeni yönetim kurulu üyelerinin onaylanması ve "*hakkı huzur*"un belirlenmesidir.

Olağanüstü toplantının da iki gündem maddesi vardır: *İşletme ruhsatnamesinin tadili hakkında vaki olan müracaatın neticesi ve şirketin vaz'iyet-i maliyesi.*

AA İdare Meclisinin 7 Kânunusani (Ocak) 1929'da yaptığı 136. toplantısında TTTAŞ'nin para talebi ile ilgili mektubu görüşülmüş ancak konunun müzakeresi, sonraki toplantılara bırakılmıştır. AA Yönetim Kurulunun 27 Kânunusani (Ocak) 1929'da yaptığı 164 sayılı toplantısında ise Telsiz Şirketi aleyhine açılan iflas davası ele alınmış, durumun diğer hissedarlarla birlikte değerlendirilmesine karar verilmiştir. Bu arada TTTAŞ'nin mallarına Defterdarlığa olan borçlarını ödeyemediği için haciz konmaya kalkışılmıştır. TTTAŞ, 3 bin liralık borcunu ancak Haziran 1930'da ödeyebilecektir (Milliyet 1930, s. 3).

Anadolu Ajansı Yönetim Kurulunun 7 Şubat 1929 Perşembe günü yapılan 170 numaralı toplantısında ise 9 Şubat 1929 tarihinde Anadolu Ajansı binasında gerçekleştirilecek olan Telsiz Telefon Şirketi Genel Kurul toplantısına Anadolu Ajansı adına Genel Müdür Alâettin Bey'in katılması kararlaştırılmıştır.

Anadolu Ajansı Yönetim Kurulundaki değişim, Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi Yönetim Kuruluna da yansımıştır. Eylül 1928'de iş başına gelen TTTAŞ'nin Hamdi Bey'in başkanlığında, Muhsin, İsmail İsa, Vahit ve Necip Beylerden oluşan yeni Yönetim Kurulu Genel Kurul tarafından onaylanmıştır.

Genel Kurul toplantısının değerlendirilmesi ise Anadolu Ajansı Yönetim Kurulunun 14 Şubat 1929 Perşembe günü yapılan 173. toplantısında gerçekleştirilmiştir. Toplantıda, Anadolu Ajansı binasında yapılan Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi Genel Kuruluna katılan Genel Müdür Alaettin Bey'in açıklamaları dinlenmiştir. Alaettin Bey'in açıklamalarına göre TTTAŞ Genel Kurulu sonuçlanmamış, nihaî karar hükümet nezdinde yapılacak girişimlerden sonra alınmak üzere, toplantı ertelenmiştir. Konu, zor durumda bulunan şirkete devlet desteğinin sağlanmasıdır. Türk Telsiz Telefon Şirketinin yeni yönetim kurulu üyeleri mevcut şartlarda şirketin devam ettirilmesinin zorluğunu ifade ederek sözleşmede şirket lehine bazı değişiklikler yapılmasını istemektedirler. Hükümet de bu talebi Şûrayı Devlete (Danıştay) götürmüştür. Şûrayı Devlet'ten gelen görüş ise şirketin feshedilmesi şeklindedir. Konu şirket yetkililerine bildirilmiştir. Bu yüzden Başbakan İsmet Paşa (İnönü) ile yapılacak görüşme önem arz etmektedir.

TTTAŞ Genel Kurulu'nda alınan hükümet yetkilileri nezdinde girişimlerde bulunulmasına yönelik kararlar ilgili gelişmeler, AA Yönetim Kurulu'nun 16 Şubat 1929 Cumartesi günü yapılan 174. toplantısına Başbakan İsmet Paşa (İnönü) ve dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Bey (Kaya) ve Maliye Bakanı Şükrü Bey (Saracoğlu) ile yapılan görüşmeler yansımıştır. Bu görüşmeler sonunda şirket sözleşmesinde değişiklik yapılması konusundaki talebe onay verilmiş, ayrıca hükümetten, şirkete 40 bin lira yardım yapılması konusunda söz alınmıştır. Şirket Yönetim Kurulu Başkanı ve Müdürü Hamdi Bey de Ankara'dan İstanbul'a döndükten sonra yaptığı açıklamada 40 bin liralık desteği teyit etmiş, ancak ödemenin Haziran ayında yapılacağını bildirmiştir. Hamdi Bey'in açıklamalarına göre hükümet, TTTAŞ'nin durumunu düzeltebilmesi için nakdî yardımın yanı sıra, PTT vasıtasıyla

TTTAŞ'den alınan yüzde 30'luk paydan ve telsiz istasyonları için alınan kira bedelinden vazgeçmiştir. Ayrıca, alıcı sayılarının artırılması ve radyo yayınlarının yaygınlaşması için de yardımda bulunacaktır (Milliyet 1929, s. 1) Bu arada kaçak radyo kullanımının önlenmesi için ağır cezai yaptırımlar getiren yeni bir kanun hazırlığından söz edilmişse de bu gerçekleşmemiştir.

Şirketin ilk Yönetim Kurulu Başkanı Mahmut Bey'in sahibi olduğu Milliyet gazetesinin 12 Şubat 1929 tarihli sayısında yer alan TTTAŞ genel kurulu sonuçlarına ilişkin haberde "şirketin feshedilmesi ihtimali kuvvetlidir." şeklinde bir yorumda bulunulması dikkat çekicidir.

Gelişmeler üzerine Anadolu Ajansı 18 Şubat 1929'da bir haber geçerek, TTTAŞ ile ilgili olumsuz söylentileri yalanlamıştır. Haberde hükümetin "şirketi takviye ve himaye etmeye" karar verdiği belirtilmektedir.

Zor durumda olan sadece Türk Telsiz Telefon AŞ değildir. Anadolu Ajansı TAŞ de mali sorunlar yaşamaktadır. Bir yandan İlanat Şubesinin zararları ile de uğraşmak durumunda olan AA, TTTAŞ'ye olan mali yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlanmaktadır. TTTAŞ de zaman zaman yapılan sübvansiyonlara rağmen kendini çeviremez hale gelmiştir. Falih Rıfkı'nın, anılarında Anadolu Ajansı'nın bütçesini güçlendirmek için radyo imtiyazı işine girdiklerini (Atay, 2011, s. 674) ifade etmesine rağmen TTTAŞ, iki yılda katkı sağlamak şurada dursun, Ajansın üzerinde bir yük haline gelmiştir. Anadolu Ajansı, hem kendi finansman sıkıntısını gidermek hem de Türk Telsiz Telefon AŞ'ye destek olmak amacıyla Haziran ayında ödenmek kaydıyla Şubat 1929'da Osmanlı Bankasından 20 bin lira borç almak durumunda kalmıştır. Alınan paranın yarısı olan 10 bin TL, TTTAŞ'ye ödenecektir. Böylece AA'nın TTTAŞ'ye olan sermayeden kaynaklanan borcunun sıfırlandığı ifade edilmektedir. Oysa bu amaçla daha önce de 41 bin 500 lira ödenmişti. 10 bin lira ile birlikte 51 bin 500 lirayı bulan ödeme AA'nın toplam hisse bedeli kolan 45 bin lirayı aşmaktadır. Dolayısıyla AA'nın ödenmemiş sermayesinin dışında TTTAŞ'ye başka ödemeler de yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu arada Anadolu Ajansı'nın, "üzerindeki TTTAŞ yükünden kurtulmanın yollarını arama" şeklinde değerlendirilebilecek gelişmeler yaşanmıştır. AA Yönetim Kurulunun 16 Temmuz 1930'da aldığı kararda "T. Telsiz Şirketinin yıl içinde likidite edilmesi"nden söz edilmektedir. Şirketin ya da en azından AA hisselerinin devri söz konusudur. Nitekim AA hisselerine bir yabancı kuruluş talip olmuştur. 19 Temmuz 1930 tarihli Yönetim Kurulu toplantısında "İhsan Cemal Bey'in T. Telefon Şirketi hakkında teklif yapan ecnebi grubu ile temas etmesi ve şimdiye kadar yapılmış olan müzakerat hakkında tetkikatta bulunması için memuren İstanbul'a hareketi"ne karar verilmiştir. Yabancı kuruluşla müzakerede Anadolu Ajansını temsil eden İhsan Cemal (Karaburçak) Bey o tarihte PTT İşletme Müdürüdür. İhsan Cemal Bey, 1933'te AA'da başmuharrir olmuş, 40'lı yıllarda Ajansın Bükreş Temsilciliğini yapmıştır.

AA Yönetim Kurulu kararında bu yabancı kuruluşun hangi şirket olduğu ve görüşmenin nasıl sonlandığına dair bir bilgi yoktur. Basında bu şirketin Hollanda firması Philips olduğuna ilişkin haberler yer almıştır.

1929 ekonomik bunalımı her alanı olduğu gibi Anadolu Ajansını da maddi olarak sarsmıştır. Üstüne üstlük zarar ettiği için Telsiz Telefon Şirketi de AA'nın mali durumuna olumsuz etki yapmıştır. Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu TTTAŞ'nin getirdiği yükü hafifletmek ve Türk Telsiz Telefon AŞ'nin iflası ihtimaline karşı tedbir alabilmek amacıyla büyük bir fedakârlığa imza atmış, çareyi kendi personelinin ücretlerinde geçici süre indirim yapmada ve bazı personelin işine son vermede bulmuştur.

17 Temmuz 1930 tarihli Yönetim Kurulu kararıyla 1 Ağustos 1930 – 31 Aralık 1930 tarihleri arasında geçerli olmak üzere personel maaşlarında seyyanen yüzde 25 oranında indirim gidilmiştir. Yönetim Kurulu adil bir davranış göstermek amacıyla önce kendi maaşlarında indirim yapmıştır. Bu arada 150,- TL maaşlı mütercim Burhan Asaf Bey (Belge), 170 lira maaşlı servis memuru Hulki Bey ile ilgili kararda adları belirtilmeyen 110 lira maaşlı evrak memuru ve 40 lira maaşlı hademenin işlerine son verilmiştir. Amaç, beş aylık sürede 2 bin 500 lira tasarruf sağlamaktır. Bu karar Telsiz Telefon şirketindeki gelişmelerin normalleşmesi üzerine Ekim ayında kaldırılmış, yapılan kesintilerin de iadesi kararlaştırılmıştır. Ancak personel çıkarmalar konusunda alınan kararlar geçerliliğini korumuştur.

TTTAŞ bir yandan yabancı heyetle görüşmeleri sürdürürken, AA'nın katkılarının ardından yeniden yayın yapabilecek duruma gelmiştir. Bu gelişmeye rağmen TTTAŞ, AA için hâlâ bir sorundur. Bu durumu AA Yönetim Kurulu'nun, Cemal Paşa'nın başkanlığında Ali Vahit, Hamit, Edhem Hidayet ve Genel Müdür Muvaffak (Menemencioğlu)'nun⁵ katılımıyla yaptığı 1931 yılı bilançosunun ele alındığı Mart ayı toplantısında bu konuda bir rapordan söz edilmiş, ancak raporun içeriği hakkında bilgi verilmemiştir. 21 Mart 1931 tarihinde yapılan Genel Kurula sunulan Faaliyet Raporunda TTTAŞ'ye ilişkin herhangi bir bilgi yer almamıştır. Sorunlar Genel Kurul sonrasında da devam etmiştir. AA Yönetim Kurulunun, 5 Temmuz 1931 günü yapılan Haziran ayına ilişkin toplantısında alınan kararlar, Osmanlı Bankasına olan 20 bin, İş Bankasına olan 47 bin liralık borç kapatılmış; bununla birlikte yeni kredi talebi ile ilgili olarak Genel Müdürlüğe yetki verilmesi kararlaştırılmıştır.

TTTAŞ Anadolu Ajansı üzerinde bir kambur haline gelince Ajans, ortaklıktan ayrılmasa da şirkete olan desteğini en aza indirmiştir. Her ne kadar Yönetim Kurulunda Anadolu Ajansı temsilcisi olsa da sanki 1931'den sonra TTTAŞ, AA açısından adeta yok sayılmıştır.

TTTAŞ'nin Son Dönemleri

Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi, Philips şirketinin desteğinin ardından 1930-31 yıllarını Kocabaşoğlu'nun deyimiyle "*yaşama ve kendini kabul ettirme*" dönemi olarak geçirmiştir. 1932 yılında biraz toparlanmışsa da şirketin 200-400 liralık sembolik kârlar elde

⁵ Alaettin Bey'in geçirdiği rahatsızlığının ardından vefat etmesi üzerine Genel Müdürlüğe 1931 yılı başında "*Menemencizade Muvaffak Bey*" atanmıştır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Saruhan (Manisa) üyesi olan Muvaffak Bey, 1940'lı yıllarda Dışişleri Bakanlığı yapan Numan Menemencioğlu'nun ağabeyidir.

ettiği dönem iki yıl sürmüş ve TTTAŞ 1935 yılını 130 bin 96 lira gibi önemli miktarda zararla kapatmıştır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 65).

Şirketin zarar etmesi üzerine radyo işletmesinin devrine ilişkin söylentiler yeniden çıkmış, basında radyo alanında dünyaca ün yapmış bir şirketin hükümete müracaat ederek TTTAŞ'nin imtiyaz süresinin dolmasından sonra radyoya talip olduğuna ilişkin haberler yer almıştır.⁶ TTTAŞ'nin o dönem yöneticisi olan İş Bankası Temsilcisi İsmail İsa böyle bir başvurudan haberdar olmadığını ifade ederek, *"Herhangi bir sosyete hükümete bu şekilde müracaatta bulunabilir. Bizim imtiyaz müddetimizin bitmesine daha bir seneye yakın zaman vardır. Bu müddet arasında şirketin Meclis-i İdaresi toplanarak imtiyazın tahdidini hususunda hükümete yeniden teklif yapılması için görüşecektir."* demiştir (Akşam, 1935a, s. 2). Zarar etmesine rağmen şirketin imtiyazının devam edeceği yolundaki beklenti hükümetin, radyonun varlığını milli bir kuruluş olarak sürdürmesi konusundaki tutumundan kaynaklanmaktadır. Ancak hükümetin başka hesapları vardır. PTT'nin bağlı olduğu Nâfia Vekâleti (Bayındırlık Bakanlığı) TTTAŞ'nin imtiyaz süresinin dolmasından sonra radyonun devlet tarafından işletilmesi için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların üç yıl öncesinden, Marconi firmasına yaptırılan vericilerin güçlendirilmesi işi ile başladığı söylenebilir. Ankara ve İstanbul vericilerinin güç ve kapasiteleri artırılacak, radyonun daha geniş bir alanda dinlenilmesini sağlayacak yatırım yapılacaktır. İnşasına Haziran 1937'de başlanan vericiler Temmuz 1938'de yayına hazır hale getirilmiştir. Bütçeden ayrılan kaynağa ek olarak İstanbul Telefon İdaresinin gelirlerinden yapılan aktarmalarla maliyet 1 milyon 735 bin 710 lirayı bulmuştur (Kocabaşoğlu 2010, s. 190). Bu arada radyo yayınlarını *"düzene koymak ve daha yararlı hale getirmek"* üzere Matbuat Genel Müdürlüğü'nde her bakanlıktan bir temsilcinin yer alacağı bir *"radyo komisyonu"* oluşturulmuştur (Akşam, 1935b, s. 2).

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, şirketin sözleşme süresinin son yılında 1 Kasım 1935'te Millet Meclisi'nin 5. Döneminin ilk birleşiminde yaptığı konuşmada *"Ulusal kültür için pek lüzumlu olduğu gibi, arsulusal (uluslararası) ilgiler bakımından da yüksek değeri belli olan radyo işine önem vermemiz çok yerinde olur."* demiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1935). Bu sözleriyle Atatürk, başından beri desteklediği radyo işinin daha iyi bir şekilde yapılmasını isterken, sanki bir yıl önceden, bu işin devlet eliyle yürütüleceğinin sinyalini vermiştir.

TTTAŞ adına, sözleşme süresini uzatabilmek için çeşitli girişimler yapılmışsa da bunlar sonuçsuz kalmış; vericilerin asıl sahibi olan PTT'nin İstanbul Başmüdürlüğü, Nâfia Vekâletinin (Bayındırlık Bakanlığı) talimatıyla sözleşme süresinin dolmasını bile beklemeden, 4 Eylül 1936'da İstanbul Radyosuna el koymuştur. Radyonun bundan böyle PTT tarafından işletileceği radyo yayınıyla da duyurulmuştur. Bununla birlikte radyo yayını 4 gün daha TTTAŞ tarafından yapılmış, ancak yayın süresi 3 saate düşürülmüştür. Türkiye'de ilk

⁶ Haberlerde şirket adı verilmemiştir. Ancak o dönemde Philips şirketi zaten devrededir. Hükümetin 1933 yılında yaptığı teklifle vericileri güçlendiren Marconi firmasının bu işi üstlenmesi, radyo işletmeciliğine de talip olduğu yorumlarına yol açmış olabilir. Bu arada otomobil şirketi Ford'un da radyo ile ilgilendiğinden söz edilmiştir. (Vakit, 1930, s. 4)

radıyoculuğun başlangıcı olan “şirket dönemi” 9 Eylül 1936’da kesin olarak sona ermiş; 10 Eylül’den itibaren özel radyo işletmeciliğinin yerini kamu işletmeciliği almıştır.

Bu gelişme karşısında TTTAŞ, 10 Haziran 1937 Perşembe günü yapılan genel kurulda şirketin tasfiyesini kararlaştırmıştır. Kararın gerekçesi, “işletme imtiyazının süresinin bitmesi, radyonun hükümetçe idaresinin kararlaştırılması” ve şirketin bundan sonra “iştiğal edecek” bir konusunun olmamasıdır. Şirketin pay sahiplerinden Falih Rıfki Atay’ın başkanlığında yapılan hissedarlar toplantısında (genel kurul) tasfiye işlerini yürütmek üzere İş Bankası adına İsmail İsa Bey, Anadolu Ajansı adına da Muvaffak Sunal görevlendirilmiştir (Resmî Gazete, 1937).

Tasfiye Halinde Anonim Şirket durumuna gelen TTTAŞ’ın hissedarları, Tasfiye Masası memuru tarafından 17 Nisan 1942’de olağanüstü toplantıya çağırılmıştır. Toplantıya Anadolu Ajansı’nı temsilen Yönetim Kurulu tarafından, Muamelat ve İktisadi Servisler Müdürü Cemal Ökten görevlendirilmiştir. Bu konuda bir rapordan söz edilmekle birlikte raporun içeriği hakkında bilgi verilmemiştir. Genel Kurul sonuçlarına ilişkin olarak Yönetim Kurulu’nun sonraki kararlarında da herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte tasfiye memuru tarafından Genel Kurula sunulmak üzere hazırlanan raporda şirketle ilgili Genel Kurul ve Yönetim Kurulu Kararları dahil en gerekli bilgilere dahi ulaşılamadığı belirtilmiştir (Kocabaşoğlu 2010, s. 52). Tasfiye işlemi 1949 yılına kadar sürmüş, Türkiye’de radyoculuğu başlatan ilk kuruluş unvanını taşıyan Türk Telsiz Telefon AŞ, bu tarihten sonra tümüyle sahneden çekilmiştir. Bu Genel Kurula başkanlık eden Falih Rıfki Atay, şirketin iflasını gayrimüslim halka anten hakkı verilmemesine bağlamaktadır:

Bu ilk şirket, İstanbul’da Türk olmayanlar da oturduğu için, bu şehir halkına anten hakkı verilememek yüzünden iflâs etmiştir. O devir radyoları şehir içinde bile yayımları antensiz alamayacak kadar zayıftı. Birkaç defa rahmetli Mareşal’e gitmiştim:

- Olmaz. Anten olursa verici istasyonları da kurulabilir, casusluk olur, diyordu. Kendisine verici istasyonları bularak casusları yakalatan kontrol aletleri de olduğunu söylemiştim. Hepsi boşuna idi (Atay, 2011, s. 674).

TTTAŞ serüveninden sonra radyo yayıncılığı, ilkin PTT, 1940’tan sonra da Matbuat Umum Müdürlüğü (Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Haber ve Ajans Özdeşliği

Türkiye’de radyo yayıncılığının başlamasından itibaren radyo haberleri Anadolu Ajansı’ndan sağlanmıştır. AA haberleri, hiçbir değişikliğe uğramadan radyo mikrofonlarından yayınlanmıştır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 97). Bu durum, radyo yayınının TTTAŞ’dan PTT’ye, oradan da Basın Yayın Genel Müdürlüğüne aktarıldığı dönemlerde de devam etmiştir. Başlangıçta bültenlerde “Anadolu Ajansı haberleri” olarak geçen ifade, zamanla “Ajans haberleri”ne dönüşmüş, halk arasında ise kısaca “Ajans” şeklinde söylenmeye başlamıştır. “Haber” kelimesi ile “ajans” kelimesi adeta özdeşleşmiş, radyodan haber dinlemek için “Ajansı dinlemek” ifadesi kullanılır olmuştur. Günümüzde de radyo ve televizyon kanallarında nostaljik şekilde haberlerden “Ajans” diye söz edilmekte, “Ajans” adlı haber programları hazırlanmaktadır.

İstanbul ve Ankara radyoları 30'lu yıllarda Anadolu Ajansı üzerinden yerel basına özel haber iletmeye başlamıştır. Radyoda son haberler 21.30'da verildikten sonra gazetelere yönelik haber yayını yapılmaktadır. Bu husus radyo program akışlarına, "Saat 22'den sonra Anadolu Ajansının gazetelere mahsus havadis servisi verilecektir" şeklinde yansımıştır. (Akşam 1935, 31 Kânunuevvel, 8) "Radyo gazetesi" olarak belirtilen servisle gazetelerin istihbarat ihtiyacını karşılama amacıyla verilen haberler, karşı tarafın not alabilmesini sağlamak için, günümüzdeki işitme engellilere yönelik haber bültenleri gibi spiker tarafından ağırlaştırılmış şekilde okunmaktadır. Bu servisle özellikle yerel basının güncel haberlere en hızlı biçimde ve maliyetsiz olarak ulaşabilmesi sağlanmıştır. Ancak dinleyip not alan açısından bir maliyet getirmeyen radyodan haber iletiminin, Anadolu Ajansı açısından belli bir bedeli vardır. Ancak bu bedel, yıllık 30 bin lirayı bulan telgraf hatlarından haber iletiminin maliyetinin onda biri kadardır. O yüzden Ajans, Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nün de onayı ile oluşturulan "radyo dikte servisi"ni telgrafla haber iletmeye yöntemine tercih etmiştir. Bu iş için Ajans bütçesinde 3 bin lira ödenek ayrılmıştır.

Ajans haberlerinin radyo kanalıyla basına iletilmesi, özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde daha fazla önem kazanmıştır. Bu dönemde milli güvenlik hassasiyeti dolayısıyla bir haber tekeli oluşmuş, özellikle dış haberler, Basın Yayın Genel Müdürlüğü tarafından izin verilen ölçüde AA tarafından basın ve yayın kuruluşlarına aktarılmıştır. İkinci Dünya Savaşı ortamında Türkiye'nin izlediği politikanın dış ülkelere de aktarılması amacıyla radyodan Arapça, Bulgarca, Farsça, Fransızca, İngilizce ve Rumca haber yayınları başlatılmıştır. Hükümetin talimatıyla gerçekleştirilen bu hizmet için Anadolu Ajansı, personel takviyesi yapmıştır.

Özel Radyolar ve Radyo Anadolu

Radyo, 1 Mayıs 1964'te TRT'nin kurulması ile bu kuruma devredilmiştir. 1937'de başlayan radyodaki devlet tekeli 1992'deki fiilî durumun ardından 1993'te yapılan anayasa değişikliğiyle kaldırılmıştır. Bu dönemde Anadolu Ajansı yeni bir radyo deneyimine girişmiştir. Özel radyolara izin verilse de yasa gereği Ajans bunu doğrudan yapamamaktadır. Yasada buna imkân sağlayıcı düzenleme yapılması yönündeki girişimler sonuçsuz kalmıştır. Bu durumda Ajans, radyo yayıncılığını tıpkı TTTAŞ'de olduğu gibi Anadolu Radyo ve Görüntü Hizmetleri Anonim Şirketi (ARG) adı altında kurulan ayrı bir şirket eliyle gerçekleştirmek durumunda kalmıştır. O dönemdeki mevzuata uygun olarak oluşturulan ARG'nin şirket yapılanmasında, kurucu kurum olan AA'nın hisse oranı yüzde 25'tir. Diğer hisseler ise çoğunluğu Anadolu Ajansı çalışanları olmak üzere özel kişilere dağıtılmıştır. ARG'nin faaliyet alanı ikiye ayrılmıştır. Görüntülü Haber Servisi ve Radyo. Radyo Anadolu adıyla 103.7 frekansından Ankara'ya dönük yayın yapan radyo, daha sonra İstanbul vericisini de kurmuş ve o bölgeye de yayın yapmaya başlamıştır. Ancak daha güçlü vericiler yayını bastıracağı için Radyo Anadolu İstanbul'da verimli dinlenememiş; Ankara'da ise özel bir dinleyicisi kitlesine ulaşmıştır. Haber ve müzik yayını yapmak üzere planlanan Radyo Anadolu'da önemli gelişmeler, müzik yayını durdurularak verilirken, her yarım saatte bir haber bülteni sunulmuştur.

Radyonun yeterli reklam gelirinin bulunmaması, o dönemde dijital altyapı gelişmediği için görüntü iletiminin oldukça pahalı olması ve özel televizyonların bu maliyeti karşılayacak ödemeler yapamaması gibi sebepler yüzünden şirket, beklenen başarıyı gösterememiştir. Böylece Anadolu Ajansı, ikinci radyo denemesini de sonlandırmak durumunda kalmış; radyonun frekansı ve teçhizatı TRT'ye aktarılmıştır. Ajans, 2003 yılında dijital altyapıya dayalı bir sistem kurarak görüntü iletimi hizmetini yeniden başlatmıştır.

Doğrudan radyo yayıncılığından çekilmekle birlikte Anadolu Ajansı radyolara dönük habercilik hizmetini aksatmadan sürdürmüştür. Özellikle yerel radyoların haber ihtiyacını karşılamak amacıyla daha düşük abonelik bedelleri ile radyolar için özel haber bültenleri hazırlanmıştır.

Sonuç

Türkiye'de profesyonel anlamda ilk Radyo yayını 6 Mayıs 1927'de başlamıştır. Bu yayını 10 yıllık süre ile yapma izni ve tekeli 6 Ocak 1926 tarihinde kurulan Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi'ne verilmiştir. Dolaylı olarak kamu destekli bir şirket olmakla birlikte Telsiz Telefon şirketi, özel tüzel kişiliğe sahip bir kuruluştur.

Türkiye'de ilk radyo yayını gerçekleştirmek için yaptığı ilk girişim Anadolu Ajansı tarafından yapılmıştır. Hükümet tarafından bu girişim kabul edilmese de sadece bu amaç için kurulan Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi'nin ortakları arasında Anadolu Ajansı da yer almıştır. 2020 yılında kuruluşunun yüzüncü yılını kutlayan Anadolu Ajansı, Türkiye'de ilk radyoculuk faaliyetine de öncülük etmiştir. Başlangıçta yüzde 40 hisse oranı ile Türkiye İş Bankası ile birlikte şirketin en büyük ortakları arasında planlanan Anadolu Ajansı'nın hisse oranı şirketin kurulması sırasında yüzde 30'a düşürülmüştür. Bununla birlikte ilk yıllarda TTTAŞ'nin yönetiminde Anadolu Ajansı etkin olmuştur. Kurulduğu yıllarda TTTAŞ yönetim kurulunun başkan ve başkan yardımcısı dahil üç üyesi aynı zamanda Anadolu Ajansı TAŞ yönetim kurulunun da üyesidir. Ayrıca TTTAŞ'nin merkezi olarak Anadolu Ajansı kabul edilmiş, radyo şirketinin ilk Genel Kurulları Ajans binasında yapılmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda Ajans Yönetim Kurulunda meydana gelen değişim TTTAŞ'ye de yansımış, şirketteki AA etkisi zayıflamıştır. Kuruluşundan beri yaşadığı mali kriz TTTAŞ'yi Anadolu Ajansı'nın üzerinde bir yük haline getirmiş, 1929 dünya ekonomik bunalımının da etkisi ile kendisi de finansal zorluklar yaşayan AA, sonunda TTTAŞ ile bağlantılarını asgari düzeye indirmek durumunda kalmıştır.

Anadolu Ajansı, TTTAŞ ile ilişkilerini rölantiye aldığı dönemde de kuruluşundan beri üstlendiği radyoya haber iletimini sürdürmüştür. Bu hizmet, radyonun devlet tekeline geçmesi sırasında da artarak devam etmiştir. Bültenlerin radyodan "Ajans haberleri" olarak aktarılması üzerine halk arasında radyo haber bültenleri "Ajans" olarak adlandırılmaya başlanmış, "Ajansı dinlemek" deyimini yerleşmiştir. Anadolu Ajansı'nın radyodan yayınladığı haberler özellikle yerel basın için bir haber kaynağı haline gelmiş, radyodan "dikte" servisi başlatılarak gazetelere haber yazdırılır olmuştur. Anadolu Ajansı'nın radyolara yönelik habercilik hizmeti 90'lı yıllarda özel radyoların kurulmasından sonra da devam etmiş,

özellikle yerel radyolara yönelik olarak kısa haber bültenleri hazırlanmıştır. Özel radyoların kurulmasından sonra kurulan “*Radyo Anadolu*” ile yeniden radyoculuğu denemek isteyen Ajans, maliyetleri karşılayamayınca bu deneyimden de vazgeçmiş, radyo frekansını TRT’ye devrederek, aslî işi olan haberciliğe dönmüştür.

Sonuç olarak, Türkiye’de radyo yayıncılığının başlamasında ve gelişmesinde önemli bir rol üstlenen Anadolu Ajansı, doğrudan radyo yayıncılığından vazgeçmekle birlikte radyolara dönük özel bültenlerle Türk radyo yayıncılığına katkısını sürdürmektedir.

Kaynakça

- Akşam*, (1935a), 31 Kânunuevvel.
- Akşam* (1935b), 11 Eylül.
- Anadolu Ajansı Meclis-i İdare (Yönetim Kurulu) ve Umumî Hey'et (Genel Kurul) Karar Defterleri* (1926-1942).
- Arvas, İ. S. (2018). Türkiye'nin Radyo ile Tanışması ve Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)* 4 (2), 406-428. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/611980>. Erişim Tarihi 25.09.2020.
- Atay, F. R. (2011). *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Aziz, A. (2013). *Televizyon ve Radyo Yayıncılığı*. İstanbul: Hiperlink.
- Bengi, H. (2012). Tarihsel Süreç İçinde Anadolu Ajansı'nın Özgün Kurumsal Yapısı (1920-2011). *Atatürk Yolu Dergisi*, 13 (59), 299-341.
- Cankaya, Ö. (2000). *İstanbul Radyosu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [CA]* (1924a) Bakanlar Kurulu Kararları 1920-1928, Kutu: 9, Gömlek: 22, Sıra: 17, 13.04.1924, 461/167-12.
- CA, (1924b), K: 10, G: 41, S: 7
- CA (1925), K: 14, G: 34, S: 7
- CA, (1926a), K: 17, G: 83, S: 8
- CA, (1926b), K: 20, G: 51, S: 11
- Doğaner, Y. (2002). Atatürk Döneminde Radyo. *Türkler* 18, 377-382, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (2010). *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna*, TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Milliyet* (1929), 26 Şubat.
- Milliyet* (1930), 20 Haziran.
- Öz, S. 2018. *Girişimcilik: Girişimcinin Seyir Defteri*, İstanbul: Hiper Yayın.
- Resmi Cerîde* (1924), 15 Recep 1342- 21 Şubat 1340/1924.
- Resmi Cerîde* (1925), 2 Şaban 1343, 26 Şubat 1341/1925.
- Resmî Gazete* (1937), 21 Haziran.
- Tan* (1935), 20 Eylül.
- Türkiye Radyoları (2020), *TRT Akademi*. 5 (2), Ankara: 1-96.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi* (1935), 6, 1 Kasım.
- Tevhîd-i Efkâr* (1923), 20 Mart.
- Vakit* (1930), 25 Haziran.
- Yazıcı, Duygu (Derleyen) (2000). Alo Alo Muhterem Samiin, *Cumhuriyet Dergi*, 28 Mayıs.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 07.10.2020 Kabul/Accepted: 18.11.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 135-150

SOSYAL MEDYA ARACILIĞI İLE İŞLENEN SUÇLAR: FACEBOOK, TWITTER VE INSTAGRAM ÖRNEKLERİ

Murat CİHANⁱ, Sıtkı YILDIZⁱⁱ

Öz

Sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte toplumsal hayatımızda pek çok alanda hızlı değişimler yaşanmaktadır. Sosyal medya platformlarında kullanıcıların paylaşımları ve etkileşimleri güncel yaşamı kimi zaman doğrudan etkilemektedir. Bu etkilerden birisi de kriminal alanda gerçekleşmektedir. Suçlular sosyal medyanın imkânlarını fırsata dönüştürerek daha kolay ve daha az risk ile suç işleme avantajına sahip olabilmektedirler. Sosyal medyanın denetiminde yaşanan güçlükler, güvenlik güçlerinin siber suçları takipteki tecrübe eksikliği, yargılama süreçlerinin kimi suçlarda uluslararası boyutta olması ile ağ sağlayıcı firmaların duyarsızlığı siber suçların takibini ve soruşturulmasını zorlaştırmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, sosyal medya aracılığıyla hangi suç türlerinin işlendiği ve bunların bireysel ve sosyal yaşama etkilerini incelemektir. Bu amaçla sosyal medya aygıtlarından Facebook, Twitter ve Instagram aracılığı ile işlenen suçların miktarı, oranları, çeşitleri, yaygınlığı ve sosyal yaşama etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma verileri Yargıtay'ın karara bağladığı sosyal medya aracılığıyla işlenen suçlara ilişkin erişime açık dosyalardan temin edilmiştir. Yedi suç dosyası örnek olay olarak kısaca incelenmiştir. En fazla işlenen sosyal medya suçlarının hakaret, özel hayatın gizliliğini ihlal, verilerin hukuka aykırı olarak ele geçirilmesi, dolandırıcılık ve tehdit olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal medya, Suç, Sosyal medya suçları, Facebook, Twitter, Instagram.

Crimes Committed Through Social Media: The Cases of Facebook, Twitter and Instagram

Abstract

With the widespread use of social media, rapid changes are experienced in many branches of our social life. Users' shares and interactions on social media platforms sometimes affect directly on daily life. One of these effects takes place in criminal field. Criminals can have the advantage of committing crime more easily and with less risk by turning the opportunities of social media into their opportunities. Difficulties in the control of social media, lack of experience of security forces in pursuing cybercrime, international jurisdiction and insensitivity of network providers make it difficult to pursue and investigate crimes.

The aim of this study is to examine which types of crime are committed through social media and their effects on individual and social life. For this purpose, the amount, rates, types, prevalence and effects on social life of crimes committed through Facebook, Twitter and Instagram from social media platforms were tried to be determined. The research data were obtained from the files open to access regarding the crimes committed through social media, which was concluded by the Supreme Court. Seven criminal files are briefly examined as case studies. It has been determined that the most committed social media crimes are insulting, violating privacy of private life, illegally obtaining data, fraud and threat.

Keywords: Social Media, Crime, Social media crime, Facebook, Twitter, Instagram.

ⁱ Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji ABD doktora öğrencisi, muratcihan94@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3500-6034

ⁱⁱ Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. sitkiyildiz@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4124-512X

Giriş

Hayatımıza giren teknolojik yeniliklerin bir kısmı öncelikle askeri alanda doğmuştur. İnternet kullanımı da ilk olarak 1970'li yılların başında ABD'de askeri amaçlar için kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye'de 1990'lı yıllarla birlikte kullanılmaya başlanan ve 2000'li yıllardan itibaren yaygınlaşan İnternet zamanla hayatın her alanına girmiştir. Daha sonraları ise başta Facebook, Twitter ve Instagram olmak üzere çok sayıda sosyal medya platformu her yaştan kullanıcının birbirleri ile iletişim kurdukları ve kendilerini ifade ettikleri mecralar halini almıştır. Önceleri daha çok gençlerin vakit geçirme yeri olarak görülen sosyal medya araçları zamanla hayatımızın bir parçası haline gelmiştir. Gerçek yaşamda ifade edilmesi zor olan pek çok davranış, duygu, fikir ve yorumlar rahatlıkla sosyal medya aracılığı ile gösterilmektedir. İnternetin sosyal yaşama dâhil olması ile birlikte insan davranışlarına her geçen gün biraz daha fazla etki ettiği bir gerçektir. Bu gerçekliğin bir parçası da sosyal hayatın değişmez unsurlarından olan suç olgusudur.

Bireysel ve grup iletişiminden bankacılık hizmetlerine, güvenlikten alışverişe kadar geniş bir alanda kullanılan İnternet, gerçek hayatın bir yansıması olarak suçların da işlendiği bir yer haline gelmiştir. Bazı sosyal medya kullanıcıları dolandırıcılık, terör örgütü propagandası, şantaj ve tehdit gibi suçları kasıtlı olarak işlerken, bazı kullanıcılar ise hakaret, küfür, iftira ve özel hayatın gizliliğini ihlal gibi suçları bunların suç olduğunu bilmeksizin işleyebilmektedirler. Bu durum Dünya'da ve Türkiye'de sosyal medya aracılığı ile işlenen suçlarda büyük bir artışa neden olmuştur. Suç toplumsal bir olgu olduğu için bir suç fiili gerçekleştiğinde sadece suçtan doğrudan zarar gören mağdur değil, başka kimseler de büyük mağduriyetler yaşayabilmektedir. İnternet teknolojisi yoluyla işlenen ve yaygınlaşan suçlardan kaynaklı bu mağduriyetlerin önlenmesi amacıyla yasal mevzuatta değişiklikler ve yenilikler yapılmış ve 'bilgi suçları' kavramı doğmuştur. Kolluk birimlerinde teşkil edilen bilgi suçları şubeleri ve adli makamlar aracılığı ile bilgi suçları altında yer alan sosyal medya suçları soruşturulmakta ve tespit edilen suç ve suçlular hakkında yasal işlemler yürütülmektedir.

Sosyal Medya ve Suç

Kaplan ve Haenlein'in (2016:355) aktardığına göre sosyal medya döneminin 1990'lı yılların başında ilk sosyal ağ sitesi olan "Open Dairy"nin kurulmasıyla başladığı düşünülmektedir. Aynı yıllarda "Weblog" terimi kullanılmaya başlanmış ve bir yıl sonra bu kelime "blog" olarak kısaltılmıştır. İnternet erişimi yüksek hızlara ulaşmış, uygulamaların ve içeriklerin tüm katılımcılar tarafından belirlendiği çok yönlü platformlara olanak tanıyan Web 2.0 teknolojisine girilmiştir. Web.2.0 imkanları ile birlikte, MySpace (2003'te) ve Facebook (2004'te) gibi sosyal ağ sitelerinin oluşmasında öncülük eden blog kavramının popüleritesi daha da artmıştır. Bu süreç "sosyal medya" teriminin oluşmasına neden olmuş ve bu terimin günümüzde sahip olduğu şöhreti yakalamasını sağlamıştır.

Sosyal medya araçları anlık iletişimin sağlandığı, bunun yanı sıra metin, resim, video, ses ve grafik gibi multimedya içeriklerinin paylaşıldığı büyük bir platforma dönüşmüştür. Söz

konusu bu büyük veriler en mükemmel biçimde görüntülenmekte ve kullanılabilir. Sosyal medya sağladığı bu büyük avantaj ve kolaylıklarla, ekonomik ve sosyal yaşamda yeni bir kültür oluşturmuş ve çoğu insanın hayatının bir parçası haline gelmiştir.

We are social (2020) grubunun gerçekleştirdiği ve Temmuz ayında yayınladığı Dünya İnternet, Sosyal Medya ve Mobil Kullanım İstatistiklerine göre Dünya’da 4,57 milyar İnternet kullanıcısı bulunmakta, bu kullanıcıların 3,96 milyarı sosyal medyayı kullanmaktadır. İnternet kullanıcıları Dünya nüfusunun %59’unu, sosyal medya kullanıcıları ise %51’ni oluşturmaktadır. Dijilopedia’nın (2020) aktardığına göre; 2020 yılı Şubat ayı itibariyle Türkiye’de bulunan 62 milyon İnternet kullanıcısından 54 milyonu sosyal medya kullanmaktadır. Sosyal medya kullananların sayısı Türkiye nüfusunun %64’ünü oluşturmaktadır. Türkiye’de en fazla kullanılan sosyal medya platformlarında ilk sırayı Youtube alırken bu platformu sırasıyla Instagram, Whatshap, Facebook ve Twitter takip etmektedir. Dünya’da ve Türkiye’de 35-49 yaş aralığındaki sosyal medya kullanıcısı daha çok Twitter’ı tercih ederken aynı yaş grubunda Facebook’u kullanma oranı %28, Twitter’ı kullanma oranı ise %55’tir. Bu oranlar Twitter’ın daha çok yetişkinler tarafından kullanıldığını göstermektedir.

Bilindiği üzere sosyal medya kullanıcıları değişik yaş gruplarından, farklı sosyal ve kültürel yapılardan, farklı inançlardan, farklı sosyal tutum ve davranışlar sergileyen insanlardan oluşmaktadır. Hiç şüphesiz suç işleme potansiyeli taşıyan bireyler de sosyal medyayı kullanmaya başlamış, suçların yaygınlaşması ile birlikte İnternet suçları için bir kavram arayışına girilmiştir. Türkiye’de İnternet aracılığı ile işlenen suçları tanımlamak amacıyla “bilgisayar suçu”, “İnternet suçu”, “siber suç”, “sanal suç” ve “bilgişim alanında işlenen suç” gibi kavramlar geliştirilmiştir. Bu tanımlamalardan “bilgisayar suçları” ve “bilgişim suçları” yaygın olarak kullanılmaktadır.

Türkiye’de bilgişim suçlarının yasal boyutta sorun oluşturmaya başladığı 1990’lı yılların başında yasal düzenleme yapılması ihtiyacı doğmuş ve ilk defa bilgişim suçları terimi 1991 yılında Türk Ceza Kanunu’na (2004) eklenmiştir. 2004 yılında Kanunun Onuncu Bölümü’nde bilgişim suçları yeniden düzenlenmiş, 2007 tarihli ve 5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir. 2020 tarihinde ise sosyal medya düzenlemesi olarak bilinen ve Resmî Gazete’de (2020) yayınlanan yasaya göre, İnternet kullanıcılarının kişisel başvurularında veya kamu kurumlarının bildirimlerinde sosyal ağ sağlayıcılarla muhataplık ilişkisi kurulması amaçlanmaktadır. Kanunda suç sayılan fiiller sosyal medyada işlendiğinde sosyal ağ sağlayıcılarına "içeriğin yayından çıkarılması ve erişimin engellenmesi" yükümlülüğü getirilmiştir.

Özdilek’in aktardığına göre (2006, s. 112); bilgişim suçları “bilgişim sistemleri aracılığıyla işlenen suçlar” ve “bilgişim alanındaki suçlar” olarak ikiye ayrılabilir. Birinci gruptaki suçlar “klasik” ya da “geleneksel” suçlar olarak bilinen ancak bir bilgişim sistemi aracılığı ile işlenen suçlardır. Örneğin, tehdit ve hakaret suçlarının elektronik posta veya bir sosyal medya

platformu aracılığı ile işlenmesi veya yine aynı yolla cinsel taciz, halkı kin ve düşmanlığa tahrik etme gibi suçlar bu guruptan sayılabilir. Özocak'ın da belirttiği gibi (2013, s. 2), Türk Ceza Kanunu'nun Onuncu Bölüm'ünde yer alan 243-246'ncı maddeler arasındaki suçlar ikinci grupta sayılmaktadır. Bu suçlar birinci grupta sayılan suçlara göre daha fazla teknik özellikler arz etmektedir. Bu gruba giren suçlardan bazıları; bilişim sistemine hukuka aykırı olarak girme, sistemi engelleme, bozma, verileri yok etme veya değiştirme, banka veya kredi kartlarının kötüye kullanılması ile yasak cihaz veya programlar kullanmaktır. Sosyal medya aracılığı ile işlenen suçlar her iki grup suçun kapsamına da girebilmektedir.

Sosyal Medya Aracılığı ile İşlenen Suçlar

İnternet ve yeni medya teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte, bilişim suçları oranları artmakta ve suç türleri de çeşitlenmektedir. Bilişim teknolojileri ve sosyal medya platformları aracılığı ile kişisel verilerin ve sosyal medya hesaplarının ele geçirilmesi, dolandırıcılık, cinsel taciz ve hakaret gibi çok sayıda suç yaygın olarak işlenmektedir. Bahar, bu durumu (2018, s. 8) klasik yöntemlerden farklılaşan suç, İnternet ortamında çeşitlenmekte ve gittikçe kontrolü zor bir hal almaktadır şeklinde ifade etmektedir.

İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte suçlular sosyal medya ağlarını kendi çıkarları için kullanmaya başlamışlardır. ABD merkezli National White Collar Crime Center (NW3C) (Ulusal Beyaz Yaka Suç Merkezi) verilerine göre beyaz yakalılar arasında da sosyal medya aracılığı ile işlenen suçlar belirgin şekilde artmaktadır. NW3C'nin raporunda (2011) özellikle sosyal medya aracılığı ile işlenen dolandırıcılık, kötü amaçlı yazılım, sosyal mühendislik, kimlik hırsızlığı ve siber takip suçlarına dikkat çekilmiştir. Kişisel bilgilerin cömertçe paylaşıldığı sosyal ağlar, dolandırıcılar tarafından mali bir fırsata dönüştürülecek altın madeni olarak görülmektedir.

Kullanıcılar gün geçtikçe sosyal ağlarda daha fazla zaman geçirmekte ve daha fazla "savunmasız" hale gelmektedir. Ganesan ve Mayilvahanan, (2017, s. 414) suçluların siber suçlarda daha da profesyonelleştiğini ve her geçen gün daha fazla masum insanı mağdur hale düşürdüklerini belirtmektedir.

İnternet ortamında ve sosyal medya platformlarındaki denetim eksikliği, kullanıcılara her konuda sınırsızca görüş belirtme fırsatı sunmakta, bu sayede bazı kullanıcılar diğerlerine sözel şiddette bulunma, onların mahrem bilgi ve görüntülerini yayma imkânı bulmaktadırlar. Bahar bu durumu (2018, s. 22), "Sosyal medyanın bireylere sağladığı görece özgürlük ortamı, kontrol dışı olarak kullanıldığında beraberinde suç işleme unsurunu da doğurmaktadır" şeklinde özetlemektedir. Profesyonel suçlular dışında, kimi kullanıcılar da gerçekleştirdikleri fiilin suç olduğunu bilmediklerinden, verilerin hukuka aykırı olarak ele geçirilmesi, iftira ve özel hayatın gizliğini ihlal gibi pek çok bilişim suçunu işlemektedir. Ebeveyn kontrolünden uzak ve denetimsiz sosyal medya kullanan bazı çocuklar sanal ortamda kandırılmakta gerek bu platformlarda gerekse de gerçek yaşamda cinsel taciz, müstehcenlik, kaçırılma ve cinsel saldırılara kadar varan suçların mağduru olabilmektedirler.

Sosyal medyada yayımlanan ve çoğu zaman suç teşkil eden asılsız bilgi paylaşımları aynı zamanda kişilik haklarının telafisi mümkün olmayan zararlarına yol açmaktadır. Time Dergisi bu duruma dikkat çekmek amacıyla 2016 yılında yılın kelimesi olarak “post-truth”u seçmiştir. Hakikat ötesi olarak Türkçe’ye tercüme edilen bu kelime Oxford Dictionary’de (2020) “insanların duygulara ve inançlara gerçeklerden daha çok tepki verdiği durumlarla ilgili” olarak tanımlanmıştır. Çoğu zaman kasıtlı olarak yapılan yalan haber paylaşımları sonradan düzeltilseler bile ulaştığı kitledeki algı ilk haliyle kalmaktadır. Bu da pek çok insanın mağdur olmasına hatta sosyal medyada linç edilmesine yol açmaktadır. Şimşek bu durumu (2018, s. 5) “Post-truth ile ilgili yeni olan şey, insanların yalanları kabul ediş tarzı ve haber üreticilerinin kontrol edilemezliğidir, bugün internete ulaşımı olan ve okuma yazma bilen her kişi, herhangi bir konu hakkında yalan haber yazabilir, bunu yayabilir, binlerce kişinin buna inanmasını sağlayabilir” şeklinde ifade etmektedir.

21 yüzyılın yeni suç alanlarından biri olan sosyal medya, bahsedilen somut olayların yanı sıra daha birçok yönüyle suçlulara yeni olanaklar sunmaktadır. Kullanıcıların akşam yemeğine gittikleri yerleri veya tatilde buldukları yerleri sosyal medyada paylaşmaları hırsızlara davetiye çıkarmaktadır. Hırsızlar yeni bir yöntem olarak hedeflerindeki kişilerin sosyal medya hesaplarını takip etmekte, sahipleri tarafından kısa veya uzun süreli terk edilen evlerden hırsızlık yapmaktadırlar. Soomro ve Hussayin’in BBC raporundan aktardığına göre (2019, s. 10) 2018 yılında Fransa’da Kim Kardashian bu tip bir soyguna maruz kalmıştır. Sanatçının Twitter hesabından yapmış olduğu mücevher fotoğrafları paylaşımı hırsızları harekete geçirmiş ve bu paylaşımından sadece üç gün sonra mücevherler çalınmıştır. Fransız polisi, yapılan hırsızlıkta Kim Kardasian’ın yapmış olduğu paylaşımların hırsızları harekete geçirdiğinden şüphelenmişlerdir.

Sosyal medya toplum yaşamının bir parçası olmakla birlikte, bu platformların bilinçsiz kullanımından kaynaklı olumsuz etkiler her geçen gün daha da artmaktadır. En güvenli yerler olan evlerin bile İnternet kullanımı ile birlikte artık daha güvensiz yerler olduğu açıktır. Çocukların evde İnternetle meşgul oldukları sürece güvende olmalarını sağlayacak çok az tedbir bulunmaktadır.

Yeni Bir Olgu: Suçun Alt Yapısı Olarak Sosyal Medya

Yeni medya araçları ve sosyal medya geleneksel medyadan farklı olarak kullanıcılarına çok sayıda olanak sunmaktadır. Geleneksel medyada tek taraflı olan iletişim yeni medya ile interaktif hale dönüşmüştür. Bu durumu Telli şu şekilde (2012, s. 71) betimlemektedir: “yeni medya araçları kullanıcılarına sadece mesajı alma değil aynı zamanda gerçek zamanlı olarak yorum yapma ve paylaşımında bulunma imkânı da sunmaktadır”. Sıradan insanların sosyal medya platformlarına herhangi bir ücret ödemediği kolayca giriş yapmaları, üye olmaları, buralarda bilgi üretmeleri ve bu bilgileri paylaşmaları onların da bilgi üzerindeki güce ortak olmalarına olanak sağlamaktadır. Bu ortaklık çoğu zaman fikir özgürlüğü ile birlikte denetimsizliği de açığa çıkarmaktadır. Sosyal medyada belirgin bir otoritenin olmayışı ve denetimsizlik suçlular tarafından yoğun biçimde suiistimal edilmektedir.

Sosyal medya aracılığı ile işlenen suçlar doğrudan veya dolaylı olarak gerçekleşmektedir. Hakaret, tehdit, özel hayatın gizliliğini ihlal, cinsel taciz, kişisel verilerin kaydedilmesi gibi suçlar doğrudan sosyal medyada işlendiği gibi, hırsızlık, cinsel saldırı ve dolandırıcılık gibi suçlar ise sosyal medyanın suça zemin oluşturduğu dolaylı yoldan işlenen suçlardır. Sosyal medyada işlenen ve toplum vicdanını yaralayan bazı suçlar yine sosyal medyada tepki çekmekte, böylece kullanıcılar kolluk kuvvetlerini, yargı mensuplarını ve politikacıları etkilemektedir.

Sosyal medya kullanıcıları kişisel bilgilerini ve en mahrem görüntülerini ağ sağlayıcı şirketler tarafından kaydedilmesine farkında olarak veya olmayarak izin vermektedirler. Tanımadığımız kişiler ya da şirketler tarafından depolanan büyük veriler gizlilik açısından büyük bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Sosyal ağlarda depolanan veriler insanlar öldükten sonra bile onların geride bıraktıkları aile fertleri aleyhinde bir tehdit unsuru olarak kullanılma potansiyeli taşımaktadır, bu nedenle sosyal medyada mahremiyet konusu en temel problemlerden birisi haline gelmiştir. Dünyanın önde gelen sosyal medya şirketi Facebook 2019 yılında 87 milyon civarında kullanıcı bilgilerini başka bir şirketle paylaştığını itiraf etmiştir. Milivojevic'in aktardığına göre (2010, s. 2), Wall Street Journal, mahremiyeti kötüye kullandığı ve kullanıcıların kişisel verilerini reklam şirketlerine sattığı için Facebook'u sert bir şekilde eleştirmiştir. Almanya Tüketici Bakanı da Facebook'u protesto etmek amacıyla hesabını kapatmıştır.

Bilindiği üzere sosyal medya sadece sıradan insanların kullandığı bir araç olmayıp, terör örgütlerinin de propaganda ve eleman temin etme amacıyla kullandıkları bir mecra haline gelmiştir. Bu durumu Taşdemir (2017, s. 727) sosyal medyanın "denetim güçlüğü terör örgütlerince bir fırsat olarak görülmekte ve aktif bir şekilde propaganda amaçlı kullanılmaktadır" şeklinde özetlemektedir. Kimi zaman ise Arap Baharı sürecinin başlangıcında olduğu gibi, yerel bazlı kitlesel hareketler sosyal medya aracılığıyla küresel bir boyuta taşınmakta ve tehlikeli bir noktaya ulaşmaktadır. Sosyal medya aracılığı ile terör örgütü propagandası yapılması Türkiye'de de yaygın olarak işlenen suçlar arasındadır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma nitel bir araştırma olup doküman inceleme tekniği ile veriler toplanmıştır. Bu amaçla 01-09 Mayıs 2020 tarihleri arasında Yargıtay'ın erişime açık resmi İnternet sitesinde (2020) 2016-2019 yılları arasında, Facebook, Twitter ve Instagram'la ilgili karara bağlanmış 1.172 adet dosya incelenmiştir. Dosya arama neticesinde Twitter ve Instagram için 2016 yılı öncesine ait karar dosyası bulunamadığı için araştırmamız 2016-2019 yıllarını kapsamaktadır.

Yargıtay'ın karar arama sitesinde 09 Mayıs 2020 tarihi itibarıyla toplam 5.033.913 karar bulunmasına karşın, anahtar kelime ile arama sonucunda en son karara bağlanan ilgili 1.000 adet dosyanın erişimine izin verilmektedir. Facebook kelimesi ile arama yapıldığında 987, Twitter kelimesi ile arama yapıldığında 148 ve Instagram kelimesi ile arama yapıldığında ise 37 karar dosyasına ulaşılmıştır. Facebook aracılığı ile işlenen suçların diğer ikisinden çok fazla olmasının nedeni, Facebook'un diğerlerine göre daha erken bir zamanda (2007) hayatımıza girmesi ve incelediğimiz dosyalardaki suçların işleniş tarihlerinin 2016 yılından daha gerilere

dayanmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar Twitter ile Facebook aynı yıllarda Türkiye’de kullanıma girmiş olsa da ilk yıllarda Facebook kullanıcı sayısı Twitter ile kıyaslanmayacak kadar fazla olmuştur. Instagram’ın Türkiye’de yaygın olarak kullanılmaya başlaması ise 2011’li yılları bulmuştur.

Erişimine izin verilen 1.172 kararın somut ve kuvvetli bir örneklem olduğu değerlendirilmiş ve bu yolla en fazla hangi sosyal medya platformunun suç işleme aracı olarak kullanıldığı, en fazla hangi suçların işlendiği, suçların hangi şekilde işlendiği tespit edilmeye çalışılmıştır. İncelenen kararlarda suç tarihleri, şüphelilerin cinsiyetleri ve yaşları tüm dosyalarda yer almadığından ya da gizlendiğinden ötürü bu değişkenlerle ilgili analizler yapılamamıştır. Bu dosyalar içerisinde yedi örnek vaka bulgular kısmından sonra detaylıca incelenmiştir.

Bulgular

Bu araştırmada 2016-2019 yılları arasında sırasıyla Facebook, Twitter ve Instagram aracılığıyla işlenen suç türlerinin sayısal ve oransal dağılımları verilmiştir. Yargıtay kararlarından içerisinde Facebook, Twitter ve Instagram isminin geçtiği 1.172 dosyanın 219 adedinin başka davalarla ilgili olduğu 953 adedinin ise Facebook, Twitter ve Instagram aracılığıyla işlenen suçları kapsadığı tespit edilmiştir. Bir dosyada birden fazla suç yer alabildiğinden 953 adet karar dosyasında Tablo 4’te de görüleceği üzere toplam 1.139 adet sosyal medya aracılığıyla işlenen suç olduğu anlaşılmıştır. Bu suçların 996 adedi (%87,4) Facebook, 122 adedi (%10,7) Twitter, 21 adedi (%1,9) ise Instagram yoluyla işlenmiştir.

İncelenen dosyaların 32’sinde suçu işleyenlerin suça sürüklenen çocuklar olduğu tespit edilmiştir. Özel hayatın gizliliğini ihlal, müstehcenlik, verilerin hukuka aykırı olarak kaydedilmesi gibi sosyal yaşamı olumsuz etkileyen suçlar çocuklar tarafından işlenen suçlardan bazılarıdır. 1.139 olayın 13’ün de çocuk yaştaki kullanıcılar sosyal medya aracılığı ile tanıştıkları kişiler tarafından buluştukları yerlerde cinsel saldırıya uğramışlardır.

Facebook Aracılığıyla İşlenen Suçlar

Yargıtay tarafından 2016-2019 yılında karara bağlanan ve içerisinde Facebook isminin geçtiği toplam 987 karar olduğu tespit edilmiştir. Bahse konu kararların 175’nin Facebook aracılığı ile işlenmeyen başka davalarla ilgili olduğu, 812 davanın ise Facebook aracılığı ile işlenen suçlarla ilgili olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu 812 karar dosyasında 996 adet suç işlenmiştir. Elde edilen veriler Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: 2016-2019 yıllarında Yargıtay tarafından karara bağlanan Facebook aracılığı ile işlenen suç türleri

S.Nu.	Facebook Aracılığı ile İşlenen Suçlar (2016-2019)	Toplam	Yüzde
1	Hakaret	215	21,6
2	Özel hayatın gizliliğini ihlal	150	15,0
3	Verileri hukuka aykırı olarak verme ve ele geçirme	127	12,8
4	Nitelikli dolandırıcılık/dolandırıcılık	108	11,0
5	Tehdit	102	10,2

6	Şantaj	53	5,3
7	Bilişim sistemindeki verileri bozma, yok etme, değiştirme ve erişilemez kılma	40	4,0
8	Cumhurbaşkanına hakaret	40	4,0
9	Silahlı terör örgütünün propagandasını yapmak	35	3,5
10	Kişilerin huzur ve sükûnunu bozma	27	2,7
11	Bilişim sistemine hukuka aykırı olarak girme ve orada kalma	27	2,7
12	Müstehcenlik	26	2,6
13	Cinsel taciz	21	2,1
14	Türk Milletini, Türkiye Cumhuriyeti Devletini, devletin kurum ve organlarını aşağılama	6	0,6
15	Halkı kin ve düşmanlığa tahrik ve aşağılama	5	0,5
16	Halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri alenen aşağılama	2	0,2
17	Atatürk'ün hatırasına hakaret	2	0,2
18	Haberleşmenin gizliliğini ihlal	2	0,2
19	Suçlu ve suçlu övme	2	0,2
20	Banka ve kredi kartlarının usulsüz kullanımı	2	0,2
21	Uyuşturucu madde kullanımını özendirme	1	0,1
22	Suç işlemeye tahrik	1	0,1
23	İftira	1	0,1
24	Özel işaret ve kıyafetleri usulsüz kullanmak	1	0,1
Toplam		996	100

2016-2019 yıllarında Facebook aracılığı ile işlenen ve Yargıtay tarafından karara bağlanan 24 farklı suç türü bulunmaktadır. Bu suçlardan %21,6 ile hakaret suçu en fazla işlenen suç olarak gözükmektedir. Daha sonra ilk beş sırada; özel hayatın gizliliğini ihlal, verileri hukuka aykırı olarak verme ve ele geçirme, dolandırıcılık ve tehdit suçu gelmektedir.

Twitter Aracılığıyla İşlenen Suçlar

Yargıtay tarafından 2016-2019 yıllarında karara bağlanan ve içerisinde Twitter isminin geçtiği toplam 148 karar dosyası olduğu tespit edilmiştir. Bahse konu kararların 28'nin Twitter aracılığı ile işlenmeyen başka davalarla ilgili olduğu 120 davanın ise Twitter aracılığı ile işlenen suçlarla ilgili olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu 120 karar dosyasında 122 adet suç işlenmiştir. Elde edilen veriler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: 2016-2019 yılları arasında Yargıtay tarafından karara bağlanan Twitter aracılığı ile işlenen suç türleri

S.Nu.	Twitter Aracılığı ile İşlenen Suçlar (2016-2019)	Toplam	Yüzde
1	Hakaret	68	55,7
2	Kişilik haklarına saldırı	17	13,9
3	Özel hayatın gizliliğini ihlal	6	5,0
4	Ticaret hukukuna aykırılık	6	5,0
5	Terör örgütü propagandası yapmak	4	3,3

6	Cumhurbaşkanına hakaret	4	3,3
7	İftira	4	3,3
8	Verileri hukuka aykırı olarak verme ve ele geçirme	3	2,5
9	Halkı kin ve düşmanlığa tahrik ve aşağılama	2	1,6
10	Devletin güvenliğine ilişkin belgeleri temin etme, devletin güvenliğine ve siyasal yararlarına ilişkin gizli kılması gereken belgeleri açıklama	2	1,6
11	Haberleşmenin gizliliğini ihlal	1	0,8
12	Müstehcenlik	1	0,8
13	Bilişim sistemleri, banka ve kredi kurumlarının araç olarak kullanılması yöntemiyle dolandırıcılık	1	0,8
14	Halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri aşağılamı	1	0,8
15	Kişilerin huzur ve sükununu bozma	1	0,8
16	Tehdit	1	0,8
Toplam		122	100

Twitter aracılığı ile toplam 16 değişik suçun işlendiği tespit edilmiş olup, bu suçlardan %55,7'lik oranla en fazla hakaret suçunun işlenmesi dikkat çekmektedir. Hakaret suçundan sonra yüzde beş ve üzerinde olan suçlar ise sırasıyla; kişilik haklarına saldırı, özel hayatın gizliliğini ihlal ve ticaret hukukuna aykırı hareket etme suçu bulunmaktadır. İncelenen 122 suçun 6'sında, işverenler veya iş yerleri hakkında olumsuz paylaşımlar yapıldığı için kullanıcılar işten çıkartılmıştır.

Instagram Aracılığıyla İşlenen Suçlar

Yargıtay tarafından 2016-2019 yıllarında karara bağlanan ve içerisinde Instagram isminin geçtiği toplam 37 karar olduğu, bu kararlardan 16 olayın başka davalarla ilgili olduğu, 21'inin ise Instagram aracılığı ile işlendiği tespit edilmiştir. Instagram aracılığı ile işlenen suçların 2016 yılından itibaren Yargıtay'a intikal ettiği, 2016 yılında karara bağlanan toplam 2 dava bulunurken bu sayının 2019 yılında 11 davaya çıktığı tespit edilmiştir. Elde edilen veriler Tablo 3'de gösterilmektedir.

Tablo 3: 2016-2019 yılları arasında Yargıtay tarafından karara bağlanan Instagram aracılığı ile işlenen suç türleri

S.Nu.	Instagram Aracılığı ile İşlenen Suçlar (2016-2019)	Toplam	Yüzde
1	Nitelikli dolandırıcılık/dolandırıcılık	8	38,1
2	Verileri hukuka aykırı olarak verme ve ele geçirme	4	19,0
3	Özel hayatın gizliliğini ihlal	3	14,2
4	Bilişim sistemindeki verileri bozma	2	9,5
5	Tehdit	1	4,8
6	Cumhurbaşkanına hakaret	1	4,8
7	Halkı kin ve düşmanlığa tahrik	1	4,8
8	Terör örgütü propagandası yapmak	1	4,8
Toplam		21	100

Instagram aracılığı ile en fazla %38,1'lik oranla dolandırıcılık suçu işlenmiştir. Bu suçun yüzde beş oranından yüksek olarak sırasıyla; verileri hukuka aykırı olarak verme ve ele geçirme, özel hayatın gizliliğini ihlal ile bilişim sistemindeki verileri bozma suçu izlenmektedir. Instagram'da Facebook ve Twitter'dan farklı olarak en fazla dolandırıcılık suçunun işlenmesi dikkat çekmektedir. Instagram'ın kullanım oranının giderek artması ile birlikte bu yolla işlenen suçlarda ilerleyen yıllarda artış gözleneceği öngörülmektedir.

Facebook, Twitter ve Instagram Aracılığı ile İşlenen Suçlar

Yargıtay tarafından 2016-2019 yıllarında karara bağlanan ve içerisinde Facebook, Twitter veya Instagram isminin geçtiği toplam 1.172 karar olduğu tespit edilmiştir. Bahse konu kararların 219 adedinin Facebook, Twitter ve Instagram aracılığı ile işlenmeyen başka davalarla ilgili olduğu, 953 davanın ise Facebook, Twitter veya Instagram aracılığı ile işlenen suçlarla ilgili olduğu anlaşılmıştır. Bu davaların 812'si Facebook, 120'si Twitter, 21'i Instagram'la ilgilidir. Bir davada birden fazla suç işlenebildiğinden işlenen suç sayıları incelenen karar sayılarından fazla olmuştur, söz konusu 953 dosyada toplam 1.139 suç işlendiği tespit edilmiştir. Elde edilen veriler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: 2016-2019 yılları arasında Yargıtay tarafından karara bağlanan Facebook, Twitter veya Instagram aracılığı ile işlenen suçlar

S.Nu.	Facebook/Twitter/Instagram (2016/2019)	Toplam	Yüzde
1	Hakaret	283	24,8
2	Özel hayatın gizliliğini ihlal	159	14,0
3	Verileri hukuka aykırı olarak verme ve ele geçirme	134	11,7
4	Nitelikli dolandırıcılık/dolandırıcılık	116	10,2
5	Tehdit	104	9,1
6	Şantaj	53	4,7
7	Cumhurbaşkanına hakaret	45	4,0
8	Bilişim sistemindeki verileri bozma, yok etme, değiştirme ve erişilemez kılma	42	3,7
9	Silahlı terör örgütünün propagandasını yapmak	40	3,5
10	Kişilerin huzur ve sükûnunu bozma	28	2,5
11	Bilişim sistemine hukuka aykırı olarak girme ve orada kalma	27	2,3
12	Müstehcenlik	27	2,3
13	Cinsel taciz	21	1,8
14	Kişilik haklarına saldırı	17	1,5
15	Halkı kin ve düşmanlığa tahrik ve aşağılama	8	0,7
16	Türk Milletini, Türkiye Cumhuriyeti Devletini, devletin kurum ve organlarını aşağılama	6	0,5
17	Ticaret hukukuna aykırılık	6	0,5
18	İftira	5	0,4
19	Haberleşmenin gizliliğini ihlal	3	0,3
20	Halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri alenen aşağılama	3	0,3

21	Atatürk'ün hatırasına hakaret	2	0,2
22	Devletin güvenliğine ilişkin belgeleri temin etme, devletin güvenliğine ve siyasal yararlarına ilişkin gizli kılması gereken belgeleri açıklama	2	0,2
23	Suç ve suçluyu övme	2	0,2
24	Banka ve kredi kartlarının usulsüz kullanımı	2	0,2
25	Uyuşturucu madde kullanımını özendirme	1	0,1
26	Suç işlemeye tahrik	1	0,1
27	Özel işaret ve kıyafetleri usulsüz kullanmak	1	0,1
28	Bilişim sistemleri, banka ve kredi kurumlarının araç olarak kullanılması yöntemiyle dolandırıcılık	1	0,1
Toplam		1.139	100

Facebook, Twitter ve Instagram aracılığı ile işlenen ve 2016-2019 yıllarında Yargıtay tarafından karara bağlanan suç dosyalarında 28 değişik suç türü bulunmaktadır. Hakaret suçu %24,8'le bu üç sosyal medya aracılığı ile en fazla işlenen suç türü olmuştur. Bunu ilk beşte sırasıyla; özel hayatın gizliliğini ihlal, verileri hukuka aykırı olarak verme ve ele geçirme, nitelikli dolandırıcılık/dolandırıcılık ile tehdit suçu takip etmektedir.

Sosyal Medya Yoluyla İşlenen Suçlara Dair Örnek Olaylar

Daha önce de belirtildiği gibi, sosyal medya bazı suçlarda doğrudan suçun işlendiği ortam olurken, bazı suçlarda ise araç olarak kullanılmaktadır. Her iki durumu da örnek olarak 7 dava dosyası incelenmiştir. Söz konusu dava dosyalarından; çocuğun nitelikli cinsel istismarı ve cinsel saldırı suçları sosyal medyanın araç olarak kullanıldığı suçlara örnek olarak verilmiştir. Özel hayatın gizliliğini ihlal, sistemi engelleme bozma, verileri yok etme veya değiştirme, şantaj, hakaret, özel hayatın gizliliğini ihlal ve bilişim sistemleri, banka ve kredi kartlarının araç olarak kullanılması yöntemiyle dolandırıcılık suçları doğrudan sosyal medya ortamında işlenen suçlara örnek olarak verilmiştir. Kişisel veriler dosyalarda gizli olduğu için mağdur ve hükümlülerin kimlikleri gizlidir.

1. Çocuğun Nitelikli Cinsel İstismarı¹

Mağdure çocuk, daha önce yüz yüze görüşmediği, yalnızca eniştesinin arkadaşı olması nedeniyle tanıdığı kişinin Facebook'tan gönderdiği arkadaşlık isteğini kabul etmiştir. Sanık görüşmek için mağdure çocuğa mesaj atmış ve belirledikleri yerde buluşmuşlardır. Sanık aracına aldığı çocuğa fiziksel temasta bulunmaya çalışmış, çocuğun direnmesine rağmen sanık hem kendi hem de çocuğun kıyafetlerini çıkartmış, mağdure çocuk kaçmaya çalışsa da sanık mağdureyi yakalayarak cinsel saldırıda bulunmuştur.

2. Cinsel Saldırı ve Tehdit²

On sekiz yaşından küçük mağdure olay tarihinden önce İnternette Facebook'ta tanıştığı sanıkla buluşmak üzere ailesine haber vermeden başka bir şehre gitmiştir. Mağdureyi

¹ Yargıtay 14. Ceza Dairesi 2019/5386 E 2019:13650 K.

² Yargıtay 14. Ceza Dairesi 2019/3993 E., 2019/13641 K.

burada iki sanık karşılaşmış ve bir eve götürmüşlerdir. Mağdurenin rızası dışında birçok kez zorla cinsel ilişkiye girip cinsel istismarda bulunmuşlardır. Mağdure ailesine dönmek istese de mağdureyi zorla alıkoymuşlardır. Eve çağırdıkları diğer erek şahısların da mağdureyle zorla cinsel ilişkiye girmelerini sağlamışlardır. Sanıklar, mağdureyi "anneni, babanı öldürürüz" şeklinde tehdit etmişler, mağdureyi dövmüşler ve sağ kolunda sigara söndürmek suretiyle fuhuş yapmaya zorlamışlardır.

3. Özel Hayatın Gizliliğini İhlal, Sistemi Engelleme Bozma, Verileri Yok Etme veya Değiştirme³

Suçta sürüklenen çocuk; bir dönem arkadaşlık yaptığı yaşı küçük mağdurenin rızası kapsamında gönderdiği çıplak resmi, mağdurenin kendisine ait olan ve şifresini verdiği Facebook hesabının şifresini değiştirerek mağdurenin rızası dışında yayınlamak suretiyle özel hayatın gizliliğini ihlal, sistemi engelleme bozma, verileri yok etme veya değiştirme suçlarını işlemiştir.

4. Verileri Hukuka Aykırı Olarak Verme veya Ele Geçirme, Sistemi Engelleme, Bozma, Verileri Yok Etme veya Değiştirme, Şantaj⁴

Suçta sürüklenen erkek çocuk, mağdur kadına ait Facebook hesabının İnternet şifresini, onun bilgisi ve rızası dışında ele geçirip, değiştirerek, mağdurenin bilişim sistemindeki hesabına erişimini engellemiştir. Daha sonra istediği miktarda paranın verilmemesi halinde, mağdureye ait hesapta yer alan ve mağdurenin başkaları tarafından görülmesini engellediği müstehcen nitelikteki görüntülerini ifşa edeceğini söyleyerek zincirleme şekilde, verileri hukuka aykırı olarak verme veya ele geçirme, sistemi engelleme, bozma, verileri yok etme veya değiştirme ve şantaj suçlarını işlemiştir.

5. Hakaret⁵

Sanık, kendi Twitter hesabından "başkan ile çalışanların profesyonel ilişkisi bellidir... başkan'a meydan okumak her türlü hukuk ve edebe aykırıdır...", "... GS başkanına Adana genelevinin çaycısı muamelesi yaptı ve bunun sonucunda da haklı olarak gönderildi..." ve "acaba sinyor .... GS başkanına yaptığı terbiye dışı hareketleri nasıl savunacak" şeklinde beyanlarda bulunmuştur. Aynı Twitter hesabından başka bir zamanda "fakat eğer bu kayıtlarda arama ve sms'ler varsa ...'in yalancı, sahtekâr ve alçak olduğu ortaya çıkar", diğer bir zamanda ise "... ile ... arasındaki tapelere ulaştım...ikisinden biri yalancı ve sahtekâr..." şeklinde paylaşımlarda bulunarak hakaret suçunu işlemiştir.

6. Özel hayatın gizliliğini ihlal⁶

Saniğin, mağdure ile tanışıp, onunla sevgili oldukları ve mağdurenin henüz 18 yaşını doldurmadığı dönemde, mağdurenin rızası dâhilinde kaydettiği ve birbirleri ile öpüşükleri

³ Yargıtay 12. Ceza Dairesi 2018/8158 E., 2019/5167 K.

⁴ Yargıtay 12. Ceza Dairesi 2017/10888 E. 2018/4825 K.

⁵ Yargıtay 12. Ceza Dairesi 2018/1722 E., 2018/9484 K.

⁶ Yargıtay 12. Ceza Dairesi 2019/458 E., 2019/10824 K.

ana ilişkin fotoğrafları, aralarındaki ilişkinin sona erdirilmesine tepki olarak, beraberken açtıkları ve şifresini değiştirdiği Facebook hesabında yayımlamıştır. Aynı dönemde kaydettiği mağdurenin tamamen çıplak fotoğraflarını ise mağdurenin arkadaşına ve başka bir Facebook hesabının sahibine göndermiş ayrıca kendi Facebook hesabı üzerinden yayımlayarak TCK'nın 134/2. madde ve fıkrasındaki görüntü veya seslerin ifşa edilmesi suretiyle özel hayatın gizliliğini ihlal suçunu işlemiştir.

7. Bilişim Sistemleri, Banka ve Kredi Kartlarının Araç Olarak Kullanılması Yöntemiyle Dolandırıcılık⁷

Müşteki, Instagram hesabında gördüğü Ziraat Bankası reklamını içeren sahte linke tıklamış, T.C. Kimlik numarası ve İnternet bankacılığı şifresini yazarak anılan bankanın İnternet şubesine girdiğini zannetmiştir. Ancak ertesi gün hesabını kontrol ettiğinde bilgisi ve rızası dışında "cebe havale" yolu ile şüpheliye 400,00 Türk Lirası paranın gönderildiğini görmüştür. Şüpheli bu fiili ile bilişim sistemleri, banka ve kredi kartlarının araç olarak kullanılması yöntemiyle dolandırıcılık suçunu işlemiştir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

İnternet çağı ile birlikte gelişen sosyal medya platformları, dünyanın her yerinde her yaştan insan tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Birçok insan için vazgeçilmez olarak tanımlanan bu dijital sosyal alan, suçlular için de cazip bir yer haline gelmiştir. Küresel çaptaki terör örgütlerinden en basit suçlulara kadar birçok kesim sosyal medyayı bir araç olarak kullanmaktadır. Ayrıca suç işleme kastı olmasa bile kullanıcıların taksirle yapmış oldukları bazı paylaşımlar ve diğer sosyal medya aktivitelerinin suç oluşturabileceği görülmektedir. Bu çalışmada; Facebook, Twitter ve Instagram aracılığı ile en fazla işlenen suç türlerinin sırasıyla hakaret, özel hayatın gizliliğini ihlal, verilerin hukuka aykırı olarak ele geçirilmesi, tehdit ve dolandırıcılık olduğu tespit edilmiştir. Terör örgütü propagandası yapma, cinsel taciz, Cumhurbaşkanı'na hakaret, şantaj, müstehcenlik ve kişilerin huzur ve sükûnunu bozma suçları ise sosyal medya aracılığı ile işlenen diğer önemli suç türleridir. En düşük oranlarda ise; uyuşturucu madde kullanımını özendirme, suç işlemeye tahrik, özel işaret ve kıyafetleri usulsüz kullanmak, bilişim sistemleri banka ve kredi kartlarının yasa dışı kullanımı yöntemiyle dolandırıcılık gibi suçlar işlenmiştir.

Sosyal medyadaki suç olgusuyla ilgili bir başka husus ise çocuk suçluluğu ve çocuk mağdurlarla ilgilidir. Sosyal medyada çocuklar kimi zaman suçlu kimi zaman ise mağdur olabilmektedirler. Çocukların bilinçsiz, denetimsiz ve kontrolsüz sosyal medya kullanımı onların kolaylıkla suça sürüklenmesine neden olabilmektedir. Ayrıca çocuklar, cinsel taciz ve özel hayatın gizliliğini ihlal gibi toplumda infiale neden olabilecek suçların mağduru da olabilmektedirler. İncelenen olaylardaki sanıklardan 32'sinin suça sürüklenen çocuk olması çocukların sosyal medya platformlarını denetimsiz kullanmasının ciddi bir sorun oluşturduğunu gözler önüne sermektedir. Sosyal medyada çocukların en fazla özel hayatın

⁷ Yargıtay 15. Ceza Dairesi 2018/6490 E.,2018/7862 K.

gizliliğini ihlal, verileri hukuka aykırı olarak verme ve ele geçirme gibi suçları işledikleri görülmektedir. Çocukların sosyal medya kullanımının ebeveynlerce denetlenmesi, evlerde uzun süre yalnız başına ve kontrolsüz bırakılmaması gibi tedbirler, onların sosyal medya yoluyla suç işlemelerini veya suça maruz kalmalarını büyük ölçüde engelleyecektir.

Sosyal medya platformlarının denetimsiz ve kontrolsüz kullanımı toplum yaşamının her alanına etki etmektedir. Bu alanlardan biri de iş hayatıdır. İncelenen dosyaların 35'inde çalışanların sosyal medyada yaptıkları paylaşımlar nedeniyle işten çıkarıldıkları görülmüştür. İşverenler hakkında yapılan olumsuz sosyal medya paylaşımları, iş yeri hakkındaki olumsuz düşüncelerin paylaşılması, işverenin siyasi düşüncesine aykırı olan paylaşımlar, izinsiz olarak gidilen yerlerde yapılan paylaşımların ifşa olması gibi sebepler, kullanıcıların işlerini kaybetmesine neden olmuştur.

Sosyal medya pek çok alanda olduğu gibi aile kurumunu da etkilemiştir. Sosyal medyanın aile yaşantısıyla ilgili olumsuz etkilerinden birisi de boşanmalara zemin hazırlamasıdır. İncelenen dava dosyalarının 23'ünde çiftler, eşlerinin sosyal medyada üçüncü şahıslarla yaptıkları görüşme ve paylaşımları aldatma gerekçesi olarak görmüşler ve boşanma davaları açmışlardır.

Birçok suç doğrudan sosyal medya ortamında işlenirse dahi, sosyal medya bir tanışma ve mağdurların kandırılma platformu olarak kullanılmaktadır. Sosyal medya aracılığıyla tanışıp sonrasında yüz yüze gerçekleştirilen buluşmalar neticesinde içlerinde çocukların ve kadınların da olduğu bazı kişiler kaçırılmakta, cinsel saldırıya uğramakta veya öldürülmektedirler. İncelenen olayların 22'sinde sosyal medyada yapılan tanışmalar sonrasında kaçırılma, alı koyma, cinsel saldırı, kasten yaralama ve dolandırıcılık gibi suçlar işlenmiştir.

Sosyal medya araçlarında kullanıcılar en mahrem konulardan, sıradan olaylara kadar her türlü paylaşımı yapmaktadırlar. Yapılan bu paylaşımları takip eden suçlular, bu paylaşımlardan yola çıkarak, kişilerin evlerinde ne gibi değerli eşya olduğunu, altın ve mücevherat gibi ziynet eşyalarının olup olmadığını tespit etmekte yine bu kişilerin evde bulunmadığı zamanları yapılan paylaşımlardan tespit ederek ev soygunları için fırsat kollamaktadırlar.

Terör örgütleri de sosyal medyayı aktif olarak kullanmakta, bu alanı hem bir propaganda aracı hem de örgüte eleman temin yeri olarak görmektedir. DEAŞ, Taliban ve PKK gibi terör örgütleri sosyal medya aracılığı ile yapmış oldukları propaganda ile dünyanın dört bir yanından eleman temin edebilmektedir. Terör örgütlerince yapılan paylaşımlarla insanların hangi yolla ve hangi araçları kullanarak örgüte katılım yapabilecekleri gösterilmektedir. Araştırmamızda 40 (%3,5) dosyada terör örgütü propagandası yapma suçu işlendiği tespit edilmiştir.

Sosyal medya aracılığı işlenen kimi suçlarda suçluların tespit edilememesi de ayrı bir sorundur. Facebook, Twitter ve Instagram gibi sosyal paylaşım siteleri ile ilgili olarak yabancı adli makamlardan yapılan bilgi taleplerinin yerine getirilmemesi pek çok olayda şüphelinin

tespit edilememesine neden olmaktadır. Bu durum suçluların daha fazla cesaretlenmelerine yol açmaktadır. Bu sorunu gidermek için sosyal medya düzenlemesi olarak bilinen ve 31 Temmuz 2020 tarihinde yayınlanan yasaya göre, İnternet kullanıcılarının kişisel başvurularında veya kamu kurumlarının bildirimlerinde sosyal ağ sağlayıcılarla muhataplık ilişkisi kurulması amacıyla yasal düzenlemeye gidilmiştir.

Sosyal medyanın, sosyalleşmeyi sağlayan önemli bir araç olmasına rağmen, günlük yaşamı olumsuz yönde etkileyen ve suça zemin oluşturan bir yönünün de bulunduğu bilinmektedir. Sosyal medya aracılığı ile işlenen suçların dijital ortamda gerçekleşmesi ve bu alanın kriminoloji açısından yeni bir alan olması suçların ve suçluların tespitini oldukça zorlaştırmaktadır. Sosyal medya yoluyla işlenen suç oranlarının azaltılması için, kullanıcıların bu konularda medya organları yoluyla bilgilendirilmesi, kamu spotları hazırlanması ve sosyal medya okuryazarlığı dersinin ilköğrenimden itibaren müfredata konulmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu faaliyetlerin amacı, kullanıcıların yaptıkları paylaşımların özgürlükler dairesi içerisinde kalarak, belirli bir otokontrolden geçirilmesi ve suç unsuru içermeyecek şekilde yapılmasını sağlamak olmalıdır.

Kaynakça

- Bahar, A. (2018). Bilişim Suçları, İletişim ve Sosyal Medya. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 10 (3), 1-36. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iaud/issue/38557/447328>
- Dijilopedia (15 Ağustos 2020). Türkiye İnternet Kullanımı ve Sosyal Medya İstatistikleri. <https://dijilopedi.com/2020-turkiye-İnternet-kullanimi-ve-sosyal-medya-istatistikleri/>
- Ganesan, M., Mayilvahanan P. (2017). Cyber Crime Analysis in Social Media Using Data Mining Technique. *International Journal of Pure and Applied Mathematics*, 116 (22), 413-424. <https://acadpubl.eu/jsi/2017-116-13-22/articles/22/35.pdf>
- Kaplan, A. M. ve Haenlein, M. (2016). Dünyanın Bütün Kullanıcıları Birleşin!- Sosyal Medyanın Zorlukları ve Sağladıkları Fırsatlar. İçinde Himmet Hülür ve Cem Yaşın (Edt.), *Yeni Medya: Kullanıcının Yükselişi* (ss. 352-372). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Milivojevic, S. (2010). *Social Networking Sites and Crime: Is Facebook more than just a Place to Procrastinate?* The Australian and New Zealand Critical Criminology Conference. Institute of Criminology, Sydney Law School, The University of Sydney, Australia (1-8). https://ses.library.usyd.edu.au/bitstream/handle/2123/7380/Milivojevic_ANZCCC2010.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- National White Collar Crime Center (24 Ağustos 2011). *Criminal Use of Social Media*. <https://www.nationalpublicsafetypartnership.org/clearinghouse/Content/ResourceDocuments/Criminal%20Use%20of%20Social%20Media.pdf>
- Oxford Dictionary (2020). <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/post-truth?q=post-truth>
- Özdilek, A. O. (2006). *Uygulamadan Örnek Olaylara Bilişim Suçları ve Hukuku*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Özocak, G. (2013). *Sosyal Medyada İşlenen Suç Tipleri ve Suçların Tespiti*. Yeni Medya Çalışmaları I. Ulusal Kongresi Bildiriler Kitabı, 463-469, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye, 7-8 Mayıs. <https://ekitap.alternatifbilisim.org/pdf/y mk-1.pdf>
- Resmî Gazete (2020). İnternet ortamında yapılan yayınların düzenlenmesi ve bu Yayınlar yoluyla işlenen suçlarla mücadele edilmesi Hakkında kanunda değişiklik yapılmasına dair kanun. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/07/20200731-1.htm>
- Soomro, T. R.; Hussain, M. (2019). Social Media-Related Cybercrimes and Techniques for Their Prevention. *Scienco Applied Computer Systems*, 24 (1), 9-17. <https://content.sciendo.com/view/journals/acss/24/1/article-p9.xml>
- Şimşek, V. (2018). Post-Truth ve Yeni Medya: Sosyal Medya Grupları Üzerinden Bir İnceleme, *Global Media Journal*, 8 (16). https://globalmediajournaltr.yeditepe.edu.tr/sites/default/files/ogrenci_calismasi_volkan_sims_ek.pdf
- Taşdemir, E. (2017). Sosyal Medyada Terör Propagandası: DEAŞ Örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5 (2), 726-752. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/357756>
- Telli, A. (2012). Mısır Devriminde Sosyal Medyanın Rolü. *Bilge Strateji Dergisi*, 4 (7), 65-91. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/43478>
- Türk Ceza Kanunu (2004). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf>
- We are social (01 Eylül 2020). Digital Use Around The World In July 2020. <https://wearesocial.com/blog/2020/07/digital-use-around-the-world-in-july-2020>.
- Yargıtay Resmî İnternet Sayfası. (2020, Mayıs) <https://karararama.yargitay.gov.tr/YargitayBilgiBankasiIstemciWeb/>

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 17.10.2020 Kabul/Accepted: 16.11.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 151-170

SEMBOİLİK ETKİLEŞİMCİLİK ÇERÇEVESİNDEN KORUNMAYA MUHTAÇ ÇOCUKLARDA BENLİK

Lale İZCİⁱ, İbrahim MAZMANⁱⁱ

Öz

Sembolik Etkileşimcilik, ailenin çocuğun sosyalleşmesindeki rolünü ve çocuğun çevresiyle olan uyum arayışı sürecine işaret eder. Sembolik Etkileşimciliğin kurucusu Mead'e göre insanlar dünyayı temsil etmek üzere sembollerden oluşan bir anlam sistemi geliştirmektedir. Bu nedenle aile yüz yüze etkileşimin en yoğun olduğu toplumsal kurumlardan biri olarak, çocuğun sosyalizasyon sürecinde çocuğa dünyayı ve içinde yaşanılan toplumu kısacası toplumsal sembolleri öğreten ilk kurum özelliği de taşımaktadır. Aile içinde öğrenilen aile ve iletişim sembolleri çocuğun topluma sağlıklı katılımını sağlamaktadır. Benliğin oluşum sürecinde, aile ve toplum gibi sosyal çevreden edinilen rol modeller doğru öğrenilmediğinde çocuğun benlik algısı da düşük olacaktır. Bu nedenle aileye ve çocuğa atanan aile ve çocuk danışmanları, korunma altına alınan çocuklar için aile ortamı duygusunu hissettiren çocuk evleri ve koruyucu aile sistemi gibi politikalar korunmaya muhtaç çocuğun benliğinde sağlıklı bir aile ve hane düzeninin gelecekte doğru kurulması için oluşturulan uygulamalardır. Korunma ihtiyacı içindeki çocukların benlik algılarını doğru ve sağlıklı oluşturmaları ve topluma sağlıklı bireyler olarak katılmaları toplumsal uyumu da beraberinde getirecektir. Bu sebeple ailenin korunmasını esas alan çocuk koruma politikalarının yürütülmesi korunma ihtiyacı içindeki çocuklar için oldukça önemlidir. Ayrıca dezavantajlı gruplara girme riski altında bulunan çocukların psikolojik destek süreçleriyle güçlendirilerek terapötik yaklaşımların ülke genelinde yaygınlaştırılması ve ulaşılabilir olması çocuk koruma sistemini güçlendirecek politikalar.

Anahtar Kelimeler: Korunmaya Muhtaç Çocuk, Sembolik Etkileşim, Sosyal Politikalar, Benlik, Aile.

The Self in Children in Need of Protection from The Symbolic Interactionism Framework

Abstract

Symbolic Interactionism refers to the role of the family in the socialization of the child and the process of seeking harmony with the child's environment. According to Mead, the founder of Symbolic Interactionism, people develop a meaning system consisting of symbols to represent the world. For this reason, the family, as one of the social institutions where face-to-face interaction is the most intense, is also the first institution that teaches the child the world and the society they live in, in short, social symbols during the child's socialization process. Family and communication symbols learned in the family ensure the healthy participation of the child in society. If the role models acquired from the social environment such as family and society are not learned correctly in the process of self-formation, the child's sense of self will also be low. For this reason, the family and child counsellors assigned to the family and the child, and policies such as children's homes and foster family system that make the

ⁱ Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, lale-izci@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8483-6937

ⁱⁱ Prof. Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ibrahimmazman5@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-0564-502X

children feel the family environment for the children taken under protection, are practices that are created to establish a healthy family and household order in the future in the self of the child in need of protection. The correct and healthy self-perception of children in need of protection and their participation in the society as healthy individuals will bring social harmony with it. For this reason, the implementation of child protection policies based on the protection of the family is very important for children in need of protection. In addition, the use of socio-psychological support processes for children at risk of disadvantaged status, and the dissemination and accessibility of therapeutic approaches throughout the country are policies that will strengthen the child protection system.

Keywords: Child in Need of Protection, Symbolic Interaction, Social Policies, Ego, Family.

Giriş

Çocukların içine doğdukları sosyal çevreden edindikleri, roller, semboller, ritüeller ve jestler ilerleyen süreçlerde çocuğun kimliğini oluşturmaktadır. Aile ise bu sembollerin ilk öğrenildiği yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle aile çocukla beraber korunması gereken birincil gruplar arasında yer alan özel bir kurumdur. Sağlıklı bir aile ortamına doğan çocukların benlik algıları olumlu olacağı, sağlıksız bir aile ortamına doğan çocuklarında benlik algılarının ise olumsuz olacağı bugün pek çok disiplin için kabul gören bir görüştür. Bu gerekçelerle çocukların sağlıklı bir benlik oluşturmaları ancak ve ancak olumlu ebeveyn sembollerinin yer aldığı ve davranış rollerinin sergilendiği bir aile ortamında mümkündür. Ancak ne yazık ki her aile bu ortamı çocuklarına sağlayamamaktadır. Bunun çeşitli nedenleri olabildiği gibi özellikle son yıllarda toplumlarda artan bireycilik, aileleri bir arada tutan birliktelik duygularının önüne geçtiğinden ebeveynler sahip olmaları gereken sorumlulardan uzaklaşmaktadırlar. Bu nedenle devletlerin bu aileleri bir arada tutmaya ve bu ailelerde yetişen dezavantajlı çocukları tehlikelerden uzaklaştırmaya yönelik çeşitli politikalar ve projeler üreterek aileyi ve çocuğu korumaya çalışmaktadırlar.

Türkiye’de de bu alanda çeşitli uygulamaların aileyi korumaya ve çocuğun benliğini sağlıklı oluşturmaya yardımcı olacak politikaların hayata geçirildiğini görmekteyiz. Ancak yapılan iyileştirmelere ve yeniliklere rağmen halen düzeltilmesi gereken hususların varlığını da belirtmek gerekir. Bu nedenle bu makale Türkiye’de temel çocuk koruma politikaları üzerinden çocukların benliklerinin nasıl korunmaya çalışıldığını, çocuğun sağlıklı bir aile ortamında yetişmesi için neler yapıldığını ve daha nelerin yapılması gerektiğini ele almaktadır. Makale de öncelikle sembolik etkileşimcilik çerçevesinden benlik ve aile kavramları açıklandıktan sonra, korunmaya muhtaç çocuk olgusuna değinilecek, ardından Türkiye’nin çocuk koruma politikalarında, çocuğun benliğini geliştirmeye yönelik uygulanan politikalar üzerinde tartışılacaktır.

Sembolik Etkileşimcilik Kuramı

George Herbert Mead ile tanımlanan, Charles Horton Cooley, W. I. Thomas, Herbert Blumer ve Erving Goffman’ın temsilcisi olduğu Sembolik Etkileşimcilik kuramının kökleri pragmatizm felsefesine ve psikolojik davranışçılığa dayanmaktadır (Ritzer ve Stepanisky, 2014, s. 335). Sembolik etkileşimcilik kısaca, “Anlamaların etkileşim yoluyla şekillenmesini inceleyen,

yakın gözlemler ve içten tanıma aracılığıyla gündelik yaşamın anlamlarını analiz etmek ve bu analizlerden hareketle insan etkileşiminin temel biçimleriyle ilgili bir anlam geliştirmek” olarak tanımlanmaktadır (Marshall, 2005, s. 647).

Toplumsal deneyimleri anlamak için toplumsal dünyaya öncelik verilmesi gerektiğini vurgulayan Mead’e göre bir toplumsal grup olmadan düşünen, öz-bilinçli birey mantıksal olarak olanaksızdır. Ona göre toplumsal grup, ilk sırada gelmektedir ve öz-bilinçli zihinsel durumların gelişimi ancak toplumsal grupların içerisinde sağlanmaktadır (Ritzer ve Stepnisky, 2014, s. 340).

Mead davranışçuların kuramına ise en çok edim, jest ve sembol kavramlarını açıklarken yakınlaşmaktadır. Mead edimin/eylemin bir kişiyi kapsadığı ancak toplumsal eylemin iki veya daha fazla kişiyi içerdiği üzerinde durmaktadır (Ritzer ve Stepnisky, 2014, s. 341). Jestleri ise “toplumsal edim içerisinde ikinci organizmanın uygun tepkilerine neden olan birinci organizmanın hareketleri” olarak açıklamaktadır (Mead, 2017:100). Jestler bireylerin hitap ettikleri kişilerden geldiği varsayılan tepkilerle aynı türden tepki haline geldiğinde anlamlı semboller haline almaktadırlar (Mead, 2017: 105; Ritzer ve Stepnisky, 2014, s. 344).

Sembolik etkileşimcilere göre “şeylere attığımız anlamlar” yani semboller bireyler arasındaki etkileşimin sonucunda meydana gelmektedir. Toplum ise bu etkileşimin bir ürünü olarak görülmelidir. İnsanlar arasındaki iletişimi sağlayan dil, sözcükler, davranışlar, nesnelere, jest ve mimikler yani el yüz hareketleri, sembolik etkileşimciler için en önemli sembollerdir (Bozkurt, 2009, s. 42). Çocukların öğrendikleri ilk sözcükler birincil gruplar olarak nitelendirdiğimiz aileleri ve ebeveynleri ile ilgili sözcüklerdir. İlk taklit edilen davranışlar da yine anne babadan gözlemlenen davranışlardır. Daha da ilerleyen zamanlarda anlamlı ötekiler arasına arkadaşları, okul ve iş çevresindeki insanlar girerek onlardan edinilen davranışlar ve sözcükler, ilerleyen süreçte de din, ekonomi ve siyaset gibi kurumlar ile ilgili kavramlar yer almaktadır (Bozkurt, 2009, s. 42).

Sembolik Etkileşimcilik ve Benlik

Mead’in düşüncesine göre benlik kavramı hem özne hem nesne olabilen özgün bir yetenektir. Mead, benliği toplumsal etkinliğin ve ilişkilerin gelişimiyle ve etkileşimiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bununla birlikte benliğin zihinsel bir süreç olduğu düşünülmese rağmen, benlik aslında toplumsal bir süreçtir. Benliğin gelişimi genel olarak düşünümSELLİK olup, kendimizi bilinçdışı olarak ötekilerin yerine koyma ve onların davrandığı gibi davranma yeteneğidir (Ritzer ve Stepnisky, 2014, s. 347). Bu anlamda benlik öncelikle çocukluk döneminde aile ortamında gözlem ve taklit yoluyla başlayan bir süreçtir.

Sembolik Etkileşimcilik kuramı temsilcileri, mikro düzeyde aile bireylerinin kendi arasında etkileşimine odaklanmaktadır. Çocuklar aile içerisinde boş bir levhadır. Çocuk içinde doğdukları aile birlikteliğinin üyesi bireylerle etkileşim yoluyla sosyalleşmeye ilk burada başlamaktadır. Kuram, bireylerin fiziki bir mekânın ötesinde sembolik bir çevrede de yaşadığını savunmaktadır. Bireyler çeşitli normlar, ritüeller, semboller, roller, jestler ve

anımlar yoluyla birbirleriyle etkileşime geçmektedirler. Çocuk da bu sayede aile içerisinde, aralarında duygusal bağları bulunan aile bireylerini gözlemleyerek ve iletişime geçerek, normlar, roller, semboller ve anlamlardan oluşan sembolik dünyayla tanışmaktadır. Böylece, toplum içerisinde de var olan ve geleceğe aktarılan çeşitli rol analizlerini, iletişim süreçlerini aktif bir şekilde deneyimlemektedir. Çocuk ilerleyen yaşlarda toplumdaki diğer bireylerle iletişime geçerken, hangi normların geçerli olduğunu aile içerisinde bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde öğrenmiş bir biçimde topluma katılmaktadır (Erdoğan, 2014, s. 36). Toplumsal süreçlerle oluşan benlik olumlu veya olumsuz olabilmektedir. Bu olumluluğu veya olumsuzluğu çocuk sosyal çevresinden edindiği semboller aracılığıyla kazanmaktadır.

Bu bağlamda olumlu benlik modeli, başkalarının onayından bağımsız olarak gelişmiş yüksek özsaygı ve kabul edilen içselleştirilmiş bir “sevilebilirlik” duygusu olarak tanımlanabilir. Olumsuz benlik modeli ise düşük özsaygı ve başkalarından onay alma gereksinimi olarak tanımlanabilir. Olumlu benlik, başta çocuğun bağlandığı olmak üzere, başkalarının “güvenilir” ve gerektiğinde “ulaşılabilir” olduğuna ilişkin olumlu beklenti ve inançları içermektedir. Olumsuz benlik ise başkalarının “güvenilmez” olduğuna ilişkin kronik inanç ve ön kabulden beslenen yakınlık kurmaktan kaçınma, sosyal destek alma ve verme konusunda kayıtsız kalma ve yakın ilişkilerden olumsuz beklentiler taşıma gibi daha pek çok olumsuz tutum ve davranışları barındırmaktadır (akt. Sümer, 2006, s. 3-4).

Birincil Gruplar İçerisinde Çocuk ve Benlik Oluşumu

Sembolik etkileşimciliğin önemli temsilcilerinden Herbert Blumer’e göre ise toplum makro yapılardan oluşmamaktadır. Ona göre toplumun temelinde eylemde bulunan insanların bir araya gelmesiyle mikro süreçlerden oluşan bir yapı yatmaktadır. (Ritzer ve Stepnisky, 2014, s. 357-358). Bu mikro yapılar, bireylerin belli bir anlam çerçevesinde bir araya geldikleri küçük gruplardır.

İnsanlar varlıklarını sürdürebilmek için bir grubun içinde yaşamak zorundadırlar. İnsanlar doğar doğmaz diğerlerini algılama ve diğerleriyle bütünleşme eğilimindedir. Bu nedenle gruplar bize rahatlık ve güvenlik sağlamaktadır. Grupları, ilk olarak birincil ve ikincil gruplar olarak ortaya atan sembolik etkileşimci Charles Horton Cooley’dir. Ona göre, küçük, samimi, uzun süreli ve yakın ilişki içindeki insanların düzenli etkileşim içindeki bireylerin oluşturduğu gruplar bireyin ve toplumun biçimlenmesinde en önemli faktörlerdir. Bu gruplar, aileyi bir araya getiren üyeler, komşular, aşık iki kişi veya arkadaş gruplarıdır. Bu nedenle bu gruplara bağlılıklar yüksek olduğu gibi aynı zamanda bu gruplar biz duygusuyla hareket etmektedirler. Ancak toplumların modernleşmesi ve endüstriyel olarak ilerlemeleri birincil grupları zayıflatarak ikincil grupların ön plana çıkmasına neden olmuştur (Bozkurt, 2009, s. 154-155).

İkincil gruplar ise iki veya daha fazla insanın bir amacı gerçekleştirmek için kişisel olmayacak biçimlerde etkileşimde bulunmalarıdır. İkincil ilişkilerde ilişkiler sınırlı, yüz yüze etkileşimin imkânsız olduğu, birincil ilişkilere göre doğallığın olmadığı gruplardır (Bozkurt, 2009, s. 155). Birincil ilişkilerde sosyal kontrol informel olup ikincil gruplarda sosyal kontrol

formel'dir. İkincil gruplara şirketler, dini kuruluşlar, siyasal partiler veya dernekler örnek olarak gösterilebilir (Bozkurt, 2009, s. 155). Çocuğun benliğini oluşturarak toplumsallaştığı gruplara bakıldığında ise ilk sırada aile, ikinci sırada arkadaş grubu üçüncü sırada ise okul gelmektedir. İlerleyen dönemlerde ise ikincil gruplar benlik üzerinde etkili olmaya başlamaktadır.

Aile:

Birincil gruplar içerisinde yer alan aile, çocuğun bir birey olarak diğer toplumsal gruplar içerisinde yer almasını sağlayan ilk gruptur. Aile, çocuğun sembolleri, dili, sözcükleri, jestleri ve mimikleri öğrenerek toplumsallaştığı ilk kurumdur. Bu nedenle çocukta ilk benlik oluşumu aile içinde başlamaktadır. Yani aile çocuğa kişiliğini kazandıran tartışmasız en etkili gruptur. Yine aile çocukların benliklerini oluşturdukları ilk birliktelik olmasının yanında gelecekte çocukların toplum içindeki statülerini de belirleyen ilk gruptur.

Bu nedenle aile içine öğrenilen roller ve taklit yoluyla geliştirilen benlik ne kadar sağlıklı olursa çocuğun toplum içindeki statüsü de o kadar olumlu olacaktır. Ancak çocuğun huzursuz ve yanlış rol modellere tanık olduğu bir aile ortamında çocuğun toplumsal statüsü de bir o kadar olumsuz olacaktır.

Sanayileşmiş toplumlarda kişiliklerin devlet eliyle desteklenmesi ve sağlıklarının korunması oldukça önemlidir. Çünkü modern çağdaki evlilikler ve kurulan çekirdek aileler, geniş akrabalık bağlarından ve akrabalık desteğinden yoksundurlar (Giddens, 2000, s. 175). Bu nedenle ailenin devlet tarafından sağlanan politikalarla korunması çocuğun benliği açısından oldukça önemlidir.

Arkadaş Grubu:

Çocuğun benliğini oluşturduğu bir diğer birincil grup ise arkadaş grubudur. Arkadaş grupları bir çocuğun hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Çocuğun benliğini kazandığı dönemde arkadaş gruplarının nitelikleri çocuğa yanlış bir kimlik kazandıracak gibi onun ufkunu açarak üst seviyede bir gelişim göstermesini de sağlayabilmektedirler.

Benliği oluşturan faktörlerden biri de oyun aktiviteleridir (Mead, 2017, s. 177). Çocuk arkadaşları arasındaki çeşitli oyun sembolleriyle başka başka benliklere bürünür ve kendisini esas toplumsal aktör konumuna yerleştirir. Taklit süreciyle başlayan polis, anne, baba, doktor, öğretmen vb. olan oyun rolleri çocuğun ilerleyen süreçte asıl toplumsal rolüne bürünmesini ve zaman içerisinde bu rolleri içselleştirerek benliğini geliştirmesini sağlayacaktır. Tekrar eden eylemlerle beraber bu roller zaman içerisinde çocuğun bu rollerden beklenen davranış kalıplarını sergilemesini de beraberinde getirecektir (akt. Kasapoğlu, 2011, s. 114)

Çocuğun sosyolojik ve psikolojik gelişiminin önemli evrelerinden biri olan arkadaşlık ilişkileri, çocukların toplumsal ilişkilerine öncülük etmektedir. Bu sayede akran grupları içerisinde kurulan iletişim ve edinilen roller çocukların doğru davranışlarda bulunması açısından oldukça önemlidir. Olumsuz akran etkilerinin bir sonucu olarak özellikle ergenlik döneminde kimliğini kazanma çabası içerisinde olan genç; bir gruba ait olma, grup onayını

yitirmeme uğruna sapan davranışlara yönelebilmektedir. Bu bağlamda çocuk suçluluğuna etki eden faktörler arasında arkadaş gruplarının da etkisi büyüktür (Akduman, 2007, s. 10).

Okul:

Okul çocukların benlik gelişimine yardımcı olan en önemli toplumsal kurumlardan biridir. Öğrenci-öğretmen ilişkileri, akran grupları ve okuldaki diğer çocuk grupları arasındaki ilişki sembolleri, çocuğun ailede başlayan sosyalleşme sürecini okulda devam etmesini sağlamaktadır. Özellikle ilköğretim süreci toplumun temel sembollerinin ve normlarının öğrenildiği ilk basamaktır. Çocuk okul ortamında kendini kontrol etmeyi, diğer çocuklarla rekabeti, süreyi doğru kullanmayı, iyi bir vatandaş olmayı öğrenerek benliğini geliştirmektedir. Birçok çocuk için anne babadan sonra kendisine rol model olarak belirlediği kişi öğretmenleri olmaktadır (Bozkurt, 2009, s. 124).

Çocukların benlik oluşumunda etkili olan faktörler üzerinde durduktan sonra dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan korunmaya muhtaç çocuklarda benlik oluşumunun nasıl olduğu ve aile kurumunun bu süreçteki rolüne bakmak gerekir. Çünkü çocukların korunmaya muhtaç duruma gelmelerinde ilk sırada rolü olan kurum yine ailedir.

Korunmaya Muhtaç Çocuk ve Aile Kurumu

Bir toplumun gelişmişlik düzeyini ölçmede çocukların o toplum tarafından nasıl ve ne şekilde korunduklarının görünür olması oldukça önemlidir. Toplumların çocuklara verdiği değer, ilerleyen süreçte toplumun geleceğine ve kalkınmasına bir yatırım anlamına gelmektedir. Bu nedenle çocukları riskli ortamlara sürükleyen sebeplerin kontrol altına alınması en başta aile kurumunun ardından tüm toplum bireylerinin sorumluluğundadır. Ancak ne yazık ki her çocuk için sahip oldukları aile ortamı, olması gerektiği gibi çocuklara güven sağlamamaktadır. Çocukların bu güveni alamadıkları aile ortamında oluşturacakları benlik algıları ise onları gelecek yaşamlarında daha da zorlanacakları bir hayata sürükleyecektir. Korunmaya muhtaç çocukların benlik özelliklerine değinmeden önce korunmaya muhtaç çocuk kavramını tanımlamak yerinde olacaktır. Bu bağlamda;

2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu; "...beden, ruh ve ahlak gelişimleri veya şahsi güvenlikleri tehlikede olup;

1. Ana veya babasız, ana ve babasız,
2. Ana veya babası veya her ikisi de belli olmayan,
3. Ana ve babası veya her ikisi tarafından terk edilen,
4. Ana veya babası tarafından ihmal edilip; fuhuş, dilencilik, alkollü içkileri veya uyuşturucu maddeleri kullanma gibi her türlü sosyal tehlikelere ve kötü alışkanlıklara karşı savunmasız bırakılan ve başı boşluğa sürüklenen çocuğu korunmaya muhtaç çocuk" olarak tanımlamaktadır (2828 Sayılı Kanun Madde 3/b).

5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu'nun 3. maddesinin a bendine göre ise "Bedensel, zihinsel, ahlaki, sosyal ve duygusal gelişimi ile kişisel güvenliği tehlikede olan, ihmal veya istismar edilen ya da suç mağduru" olan çocuk "korunmaya ihtiyacı olan" çocuk olarak kabul edilmektedir (5395 Sayılı Kanun, Madde 3/a).

2828 sayılı kanun ile 5395 sayılı kanun arasındaki fark ise 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu'nun suça sürüklenmiş çocukları da korunması gereken çocuklar statüsüne almasıdır. Bu sayede 5395 sayılı kanun ile 2828 sayılı kanundaki suça sürüklenmiş çocuklarla ilgili eksiklikte giderilmiştir (Yaman, 2019, s. 940).

Çocukların korunmaya muhtaç duruma gelmeleri ve aile birlikteliği içinde yer alan rol kalıplarının, normların, sembollerin ve ritüellerin değişmesi birbirine bağlı en önemli iki toplumsal olgudur. Aile kurumundaki sembollerin değişmesi demek aile bütünlüğünü tehdit eden ve aile kurumunun kökten değişimine sebep olan esas faktörlerdir.

Aile değerleri savunucuları son yıllardaki aile içindeki değişimleri incelediklerinde "Aile Çöküyor!" sloganıyla aile kurumundaki çözümlere dikkat çekmeye çalışmaktadırlar. Cinsellik konusunda daha özgürlükçü bir tutum, hızla tırmanan boşanma oranları ve aile içi mutluluk yerine bireysel mutluluk arayışlarının ön plana çıkması (Giddens, 2000, s. 196) aile kurumunun başlıca değişen sembolleridir.

Bugün aile birlikteliğinin dağılmasının ve çocukların korunmaya muhtaç duruma düşmesinin temel başlıca sebepleri bireyler arası aşırı geçimsizlik, aldatma, bireylerden birinin diğerini terk etmesi, bunalımlı veya boşanmış bir aile ortamında büyümek, çocukluk döneminde aşırı baskı içinde yetişmek, ebeveynlerden birinin veya ikisinin alkol, kumar veya madde bağımlılığı, sermaye evlilikleri, eşler arası aşırı yaş farkı, eğitim ve sosyal çevre farklılıkları, ruhsal bozukluklar, ahlak veya çocukların yetiştirilmesiyle ilgili fikir ayrılıkları gibi daha pek çok sebep sayılabilir (Erkal, 2000, s. 97).

Günümüzde artık toplumsal değişimlere paralel olarak evliliğin artık mal varlığını, toplumsal konumunu ve işlevlerini gelecek kuşaklara aktarma isteğiyle pek bağlantısı kalmamıştır. Kadınların iş hayatına daha fazla katılımıyla, evliliğin ekonomik bağlantısı geleneği zayıflamış, genel refahın artmasıyla evliliklerde bağlılıkların yitirilmesinin ardından ayrı bir ev kurma çabaları da yine eskiye nazaran daha kolay bir hal almıştır. Bunun yanı sıra geçmişte sıklıkla kullanılan "terk edilmiş kadın", "babasız aileler" ve "parçalanmış yuvalar" gibi terimlerin günümüzde yok olma eğilimine girmesi (Giddens, 2000, s. 180) boşanma olgusunu da normalleştirir hale getirmeye başlamıştır.

İnsanlar aile birlikteliği içine girerlerken insanların çoğu çocuklarını tek başlarına yetiştirmek istemezler. Ancak giderek büyüyen bir azınlığında tek başına çocuk yetiştirmeyi isteyerek aile kurduğunu da göz ardı etmemek gerekir (Giddens, 2000, s. 181). Yine boşanmış bireylerin yeniden evlilikler yaparak oluşturduğu yeni bir aile grubu çocuklar ve ebeveynler için oldukça zor bir süreçtir. Bu süreçlerin başarısızlıkla sonuçlanması da yine çocuğu yalnızlığa, olumsuz tutum ve davranışlara, suça veya çeşitli bağımlılıklara iten faktörler arasındadır.

Korunmaya Muhtaç Çocuklarda Benlik

Yasal olarak korunmaya muhtaç çocuk tanımlarının içerisinde de yer aldığı gibi bazı çocukların anne, babaları veya akran grupları tarafından ihmal ve istismar edildikleri bunun

neticesinde de birçok tehlikeli ortama sürüklenerek risklere karşı savunmasız kaldıkları görülmektedir. Bir çocuğun yaşamında aile birlikteliği ve sağlıklı ebeveyn rolleri çocukların benlik gelişimi için başat rol oynamaktadır. Ancak çocukların benlik gelişiminde en kritik yere sahip olan aileler, boşanma, ölüm, davranış bozuklukları, ruhsal-zihinsel problemler ve sosyo-ekonomik sebepler gibi bazı zorluklar nedeniyle işlevselliğini kaybederek çocuklarının benliklerini sağlıklı oluşturmamaktadırlar (Erkan, 1995, s. 2). Fonksiyonlarını yerine getiremeyen bir ailenin bütünlüğünü koruyamaması neticesinde ise çocuk, temel güven duygusunu karşılayamadığından bu eksiklik çocuğu kendine başka rol model arayışları içerisine sokmaktadır (Türkmen, 2005, s. 19).

Aile ile olan olumlu bağlanma ilişkisinin, aynı zamanda akranlarla kurulan ilişkiler arasında da yakın bir anlamlılık bulunmaktadır. Anne babayla kurulan sağlıklı etkileşim ve iletişim, çocuklarda doğru arkadaş edinme, arkadaş ilişkilerini güçlendirme ve sürdürme, arkadaşlık biçimlerinden memnun olma gibi birçok kazanımları da beraberinde getirmektedir (Sümer ve Şendağ, 2009, s. 87). Çocuk ile sağlıklı bir aile bağı ve rol/model ilişkisinin olduğu ailelerde ise düşük benlik algısının bir sonucu olarak yanlış arkadaş seçimleri, suçta sürüklenme, madde ve diğer bağımlılıklar, eğitimden uzaklaşma gibi olumsuz tutum ve davranışların sergilenmesi kaçınılmaz olacaktır.

Bu sonucu destekleyecek şekilde, 2012 yılında yapılan bir araştırmada, ekonomik durumu yetersiz ve eğitim seviyesi düşük ailelerden gelen, aile içinde şiddete ve ileri seviyede baskıya maruz kalmış, suçlu potansiyeli yüksek semt ve mahallelerde yaşayan, çevrelerinde alkol ve uyuşturucu madde kullanımının yaygın olan çocukların, düşük benlik algısı geliştirmelerinde riski artırıcı bir etken olduğu tespit edilmiştir (Ayan, 2012, s. 65).

Bu zorluklar ve riskler nedeniyle devletler aile ortamı ve sosyal çevresinde tehlikeler bulunan çocuklar için bir müdahale planı geliştirmek zorundadırlar. Bu kaygıyla diğer toplumlarda olduğu gibi Türkiye’de de korunmaya muhtaç çocukların benlik gelişimlerini sağlıklı tamamlamalarına yardımcı olmak amacıyla, çeşitli destek ve koruma sistemleri geliştirilmiştir. Risk altında olduğu düşünülen çocukların yetkili birimlere bildirilmesi halinde, çocuk ve aile ile yapılan incelemeler ve görüşmeler sonrası uzmanlar tarafından verilecek kanaate göre çocuklar ya aile yanında takipli bir şekilde desteklenerek ya da ailesi dışında daha güvenli bir ortama alınarak doğru bir hizmet modeli ile yetişmeleri sağlanmaktadır.

Aile yanında çocukların yaşadığı riskler ortadan kaldırıldığında ve çocukların gelişimleri titiz bir şekilde takip edildiğinde ebeveynlerinin yanında yetişen çocukların, kurum bakımında yetişmek zorunda kalan çocuklara nazaran daha olumlu bir benlik gelişimleri olduğunu ifade etmek mümkün. Kurum bakımına alınan veya aile yanında destek hizmetlerinden yararlandırılmayan çocuklarınsa kurum bakımında benlik algılarının olumsuz geliştiğine, sosyal becerilerinde yetersizlikler meydana geldiğine dair çok sayıda araştırma bulunmaktadır.

Çocukluk ve bebeklik döneminde ebeveynleriyle arasında güvenli kurulamayan bağ sonucunda, çocukların benlik algısının olumsuz yönde gelişim gösterdiğini ortaya koyan araştırmalara bakıldığında; çocukların çeşitli şekillerde bakım ve beslenme ihtiyaçları karşılanırsa da bu çocukların sosyal ve duygusal açıdan manevi ihtiyaçlarının karşılanamadığı tespit edilmiştir. Çocuklukta olumsuz rol modellerle özdeşim kurulması, ilgi ve şefkat yetersizliği, manevi ihtiyaçların yeterince doyurulmaması gibi etkenler bir araya gelerek, korunmaya muhtaç çocukların kendi benlik algılarının, ideal benlik algılarından düşük olmasında oldukça etkilidir (Üstün ve Akman, 2002, s. 231).

Diğer taraftan kurum bakımının en başta çocukların özsaygı gelişimini olumsuz yönde etkilediğini, ebeveyn yerine geçen bireylerin tutumlarını, daha "otoriter" ve "ilgisiz" olarak algıladıkları tespit edilen sonuçlar arasındadır (Güçray, 1989). Yine kurum bakımında kardeşleriyle birlikte büyüyen çocuklar ve kurum bakımında kardeşi olmayan çocukların öz-saygıları ve benlik gelişimleri arasında da anlamlı bir farklılaşma olduğu da yine ortaya çıkan tespitler arasındadır (Güçray, 1993, s. 63). Kurum bakımında çocuklar arasında bir kardeş bağının olması bile çocukların psiko-sosyal ve olumlu benlik algıları üzerinde olumlu etkiler oluşturduğu görülmektedir. Bu çıkan sonuçlara ek olarak yine bir süre aile yanında büyüdükten sonra kuruluş bakımına alınan çocukların özsaygı ve benlik saygısı yönünden büyük farklılıklar tespit edilmediğini ortaya çıkarmıştır. Bu durum çocuğun koruma ve bakım altına alınmadan önce de aile yanında düşük saygı ortamına maruz kaldıklarını ve benlik algılarını olumsuz biçimlendirdiklerini göstermektedir. İlerleyen süreçte kurum bakımında bu olumsuzluğu sürdürdükleri anlamı taşımaktadır (Güçray, 1993, s. 63-64).

Kurum bakımının çocuklarda düşük benlik algılarına neden olduğunu ortaya koyan bir diğer araştırma ise Gülay ve Akman'a (2009) aittir. Çocuklarda çeşitli davranış ve uyum sorunları, empati kuramama ve iş birliği yapamama, kuralları reddetme, savurganlık, parayı doğru kullanamama, uyumsuzluk ve uzlaşmama, özür dilememe, bilgi ve izin istememe, iltifat edememe, ikna edememe gibi sosyal becerilerinde zayıflıklar görülebilmektedir. Bu zayıflıklar neticesinde ortaya çıkan dışlanma, yalnız kalma ve kabul görmeme gibi durumlar, aile yanında yetişen çocuklara nazaran kurum bakımında yetişen çocuklarda daha sık görüldüğü de yine araştırmada ortaya çıkan bir başka sonuçtur (Gülay ve Akman, 2009, s. 97).

Yapılan bu araştırmalar neticesinde ortaya çıkan sonuçlar çocukların benlik gelişiminin öncelikle aile yanında desteklenmesini, eğer mümkün değilse daha korunaklı ortamlarda kontrollü bir şekilde korunmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de, oluşturulan bazı politikalarla çocukların benliklerinin korunması sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu politikaların neler ve ne şekilde uygulandığına bakacak olursak dört başlık altında açıklamak yerinde olacaktır.

1. 5395 Çocuk Koruma Kanunu'nda yer alan koruyucu önleyici tedbirler
2. Sosyal ekonomik destek yardımı
3. Kurum bakımı
4. Koruyucu aile ve evlat edinme hizmeti sıralayabiliriz.

Devlet eliyle yürütülen bu hizmetler neticesinde korunmaya muhtaç çocuklar için karşılaştıkları risklere karşı en ideal hizmet türü belirlenerek çocukların sağlıklı bir çevrede benliklerini geliştirme olanağı sağlanmaktadır. Bu hizmetler aşağıda detaylandırılmaktadır.

Türkiye Çocuk Koruma Sisteminde Çocuğun Benliğinin Korunmasını Destekleyen Politikalar

Çocukların huzurlu bir aile ortamında yetişerek benlik algılarını olumlu deneyimlerle geliştirmeleri adına son yıllarda Türkiye’de oldukça güçlü politikalar üretilmektedir. Bunlardan kuşkusuz ilk sırada yer alan politika, çocukların mümkünse aile yanında desteklenmeleri ve korunmaları, mümkün değilse çocukların aile sevgisi alabilecekleri evlat edinme ve koruyucu aile hizmet modellerinden yararlandırılmaları, bu hizmetlerden yararlandırılması mümkün olmayan çocukların ise son çare olarak küçük gruplar halinde yaşamalarını sağlayan Çocuk Evleri gibi son yıllarda yapılandırılmış kurumların bakımına alınmaları olmuştur.

Geçmiş yıllara nazaran son yıllarda diğer gelişmiş ülkelerde olduğu gibi ülkemizde çocukların doğrudan kurum bakımı hizmeti yerine nitelikli mesleki çalışmalarla, aileye küçük dokunuşlar yaparak çocukların aileleri yanında sosyal çevrelerinden koparılmadan yetişmeleri öncelik haline gelmiştir. Bu sayede çocuklar uzmanlar kontrolünde, anne ve baba yoksunluğunun vermiş olduğu psikososyal tehlikelerden uzak bir şekilde benlik algılarını geliştirecekler ve nihayetinde kimliklerini oluşturacaklardır. Bu süreçte Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından ve diğer kamu kurum ve kuruluşların da desteğiyle yürütülen yasal politikaları kısaca sıralayacak olursak;

1- 5395 Çocuk Koruma Kanunu’nda Yer Alan Koruyucu Önleyici Tedbirler:

Türkiye’de öncelikli olarak çocuğun korunmasında 5395 sayılı kanun kapsamında uygulanan koruyucu önleyici tedbirlerden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu tedbirler;

-*Danışmanlık tedbiri*, çocuğun bakımından sorumlu olan kimselere çocuk yetiştirme konusunda; çocuklara da eğitim ve gelişimleri ile ilgili sorunlarının çözümünde yol göstermeye,

-*Eğitim tedbiri*, çocuğun bir eğitiminin gündüzlü veya yatılı olarak devamına; iş ve meslek edinmesi amacıyla bir meslek veya sanat edinme kursuna gitmesine veya meslek sahibi bir ustanın yanına yahut kamuya ya da özel sektöre ait işyerlerine yerleştirilmesine,

-*Bakım tedbiri*, çocuğun bakımından sorumlu olan kimsenin herhangi bir nedenle görevini yerine getirememesi halinde, çocuğun resmi veya özel bakım yurdu ya da koruyucu aile hizmetlerinden yararlandırılması veya bu kurumlara yerleştirilmesine,

-*Sağlık tedbiri*, çocuğun fiziksel ve ruhsal sağlığının korunması ve tedavisi için gerekli geçici veya sürekli tıbbi bakım ve rehabilitasyonuna, bağımlılık yapan maddeleri kullananların tedavilerinin yapılmasına,

-Barınma tedbiri, yeri olmayan çocuklu kimselere veya hayatı tehlikede olan hamile kadınlara uygun barınma yeri sağlamaya, yönelik tedbirlerdir.

Yukarıda bahsi geçen tedbirlerin hepsi çocuğun sosyal çevresinde karşılaştığı risklerden çocuğu korumak için alınan koruyucu önleyici kararlardır. Ancak bu tedbirler arasında Danışmanlık Tedbirinin diğerlerine nazaran daha geniş kapsamlı ve diğer tedbirleri de içine alan bir uygulama alanı vardır. Bu nedenle Danışmanlık Tedbirinin üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir. *Danışmanlık Tedbiri Kararlarının Uygulama Usul ve Esasları Hakkında Tebliğ*'in 2. Bölümünde belirtildiği üzere;

Danışmanlık Tedbiri, "korunma ihtiyacı olan çocuklar ile suça sürüklenen çocuklar hakkında mahkemeler tarafından verilen, danışmanlık hizmeti verecek uzman kişilerin, çocuğun ailesi yanında korunmasını sağlamak veya çocuk hakkında verilen tedbir kararlarının uygulanması sırasında çocuğu ve bakımından sorumlu olan kimseleri desteklemek amacıyla yürütülen kamu kurumlarına verilen yasal bir emidir" hükmü yer almaktadır. Yine aynı yönetmelikte belirtildiği üzere danışmanlık tedbiri kapsamında,

- Çocukların bedensel, zihinsel, psiko-sosyal, duygusal gelişimini desteklemek, okul, aile ve sosyal çevresi ile uyumunu güçlendirmek
- Yeteneklerine uygun bir meslek sahibi olarak hayata hazırlanmalarını sağlamak amacıyla okul başarısızlığı, okuma yazma bilmeme, okul devamsızlığı, gibi eğitim sorunlarının çözümüne yönelik faaliyetler ve okul başarısını artırmak
- Madde kullanımı, davranış bozukluğu, cinsel istismar, ergenlik sorunları, öfke kontrolü, sosyal beceri sorunu, aile içi iletişim problemleri, ailede parçalanma, ailede çocuğun değeri konusunda yeterli duyarlılığın olmaması gibi durumlarda aile rehberlik yapmak
- Ailenin göçe bağlı sorunları gibi konularda korunma ihtiyacı olan veya suça sürüklenen çocuğu, aileyi ve çocuğun bakımından ve eğitiminden sorumlu kişileri bir arada sistematik bir şekilde ele almak
- Suç ve mağduriyetin tekrarlanmasını engellemek üzere riskleri ve koruyucu önlemleri değerlendirmek tedbirin uygulanması sırasında yürütülecek faaliyetlerdir.

Uzman tarafından aile ve çocuk görüşmeleri neticesinde bir sosyal inceleme raporu hazırlanmaktadır. Hazırlanan rapor, üçer aylık ara ile danışmanlık tedbirini alan mahkemenin hakimine, çocuğun gelişimi hakkında bilgi verilerek tedbirin takibi yapılmaktadır. Bu sayede çocuk aile yanında bir uzman gözetiminde kontrol edilmekte, yetiştirilmekte ve çeşitli risklerden uzak tutulmaya çalışılarak benlik algısının olumlu gelişmesi amaçlanmaktadır. Bu anlamda danışmanlık tedbirinin etkin ve kusursuz bir şekilde uygulanması halinde hem aileye hem korunma ihtiyacı içindeki çocuğa aynı anda temas edilebilmektedir.

Çocukların aile yanında desteklenerek benlik gelişiminin olumlu ilerlemesini sağlayan diğer bir hizmet türü de Sosyo Ekonomik Destek hizmet modelidir.

2- Sosyal Ekonomik Destek (SED):

Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından, son yıllarda kuruluş bakım odaklı hizmetler yerine aile yanında bakım odaklı hizmetlere ağırlık ve öncelik verdiği

uygulamalarda görülmektedir. Bunlardan bir tanesi de Sosyal Ekonomik Destek hizmeti olup desteğin asıl amacı ekonomik yetersizlikten kaynaklanan nedenlerden dolayı kurum bakımına alınma riski bulunan çocuklara ailesi yanında ekonomik destek sağlanarak aile bütünlüğünü bozmadan çocukları korumaktır (ASPB, 2016, s. 75).

Uygulama, *Sosyal ve Ekonomik Destek Hizmetleri Hakkında Yönetmeliği* ile çocukların kurum bakımına alınmaksızın aile ortamında desteklenerek korunmaları çalışmalarını hız kazanmıştır. Günümüzde, aile ve çocuk refahının sağlanmasında kabul edilen görüş; aile birliğinin korunması ve yoksulluk nedeniyle çocukların ailelerinden kopmalarının önüne geçilmesidir (Özateş ve Atauz, 2011, s. 102). Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın yayınlamış olduğu 2019 yılsonu istatistiklerine göre; 2011-2019 yılları arasında SED yardımından yararlanan çocuk sayısı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 1. 2011-2019 Yılları Arasında Türkiye'de Koruma Altına Alınmadan Aile Yanında Ekonomik Destek Verilen Çocuk Sayıları

Yıl	Koruma Altına Alınmadan Aile Yanında Destek Verilen Çocuk Sayısı
2011	34.982
2012	33.344
2013	42.970
2014	56.018
2015	71.845
2016	84.872
2017	104.729
2018	119.537
2019	125.258

(Kaynak: <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/41553/kurumsal-istatistikler.pdf> Erişim Tarihi: 25.09.2020)

SED politikasıyla yalnızca çocukların ve ailelerin ekonomik sorunlarının giderilmesi düşünülmemekte aynı zamanda benlik gelişimlerini destekleyecek politikalarla bu hizmet desteklenmektedir. Ekonomik yoksunluk sebebiyle SED yardımıyla desteklenen çocukların akranları arasında sosyal aktivitelerden geri kalmalarını önlemek, mutlu bir çocukluk geçirmelerini sağlamak amacıyla SED hizmetinden yararlanan 5 ve 8. sınıf aralığında okuyan çocuklara yönelik "*Okul Destek Projesi*" hayata geçirilmiştir. Çocukların akademik, sosyal, kültürel ve sportif etkinliklerle desteklendiği Okul Destek Projesinden 2020 Temmuz ayı verilerine göre toplam 16 bin 229 çocuğun faydalandığı Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının resmî sitesinde açıklanmıştır¹.

Çocukların aile bütünlüğü içerisinde yetişmesini ve benliklerini aile ortamında sağlamalarına katkı sağlamak amacıyla oluşturulan bir diğer önemli çalışma ise "*Aileye Dönüş ve Aile Yanında Destek Projesi*" dir. 2005 yılında uygulamaya koyulan "*Aileye Dönüş ve Aile Yanında Destek Projesi*" ile amaçlanan çocuğun psiko-sosyal gelişimi için en sağlıklı ortamın

¹ <https://www.ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/haberler/okul-destek-projesi-pandemi-doneminde-evlerde-devam-ediyor/> Erişim Tarihi:25.09.2020.

kendi ailesinin yanı sıra olduğu ilkesinden hareketle çocuğun bakımının biyolojik ailesi yanında sağlanmasıdır (Özateş ve Atauz, 2011, s. 102). Günümüzde Aile Yanına Dönüş Projesinin Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Hizmet Merkezlerine bağlı Korunmaya Muhtaç (KMÇ) ve Sosyal Ekonomik Destek (SED) Birimlerince hala devam ettiğini söylemek mümkün. Yoksulluk nedeniyle kurum bakımına verilmek istenen çocuklar ilk aşamada bu birimler tarafından değerlendirilerek kurum bakımıyla hiç tanışmaksızın aile yanında hayatlarını sürdürmeleri sağlanmaktadır. Bu anlamda bu politika çocukların benlik gelişimini çocuğun ailesiyle olan bağları koparılmadan desteklemesi bakımından oldukça güçlü ve önemli bir politikadır.

Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın yayınlamış olduğu 2019 yılsonu istatistiklerine göre; 2011-2017 yılları arasında Türkiye'de Kurum Bakımından Aileye Döndürülen Çocuk Sayıları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

TABLO 2. 2011-2017 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE AİLEYE DÖNDÜRÜLEN ÇOCUK SAYILARI

Yıl	Aileye Döndürülen Çocuk Sayısı
2011	8.099
2012	8.861
2013	9.937
2014	10.526
2015	11.485

(Kynk: <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/41553/kurumsal-istatistikler.pdf> Erişim Tarihi:03.05.2020)

Projenin alt hedefleri ise

1. Çocuk Yuvaları ve Yetiştirme Yurtlarında korunma ve bakım altında bulunan yaklaşık 20.000 çocuktan, ekonomik yoksunluk nedenleriyle korunma altına alındığı tespit edilen 12.000 çocuğun, aile veya yakınları yanına döndürülmesini sağlamak
2. Kuruluş bakımındaki çocuk sayısını azaltarak, kurum bakımında kalan diğer çocuklar için hizmetlerin nitelik ve niceliğinde olumlu yönde gelişmeler sağlamak
3. Proje ile boşalacak kuruluş binalarını, ihtiyaç duyulan başka hizmet modellerine dönüştürmek
4. Korunmaya muhtaç çocuklara hizmet vermek amacıyla yeni kuruluşlar açılmasını önlemek
5. Kuruluşlarda yalnızca ihmal ve istismar gibi daha kompleks sorunlar nedeniyle korunma altına alınan çocukların bakımlarını sağlamak
6. Ekonomik yönden maliyeti daha yüksek olan kuruluş bakımı yerine aile yanında bakım modeli ile ailenin kuruluş bakımına göre daha az ücretle desteklenerek aile ilişkilerinin güçlendirilmesini sağlamaktır (Özateş ve Atauz, 2011, s. 104-105; Yazıcı, 2012, s. 503).

2014 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı² ve Gazi Üniversitesi iş birliğinde Sosyal Ekonomik Destek Hizmetinin Değerlendirilmesine yönelik hazırlanan sonuç

² 10 Temmuz 2018 tarihli ve 30474 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Çalışma Bakanlığı birleştirilerek yerine günümüzde hizmet veren Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı kurulmuştur.

raporunda, kurum bakımından Sosyal Ekonomik Destek Yardımıyla aile yanına döndürülen çocukların tamamına yakını (%97,2) aynı doğrultuda ailelerin % 96.6'sı çocuklarının yeniden kuruluş bakımına dönmesini istemediklerini belirtmişlerdir (Erdoğan, 2014, s. 97).

3- Kurum Bakımı:

Türkiye'de korunmaya muhtaç çocukların benlik algılarını sağlıklı oluşturmalarını sağlamak amacıyla yürütülen bir başka politika ise kurum bakımı sistemindeki iyileştirmelerdir. Korunma ve bakım altına alınan çocukların yakın zamana kadar kışla tipi, büyük binalarda korunma ve bakım hizmeti aldığı bilinmektedir. Türkiye'de 2005 yılından itibaren büyük fiziksel binalar ve koğuş tipi yapılar yerine, ev tipi hizmet modeline geçiş yapılmıştır.

Bu bağlamda, çocuk yuvaları ve yetiştirme yurtları aşamalı olarak kapatılarak *Çocuk Evleri* ve *Çocuk Evleri Sitesi* modellerine kademeli bir geçiş sağlanmıştır. Ayrıca çocuklar hakkında uygun hizmet modeli belirleninceye kadar geçici olarak hizmet veren *Çocuk Koruma İlk Müdahale ve Değerlendirme Birimleri* oluşturulmuştur. 2017 yılının ortasından itibaren ise kışla tipi kuruluşlar tamamen kapatılarak yerine daha küçük aile ortamına en yakın ev tipi yatılı birimlerde korunma ve bakım hizmetinden yararlanmaya başlamaları korunmaya muhtaç çocukların benlik gelişimlerini de olumlu anlamda etkileyen çalışmalarındandır (ASPB, 2017, s. 5).

Çocuk Evleri sisteminin kışla tipi hizmet modelleriyle karşılaştırıldığında çocukların benlik saygılarını daha çok geliştirici etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Çocuk Evleri Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik gereği uygulanan, aynı çocuk evinde kalan çocuklar arasında en fazla üç yaş fark olması, bir çocuk evinde en fazla 8 çocuk, en az 5 çocuğun yaşaması ancak Türkiye ortalamasının 6 çocuk olması, bir odayı en fazla 2 çocuğun kullanması, ranza sisteminin değil, kendilerine ait bağımsız yataklarda uyumaları, kendilerine ait mutfaklarının olması, toplumdan izole edilmiş bir binada değil, toplumla iç içe komşuluk bilinci kazanarak yaşamaları, kurum bakımından ayrıldıktan sonra da sosyal hayatta kendilerine yetebilecek bilgi ve deneyimleri personellerin rehberliğinde yaparak yaşayarak öğrenmeleri kuşkusuz özgüven sahibi kimlikler kazanmalarında etkili olacaktır.

Çocuk Evi sistemi ile çocukların, diğer kurum bakım yöntemlerine nazaran daha toplum ile iç içe olmaları sağlanmaktadır. Bu sayede korunmaya muhtaç çocukların Türk örf, adet, inanç ve milli ahlakına sahip, kendisine güvenen, insan sevgi ve saygısıyla dolu, Atatürkçü düşünce ve Atatürk ilke ve inkılâplarına uygun olarak yetiştirilmeleri, bir iş veya meslek sahibi olmaları, koruma kararı kalktıktan sonra da toplum içinde izlenmeleri ve imkânlar ölçüsünde desteklenmeleri hedeflenmektedir (Yaşar ve Özbey, 2019, s. 47).

Aynı şekilde Çocuk Evleri Sitelerinin büyük yuvalara oranla 10'ar kişilik daha küçük gruplar halinde bir kampüs içerisinde akran gruplarıyla birlikte yaşamaya başlamaları, büyük binaların ve kalabalık koridorların çocukların benliklerinde oluşturacakları olumsuzlukları önlemesi açısından önemli bir adımdır. Bu gerekçelerle korunmaya muhtaç çocuklar için bu

şartlarda sağlıklı aile ortamına benzer ortamlar düzenlenmesi ile kişilik gelişimleri üzerinde pozitif etkilerin oluşması amaçlanmıştır (Yaşar ve Özbey, 2019, s. 48).

Bunların yanı sıra Çocuk Destek Merkezlerindeki ihtisaslaşma farklı risk koşullarına maruz kalıp olumsuz davranışlar geliştiren çocukların aynı binalarda korunma ve bakım hizmeti alması yerine aynı hikâyelere sahip çocukların aynı binalarda hizmetleri alması çocukların birbirleriyle olan etkileşimini ve empati becerilerini artırmaya yardımcı olmaktadır.

Bu kapsamda Türkiye’de çocukların kurum bakımına alınma sebeplerine göre ihtisaslaşmış 6 farklı türde Çocuk Destek Merkezi³ bulunmaktadır. Bunlar:

1. Cinsel İstismar Mağduru Çocuklar için Destek Merkezleri
2. Madde Bağımlısı Çocuklar için Destek Merkezleri
3. Gebe Çocuklar için Destek Merkezleri (Anne- Çocuk Bakım Üniteleri)
4. Göçmen Çocuklar için Destek Merkezleri
5. Suça Sürüklenen Çocuklar İçin Destek Merkezleri
6. Sokak Çocukları için Destek Merkezleridir.

Tablo 3. Türkiye’de 2019 Yılı Çocuk Bakım Kuruluş Sayısı ve Kuruluşlarda Bakılan Çocuk Sayısı

Kuruluş Tipi	Kuruluş Sayısı	Bakılan Çocuk Sayısı
Çocuk Evleri Sitesi	112	6.132
Çocuk Evleri	1.192	6.164
Çocuk Destek Merkezi	65	1.571
TOPLAM	1.369	13.867

(Kynk: <https://www.ailevecalisma.gov.tr/chgm/istatistikler/> Erişim Tarihi:23.09.2020)

Kurum bakımı sisteminde her ne kadar son yıllarda olumlu iyileştirmelere gidilse de tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de kurum bakımında yetişen çocuklar üzerinde yapılan pek çok araştırmada anne ve/veya baba eksikliğinin çocukların fiziksel, psikolojik ve sosyal gelişimleri üzerinde olumsuz sonuçlar ve kalıcı izler bıraktığı tespit edildiği bilinmektedir (Yaman, 2019, s. 937). Çocukların benlik gelişimleri üzerinde olumsuz izler bırakan bu kurumlardan vazgeçilerek aile odaklı hizmet modellerine daha çok ağırlık verilmeye başlanmıştır. Kuşkusuz bu modellerden en önemlisi Koruyucu Aile Modelidir. Kurum bakımında yetişen çocukların özellikle 0-6 yaş grubu çocukların koruyucu aile yanına yerleştirilme çalışmaları son yıllarda Türkiye’de oldukça yoğunluk kazanmıştır.

4- Koruyucu Aile ve Evlat Edinme Hizmetleri:

Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi son yıllarda ülkemizde de koruyucu aile hizmet modeline ayrıca önem verilmesi çocukları kurum bakımının ve ebeveyn yoksunluğunun oluşturabileceği zararlardan korumak içindir. Koruyucu aile yanında çocuklara sağlanan bakım, beslenme ve tedavi gibi temel ihtiyaçlarında ötesinde sağlanan aile sıcaklığı ve ebeveynlerin sergiledikleri doğru rol biçimleri çocuğun benlik algısını olumlu etkileyen faktörlerdir.

³ <https://ailevecalisma.gov.tr/chgm/uygulamalar/cocuk-destek-merkezleri> Erişim Tarihi:26.09.2020.

Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın yayınlamış olduğu 2019 yılsonu istatistiklerine göre; 2011-2019 yılları arasında Türkiye'de Koruyucu Aile Sayıları ve Koruyucu Aile Yanındaki Çocuk Sayıları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

Tablo 4. 2011-2019 yılları arasında Türkiye'de Koruyucu Aile Sayıları ve Koruyucu Aile Yanındaki Çocuk Sayıları

Yıl	Koruyucu Aile Sayısı	Koruyucu Aile Yanındaki Çocuk Sayıları
2011	1.190	1.282
2012	1.350	1.492
2013	2.776	3.351
2014	3.283	4.008
2015	3.797	4.615
2016	4.115	5.004
2017	4.654	5.642
2018	5.289	6.468
2019	5.967	7.259

(Kynk: <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/41553/kurumsal-istatistikler.pdf> Erişim Tarihi:23.09.2020)

Türkiye'de son yıllarda koruyucu aileye oldukça önem veriliyor olsa da koruyucu aile sisteminde hala gelişmiş ülkelerin gerisinde olduğumuzu söylemek mümkün. Günümüzde Batı ülkelerinde korunmaya muhtaç çocukların neredeyse %75'i koruyucu aile hizmetinden yararlanırken, Türkiye'de bu oran yaklaşık on yıl önce %4 civarına rastlamaktadır (Özdemir vd, 2008, s. 284-285; Yazıcı, 2012, s. 505). Bugün ise kurum bakımı çatısı altında koruma altındaki 13,867 çocuk ile koruyucu aile yanında koruma altındaki 7,259 çocuğun toplamda ise 21,126 çocuğun koruma altında olduğu (AÇSHB, 2019) göz önünde bulundurulursa; koruyucu aile yanındaki çocuk oranının %34 civarında olduğu, % 66 civarında çocuğun ise kurum bakımında kaldığı belirtilebilir.

Koruyucu aile hizmetinin yanı sıra evlat edinme hizmeti de çocuğun benlik gelişimini olumlu olarak etkileyen hizmetlerin başında gelmektedir. Evlat edinme hizmeti, kendi ebeveynleri tarafından yetiştirilemeyen çocuklar için düzenli ve sevgi dolu bir bakım, güvenli ve ömür boyu kesintisiz aile ilişkileri oluşturmayı sağlamaktadır. Evlat edinme, durumu evlat edindirilmeye uygun bir çocukla, durumu evlat edinmeye uygun kişi/eşler arasında hukuki bağlar sağlanarak çocuk ebeveyn ilişkisinin kurulmasıdır (Kılıç, 2019, s. 224-232). Çocukların aile destek sayesinde olumlu benlik kazanacakları göz önünde bulundurularak çocukların evlat edinme hizmetinden mümkün olduğunca erken dönemlerde yararlanması korunmaya muhtaç çocuklar için oldukça önemlidir.

Yukarıda bahsedilen çalışmalardan hareketle Türkiye'de dezavantajlı çocuklara yönelik hem aile yanında destek çalışmalarının hem de kurum bakımı çatısı altına alınan çocuklara yönelik kurumsal destek çalışmalarının çocukların gelişimsel özelliklerine uygun olarak geliştirildiği görülmektedir. Bunun neticesinde çocuklardaki benlik algılarının geçmiş uygulamalara nazaran daha olumlu ve sağlıklı olduğu yapılan araştırmalarla ortaya konmaktadır. Ancak yapılan iyileştirmelere rağmen hala iyileştirilmesi gereken hususların

olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Bazı sistemsel eksikliklerin giderilmesi korunmaya muhtaç çocukların kimliklerini sağlıklı oluŐturabilmeleri adına günümüzde bir gerekliliktir.

Sonuç

Günümüzde korunmaya muhtaç çocukların benlik gelişimlerinin sağlıklı gelişim gösterebilmesi için iyi bir çocuk koruma sistemine sahip olunması gerektiği kabul edilmektedir. Sorunsuz işleyen bir çocuk koruma sistemi aynı zamanda olumlu benlik algısına sahip nesiller yetiştirmek anlamına gelmektedir.

Bu nedenle sistemin aileden baŐlayarak çocukların sosyal çevresindeki her bir bireyi ve kurumları kapsayıcı uygulamalarla ilerlemesi gerekir. Ancak Türkiye’de uygulamalar ve yasalar değerlendirildiğinde çocuklar zedeleyici bir biçimde ihmal ve istismar mağduru olduktan veya suça sürüklendikten sonra korunmaya muhtaç çocuk olarak müdahalelerin ön plana çıktığı görülmektedir (Balı, 2019, s. 12). Bu nedenle koruyucu önleyici politikaların tüm riskleri önceden öngörerek kapsayıcı bir Şekilde her aileyi ve çocuğu birlikte koruma altına alan uygulamalar geliŐtirilmelidir.

Ailelerin çocuklarını korumada yetersiz kaldığı veya kusurlu rol modellerin olduğu bir sosyal çevrede çocukların korunması ve benlik algılarını sağlıklı oluşturmaları oldukça zordur. Bu durumdaki çocukların korunmaya muhtaç hale gelmeden önce danışmanlık tedbiri gibi hukuki uzman destekleriyle sosyoekonomik, eğitim ve psikososyal anlamda takip edilmeleri oldukça önemlidir. Bu nedenle 5395 ocuk Koruma Kanunu kapsamında uygulanan diğer tedbirlerin yanında danışmanlık tedbirinin özel bir yeri bulunmaktadır. Danışmanlık tedbiri alanında uzman görevliler tarafından sağlıklı ve nitelikli bir Şekilde uygulandığında hem çocuğa hem aileye birbirlerinden koparılmadan temas etmesi açısından özel bir tedbirdir. Bu alanda uzman olmayan görevlilere danışmanlık tedbirinin verilmesi önemli bir riskin profesyonel bir Şekilde çözülmesinin önünde engel olabilmektedir. Ayrıca hâkimler tarafından takibi yapılmayan danışmanlık tedbirleri ilerleyen süreçte çocuklar için daha büyük riskler doğurabilmektedir. Bu nedenle 5395 sayılı ocuk Koruma Kanununda yer alan Danışmanlık Tedbirinin daha kurumsal bir zemine oturtulması, profesyoneller tarafından titizlikle uygulanması ve hukuki yaptırımlarla takip edilmesi, çocuğun aile yanında benlik algısını sağlıklı geliŐtirmesine yardımcı olacaktır.

Dezavantajlı ocukların benlik gelişimlerini korumak için üzerinde durulması gereken hususlardan biri de kurum bakımına alınan ve sosyal ekonomik destek yardımından yararlanan çocuklara yönelik uygulamada psikososyal ve terapötik desteklerin daha fazla geliştirilmesi gerektiğidir. Nitekim 2014 yılında yapılan bir araştırmada, SED yardımı alan çocukların ve ailelerinin yaşadıkları sorunlar incelendiğinde; bu ailelerde yetişen çocukların içine kapanıklık, depresyon, fobi, iletişim bozukluğu gibi sorunlarının görülebildiği ortaya çıkmıştır (Erdoğan, 2014, s. 151).

Bu bağlamda Sosyal Ekonomik Destek yardımı tek başına bir ekonomik yardım olarak değerlendirilmemelidir. Bu ocukların çoğunluğunun tek ebeveynli aileler içerisinde yetiştiği

göz önünde bulundurulduğunda, olumsuz rol modellerle özdeşim kurma olasılıkları yüksektir. Bu nedenle ekonomik destek bu çocukların karşılaştıkları riskler için yeterli bir destek olmayacaktır. Bu gerekçeyle çok kurumlu ortak projelerle sosyal ekonomik destek hizmetinden yararlanan çocuklara yönelik terapötik ve psikososyal destek uygulamaların artırılması gerekmektedir.

Bireylerin ilk destek kaynağının aileleri olduğu bilinmektedir. Ailelerinden yoksun kuruluş çatısı altında yetişen veya kısıtlı görüşen çocukların farklı destek kaynakları arayışı içine girmeleri, benlik gelişimlerinin hızlı ilerlediği çocukluk döneminde kaçınılmazdır. Bu nedenle kurum bakımında yetişen çocuklara yönelik psikososyal destek programlarının ve terapötik uygulamaların yoğun bir şekilde uygulanması ve çeşitlendirilmesi süreci güçlendirecektir (Davulcu ve Mert, 2019, s. 214).

Aynı şekilde aile yanında herhangi bir koruyucu önleyici destekten yararlanamayıp kurum bakımına alınan çocuk ve gençlerin benlik gelişimini destekleyici politikaların artırılması da sistemselsel olarak geliştirilmesi gereken politikalar arasındadır. Kurum bakımında kimliğini şekillendiren korunmaya muhtaç çocuklara yönelik temel ihtiyaçların yanında psikolojik temelli sosyal destek mekanizmalarının yoğunlaştırılması, çocukların benlik gelişimleri üzerinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Kurum bakımındaki çocukların psikososyal ve sosyolojik sorunlarının temelde oluşumunu önlemek, gelişimlerine katkı sağlayabilmek ve ilerleyen süreçte tekrar oluşumunu önlemek adına çocuklara yeterli düzeyde sosyolojik ve psikolojik temelli destekler sağlanmalıdır.

Son olarak korunmaya muhtaç çocukların benliklerinin gelişiminin desteklenmesine yönelik politikalar arasında koruyucu aile sisteminin yaygınlaştırılması yer almaktadır. Sağlıklı bir koruyucu aile çocuk eşleşmesinin çocukların benlik gelişimleri üzerindeki katkısı oldukça yüksektir. Koruyucu aile yanında yetişen çocukların öz saygıları, akademik gelişimleri ve doğru rol model ile aile içi etkileşimin çocukların kimlik gelişimindeki olumlu etkileri birçok araştırmada vurgulanmıştır. Bu nedenle korunmaya muhtaç çocukların benlik gelişimlerinin koruyucu aile yanında daha sağlıklı bir gelişim göstereceği göz önünde bulundurulduğunda, ülke genelinde koruyucu aile sayısının artırılması gerekmektedir (Davulcu, 2018, s. 3).

Kaynakça

- AÇŞHB, (2019), "Yıl Sonu Verileri", <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/41553/kurumsal-istatistikler.pdf> Erişim Tarihi: 03.10.2020.
- AİLE ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB), (2017), "Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü 2017 Yılı Bülteni", Ankara.
- AKDUMAN, G. G. (2007), "Suça Karışan 12-15 Yaş Grubundaki Çocuklarda Akran İstismarı ve Kendilik Algısının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi", Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- AYAN, S. (2012), "Hükümlü Çocukların Benlik ve İdeal Benlik Algı Düzeylerinin Sosyodemografik ve Ekonomik Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 13(1), s:59-66.
- BALCI, E. (2019), "Türkiye’de Çocuk Hizmetleri ve Sosyal Hizmet", Ed. Abidin Özdemir, *Sosyal Hizmet Dergisi*, Temmuz-Aralık, s:6-17.
- BOZKURT, V. (2009), "Değişen Dünyada Sosyoloji", Ekin Yayınları, 4. Baskı, Bursa.
- DAVULCU, Ü.Ş ve MERT, K. (2019), "Çocuk Evleri Sitesinden Birinde Kalan Çocukların Algıladıkları Sosyal Destek ve Gelecek Beklentileri", *Koç Üniversitesi Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 16 (3), s: 210-216.
- DAVULCU, Ü.Ş. (2018), "Çocuk Evleri Sitesinde Kalan Çocukların Algıladıkları Sosyal Destek ve Beklentileri", Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Kocaeli.
- ERDOĞAN, M. (2014), "Sosyal Ekonomik Destek Hizmetlerinin Değerlendirilmesi Projesi, Sonuç Raporu", Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Gazi Üniversitesi ortaklığıyla, ISBN: 978-605-89604-4-2, Aralık, Özel Ofset, Ankara.
- ERKAL, M. (2000), "Sosyoloji", Der Yayınları, 11. Basım, İstanbul.
- ERKAN, G. (1995), "Korunmaya Muhtaç Çocuklar: Çocuk Yuvalarında Bir Araştırma", Yayl.y. Ankara.
- GİDDENS, A. (2000), "Sosyoloji", Ayraç Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- GÜÇRAY, S. S. (1989), "Çocuk Yuvasında ve Ailesi Yanında Kalan 9-10 Ve 11 Yaş Çocukların Özsayı Gelişimini Etkileyen Bazı Faktörler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜÇRAY, S. S. (1993), "Çocuk Yuvasında ve Ailesi Yanında Kalan 9-10 ve 11 Yaş Çocukların Özsayı Gelişimini Etkileyen Bazı Faktörler", *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Aile ve Toplum Dergisi*,3(1) Eylül-Aralık, s:58-66.
- GÜLAY, H. ve AKMAN, B. (2009) *Okul Öncesi Dönemde Sosyal Beceriler*", Pegem Akademi Yayınevi, Ankara.
- KARATAY, A. (2017), "Türkiye’de Koruyucu Aile: Kökenleri, Gelişimi ve Bugünü", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 5, s: 389-427.
- KILIÇ, K.M. (2019), "Evlad Edinilen Çocuklarda Bağlanma", *Mediterranean Journal of Humanities*, DOI: 10.13114/MJH.2019.460, s: 223-240.
- MARSHALL, G. (2005), "Sosyoloji Sözlüğü", Çev. Osman Akınbay, Derya Kömürcü, Bilim Sanat Yay. Ankara.
- MEAD, G. H. (2017), "Zihin, Benlik ve Toplum", Heretik Yay. 1. Baskı, Eylül, Ankara.
- ÖZATEŞ, Ö. S. ve ATAÜZ, S., (2011), "Sosyal Hizmet Uzmanlarının Aileye Dönüş ve Aile Yanında Destek Projesine İlişkin Değerlendirmeleri", *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 22(2), Ekim, s: 101-112.

- RİTZER G. ve STEPNIŠKY J. (2014), “*Sosyoloji Kuramları*”, Çev. Himmet Hülür, De Ki Yayınları, Eylül. Ankara.
- SÜMER N. (2006). “Yetişkin Bağlanma Ölçeklerinin Kategoriler ve Boyutlar Düzeyinde Karşılaştırılması”, *Türk Psikoloji Dergisi* 21, s:1-22.
- SÜMER, N. ve ŞENDAĞ A. M. (2009), “Orta Çocukluk Döneminde Ebeveynlere Bağlanma, Benlik Algısı ve Kaygı”, *Türk Psikoloji Dergisi, Haziran*, 24 (63), s: 86-101.
- TÜRKMEN, B. (2005), “Sosyal Risk Altındaki Çocuklar, Gençler ve Yaşlılar”, *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, , 13(1), Mart, s:11-22.
- ÜSTÜN, E. ve AKMAN B. (2002), “Korunmaya Muhtaç Çocukların Benlik Algısının İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(23), s:229-233.
- YAMAN, F. (2019), “Yapay, Bir Çocuk Koruma Modeli Olarak Sos Çocuk Köyleri ve Türkiye’deki Uygulamaları”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, Sayı:45, Ekim - Aralık ISSN: 2148-9424*, s: 935-961.
- YAŞAR, E.Y. ve ÖZBEY, S. (2019), “Okul Öncesi Dönemdeki Korunmaya Muhtaç Çocukların Ahlâki Değer Yapılarının Çocuklara İlişkin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi: Ankara Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17(38), Aralık, s:41-70.
- YAZICI, E. (2012), “Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Çocuk Evleri”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), s. 499-525.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 19.10.2020 Kabul/Accepted: 15.12.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 171-205

TOPLUM, BİREY VE DİN BAĞLAMINDA TÜKETİM DAVRANIŞLARI: İNSAN YÜCELİĞİNİ GERÇEKLEŞTİRME DERNEĞİ ÖRNEĞİⁱ

Soysal Burak ATAKANⁱⁱ, Abdulkadir ZORLUⁱⁱⁱ

Öz

Tüketim davranışlarını etkileyen en önemli unsurlardan biri din/kültürdür. Dinler tüketim kültürü açısından helal-haram ve makul-makul olmayan gibi aleyhte sınırlar çizerler. Araştırmanın temel amacı orta ve alt sınıf katmanlarında kendini dindar olarak niteleyen kişilerde bir tüketim melekesinin ne düzeyde ortaya çıktığını ve yaşam tarzlarında modern tüketim kültürünü ne ölçüde taşıdıklarını tespit etmektir. Bu amaçla nitel yöntem temelinde saha araştırması bağlamında toplam 23 kişi ile yarı yapılandırılmış mülakat ve katımlı gözlem yapılmıştır.

Bu bağlamda nitel araştırmanın neticesinde grupta ilgili olarak üç bulgu tespit edilmiştir. Birincisi araştırmanın katılımcıları, orta düzeyde bir tüketim melekesi geliştirmişlerdir. İkincisi, katılımcılar "endişeli tüketiciler"dir. Endişelerinin üç kaynağı vardır. Birincisi tüketim değerlerin dini değerleri aşındırma endişesi, yani modern refah değerleri ile dini değerler arasındaki örtüşmeme halidir. İkincisi gündelik hayatın refah değerlerini yaşayamamanın ve "anı yaşamının" bağlamında gelir gider dengesi tutturma kaygısı ve üçüncüsü ise gelecek kaygısıdır. Üçüncü bulgu ise, gelecek kaygısının çözümü olarak fon sisteminin uygulanmasıdır. Bu bağlamda tasarruf söyleminin ve fon sisteminin zorunlu ihtiyaçlardan dinî, sosyal ve grup harcamaları" için para biriktirmeye dönük bir tüketim söylemi ve uygulaması olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak materyalist ve hedonist hazlar üzerine kurulmuş modern tüketimin imgelerine karşıt olarak din, tüketim davranışları üzerinde etkisini belirli düzeyde koruyabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tüketicici Davranışları, Meleke, Endişeli Tüketiciler, Dini Tüketim Kültürü.

Consumption Behaviors in The Context Of Society, Individual And Religion: Case Of The Association For Human Vocation Realization

Abstract

One of the most important factors affecting consumption behaviors is religion / culture. Religions draw unfavorable limits such as halal-haram and unreasonable in terms of consumption culture. The main purpose of the study is to determine the level of faculty of consumption in middle and lower class people who define themselves as religious and to what extent they carry the modern consumption culture in their lifestyles. For this purpose, semi-structured interviews and participatory observations were made with a total of 23 people in the context of field research on the basis of qualitative method. In this context, three findings related to the group were determined as a result of the qualitative research. First, the participants of the study developed a moderate level of consumption. Second, the participants are "anxious consumers". Their anxiety has three sources of anxiety. The first is the concern

ⁱ Bu çalışma K.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalında yürütülmekte olan "Bir Meleke (Habitus) Olarak Dindarların Tüketim Davranışları" isimli yüksek lisans tezinin verilerinden derlenmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, burakatakan48@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4250-0009

ⁱⁱⁱ Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, akadirzorlu@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-0074-2296

of consumption values eroding religious values, that is, the incompatibility between modern welfare values and religious values. The second is the concern of maintaining a balance of income and expenditure in the context of not living the welfare values of daily life and "living in the moment" and the third is anxiety for the future. The third is to implement the funding system as a solution to the future concern. In this context, it can be said that the discourse of saving and the fund system is a consumption discourse and practice aimed at saving money for religious, social and group expenditures.

As a result, modern consumption based on materialist and hedonist pleasures, as opposed to images, has been able to maintain a certain level of influence on religious consumption behavior.

Keywords: *Consumer Behavior, Religious Consumption Culture, Religiosity, Malaka, Anxious Consumers.*

Giriş

Din ve tüketim ilişkisi geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemini korumuş ve dindarların tüketim davranışları önemini koruyan sosyolojik bir olgu olmayı sürdürmüştür. Tüketim insan ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Tüketimde en önemli konu ihtiyaçların ne olduğudur. Din kutsal bir amaç uğrunda insan hayatını ve ihtiyaç karşılama biçimini şekillendirmek ister. Din kişinin inanç sistemi ile kişinin düşünce ve davranışları üzerinde etkili olmaya çalışarak onların eylemlerini belirlemeye çalışır. Aynı zamanda din kişinin konuşmasından giyimine, oturup kalkmasından aile hayatına, diğer insanlarla ilişkilerinden ticari ve ekonomik hayatına kadar değişik kurallar ve normlar getirir. İnsan hayatına bu denli müdahale eden bir sistemin kişinin tüketim alışkanlıklarına belli bir düzeye kadar etki etmesi son derece doğal bir süreçtir.

Literatürde dindarların tüketim davranışlarını inceleyen araştırmalardan bir tanesi Köroğlu'nun Konya ve İzmir il merkezlerinde toplam 1067 (300 Konya, 767 İzmir) kişi ile nicel ve nitel veri toplama tekniklerini kullanarak yürüttüğü "Tüketim Kültürü ve Din"¹ isimli araştırmasıdır. Araştırmada dindarların tüketim davranışları, tüketim kültürü çerçevesi içerisinde incelenmiş ve modern tüketim kültürünün sınırsızca ve sorumsuzca sürekli olarak tüketimi teşvik etmesine rağmen, dinin hala itidali, doğallığı sadeliği, kanaati ve dünyanın geçiciliğini vurgulayarak bu çağrıya meydan okuyan tek unsur olarak varlığını devam ettirmekte olduğu sonucuna ulaşmıştır (Köroğlu, 2012, s. 236). Demirezen "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi"² isimli makalesinde benzer bir bakış açısıyla tüketim toplumu ile din kurumunun ilişkisini incelemiştir. Sonuç olarak tüketim toplumunun dinin tüketim değerlerinin içini boşalttığını ama aynı zamanda da tüketim toplumunun hedonist görüşüne en önemli meydan okumanın dinden geldiğini ifade ederek iki unsur arasındaki iç içe geçmiş ilişkiye dikkat çekmiştir (Demirezen, 2010, s. 108). Özbolat, Adana ilinde saha araştırması olarak yürüttüğü "Kapitalizme Eklemlenme, Dindar Orta Sınıfta Tüketim Kültürü"³ isimli nitel araştırmasında ekonomik temelli sınıf anlayışından ziyade

¹ Köroğlu, C. Z. (2012). Tüketim Kültürü ve Din. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gümüşhane

² Demirezen, İ. (2010). Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi. Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10(3), 97-109

³ Özbolat, A. (2015). Kapitalizme Eklemlenme: Dindar Orta Sınıfın Tüketim Kültürü. Adana: Karahan Kitapevi.

yaşam biçimlerini referans alarak “*habitus*” kavramına vurgu yapmış ve “dindar *habitus*” kavramını kullanmıştır. Özbolat’a göre dindar orta sınıf tüketim kültürü bağlamında, geleneksel ve batılı kalıplardan ziyade öznel-subjektif bir İslam anlayışına karşılık gelen yeni bir kimlik inşa etmektedir. Bu “helalinden kazanır, istediğim gibi harcarım” ve “Müslüman her şeyin en güzeline layıktır” söylemleri ile birlikte dindar orta sınıfın dini hassasiyetlerinden vazgeçmeden kapitalizme eklenmesidir (Özbolat, 2015, 267-275). Benzer şekilde Akçaoğlu, Ankara’nın Çukurambar Mahallesi’nde derinlemesine görüşme ve gözlem tekniğini temel alarak yürüttüğü “Zarif ama Dinen Makbul, Muhafazakâr Üst-Orta Sınıfın *Habitusu*”⁴ isimli nitel araştırmasında “muhafazakâr *habitus*” kavramına değinmektedir. Akçaoğlu sonuç olarak muhafazakâr orta sınıfın eşyaya, mekâna, bedene, sosyal ilişki ve serbest zamana karşı olan beğenisinin metalaşma ekseninde, lüks tüketimi beraberinde getiren zarif ama dinen makbul anlayışına dönüştüğünü ifade etmektedir (Akçaoğlu, 2019, s. 159). Benzer şekilde Keleş “Orta Sınıfın Tüketim Eğilimi, Beğeni ve Alışkanlıklarının Bourdieu Perspektifinden İncelenmesi: Orta Sınıf üzerine 2014 Yılında İstanbul’da Yapılan Niteliksel Bir Çalışma”⁵ isimli nitel araştırmasında *habitus* üzerinden orta sınıfın tüketim alışkanlıkları üzerinde durmuştur. Keleş’e göre din orta sınıf tüketim davranışları üzerinde diğer faktörlerden bağımsız olarak bir ayırım kriteridir (Keleş, 2015, s. 126). Özet “Kentli Muhafazakârlarda *Habitus* Dönüşümü: Fatih ve Başakşehir Örneği”⁶ isimli nitel araştırmasında sosyal kimlik ve kültür boyutuyla değişime uğrayan dindar sınıfta bu değişime paralel olarak yeni bir *habitus* oluştuğunu ifade etmektedir (Özet, 2018, s. 279). Ayrıca Pişkin (2016) “Tüketim Toplumunda Din ve Dini Değerler: Lüks Hac ve Umre Örnek Olayı”⁷, Pişkin (2014) “Tüketim Toplumu ve Din İlişkisi, Türkiye ve İslam Örneği”⁸, Algül ve Öztürk (2016) “Dini Çoğulculuk ve Kamusal Alanda Tüketim Kültürü”⁹, Çapcıoğlu (2008) “Küreselleşme, Kültür ve Din”¹⁰ isimli araştırmalarında dindar insanların tüketim davranışları üzerinde durmuştur.

Bu çalışmada *habitus* kavramından ziyade, İbn Haldun’un “meleke” kavramı ve tüketime bakış açısı, Max Weber ve F. Sabri Ülgener temelinde dindarların tüketim davranışları ele alınmıştır.

⁴ Akçaoğlu, A. (2019). Zarif ve Dinen Makbul: Muhafazakar Üst ve Orta Sınıf Habitusu. İstanbul: İletişim Yayınları.

⁵ Keleş, F. D. (2015). Orta Sınıfın Tüketim Eğilimi, Beğeni ve Alışkanlıklarının Bourdieu Perspektifinden İncelenmesi: Orta Sınıf üzerine 2014 Yılında İstanbul’da Yapılan Niteliksel Bir Çalışma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul

⁶ Özet, İ. (2018). Kentli Muhafazakârlarda *Habitus* Dönüşümü: Fatih ve Başakşehir Örneği. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta

⁷ Pişkin, M. (2016). Tüketim Toplumu’nda Din ve Dini Değerler: Lüks Hac ve Umre Örnek Olayı. İnsan ve Toplum Dergisi, 6(2), 131-154.

⁸ Pişkin, M. (2014). Tüketim Toplumu ve Din İlişkisi Türkiye ve İslam Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

⁹ Algül, H. H. ve Öztürk, Ö. (2016). Dini Çoğulculuk ve Kamusal Alanda Dindar Tüketim Kültürü. Moment Dergi, Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi, 3(1), 190-206.

¹⁰ Çapcıoğlu, İ. (2008). Küreselleşme, Kültür ve Din. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2, 153-183

1.Kavramsal Çerçeve

1.1. Din ve Tüketim Davranışları

Tüketim insan ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Dindarların tüketim davranışları ise dini kültürün, dini değerlerin ve dini pratiklerin tüketim kalıplarını etkilemesi ve biçimlendirmesi demektir. Dinlerin bir biçimde yemeden içmeye, giyimden konut kullanımına kadar inananların davranışlarını şekillendirmeyi amaçladığı söylenebilir. Bu bağlamda tasavvuf temelinde “dinin görevi insan hayatını düzenlemek ve insanın “içe” yönelik yolculuğu ile kaynağına dönmesi temelinde bir “dış” ahenk yaratmaktır” (Nasr, 1988, s. 275).

Diğer taraftan insan ister dindar isterse seküler olsun insan hayatının her anında tüketimle iç içedir ve tüketim insan için vazgeçilmez bir durumdur. Bu noktada tüketimi, “belirli bir ihtiyacımızı tatmin etmek için bir ürünü ya da hizmeti edinme, sahiplenme, kullanma ya da yok etme” olarak tanımlamak olanaklıdır (Odabaşı, 2013, s. 16). Yeme içme alışkanlıkları, giyim tercihleri, moda, tatil, eğlence kültürü gibi yaşam biçimleri arka planda tüketimin alanına girer (Özbolet, 2015, s. 1-2). Aynı zamanda tüketim, bir işaret ve kod olarak statü, zevk, kimlik ve sosyal iletişim süreçlerinin içinde yer aldığı için hayatımızın vazgeçilmez bir parçasıdır (Odabaşı, 2013, s. 16-17).

Tüketim tanımındaki en önemli unsur ihtiyaç tatminidir. Fakat ihtiyaç istek kavramı ile karıştırılmaktadır. Tüketim süreci ihtiyacın kendisi ile başlar, önce isteğe, sonra talebe ve sonunda satın alma eylemine dönüşür (Odabaşı, 2013, s. 20-21). İstekler ihtiyaçlardan farklı özellik gösterir (Baudrillard, 2008, s. 78). Kişinin yaşam tarzı istek ve ihtiyaçlar üzerindeki en belirgin etkidir. Yaşam biçimi kısaca nasıl yaşadığımızdır ve tüketicinin satın alma davranışını etkileyen önemli bir faktördür. Farklı kültürlere ve sınıflara sahip gruplar farklı tüketim davranışları gösterirler. Kişinin tüketim davranışı grupla ne kadar ilgili ise o grubun normlarını kabul etme eğilimi o kadar yüksek olur (Odabaşı ve Barış, 2003, s. 219,239). Bu anlamda benliğini grup içinde bulmuş birey ait olduğu grubun, kültürün ve dinin tüketime ilişkin ilkelerini davranışlarında gösterir.

Tüketim kültürü ¹¹ ve din bireyin tüketim davranışları için bir referans noktası oluşturur. Birey temel ihtiyaçlar ya da lüks/istekler/arzular¹² düzeyinde ihtiyaçlarını karşılar. Sombart’a (2013, s. 117) göre “temel ihtiyacı aşacak biçimde yapılan her türlü fazladan

¹¹ Tüketim kültürü kavramı genel olarak iki anlamda kullanılır. Birincisi, üretilen ürün ya da hizmetlerin tüketiciye ulaşım noktasında kültürün baskın hale gelmesini; ikincisi ise, bireysel beğenilerini, sosyal değerlerini ve tüketicilerin yaşam tarzlarını ifade eder. Bu anlamda tüketim kültürü “maddi ürünlere ve hizmetlere olumlu anlamlar atfedilen hedonist (fanteziler), gösteriş ve bir gruba ya da kültüre ait olma gibi amaçlar için estetikleşmiş ürünler ve hizmetlerin satın alındığı, sahiplenildiği, tüketildiği ve bir bölümünün de peşine düşüldüğü kültürdür. Arzular ve sosyal formlarıyla tüketim, ‘bir yaşam tarzı içinde hedonist, gösteriş ve bir gruba ya da kültüre ait olma gibi amaçlar için prestiji yüksek markaları, estetikleşmiş ürünleri ve hizmetleri satın alma, sahiplenme ve kullanma’ olarak tanımlanabilir” (Zorlu, 2006, s. 59-60).

¹² Beslenme, giyim ve barınma temel ihtiyaç kategorisinde ele alınır. Bütün ötesindeki insan varlığı kendini devam ettirmede zorunlu olmayan istekler ve arzular, lüks olarak değerlendirilir (Slater, 2012, s. 429-430). Diğer taraftan bir somun ekmek veya restoranda yenilen çok pahalı bir yemek aynı biçimde açlık ihtiyacını karşılayabilir. Bu bağlamda temel ihtiyaçların da lüks kategorisinde gerçekleştiği durumlar vardır.

harcama, lükstür". Bu anlamda tüketim eylemine konu olan temel ihtiyacın meşruluğunu belirlemek için inanç, gelenek, örf, adet gibi toplumsal kabullere ihtiyaç vardır (Torlak, 2000, s. 29). Toplumsal hayat bir nevi lehte ve aleyhte sınırlar meselesidir (Douglas & Isherwood, 1999, s. 23). Grup bu sınırları ortaya koyar ve sapkın bireysel harcamanın önüne geçer (Douglas & Isherwood, 1999, s. 54-55). Bu anlamda kişinin içinde bulunduğu grubun değerleri ihtiyaç, israf ya da lüks tüketimin sınırlarını belirler (Torlak, 2000, s. 30-32). Sonuç olarak kişinin mensup olduğu dini grup kişinin tüketim sınırlarını belirler ve kişiyi aşırı ya da lüks tüketim gibi unsurlardan koruyabilir. Bunun yanında kişinin sahip olduğu değerler kişiye rehberlik ederek kişiliğini etkiler, kişiliği de tüketim davranışlarına yansır (Odabaşı & Barış, 2003, s. 211-212). Bireyin kişiliği ve bu kişiliğe ait değerler de içinde bulunduğu ortamda belirlenir. Değerler kimlik ve yaşam tarzının unsuru haline gelir. Kişi bu ortam ya da ait olduğu grup içerisinde kendi bireyselliğini, yaşam tarzını bulur ve bunları kendine göre inşa eder. Bu esasen giyimde, boş zamanları harcama gibi tüketim etkinliklerinde üslup ve beğenide kendini gösterir (Zorlu, 2016, s. 223). Aslında tüketim kültürü kutsalın sona ermesine yol açmaz ve kutsal olanı kendi içerisinde maddileştirerek onu dönüştürür. Kutsal tüketim kültürünün içerisinde ayakta tutabilir (Featherstone, 1996, s. 207).

Tüketim ihtiyaç karşılamanın ötesinde göstergelerin düzenlenmesini ve grubun bütünleşmesini sağlayan bir sistemdir. Bu anlamda tüketim toplumsal bir değer sistemidir. Yani tüketim grup bütünleşmesini sağlayan ve toplumsal denetim işlevi olarak içselleştirilen toplumsal değerler sistemidir (Baudrillard, 2008, s. 91-95). Kişiler sahip oldukları ev, araba, mobilya, giyim kuşam gibi nesnelere kendilerine has bir yaşam tarzı ve üslup geliştirirler. Bu anlamda kişinin beğenisi iktisadi sermaye hacminin yanı sıra kültürel sermayesi ile oluşur (Featherstone, 1996, s. 150-151). Sonuç olarak kişinin sahip olduğu kültürel sermaye tüketim alışkanlıklarının belirleyicisi olur.

Din ile kültür iki yönlü ilişki halindedir. Hayat tarzı dini tutumu, dini tutum da hayat tarzını etkiler. İnsan hayatında önemli kabul edilen her şey din ile yakın ilişki içine girmiştir ve dinî yaptırımlarla kuşatılmıştır. Bu öyledir ki hayatın her ekonomik ve toplumsal tarzının dinî bir karşılığı vardır (Dawson, 2014, s. 10). Bu anlamda dinin kültürel bir sermaye oluşturması ve tüketimi etkilemesi kaçınılmazdır.

Din, bir grup insan için ortak hareket sebebi olduğu zaman, dinî maksatlı özel bir cemiyetleşme ve din kaynaklı sosyal davranışlar meydana getirir (Kehrer, 1992, s. 7). Berger'e göre (1993, s. 55) din insanın dünya kurma girişiminde önemli bir rol oynar. Din insan öznesini kontrol eder ve sınırlar. Yani din, değişebilen insan bilincine mahsus tutumu şekillendiren olgudur (Jung, 1995, s. 19-21). Din bir anlamda toplumsal kuralların yasallaştırmanın en etkili yoludur (Berger, 1993, s. 65). Durkheim dinin kaynağının toplum olduğunu söyler. Din kutsal sembolleri inşa ederek, birtakım inanç ve ayinler ile grubu ve toplumu bütünleştirir. Bu anlamda din bütünleştirici semboller ve ibadetler sisteminden oluşur (Durkheim, 2005). İnsanların dünyayı ve kendilerini anlamak için oluşturdukları ilk bilgi sistemleri din

kökenlidir ve her dinin bir seküler ve bir de kutsal küresi¹³ vardır, kutsal küre alanın insanın rasyonel bilgi alanını aşan bir yönü vardır (Durkheim, 2005, s. 26).

Dinlerin ya da kurtarıcı emirlerin özü kutsal değere ulaşacak hayat sürme isteğine dayanır. Bu bir anlamda dinin hayat tarzını belli noktalarda ya da tamamen sistemleştirilmesi demektir (Weber, 2004, s. 417). Bu sistem kutsalla ilgili inançlardan ve amellerden oluşan tutarlı bir sistemdir. Bu inançlar ve ameller, kendilerine inanan bütün insanları kilise/cemaat diye isimlendirilen tek bir manevi toplum halinde bir araya getirir. Bir dine sahip olmayan hiçbir toplum olmadığı gibi tarihte cemaati olmayan hiçbir din yoktur (Durkheim, 2005, s. 64). Tüketim bağlamında Durkheim bütün dinlerin azla yetinmeyi ve sade yaşamayı önemsediklerini, bunu yüceltiklerini ve kutsallaştırdıklarını belirtir (Durkheim, 2002, s. 290). Modern toplumlar ve refah toplumları ise dinlerin refah değerlerine yöneldiklerini ve böylece dindarların da ileri düzeyde tüketim nesnelere yöneldiklerini ileri sürer.

Bu noktada dinin insanlara sağladığı anlam dünyası, tüketim toplumunun sağladığından daha sağlamdır. Aynı zamanda din ile tüketim toplumunun sağladığı anlam dünyaları arasında karşıtlık olması doğaldır. Yani din insanlara ihtiyaç dışı ve lüks tüketmemekle mutluluk vaat ederken, diğeri ise tüketim yapılması üzerinden mutluluk vaat eder (Demirezen, 2010, s. 105-106).

Sosyoloji söz konusu olunca dindarların tüketimine ilişkin kuramsal yaklaşımlar içinden¹⁴ Max Weber'in, F. Sabri Ülgener'in ve İbn Haldun'un analizleri büyük önem teşkil etmektedir.

1.2. Bir Meleke¹⁵ Olarak İnsanda Tüketim Eğilimi: İbn Haldun

¹³ Bu bağlamda tüketim davranışları, tüketim kültürü ve yaşam tarzları seküler ve kutsal olarak ele alınır. Bireylerin belirli tarihi, coğrafi ve sosyal koşullarda "Nasıl yaşamalıyız?" sorusuna verdikleri cevap onların yaşam tarzının biçimini ortaya çıkarmaktadır. Bu soruya verilen cevap bağlamında batılı ve geleneksel olarak iki tür yaşam tarzından bahsedebiliriz. Batılı yaşam tarzı, batılı gibi yaşama isteği, aynı zamanda tüketimi seküler meşrulaştırma içinde anlama, batılı değerler içinde yer alma, daha iyi hayat yaşamak için tüketim ürünlerine sahip olma, kendini alt toplumsal tabakalardan ayırma olarak düşünülebilir. Geleneksel yaşam tarzı ise "eski gelenek, adet ve değerlere uygun yaşamak", tüketim ürünlerini ve kültürünü helal haram gibi geleneksel/yerel/ aşkın değerlerle meşrulaştırmak olarak ifade edilebilir (Zorlu, 2003).

¹⁴ Bu çalışmada tarihsel kronoloji dikkate alarak teorik olarak bu üç isim üzerinde odaklanılmıştır.

¹⁵ Haldun'un meleke olarak kullandığı kavramın bir benzeri daha sonra Bourdieu tarafından "habitus" olarak kullanılmıştır. Habitus kavramı "alışkanlık" kelimesinden daha iyi biçimde "edinme" ve "yetenek" anlamlarını ifade etmektedir (Mauss, 2005, s. 471). Daha geniş anlamda habitus "anlam kazanmış pratiklerin ve gelişen pratikleri anlamlandırmaya yarayan algılamaların üretici bir yatkinliğe dönüşmüş ve bedene işlemiş zorunluluk hali" (Bourdieu & Wacquant, 2003, s. 118) ya da "kalıcı, tercüme edilebilir bir yatkinlikler sistemi" (Bourdieu, 1990h: 53 Akt: Swartz, 2015: 144) olarak tanımlanabilir. Bu beğeni ve davranış toplum içerisinde oluşur. Habitus bireye özgü olarak görülen şeylerin bile kolektif olduğunu anlatır. Yani "habitus" toplumsal temsil ve pratiklerin takdir edilen gerçeklikler şeklinde algılanmasıdır (Bourdieu & Wacquant, 2003, s. 116-117). Bu anlamda habitus, dışsal yapıların içselleştirildiği ilk sosyalleşme sürecinin ürünüdür. Bu süreçte belli bir grup için neyin olanaklı neyin ise olanaksız olduğunu gösteren durumlarla ilgili içselleştirilmiş yatkinlikler gelişir. Bu habitusun eylemin yapısal sınırlarını çizmesidir. Habitus aynı zamanda bu sosyalleşme sürecine paralel olarak algıları, hayalleri ve pratikleri doğurur. Yani, habitus eylemi biçimlendirme eğilimindedir (Swartz, 2015, s. 147-148). Bu anlamda habitus, somutlaşmış, bedene dönüşmüş toplumsallıktır (Bourdieu & Wacquant, 2003, s. 148). Doğal olarak kişinin bireysel olarak gördüğü eylem ya da eylem setleri aslında toplumsal bir özellik gösterir. Habitus kavramının diğeri bir işlevi de, bir eyleyicinin ya da eyleyici kümesinin varlık ve pratiklerini birleştiren bir üslup birliğini aktarabilmesidir.

İbn Haldun insanda tüketim eğiliminin ortaya çıkmasında refah ekonomisini, mülkün ödüllendirme sistemi, sosyal muhit ve insan doğası olmak üzere üç unsurla ele alır. Kentlerin ve refahın gelişmesine paralel olarak rahat ve sakin bir yaşam koşulları oluşur. Gıdanın bol olması, konaklar, hamamlar gibi refah kurumların ortaya çıkması kentlerde rahat bir yaşam tarzının oluşmasına neden olur. Bu refah koşullarında insanın fitratı değişir. İnsanda bir eğitim olarak “aşırı tüketim”in ya da “tüketim temelli insan doğası”nın ortaya çıkmasının bollukla ilgili bir boyutu vardır. Fakat tüketim temelli bir insan doğasının ortaya çıkmasında makro düzeyde mülkün ödüllendirme sisteminin, mikro düzeyde ise refah değerlerinin ve insan alışkanlıklarının bir sosyal muhit çerçevesinde dolaşıma sokulması etkileyicidir. Bu unsurlar İbn Haldun tüketim teorisinin özeti mahiyetindedir. Umrânlarda/uygarlıklarda/toplumlarda refah ve bolluğun artışıyla yeme içmeden giyime, evlerden konuklara, gündelik hayattan nişan, düğün ve devlet törenlerine, hamamlardan saraylara, saray bahçelerine kadar yeni tüketim nesnelere kullanımını ortaya çıkar.

İbn Haldun “meleke” kavramı üzerinde durur (İbn Haldun, 1996a, s. 367). Bu bağlamda ona göre insan doğasının bir doğuştan getirdiği bir ifrat tarafı, bir de sonradan kazandığı fitrat tarafı vardır. İnsanın doğuştan sahip olduğu ifratı iyiye, güzele ve doğruluğa yöneliktir. Bu nitelikler insanın doğuştan sahip olduğu melekelerdir, aynı zamanda her insanda bulunması hasebiyle evrenseldirler. Fakat bu evrensel nitelikler onları destekleyen iyi bir toplumda ve sosyal koşullarda devam eder. İnsanın doğasına sonradan toplumsal, sosyal koşullarla, sosyalizasyon ve öğrenme yoluyla eklenen şeyleri kazanılmış melekeler olarak değerlendirir. Bu bağlamda ister doğuştan isterse sonradan kazanmış olsun bütün melekeler, insanı sarıp sarmalayan yetenek, kabiliyet, kudret gibi anlamlara gelir.

İbn Haldun terzi, marangoz ve mimarlıkta olduğu gibi şiir melekesi, ilim melekesi, fıkıh melekesi, sanat melekesi gibi farklı melekelerden bahseder (İbn Haldun, 2018, s. 728). Sonradan kazanılmış melekeler talim, öğrenme, topluma/sosyal muhite uyum, yaşam deneyimleri ve alışkanlıkları nedeniyle bedene/zihne yerleşmiş olan algılama, değerlendirme biçimlerine sahip olma, yapıp etme ve davranış kalıplarıdır. Örneğin çok yeme, alışmış birinin çok yemek yeme davranışı sürekli olarak tekrarlamasıdır. Kazandığı yeme melekesi; kabiliyeti ve tutkusu nedeniyle hep daha fazla yemek yemesi ve yemek yeme arzusunu ona egemen olması gibi.

Ona göre insan öğrenmesinin temeli, bu öğrenmelerin sürekli tekrarlar sonucu kişinin değişmez bir doğası haline gelmesi sayesinde olur (Oruç, 2010, s. 136). İnsan düşüncesi, davranışlarını yönlendirir. Bu anlamda “meleke” nefiste meydana gelen ve zihinde yerleşen bir keyfiyet ve haldir. Meleke, zihinde tamamen yerleşinceye kadar, bir işi tekrar etmek suretiyle o işe alışmaktır. Bir işi bizzat işleyerek öğrenen kişide meleke zihne yerleşir ve kişi

---

Habitus insanların, malların, varlıkların, pratiklerin tercihinde, yani birlikçi bir yaşam stilinde dile getiren temel ve birleştirici kökendir (Bourdieu, 1995, s. 23-24). Yani bir kişinin ya da benzer koşulların ürünü olan kişilerin davranışlarının tamamını benzer kalıpların uygulamasıdır (Bourdieu, 2015, s. 255). Sonuç olarak aynı gösterge sistemleri olarak tüketim hemen hemen homojen bireyleri ortaya çıkarırlar. Bu anlamda bir grup içerisinde tüketimi sosyalizasyonla edinmiş meleke (habitus) bağlamında insanlar benzer tüketim davranışları gösterirler.

melekesi nispetinde hüner ve maharet kazanır (İbn Haldun, 1996a, s. 367). Bu anlamda hal haline gelmiş alışkanlık olarak da adlandırabileceğimiz meleke ancak anlamak, bilmek ve sürekli uygulamak sonunda meydana gelir (İbn Haldun, 1996b, s. 192).

İbn Haldun insan davranışlarının meleke haline gelmesinde alışkanlıklarının önemli bir yeri olduğunu söyler. İbn Haldun'a göre "İnsan alışkanlıklarının oğludur. Onunla alışıp kaynaşmıştır. Kendi tabiat ve mizacının oğlu değildir. Hayatta alışmış olduğu şeyler onun yaratılışı ve tabiatı, onun için meleke ve alışkanlık olur" (İbn Haldun, 1997, s. 315). Bunun yanında davranışlar, günlük hayat içerisinde muntazam ve disiplinli hareketlere alıştırılırsa, bu alışkanlığın hayatın diğer taraflarına aynı muntazamlık ve disiplin yönünde şekil vermesi muhtemeldir (Ülgener, 2015, s. 43). Bunun yanı sıra kişinin alışkanlıkları meleke haline gelirse artık onda hal olur ve o halin dışına çıkması zorlaşır (İbn Haldun, 1997, s. 309-310). Çünkü kazanılan melekelerle insan doğası değişir. Aynı zamanda bir melekeyi kazanmış olan insan, diğer melekeleri kazanmakta zorlanır (İbn Haldun, 1996b, s. 225). Sonuç olarak dini yaşam tarzı ile kişide oluşan azla yetinme meleke halini alırsa kişi az gıda ile yetinir ve aşırı, lüks harcama ve israf yönelmez. Diğer taraftan insanda yeme içmeden cinselliği arzu düzeyinin itidalden aşırılığa kaçması ve altın mücevher, konak ve bahçelerinin güller ve çiçeklerle dolu olduğu saraylar gibi lüsklere sahip olma tutkusunu oluşması, o insan nefsinin bu türden adetlerden hâsıl olan melekeler oluştuğu anlamına gelir. Çünkü refah değerleri bolluk ona hâkim olmuş, refah değerleri ve lüksün itiyat ve adetleri onu yönlendiren meleke haline gelmiştir (İbn Haldun, 2018, s. 760). Kişi kendine galip ve hâkim olan refah düzeyini talep eder. Bu uğurda sahtekârlık, yolsuzluk ve her türlü hileye başvurur (İbn Haldun, 2018, s. 671).

Makro çerçevede insanda tüketim melekесinin oluşmasında en önemli unsur mülkün gelirleri kentlerden kırlara makamlar, mevkiler ve itaat üzerinden yeniden dağıtmasıdır. İtaat temelinde gelirin yeniden dağıtımı kentleri tüketim kentlerine dönüştürür. Çünkü makam, mevkiler ve itaat prensibi üzerinden gelirin dağıtımı, gelirin saray ve konaklar gibi dar bir çevrede kalmasını getirir. Gelirler kentlerdeki konaklar ve saraylar çerçevesinde lüsklere gider (İbn Haldun, 2018, s. 672, 670). Kentlerde refah ve lükslerle şekillenen sosyal muhitler oluşur. Hanedan çevresi, yüksek kademedeki kişiler ve yeni kuşaklar hem kendilerini hem de diğerlerini refah prensipleriyle değerlendirirler, lüksleri elde etmek için birbirleriyle rekabet ederler (İbn Haldun, 2018, Uludağ, s. 671).

Haldun'a göre nerede olursa olsun kendini açlığa alıştıran, haz, zevk ve lezzetlerden uzak durarak yaşayan kişiler, bolluk ve refah içerisinde yaşayanlardan daha güzel bir dini yaşayışa sahiptir ve ibadete daha düşkündürler (İbn Haldun, 2017, s. 271-273). İbn Haldun'a göre bol ya da az alınan gıda maddeleri, beden ve ruh üzerinde aynı kuvvette fakat farklı yönde tesire sahiptir. Tüm hastalıkların başı alınan gıdalardır. Peygamberimiz bir hadisinde "Mide dert yuvasıdır. Perhiz baş ilaçtır. Tüm hastalıkların menşei oburluktur" diye buyurmuştur. Perhiz az yemek anlamındadır. Az yemek insana sağlık kazandırır (İbn Haldun, 2017, s. 740).

İbn Haldun'a göre ihtiyacın üstünde zenginlik ve refah insanları rahata sürükler. Bu rahat içerisinde insanlar daha geniş evlerde yaşamaya ve lükse yönelirler, tüketimlerinde aşırıya kaçarlar, daha iyi ve çeşitli tüketim malları üretirler. İbn Haldun bu durumu şehir hayatına bağlamaktadır (İbn Haldun, 2017, s. 324). Şehir hayatında var olan ihtiyaç fazlası bu aşırılık kişinin nefesine yerleşir. Aşırılığın yerleştiği bu nefis ne dinî ne dünyevi huzur bulamaz. Refahla ilgili adet ve itiyatların gerektirdiği ama kazancın yetmediği külfetler ortaya çıktığı için dünya istikamette olamaz. Bu durum insanları itidal haddinden çıkararak israfa sürükler ve sonuç olarak fakirlik baş gösterir (İbn Haldun, 2017, s. 670).

Dünyanın yerilen tarafı serveti israf etmek ve sarf ederken itidalden ayrılmaktır. Servet itidal elden bırakılmadan ve Allah yoluna harcanırsa insanlara hak yolunda ve ahirette derece kazanmada yardımcı olur (İbn Haldun, 1997, s. 518). İtidal dinin kaynağıdır. İtidal gibi faydayı, emniyeti ve fazileti kendinde toplayan başka bir şey yoktur. İtidal doğru yolun bir alametidir ve insanı doğru yola götürür. Doğru yol ise insana mutluluk getirir. Bu şekilde insan maksadına ulaşır. Bu yüzden tüm işlerde itidalden ayrılmamalıdır (İbn Haldun, 1996a, s. 122). Sonuç olarak İbn Haldun tüketimde itidalli olmayı doğru yol olarak öngörmektedir. Bu anlamda insanın kazanması gereken tüketim melekesinin "itidalli tüketim melekesi" olduğu söylenebilir.

1.3. Asketizm ve Mistisizm Bağlamında Dindarların Tüketim Eğilimi: Max Weber

Max Weber dindar insanların eylemlerini ideal tip olarak inşa etmiş olduğu asketizm ve mistisizm kavramlarıyla ele alır. Asketik dindar Protestan mezhebi örneğinde olduğu gibi dünyaya yönelir ve Tanrı'nın emrine uyararak dünyayı eylemiyle dönüştürür. Kurtuluşun yolunu meslekte başarılı olmak olarak gören dindarlığı ile bu dünyayı dönüştürür. Mistik dindar ise, bu dünyadan kaçarak öte dünyaya yönelir. Kurtuluşu tefekkür, ibadet ve dua gibi mistik eylemlerde arar (Weber, 1985, s. 280-281). Birincisinde de doğal bütün zevklerden kaçınma azla yetinme (Weber, 2014, s. 51) temel ilkedir. Fakat ikincisinden temel farkı çalışkanlık, fazla para ve sürekli para kazanma hırsıdır. Çalışmak, kazanmak maddi yaşamın gereksinimlerini karşılamak içindir, kazanmak insanın yegâne amacıdır, çünkü bu Tanrı emridir (Weber, 2014, s. 57). Her iki dindarlık da dünyanın nimetlerine sırt çevirirler, her ikisi de dünyadan kaçarlar, yemeden içmeye cinselliğe kadar dünyevî zevklerin zaafına direnirler. Bunlara yönelmeyi dinden uzaklaşma olarak ele alırlar (Weber, 2014, s. 280-281).

Dünya zevklerine yönelme ve bütün cinsel yönelimlere karşı olarak, "soğuk suyla banyo yapma ve vejetaryen perhizinin yanında şu reçete verilir: 'Yorgunluktan bitap düşene kadar çalış'" (Weber, 2014, s. 221). Katolik dindarlığından farklı olarak Protestan asketizmi Tanrı buyruğu olarak kazancı serbest bırakmış, tüketime sınır koymuştur. Aynı zamanda kişi Tanrı'nın dünyada şanını arttırmak için çalışmak zorundadır. Tanrının şanına boş zaman ile değil sadece çalışmak ile hizmet edilir (Weber, 1999, s. 134-135). Sonuç olarak Protestan asketizmi inananlarına çok çalışmayı aynı zamanda bu dünyanın nimetlerinden kaçınmayı tavsiye eder.

Weber **asketizm ve mistisizm kavramsal tipojileriyle** İslam dindarlığını ele alır (Weber, 2004, s. 414-415). İslam'ın mümine dünya nimetlerini yasaklamama durumu karşısında bu kavramsal şema yetersiz kalır. Diğer taraftan Weber'in¹⁶ sosyalleştiği kültürel ortam İslam'ı anlamaya elverişli olamaz. Sonuçta Weber'e göre cinsellik, evlilik konusundaki dünya nimetlerini reddetmemesi nedeniyle İslam'ı bir haz etiği olarak anlatır, diğer taraftan da dünyadan el etek çeken sufi tarikatlar nedeniyle mistik bir dindarlık barındırdığını iddia eder (Zorlu, 2015 s, 271-275).

1.4. Bir Zihniyet Dünyasının Dünya Yaklaşımı Olarak Dindarların Tüketim Eğilimi: Fehmi Sabri Ülgener

Ülgener (2015, s. 21-22) din ile iktisadın ayrılmaz bir ilişki içerisinde olduğunu belirtmiştir. Ülgener, Weber'in asketizm ve mistisizm dindarlık tipolojilerinden yola çıkarak çözülme dönemi Osmanlısında dini ve ekonomik faaliyetleri tahlil etmiştir. Ülgener, Weber'den farklı olarak din/değerler ile insan davranışları arasındaki ilişkileri analiz ederken iktisadi ahlak ve iktisadi zihniyet kavramlarına da başvurur.

Ülgener iktisat ahlakı kavramını "insanın gündelik yaşayışında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamı" olarak tanımlamıştır (Ülgener, 2015, s. 30-32). Bir başka ifadeyle "iktisadi ahlâk ve iktisadi zihniyet! Biri olması istenen normları ve hareket kurullarının toplam ifadesi! Öbürü gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı!" (Ülgener, 1991, s. 21).

Ülgener, iktisadi ahlakla iktisadi zihniyet arasında örtüşmenin yanında zıtlasma, karşıt olma durumunun ortaya çıkabileceğini ifade eder (Ülgener, 1991, s. 44). İslam iktisadi ahlakı "ne tam bir itikâf dünyasına kapanış ve ne de maddi ihtiraşlara kapılıp koyulmuş yaşayış; belki ikisi arasında sığdırılabilecek ortalama bir hayat tarzı" öngörür (Ülgener, 1991 74). Bu bağlamda "bir lokma ve bir hırka" felsefesinin ahlakçının kitabında kaldığını tespit eder. Böylece iktisadi ahlakla iktisadi zihniyet arasında zıtlaşmanın ortaya çıktığını gözlemler. Ülgener bu zıtlaşmanın tekke ve tarikat hayatından Divan edebiyatına kadar birçok örneğini verir (Ülgener, 1991, s. 127):

"Çürük sofi dili Allah söyler,
Gönlünde altını akçeyi söyler".
Ya da "Aşk âyetin okursun –fikrin zer ü sim amma!"

Çözülme dönemi zihniyetinin tüketimle şekillendiği tespit eder. Osmanlı toplumsal yapısının "ümerâ, ulemâ, ve fukarâ"dan (Ülgener, 1991, s. 197) oluştuğunu belirterek, bu sınıflarda "tüketime dayalı zihniyetle" ekonomik faaliyetlerini üretim, birikim tarafından değil, tüketim ve harcama tarafından belirlendiğini ifade eder.

¹⁶ Weber'in İslam'ı anlama deneyiminin eleştirisi ve değerlendirmesi için bkz. Zorlu, A. (2015) "Max Weber'in İslam Sosyolojisi: Anlamadan Yorumlanan Bir Din Olarak İslâm", Sosyal Teoride Din. (Edit. C. Özyurt, İ. Mazman). Ankara: Hece Yayınları

Ülgener, üst tabakaları (*ümerâ, ulemuâyı, emîr*) toplayarak ele alır. Üst tabakalarda¹⁷ tüketime yönelik “müşterek bir zihniyetin” yaygın olduğunu belirtir. “Belki üstü örtülü kalmakla birlikte, hepsinde mal mülk, bol tüketim ve gösteriş hevesi, altın ve gümüş tutkusunu!” (Ülgener, 1991, s. 102). Ülgener, tüketim zihniyetinin yarı haset ve yarı hayranlık hisleriyle İbn Haldun’un taklit kuramı (*taklid kanunu*) gereği üstten/tepeden alta/eteklere yayıldığını belirtir (Ülgener, 1991, s. 109).

Üst ile alta arasında iki toplum katında bir uçurum olduğunun altını çizer. Bu durumu şair Yahya’dan aldığı beyitle şöyle açıklar:

“Geçinir bir dilim ekmekle fakir
Yedi iklim yiyip doymaz emir” (Ülgener, 1991, s. 30).

Ülgener bu koşuların Osmanlı’da ekonomik anlayışın “tüketime dayalı iktisat rejiminin” bir sonucu olduğunu belirtir (Ülgener, 1991, s. 189). Ülgener bu tabloyu İbn Haldun’a gönderme yaparak “istihlâkçi medeniyetin son devrinin” hasletleri olarak ele alır (Ülgener, 1991, s. 189,190).

Ülgener’in analizleri İbn Haldun’un umrânların/toplumların gelişim evreleri üzerine oturan bir bakış açısıdır. Bir başka ifadeyle Ülgener’in tüketim analizi hem İbn Haldun’un tüketim kuramından neşet eder hem de Osmanlı üzerine yaptığı tetkikle İbn Haldun’un genel kuramını doğrular niteliktedir. Aslında Ülgener’in tüketim zihniyeti kavramıyla analiz ettiği durum İbn Haldun’da alışkanlıklarla birlikte insanda oluşan ve insan doğası haline gelen tüketim melekesidir.

“Zihniyet, uzun asırların üst üste yığıldığı ve muayyen zümrelerin şahsi arzu ve iradelerinden müstakil olarak şuurlarında tamamıyla insiyakî haline getirdiği fikirlerin heyeti umûmiyesidir” (Ülgener, 2006, s.27). Buradaki “zihniyet” tanımı İbn Haldun’daki insanda “melekelerin” oluşumu hakkındaki değerlendirmeleri ile örtüşür mahiyettedir. Zihniyet insan iradesi dışında onu etkileyen yönlendiren bir unsur olarak ele alınıyor. Diğer taraftan İbn Haldun’un insan tüketim melekesinin oluşumunun makro ve mikro düzeylerini tetkiki Ülgener’in tüketim zihniyeti analizinden daha kapsamlı ve ayrıntılıdır.

2. Yöntem ve Araştırma

2.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı orta ve alt sınıf katmanlarında kendini dindar olarak niteleyen kişilerde bir tüketimin melekesinin¹⁸ ne düzeyde ortaya çıktığını tepsî etmektir. Grup üyelerinin yaşam tarzlarında modern tüketim kültürünü ne ölçüde taşıdıklarını tespit

¹⁷ Ülgener üst tabakanın tüketim tutkusunu şöyle betimler: “Bol, ferah ve gösterişli hayat üst tabakanın, nerede olursa olsun, vazgeçilmez vasıflarındandır; zaten alttan üste çıkma ve üstekilere intisap etmenin cazip tarafı ve hedefi de buradadır. Hadsiz hesapsız harcama, etrafındaki halkayı ihsan ve atıyye ile kendine biraz daha bendetmek, zevk ve sefa içinde ömür sürmek vs.” (Ülgener, 1991, s. 102).

¹⁸ Tüketim melekesinden kastettiğimiz şey ele alınan grup çerçevesinde modern tüketim kültürünün ve refah değerlerinin üzerinden kendilerini tanımlamaları, tüketim nesnelere sahiplenmeyi bir amaç olarak görmeleri, bu uğurda gelecek planları yapmaları, bütçelerini buna göre tasarlamaları gibi olgular kastedilmektedir.

etmektedir. Grup üyelerinin tüketimin sembolik anlamalarını ne boyutta inşa ettiklerini belirlemek araştırmanın başka bir amacıdır. Ayrıca meleke kavramı temelinden din ve tüketim ilişkisine bakarak bu konudaki literatür bilgisine katkı sağlamaktır.

2.2. Araştırmada Kullanılan Yöntem

Nitel araştırmaya sosyal ortamları ve grupları kendi doğallıklarıyla gözlemler yaparak analizlerde bulunur ya da bu ortamlarda yaşayan bireyleri inceleyerek cevaplar arar. Nitel araştırmacılar insanların kendilerini ve ortamlarını nasıl tasarladığıyla ve çevrelerini semboller, ritüeller, sosyal yapılar ve rollerle nasıl anlamlandırdıklarıyla ilgilenir (Berg & Lune, 2015, s. 25). Bu bağlamda araştırmada ele alınan grup çerçevesinde “tüketim anlamını deşifre” etme amacıyla araştırma nitel yöntem temelinde tasarlanmış ve uygulanmıştır.

2.3. Evren ve Örneklem

Araştırma Kırıkkale’de faaliyet gösteren “İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneği”¹⁹ üyeleriyle yapılmıştır. Ankara ve Kırıkkale’de ikamet eden dernek üyeleri eğitim faaliyetlerini ve sosyal aktivitelerini Kırıkkale ilinde bulunan derneğe ait tesislerde yerine getirmekte ve bu süre boyunca tesis yanındaki evlerinde veya tesise ait alanlarda ikamet etmektedirler. Katılımcı grup özellikle bir arada bulunup ortak eğitim yapmaları ve grup bilinci ile hareket etmelerinden dolayı amaçlı örneklem kullanılmıştır. Amaçlı örneklem zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılmasını sağlayarak olgu ve olayların keşfedilerek açıklanmasında yararlı olur (Yıldırım & Şimşek, 2008, s. 107).

Araştırmada katılımlı gözlem ve görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırma için 12 kadın ve 11 erkek olmak üzere toplam 23 kişi ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Bu noktada gözlemciye bilgi toplama ve kayıt etmede özgürlük sağlayan yapılandırılmamış gözlem tekniği (Büyüköztürk, Çakmak , Akgün, Karadeniz ve Demirel , 2010, s. 145) ve bireylerin deneyimlerini, tutumlarını, görüşlerini, duygu ve inançlarını anlamada etkili bir yöntem olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği (Yıldırım ve Şimşek , 2008, s. 119) tercih edilmiştir.

“Görüşme formu, benzer konulara yönelmek yoluyla değişik insanlardan aynı tür bilgilerin alınması amacıyla hazırlanır” (Patton, 1987; Akt: Yıldırım ve Şimşek , 2008, s. 122), yarı yapılandırılmış görüşme formu, konu ile ilgili açık uçlu soruların ve kişisel bilgilerin yer aldığı iki bölüm olarak hazırlanmıştır.

¹⁹ Araştırma konusu olarak tercih edilen grup kendisini kimlik olarak din üzerinden tanımlamaktadır. Yani Abdülkadir Duru eserlerini epistemolojik bir temel olarak almaktadır. Bu bağlamda grubun dini bir grup olup olmadığı teolojik bir tartışmadır. Bu anlamıyla bu tartışma bizim ilgi alanımızın dışında bir meseledir. Fakat sosyolojik olarak üyelerinin tüm kimlikleri üzerinde egemen olmayı hedefleyen ve “üyelerinin tüm kişilikleri üzerine hak iddia etme eğilimi gösteren” bütün kuruluşlar “tarikat tipi” yapılanmalardır. Bu yapılanmalar ister dernek isterse vakıf şeklinde örgütlenmiş olsun ve isterse kendini bir dinle isterse seküler bir ideolojiyle tanımlasın üyelerini tüm kimliği üzerine egemen olmaya çalışan bu türden yapılanmalar sosyolojik olarak “tarikat tipi” yapılanmalardır (Poloma 2012, 121-124).

2.4. Nitel Verilerin Analizi

Katılımcılardan gözlem ve görüşme yolu ile elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu yaklaşıma göre elde edilen veriler daha önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Betimsel analizde katılımcıların görüşlerini çarpıcı biçimde aktarmak için doğrudan alıntılara yer verilir. Betimsel analiz; bir çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve bulguların yorumlanması aşamalarından oluşmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 224). Ayrıca araştırma katılımcılarda bir meleke aradığı için benzerlikleri üzerine kurgulanmıştır.

Araştırmada katılımcılarla yüz yüze gerçekleştirilen görüşmeler ses kayıt cihazı ile kaydedilmiş, daha sonra da ses kayıtları dinlenerek yazılı hale dönüştürülmüştür. Gözlemler not alma tekniği ile kaydedilmiştir.

3. Araştırmanın Bulguları

3.1. İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneğinin Epistemolojik Kaynağı Olarak

Abdulkadir Duru ve Eserleri

Dernek üyeleri referans kaynak olarak ve eğitim faaliyetleri için kendi çıkarmış oldukları yayınlar ve içinde buldukları fikir sisteminin kurucusu olan Abdulkadir Duru'nun kitaplarını kullanmaktadırlar²⁰. Uyguladıkları eğitimin amacını ise "hedef, insanlık şerefine ulaşmaktır" (İygder, 2010b, s. 5) olarak ifade etmektedirler.

Abdulkadir Duru'nun yazdıkları incelendiğinde birincisi aklî diğeri tasavvufî olmak üzere psikolojiden, eğitime ve ekonomiye modern sosyal bilim kaynakları olmak üzere iki bilginin harmanlandığı metinler göze çarpmaktadır. Yazarın eserlerinde²¹ tasavvufun psikoloji bilgisi onun üzerine modern psikoloji ve sosyal bilimler bilgileri eklemlendiği söylenebilir. "İnsanım Elhamdülillah" (İygder, 2010d, s. 37), "Her insan bir sultandır" (Duru, 2014, s. 11), "İnsan amaçtır" (Duru, 1976, s. 85), "Her insan şereflidir" (Duru, 1976, s. 160), "Dünyada tek değer insandır" (Duru, 1976, s. 247) gibi ifadelerle yapılan insan vurgusu ilk önce Yunus Emre, Mevlana ve Hacı Bektaşî gibi düşünürlerin temelinde insan değerine inanan, Allah'a insan sevgisi ile bağlanan ve bu meyanda şekillenen tasavvufî hümanist bakışı andırıcı niteliktedir.

İnsan tiplerini gölge, eşya, bitki, hayvan tipleri²² ve insan olarak ele alır (Duru, 1978). Diğer taraftan insanın kendini yaşaması ve kendini gerçekleştirme gibi konularda modern psikolojiden etkilendiği söylenebilir. Bu bağlamda insan üzerine vurgusunun biri Mevlana ve diğeri modern psikoloji olmak üzere iki kaynağı olduğu söylenebilir.

²⁰ Duru, İslam dininin ve Peygamber Efendimizin yaşayışının bir fikir sistemi içerisinde daha iyi anlaşılacağı için bir fikrin yol göstericiliğine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir (Duru, 1994, s. 70-71). Bu anlamda insan kendi aklına göre değil, aklını gerçek fikrin değerlerine uydurarak ilerleyebilir. Bunun için fikre eğilmeli, öğrenmeli ve bütün ilkelerini hayatında uygulamalıdır (İygder, 2010a, s. 7).

²¹ Abdulkadir Duru eserlerinde ne naklî/tasavvuf ne de aklî; modern sosyal bilim metinlerine gönderme yapar. Aynı şekilde herhangi bir düşünce adamının da adını zikretmez. Ancak, etkilendiği kişiler ya da kaynaklar dolaylı olarak metinlerin içeriğinden çıkarılabilir.

²² Bu tasnif Mevlana'nın "İnsanın Başlangıçtan İtibaren Yaratılış Hâlleri ve Konakları" başlığı altında ele aldığı içerikle örtüşür hamiyettir (Bknz. Mevlana, Mesnevî, Haz. A. Karaisamailoğlu, Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay, III s. 459).

“Dünyada mekân ahirette iman (Duru, 2013, s. 59), can-mal (Duru, 2013, s. 123), manevi güç -maddi güç (Duru, 2013, s. 94) gibi ikilikleri “maddi değerleri doğru kazanıp kutsal değerler yoluyla harcayan, insanlığı karanlıktan kurtarıp refaha can atan” (Duru, 1978, s.115) bir insan modeliyle aşmaya çalışıyor.

Çalışmayı, kazanmayı, işte başarılı olmayı insanın kendini gerçekleştirilmesi olarak ele alır. Ona göre mutluluk “başarı ihtiyacını karşılamakla başlar” ve mutluluğu insanın kendisini bilmesi, “anı yaşamak”, “kendini yaşamak” ve “başarı ihtiyacını karşılamak” (Duru, 2013, s. 40-41) gibi kategorilerle ilişkilendirir. Sahip olmak kategorisindeki durumlarda israfa alışmanın sebebinin (Duru, 2013, s. 112) kişi anını yaşamada yetersiz olduğu için can sıkıntısı ile tüketime yönelmesi, gelişi güzel harcamalarda bulunması olarak ifade eder. Kişi kendini gerçekleştirerek yaşadığında bir yığın para harcamaya gerek duymayacaktır (Duru, 2013, s. 120). Gönül, can dostlarıyla kendi anını yaşarsa “az para ile çok iş görür” (Duru, 2013, s. 111). İnsan maddi ve geçici değerlere bağlı tutkulu yaşamdan de öz yapısına uygun gerçek değerlerle güdümlü gerçek insan yaşantıya geçtikçe, (Duru, 1978, s. 196) değerini, şerefini ve kıymetini mal pazarında değil, can pazarında takdir edecektir (Duru, 2013, s. 125).

“İnsan manevi bir mücerrettir”, “sevgi manevi zevklerin doruğudur”, “sevgi insanın hareket sebebidir”, “insan sevmeden akli bile çalışmaz” (Duru, 2014, s. 57,83) gibi kabullerden yola çıkarak bireyin nasıl yaşaması gerektiği belirler. Aynı zamanda Duru’nun bu kabullerle toplumun ve ekonominin nasıl olması gerektiğine ilişkin “Örgünöz”²³ (Duru 1976, 1977) ismiyle bir ütopya inşa etmeye çalıştığı söylenebilir. 1970’lerde fikirlerini takipçilerine aktarmak için Erzincan-Kemaliye’de Şifa Bağı ismiyle bir tesis ve Özden ismiyle bir gazete kurmuştur.

İnsan için önemli olan her şeyin kıymetini takdir etmek, incelikleriyle değerlendirmek değeri nispetinde kıymet vermektir. “Gerek maddi ve gerek manevi, bu böyledir. Bu yüzden, uyanık ve dikkatli olmak, ciddiyetin hassasiyeti, melekelerin tüm mahlûklar üstü bir vasıf elde etmesi gerekir. Böyle bir fark âlemiyle yaşamayan, ölü demektir”. İnsan gönül ikliminde, sevgilinin, dostun yanında diri olur, çünkü “gönül iklimi” ve “can evi” “ölümsüzlük yeri” dir (Duru, 2013, s. 13-14). Bu anlamda takipçileri tarafından din, insanları, kendi yaratılışlarına uygun yaşatan ilahi kanunlar bütünü olarak ele alınmakta ve dini insanca yaşayışın gönülden/kalpten gelen bir düzen olarak görülmektedir (İygder, 2010b, s. 46).

Duru, tasarruf yapmayı öğütlemekte ve israfı eleştirmektedir. Bu bağlamda dernek yayınlarında üyelerine; işini iyi yapmasını, aile bütçesi yapmasını, bütçesini tasarruf ederek fonlarda tutmasını, borçlanmamasını, israf etmemesini ve plansız harcamalarda bulunmamasını tavsiye etmektedir. Bunun yanında az yemek gerektiğini vurgulamaktadır (İygder, 2010b, s. 12-19).

²³ “Örgünöz, insanların kişisel yaşantısından, devlet düzenine ve devletler ilişkilerine kadar tüm hayatın Öz’e uygun olmasını, Öz’ün güdümünden ayrılmamayı temin eden sistemler dizisidir. Şahsiyetten toplum düzenine, ekonomiden hukuka kadar her alanda temel olarak insanı alan Örgünöz, insanların, Öz’ün güdümlerine uygun yaşamasına özen gösterir. Örgünöz Fikir Sistemi, tüm insanları şahsiyetiyle, öz yaratılışına uygun, adil düzeniyle güzel yaşatmayı prensip alır. Kalkış yaptığı nokta insanın has yapısına uygunluk, özünün güdümlerine uygun olarak özgürlüktür” (Özden Gazetesi, 2020).

3.2. Katılımcıların Dindarlık Anlayışları

Katılımcılar genellikle dindar yaşamı “*insan yaratılışına uygun yaşamak*” ve “*insan yüceliğinin gerçekleşmesi*” olarak ele aldıkları söylenebilir. Katılımcıların bir kısmı ise, dindar yaşamı “*insanlar arası güven bağı*”, “*insan yaşantısı için gerekli kurallar bütünü*”, “*huzurlu ve mutlu yaşamın ilkeleri*”, “*ahlak ve fazilet*” gibi kavramlarla ifade etmişlerdir. Dinin insan yüceliğini ve insan yaratılışına uygun yaşama olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Din; insanın, insana emniyetini ve güvencini, insanların birbirlerine Allah cc. korkusuyla beraber bağlanmalarını, Allah için hürmet etmelerini, Allah’ın emirlerini tutup yasaklarından sakınmalarını, insanların birbirlerini sevmelerini, insanın kendi mevcudiyetindeki büyüklüğü başka bir varlığa bağlamadan Allah’ın büyüklüğünde bulabilmesini sağlayan ilahi kaideler bütünüdür... Dinin, insan yaşayışının kalpten düzenleyicisi ve insanı yaratılışına uygun yaşatan ilahi kanunlar bütünü olduğuna inanıyoruz. İnsanları diğer mahlûklardan ayıran insanlık gereklerinin toplu adının din olduğuna inanıyoruz” (Maden mühendisi, yaş 61, bay).

Öğretim üyesi bir katılımcı ise insan-din ilişkisini “*eşrefi mahlûkat*” ibaresiyle temellendirerek insanı merkeze alan bir bakış açısı sunmuştur:

“Bizim din anlayışımız daha çok insanca yaşamak üzerine bina edilmiş bir kavramdır. Biz varlık içerisinde pek çok canlı olduğunu bunların içerisinde insanın özel bir yeri olduğuna inanıyoruz. Yani biz din dediğimiz zaman Allah tarafından Peygamberler aracılığı ile getirilen ve insanı diğer varlıklardan ayıran kurallar bütününe kastediyoruz. Peygamber Efendimizle gelmiş, Peygamber Efendimizin yaşayışı arkasından bize kadar gelen silsilede insanca yaşamak olarak algılıyor. Çünkü Kur’an’da mesaj insanın eşref-i mahlûkat olduğu üzerinedir. Dolayısıyla bizde bir insana yakışacak şekilde insanca yaşamaya çalışıyoruz. Dinin amacı şerefli insanlar yetiştirmek... Peygamber Efendimiz de geldiği dönemde tamamen insanı şerefleştirmek istiyor. Şereflemek demek aslında bize göre İslam’ın şerefiyle yücelmek anlamındadır” (Öğretim Üyesi, yaş 37, bay).

Bunun yanı sıra mülakata katılan kişilerin çoğu namaz, oruç, kurban, hac, sadaka, zekât vb. ibadetleri “*manevi vücudun birer besini*” olarak gördüklerini ve ibadetlerini yerine getirdiklerini ifade etmişlerdir. Bir katılımcı “*Namaz manevi vücudumuzun besinidir. Beslenemeyen vücut ölmeye mahkûm kalır. Bu yüzden namaz kılmak vazgeçilemez bir ibadettir*” (Öğrenci, yaş 23, Bayan) ifadeleriyle namazı yaşamak için vazgeçilmez bir besin olarak ifade etmiştir. Başka bir katılımcı “*bizim amacımız olan insanlık sıfatına ulaşmamız için en büyük güç kaynağımız, irade hâkimiyet vasıtamız oruçlarımızdır*” (Tekniker, yaş 48, bay) ifadeleriyle ibadetleri yerine getirme sebeplerinin bir zorunluluktan ziyade ibadetlerin insan için gerekli ve faydalı birer davranış biçimi olması olduğunu belirtmiştir. Bir başka ifadeyle ibadetin bir emir olmanın ötesinde benlik açısından kişiye sağladığı fayda üzerinden ele alındığı görülmektedir.

Katılımcılar, dindarlıklarını dinin zahiren emrettiği bütün kurallara uymanın yanında toplumsal ilişkilerde yapıcı olmak ve diğer insanlarla olan bütün ilişkilerinde bu kuralları temel alarak hareket etmeyi prensip edinmek olarak ifade etmişlerdir. Katılımcılar genel olarak dindarlığı “*bahsedilen iç dünya kurallarını uygulamak*”, “*gerek aile gerekse toplumsal*

ilişkilerde güven temeli üzerine kurulu sosyal ilişki düzeni inşa etmek", "Bir toplumsal kurum içerisinde Allah'ın koyduğu kuralları uygulamak" olarak değerlendirdikleri görülmektedir. İbadeti ve dindarlığı toplumsal fayda üzerinden betimleme söz konusudur ve dindarlık insanın kutsal bir yükümlüğü ötesinde bireysel ve toplumsal fayda temelinde bir değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.

"Dindar insanın her hali ahlaklı, yaşayış düzeni iç açıcı, gerçekten onur kaynağı olur. Gerçek dindar her yönden, her yerde saygı değerdir... Dindar bir kişi olduğumu düşünüyorum. Uygulamaya çalıştığım ilahi kanunlar içerisinde insani ilişkilerimi düzenleyen büyüklere saygılı olmak, küçüklerimize örnek olmak gibi, fedakârlık, anlayış, yardımseverlik, vefakâr olmak, sevgi dolu, iyimser olmak gibi birçok ilke ve değer barındırıyor. Bu kanunlar yalnız dış dünyamızı değil iç dünyamızı da düzenliyor... Kısacası din insanı hayvandan ayıran değerleri ve kanunları barından biricik hayat kanunudur" (Öğrenci, yaş 23, bayan).

Katılımcıların din anlayışlarında insan temelli bir yaklaşım benimsedikleri söylenebilir. Merkeze insanı alarak dini insanın şerefe yani fitrata uygun şekilde kendi yüceliğine ulaşmada bir araç olarak görmektedirler. Bu anlamda katılımcıların dini anlayışlarında insanlar arası ilişkilerin, ahlak, sözünde durmak, güven, yardımlaşma gibi unsurların dinin ritüelleri olan ibadet kısmından daha ön planda tutulduğu söylenebilir. Tanımlamalarına göre dinin ibadetleri onları insanlık şerefine ulaştıracak besinlerdir ve temel olan insanın kendi değerini bilmesi ve ona göre yaşamasıdır.

3.3. Tüketim Anlayışları ve İsraf Anlayışları

Araştırma temelinde katılımcıların tüketim davranışlarındaki eğilimini anlayabilmek için önce içinde buldukları grubun öğretisinin ve kişilerin bu öğretilerden ne anladıklarının bilinmesi önem arz etmektedir. Bu anlamda grup üyelerinin sade yaşam, bir lokma bir hurka anlayışına nasıl baktıkları²⁴, dindar insanların tüketim alışkanlıklarının nasıl olması gerektiği hakkında düşünceleri önem arz etmektedir²⁵.

Araştırmamızdaki katılımcıların çoğunluğu "bir lokma bir hurka" anlayışını tasvip etmediklerini, aksine Müslüman'ın iyi bir kazanç sahibi olması gerektiğini ve ihtiyacı fazlasını ise ihtiyaç sahiplerine dağıtması gerektiğini belirtmişlerdir. Mühendis olan bir katılımcı "çok çalışacaksın, çok kazanacaksın ama ihtiyacın kadar harcayacaksın, ihtiyacının fazlasını insanların ihtiyacını karşılama yolunda sarf edeceksin" (Maden mühendisi, yaş 61, bay) ifadeleriyle çok çalışmaya, sınırlı harcama ve harcama dışı kalanını başkalarına harcama gündeme getirilmektedir. İş adamı olan katılımcı ise "Bu prensip, dini gününde [Dini gününde

²⁴ Duru, korkuların, telaşların, başaramam duygusunun, ümitsizliğin, piyango gibi hayali bekleyişlerin yanında dünyaya ilgiyi kesip ahireti bekleme ve "bir lokma, bir hurka" anlayışının insanları fakirliğe ittiğini söylemektedir (Duru, 1996b, s. 19).

²⁵ Duru'ya göre insan isteklerinin itişiyile tüketir (Duru, 1976, s. 245). Temel olarak ekonomik konular insanın şerefini ispat etmek için bir araçtır, insan ise amaçtır. Bu anlamda sahiplik eğitimi gövdesel arzulara dur demekle başlar (İygder, 2016, s. 2). İsraf döküp saçmak, kıymet vermemek anlamındadır. Ama israfın en büyüğü kalbin ve zihnin lüzumsuz şeylerle meşgul edilmesidir (Duru, 2004b, s. 256-257). İsrafın çaresi ise, kendi varlığımızın değerlerini tanıyıp, yeterlilik kazanmaya çalışmaktır. İsraftan kurtulmanın kesin yolu, tasarruf sahibi olmaktır (Duru, 2004b, s. 256-257).

yaşamaktan kastedilen Müslümanın günlük yaşayışında dini temel alarak yaşamasıdır] *yaşamak isteyen insanlara uygun bir anlayış değildir. İçerisinde acizlik, pasiflik, hayal ve meçhul barındıran, İslam'ın özüyle alakası olmayan bir anlayış*" (İş adamı, yaş 46, bay) ifadeleriyle konuya acizlik ve pasiflik açısından yaklaşmıştır. Benzer şekilde ev hanımı bir katılımcı ise aynı durumu "...bizi zavallılığa, pasifliğe, acizliğe itecek kadar az da değil, el açtıracak kadar az da değil, ama israfa, müsrifliğe, lükse gösterişe, şatafata götürecekt kadar çok da değil. Bunun orta dengesini bulmaya çalışıyoruz hayatımızda" (Ev hanımı, yaş 47, bayan) şeklinde ifade etmiştir.

Aynı şekilde katılımcıların sade yaşam hakkındaki görüşleri ifade farklılıkları ile birlikte benzerlik göstermektedir. Katılımcılar sade yaşamı genel olarak *"insanların kafasını karıştırmayacak, özendirilmeyecek hayat tarzı", "ihtiyacı kadarını çok pahalıya kaçmadan alacak, lükse kaçmayacak, gösterişten şatafattan uzak yaşamak", "hedefi doğrultusunda sade yaşamak ve geri kalanını ihtiyaç sahiplerine dağıtmak"* gibi ifadelerle tanımlamışlardır. Mülakatımıza katılan bir öğrenci sade yaşamı *"...ihtiyacımız olan her şeyden gerektiği kadar sahip olmak ve kullanmaktır. Hayatımda en çok dikkat ettiğim şeylerden biri budur. Çünkü israf haram, gösteriş yokluk nişanıdır!"*²⁶ olarak belirtmiştir (Öğrenci, yaş 23, bayan). Bir başka katılımcı ise *"Peygamber Efendimizin sözü vardır bak bilirsin sen de onu 'ne imrendir, ne de iğrendir'"* (Ev hanımı, 45, bayan) diyerek sade yaşamı orta hallilik olarak nitelendirmiştir. Diğer bir katılımcı *"Çünkü eşyaya hizmet etmek insanı gerçekten yoruyor. O yüzden sadelik aslında hepimizin, bütün insanların yaşaması gereken bir yaşam tarzı diye düşünüyorum"* (Ev hanımı, yaş 38, bayan) ifadeleriyle sadeliğin yaşam tarzı olması gerektiğini savunmaktadır. Aynı zamanda katılımcıların çoğu sade yaşadıklarını bazı katılımcılar ise sade yaşamak konusunda gayret ettiklerini ifade etmişlerdir.

Katılımcılar genel olarak israfı zaman dâhil her şeyi yerli yerinde harcamamak, değerini bilmemek gibi ifadelerle tanımlamışlardır, birkaçı ise israfın haram olduğunu söylemiştir. Katılımcı bir bayan *"Elindeki mevcut şeyin değerini bilmemektir. Yani değerini bilmeyip onu gelişigüzel kullanmak diyelim"* (Ev hanımı, yaş 43, bayan) şeklinde israfın değer bilmeme yönüne dikkat çekerken, bir diğer bayan katılımcı *"Bence israf ihtiyacın olmadığı halde almaktır. Bir kenara koymaktır. Ya da diyelim ki bu benim ihtiyacımı karşılıyorsa bunun daha lüksünü almaktır. Bana göre israf budur"* (Ev hanımı, yaş 52, bayan) ifadeleriyle israfa ihtiyaç ve lüks yönünden yaklaşmıştır. Bunun yanında bazı katılımcılar israfı *"... israf, elimizde mevcut olan zaman da dâhil, beden gücü, insan ilişkileri dâhil her şeyi yerli yerinde kullanmamak", "İsraf, bir şeyin kıymet bilinmeden kullanılmasıdır", "İsraf ihtiyacının dışında sahip olduğun her şeydir", "İsraf insanın ihtiyacı dışında sırf gösteriş amaçlı veya nedensiz olarak alışveriş yapmasıdır"* şeklinde ifade etmişlerdir.

Genel olarak katılımcılar ihtiyaca göre alışveriş yaptıkları için israf etmediklerini ayrıca insanın israf ettiği şeye muhtaç olacağına inandıklarını, o yüzden insanın elindeki kıymetini bilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Mesela kalan ekmeği kızartarak daha uzun

²⁶ Dernek üyeleri temel görüş olarak insanın en güzel meziyetin sağlam karakter olduğunu ifade etmektedirler. Kişi kendini topluma düzgün karakter ve kişilik değerleri ile kabul ettiremezse makam, para, şöhret, kıyafet vs. gibi kabul araçlarına yönelir. Bu anlamda kişinin bu kabul sembollerini kullanması esasta kişilik değerleriyle ilgili yokluğun göstergesidir (Maden mühendisi, yaş 61, bay).

süre saklamak gibi yöntemlerle ellerinde kalanı değerlendirdiklerini ifade etmişlerdir. Müzisyen bir katılımcı israf etmediğini ve kalan miktarı diğer insanlar için harcadığını “*Tabii ki israf etmeyiz. Yani müsrif olmamak, ihtiyaçlarımız oranında hareket etmek. İşte hani baştan geliyoruz ya tüketim olarak kazancımızın ihtiyaçlarımızdan fazlasını da insan kalbi huzuru yolunda harcamalıyız*” (Neyzen, yaş 52, bay) sözleriyle ifade etmiştir. Bazı katılımcılar zaman noktasında bazen zamanı israf ettiklerini, birkaç katılımcı da bazen gıdada israf olabildiğini belirtmişlerdir.

3.4. Tasarruf ve Borçlanma Alışkanlıkları

Kişilerin alışveriş etkinliklerini belirleyen önemli faktörlerden biri de tasarruf ve borçlanma alışkanlıklarıdır. Katılımcıların hepsi tasarruf (birikim) ²⁷ yaptıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılar genel olarak tasarruf yapmaktaki amaçlarını “*ihtiyacı olan kadarını kendine harcamak geri kalanını ise ihtiyaç sahipleri için ayırmak*” olarak tanımlamışlardır. Bunun yanı sıra bazı katılımcılar amaçlarının “*muhtaç olmamak, mahcubiyet korkusu ve meydana gelebilecek çeşitli ihtimaller*” olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca “*eğitim ve sağlık*” gibi sebeplerle birikim yaptıklarını söyleyenler de vardır.

Araştırmamıza katılan öğrenci bir katılımcı tasarrufun belirli ölçütler dâhilinde yapılması gerektiğini ve tasarruf yapmaktaki amacının Allah’ın davasına hizmet etmek olduğunu belirtmiştir. Allah’ın davasını ise çeşitli yönlerden insanlara yardım etmek olduğunu belirtmiştir:

“Tasarruf, kişinin sahip olduğu şeyler üstündeki yetkisidir. Tasarruf etmek ölçüler çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. Bu ölçüler insan iç dünya huzuru takip edilerek yapılabilir. Öyle ki bazen bir kibrit çöpü dahi atılmazken; bazen milyarları gözü kapalı vermek gerekir. Benim de tasarruf etmekteki amacım Allah’ın davasına hizmet edebilmek için milyarlar harcamam gerektiğinde, harcayacak paramın olmasıdır. Allah’ın davasından kastım insanların mutlu, huzurlu, arzularına hâkim olabilen, güçlü, hükümlü, güvenilir, kısacası kendinden ve yaptıklarından memnun, alını açık yüzü ak bireylerin toplumda çoğalması ve topluma yapıcı insanların hâkim olmasını sağlamaktır” (Öğrenci, yaş 23, bayan).

Aynı şekilde müzisyen bir katılımcı davasının insanların huzur ve mutluluğu olduğu ve örnek aldığı kişiden öğrendiği kadarıyla gelirinin belli bir kısmını ayırması ve bu yolda harcaması gerektiğini ifade etmektedir. Kendine bir hedef tayin etmekte, bunu gerçekleştirebilmek için bir kısmını bu hedefi doğrultusunda harcayacağı belli bir maddi gücünün olması gerektiğini ve bu maddi gücü elde edebilmek için tasarruf yaptığını belirtmektedir. Elindekilerinin sadece kendisinin olmadığını ve bunlar üzerinde diğer insanların hakkı bulunduğunu “*Bir ekmeğimiz varsa bunun çeyreği düşer bize veya yarımı düşer. Yarısı bir başkasının ihtiyacıdır. Bir başkasının ihtiyacını karşılamak yolunda rahatça harcarız yani*”

²⁷ Tasarruf “kısımak” anlamında değil, her varlığı yerli yerinde harcamak anlamındadır. Tasarruf yapabilmek özel kabiliyettir, günlük hayat bilgisi ve pratik eğitimle kazanılır (Duru, 1979, s. 163-164). Duru’ya (1998, s. 158) göre kişi borçlanmamalı ve bankaya uğramamalıdır. Bunun yerine fon kurmalı tasarruflarını, borçlanma ve banka faiz farkını bu fonlarına yatırmalıdır. Bu minval üzere dernek üyeleri yaptıkları eğitim gereği hayatın çeşitli alanlarını ilgilendiren fonları kendi banka hesaplarında ya da evde tutmaktadırlar.

(Neyzen, 52, bay) şeklinde ifade etmekte ve bu yüzden de diğer insanların ve hayvanların hakkını tasarruf etmesi ve onlara teslim etmesi gerektiğini belirtmektedir.

Katılımcılar fon²⁸ adını verdikleri bir tasarruf sistemi sayesinde ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayabildiklerini, muhtaç olmadıklarını ve borçlanmak zorunda kalmadıklarını belirtmektedirler. Öğretim üyesi bir katılımcı kişilerin durumuna göre bu fonlara tasarruf yaptıklarını ve çocuklarına tasarruf yapmayı öğrettiklerini ifade etmiştir:

“Abdulkadir Duru yıllar önce bunu tavsiye etmiş şimdi de eğitim çalışmalarımız içerisinde bunu önemsiyoruz. Dolayısıyla her çocuk için hem kendimiz fon tutup kumbara yapıyoruz hem de çocuklara tasarruflu yaşamının önemini anlatıyoruz. Yani onlarda bütçelerinde şöyle düşünüyorlar parayı bizden harçlık olarak aldıkları zaman biriktirecekleri parayı ayırmaya çalışıyorlar, harcayacakları parayı da ayrı tutuyorlar” (Öğretim üyesi, yaş 37, bay).

Bazı aileler gelir gider dengesini ayarlayarak, gelirinden daha fazla harcama yapmamayı ve gelirlerine göre belli bir kısmı bu fonlara ayırabilmek için denk bütçe sistemi²⁹ diye adlandırdıkları bir sistemi uyguladıklarını söylemişlerdir. Denk bütçeden sorumlu olduğunu söyleyen mühendis bir katılımcı ise bu sistem sayesinde kişilerin eline sahip olduğunu ve bunun sonucunda gereksiz harcama yapmadıklarını söylemektedir. Bu sistemi uygulayan ailelerin bir süre sonra borçlanmaktan kurtulduklarını ve kendisinin de bu ailelerin takipçisi olduğunu ifade etmektedir:

“Maksat ele sahiptir. Burada bizim denk bütçe çalışmamız var... Mesela benim 3 kuruş gelirim varsa giderimin azami üç kuruş olmasını hedeflerim. Bunun içinde tüm giderleri mi yazarım, tüm gelirleri mi yazarım. Ona göre de elime sahipliğini gerçekleştiririm. Bunu birebir uyguladığımız aileler vardır. Denk bütçeyi onlarla birebir uygulattırırım. Bu şekilde çok başarılı olan aileler var” (Makine mühendisi, yaş 67, bay).

Eksper bir katılımcı *“Vakfımızda denk bütçe olayımız var bizim. Herkes yapar”* (Eksper, yaş 38, bay) ifadesiyle dernek üyelerinin tamamının bu sistemi uyguladığından bahsetmektedir. Aynı şekilde ev hanımı başka bir katılımcı bu sistemin dışına çıkmadıklarını *“Fonlarımız vardır mesela biz onların dışına çıkamayız”* (Ev hanımı, 45, bayan) şeklinde ifade etmiştir. Diş hekimi

²⁸ Dernek üyeleri tasarruf alışkanlıklarını örnek aldıkları Abdulkadir Duru'nun tavsiyesi (Duru, 1978, s. 145, Duru, 1998, s. 158) üzerine “fon” adını verdikleri bir biriktirme metodu ile sistemleştirmişlerdir. “Fon” sisteminde önce bir ihtiyaç veya olabilecek ihtimal bir ihtiyaç için gerekli rakama ulaşana kadar “fona” para yatırılmaktadır. Olasılık olarak belirlenen fonlar ise harcanmadan belirli bir süre ve oranda muhafaza edilmektedir. Kişiler ihtiyaçları olduğu zaman bu fonlardan ihtiyaçlarını karşılamakta ve bunu kendilerine bir borç kabul ederek tekrar yerine koymaktadırlar. “Fonlar” çeşitlilik arz etmektedir ve kurban fonu, hac fonu, sağlık fonu, eğitim fonu gibi belli ihtiyaçların yanında almak istedikleri şeye göre mutfak fonu, giyim fonu, araba fonu, buzdolabı fonu vb. gibi isimlendirmektedirler. Bunun yanında kendileri dışındaki kişilerin ihtiyaçları için ihtimal fonu, ikram fonu gibi fonlar adı altında tasarruflarını tutmakta ve ihtiyaç anında bu fonları diğer kişiler için kullanılmaktadır.

²⁹ Denk bütçe sisteminde kişiler gelirlerine göre bütçesini gıda, giyim, ısınma vs. gibi gider kalemlerine ayırmakta ve bu giderler için belirledikleri rakamı düzenli olarak biriktirmektedirler. Alışveriş yapacakları zaman ayırmış oldukları bu rakamların dışına çıkmamakta ve alacakları malzemeleri ona göre belirlemektedirler. Örneğin gıda için aylık 300 lira ayıran kişi bu limit dâhilinde harcama yapmakta, alacağı ürünlerin miktarını ve fiyatını ona göre ayarlamaktadır. Bu sistem sayesinde kişiler gereksiz harcama yapmadıklarını ve doğalgaz benzeri giderleri her ay düzenli olarak ayırdıkları için faturaların yüksek geldiği dönemlerde sıkıntı çekmedikleri ifade etmektedirler (Makine Mühendisi, yaş 67, Bay).

olan bir başka katılımcı ise tasarruf etmeyi bu sistem sayesinde öğrendiğini “Şöyle, fikri çalışmayla kazandık. Çünkü bizim nasıl deyim örnek aldığımız bir fikir var, fikri yaşantı var. Abdülkadir Bey’in mesela tavsiyesi var. İşte mutlaka her evin bir fonu olmalı. İkrâm Fonu, Ahbap Fonu ve İhtimal Fonu” (Diş hekimi, 41, bayan) şeklinde ifade ederken, ev hanımı olan bir diğeri bu fonlama sayesinde muhtaç olmaktan korunduklarını ifade etmektedir:

“Küçük düşmemek, mahcup olmamak, borçlanmamak, kimseye el açmamak, zayıf aciz duruma düşmemek bunun için tabii ki. Abdülkadir Duru’nun sunduğu bir fon sistemi vardı. Bizler onda neyi öğrendik? Tasarrufu, biriktirmeyi bunları öğrendik... Ama buradaki özellik devamlı her ay sürekli onu atman. Attıkça onlar birikecek” (Ev hanımı, yaş 47, bayan).

Dernek üyeleri kendilerine has bir tasarruf sistemi kurmuş olmakla birlikte genel olarak borçlanmaya da karşı çıkmaktadırlar. Borçlanmayı bir esaret olarak görmekte ve insanın özgür olabilmesi için ekonomik olarak bağımsız olması gerektiğini düşünmektedirler. Aynı zamanda faize karşı çıkmakta, faiz sisteminin kötü olduğunu düşünmektedirler. Mali müşavir bir katılımcı sadece zorda kalırlarsa arkadaşlarından borç alacaklarını “Arkadaşım ihtiyacın varsa yardımcı olayım gibi bana bir teklif gelmişse onu değerlendiririm. Ama kolay kolay para da istemem yani kimseden” (Mali müşavir, yaş 41, bay) şeklinde ifade etmiştir. Aynı şekilde iş adamı olan diğeri bir katılımcı borçlanabileceğini ama bankadan uzak durduğunu ifade etmektedir: “Duruma göre borçlanabiliriz. Temel dünya görüşü olarak faizin haram olduğuna inanıyorum. Haksız bir kazanç olduğunu düşünüyorum” (İş adamı, yaş 46, bay). Bunun yanında ev hanımı bir katılımcı kurmuş oldukları fonlar aracılığıyla borçlanmaktan korunduklarını ifade etmişlerdir:

“...Şöyle bir şey işte bizim fonlarımız var dedik ya. Şimdi hemen o devreye girer. Eşim hiç faize girip bir şey almadı mesela şimdiye kadar. Ev araba kesinlikle. Peşin parası varsa yapar bu alışverişlerini. Eğer ki yoksa işte fonlar vardır dedik ya” (Ev hanımı, yaş 43, bayan).

Bir diğeri kendi fonlarına borçlandığını ve aldığı parayı yerine koyarak süreklilik sağlayıp faizden uzak durduğunu ifade etmiştir:

“Fonlarımızı kullanırız sadece. Zaten büyük bir şey alacağımız zaman, hemen ha deyince almayız onu. Yani muhakkak biraz birikim olacak... Bankadan falan kesinlikle hiç kredi çekmedik yani. Faiz hiç olacak bir şey değil bizde. Çünkü Abdülkadir Duru Bey bize yazdığı kitaplarında diyor. Fonları mı kullanıyorum ama eğer ben ikram fonunu başka bir yere kullanıyorsam, oradan borç diye alıyorum tekrar onu yerine koyuyorum. Onun için bitmemiş oluyor... Bundaki amacım kimseye muhtaç olmamak” (Ev Hanımı, yaş 55, bayan).

Avukat olan bir diğeri katılımcı borçlanmadığını çünkü borçlanmanın kendisini yaşamak istediği infak çizgisinden uzaklaştıracağını ifade etmektedir:

“Hiç almam. Param varsa, birikimim varsa ona ait fonlardan elimde olursa olur ama hiç borçlanmadım. Borçlanma konusu hem beni o infak³⁰ etme ve çizgim yolundaki harcama noktasındaki faaliyetlerden beni alıkoyar hem de zihnimi meşgul eder o borcu ödeme durumu ve oradan gelecek rahatlığı bu iki tane neden altüst eder alır götürür” (Avukat, yaş 66, bay).

Tasarruf kısmak olarak değil de dengeli yerli yerine harcamak olarak algılanıyor ve değerlendiriliyor. Tasarruf yapmanın amacı da Protestanlarda olduğu gibi birikim ve yatırım olarak ele alınmıyor. Bir bakıma gelir gider dengesini sağlamak ve ilerideki harcamalar için para biriktirme olarak uygulanıyor. Bu bağlamda Ülgener’in eleştirdiği geleceği planlamama zihniyetin kısmen değiştiği söylenebilir. Bu meyanda “fon”lar yatırım ve birikim içinde değil, gelecekteki ihtiyaçlar için düşünülür.

3.5. Alışveriş ve Harcama Alışkanlıkları

Ev, ev eşyası ve araba, kıyafet alışverişleri, tercihleri kişilerin sade yaşam ve lüks yaşam arasındaki konumlarını gösteren en önemli faktörler arasındadır. Bu noktadaki tercihler kişilerin sadeliğe mi yoksa lükse mi daha yakın olduklarını aynı zamanda borçlanma ve tasarruf alışkanlıklarını gösteren önemli ölçütlerdir³¹.

Katılımcılardan bir tanesi “kayınpederime ait, yeni ev aldık” sözleriyle kayınpederinin evinde oturduğunu fakat yeni ev aldığını ifade ederken, diğer bir kişi ise oturduğu evin kira olduğunu ve aldığı evin teslim edilmesini beklediğini belirtmiştir. Geriye kalan katılımcılar ise oturdukları evlerin kendilerine ait olduğunu belirtmişlerdir. Bu aynı zamanda gelir düzeyleri göz önüne alındığı zaman kişilerin tasarruf yaptıkları anlamına gelmektedir. Tasarruf bir anlamda harcamanın karşıtıdır.

Görüşme sırasında ziyaret ettiğimiz evler standart olarak benzerlik göstermektedir. Evler genel olarak birbirine yakın, sade döşenmiş apartman daireleridir. Bunun yanında birkaç aile ise Kırıkkale ili Bahşili ilçesinde *derneğe ait tesislerin* yanında tek katlı ya da dubleks bahçeli evlerde oturmaktadır. Bahçeli ev sahibi olanların evleri metrekare olarak diğer evlere göre biraz daha büyüktür. Kişiler buradaki tercih sebeplerini arkadaşlarına yakınlık, sakinlik ve misafir ağırlama³² olarak tanımlamaktadırlar. Öğretmen olan bir bayan büyük ev yaptırmasındaki sebebi “İşte kalabalık insanları rahat ağırlayalım, misafirlerimizi rahat ağırlayalım

³⁰ Dinî-ahlâkî bir terim olarak genellikle “Allah’ın hoşnutluğunu elde etme amacıyla kişinin kendi servetinden harcama yapması, muhtaçlara aynî ve nakdî yardımda bulunması” demektir (Çağrı, 2000, s. 289).

³¹ Dernek üyelerine (2019, s. 3) göre gösteriş yokluk nişanıdır ve kişi sade yaşamalıdır. İhtiyaç gerçekten lazım olan demektir. İhtiyacı karşılarken devreye giren arzular, marka takıntısı, lüks ve benzeri kavramlar, pahalı alışverişler insanları israfa sürükler (İygder, 2016, s. 18). Gerçek insan vafına ulaşmış kişi mütevazidir, engindir. Sade bir hayat yaşar. Çok kazanır ama yine de dar gelirli gibi harcama yapar. Her türlü gösteriş, lüks ve israftan kaçır (İygder, 2010c, s. 29). İnsan olarak yaşarken gerektiği yerde harcayan, gerekmediği yerde bir kuruşu bile israf etmeyen, ne kadar kazansa da dar gelirli harcayan ve kalanını insanların kalbi huzuru için kullanandır (İygder, 2010a, s. 63). Duru’nun ifadesine göre haram zaten haramdır fakat insan amacı için harcama yapmazsa helal kazancı bile harama dönüşür. Helal kazancın harama dönmemesi için kişi Allah’ı unutmadan yaşamalı ve amacına hizmet etmelidir. İnsan amaç diğer varlıklar ise araçtır (Duru, 2006b, s. 141).

³² Yaz dönemi eğitim faaliyetleri döneminde dernek tesislerine gelen kişiler derneğe ait yerlerde, akraba olanlar ise bu bahçeli evlerde akrabalarının yanında ikamet etmektedirler.

diye biraz daha büyük istedik evi. Onun dışında bahçeli olmasını özellikle ben istedim. Çünkü özel çok yani her şey sana ait her şey özel yaşantın daha iyi oluyor” (Öğretmen, yaş 48, bayan) ifadeleriyle misafir ağırlama ve sakinlik olarak belirtmiştir. Aynı şekilde avukat olan bir kişi tercih sebebini yaz dönemi çocuklarının gelmesi, rahat etmesi ve dernek tesislerine yakınlık olarak ifade etmiştir:

“Çocuklarımın ve benim bir arada olmama yönelik ve bu doğrultudaki arkadaşlar, inanç sistemindeki gruptan ayrı kalmamaya yönelik ona dikkat ettim. Şu fikri huzur ortamında senede işte 15 gün, 1 ay, 3 ay bir arada kalabilme imkânına yönelik olarak yapılmıştır ve bu amaca da yönelik olarak yapılmıştır³³” (Avukat, yaş 66, bay).

Bunun yanında katılımcılar evlerinde konfora ve lükse yönelik eşyalar bulundurmadıklarını ifade etmişlerdir. İstek sebebiyle herhangi bir eşya almadıklarını, tamamen ihtiyaca yönelik hareket ettiklerini “Hayır ihtiyaç olanı alıyoruz”, “İhtiyacımız olmayan bir şeyi almıyoruz” “Hayır ailemde benim gibi istekleri değil ihtiyaçları önceliğe alırlar”, “İhtiyacım olmayan hiçbir şey almam. Kıyafet de dâhil ihtiyacım olmayan hiçbir şeyi almam” şeklinde ifade etmişlerdir. Dedikleri gibi yapılan ev ziyaretlerinde evlerin son derece sade ve misafir ağırlamaya yönelik düzenlendiği, evlerde lüks ya da konfora yönelik eşya olmadığı, farklı gelir gruplarında olmalarına rağmen evlerin hemen hemen aynı standartta olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcılar ihtiyaç dışında eşya değiştirmenin vicdan azabı yapacağını ve aldıkları eşyaları uzun süre kullandıklarını ifade etmişlerdir.

Aynı zamanda şehir merkezinde oturan diğer katılımcılar ise ev alırken dikkat ettikleri ana faktörün birbirlerine yakınlık olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durumu genel olarak “Gideceğim yerlere ve arkadaşlarıma yakın olmasına dikkat ederim”, “Birinci faktör olarak kendi ihvan kardeşlerime yakınlığımı tercih ederim”, “Önceliğim gelen giden arkadaşlarıma bana rahatça ulaşmasıdır”, “Ev alırken her şeyden önce bir kere arkadaşlarıma, fikre, eğitime yakın olmasına dikkat ederim” şeklindeki ifadelerle belirtmişlerdir.

Mühendis olan bir bay “...biz haftada 3 gün 4 gün birlikteyiz. Küme toplantılarımız³⁴ oluyor, başka toplantılar oluyor, aile toplantıları oluyor. Bazen hastalıkta, işte doğum ölüm gibi önemli günlerde bir arada olmamız lazım. Ne kadar yakın olursak mümkünse yürüyüş mesafesinde olmasını tercih ederim” (Makine mühendisi, yaş 67, bay) ifadeleriyle neden yakın oturmak istediklerini anlatmaktadır. Bunun yanında diğer tercih etme sebeplerini yine “merkezi olması”, “ısınmaması”, “misafir ağırlama”, “inançlarını rahat yaşama”, “güneş alması”, “borçlanmadan almak” sebeplerine dayandırmışlardır.

³³ Ev dubleks olarak yapılmış ve üst katında ebeveyn banyolu ve birbirinden bağımsız 3 adet odaya sahiptir. Ev sahibin evli olan 3 kızı yaz boyunca eğitim faaliyetlerine ve sosyal faaliyetlere katılmak için burada ikamet etmektedir. Buradaki amacını çocuklarının ve torunlarının aynı davada olan insanlarla bir arada bulunması olarak ifade etmiştir.

³⁴ Dernek üyeleri belli zaman aralıklarıyla düzenli olarak eğitim faaliyetleri ve kendi aralarındaki bağı kuvvetlendirmek için toplanmaktadır. Bu toplantılara küme toplantıları denilmektedir. Ayrıca ifadelerine göre kişiler boş zamanlarını değerlendirmekte dedikodu, boş muhabbet gibi durumlardan kendilerini koruduklarını belirtmişlerdir.

Katılımcıların tamamı evlerine gösterişli ve pahalı ürün almadıklarını ifade etmişlerdir. Diş hekimi bir bayan bu tür ürünleri satın almamasını *“eşim de çok dikkat ediyor alma imkânı olsa da birilerinin belki içini geçireceği şeyleri evimize almamaya dikkat ederiz”* (Diş hekimi, yaş 41, bayan) şeklinde ifade ederken, öğrenci olan diğer bir katılımcı *“Daha önce de söylediğim gibi gösteriş yokluk nişanıdır. Bu yüzden almayı tercih etmem”* (Öğrenci, yaş 23, bayan) şeklinde ifade etmiştir. Öğretmen bir bayan *“sade yaşamayı seviyorum, gösterişli pahalı eşya ile insanlara kendimi kabul ettirmenin güzel bir davranış olmadığını fark ettim”* (Öğretmen, yaş 36, bay) ifadeleriyle sadelik, gösterişin güzel olmaması, başka insanları özendirmeme, lüksten kaçınma gibi sebeplere dayandırmıştır.

Katılımcıların tamamı araba sahibi olduklarını ve beğeni gibi kişisel sebeplerle araçlarını değiştirmediklerini belirtmişlerdir. Ayrıca katılımcılar genel olarak araç tercih ederken öncelikle ihtiyacı karşılamayı temel aldıklarını bunun yanında yakıt ekonomisi, servis ağı, parça ucuzluğu, vergi düşüklüğü gibi etkenlere dikkat ettiklerini belirtmişlerdir. Aynı zamanda ev tercihlerinde olduğu gibi başkalarını özendirmemeyi dikkate aldıklarını belirtmişlerdir:

“Gösterişli olmamasına³⁵ dikkat ederim evet. Çünkü işte ben hatta işte bazen öyle oluyor ki bir araba geçiyor cidden hoşuma gidiyor ve bakıyorum arabaya (gülüyor). Ama diyorum işte ben o hale sokmayım insanları. Ben nasıl şimdi ona bakıyorsam böyle bir şey yapıyorsam başkası da muhakkak öyle yapar. Başkasının hakkına girmek istemem” (Ev hanımı, yaş 45, bayan).

Katılımcıların büyük çoğunluğu hobi olarak alışveriş yapmadıklarını ve bunun temelinde alışverişi ihtiyaç olarak görmeleri olduğunu *“hayır, alışveriş yapmayı bir ihtiyaç olarak görürüm”, “İhtiyacım varsa o zaman alışveriş yapmaktan hoşlanırım”, “İhtiyaç olmadan alışveriş yapmam zaten”, “Ya özel olarak alışverişe gitmem de ihtiyacım üzerine alışveriş yaparım”, “Alışveriş yapmayı çok severim. Ama hobi olarak değil. Sadece ihtiyaçlarımıza binaen”* şeklinde ifade etmişlerdir. Aynı zamanda bu prensibi içinde buldukları fikirden edindiklerini ve alışverişe giderken bütçelerine göre liste yaptıklarını ve bu listenin dışına çıkmayarak kendilerini gereksiz alışverişten koruduklarını belirtmişlerdir.

Katılımcıların alışveriş yapmak için tercih ettikleri mekânlar farklılık göstermektedir. Bazı katılımcılar market ve pazarı tercih ettiklerini ve alışveriş merkezlerine gitmediklerini bunun sebebini de vakit harcamak istememeleri olduğunu belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar gıda için *“Bim, A101 vs.”* gibi marketleri tercih ederken giyim için Avm’leri tercih ettiklerini söylemektedir. Bunun yanında bazı katılımcılar da içinde her mağazanın bulunması ve abdest alma, namaz kılma gibi imkânlarından dolayı doğrudan Avm’leri tercih ettiklerini söylemektedir. Katılımcılar küçük esnafın ayakta kalması için özellikle alışverişlerinin bir kısmını bakkal, kasap gibi yerlerden yaptıklarını ifade etmişlerdir.

³⁵ Bu noktada dernek üyelerinin çoğunluğu Mercedes, BMW gibi lüks sınıf arabaları insanları özendireceği, kul hakkına gireceğini düşündükleri, dünya malının kalplerine yerleşmemesi ve yeri geldiği zaman arkadaşlarının ihtiyaç halinde rahatça isteyebilmesi için tercih etmediklerini ifade etmişlerdir.

Katılımcılar “Vakit geçirmek için alışverişe ya da alışveriş merkezlerine gider misiniz?” sorusuna; “Öyle bir şey yok hayır vaktim değerlidir benim için”, “Hayır en sevmediğim şeydir”, “Hayır hayır hayır. Vaktim değerli. Oralarda harcayamam”, “Çok gitmem. Onlar biraz boş vakit geçirmek gibi bir şey oluyor” gibi ifadelerle vakit geçirmek için alışverişe gitmedikleri şeklinde cevap vermişlerdir. Katılımcılar genel olarak dışarıda yemek yemediklerini ifade etmişlerdir. Bunun yanında bazen misafir ağırlamak için ya da dışarıda yemek zorunda kaldıklarında mekân tercihlerini sakinliğe ve temizliğe göre seçtiklerini belirtmişlerdir.

Katılımcıların verdiği cevaplar içerisinde özellikle giyinmenin dini boyutunda kadınların ve erkeklerin görüşleri arasında farklılık bulunmaktadır. Erkekler genel olarak, erkek kıyafetleri açısından herhangi bir dini kural olmadığını, sadece temiz ve ibadet için rahat olmasına dikkat ettiklerini ifade etmişlerdir. Bunun yanında modayı dikkate almadıklarını belirtmişlerdir. Memur olan bay bir katılımcı “Kuran’da kıyafet açıklaması yok zaten. Genel anlamda, hatları belli etmeyecek şekilde, içinde bulunduğumuz toplumun genel kabullerine uygun giyiniyoruz” (Memur, yaş 50, bay) şeklindeki ifadesiyle giyim tercihinin daha çok kültüre göre belirlediğini söylemektedir. Aynı kişi “Modayı sevmem. Moda Yahudi icadıdır. Kendi firmalarının mallarını pazarlama stratejisidir” ifadeleriyle moda karşı çıkmaktadır. Aynı zamanda cübbe, sarık gibi dini sembol kıyafet ya da üzerinde sembol bulunan kıyafetleri tercih etmediklerini belirtmiştir³⁶. Öğretim üyesi bir katılımcı ise kalbinin üzerinde sembol ve marka olmasından rahatsız olduğunu ifade etmektedir:

“Taşımıyorum. Hatta bazı herkesin ulaştığı markaların sembolleri olması bile beni rahatsız ediyor. Bu anlamda sadelikten yanayım işte mesela üzerimdeki şu an kazak bu şekilde sade olması benim için hoşuma gidiyor. Mesela işte burada sol tarafta insanın kalbinin biraz üzerinde markasının olması mesela beni rahatsız ediyor. Hatta bazı markaları gerçekten beğendiğim halde fiyatı da uygun olmasına rağmen markasından dolayı içimden almak gelmiyor çünkü ben giyside daha çok sade olanı tercih ediyorum” (Öğretim üyesi, yaş 38, bay).

Erkek katılımcıların aksine bayan katılımcılar kıyafet tercihlerini tamamen dini kuralların belirlediğini, tesettüre uygunluğun yanında kıyafetlerinin sade, gösterişsiz ve dikkat çekmeyecek şekilde olması gerektiğini belirtmişlerdir. Katılımcılar “Modayı kesinlikle ciddiye almam, kıyafet alırken üzerime yakışıp yakışmadığına dikkat ederim”, “Beden ölçülerime göre rahat hissedeceğim kıyafetleri alırım”, “Sade olmasına ve kendime yakışan olmasına dikkat ederim” ifadeleriyle moda karşı çıktıklarını, kıyafet tercihlerini kendilerine yakışması ve rahatlık üzerine kurduklarını ifade etmişlerdir. Kadın katılımcıların tamamı dış görünüşe temizlik ve özen anlamında dikkat ettiklerini, güzellik merkezlerine gitmediklerini, kozmetik olarak birkaç kişi nadiren parfüm kullandığını diğerleri ise nemlendirici krem dışında herhangi bir

³⁶ Dernek üyeleri tesislerde bahçe, yemek, inşaat gibi işlerle uğraştıkları için genel olarak rahat edebilecekleri kıyafetleri tercih etmektedirler. Bunun yanında özellikle namaz ibadeti için kıyafetin bol olmasına dikkat etmektedirler. Aynı zamanda dernek üyeleri cübbe, sarık gibi sembol kıyafetleri tercih etmediklerini belirtmişlerdir.

ürün kullanmadıklarını ifade etmişlerdir. Bayan bir öğrenci bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Dış görünüşüme Peygamberimizin önem verdiği ölçüde önem veriyorum. Temiz giyinmek, dinimizin verdiği ölçüler doğrultusunda giyinmek bunlar dikkat edilmesi gereken hususlar. Elbette edindiğim izlenim ve tecrübeler sonucu bir kadının en güzel süsü tesettürlü giyimdir. Kadını zarif gösterir ve rahatsız edici bakışlara maruz kalmasını önler. Ayrıca bir nevi düşünce yapısının ve tarafının görünür halidir. Ayrıca güzellik merkezlerinde beden sağlığından ziyade güzel görünmesine odaklanıldığını görüyorum. Bu da bize en çok lazım olan bedenimizin çabuk yıpranmasına sebep oluyor diye düşünüyorum. Bu yüzden güzellik merkezlerine gitmiyorum” (Öğrenci, yaş 23, bayan).

Kıyafet alışverişleri kişilerin davranış biçimlerini anlamak için önemli bir faktördür. İsrar ve ihtiyaç noktasında bakıldığı zaman, ihtiyaç olmadan alınan kıyafetler israf bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlamda katılımcıların kıyafet harcamaları konusunda hangi noktada olduklarını anlayabilmek için *“İhtiyaç olmasa da kıyafet alır mısınız?”* sorusu yöneltilmiştir. Katılımcılar genel olarak *“Yok niye alayım”, “İhtiyacım olmasa kıyafet almıyorum. Hiç almıyorum”, “Almam”, “Hayır, daha önce de söylediğim gibi israf etmekten hoşlanmıyorum”* ifadeleriyle ihtiyaç dışı kıyafet almadıklarını belirtmişlerdir. Diş hekimi bir bayan bu durumu *“Yok. Başörtüm kaç senelik biliyor musunuz 99’da aldım, kaç senelik hesap edin yani. Yeter ki onu severek almış olayım. Ya da hatırası olsun mesela. Onları iyi muhafaza ederim. Onun dışında ihtiyaç dışında almam asla”* (Diş hekimi, yaş 41, bayan) ifadeleriyle özetlemiştir.

Günümüzde teknolojik ürünler, özellikle cep telefonu, bilgisayar vb. ürünler harcama kalemleri içinde geniş yer tutmaktadır. Aynı zamanda bu ürünler satın alınırken ihtiyaç limitlerinin üzerine rahatlıkla aşılabilmektedir. Katılımcıların tamamı teknolojik ürün alımlarında dikkat ettikleri birinci noktanın ihtiyaç olduğunu söylemişlerdir. Genel olarak katılımcılar *“İhtiyacım olmasına dikkat ederim yine kaliteli olmasına dikkat ederim”, “Tabii ölçü ihtiyaçların karşılanmasıdır” “Ben ihtiyacımı belirlerim. Bu ihtiyacımı giderecek teknoloji şu anda ne var onu araştırırım”* gibi ifadelerle önceliklerinin ihtiyaç olduğunu ve ihtiyaç haricinde teknolojik trendleri takip etmediklerini ifade etmişlerdir. Birkaç katılımcı ise trendleri takip ettiklerini ancak ihtiyaçları dışında satın almadıklarını belirtmişlerdir.

Mühendis olan bir katılımcı *“Ben ihtiyacıma yönelik ürünleri almaya çalışıyorum. Yani bir cep telefonu bildiğim kadarıyla 10.000 liralıkta var 1000 liralıkta var. Ben 1.000 liralığı tercih ediyorum”* (Maden mühendisi, yaş 61, bay) ifadeleriyle tercihini hesaplı bir üründen yana kullanacağını ifade ederken, öğrenci olan bir diğeri kazançlarında ihtiyaç sahiplerinin hakkı olduğu bunun içinde teknolojik ürünlerde lüks tercih etmediğini *“Para keyfi olarak değil bir amaç uğruna harcanmalıdır. İnsanların hakkı var o parada diye düşünüyorum. İnsanlara yardım etmek gibi huzur ve mutluluk verici bir amaç varken neden 10 bin liralık telefonu alarak kendime zulmedeyim”* (Öğrenci, yaş 23, bayan) şeklinde ifade etmiştir.

Genel olarak katılımcıların alışveriş tercihleri ihtiyaç kavramı temelinde kurulmaktadır. Bunun yanında alışveriş davranışlarında ihtiyacın ne olduğu ise net değildir. Bu anlamda katılımcıların grup normlarını referans alarak ihtiyaç kavramını tanımladıkları ve

diğer alanlarda olduğu gibi bu konuda da bir orta yolu tercih ettikleri söylenebilir. Katılımcılar ne alışveriş kültürünün tam içindedir ne de uzağındadır.

3.6. Beslenme Alışkanlıkları

Beslenme alışkanlıkları, besin tercihleri, ne yedikleri insanların tüketim alışkanlıkları hakkında fikir veren bir unsurlardır. Katılımcıların beslenme şeklindeki melekeyi anlamak için konu ile ilgili örüşlerini bilmek önem arz eder³⁷. Katılımcıların büyük çoğunluğu 2 öğün yemek yediklerini belirtmiştir. Genel olarak dengeli beslendiklerini, mevsimine göre yemek tercihinde bulduklarını, sofralarında normal olarak peynir zeytin vs. kahvaltılık olduğunu, akşam yemeğinde ise ana yemek, pilav, salata gibi 2-3 çeşit yemek olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun yanında niş ya da lüks ürünleri, hazır gıda ve fast food ürünleri tercih etmediklerini ifade etmişlerdir.

Bazı katılımcılar iki öğün yemek yemeyi bir süredir uyguladıklarını ve daha sağlıklı bulduklarını ifade etmektedirler. Bir katılımcının *“Ben günde 2 öğün yemek yiyorum. Yaklaşık 6-7 aydır öyle bir uygulamaya geçtim. Bu iki öğün yemekte de işte 16 saat kadar bir açlık yani oruç diyelim”* ifadesiyle oruç tutmaya benzettiği bu uygulamayı öğretim üyesi diğer bir katılımcı şu sözlerle ifade etmektedir:

“Şöyle biz şimdi bir diyet var, Yörükoğlu diyeti. Yazdan aşına olduğumuz bu kahvaltı yaptırmayıp öğlen bir öğün yiyorsunuz akşam bir öğün yiyorsunuz. Ben aylardır bunu takip ediyorum ve mesela öğlen odamda olduğum zaman işte domates salatalık peyniri tercih ediyorum. Eğer işyerindeysen ama evdeysen yazdan yaptığımız konserveler var menemen tarzında işte veya sos tarzında daha çok onları tercih ediyoruz yani yer içerken de sağlığınıza yararlı olmasına özen gösteriyoruz” (Öğretim üyesi, yaş 37, bay).

Müziyen olan bir katılımcı beslenme bakımından olmazsa olmazlarının olmadığını ve sade bir vatandaş ne tüketiyorsa onu tükettiğini ifade etmektedir:

“...Beslenme ile ilgili sağlık sorunum yok. Normal sade bir vatandaş nasıl tüketiyorsa kahvaltılık mesela kahvaltılık nedir zeytin peynir işte domates ne bileyim tosttur o günkü nevalede ne varsa yumurtadır ne bileyim yani Allah razı olsun hatun ne yaparsa ne hazırlarsa... Yok, salata olsun veya meyve suyu olsun ondan sonra fasulyenin içinde et olmazsa karnım doymaz böyle bir şeyimiz yoktur. Yani, işte etsiz nohut olmaz, olur etsiz de olur öyle de doyarsın yani olmazsa olmaz diye bir şeyimiz yok. Olmazsa olmazlarımız farklı yerlerde sadece midemizde değil yani midemizin adına değil sayın hocam” (Neyzen, yaş 52, bay).

³⁷Duru açısından beslenme şekli ele alınırsa sevdiği yiyecekte olsa aşırıya kaçmadan yemek, sofradan midesi tamamen dolmadan kalkmak, iştahına hâkimiyet kurarak kalkmak, belli yemek saatlerinin dışında beslenmemek, abur cubur yememek esastır (Duru, 2003, s. 67). İnsan ağzının, midesinin, aklının, şuurunun sahibidir. İyiyeye sahip olur, iyi tüketir (Duru, 2004a, s. 19). Bir insan ağzına gireni bilerek yemelidir. Allah'ı unutmadan aşkla şevkle yemelidir. Bir lokmanın içinde Allah'ın bir hikmeti, bir doyuruculuğu, bir bilgisi vardır. Kişi yediği zaman bu bilgi, bu hikmet insana geçer. Lokma içindeki Allah'ın hikmetleri kişinin görmesine, konuşmasına, iştamesine, kuvvetine geçer. O yüzden kişi lokmasını Allah'ı unutmadan, şükrederek, neşeyle, aşk ile yemelidir ki bu hikmetler insana olumlu yönden etki etsin (Duru, 2002, s. 92) Bütün kâinat Allah'ın manevi teşekkülüdür. O yüzden insanlar Allah'ın verdiği nimetlerdeki hikmetlerini, muhabbetlerini anlayarak tefekkür etmelidir. O halde ikramların kıymetini bilmek insan işidir (Duru, Sohbetler, 2002, s. 99-101)

Harita teknikeri bir diğer katılımcı yeme içme ölçülerinin israf, maneviyatını unutmadan yemek ve ikram üzerine kurulu olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Yemekteki ölçümüz sağlıklı ve doğal olması, tek tip besin almamak ve en önemlisi israf etmemek. Biz bahçeli evlerde kaldığımız için ekme kırıntıları, kalan yemekler kedilerin, kuşların ve köpeklerin besini olarak değerlendiriyoruz. Yemek hususunda muhabbetle, neşeli yemek çok önemli, nasıl halde yersen o sana kan oluyor can oluyor. İnsanlığını ve maneviyatını, neşeni unutmadan yemek esastır. Ayrıca misafirle yemek, komşulara yemeklerden ikram etmek te bizim kültürümüzün ve inancımızın gereğidir” (Tekniker, yaş 48, bay).

Benzer şekilde ev hanımı olan katılımcı yeme içme konusunda aşırıya kaçmamaya dikkat çekerken, bunun arzuları tetiklediğini, israfa yönelttiğini ve zihni karıştırdığını ifade etmektedir:

“Çok yemek istek ve ihtiyaçlar ötesinde arzuları (hep daha fazlasını) tetikliyor ve bunun sonu yok. Günümüz tüketim toplumu haline 3 öğün yemeyi ve öğün içindeki yemek çeşidi ve miktarını artırılarak getirilmiş. Sonrası malum çeşit çeşit yemek, çeşit çeşit giyinmek. Hatta evdeki eşyaların bile eskimeden değişmesi gibi bir sürü aşırılık ortaya çıktı. Duru Bey diyor ki insanda sahiplik önce ağızdan başlar. Ağızımızdan girene dikkat edersek, karışık düşüncülerle değil sadelikle yersek zihnimiz daha sade olacaktır” (Ev hanımı, yaş 38, bayan).

Öğrenci olan bayan katılımcı yeme içme konusunu Peygamber’e dayandırmakta ve içinde bulunduğu grubun bu noktadaki görüşüne dikkat çekmektedir.

“İki öğün yemek yediğim zaman kendimi hem zihinsel hem de bedenen daha zinde hissediyorum Bunun maddi ve manevi sağlığım açısından gerekli ve doğru olduğuna inanıyorum. Peygamber efendimiz(sav) de günde iki öğün yemek yedi. Ben de onu örnek aldığım için bu şekilde yemeye başladım. “Karnınız iyice acıkmadan yemeğe oturmayın; tam doymadan da kalkın” şeklinde aktarılan bir hadiste mevcuttur. Aynı şekilde fikrimizin pratik gereklerinden 32. Maddesi: “Az yiyip, az konuşacağız” şeklindedir. Bu yüzden ben de yemek yerken bu noktalara elimden geldiğince dikkat etmeye çalışıyorum. Acıkmadan oturmayıp, doymadan kalkmaya çalışıyorum” (Öğrenci, yaş 23, bayan).

Katılımcılar aynı zamanda Peygamber Efendimizin “Acıkmadan oturma, doymadan kalk” hadisini dikkate almaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Bazı katılımcılar bunu başardığını bazı katılımcılar ise dikkat etmeye çalıştıklarını fakat bazen uygulayamadıklarını ifade etmişlerdir. Bir katılımcı bu durumu “Kendimi bildim bileli tam aç olmadan sofraya oturmam” şeklinde ifade etmiştir. Bunun yanında katılımcılar Müslüman bir ülkede yaşadığımız için domuz eti, domuz yağı kullanılmış gıda, alkol vs. gibi gıdalar dışındaki gıdaların helal olduğunu, bu yüzden “helal gıda etiketli” ürünlere dikkat etmedikleri ve bu ürünlerin bir sektör olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılar, iki öğün yemek yiyerek İbn Haldun ahlaki olmanın ilk ilkelerinden biri olarak az yemeyi öğütlemesine paralel bir anlayışı paylaşırlar.

3.7. Boş Zaman Alışkanlıkları ve Törenler

Boş zaman alışkanlıkları insanların tüketim davranışlarını etkileyen önemli unsurlardan bir tanesidir. Katılımcılar boş zaman³⁸ anlayışlarının olmadığını belirtmişlerdir. İş adamı bir katılımcı *“Boş zaman diye bir kavramla bu zamana kadar hiç tanışmadım. Vakfımızın da prensibi sürekli çalışmak, incelemek, okumak, yazmak, gözlemlemek ve kendimizi yetiştirmektir”* (İş adamı, yaş 46, bay) ifadeleriyle boş zaman hakkındaki dernek prensibini belirtmektedir. Benzer şekilde müzisyen olan bir diğeri *“fikrin temelinde şu var. Hoş vakit geçirmek için yer ve vesile aramak olayı boş insanların işidir, boş zekâların, boş akılların işidir”* (Neyzen, yaş 52, bay) sözleriyle boş vakit anlayışının boş insanların işi olduğunu düşündüğünü ifade etmektedir. Benzer şekilde öğretmen olan diğeri bir katılımcı *“Müslümanın boş zaman diye bir anlayışı olmaması lazım ama bu anlayışta olmak gerçek dava adamlarına özgüdür. İnsanın bir davası bir hedefi olacak ki hayatında boş zaman diye bir kavram olmasın”* (Öğretmen, yaş 36, bay) ifadeleriyle dava tutmuş Müslümanın boş vakti olmayacağını ifade etmektedir.

Katılımcılar boş zaman anlayışlarına benzer şekilde boş zamanlarını dernek ile ilgili çalışmalar³⁹, kitap okuma, ev işleri, sohbet toplantıları şeklinde değerlendirmektedirler. Katılımcılar derneğe ait olan bahçeli tesislerde bir arada kalmakta ve *“iş içinde eğitim”* olarak adlandırdıkları inşaat, temizlik, bahçe bakımı, yaz okulu, eğitim, kışlık ihtiyaçların hazırlanması, yemek davetleri gibi toplu faaliyetler içerisinde eğitim çalışmaları yürüttüklerini ifade etmişlerdir. Bunun yanında dernek üyeleri kendilerine ait tesislerde anaokulu ve ilkokul düzeyindeki çocuklara dini eğitim yanında el ve zihin becerilerini geliştirecek eğitim vermektedirler. Düzenli olarak sohbetler ve toplantılar yapılmakta, herkes kendi yeteneğine göre üzerine bir iş alarak boş vakit bırakmamaktadırlar. Bunun yanında katılımcılar sinema, tiyatro vb. faaliyetlere gitmediklerini ama bunun özel bir sebebinin olmadığını ve genel olarak televizyon seyretmediklerini belirtmişlerdir.

Tatil tüketim kalemleri içerisinde önemli bir yer tutar. Katılımcıların bir kısmı *“Tatile gitmem. Çünkü benim tatile gidecek vaktim yok”, “Tatil diye bir şey bilmeyiz biz”, “Yok, öyle tatile gitmem”, “Şu ana kadar gitmedik. Sadece memlekete aile ziyaretlerine o da”, “Yazları zaten hep Eğitim*

³⁸ Duru'ya (2004a, s. 228-230) göre vakit çok kıymetlidir. Vakit geçirmek anlayışı içinde kim olursa olsun, manasız yaşıyor demektir. Zamanına tasarruf edemeyen insan hayatta muvaffak olamaz. Duru'ya göre hem ibadetini hem de işini düzgün yapan insanlar kendilerini var edebilir. İnsan şahsiyetinin temeli iş anlayışından başlar. Alışverişte ki ciddiyet; iş yapmaktaki ciddiyet ile iç içedir. Duru'nun sistemi içerisinde boş durmak yoktur.

³⁹ Dernek üyeleri derneğe ait tesislerde *“iş içinde eğitim”* olarak adlandırdıkları bir sistem dâhilinde bahçe, inşaat, yemek, temizlik, el iş, güzel sanatlar vb. işler yapmaktadır. Bu işler içerisinde herkes kendi yeteneğine göre bir iş seçmekte ve gönüllü olarak yerine getirmektedir. Bunun yanında yazın tesislerde kullanılmak üzere ve kışa hazırlık olarak erişte, salça, yufka vb. ürünler yapmaktadırlar. Yaz okulu adı altında ise ilkokul ve anaokulu seviyesindeki hayata hazırlık olarak çocuklara el becerileri, resim, ahşap işleri, dikiş, yemek yapma, grafik tasarım gibi etkinliklerin yanında matematik, tarih, Türkçe, siyer, kuran, güzel ahlak dersleri verilmektedir. Aynı zamanda dernek adına Güvenilir Çocuk Dergisi, Güvenilir İnsan Dergisi ve Ortak eğitim planları çıkarılmaktadır. Bu dergilerde insanlar gönüllü olarak çalışmakta ve kendi ilgi alanlarına göre üzerlerine iş almaktadırlar. Genel anlamda dernek üyeleri meslekleri dışında kendi ilgi alanlarına göre dernekle ilgili bir iş üstlenmekte ve boş vakitlerini doldurmaktadırlar. Bunun yanında dernek üyeleri haftanın birkaç günü sohbet toplantıları yapmakta ve derneğe ait kaynakları okumaktadırlar. Dernek üyelerinin hepsinin okumaktan hoşlanması ise dikkat çekici bir noktadır.

Tesislerinde olduğumuz için, tatil ihtiyacımız olmuyor” ifadeleriyle tatile gitmediklerini belirtmişlerdir. Tatile gittiğini ifade eden katılımcılar ise genel olarak sağlık amaçlı kaplıca tatili, aile ziyareti ya da tarihi ve kültürel tatili tercih ettiklerini, aynı zamanda da sakinlik ve haremlik-selamlığa dikkat ettiklerini bunun içinde deniz kıyısı tatillerinden uzak durduklarını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda tatil olarak grup halinde Kızılcahamam’ı tercih ettiklerini ve birlikte hareket ettiklerini belirtmişlerdir. Dernek başkanı olan katılımcı tatilleri bir amaç için kullandıklarını ifade etmektedir:

“Arkadaşlarımızla birlikte ve ailecek gezi programları yaptığımız oluyor. Bir de çocuklara ve dernek mensubu arkadaşlarımızın başarıları ile ilgili kutlamalar için Çanakkale, Konya, Nevşehir Ankara ve Kızılcahamam gibi geziler düzenlediğimiz oluyor. Yine bir amaç için geziyi kullanıyoruz. İnsanlığımızı temel alarak boşa vakit geçirmeden faydalı bir aktivite yapmaya çalışıyoruz” (Tekniker, yaş 48, bay).

Dernek üyeleri yeni doğan çocukları için herhangi bir merasim düzenlememekte veya doğum günü kutlaması yapmamaktadırlar. Bu şekilde davranmalarını, böyle merasimlerin dinde yerinin olmadığı ve aynı zamanda israf olduğu şeklinde açıklamaktadırlar. Ayrıca katılımcılar dinde yeri olmadığını belirterek sünnet düğünü, 7-52 mevlidi okutmadıklarını ifade etmişlerdir.

Genel olarak harcama ve israfın zirve yapmış olduğu düğün törenleri, insanların bu konudaki tutumları hakkında fikir verir. Aralarında bulunduğum süre içerisinde dernek üyelerinin bir tane düğününü gözlemledim. Dernek üyeleri düğünleri için herhangi bir düğün salonu tutmamakta ve salon düğünlerine katılmamaktadırlar. Düğünlerini derneğe ait tesisin bahçesinde kadınlar ve erkekler ayrı olarak gerçekleştirdiler. Düğünde ise herhangi bir müzik ya da saz ekibi, düğün pastası gibi etkinliklerin hiçbiri yapılmadı. Düğünde yemek olarak tavuk döner, pilav, sövüş ve tatlı ikram edildi. Düğün boyunca tamamen dernek üyeleri hizmet etti ve dışarıdan herhangi bir aşçı, garson vs. getirilmedi.

Düğün arabası olarak bir arkadaşlarının arabasını kendileri süslediler ve düğün boyunca fotoğrafçı, kameraman gibi hizmetlerden yararlanmadılar. Bayanların olduğu yeri gözlemleyemedim fakat gelin arabaya bindiği zaman gelinlik giymediğini, üzerinde bindallı denilen yöresel kıyafet olduğunu gördüm. Yapılan düğünde düğün salonu, gelinlik, orkestra, kamera gibi unsurların bulunmaması ayrıca ikram ve servislerin dernek üyelerinin kendileri tarafından yapılması nedeniyle düğün maliyetinin yaklaşık 6 bin TL olması diğer düğün maliyetlerine göre oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca düğünde herhangi bir takı merasimi yapılmadı. Açıkta yapılan bu tür merasimlerin insanları zorladığını ve bu tür işlerin gizli yapılması gerektiğini ifade ettiler. Düğün merasiminde Peygamberi örnek aldıklarını, bu yüzden de düğün âdeti olarak bilinen birçok faaliyetten uzak durduklarını ve düğünlerini sade yaptıklarını belirtmişlerdir. Boş zamanlarını “küme toplantıları” ve “birlikte geziler” gibi uygulamalar nedeniyle genel anlamda grup tüketimi önemsedikleri söylenebilir. Diğer bir ifadeyle tüketim bireysel değil de grupsal bir nitelik taşır.

Sonuç

Teorik olarak genel anlamda dinin tüketime olan eğilimi azaltan bir faktör olduğunun varsayımı vardır. Araştırmanın amacı bağlamında kendini dindar olarak niteleyen kişilerde tüketim melekesinin orta bir düzeyde geliştiği tespit edilmiştir. Katılımcılar ne ileri düzeyde kendilerini tüketim kültürü üzerinden değerlendirmektedirler ne de çok azla yetinmenin ahlaki ilkeleri üzerinden kendini değerlendirmektedir. Bu bağlamda belirli düzeyde tüketime yönelik bir anlayışı hedef edindikleri söylenebilir.

Açıklamalarda *“israf ihtiyacının dışında sahip olduğun her şeydir”* ifadesinde olduğu israfın ne olduğu net değildir. Yine açıklamalar genelinde orta yoldan sapma olarak kullanıldığı söylenebilir. Diğer taraftan gösteriş için tüketim, israf ve lüks gibi tüketim eğilimleri eleştirilmekte ve dinin haram ettiği belirtilmektedirler. Weber’in (2014) analiz ettiği gibi Protestanların çok azla yetinmenin etiklerinin ve Ülgener’in (2006) vurguladığı *“bir lokma bir hurka”* anlayışını da ahlaki bir ilke olarak alınmadığı görülmektedir. Bu çerçevede belirli bir düzeyde bir tüketim melekesi geliştirdikleri söylenebilir. Araştırmada elde edilen bulgulardan yola çıkarak grup üyelerinin genelinin tüketim davranışlarının oluşmasında dindarlık anlayışlarının etkisi görülmektedir. Kendi grup kültürleri içerisinde tüketim eylemlerini istek yerine ihtiyaç temelinde yorumlayarak tüketmemekten ziyade *“hesaplı tüketmek”* anlayışına diğer bir deyişle *“hemen tüket”* anlayışının zıttı olan *“düşünerek ve planlayarak tüket”* anlayışına sahip oldukları söylenebilir. Araştırmamızın çerçevesini oluşturan meleke kavramı temelinde bakıldığı zaman bu durum *“hesaplı tüketim melekesi”* ve *“itidalli tüketim melekesi”* olarak yorumlanabilir.

Lehte ve aleyhte sınırlardan oluşan toplumsal hayatta mallar birer işaretleme görevi görür. Cemaatin bütünü bu işaretlerle doludur ve her şey insanların nasıl örgütlendiğine bağlıdır. Cemaat tipi yapılanmalarda genel olarak verilen mesaj kişisel servetin alenen sergilenmesine karşı olma eğilimidir. Bir anlamda cemaat üyeleri belli sınırlar içinde tutar ve bireysel harcamayı ve tasarrufu etkiler (Douglas ve İsherwood, 1999, s. 23-25). Bu anlamda grup kendine has bir metotla geliştirdiği *“fon sistemi”* sayesinde grup üyelerinin tüketim davranışlarını etkilemekte ve gelecekteki tüketim için tasarrufa teşvik etmektedir. İster gelecek kaygısı ile olsun ister yatırım isterse de müsriflik ve israftan korunma amacıyla olsun kişilerin tasarruf anlayışları üzerinde grup (cemaat) dindarlığının etkilerinin olduğu söylenebilir. Dinin *“ele sahiplik”* ve *“ihtiyacın kadarını kendine kalanını Allah yoluna harca”* ilkelerinin etkisi grup üyelerinin ekonomik davranışları üzerinde görülmektedir. Kurmuş oldukları fon sistemi bu ilkelerin sistemsel yansıması olarak görülebilir. Aynı zamanda kişilerin bu sistem içerisinde birçok farklı ihtiyaç kategorisi oluşturarak temel ihtiyaçlardan sosyal ve dini ihtiyaçlara geçiş için düzenli bir şekilde o kategorilere para birikimi yapmasını öngörmesi nedeniyle paranın daha kontrollü kullanılmasının sağlandığı söylenebilir.

Katılımcıların önemli bir kısmı popüler, modern tüketim kültürünün gösteriş ve moda gibi değerlerini eleştirirler. Modern tüketim kültürü konusunda endişeli bir tutum takındıkları söylenebilir. Bu meyanda katılımcılar endişeli tüketicilerdir. Fakat kendileri için tüketim ileri

düzeyde sınırlanmasını düşünmezler. Çünkü diğer taraftan modern refah değerlerini hayatın bir gerçeği olarak da algırlar. Bunlara ulaşmak için önemli bir çaba ve “fonlar” örneğinde olduğu gibi özel bir strateji uygularlar. Her ne kadar tüketime karşı kaygı duysalar da ve bir eleştirel tutum takınılsa da bahçeli villa, bahçeli dernek tesisleri ve hayatın zorunlulukları örneklerinde olduğu gibi bireysel fayda ve grup amaçları doğrultusunda ve tüketim davranışlarını dini terimler üzerinden tekrar meşrulaştırdıkları görülmektedir.

Endişeli tüketicilerin kaygılarının üç kaynağı vardır. Birincisi tüketim değerlerinin dini değerleri aşındırma endişesi, yani modern refah değerleri ile dini değerler arasındaki örtüşmeme halidir. Katılımcılar bunu daha çok bireysel ve grup faydaları açısından değerlendirerek meşrulaştırdıkları görülmektedir. İkincisi gündelik hayatın refah değerlerini yaşama ve “anı yaşama” bağlamında gelir gider dengesini tutturma kaygısı ve üçüncüsü ise gelecek kaygısıdır.

Orta ve alt gelir grubunu temsil eden kişiler olarak gelecek kaygısını, şu andaki ve gelecekteki kötü talihin ya da talihsizliğin kaygısını aşmak için fon sistemi uygulanmasını devreye soktukları söylenebilir. Bu üç bağlamda katılımcıların endişeli bir dindarlığı temsil ettiği söylenebilir. Modern ve refah değerleri karşısındaki endişelilik halinin sadece araştırmaya dâhil olan kişileri kapsamadığı daha genel bir durum olduğu düşünülebilir. Bir başka ifadeyle modern Müslümanların tüketim kültürü, popüler kültür ve maddi değerlerin dindarlıklarını aşındırabileceği endişesini barındırdığı söylenebilir.

Katılımcılar bağlamında özel bir uygulama olarak uyguladıkları fon sisteminin gelecek kaygısının giderilmesi için uygulamaya konulan bir strateji olduğu söylenebilir. Fonlara yakından bakıldığında iki şey göze çarpar. Birincisi bu fonlar yatırım fonu değildir, harcama ve tüketim fonlarıdır. Bu fonlar dini ihtiyaçlar (*hac, kurban fonu*), sosyal ihtiyaçlar (*eğitim, sağlık ve ahbap fonu*) ve temel ihtiyaçlar (*mutfak, giyim, araba, buzdolabı ve ev fonu*) gibi fonlardan oluşmaktadır. İkincisi fonların temel ihtiyaçları kısıp bir üst seviyedeki sosyal harcamalara ve ihtiyaçlara para biriktirme gibi bir fonksiyon icra ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda tasarruf söyleminin ve fon sisteminin zorunlu ihtiyaçlardan sosyal harcamalar ve grup harcamaları için para biriktirmeye dönük bir tüketim söylemi ve uygulaması olduğu söylenebilir.

Fonlar zihinsel olarak aileleri çok meşgul eden bir konudur. Ailelerin hesap kitap işleriyle çok zaman harcadıkları söylenebilir. Gelir gider dengesinin ötesinde gelecek harcamaları para biriktirme, bunu ayrı ayrı fonlarda hesap etme, banka-finans kurumlarını kullanmama ve tercih etmeme gibi nedenlerden ve bu işlerin aile içinde yapılmasından dolayı “şirket gibi aileler” diyebileceğimiz bir durum ortaya çıkar. Aile sadece duygusal birliktelik değil aynı zamanda “fonların” hesap kitap edildiği bir mali yapıya dönüşür. Diğer taraftan fonların yatırım için değil, gelecekteki harcamalar için planlamalar olduğu gözde tutulması gerekir.

Bu bağlamda fonların para konusundaki güncel, modern uygulamadan farklı bir tarafı da vardır. Kredili, taksitli satın almalar, gelecekteki şu andaki gelirin ve gelecekteki muhtemel

gelirin şimdiden harcanması demektir. Oysa bu fon stratejinde ise önce “biriktir, sonra satın al” gibi bir uygulaması söz konusudur. Bu durum bir anlamda borçlanmayı önlemektedir.

Sonuç olarak din özellikle bir cemaat/tarikat/grup içerisinde yaşanan ve sıkı ilişkilere sahip bir grup bağlılığı oluşturabilmektedir. Genel olarak dinler sadeliği esas alarak lüks, israf ve aşırılıktan kaçınarak harcamayı öğütlemektedir. İbn Haldun’un ifadesiyle “itidalli olmayı” öngörmektedir. Orta hâlli bir durum olarak da nitelendirebileceğimiz bu yaşam tarzı dindarlığı temel alan insanlar arasında varlığını sürdürmektedir fakat Ülgener’in söylediği gibi “bir lokma bir hırka” anlayışı varlığını sadece ahlak kitaplarında sürdürmektedir. Bu anlamda hedonist hazlar üzerine kurulmuş modern tüketimin imgelerle dolu büyüdü dünyasına karşı sadeliği temel alan dindarlık tüketim davranışları üzerinde etkisini belirli düzeyde koruyabilmiştir.

Kaynakça

- Akçaoğlu, A. (2019). Zarif ve Dinen Makbul: Muhafazakar Üst ve Orta Sınıf *Habitusu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Algül, H. H. ve Öztürk, Ö. (2016). Dini Çoğulculuk ve Kamusal Alanda Dindar Tüketim Kültürü. *Moment Dergi, Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 190-206.
- Baudrillard, J. (2008). Tüketim Toplumu: Söylenceleri Yapıları. (Çev: F. K. Hazal Deliceçaylı) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berg, B. L., ve Lune, H. (2015). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. (Çev: H. Aydın) Konya: Eğitim Kitabevi.
- Berger, P. L. (1993). Dinin Sosyal Gerçekliği. (Çev: A. Çoşkun) İstanbul: İnsan Yayınları
- Bourdieu, P. (1995). Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine. (Çev: H. Tufan) İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2015). Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi. (Çev: G. B. Derya Fırat) Ankara: Heretik Yayınları.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L. (2003). Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar. (Çev: N. Ökten) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2010). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi
- Çağrı, M. (2000). İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 22, ss. 289-290). Erişim adresi: <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22007390.pdf>. (29.09.2020). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çapçoğlu, İ. (2008). Küreselleşme, Kültür ve Din. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 153-183.
- Dawson, C. (2014). Kültür ve Din İlişkisi. M. A. Kirman, & A. Özbolat içinde, *Kültür ve Din* (M. A. Kirman, Çev., s. 3-14). Adana: Karahan Kitabevi.
- Demirezen, İ. (2010). Tüketim Toplununun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 97-109
- Douglas, M. ve Isherwood, B. (1999). Tüketimin Antropolojisi. (Çev: E. A. Aytekin) Ankara: Dost Kitabevi.
- Durkheim, E. (2002). İntihar. (Çev: Ö. Ozankaya). İstanbul: Cem Yayınları
- Durkheim, E. (2005). Dini Hayatın İlkel Biçimleri. İstanbul: Ataç Yayınları
- Duru, A. (1976). Örgünöz Beşli Dizgeler. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (1978). Dünyayı Hayvanlar İdare Ediyor. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (1979a). Örgünöz Devlet Düzeni. Erzincan: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (1979b). Ekonomi Örgünöz. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (1994). Niye Kurşunluyoruz. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (1996). Sağlamolim. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (1998). Hasta Toplum Güçlü Millet. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (2002). Sohbetler. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (2003). Sıfır'dan Otuzbeş'e. İstanbul: Özden Basın Yayınları.

- Duru, A. (2004a). İyi Sorun Sağlam Cevap Alın 2. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (2004b). Herkes Kendi Yerine. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (2004c). Örgünöz'de İş İçinde Eğitim. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (2006). İyi Sorun Sağlam Cevap Alın 4. İstanbul: Özden Basın Yayınları.
- Duru, A. (2013). Anını Yaşa Kendini Yaşa. İstanbul: Özden Gazetesi Yayınları.
- Duru, A. (2014). Anlayan Anlar Anlamayan Ağlar. İstanbul: Özden Gazetesi Yayınları.
- Featherstone, M. (1996). Postmodernizm ve Tüketim Kültürü. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İbn Haldun. (1997). Mukaddime I (Cilt 1). (Haz: Z. K. Ugan) İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- İbn Haldun. (1996a). Mukaddime II (Cilt 2). (Haz: Z. K. Ugan) İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- İbn Haldun. (1996b). Mukaddime III (Cilt 3). (Haz: Z. K. Ugan) İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- İbn Haldun. (2017/2018). Mukaddime. (Haz: S. Uludağ) İstanbul: Dergah Yayınları.
- İygder. (2010a). Güçlenme Yolu. İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneği.
- İygder. (2010b). Güçlü Olmak İçin Seçilecek Yol ve Ölçüler. İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneği.
- İygder. (2010c). Hedef Gerçek İnsan . Kırıkkale: İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneği.
- İygder. (2010d). İnsan Hayatının Temeli: Güven. Kırıkkale: İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneği.
- İygder. (2016, Ocak). Ailede Ekonomi. Ocak Ayı Ortak Eğitim Planı. İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneği.
- İygder. (2019). İnanç ve Takdir. İnsan Yüceliğini Gerçekleştirme Derneği.
- Jung, C. G. (1995). Din ve Psikoloji. (C. Şişman, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Keleş, F. D. (2015). Orta Sınıfın Tüketim Eğilimi, Beğeni ve Alışkanlıklarının Bourdieu Perspektifinden İncelenmesi: Orta Sınıf üzerine 2014 Yılında İstanbul'da Yapılan Niteliksel Bir Çalışma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul
- Koroğlu, C. Z. (2012). Tüketim Kültürü ve Din. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gümüşhane
- Mauss, M. (2005). Sosyoloji ve Antropoloji. (Ö. Doğan, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Mevlana, Mesnevî III. (Haz. A. Karaisamailoğlu). Konya: Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları
- Nasr, S. H. (1988). İslam'da Düşünce ve Hayat. İstanbul: İnsan Yayınları
- Odabaşı, Y. (2013). Tüketim Kültürü: Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma. İstanbul : Sistem Yayıncılık.
- Odabaşı, Y., ve Barış, G. (2003). Tüketici Davranışı. İstanbul: Mediacat Kitabevi.
- Oruç, C. (2010). İbn-i Haldun Mukaddime'sinde Öğrenme. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (29), 129-142.
- Özbolet, A. (2015). Kapitalizme Eklemeleme: Dindar Orta Sınıfın Tüketim Kültürü. Adana: Karahan Kitabevi.
- Özden Gazetesi. (2020). Örgünöz. [https:// http://ozdengazetesi.com.tr/orgunoz/](https://http://ozdengazetesi.com.tr/orgunoz/) Erişim tarihi: 30.09.2020
- Özet, İ. (2018). Kentli Muhafazakârlarda *Habitus* Dönüşümü: Fatih ve Başakşehir Örneği. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta

- Pişkin, M. (2016). Tüketim Toplumu'nda Din ve Dini Değerler: Lüks Hac ve Umre Örnek Olayı. İnsan ve Toplum Dergisi, 6(2), 131-154.
- Pişkin, M. (2014). Tüketim Toplumu ve Din İlişkisi Türkiye ve İslam Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
- Poloma, M.M. (2012). Çağdaş Sosyoloji Kuramları, (Çev. H. Erbaş), Palme Yayıncılık, Ankara).
- Slater, D. (2012) İhtiyaçlar/İstekler, Temel Sosyolojik Dikotomiler. (Çev: İhsan Çapçioğlu). Ankara: Birleşik Yayınları
- Sombart, W. (2013). Aşk, Lüks ve Kapitalizm. (Çev: N. Aça) Ankara: Pharmakon Yayınları
- Swartz, D. (2015). Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nun Sosyolojisi. (Çev: E. Gen) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Torlak, Ö. (2000). Tüketim: Bireysel Eylemin Toplumsal Dönüşümü. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1991). İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. İstanbul: Der Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006). Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı. İstanbul: Der Yayınları.
- Ülgener, F. S. (2015). Zihniyet ve Din: İslam, Tsavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı. İstanbul: Derin Yayınları.
- Weber, M. (1999). Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü. (Z. Gürata, Çev.) Ankara: Ayraç Yayınları.
- Weber, M. (1985). Sosyoloji Yazıları. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları
- Weber, M. (2004). Sosyoloji Yazıları. (Çev: T. Parla) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Weber, M. (2014). Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhü. Ankara: Tutku Yayınları
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2008). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Zorlu, A. (2003). "Batılı Bir Yaşam Tarzı Olarak Tüketim: Türkiye'de Tüketim Ürünlerinin ve Kültürün Tarihi Gelişimi. Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmaları Dergisi, 1-28.
- Zorlu, A. (2006). Modern Tüketimin Tarihinden Tüketim Araştırmalarına: Tüketim Sosyolojisi. Ankara: Glocal Yayınları
- Zorlu, A. (2015). "Max Weber'in İslam Sosyolojisi: Anlamdan Yorumlanan Bir Din Olarak İslâm", Sosyal Teoride Din. (Edit. C. Özyurt, İ.Mazman). Ankara: Hece Yayınları.
- Zorlu, A. (2016). Üretim ve Tüketim Teorileri. Ankara: Altınordu Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 05.08.2020 Kabul/Accepted: 14.09.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 207-216

SARAYBOSNA YUNUS EMRE ENSTİTÜSÜNDEKİ KURSİYERLERİN TÜRKİYE ALGISI VE TÜRKÇE ÖĞRENME SEBEPLERİⁱ

Murat YİĞİTⁱⁱ

Öz

Bu araştırma, Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'ndeki kursiyerlerin Türkiye algısı ve yabancı dil olarak Türkçe öğrenme sebeplerini belirlemeye yönelik bir yaklaşım denemesidir. Araştırmanın evreni Yunus Emre Enstitüsü modelinin ilk uygulandığı ülke olan Bosna-Hersek'in Başkenti Saraybosna olarak belirlenmiştir. Araştırmanın örneklemini ise; Saraybosna Yunus Emre Enstitüsünde yabancı dil olarak Türkçe öğrenen anadili Boşnakça ve Sırpça olan çeşitli yaş, meslek, cinsiyet ve eğitim düzeyinde 100 kursiyerden oluşmaktadır. Araştırma verilerini toplamak amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak öğrencilerle yüz yüze görüşme yapılmış, elde edilen veriler yazılı ve sesli olarak kayıt altına alınmıştır. Araştırma kapsamında kullanılan yarı yapılandırılmış tutum ölçeğinin güvenilirliği ve kapsam geçerliliğinin sağlanması için; pilot uygulamalar yapılmış, uzman görüşlerine başvurulmuş ve ölçek iki dilde (Türkçe-Boşnakça/Sırpça) hazırlanmıştır. Araştırma sonucunda, Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'nde Türkçe öğrenen kursiyerlerin; %62'sinin Türkiye'yi ve Türk kültürünü tanımak istedikleri, %41'inin Türkiye ve Türk kültürünü takdir ettikleri vb. istatistiksel bilgilere ulaşılmıştır. Bu istatistiksel bilgilerden hareketle, Yunus Emre Enstitüsü modelinin ilk merkezi olan Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'ndeki kursiyerlerin Türkiye'ye karşı olumlu algı içinde olduğu ve bu olumlu algının yabancı dil olarak Türkçe öğrenme sebepleri içinde en temel dinamiği oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü, Kursiyer, Türkiye Algısı, Türkçe Öğrenme Sebebi.*

Yunus Emre Institute and The Perception of Turkey in the Turkish Trainees Learning Causes

Abstract

This research, Yunus Emre Institute Turkey trainees in perception and approach is a trial to determine the reasons for Turkish as a foreign language learning. The universe of the research has been determined as Sarajevo, the capital city of Bosnia-Herzegovina, the country where the Yunus Emre Institute model was first applied. The sample of the research is; It consists of 100 trainees of various ages, professions, sexes and education levels, whose mother tongue is Bosnian and Serbian, who learn Turkish as a foreign language at Sarajevo Yunus Emre Institute. In order to collect the research data, face-to-face interviews were made with the students using a semi-structured interview form developed by the researchers, and the data obtained were recorded in written and audio form. In order to ensure the reliability and content validity of the semi-structured attitude scale used in the research; Pilot applications were made, expert opinions were consulted, and the scale was prepared in two languages (Turkish-Bosnian / Serbian). As a result of the research, the trainees learning Turkish in Sarajevo Yunus Emre Institute; 62% of Turkey and they want to recognize the Turkish culture, Turkish culture and Turkey of 41% if they so on.

ⁱ Bu çalışma, 11-17 Nisan 2018 tarihlerin arasında yapılan 17. Uluslararası Sınıf Öğretmenliği Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirin genişletilmiş halidir.

ⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi A.B.D. Öğretim Üyesi, E-posta: muratyigit06@gmail.com, ORCID İD: 0000-0001-7487-0007

statistical information has been reached. This statistical information from motion, Yunus Emre Institute model is the first center of the Yunus Emre Institute in a positive perception towards trainees Turkey and this has been achieved positive perception to the conclusion that the most basic dynamics of the reasons for learning Turkish as a foreign language.

Keywords: Sarajevo Yunus Emre Institute, Trainees, The perception of Turkey, The reason for learning Turkish.

Giriş

Küreselleşen dünyada insanların algılarını etkileyebilecek birçok uyarıcıyla karşı karşıyayız. İnsan bilmediği ya da bildiğini zannettiği birçok konuda ön yargılarla ya da klişelerle yetinmek durumunda kalacaktır. Olayların ya da olguların gerçekliğini araştırmadan, sorgulamadan, keşfetme ihtiyacı hissetmeden kabul etme eğilimi çoğu zaman olumsuz tutumların gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Sosyal psikoloji, toplumsal barış ya da çatışma durumuna zemin hazırlayan bu etki 'stereotipi' olarak tanımlanmaktadır. Ouashoff'a göre (1973, s. 28) "bir stereotip toplumsal bir grup ya da bireylerin, üyesi olduğu grubun kanaatinin dışı vurumudur. Stereotip, nedensiz basitleştirilen ve genelleştirici tarzda duygusal değerlendirmeye meyilli olarak bir sınıfı belirli karakteristik ve davranış tarzları ile niteleyen bir yargının mantıksal biçimidir." Bu bağlamda, kaynak kültür kodlarına sahip olan bireylerin hedef kültür ya da farklı kültür yapılarıyla ilgili oluşturdukları ön yargıları/klişeleri kültürler arası iletişimde önemli ve belirleyici değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Etnik kabulcülüğü ya da ayrımcılığı beraberinde getiren bu tutum ve davranışlar; bireysel/toplumsal çatışma ya da iletişimsizliğin öznesi durumundadır.

Uluslararası ilişkiler, iletişim döngüsünün temel dinamikleri üzerinde yükselir. Bu döngüyü iyi yönetmek devletlerin en önemli uluslararası hedefleri arasındadır. Devletlerin ekonomik, askeri, siyasi gerçekliği uluslararası algıyı tartışılmaz derecede etkileme gücüne sahiptir. Bu etki devletlerin/milletlerin başka devletler/milletler nezdindeki algısını estetik boyuta taşıması; kültür, sanat, dil, tarih gibi unsurlarla pekiştirmesi yoluyla kalıcı hale gelebilir.

Kitle iletişim araçları sayesinde hızla küreselleşen dünya ölçeğinde ekonomik, askeri, siyasi atılımlarıyla önemli bir küresel aktör haline gelen Türkiye; ulusal ve uluslararası düzeyde 2023-2071 ve sonrasına ait hedefleriyle bölgesel ve küresel lider olma yolunda emin adımlarla ilerlemektedir. Türkiye'nin ulusal ve uluslararası vizyonu başka ülkeler nezdindeki algısını çeşitli yönlerde etkilemekte, Türkiye'nin bu 'yeniden diriliş hareketi' ön yargılar ve stereotipler nedeniyle yanlış anlaşılmakta ya da yanlış anlatılmaktadır. Türkiye'nin uluslararası ölçekteki algısı; dil, kültür, sanat, tarih vb. enstrümanların Türkiye algısına etkilerinin araştırılması ve uluslararası ölçekte gerçekleştirilecek politikaların bu veriler ekseninde oluşturulması gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikle; Osmanlı devleti çatısı altında bulunmuş milletlerle olan; dilsel, kültürel, sanatsal, tarihi ortak kültürel değerlerimize dönük çok yönlü çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Alan yazına bakıldığında yurtdışında Türkiye, Türkçe algısı ve Türkçe öğrenme sebeplerine yönelik: Karatay ve Kartallıoğlu (2012), Kırgız öğrencilerin Türkiye Türkçesi öğrenmeye ilişkin tutumları; Tunçel (2016), Yunan üniversite öğrencilerinin yabancı dil olarak Türkçeye yönelik algıları ve Türkçe öğrenme sebepleri; Sengül, (2017) yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Afganistanlı Özbek Türklerinin Türkiye Türkçesine yönelik görüşleri; Uçak (2017), Irak'ta yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin Türkiye, Türkler ve Türkçe algısı; Karatay, Güngör & Çangal'ın (2018) Bosna Hersekli öğrencilerin Türkçe öğrenme amacı, tutumu ve öğrenme becerileri vb. çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu çalışmaların yeterli olmadığı, dilsel-kültürel ortaklıklara sahip olduğumuz farklı coğrafyalarda ve farklı kaynak dil/kültürler üzerinde yaygınlaştırılması gerekmektedir. Özellikle Balkan coğrafyasında Türkiye algısı ve bu algının yabancı dil olarak Türkçe öğrenmeye etkilerinin incelenmesi; iki ülke arasındaki tarihi bağ ve ortak kültürel mirasımız bağlamında önem arz etmektedir.

Kültürel Diplomaside Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü Modeli

Kültürel diplomaside etkinliğini artırmak isteyen devletler uzun savaşlardan sonra farklı bir iletişim aracı geliştirme eğilimine girmişler, evrensel değerler üzerinden yeni/yenilikçi bir iletişim araçları kullanma ihtiyacı hissetmişlerdir. Küreselleşen dünyada dil ve kültürler arasındaki ortaklıklar ve farklılıklar 'kültürel diploması' adıyla yeni bir küresel iletişim tercihinin zorunlu kılmasıdır. Amerikalı siyaset bilimci ve yazar Milton C. Cummings (2003, s.1) kültürel diplomasıyı; "fikirler, bilgi, değerler, sistemler, gelenekler, inançlar ve diğer kültür yaklaşımlarının karşılıklı anlayış eğilimi ile birlikte karşılıklı değiş tokuşu" şeklinde tanımlamaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin 2000'li yıllardan sonra ulusal ve uluslararası politikalarını yeniden gözden geçirme çabası özellikle uluslararası iletişimde yeni/yenilikçi iletişim araçlarını beraberinde getirecektir. Bu bağlamda; Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 2007 yılında çıkarılan 5653 sayılı kanun ile; Türkiye'yi, kültürel mirasını, Türk dilini, kültürünü ve sanatını tanıtmak, Türkiye'nin diğer ülkeler ile dostluğunu geliştirmek, kültürel alışverişini artırmak, bununla ilgili yurt içi ve yurt dışındaki bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak, Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek gibi amaçlarla 'Yunus Emre Vakfı' kurulmuştur. 2009 yılında fiili olarak faaliyetlerine başlayan Yunus Emre Vakfı bünyesinde kültürel diplomasinin yenilikçi yüzü olan 'Yunus Emre Enstitüsü' tesis edilmiştir.

Yunus Emre Enstitüsü ilk modelini Bosna-Hersek'in başkenti olan Saraybosna'da açmıştır. 17 Ekim 2009 tarihinde açılan Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü Saraybosna'nın merkezi konumunda iki ayrı binada faaliyetlerini sürdürmektedir. Başta yabancı dil olarak Türkçe öğretimi olmak üzere; kültürel-sanatsal faaliyetler, iki ülke arasındaki ortak kültürel değerler üzerine çeşitli etkinlikler gerçekleştiren Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü (üçer aylık dönemlerde) başta Türkçe kursları olmak üzere; çeşitli kurs ve seminerler düzenlemekte 7'den 77'ye birçok Bosna-Hersek vatandaşına hizmet vermektedir. Fojnica Yunus Emre Enstitüsü ve Mostar Yunus Emre Enstitüsü'nün faaliyetlerine başlamasıyla Bosna-Hersek'in birçok

bölgesine hitap etme özelliği kazanan Enstitü; her cinsiyet, yaş, eğitim ve meslek grubunda insanın Türkçe öğrenme ihtiyacını karşılamak için düzenlediği kurslarla; ortak tarihi, kültürel ve sanatsal mirasımızı yaşatmaya yönelik faaliyetlerle; Bosna-Hersek ve Türkiye arasında iletişim, dil ve kültür köprüsü olma vazifesini ifa etme çabasıdır.

İki ülke arasındaki ortak kültürel değerlerin yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması adına birçok etkinlik ve projeyi hayata geçiren Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü her yıl; bahar şenlikleri, Ahitname Töreni, Ayvaz Dede ve Musalla etkinlikleri, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı vd. birçok etkinliğe imza atmaktadır. Resim sergileri, müzikaller, fuarlar, sempozyumlar, çalıştaylar, paneller, yaz okulları ve çeşitli projelerle iki ülke arasındaki ortak kültürel değerleri geleceğe taşıma misyonu ile hareket eden Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü sayesinde bugün ilköğretim ve ortaöğretimde çeşitli kantonlarda Türkçe 2. ve 3. seçmeli yabancı dil olarak okutulmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı tarafından da yeni adımlar atılmış, Boşnakça'nın önümüzdeki eğitim-öğretim dönemlerinde (2017-2018'den sonra) seçmeli yabancı diller sınıfında okutulmaya başlanması kararı alınmıştır.

Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü; Türkoloji, Kaybolmaya Yüz Tutmuş Tarihi El Sanatları, 100 Kütüphane, Ustadan Çırağa, El Yazması Eserlerin Dijital Ortama Aktarılması vb. projeleri hayata geçirmiş, iki ülke arasında çeşitli değişim programları düzenleyerek ortak kültürel mirasımızın yeni nesillere aktarılmasında ve kalıcı hale gelmesinde önemli bir misyon üstlenmiştir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada, Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'nde yabancı dil olarak Türkçe öğrenen kursiyerlerin Türkiye algısı ve Türkçe öğrenme sebeplerini belirleyebilmek amacıyla; nitel araştırma tekniklerinden yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme nitel araştırmada en sık kullanılan veri toplama aracı olarak karşımıza çıkmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2006). Yarı yapılandırılmış görüşmeler ne tam yapılandırılmış görüşmeler kadar katı ne de yapılandırılmamış görüşmeler kadar esnektir, iki uç arasında yer almaktadır (Altunay, Oral & Yalçınkaya, 2014).

Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'nde yabancı dil olarak Türkçe öğrenen rastgele (random) seçilmiş yüz (100) kursiyer üzerinden elde edilmiştir. Elde edilen veriler SPSS programı yardımıyla istatistiksel bulgulara dönüştürülerek analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında yapılandırılmış görüşme formunun güvenilirliğinin ve kapsam geçerliliğinin sağlanması için; pilot uygulamalar yapılmış, uzman görüşlerine başvurulmuş, güvenilirliği/kapsam geçerliliğini olumsuz yönde etkileyecek maddeler çıkarılmıştır. Yine görüşme formu; öğrencilerin sorulan soruları anlama problemi yaşamamaları için iki dilde (kaynak dil Boşnakça/Sırpça ve hedef dilde Türkçe) hazırlanmıştır.

Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırma 2010-2011 eğitim-öğretim döneminde gerçekleştirilmiş olup, araştırma grubunu Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'nde yabancı dil olarak Türkçe öğrenen; temel seviye (A1-A2), orta seviye (B1-B2), yüksek seviye (C1-C2) olmak üzere 76 kadın ve 24 erkek oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan kursiyerlerin 15 ile 70 aralığında farklı yaş guruplarında olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Araştırma grubu ve yaş dağılımı

Yaş Grubu	Kişi sayısı	Yüzde
15-19 yaşında	13	13.0
20-24 yaşında	24	24.0
25-29 yaşında	26	26.0
30-34 yaşında	9	9.0
35-39 yaşında	12	12.0
40-44 yaşında	7	7.0
45-49 yaşında	2	2.0
50-54 yaşında	3	3.0
55-59 yaşında	2	2.0
60 yaş üstü	2	2.0
Toplam	100	100.0

Tablo 1.'deki verilere göre kursiyerlerin; % 26 ile en çok 25-29 yaş aralığına ait olduğunu, onları % 24 ile 20-24 yaş aralığı, % 13 oranla 15-19 yaş aralığının takip ettiği görülmektedir. Araştırmaya katılan kursiyerlerin ortalama yaşınının 29.4, standart sapmasının ise 10.765 olduğu bilinmektedir.

Veri Toplama Yöntemi ve Analizi

Araştırmanın verileri 2010-2011 eğitim-öğretim döneminde Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'nde yabancı dil olarak Türkçe öğrenen çeşitli meslek ve yaş gruplarında 76 kadın 24 erkek olmak üzere toplam 100 kursiyerden elde edilmiştir. Araştırma kapsamında, Yunus Emre Enstitüsü'nün kuruluşuyla beraber bu modelin ilk uygulandığı ülke olan Bosna-Hersek'in başkenti Saraybosnada anadili Boşnakça/Sırpça olan; her yaş, meslek, cinsiyet ve eğitim düzeyindeki kursiyerlerin Türkiye algısı ve Türkçe öğrenme sebeplerini belirlemeye yönelik çeşitli sorular sorulmuş, bu sorulara verilen cevaplar SPSS programı yardımıyla istatistiksel bulgulara dönüştürülerek analiz edilmiştir.

Araştırma kapsamında hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formunun güvenilirliğinin ve kapsam geçerliliğinin sağlanması için pilot uygulamalar yapılmış, uzman görüşlerine

başvurulmuş, güvenilirliği/kapsam geçerliliğini olumsuz yönde etkileyecek bazı maddeler çıkarılmıştır.

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde çalışmanın amacı doğrultusunda; Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'nde yabancı dil olarak Türkçe öğrenen kursiyerlerin Türkiye algısı ve Türkçe öğrenme sebeplerini belirlemeye yönelik elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 2. Araştırmaya katılanların eğitim seviyesi

Eğitim Durumu	Kişi Sayısı	Yüzde	Geçerli Yüzde
Lise	36	36.0	40.4
Lisans	46	46.0	51.7
Yüksek Lisans	7	7.0	7.9
Toplam	89	89.0	100.0
Eksik	11	11.0	

Tablo 2. deki verilerden hareketle; kursiyerlerin % 40.4'ünün lise mezunu oldukları, % 51.7'sinin bir lisans programından mezun olduğu ve % 7.9'unun yüksek lisansı tamamlamış olduklarını görülmektedir. Araştırmaya katılan kursiyerlerin % 40.4'ünün lise, 51.7'nin lisans, % 7.9'unun yüksek lisans düzeyinde olması Avrupa Birliği Eğitim Endekslerine göre anlamlı bulunmuştur.

Tablo 3. Araştırmaya katılanların mesleki dağılımları

Meslek	Kişi Sayısı	Yüzde	Geçerli Yüzde
Analist	1	1.0	1.5
Mimar	1	1.0	1.5
İş Adamı	1	1.0	1.5
Kimya Mühendisi	1	1.0	1.5
Bilgisayar Mühendisi	1	1.0	1.5
Diş Hekimi	2	2.0	3.1
Hekim	1	1.0	1.5
İktisatçı	5	5.0	7.7
Moda Tasarımcısı	1	1.0	1.5
Kuyumcu	1	1.0	1.5
Gazeteci	1	1.0	1.5
Avukat	1	1.0	1.5
İşletmeci	2	2.0	3.1
Emekli	1	1.0	1.5

Eczacı	1	1.0	1.5
Akademisyen	8	8.0	12.3
Araştırmacı	1	1.0	1.5
Satış Müdürü	2	2.0	3.1
Satıcı	2	2.0	3.1
Uzman	2	2.0	3.1
Öğrenci	27	27.0	41.5
Öğretmen	2	2.0	3.1
Cevap verenlerin toplamı	65	65.0	100.0
Eksik	35	35.0	
Toplam	100	100.0	

Tablo 3. teki verilerden hareketle; araştırmaya katılan kursiyerlerin % 41.5'inin öğrenci olduğu, bunları sırasıyla % 12.3 ve % 7.7 ile akademisyen ve iktisatçıların takip ettiği görülmektedir. Diğer mesleklerin ise; % 1.5 ile (gazeteci, mühendis, hekim, araştırmacı vb.) % 3.1' arasında (uzman, satıcı, müdür, diş hekimi vs.) değişen oranlarla araştırmaya katıldıkları bilinmektedir. Araştırma katılanların % 41.5 oranında öğrenci olması kariyer hedefleriyle Saraybosna Yunus Emre Enstitüsü'nü tercih etme eğilimlerini ve yine aynı beklentilerle Türkiye'ye ve Türk Dili'ne olumlu yönde ilgi duydukları yönündeki kanaatleri artırmaktadır.

Tablo 4. Kursiyerlerin Türkiye algısı ve Türkçe öğrenme sebepleri

Saraybosna Yunus Emre Enstitü Modeliyle Türkiye Algınız ve Türkçe öğrenme sebebiniz nedir?	Tamamen katılıyorum		Katılıyorum		Tarafsız		Katılmıyorum		Kesinlikle katılmıyorum		Toplam	
	No	%	No	%	No	%	No	%	No	%	No	%
Türkiye'nin tarihini ve kültürünü takdir ediyorum.	41	41.0	42	42.0	15	15.0	2	2.0	0	0.0	100	100.0
Bosna Hersek'teki Türk dizilerini anlamak istiyorum.	12	12.0	15	15.0	26	26.0	24	24.0	23	23.0	100	100.0
Türkiye'de yaşayan akrabalarım ile iletişim kurmak istiyorum.	20	20.0	19	19.0	22	22.0	16	16.0	23	23.0	100	100.0
Bosna Hersek'teki Türklerle daha iyi ilişkiler kurmak istiyorum.	40	40.0	48	48.0	6	6.0	3	3.0	3	3.0	100	100.0
Daha iyi bir iş bulmak istiyorum.	29	29.0	31	31.0	22	22.0	7	7.0	11	11.0	100	100.0

Türkiye’de tatil yapmak istiyorum.	33	33.0	26	26.0	21	21.0	8	8.0	12	12.0	100	100.0
Gelecekte Türkiye’de okumak istiyorum.	27	27.0	22	22.0	31	31.0	8	8.0	12	12.0	100	100.0
Türkiye ile ticaret yapmak istiyorum.	16	16.0	12	12.0	26	26.0	18	18.0	28	28.0	100	100.0
Bir Türk ile evlenmek istiyorum.	13	13.0	8	8.0	33	33.0	10	10.0	36	36.0	100	100.0
Türkiye’yi ve Türk kültürünü daha iyi tanımak istiyorum.	62	62.0	34	34.0	3	3.0	0	0.0	1	1.0	100	100.0
Türkiye algısının ülkemde olumlu yönde olmasını önemsiyorum.	19	19.0	43	43.0	28	28.0	6	6.0	4	4.0	100	100.0
Türk müziğine ilgi duyuyorum.	25	25	32	32.0	30	30.0	7	7.0	6	6.0	100	100.0

Tablo 4.’te kursiyerler %62’lik oranla ‘Türkiye’yi ve Türk kültürünü daha iyi tanımak için’ yabancı dil olarak Türkçe öğrenme isteği duymaktadır. %62’lik oran bize dil öğretiminin öncelikle kültür öğretimi olduğu gerçeğini hatırlatmaktadır. Yabancı bir ülkeyi tanımanın en kolay yolu; o ülkenin dilini ve dolayısıyla kültürünü öğrenme ihtiyacını beraberinde getirmektedir. Türkiye’yi ve Türk kültürünü tanıma isteği (%62) maddesine katılım oranının yüksek olması, ‘Kültürel Diplomaside Yunus Emre Modeli’nin Saraybosna’da Türkiye’yi tanıma ve Türkçe öğrenme isteğine olumlu katkı sağladığı söylenebilir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırmaya katılan kursiyerler %41’lik oranla; ‘Türkiye’nin tarihini ve kültürünü takdir ediyorum’ maddesine ‘kesinlikle katılıyorum’ şeklinde dönütte bulunmuştur. Buradan hareketle, Saraybosna’da Türkiye’ye, Türk tarihine yönelik olumlu bir algının olduğu söylenebilir. Bu bulgu, Tok ve Yılğın’ın (2013) yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçe öğrenme nedenlerine ilişkin bir durum çalışması başlıklı araştırma verileriyle desteklenmektedir. Zira, Bosna-Hersek ve Osmanlı devleti yaklaşık beş yüz (500) yıl beraber yaşamış, ortak tarihi ve kültürel değerlere sahiptir. Hatta Saraybosna (Sarajevo) 1582 yılında Osmanlı devleti tarafından kurulmuş şehirlerden birisidir. Bu tarihi ve kültürel gerçekliği araştırmanın verileri de destekler niteliktedir. Tarihi ve kültürel yaşanmışlığın diğer bir göstergesi Boşnakça/Sırpça/Hırvatça dilleriyle Türkçe arasındaki ödünçleme ilişkisidir. Bu ödünçleme ilişkisi Abdullah Škaljić tarafından hazırlanan (1966, s. 23). “Turcizmi u Srpsko Hrvatskom Jeziku / Sırpça ve Hırvatça’da Bulunan Türkçe Ödünçlemeler Sözlüğü” isimli çalışmayla tespit edilmiş ve bu dillere Türk Dili vasıtasıyla geçmiş yaklaşık 9000 civarında ödünçleme ilişkisine rastlanmıştır. Başka bir deyişle, araştırmaya katılan kursiyerlerin Türk Dili’ne, tarihine, kültürüne ilgisinin temel nedenleri arasında dilsel ve kültürel ortaklıklar olduğu söylenebilir.

Araştırmada 'Bosna-Hersek'teki Türklerle daha iyi ilişkiler kurmak için' maddesinin %40 oranla 'kesinlikle katılıyorum' tercihi aldığı görülmektedir. Bu eğilim Türklerin Bosna-Hersek ile olan kadim tarihi ve kültürel bağlarından kaynaklı yoğun ilgisine bağlanabilir. Bu veri Karatay, Güngör & Çangal'ın (2018) Bosna Hersekli öğrencilerin Türkçe öğrenme amacı, tutumu ve öğrenme becerileri başlıklı çalışmasından elde edilen verileriyle örtüşmektedir. Bosna-Hersek son yıllarda Türk insanın turizm seçenekleri arasında en üst sıralarda yer almaktadır. Bu yargıyı BosnaHersek. info web sitesinden alınan şu veriler doğrular niteliktedir: "Geldikleri yere göre yabancı turistlerin oranı; %16,5 ile Türkiye, %12 ile Hırvatistan, %7 ile Güney Kore, % 5,3 ile Slovenya ve %4,7 ile Amerika Birleşik Devletleri'nden oluştu." Bu bağlamda; Türkler Bosna-Hersek'e gelen turistler arasında (%16,5 oranı ile) ilk sırayı almasıyla beraber; turizm faktörünün Bosna-Hersek'te Türkçe öğrenme isteğini olumlu yönde etkilediği söylenebilir.

Araştırma kapsamında kursiyerler %33'lük oranla; 'Türkiyede tatil yapmak için' maddesine 'kesinlikle katılıyorum' şeklinde dönütte bulunmuşlardır. Araştırmaya katılanların 'Türkiye'de tatil yapma isteği'nin %33 oranında olması Türkiye'nin turizmde tercih edilebilirliğinin göstergesidir. Nitekim, bu yargıyı Türkiye İstatistik Enstitüsü'nün (TÜİK) 2013 yılı Ağustos ayı verileri desteklemektedir. Bahse konu TÜİK verilerine göre; 2011-2013 yılları arasında Bosna-Hersek'ten Türkiye'ye gelen turist 12.000'in üzerindedir. Hatta Bosna Hersek'ten gelen turist sayısı 2012 yılı Ağustos ayı rakamları ile 2013 yılı Ağustos ayı rakamları karşılaştırıldığında %46 oranında artmıştır.

Araştırma sonucu elde edilen bulgulardan hareketle aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

- Bosna-Hersek ve Balkanlardaki Türkiye algısını daha üst seviyelere taşıyacak kapsayıcı projeler ve ekonomik yatırımlar yapılabilir.
- Bosna-Hersekte bulunan Yunus Emre Enstitüleri vasıtasıyla; somut ve somut olmayan ortak kültürel mirasımıza dair kısa, orta ve uzun vadeli proje ve programlar tasarlanabilir.
- Bosna-Hersek ile çeşitli uzmanlık alanlarında yapılacak değişim programları ile iki ülke arasındaki tarihi ve kültürel bağlar daha fazla pekiştirilebilir.
- Bosna-Hersekte Türkiye'nin tanıtımına dair; fuarlar, tanıtım toplantıları, turlar ve yılın tamamına yayılacak çeşitli etkinlikler düzenlenebilir.
- Bosna-Hersekte Türkçe öğrenme talebini artıracak; staj, burs, istihdam, eğitim, turizm vb. alanlarda iki ülke arasında karşılıklı cazip fırsatlar oluşturulabilir.

Kaynakça

- Altunay, E., Oral, G. & Yalçınkaya, M. (2014). Eğitim kurumlarında mobbing uygulamalarına ilişkin nitel araştırma. *Sakarya University Journal of Education*, 4(1), 62-80.
- Cummings, M. C. (2003). Cultural diplomacy and the united states government: *a Survey, Center for Arts and Culture*.
- Karatay, H., Güngör, H. & Çangal, Ö. (2018). Bosna Hersekli öğrencilerin Türkçe öğrenme amacı, tutumu ve öğrenme becerileri. *Kesit Akademi Dergisi*. ISSN: 2149- 9225, Yıl: 4, Sayı: 16, s. 18-31.
- Karatay, H. & Kartallıoğlu, N. (2012). Kırgız öğrencilerin Türkiye Türkçesi öğrenmeye ilişkin tutumları. Gazi Üniversitesi, *Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 2012 (4).
- Quasthoff, U. (1973) Soziales vorurteil und kommunikation–einesprachwissenschaftliche analyse des stereotyps. *Athenaeum–Fischer*, Farnkfurt am Main.
- Škaljić, A. (1966). *Turcizmi u Srpsko Hrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Sengül, K. (2017). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Afganistanlı Özbek Türklerinin Türkiye Türkçesine yönelik görüşleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 27(2), 91-100.
- Tok, M. & Yığın, M. (2013). Yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçe öğrenme nedenlerine ilişkin bir durum çalışması. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 2(8), 132-147.
- Tunçel, H. (2016). Yunan üniversite öğrencilerinin yabancı dil olarak Türkçeye yönelik algıları ve Türkçe öğrenme sebepleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 107-128.
- Uçak, S. (2017). Irak'ta yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin Türkiye, Türkler ve Türkçe algısı. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(14), 491-512.
- Watt, D. (2010). The need for sensitive politics in the quest for a world without walls. *Public Diplomacy Magazine*, Winter, P: 7.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2006). *Nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

İnternet Siteleri

- <https://bosnahersek.info/haberler/bosna-herseke-gelen-turist-sayisi-artiyor/> (Erişim Tarihi: 15.05.2019).
- http://www.TÜİK.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=51 "Giriş ve Çıkış Yapan Yabancı ve Vatandaşlar." (Erişim Tarihi: 03.04.2018).

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 05.11.2020 Kabul/Accepted: 06.01.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 217-232

DİJİTAL ÇAĞDA X, Y, Z KUŞAKLARININ MEDYA OKURYAZARLIK DÜZEYLERİNİN FARKLI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ: BALIKESİR ÖRNEĞİ

Nagehan ÖZERⁱ, Sudem ÇELİKⁱⁱ, N. Sibel ÖZATLIⁱⁱⁱ

Öz

Dijital çağ olarak nitelendirilen günümüzde, çok farklı çeşitlilik gösteren mesajlara ulaşma, bunları çözümü, değerlendirme ve iletme yeteneği olarak tanımlanan medya okuryazarlığının 21. yüzyıl bireyinden beklenen becerilerden birisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu araştırmanın amacı, Balıkesir’de yaşayan X, Y ve Z kuşağı bireylerin “Medya Okuryazarlık” düzeylerinin belirlenmesidir. Ayrıca katılımcıların medya okuryazarlık düzeylerini cinsiyet, kuşak, öğretim düzeyi, meslek, okudukları okul türü, yaşadıkları ilçe gibi değişkenlerin ne düzeyde açıkladığını da incelemektir. Araştırma genel tarama modeli kullanılarak yürütülmüştür. Örneklem grubunu, araştırmamıza katılmayı kabul eden 314 ortaöğretim öğrencisi ve 168 yetişkin birey oluşturmaktadır. Araştırmada “Medya Okuryazarlık Düzey Belirleme Ölçeği (MODBÖ)” kullanılmıştır. Verilerin analizinde frekans, yüzde, ortalama, standart sapma, t-testi ve ANOVA testi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, X ve Y kuşaklarında öğrenim durumu ve yaşadıkları ilçe değişkenlerine göre anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. Z kuşağı ile ilgili analizlerde cinsiyet ve okul türü değişkenleri açısından anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. X, Y, Z kuşaklarında cinsiyet değişkeni açısından fark görülmemekle birlikte kuşaklar arası ve yaşadığı ilçe değişkeninde anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Sonuçlarımızın toplumun gelişimine katkı sağlayacak bireylerin beklenen sosyal becerileri kazanmasına yönelik çalışmaların planlanmasına ışık tutacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Medya Okuryazarlığı, Medya, X Kuşağı, Y Kuşağı, Z Kuşağı.

The Investigation of Media Literacy Levels of Digital Age X, Y, Z Generations By Different Variables: Example Of Balıkesir

Abstract

In today’s world which is defined as the digital age, it is possible to say that media literacy, which is defined as the ability to access, analyze, evaluate and transmit messages of many types, is one of the skills expected from the 21st century individual. The aim of this research is to determine the “Media Literacy” levels of X, Y and Z generations living in Balıkesir. It is also to examine the level of variables that explain the media literacy levels of the participants such as gender, generation, education level, profession, the type of school they study, the district they live in. The research was carried out using the general screening model. The sample group consists of, including 314 secondary school students and 168 adult individuals, which agreed to participate in our research. In the research, “Media Literacy Leveling Scale (MLLS)” was used to measure media literacy levels. Frequency, percentage, mean, standard deviation, t-test and ANOVA were used in the analysis of the data. As a result of the study, it was determined that there is a significant difference in the X and Y generations according to the educational situation and the district variables they live in. In the Z-generation analysis, a significant

ⁱŞehit Turgut Solak Fen Lisesi, ozr_nghn@hotmail.com, ORCID ID:0000-0002-2027-6309

ⁱⁱ Şehit Turgut Solak Fen Lisesi, sudemcelik10@gmail.com, ORCID ID:0000-0001-5584-0064

ⁱⁱⁱDoktor, Şehit Turgut Solak Fen Lisesi, nozatli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9652-1780

difference was found in terms of gender and school type variables. Although there is no difference in terms of the gender variable in the X, Y, Z generations, there is a significant difference in the intergenerational and district districts. It is thought that our research results will shed light on the planning of the studies aiming to gain the expected social skills of the individuals who will contribute to the development of the society.

Keywords: *Media Literacy, Media, Generation X, Generation Y, Generation Z.*

Giriş

“Çocuklarımızı ve gençlerimizi; güçlü resimlerin, sözcüklerin ve seslerin etkili olduğu bir dünyada yaşayabilmeleri için hazırlamak zorundayız.” Unesco, 1982.

Günümüzde teknolojinin hızla gelişmesi kitle iletişim araçlarının kullanımı ve işlevlerini de hızla değiştirip çeşitlendirmiştir. Bu değişime uyum sağlamak, yararlı taraflarını kullanıp zararlı etkilerinin bilincinde olmak giderek önem kazanmaya başlamıştır. Bireylerin bilgi kirliliğinin de olduğu dijital ortamlardan, doğru ve güvenilir bilgilere ulaşmak, değerlendirmek için yeni yetenekler geliştirmeleri kaçınılmazdır.

Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre medya; iletişim ortamı, iletişim araçları anlamına gelmektedir (TDK, 2019). Yaygın kullanımıyla medyayı kitle iletişim araçları (radyo, televizyon, gazete, dergi ve internet) olarak tanımlamak mümkündür. 21. yüzyıl “iletişim çağı” olarak adlandırılmaktadır. Bunun nedeni birçok kitle iletişim aracının bu yüzyılda kullanımının yaygınlaşması olarak gözükmektedir. 80’li yıllarla birlikte kitle iletişim araçları hızlı bir şekilde yayılmışlardır.

İnsan yaşamı üzerinde oldukça büyük rolleri olan medya; insanların bilgi edinme, haber izleme, eğlenme, hoş vakit geçirme, alışveriş yapma, boş zamanlarını değerlendirme vb. birçok ihtiyacı karşılayan kapsamlı bir ağıdır. Bu ağ, geçmişten günümüze daha da büyümekte ve karmaşık bir yapıya bürünmektedir. Teknolojinin hızla gelişmesi, medyayı birçok yönde etkileyerek özellikle medyanın gücünü daha da arttırmaktadır. Medya, insanların ihtiyaçlarını karşılarken diğer taraftan bu ihtiyaçlar üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmaya başlamıştır. Böylece medyanın bu güçlü ve baskın etkisi ile medya tarafından sunulan yazılı, görsel ve işitsel iletilere karşı pasif ve sadece alıcı konumunda yeni bireyler oluşmuştur. Bu nedenle bireylerin medya ürünleri karşısındaki bu pasiflikten çıkıp aktif konuma yerleşmeleri için medya okuryazarlığı bakımından bilinçlendirilmeleri ve etkin konuma geçmeleri gerekmektedir (Barut, 2018).

Medya okuryazarlığı okul müfredatlarına, 1980’lerde Amerika Birleşik Devletleri’nin bazı eyaletlerinde özellikle çocuk ve gençleri medyanın etkilerinden koruyup daha bilinçli bireyler olmalarına yardımcı olmak için girmiştir (Can, 1996). Avrupa Bilgi Topluluğu (Europe’s Information Society, 2007) medya okuryazarlığını “Tüm medyada kolayca iletişim sağlayabilmeye birlikte günlük yaşantıdaki görüntü, söz ve seslere erişme, onları çözümleme ve değerlendirme yeteneği.” olarak tanımlamaktadır (Kurt ve Kürüm, 2010).

Yapılan birçok araştırmaya göre, medyanın etkisi çocuk yaşlarda başlayıp ileriki dönemlerde olumlu veya olumsuz bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle medya okuryazarlığı yetisinin küçük yaşlardan itibaren kazandırılması önem teşkil etmektedir. Küçük yaşta medya okuryazarı yetisi kazanılmasında katkı sağlayabilecek iki önemli kanal olarak ebeveynler ve okullar karşımıza çıkmaktadır (RTÜK, 2016). Bu nedenle medya okuryazarlığında eğitimin de önemli bir yeri vardır. Çünkü medya okuryazarlığı tüm bireylerin eleştirel düşüncelerini sağlayarak onlara yeni öğrenme yolları sunar. Medya, okul-gerçek hayat-eğitmciler ile diğer insanlar arasında gerçek ilişkilerin kurulmasını sağlamaktadır. Günümüzde öğrenciler medyanın etkin olduğu ortamlarda büyümektedirler. Medyanın öğrenciler üzerindeki yararlı etkisini artırmak, zararlı etkisini azaltmak için eğitimci ve ailelerin yönlendirmeleri, onlara örnek olmaları gerekmektedir (Karaman, 2016).

Dünyanın gelişmiş ülkelerinde medya eğitimi ya da medya okuryazarlığı çeşitli seviyelerde okullarda ders olarak okutulmaktadır. Bu dersler İngiltere, Fransa, ABD vb. gibi ülkelerde doğrudan öğretim programlarında yer almakta; Kanada'da ise öğretim programındaki ilgili dersler içinde (sanat, dil bilgisi, edebiyat, vatandaşlık, vb.) okutulmaktadır (Som ve Kurt, 2012).

Türkiye'de ise medya okuryazarlığının diğer ülkelere göre gecikmeli olarak gündeme geldiği görülmektedir. RTÜK ve Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) arasında 22 Ağustos 2006 tarihinde imzalanan işbirliği protokolüne göre, 2007-2008 öğretim yılından itibaren Türkiye'nin 81 il genelinde ilköğretim okullarında 6, 7 ya da 8. sınıfların birinde okutulmak üzere seçmeli ders olarak programa girmiştir (RTÜK, 2007). İlköğretimde ders olarak okutulmaya başlanmasıyla medya okuryazarlığı ile ilgili çalışmalar hız kazanmış, çeşitli tartışmalara ve değerlendirmelere de öncülük etmiştir.

Alanyazındaki çalışmalar temel alındığında Türkiye'de medya okuryazarlığı çalışmalarının daha çok ilköğretim düzeyinde yoğunlaştığı diğer düzeylerde yeterli çalışmanın yapılmadığı söylenebilir. Medya okuryazarlığı, küçük yaşlardan başlayıp yaşam boyu devam eden bir süreç olduğu için geleceğin şekillenmesinde büyük role sahip olan her yaş grubundaki bireyler açısından farkındalığın oluşmasında önem taşımaktadır.

Alanyazın çalışmalarında konunun bu açıdan araştırılmamış olması nedeniyle araştırmanın, sosyolojik açıdan farklı kuşaklardaki bireylerin medya okuryazarlık düzeyini belirlenmesi ile bundan sonraki çalışmalara ışık tutacağı, önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Problemi

Araştırmanın problem cümlesi şöyledir: Balıkesir ilinde yaşayan X, Y ve Z kuşaklarındaki bireylerin medya okuryazarlık düzeyini belirleyen, 1. boyut: Farkında olma, bilgi sahibi olma; 2. boyut: Analiz edebilme, tepki oluşturabilme; 3. boyut: Yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme alt boyutları incelendiğinde belirlenen bağımsız değişkenlere göre farklılaşma ve farklılaşmama durumu nasıldır?

Araştırma problemi doğrultusunda şu alt problemlere cevap bulunması amaçlanmıştır:

1. X, Y kuşaklarındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin alt boyutları (farkında olma, bilgi sahibi olma; analiz edebilme, tepki oluşturabilme ve yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme) ile *cinsiyet, öğrenim durumu, meslek ve yaşadığı ilçe* değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?
2. Z kuşağı bireylerinin medya okuryazarlık ölçeğinin alt boyutları (farkında olma, bilgi sahibi olma; analiz edebilme, tepki oluşturabilme ve yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme) ile *cinsiyet, okul türü ve yaşadığı ilçe* değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?
3. X, Y ve Z kuşaklarındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin alt boyut (farkında olma, bilgi sahibi olma; analiz edebilme, tepki oluşturabilme ve yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme) puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?

Tanımlar

Medya: Yazılı, sesli ya da görsel tüm kitle iletişim araçları, basın yayın ve iletişim ortamı (Akarsu, 1998).

Okuryazarlık: Okuma, yazma ve rakamsal bilgileri kullanabilme becerisi. Çevremizdekileri anlamlandırabilme ve kendi anlamlarımızı oluşturmak açısından farklı sembolik sistemleri kullanabilme, bu sistemleri birleştirebilme ve bunlardan yeni anlamlar ortaya koyabilme bilgi ve becerilerine sahip olmak (Altun, 2005).

Medya Okuryazarlığı: Medya okuryazarlığı, kısaca kitle iletişim araçları yoluyla elde edinilen mesajları çözümleme, değerlendirme ve iletme yeteneği olarak tanımlanabilir (Tübitak, 2019).

Kuşak: Aşağı yukarı benzer yıllarda doğmuş olup aynı çağın koşullarını sahip olan, dolayısıyla birbirine benzer sıkıntıları, yazgıları yaşamış, benzer ödevlerle yükümlü olmuş kişiler topluluğu olarak tanımlamaktadır (Akarsu, 1998).

X Kuşağı: 1965 ile 1979 yılları arasına doğan bireylerden oluşmaktadır (Şalap, 2016).

Y Kuşağı: 1980 ve 1995 yılları arasında doğan bireyleri kapsamaktadır (Şalap, 2016).

Z Kuşağı: Bazı kaynaklar içerisinde 1996 ve 1997 senelerini kapsasa dahi güncel kaynaklara göre 2000 senesinden sonra dünyaya gelen kişilerin oluşturmuş olduğu nesle Z kuşağı denmektedir (Erdoğan,2019).

Yöntem

Araştırma Modeli

Araştırma betimsel nitelikte olduğu için tarama modeli kullanılmıştır. Tarama (survey) araştırması bir grubun belirli özelliklerini belirlemek için verilerin toplanmasını amaçlayan

çalışmalardır (Büyüköztürk ve diğerleri, 2009). Karasar'a (2009) göre tarama modelleri geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları, herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez.

Bu araştırmada, Balıkesir ilinde yaşayan X, Y ve Z kuşaklarındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin hem genelinin hem de alt boyut (farkında olma, bilgi sahibi olma; analiz edebilme, tepki oluşturabilme ve yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme) puanlarının; cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, meslek durumu, okuduğu okul türü ve yaşadığı ilçe değişkenlerine göre farklılık gösterip göstermediği ile ilgili olarak örneklem grubu hakkında bilgi toplanmış ve var olan durum ortaya konmaya çalışılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Balıkesir'de yaşayan X, Y ve Z kuşaklarındaki bireylerin tümü oluşturmaktadır. Araştırma evreninin büyüklüğü ve bu evrene ulaşmada zaman-maliyet tasarrufu sağlama nedenlerinden dolayı örneklem alınması yoluna gidilmiştir. Rastgele seçim yöntemi; Creswell (Aktaran: Baltacı, 2018), "Evrendeki her bireyin seçilme şansının birbirine eşit olduğu, araştırma için objektif sonuçların elde edilip seçilen örneklemin evrene genelleme imkânı verdiği bir yöntemdir." şeklinde tanımlamıştır. Rastgele seçilen ve araştırmamızda yer almaya gönüllü olan X, Y kuşaklarından 170 yetişkin birey, 2019-2020 eğitim-öğretim yılında öğrenim görmekte olan Z kuşağından 314 ortaöğretim öğrencisi araştırmamızın örneklem grubunu oluşturmaktadır.

Araştırma kapsamında ulaşılan 484 katılımcıyla ilgili elde edilen bilgiler Tablo 1'de gösterilmiştir:

Kuşak	Kız	Erkek	Toplam
X	61	34	95
Y	55	20	75
Z	191	123	314
Toplam	307	177	484

Veri Toplama Aracı

Anket tekniği ile 484 katılımcıdan veri toplanmıştır. Toplanan anketlerden 2 tanesi yönergeye uygun olarak doldurulmadığından analizler 482 anket üzerinde yapılmıştır. Araştırma için gerekli verilerin elde edilmesinde ilk olarak alanda daha önce yapılmış çalışmaların incelenmesi amacıyla alanyazın taraması yapılmış ve çalışma kapsamında gerekli kaynak kitaplara ulaşılmıştır.

Alanyazın taraması yapıldıktan sonra amaca uygun ölçek tespit edilip ölçeği geliştiren yazardan mail üzerinden kullanma izni alınarak uygulamalara başlanmıştır. Karataş (2008) tarafından geliştirilen "Medya Okuryazarlık Düzey Belirleme Ölçeği" 5'li Likert tipinde olup toplam 17 madde ve 2 bölümden oluşmaktadır. I. bölümde Sosyo-Demografik içerikli ifadeler,

II. bölümde ise Medya Okuryazarlığı'nı içeren ifadeler bulunmaktadır. I. bölümde katılımcıların kuşak farkı gözetilerek cinsiyet, yaş, öğrenim türü, meslek türü, okul türü, yaşadıkları ilçeye ilişkin sorular sorulmuştur. Kuşak farkı gözetilmeksizin II. bölümde medya okuryazarlığına ilişkin ifadeler yer almaktadır. Bu bölümde 5'li Likert tipi derecelendirme kullanılmıştır. Katılımcılardan bu bölümdeki her bir ifadeye "Hiçbir zaman", "Nadiren", "Ara sıra", "Sıklıkla" ve "Her zaman" seçeneklerinden kendilerini en iyi yansıtan seçeneği işaretlemeleri istenmiştir. Elde edilen veriler sayısallaştırılarak bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Ölçeğin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı .84'tür.

Yüz yüze görüşme tekniğiyle ölçek formları katılımcılara birebir uygulanarak anlaşılmayan sorular açıklanmış ve doldurulan ölçekler anında toplanmıştır. Araştırmaya katılanların, ölçeği objektif bir şekilde cevaplamalarını sağlamak için ölçek formlarında ad ve soyadı belirtilmemesi istenmiştir.

Verilerin Analizi

Veriler analiz edilirken örneklem büyüklüğü 482 olduğu için normallik sınamalarında *Kolmogorov Smirnov* testi kullanılmıştır (Büyüköztürk, 2011 s. 161). Veriler normal dağılım gösterdiği için parametrik testler kullanılmıştır. Balıkesir ilinde yaşayan X, Y ve Z kuşakları bireylerinin medya okuryazarlık düzeyi ile *cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, meslek durumu, okuduğu okul türü ve yaşadığı ilçe* değişkenlerine göre anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını ortaya koymak amacıyla da *ANOVA ve t-testleri* yapılmıştır. Yapılan analizlerde anlamlılık düzeyi .05 olarak kabul edilmiştir. Araştırmada istatistiksel analizler SPSS 24 (Statistical Package for Social Science for Personal Computers) programı kullanılarak yapılmıştır.

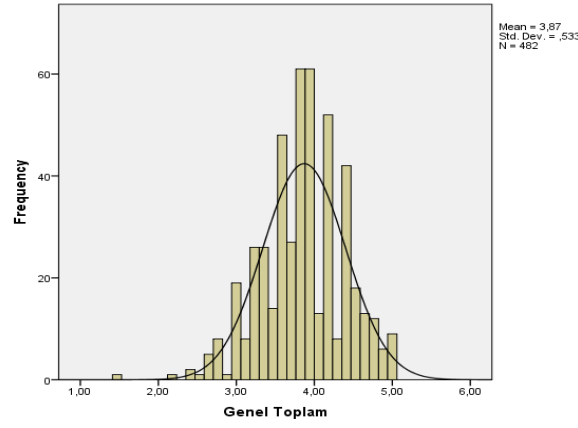
Bulgular

Araştırmada yer alan katılımcıların medya okuryazarlıklarının hangi düzeyde olduğunu belirlemek amacıyla yapılan tanımlayıcı istatistiklerden elde edilen değerler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Örneklem grubunun medya okuryazarlık puanlarına ilişkin betimsel istatistikler					
	N	En Düşük	En Yüksek	$\bar{X}$	SS
Medya Okuryazarlık Puanları	482	1.47	5	3.87	.533

Katılımcıların medya okuryazarlık puanları incelendiğinde en düşük puanın 1.47, en yüksek puanın 5 olduğu bulunurken, ortalamaları $\bar{X}=3.87$ bulunmuştur. Bu da katılımcıların medya okuryazarlıklarının ortanın biraz üzerinde olduğunu göstermektedir.

Araştırmanın diğer sorularına cevap aramadan önce veri setinin parametrik testlerin ön koşullarını sağlayıp sağlamadıkları test edilmiştir. Bu bağlamda verilerin basıklığı .497, çarpıklığı -.311 olarak hesaplanmıştır. Verilerin normal dağıldıklarına ilişkin grafikler Şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 1. Veri setinin dağılımına ilişkin grafikler

Veri toplama aracının ikinci bölümünü oluşturan “Medya Okuryazarlık Düzey Belirleme Ölçeği” maddelerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. X, Y, Z kuşaklarının medya okuryazarlık düzeylerinin ortalama puanları

Medya Okuryazarlığına Yönelik İfadeler	X	Y	Z	$\bar{X}$
1) Kitle iletişim araçlarının aktardığı örtük (geri planda kalan) mesajların farkına varırım.	3.54	3.61	3.39	3.45
2) Kitle iletişim araçlarında yer alan mesajların doğruluğuna ve yanlışlığına kendim karar verebilirim.	4.22	4.24	4.08	4.13
3) Kitle iletişim araçları tarafından üretilen tüketim kültürü, şiddet vb değerlerin farkına varırım.	4.45	4.36	4.16	4.25
4) Kitle iletişim araçlarının politik, ekonomik, kültürel, sosyal önceliklerinin olduğunu fark ederim.	4.27	4.16	4.00	4.07
5) Mesajların hangi amaçlarla (sosyal sorumluluk, tüketim, bilgi verme eğlendirme v.b.) oluşturulduğunu fark ederim.	4.35	4.28	4.26	4.28
6) Kitle iletişim araçlarındaki yayınların olumlu ve olumsuz yanlarını belirlerim.	4.39	4.26	3.97	4.10
7) Kitle iletişim araçlarının yayınlarında kanuni ve etik kurallara bağlı kalınıp kalınmadığını takip ederim	3.80	3.72	3.31	3.47
8) Kitle iletişim araçlarında yanlış habercilik yapıldığının hemen farkına varırım.	4.28	4.31	3.97	4.08
9) Kitle iletişim araçlarıyla verilen mesajlara eleştirel bir bakış açısıyla bakarım.	4.04	3.91	3.79	3.85
10) Kitle iletişim araçlarıyla verilen mesajlardaki anlamları çözümlemede yeterliliğe sahibim.	4.16	4.12	3.86	3.96
11) Kitle iletişim araçlarının bireyleri nasıl etkilediği konusunda yeterliliğe sahibim.	4.22	4.05	4.01	4.06
12) Kitle iletişim araçlarındaki yayınların olumsuzluklarından korunma konusunda önerilerde bulunurum.	3.74	3.51	3.11	3.29
13) Kitle iletişim araçlarındaki mesajlara olumlu ve olumsuz tepki veririm.	3.69	3.54	3.70	3.67
14) Verilen mesajların farklı kitle iletişim araçlarında farklı biçimlerde oluşturulduğunu bilirim.	3.99	3.84	3.85	3.88
15) Birey olarak kitle iletişim araçlarındaki üretim sürecine ne kadar etkim olabileceğini bilirim.	3.72	3.47	3.29	3.40
16) Kitle iletişim araçlarında yapılan gizli reklâmı fark ederim.	3.86	3.92	3.91	3.90
17) Sponsorların yayın üzerindeki etkisini gözlemleyebilirim.	3.99	3.96	3.91	3.94

Tablo 3 incelendiğinde ölçekte yer alan maddelerde X kuşağının ortalamaları 15 soruda (1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17), Y kuşağının 2 madde de (2, 16) yüksek çıktığı

görülmektedir. Z kuşağının ortalamalarda X ve Y kuşağına göre daha geride kalmasının nedenin yaşam tecrübelerinin az olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

X, Y Kuşaklarındaki Bireylerin Medya Okuryazarlık Ölçeğinin Alt Boyutları ile İlgili Bulgular

X, Y kuşaklarındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin alt boyutları (farkında olma, bilgi sahibi olma; analiz edebilme, tepki oluşturabilme ve yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme) ile cinsiyet, öğrenim durumu, meslek ve yaşadığı ilçe değişkenleri arasında istatistiksel açıdan farklılık durumlarının incelenmesidir.

X ve Y kuşağındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin 1.alt boyutlar olan farkında olma, bilgi sahibi olma açısından öğrenim durumuna göre farklılaşma durumunu incelemek için ANOVA testi yapılmış ve farklı çıkan bulgular Tablo 4 ve Tablo 5'te sunulmuştur:

	N	$\bar{X}$	SS
İlkokul	6	4.21	.50102
Ortaokul	7	3.82	.62659
Lise	41	4.37	.52380
Lisans	96	4.18	.47334
Lisansüstü	18	4.41	.52292
Toplam	168	4.24	.50999

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Gruplar arası	2.915	4	.729	2.932	.022	3>2
Gruplar içi	40.519	163	.249			5>2
Toplam	43.434	167				3>4

(1= İlkokul, 2=Ortaokul, 3=Lise, 4=Lisans, 5=Lisansüstü)

Tablo 4 ve Tablo 5'teki ANOVA sonuçlarına göre 1. boyut olan farkında olma, bilgi sahibi olmada lise ($\bar{X}=4.37$, $SS=.52$) ve lisansüstü ($\bar{X}=4.41$, $SS=.52$) mezunlarının ortaokullara ($\bar{X}=3.82$, $SS=.62$) göre ve lise mezunlarının ($\bar{X}=4.37$, $SS=.52$) lisans mezunlarına ($\bar{X}=4.18$, $SS=.47$) oranla medya okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca lise mezunlarının lisans mezunlarından medya okuryazarlık düzeyinin yüksek çıkması dikkat çekicidir [$F(4,163)=2.932$, $p=.022$]. Genel anlamda bu sonuçlardan öğrenim düzeyi arttıkça medya okuryazarlık düzeyinin arttığı sonucuna ulaşılabilir.

X ve Y kuşağındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin 2.alt boyutlar olan analiz edebilme, tepki oluşturabilme açısından yaşadıkları ilçelere göre farklılaşma durumunu incelemek için ANOVA testi yapılmış ve farklı çıkan bulgular Tablo 6 ve Tablo 7'de sunulmuştur:

Tablo 6. X ve Y kuşaklarının yaşadıkları ilçelere göre 2. boyut betimsel istatistikleri

	N	$\bar{X}$	SS
Karesi	81	3.70	.68369
Altteylül	65	4.02	.62827
Diğer	22	3.61	.54284
Toplam	168	3.81	.66324

Tablo 7. X ve Y kuşaklarının yaşadıkları ilçelere göre 2. boyut karşılaştırılması

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Gruplar arası	4.615	2	2.307	5.530	.005	2>1
Gruplar içi	68.846	165	.417			2>3
Toplam	73.460	167				

(1=Karesi, 2=Altteylül, 3=Diğer)

Tablo 6 ve Tablo 7'deki ANOVA testi sonuçlarına göre 2. boyut olan analiz edebilme, tepki oluşturabilme boyutunda Altteylül ilçesinde ($\bar{X}$ =4.02, SS=.62) oturanların Karesi ilçesinde ($\bar{X}$ =3.70, SS=.68) ve diğer ilçelerde ($\bar{X}$ =3.61, SS=.54) oturanlara göre medya okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir [F(2,165)=5.530, p=.005]. Altteylül ilçesinde resmi kurumların daha fazla olmasından dolayı medya okuryazarlık düzeyinin yüksek olduğu düşünülmektedir.

Z Kuşağı Bireylerinin Medya Okuryazarlık Ölçeğinin Alt Boyutları ile İlgili Bulgular

Z kuşağı bireylerinin medya okuryazarlık ölçeğinin alt boyutları (farkında olma, bilgi sahibi olma; analiz edebilme, tepki oluşturabilme ve yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme) ile cinsiyet, okul türü ve yaşadığı ilçe değişkenleri arasında istatistiksel açıdan farklılık durumlarının incelenmesidir.

Z kuşağındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin alt boyut puanlarının cinsiyete göre farklılaşma durumunu incelemek için t-testi yapılmış ve farklı çıkan bulgular Tablo 8'de sunulmuştur:

Tablo 8. Z kuşağının cinsiyete göre karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	SS	sd	t	p
Farkında olma, Bilgi sahibi olma	Kız	191	4.01	.55658	312	-1.124	.262
	Erkek	123	4.08	.54201			
Analiz edebilme, Tepki oluşturabilme	Kız	191	3.47	.64201	312	-2.239	.026
	Erkek	123	3.64	.64996			
Yargılayabilme, Örtük mesajları, Gizli niyetleri görebilme	Kız	191	3.72	.63380	270.439	-1.987	.048
	Erkek	123	3.86	.60055			
Genel Toplam	Kız	191	3.75	.52303	312	-2.027	.044
	Erkek	123	3.87	.51248			

Tablo 8'deki t-testi sonucuna göre; analiz edebilme, tepki oluşturabilme boyutunda erkeklerde ($\bar{X}=3.64$, $SS=.64$), kızlara ($\bar{X}=3.47$, $SS=.64$) ; yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme boyutunda erkeklerde ($\bar{X}=3.86$, $SS=.60$), kızlara ($\bar{X}=3.72$, $SS=.63$) ve genel toplamda erkeklerde ($\bar{X}=3.87$, $SS=.51$), kızlara ($\bar{X}=3.75$, $SS=.52$) göre farkındalığın yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Z kuşağındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin alt boyut puanlarının okudukları okul türüne göre farklılaşma durumunu incelemek için ANOVA testi yapılmış ve farklı çıkan bulgular Tablo 9'da sunulmuştur:

Tablo 9. Z kuşağının okul türlerine göre karşılaştırılması

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Farkında olma, Bilgi sahibi olma	Gruplar arası	5.179	2	2.589	8.958	.000	1>3
	Gruplar içi	89.904	311	.289			2>3
	Toplam	95.083	313				
Analiz edebilme, Tepki oluşturabilme	Gruplar arası	4.517	2	2.259	5.513	.004	1>3
	Gruplar içi	127.423	311	.410			2>3
	Toplam	131.940	313				
Yargılayabilme, Örtük mesajları, Gizli niyetleri Görebilme	Gruplar arası	6.556	2	3.278	8.845	.000	1>3
	Gruplar içi	115.257	311	.371			2>3
	Toplam	121.813	313				
Genel Toplam	Gruplar arası	5.124	2	2.562	9.959	.000	1>3
	Gruplar içi	80.001	311	.257			2>3
	Toplam	85.125	313				

(1=Fen Lisesi,2=Anadolu Lisesi,3=Meslek Lisesi)

Tablo 9'daki ANOVA testi sonucuna göre; farkında olma, bilgi sahibi olmada [$F(2,311)=8.958$, $p=.000$]; analiz edebilme, tepki oluşturabilme [$F(2,311)=5.513$, $p=.004$]; yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme [$F(2,311)=8.845$, $p=.000$] ve genel toplamda [$F(2,311)=9.959$, $p=.000$] fen ve anadolu liselerinin meslek liselerine oranla anlamlı bir fark oluşturduğu tespit edilmiştir.

X, Y ve Z Kuşaklarındaki Bireylerin Medya Okuryazarlık Ölçeğinin Alt Boyut Puanları ile İlgili Bulgular

X, Y ve Z kuşaklarındaki bireylerin medya okuryazarlık ölçeğinin alt boyut (farkında olma, bilgi sahibi olma; analiz edebilme, tepki oluşturabilme ve yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme) puanları arasında istatistiksel açıdan farklılık durumlarının incelenmesidir.

X, Y ve Z kuşağındaki bireylerin medya okuryazarlık düzeylerinin farklılaşma durumunu incelemek için ANOVA testi yapılmış ve farklı çıkan bulgular Tablo 10'da sunulmuştur:

Tablo 10. X, Y, Z kuşaklarının medya okuryazarlık düzeylerinin karşılaştırılması

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Farkında olma, Bilgi sahibi olma	Gruplar arası	4.668	2	2.334	8.094	.000	1>3
	Gruplar içi	138.130	479	.288			
	Toplam	142.798	481				
Analiz edebilme, Tepki oluşturabilme	Gruplar arası	8.946	2	4.473	10.472	.000	1>3
	Gruplar içi	204.605	479	.427			
	Toplam	213.551	481				
Yargılayabilme, Örtük mesajları, Gizli niyetleri görebilme	Gruplar arası	1.703	2	.851	2.052	.130	
	Gruplar içi	198.742	479	.415			
	Toplam	200.445	481				
Genel Toplam	Gruplar arası	4.994	2	2.497	9.072	.000	1>3
	Gruplar içi	131.836	479	.275			
	Toplam	136.830	481				

(1=X kuşağı, 2=Y kuşağı, 3=Z kuşağı)

Tablo 10'daki ANOVA testi sonucuna göre; farkında olma, bilgi sahibi olmada [F(2,479)=8.094, p=.000]; analiz edebilme, tepki oluşturabilmede [F(2,479)=10.472, p=.000] ve genel toplamda [F(2,479)=9.072, p=.000] X kuşağının Z kuşağına oranla medya okuryazarlık düzeyinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

X, Y ve Z kuşağındaki bireylerin medya okuryazarlık düzeylerinin yaşadıkları ilçelere göre farklılaşma durumunu incelemek için ANOVA testi yapılmış ve farklı çıkan bulgular Tablo 11 ve 12'de sunulmuştur:

Tablo 11. X, Y, Z kuşaklarının yaşadıkları ilçelere göre medya okuryazarlık düzeylerinin betimsel istatistikleri

		N	$\bar{X}$	SS
Farkında olma, Bilgi sahibi olma	Karesi	248	4.08	.55662
	Altıeylül	187	4.15	.53357
	Diğer	47	4.11	.52655
	Toplam	482	4.11	.54487
Analiz edebilme, Tepki oluşturabilme	Karesi	248	3.55	.64728
	Altıeylül	187	3.76	.68591
	Diğer	47	3.56	.61929
	Toplam	482	3.63	.66631
Yargılayabilme, Örtük mesajları, Gizli niyetleri görebilme	Karesi	248	3.78	.61928
	Altıeylül	187	3.89	.67193
	Diğer	47	3.67	.64712
	Toplam	482	3.81	.64554

(1= Karesi, 2=Altıeylül, 3=Diğer)

Tablo 12. X, Y,Z kuşaklarının yaşadıkları ilçelere göre medya okuryazarlık düzeylerinin karşılaştırılması

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Farkında olma, Bilgi sahibi olma	Gruplar arası	.564	2	.282	.950	.387	
	Gruplar içi	142.234	479	.297			
	Toplam	142.798	481				
Analiz edebilme, Tepki oluşturabilme	Gruplar arası	4.915	2	2.458	5.642	.004	2>1
	Gruplar içi	208.636	479	.436			
	Toplam	213.551	481				
Yargılayabilme, Örtük mesajları, Gizli niyetleri görebilme	Gruplar arası	2.480	2	1.240	3.000	.051	
	Gruplar içi	197,965	479	.413			
	Toplam	200.445	481				
Genel Toplam	Gruplar arası	2.002	2	1.001	3.556	.029	2>1
	Gruplar içi	134.828	479	.281			
	Toplam	136.830	481				

Tablo 11 ve 12'deki ANOVA testi sonuçlarına göre; analiz edebilme, tepki oluşturabilme [$F(2,479)=5.642$, $p=.004$] boyutunda Altteylül ilçesinde oturanların ($\bar{X}=3.76$, $SS=.68$) Karesi'de oturanlara ($\bar{X}=3.55$, $SS=.64$) göre ve genel toplamda [$F(2,479)=3.556$, $p=.029$] Altteylül ilçesinde yaşayanların Karesi'de yaşayanlara oranla medya okuryazarlık düzeyi daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada Balıkesir ilinde yaşayan farklı kuşaklardaki (X, Y, Z) bireylerin medya okuryazarlık düzeylerini tespit ederek sosyolojik açıdan medya okuryazarlığının toplumsal karşılığı ortaya çıkarılmıştır. Günümüzde yaşamın her alanına müdahale edecek bir güce sahip olan medya, her yaş grubundan bireyleri kısa bir süre içerisinde etkisi altına alarak etkileyebilmektedir. Medyanın bu gücü barındırması çocuk, genç, yaşlı fark etmeksizin bireylerin medya iletilerine karşı medya okuryazarı bilincine sahip olması bakımından oldukça önem arz etmekte ve zorunlu hale gelmektedir.

Alanyazın çalışmaları incelendiğinde öğretmen adaylarının (Güven, 2014; Özbay ve Benzer, 2013; Som, Kurt, 2012; Karaman, 2010; Karaman ve Karataş, 2009; Karataş, 2008; Devci, Çengelci, 2008; Akkoyunlu, Kurbanoglu 2003; Aldemir, 2004), ilköğretim öğrencilerinin (Kurbanoglu ve Akkoyunlu, 2001; Özmusul, 2012; Yazıcı Okuyan ve Maltepe, 2012) medya okuryazarlığı ile ilgili pek çok çalışmaya rastlanmıştır. Ama toplumun farklı kesimleri üzerine çalışmaların fazla olmadığı dikkat çekicidir. Barut (2018) yüksek lisans tez çalışmasında vatandaş ve akademisyenlerin medya okuryazarlığının incelenmesi ile ilgili bir çalışma yapmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre; X, Y kuşaklarında cinsiyete, kuşağa ve mesleklere göre fark çıkmadığı tespit edilmiştir. Som ve Kurt (2012), çalışmalarında bilgisayar ve öğretim

teknolojileri eğitimindeki öğretmen adaylarının medya okuryazarlıkları ile cinsiyetleri arasında bir fark tespit edememişlerdir.

X, Y kuşaklarında öğrenim durumları ve yaşadıkları ilçe değişkenlerine göre anlamlı fark tespit edilmiştir. Medya okuryazarlığının farkında olma, bilgi sahibi olma boyutu açısından lisansüstü ve lise mezunlarının ortaokul mezunlarına göre daha bilinçli olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç alanyazınları ile uyum göstermektedir. Barut (2018), akademisyenlerin (%48,0) vatandaşlara göre (%38,8) medya okuryazarlığı hakkında bilgi sahibi olma düzeylerinin daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Yaşadığı ilçe değişkeni açısından bakıldığında Altıeylül ilçesinde yaşayanların Karesi ve diğer ilçelerde yaşayanlara göre analiz edebilme, tepki oluşturabilme boyutunda anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Alanyazınlarında yaşadığı yer ile medya okuryazarlık düzeyi ile ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Z kuşağında cinsiyete ve okudukları okul türlerine göre anlamlı fark tespit edilmiştir. Cinsiyete göre analiz edebilme, tepki oluşturabilme boyutunda; yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme boyutunda ve genel toplamda erkekler lehine anlamlı fark tespit edilmiştir. Bu sonuç çalışmalarla da uyum göstermektedir. Karaman (2016), erkek öğretmen adaylarının eleştirel düşünme eğilimlerinin ve medya okuryazarlık düzeylerinin kadın öğretmen adaylarına göre daha yüksek değerlere sahip olduğu bulunmuştur.

Okul türü değişkeni açısından fen liselerinin, anadolu ve meslek liselerine göre, anadolu liselerinin de meslek liselerine göre medya okuryazarlığının 1. boyut: Farkında olma, bilgi sahibi olma; 2. boyut: Analiz edebilme, tepki oluşturabilme; 3. boyut: Yargılayabilme, örtük mesajları, gizli niyetleri görebilme ve genel puan toplamları açısından anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir.

X, Y, Z kuşağı ile ilgili bulgulara bakıldığında cinsiyet değişkeninde anlamlı fark tespit edilememiştir. Ama kuşaklar arasında ve yaşadıkları ilçeler açısından istatistiksel anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. Kuşaklar arasında X kuşağının Z kuşağına göre medya okuryazarlık düzeyi 1. Boyut, 2. Boyut ve genel toplam puanları daha yüksek düzeydedir. Yaşadıkları ilçe değişkeni açısından Altıeylül ilçesinde yaşayanların Karesi ilçesinde yaşayanlara göre 2. Boyut ve genel toplam puanları daha yüksek düzeydedir. Güven (2014), Som ve Kurt (2012) çalışmalarında öğrencilerin sınıf düzeyleri ile medya okuryazarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark olduğu sonucuna ulaşmış ve sınıf düzeyi arttıkça medya okuryazarlığının arttığını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda çalışmalar yaş ilerledikçe farkındalığın arttığını göstermektedir, sonuçlarımız bu açıdan yapılan çalışmalarla da uyumludur. Gelecek nesillere örnek teşkil edecek Z kuşağının medya okuryazarlık düzeylerinin düşük olması dikkat çekicidir. Bu nedenle araştırma sonuçları elde edildikten sonra çözüme yönelik olarak okulumuzda "Medya Okuryazarlığı" konusunda bilinçlendirme çalışmaları başlatılmıştır.

Türkiye’de medya okuryazarlığı kavramı yeni gelişen bir alandır ve bu nedenle, yapılan çalışmalar her geçen gün artış göstermektedir. Ancak yapılan çalışmalar daha çok yükseköğretim öğrencileri üzerine yoğunlaşmış, medya okuryazarlığının toplumsal karşılığı

üzerine çalışmalara pek rastlanmamıştır. Çalışmanın diğerlerinden ayırıcı özelliği ise medya okuryazarlığının toplumsal düzeydeki durumu ve kuşaklar arasındaki farkındalık durumunun tespitine yönelik olduğu için medya okuryazarlığı ile ilgili önemli bir boşluğu dolduracağı ve medya okuryazarlığının toplumsal karşılığı kapsamında daha sonraki araştırmalara kaynak olmada bir başlangıç olacağı düşünülmektedir.

Öneriler

Araştırmada elde edilen sonuçlar ışığında, bireylerin “Medya Okuryazarlık” düzeyinin yükseltilmesi ve bu konuda bilinçlenmeleri açısından aşağıdaki önerilerin uygulamaya geçirilmesi önem kazanmaktadır:

- Medya okuryazarlığı dersinin seçmeli ders yerine zorunlu ders olarak her sınıf seviyesinde yer alması Z kuşağının, medya okuryazarı bir bireyin bilinciyle yetiştirilmesi ve topluma kazandırılması açısından oldukça önemlidir.
- Okullarda “Medya Okuryazarlığı Kulübü” kurularak Z kuşağındaki bireylerin uygulamalı çalışmalar yapmalarına fırsat tanınmalıdır.
- Medya okuryazarlığı dersinin verimliliği açısından, dersin uygulamalı olarak işlenmesi ve derste çeşitli medya araçlarının etkin kullanımı konusunda Z kuşağına yönelik bilinçlendirme çalışmaları yapılmalıdır.
- Medya kuruluşlarına ziyarette bulunularak X, Y ve Z kuşaklarının bilgiye yerinde ulaşması ve iletişim kurarak kuşakların tecrübelerini aktarmaları sağlanmalıdır.
- Ebeveynlerin medya okuryazarlığı hakkında bilgilendirilip farkındalığının artırılması amacıyla televizyonlarda X ve Y kuşaklarına yönelik medya okuryazarlığıyla ilgili çeşitli kamu spotları yayımlanmalıdır.
- X ve Y kuşağına yönelik yetişkin eğitimleri planlanmalıdır.
- Medya okuryazarı bireyler yetiştirebilmek için bu nitelikleri taşıyan öğretmenlerin yetiştirilmesi öncelikli olmalıdır. Bu kapsamda öğretmenlere hizmetiçi eğitimlerin verilmelidir.
- Büyük medya kuruluşları ve şirketlerle iş birliği yapılarak tüm kuşaklara yönelik medya okuryazarlığı konusunda konferans, workshop, paneller düzenlenmelidir.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1998). Felsefe Terimleri Sözlüğü (13.Baskı). İnkılap Kitabevi.
- Akkoyunlu, B. & Kurbanoğlu, S. (2003). Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ve bilgisayar öz-yeterlik algıları üzerine bir çalışma. *Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(24), 1-10.
- Aldemir, A. (2004). *Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeyleri üzerine bir araştırma: Sakarya Üniversitesi örneği*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Altun, A. (2005). Gelişen Teknolojiler ve Yeni Okuryazarlıklar (1.Baskı), Anı Yayıncılık.
- Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,7(1), 231-274.
- Barut, M. (2018). *Medya okuryazarlığının toplumsal karşılığı üzerine ampirik bir çalışma (Elazığ ili özelinde akademisyenler ile vatandaşlar arasında karşılaştırmalı bir analiz)*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Büyüköztürk, Ş. (2011). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı- İstatistik, Araştırma Deseni, SPSS Uygulamaları ve Yorum (15. Baskı). Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, K. E., Akgün, E. Ö., Karadeniz, Ş. Ve Demirel, F. (2009). Bilimsel Araştırma Yöntemleri (25.Baskı). Pegem Akademi.
- Can, A. (1996). Çocuk ve Çizgi Film. Öz Eğitim Yayınları.
- Çatalkaya, C. (2014). Kariyer 2.0. İstanbul: Optimist. s.18-22.
- Çetiner, M. (2014). "Doğum Yılımız Karakterimizdir...", 31 Ekim 2014, *Cumhuriyet Gazetesi Bilim Teknoloji Dergisi*, Sayı: 1441, s.17.
- Deveci, H. & Çengelci, T. (2008). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarından medya okuryazarlığına bir bakış, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*,5(2), 25-43.
- Erdoğan, M. (2019). X- Y -Z Kuşakları ve Siyasal Katılımda Rol Oynayan Faktörler. Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep.
- Güven, İ. (2004). Fen ve teknoloji öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ve medya okuryazarlığı düzeylerinin incelenmesi, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 9(2), 787-800. doi: 10.7827/TurkishStudies.6395
- Karaman, M. (2010). Öğretmen adaylarının TV ve internet teknolojilerini kullanma amaç ve beklentilerinin medya okuryazarlığı bağlamında değerlendirilmesi, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,3(2), 51-62.
- Karaman, M.K. & Karataş, A. (2009). Öğretmen adaylarının medya okuryazarlık düzeyleri, *İlköğretim Online*, 8(3),798-808.
- Karaman, G. (2016). Erken okuryazarlık becerilerini değerlendirme aracının (EOBDA) geliştirilmesi, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*,12(2), 516-541. doi: 10.17860/efd.02080
- Karasar, N. (2009). Bilimsel Araştırma Yöntemi (28.Baskı). Nobel Yayıncılık.
- Karataş, A. (2008). *Öğretmen adaylarının medya okuryazarlık düzeyleri*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Kurbanoglu, S.& Akkoyunlu B. (2001). Öğrencilere bilgi okuryazarlığı becerilerinin kazandırılması üzerine bir çalışma, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(21), 81-88.
- Kurt, A. & Kürüm, D. (2010). Medya okuryazarlığı ve eleştirel düşünme arasındaki ilişki: Kavramsal bir bakış, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 20-34.

- Özbay, M. & Benzer A. (2013). Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı üzerine bir değerlendirme, *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(3), 29-40. doi: 10.16916/aded.15998
- Özmuş, M. (2012). İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinin bilimsel bilgiye yönelik görüşleri: bilgi okuryazarlığı açısından bir çözümleme, *İlköğretim Online*, 11(3), 629-645.
- RTÜK, (2007). <https://www.medyaokuryazarligi.gov.tr/userfiles/files/MEDYAKitabi> Erişim tarihi: 05.11.2019
- RTÜK, (2016). *Medya Okuryazarlığı Araştırması*, Yayın Araştırmaları ve Ölçme Dairesi Başkanlığı, Ankara.
- Som S. & Kurt A.A, (2012). Bilgisayar ve öğretim teknolojileri eğitimi bölümü öğrencilerinin medya okuryazarlık düzeyleri, *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, (2)1, 104-119.
- Şalap, K. O. (2016). Çalışma yaşamında kuşaklar: Kuşakların iş ve özel yaşam dengesine ilişkin yaklaşımları. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Taş, Y. H. ve Kaçar, S. (2019). X, Y ve Z kuşağı Çalışanlarının Yönetim Tarzları ve Bir İşletme Örneği. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches*, 18(11), 643-675. doi: 10.26466/opus.554751
- Tübitak, (2019). <https://www.tubitak.gov.tr/tr> Erişim Tarihi:18.11.2019
- Türk Dil Kurumu (TDK), (2019). <https://sozluk.gov.tr/Erişim> Tarihi: 15.12.2019
- Türk Dil Kurumu (TDK), (2020). <https://sozluk.gov.tr/Erişim> Tarihi: 02.09.2020
- UNESCO (1982). Grunwald Declaration on media education. www.unesco.org/education/pdf/MEDIA_E.PDF Erişim Tarihi: 10.11.2019
- Yazıcı Okuyan, H. & Maltepe, S. (2012). *İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin medya okuryazarlığına yönelik farkındalıkları üzerine bir çalışma*. 21. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi'nde sunulan bildiri, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 30.03.2020 Kabul/Accepted: 17.08.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 233-249

LİSE ÖĞRENCİLERİNİN YARATICILIKLARININ ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ: BALIKESİR ÖRNEĞİⁱ

Şevval ÇOŞGUNⁱⁱ, Efekan VAROLⁱⁱⁱ, Leyla AYVERDİ^{iv}, Serap ÖZ AYDIN^v, Özlem KARAKOÇ^{vi}

Öz

Bu çalışmanın amacı, lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarını (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) cinsiyet, sınıf düzeyi, okumayı tercih ettikleri kitap türü ve dinledikleri müzik türü açısından karşılaştırmaktır. Araştırma, betimsel tarama modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubu, uygun örnekleme yöntemiyle seçilen, Balıkesir'deki iki lisenin 238 öğrencisinden oluşmaktadır. Verileri toplamak amacıyla, yaratıcılığı ölçmede Iraksak Düşünme Alıştırması (IDA) ve öğrenci bilgilerini almak için Kişisel Bilgi Formu (KBF) kullanılmıştır. Analizler, SPSS 22 istatistik programı kullanılarak yapılmıştır. Veriler t testi ve ANOVA aracılığıyla çözümlenmiştir. Araştırmanın sonucunda, yaratıcılığın alt boyutlarından özgünlük ve detaylandırma ile yaratıcılık toplam puanlarında cinsiyetlere göre kız öğrenciler lehinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda akıcılık ve detaylandırma ile yaratıcılık toplam puanlarında sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Akıcılık ve başlıklar ile yaratıcılık toplam puanlarında öğrencilerin tercih ettikleri kitap türüne göre anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır. Akıcılık, esneklik ve başlık puanlarında öğrencilerin dinledikleri müzik türüne göre anlamlı bir fark olduğu saptanmıştır. Lise öğrencilerinin alanlara ve mesleklere yönlendirilmelerinde, yaratıcılıkları ile bu çalışmada incelenen değişkenler arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurulursa, öğrencilerin alan-meslek seçimlerinde daha doğru tercihlerde bulunmaları sağlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Yaratıcılık, Lise öğrencileri, Akıcılık, Esneklik, Özgünlük.

Investigation of The Creativity of High School Students in Various Variables: Balıkesir Sample

Abstract

This study aimed to compare high school students' creativity scores (scores related to sub-dimensions of creativity and total creativity scores) in terms of gender, grade level, type of book they prefer to read, and the type of music they listen. The research was carried out using the descriptive scanning model. The study group consists of 238 students of two high schools in Balıkesir, selected by the convenience sampling method. To collect data, Divergent Thinking Practice (DTP) was used to measure creativity and Personal Information Form (PIF) was used to obtain student information. The analyzes were carried out using the SPSS 22 statistical program. The data were analyzed by t-test and ANOVA. As a result of

ⁱ Bu çalışma 1. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

ⁱⁱ Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Bilim ve Sanat Merkezi, sevvalcoskun @windowslive.com, ORCID ID: 0000-0002-0254-1578

ⁱⁱⁱ Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Bilim ve Sanat Merkezi, efekann09@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9019-474X

^{iv} Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Bilim ve Sanat Merkezi, leyla_ayverdi @hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2142-0330

^v Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Bölümü, ozaydinscrap@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0635-0728

^{vi} Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Bölümü, karakoc@balikesir.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8290-5425

the research, it was determined that there was a statistically significant difference in favor of female students according to gender in originality and detailing, which are sub-dimensions of creativity and creativity total scores. At the same time, there was a statistically significant difference in the total scores of creativity, fluency, and detailing compared to grade level. There was a significant difference in the total scores of creativity, fluency, and titles according to the type of book preferred by the students. It has been determined that there was a significant difference in fluency, flexibility, and title scores according to the music students listen to. If the relationship between the creativity and the variables examined in this study is taken into consideration in directing high school students to fields and professions, students can be made to make more accurate choices in their field-profession choices.

Keywords: Creativity, High school students, Fluency, Flexibility, Originality.

Giriş

Küreselleşmeyle birlikte, gelişmiş ülkeler arasındaki bilimsel ve teknolojik rekabet artmıştır. Farklı ülkeler, bu rekabette ön plana çıkabilmek ve dünya ekonomisinde söz sahibi olabilmek için ihtiyaçları olan nitelikli insan gücünü yetiştirebilecek bir eğitim anlayışına ihtiyaç duymuşlardır. Özellikle 20. yüzyıl ve 21. yüzyıl bu anlamda eğitim sistemlerinin ciddi bir şekilde sorgulandığı ve nitelikli insan gücünü yetiştirmek adına eğitimde köklü değişimlerin yaşandığı dönemler olmuştur. Gardner'a göre nitelikli insan makinelerin yapamadığı işleri yapabilecek bilgi ve becerilere sahip olmalıdır (Akgündüz vd., 2015). Günümüz insanının sahip olması gereken bu beceriler 21. Yüzyıl becerileri olarak adlandırılmaktadır. Yaratıcılık, eleştirel düşünme, problem çözme, iletişim, iş birliği, özgüven, kendi kültürel değerlerini özümseme, farklı kültürlerle saygı duyma, bilgi, medya ve teknoloji okuryazarlığı, uyumluluk, girişimcilik, özdenetim, bireysel-sosyal sorumluluk ve liderlik bu beceriler arasındadır (Çepni, Özmen ve Ayvacı, 2015).

Nitelikli insanın sahip olması gereken önemli özelliklerden biri olan yaratıcılık kavramı aslında insanın var olmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Ancak bu alanda ilk bilimsel araştırmaların yapılmaya başlanması son dönemlere dayanmaktadır. Guilford başkanlığındaki Amerikan Psikoloji Birliği, 1950'li yıllarda yaratıcılık ile ilgili araştırmalar yapılması için çağrıda bulunmuş ve araştırmalar bu dönemden sonra yoğunluk kazanmıştır (Doğan, 2005; Demirci, 2007). Araştırmacılar o dönemlerden itibaren yaratıcılığı tanımlamaya çalışmışlardır. Ancak herkes bu konuda farklı tanımlar ortaya koymuştur (Gündüz ve Doğan, 2010). Torrance'a göre (1962) yaratıcılık; problemlerin, yetersizliklerin ve uyumsuzlukların farkına vararak çözüme yönelik tahminlerde bulunma, hipotezler kurma, bunları test etme, gözden geçirerek yeniden test etme ve sonuçları iletme sürecidir. Guilford'a göre (1973); düşünme akıcılığı, esnekliği ve özgünlüğü, problemlere karşı duyarlı olma, onları yeniden tanımlama ve zenginleştirme yetenekleridir. Yaratıcılık, Üstündağ'a göre (2009) kişilerin bilişsel, duyuşsal ve devinişsel olarak yeni bir davranışı, tutumu, beceriyi, yaşam felsefesini vb. ortaya koymalarını içeren ve işte buldum dedikleri anda ortaya çıkan bir kavramdır. Tanımlardan da görüldüğü gibi yaratıcılık, araştırmacıların bazıları tarafından süreç, bazıları tarafından ürün, bazıları tarafından beceri şeklinde tanımlanmaktadır.

Alan yazında bir taraftan yaratıcılık kavramı için farklı tanımlar yapılırken, diğer yandan yaratıcı düşünme kavramı da yaratıcılık kavramı ile karıştırılabilmektedir. Yaratıcı düşünme, daha önce aralarında ilişki kurulmamış nesnelere ya da kavramlar arasında ilişki kurularak yeni fikirler, yeni tasarımlar ve yeni ürünler ortaya konmasını sağlayan düşünme şeklidir (Üstündağ, 2009). Yaratıcı düşünme; birey için yeni fikirler oluşturma, alternatifleri belirleme, özgün fikirler üretme ve uyarılma, var olan seçenekleri belirleme, kestirimlerde ve çıkarımlarda bulunma anlamına gelmektedir (Doğan, 2005). Yaratıcı düşünmede; yeni ürünlerin ortaya çıkması esnasında kişiler, her zaman kullandıkları geleneksel yolları kullanmak yerine, daha önceden bildikleri kavramlar ile yeni kavramlar arasında ilişkiler kurarak bilgiyi farklı noktalara transfer ederler. Bu süreçte "Nedir? Neden? Nasıl? Ne kadar? Neler biliniyor; neler söylenebilir? Eğer ...ise ne olur?" sorularına cevaplar aranır. Sonrasında "daha başka? Bundan başka neler olabilir?" soruları cevaplanmaya çalışılır (Aktamış, 2007). Yaratıcı düşünme ve yaratıcılık kavramları çoğu zaman birbirinin yerine kullanılan kavramlar olmalarına rağmen, yaratıcılık; yaratıcı düşünmeye göre daha geniş kapsamlıdır. Yaratıcı düşünme, zihinsel etkinlikleri içerirken, yaratıcılık hem zihinsel hem de performansa dayalı etkinlikleri içermektedir. Bu bağlamda, yaratıcılık, yaratıcı düşünmeyi de kapsamaktadır (Doğan, 2005). Ancak her iki kavram da değişen dünyaya ayak uydurmak konusunda çok önemli birer beceridir (Karataş ve Özcan, 2010). Zeka Yapısı Modelinde yaratıcı düşünme becerisi, iraksak düşünme becerisi olarak açıklandığından yaratıcılığı ve yaratıcı düşünmeyi ölçmek için iraksak düşünme testleri farklı araştırmacılar tarafından kullanılmıştır (Şahin ve Danışman, 2017).

Gerek iraksak düşünme testleri gerekse başka ölçeklerle incelenen yaratıcılık ve yaratıcı düşünme ile ilgili olarak alan yazındaki çalışmalar incelendiğinde, özellikle yaş ve cinsiyet ile ilgili birbirinden farklı sonuçların elde edilmiş olduğunu söylemek mümkündür (Öncü, 2003). Bazı araştırmacılar, yaratıcılık ve yaratıcı düşünme açısından kız ve erkekler arasında anlamlı bir fark olmadığını belirtirken (Aral, 1999; Aras, 2020; Ay, Gökler ve Koçak, 2013; Charyton ve Snelbecker, 2007; Cohen, 1975; Demirbaş, 2005; İşleyen ve Küçük, 2013; Pehlivan, 2019), bazı araştırmalarda kız öğrencilerin yaratıcılık puanlarının erkeklere göre istatistiksel olarak anlamlı ölçüde yüksek olduğu belirlenmiştir (Ayverdi, Asker, Öz Aydın ve Sarıtaş, 2012; Gök ve Erdoğan, 2011; Özben ve Argun, 2005; Özbilgin, 2019; Yaman ve Yalçın, 2004). Bazı araştırmalarda da erkek öğrencilerin puanlarının kız öğrencilere göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yüksek olduğunu ortaya koyan sonuçlarla karşılaşmak mümkündür (Öncü 2000, 2003; Serçe, 2017). Görüldüğü gibi cinsiyet konusunda birbirinden oldukça farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

Yaratıcılık ve yaratıcı düşünme konusunda yapılan araştırmalarda cinsiyetin yanı sıra üzerinde durulan konulardan biri de yaratıcılığın gelişimidir. Yaratıcılığın gelişimi konusunda, bazı araştırma sonuçlarına göre; 3 ile 4.5 yaşları arasında yaratıcılıkta bir artış olmakta, sonra küçük bir düşüş meydana gelmekte, on yaş civarında meydana gelen bir düşüşe kadar artış devam etmekte, 13 yaş civarında hafif bir düşüş meydana geldikten sonra lise yıllarında artış devam etmektedir (Davaslıgil, 2008). Simpson'a göre (1927) 7. ve 8. sınıfta,

Colvin ve Meyer (1906)'e göre 6-7-8. sınıflarda, Mearns (1931)'e göre 6. sınıfta başlayan ve ilköğretim ikinci kademe yılları boyunca yaratıcılıkta devam eden bir azalmanın olduğundan söz etmek mümkündür (akt. Öncü, 2003). Ayverdi ve diğerleri (2012)'ne göre, 7. ve 8. sınıfta yaratıcılık puanlarında bir düşüş meydana gelirken, Öncü (2003)'ye göre 14 yaşında yaratıcılıkta bir yükselme meydana gelmektedir. Aral (1999), lise 2. sınıfta yaratıcılık puanlarında bir yükselme olduğunu, sonra yine bir düşüş yaşandığını belirlemiştir. Yapılan araştırmalar, cinsiyetle birlikte yaratıcılığın gelişimi ilgili olarak da farklı sonuçların elde edildiğini göstermektedir.

Alan yazında, boş zaman uğraşları ile yaratıcılık arasındaki ilişki de araştırılmış; müzik dinleme ve kitap okuma ile yaratıcılık arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir (Özben ve Argun, 2005). Ancak, öğrencilerin tercih ettikleri kitap türüne ve dinledikleri müzik türüne odaklanarak yaratıcılığı inceleyen araştırmalara rastlanmamıştır. Oysa yaratıcılığın farklı değişkenler açısından incelenmesi oldukça önemlidir. Çünkü yaratıcılık günümüz dünyası için oldukça önemli bir özelliktir. Eğer çevremizdeki insanların yaratıcılıkları ve onların yaratıcılıklarını etkileyen farklı değişkenler hakkında bilgi sahibi olunursa onlarla yapılacak çalışmalarda, beklentilerin hangi yönde olması gerektiği konusunda fikir sahibi olunabilir. Özellikle, çalışma hayatında yapılan bazı işler yaratıcılık gerektiren işlerdir. Bireylerin yaratıcılıkları ve yaratıcılıklarını etkileyen farklı değişkenler hakkında bilgi sahibi olunması, bu bireylerle yapılacak çalışmalarda, beklentilerin hangi yönde olması konusunda bilgi verebilir. Gençlerin yaratıcılıklarına ilişkin fikir sahibi olmak, onları doğru mesleklere yönlendirmek noktasında faydalı olabilir. Bu noktada, alan yazında cinsiyet ve sınıf düzeyi açısından yaşanan karmaşanın netleştirilmesine bir ölçüde katkı sağlaması beklenen çalışmanın, özellikle gençlerin tercih ettikleri kitap türü, dinledikleri müzik türü açısından yaratıcılığın incelenmesi noktasında alan yazına özgün bir katkı sağlaması beklenmektedir. Çalışmanın amacı, lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarını (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) cinsiyet, sınıf düzeyi, okumayı tercih ettikleri kitap türü ve dinledikleri müzik türü açısından karşılaştırmaktır. Çalışmanın problem cümlesi; lise öğrencilerinin yaratıcılık puanları (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) cinsiyet, sınıf düzeyi, okumayı tercih ettikleri kitap türü ve dinledikleri müzik türü değişkenleri açısından farklılaşmakta mıdır? Araştırma problemine cevap bulmak amacıyla, aşağıdaki alt problemler belirlenmiştir:

Lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarında (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) cinsiyetlerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?

Lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarında (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?

Lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarında (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) tercih ettikleri kitap türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?

Lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarında (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) dinledikleri müzik türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?

Yöntem

Araştırma Modeli

Araştırmada, nicel araştırma desenlerinden betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama çalışmaları, araştırmaya katılan bireylerin belirli konularda görüşlerinin, ilgilerinin, tutumlarının ortaya konulduğu ve çoğu zaman büyük örneklem grupları ile gerçekleştirilen çalışmalardır (Büyüköztürk vd., 2010). Bu çalışmada da lise öğrencilerinin yaratıcılık özellikleri, farklı değişkenler açısından incelenerek, var olan ilişkiler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırma, bir il merkezinde buluna iki lisede yürütülmüştür. Araştırmanın çalışma grubunu oluşturan lise öğrencilerinin sınıf ve cinsiyete göre dağılımları Tablo 1’de sunulmuştur:

Tablo 1. Çalışma grubunun sınıf ve cinsiyete göre dağılımları

Sınıf Düzeyi	Cinsiyet		Toplam
	Kız	Erkek	
9. Sınıf	34	25	59
10. Sınıf	40	22	62
11. Sınıf	36	25	61
12. Sınıf	22	34	56
Toplam	132	106	238

Tablo 1 incelendiğinde, çalışma grubunun 238 lise öğrencisinden oluştuğu görülmektedir. Çalışma grubunun belirlenmesinde, uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Uygun örnekleme yöntemi zaman ve iş gücü kaybını önlemeyi amaç edinen ve araştırma için en ulaşılabilir nitelikteki bireylerin örnekleme seçildiği yöntemdir (Büyüköztürk vd., 2010).

Veri toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak; yaratıcılık puanlarının elde edilmesinde Iraksak Düşünme Alıştırması (IDA) ve Kişisel Bilgi Formu (KBF) kullanılmıştır.

Iraksak Düşünme Alıştırması (IDA)

Williams (1993) tarafından geliştirilen ölçek, 1.’den 12. Sınıfa kadar 1259 öğrenciye uygulanmıştır. IDA’nın, arkadaş ve ailelerden elde edilen Williams Ölçeği’nden alınan puanlarla korelasyonun 0.59 olduğu hesaplanmıştır. Ölçeklerin Türkiye’deki geçerlik ve güvenilirlik çalışması Erdoğan (2006) tarafından 692 kişi ile yapılmıştır. Ölçeklerin IDA A ve B

formlarının paralel formlar yöntemiyle elde edilen güvenilirlik katsayıları 0.14 ile 0.48 arasında değişmektedir. Bu araştırmadan toplanan verilerle hesaplanan güvenilirlik katsayısının .506 olduğu görülmüştür.

Yaratıcılık puanlarının hesaplanmasında kullanılan IDA, 12 adet kutucuk içermektedir. Öğrenciler, bu kutucuklardaki tamamlanmamış resimleri tamamlayıp başlık yazmaktadır. IDA; akıcılık, esneklik, özgünlük, detaylandırma ve başlıklar alt boyutları üzerinden değerlendirilir. Akıcılık puanı, öğrencilerin kullandıkları kutucuk sayısının basitçe sayılmasından elde edilir. Esneklik puanı, kişinin çizdiği resimlerdeki kategoriler (manzara, canlı, makine ve sembol vb.) arası geçişe göre puanlanır. Her bir kutucuktaki kategori geçişleri puan alır. Özgünlük puanı, öğrencinin yaptığı çizimde, yarım olan şeklin içini mi yoksa dışını mı kullandığının bağlı olarak hesaplanmıştır. Öğrenci çizim yaparken, şeklin sadece dışını kullanmışsa 1 puan, sadece içini kullanmışsa 2 puan, hem içini hem dışını kullanmışsa 3 puan almıştır. Detaylandırma puanları, şeklin simetri durumuna göre hesaplanmıştır. Çizim, içerden ve dışarıdan simetrik çizilmişse 0 puan, dıştan asimetric çizilmişse 1 puan, içten asimetric çizilmişse 2 puan, hem iç hem de dıştan asimetric çizilmişse 3 puan almıştır. Başlıkların puanlanmasında da şu yol takip edilmiştir: Resme başlık yazılmamışsa 0 puan, basit bir başlık yazılmışsa 1 puan, detaylı bir başlık yazılmışsa 2 puan, hayal ürünü bir başlık yazılmışsa 3 puan verilmiştir.

Kişisel Bilgi Formu (KBF)

Çalışma grubundaki öğrencilerin; cinsiyet, sınıf düzeyi, tercih ettikleri kitap türü ve dinledikleri müzik türüne ilişkin bilgilerini almak amacıyla kişisel bilgi formu kullanılmıştır.

Verilerin Analizi

Çalışmada, yaratıcılık puanlarını ölçmek için, IDA kullanılmıştır. Ayrıca KBF ile kişisel bilgileri alınmıştır. KBF'den elde edilen veriler, cinsiyet, sınıf düzeyi, tercih ettikleri kitap türü, dinledikleri müzik türü gibi kategorik değişkenleri ifade ettiğinden bu kategorik değişkenler de kodlanarak SPSS 22 programına aktarılmıştır. Öğrencilerin tercih ettikleri kitap türü ve dinledikleri müzik türü değişkenleri için, kendilerinin kitap türünü ve müzik türünü belirtmeleri istenmiştir. Öğrenciler tarafından belirtilen ifadeler kodlama amacıyla kullanılmıştır. Kitap türü için ortaya çıkan kategoriler: macera, bilim kurgu, polisiye, tarih, gerilim-korku, aşk-romantik, fantastik, kişisel gelişim, diğer, klasikler, çizgi roman şeklinde 11 kategoridir. Diğer olarak belirlenen kategoriye her tür kitap okurum, benim için fark etmez vb. ifadeleri kullanan öğrencilerin yanıtları alınmıştır. Müzik türü için ortaya çıkan kategoriler ise: rock, indie, pop, jazz, hip-hop, Türk sanat müziği, rap, diğer, duygusal, klasik, arabesk şeklinde yine 11 kategori ortaya çıkmıştır. Diğer olarak kabul edilen grup, özel bir tercihi olmadığını, kulağa hoş gelen tüm müzikleri dinlediklerini belirten öğrencilerden oluşmaktadır.

IDA puanlarının normal dağılım gösterme durumu incelenmiştir. Bunun için normallik testi yapılmıştır. Katılımcı sayısının 30'dan fazla olması nedeniyle (Büyüköztürk,

2014) normalliği incelemek için Kolmogorov-Smirnov testi yapılmıştır. Testin sonucu verilerin normal dağılım gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu testin yanı sıra basıklık ve çarpıklık değerleri de incelenmiştir. Çarpıklık ve basıklık katsayıları +2 ve -2 arasında ise verilerin normal dağılım gösterdiği kabul edilir (Garson, 2012; Tabachnick ve Fidell, 2013). Çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 2 aralığında olduğu görüldüğünden verilerin normal dağılım gösterdiğine karar verilmiştir. Ayrıca; histogram, Q-Q grafiği, kutu-çizgi grafiği ve gövde yaprak grafiği de incelenmiş ve verilerin normal dağılım gösterdiği görülmüştür.

Verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenince parametrik testlerin uygulanmasına karar verilmiştir. Veriler SPSS 22 istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Yaratıcılık puanlarının, öğrencinin cinsiyetine göre farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymak için bağımsız örneklem t testi; öğrencilerin sınıf düzeyi, tercih ettikleri kitap türü ve dinledikleri müzik türüne göre farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymak için de ANOVA testi yapılmıştır. Bu analizler öncesinde veri setinin bağımsız örneklem t-testi ve ANOVA için gerekli varsayımları karşılama durumu incelenmiş ve bağımsız değişkenin sürekli olması, verilerin birbirinden bağımsız gözlemlerden oluşması, bağımlı değişkenin dağılımının normal dağılım göstermesi ve bağımlı değişkenin tüm gruplardaki varyanslarının homojen olması varsayımlarını karşıladığı belirlenmiştir. Analizler %95 güven aralığında gerçekleştirilmiştir. ANOVA testi sonrasında ikili gruplar arasındaki anlamlılık için LSD testi kullanılmıştır.

Bulgular

Araştırmanın ilk alt problemine cevap bulmak için lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarında (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) cinsiyetlerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek amacıyla bağımsız örneklem t testi yapılmış ve bulgular Tablo 2’de sunulmuştur:

Tablo 2. Yaratıcılık puanlarının öğrencilerin cinsiyetlerine göre t testi bulguları

	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	SS	sd	t	p
Akıcılık	Kız	132	11.90	0.62	236	1.56	.120
	Erkek	106	11.72	1.09			
Esneklik	Kız	132	8.08	1.62	236	0.17	.866
	Erkek	106	8.04	2.54			
Özgünlük	Kız	132	26.61	4.62	236	4.65	.000
	Erkek	106	23.74	4.91			
Detaylandırma	Kız	132	9.55	5.32	236	5.02	.000
	Erkek	106	6.58	3.80			
Başlıklar	Kız	132	14.27	4.86	236	1.34	.181
	Erkek	106	13.45	4.46			
Yaratıcılık toplam	Kız	132	70.42	11.47	236	4.60	.000
	Erkek	106	63.52	11.56			

Tablo 2 incelendiğinde lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından özgünlük [$t_{(236)} = 4.65, p < .05$] ve detaylandırma [$t_{(236)} = 5.02, p < .05$] ile yaratıcılık toplam puanlarında [$t_{(236)} = 4.60, p < .05$] cinsiyetlerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından akıcılık [$t_{(236)} = 1.56, p > .05$], esneklik [$t_{(238)} = 0.17,$

$p>.05$] ve başlıklara ilişkin puanlarında [$t_{(236)} = 1.34, p>.05$] cinsiyetlerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir.

Araştırmanın ikinci alt problemine cevap bulmak için lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarında (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmış ve betimsel değerler Tablo 3'te, ANOVA bulguları Tablo 4'te sunulmuştur:

Tablo 3. Yaratıcılık puanlarının öğrencilerin sınıf düzeyine göre betimsel değerleri

	Sınıf Düzeyi	N	$\bar{X}$	SS
Akıcılık	9. Sınıf	59	11.98	0.13
	10. Sınıf	62	11.90	0.43
	11. Sınıf	61	11.95	0.28
	12. Sınıf	56	11.41	1.63
Esneklik	9. Sınıf	59	8.20	1.48
	10. Sınıf	62	8.03	1.97
	11. Sınıf	61	8.02	1.53
	12. Sınıf	56	8.00	3.05
Özgünlük	9. Sınıf	59	26.17	4.71
	10. Sınıf	62	25.37	5.05
	11. Sınıf	61	25.72	4.88
	12. Sınıf	56	23.98	5.01
Detaylandırma	9. Sınıf	59	9.66	5.53
	10. Sınıf	62	7.34	4.04
	11. Sınıf	61	8.72	5.34
	12. Sınıf	56	7.14	4.28
Başlıklar	9. Sınıf	59	14.68	4.60
	10. Sınıf	62	12.76	4.64
	11. Sınıf	61	14.74	4.56
	12. Sınıf	56	13.46	4.80
Yaratıcılık Toplam	9. Sınıf	59	70.69	11.81
	10. Sınıf	62	65.40	9.64
	11. Sınıf	61	69.15	11.66
	12. Sınıf	56	64.00	13.76

Tablo 4. Yaratıcılık puanlarının öğrencilerin sınıf düzeyine göre ANOVA bulguları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Akıcılık	Gruplar arası	12.423	3	4.141	5.952	.001	9-12, 10-12, 11-12
	Gruplar içi	162.808	234	0.696			
	Toplam	175.231	237				
Esneklik	Gruplar arası	1.576	3	0.525	0.121	.948	Fark yok
	Gruplar içi	1016.478	234	4.344			
	Toplam	1018.055	237				
Özgünlük	Gruplar arası	152.760	3	50.920	2.107	.100	Fark yok
	Gruplar içi	5656.017	234	24.171			
	Toplam	5808.777	237				
Detaylandırma	Gruplar arası	250.971	3	83.657	3.569	.015	9-12
	Gruplar içi	5484.227	234	23.437			
	Toplam	5735.197	237				
Başlıklar	Gruplar arası	169.982	3	56.661	2.623	.051	Fark yok
	Gruplar içi	5053.984	234	21.598			
	Toplam	5223.966	237				
	Gruplar arası	1720.648	3	573.549	4.151	.007	9-12

Yaratıcılık toplam	Gruplar içi	32329.100	234	138.159
	Toplam	34049.748	237	

Tablo 3 ve Tablo 4 incelendiğinde lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından akıcılık [$F_{(3, 234)} = 5.952, p < .05$] ve detaylandırma [$F_{(3, 234)} = 3.569, p < .05$] ile yaratıcılık toplam puanlarında [$F_{(3, 234)} = 4.151, p < .05$] sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Akıcılık puanlarındaki farkın nedeni, 12. sınıf öğrencilerinin puanlarıdır. 12. sınıf akıcılık puanları, 9., 10. ve 11. sınıflardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklıdır. Detaylandırma puanları ve yaratıcılık toplam puanları arasındaki farkın nedeni, 9. ve 12. sınıf öğrencilerinin puanları arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından esneklik [$F_{(3, 234)} = 0.121, p > .05$], özgünlük [$F_{(3, 234)} = 2.107, p > .05$] ve başlıklara ilişkin puanlarında [$F_{(3, 234)} = 2.623, p > .05$] sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir.

Araştırmanın üçüncü alt problemine cevap bulmak için lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarında (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) tercih ettikleri kitap türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmış ve betimsel değerler Tablo 5'te, ANOVA bulguları Tablo 6'da sunulmuştur:

Tablo 5. Yaratıcılık puanlarının öğrencilerin tercih ettikleri kitap türüne göre betimsel değerleri

	Kitap Türü	N	$\bar{X}$	SS
Akıcılık	Macera	82	11.82	0.90
	Bilim kurgu	57	11.95	0.29
	Polisiye	14	11.64	0.93
	Tarih	14	11.79	0.80
	Gerilim-korku	5	12.00	0.00
	Aşk-romantik	11	11.91	0.30
	Fantastik	20	11.75	1.12
	Kişisel gelişim	10	11.40	1.90
	Diğer	16	12.00	0.00
	Klasikler	7	12.00	0.00
	Çizgi roman	2	9.50	3.54
Esneklik	Macera	82	8.12	1.67
	Bilim kurgu	57	8.05	1.46
	Polisiye	14	7.57	2.10
	Tarih	14	8.43	5.59
	Gerilim-korku	5	8.60	1.14
	Aşk-romantik	11	8.36	1.50
	Fantastik	20	8.00	1.21
	Kişisel gelişim	10	8.10	1.91
	Diğer	16	8.19	1.80
	Klasikler	7	8.14	1.35
	Çizgi roman	2	3.00	1.41
Özgünlük	Macera	82	25.20	4.99
	Bilim kurgu	57	25.70	4.44
	Polisiye	14	25.43	5.52
	Tarih	14	22.21	4.87
	Gerilim-korku	5	23.40	4.72
	Aşk-romantik	11	27.27	5.62
Fantastik	20	26.20	5.09	

	Kişisel gelişim	10	24.40	5.80
	Diğer	16	24.56	3.88
	Klasikler	7	30.00	3.06
	Çizgi roman	2	21.50	9.19
	Macera	82	8.46	5.54
	Bilim kurgu	57	8.09	4.40
	Polisiye	14	7.57	3.67
	Tarih	14	7.29	3.65
	Gerilim-korku	5	6.20	3.83
Detaylandırma	Aşk-romantik	11	8.55	3.83
	Fantastik	20	7.95	5.25
	Kişisel gelişim	10	7.30	5.50
	Diğer	16	8.56	5.47
	Klasikler	7	12.29	5.47
	Çizgi roman	2	7.00	4.24
	Macera	82	13.87	4.83
	Bilim kurgu	57	14.19	3.90
	Polisiye	14	13.64	5.58
	Tarih	14	13.29	5.05
	Gerilim-korku	5	11.00	4.64
Başlıklar	Aşk-romantik	11	12.82	4.38
	Fantastik	20	13.75	3.14
	Kişisel gelişim	10	13.20	4.52
	Diğer	16	15.69	4.87
	Klasikler	7	18.57	5.03
	Çizgi roman	2	1.50	2.12
	Macera	82	67.46	12.81
	Bilim kurgu	57	67.98	9.33
	Polisiye	14	65.86	12.49
	Tarih	14	63.00	12.53
	Gerilim-korku	5	61.20	12.11
Yaratıcılık Toplam	Aşk-romantik	11	68.91	7.13
	Fantastik	20	67.65	11.70
	Kişisel gelişim	10	64.40	14.45
	Diğer	16	69.00	12.18
	Klasikler	7	81.00	10.18
	Çizgi roman	2	42.50	13.44

Tablo 6. Yaratıcılık puanlarının öğrencilerin tercih ettikleri kitap türüne göre ANOVA bulguları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Akıcılık	Gruplar arası	15.002	10	1.500	2.125	.024	Çizgi roman okuyanlar ile tüm gruplar arasında
	Gruplar içi	160.229	227	0.706			
	Toplam	175.231	237				
Esneklik	Gruplar arası	59.635	10	5.963	1.412	.176	Fark yok
	Gruplar içi	958.420	227	4.222			
	Toplam	1018.055	237				
Özgünlük	Gruplar arası	420.764	10	42.076	1.773	.067	Fark yok
	Gruplar içi	5388.013	227	23.736			
	Toplam	5808.777	237				
Detaylandırma	Gruplar arası	176.017	10	17.602	0.719	.706	Fark yok
	Gruplar içi	5559.181	227	24.490			
	Toplam	5735.197	237				
Başlıklar	Gruplar arası	582.855	10	58.286	2.851	.002	Çizgi roman okuyanlar ile tüm gruplar arasında, klasikleri okuyanlar ile
	Gruplar içi	4641.111	227	20.445			
	Toplam	5223.966	237				

							tüm gruplar ("diğer" hariç) arasında
Yaratıcılık toplam	Gruplar arası	3207.502	10	320.750	2.361	.011	Çizgi roman okuyanlar ile tüm gruplar arasında, klasikleri okuyanlar ile tüm gruplar arasında
	Gruplar içi	30842.246	227	135.869			
	Toplam	34049.748	237				

Tablo 5 ve Tablo 6 incelendiğinde lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından akıcılık [$F_{(10, 227)} = 2.125, p < .05$] ve başlıklar [$F_{(10, 227)} = 2.851, p < .05$] ile yaratıcılık toplam puanlarında [$F_{(10, 227)} = 2.361, p < .05$] öğrencilerin tercih ettikleri kitap türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Akıcılık puanlarındaki farkın nedeni, çizgi roman okuyan öğrencilerin puanlarının tüm gruplardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklı olmasıdır. Başlık puanlarındaki farkın nedeni, çizgi roman okuyan öğrencilerin puanlarının diğer tüm gruplardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklı olması ve klasikleri okuyan öğrencilerin puanlarının da "diğer" grubu hariç tüm gruplardan istatistiksel olarak farklılaşmasıdır. Yaratıcılık toplam puanları arasındaki farkın nedeni ise çizgi roman okuyanların ve klasikleri okuyanların puanlarının tüm gruplardan farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından esneklik [$F_{(10, 227)} = 1.412, p > .05$], özgünlük [$F_{(10, 227)} = 1.773, p > .05$] ve detaylandırmaya ilişkin puanlarında [$F_{(10, 227)} = 0.719, p > .05$] kitap türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir.

Araştırmanın dördüncü alt problemine cevap bulmak için, lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarında (yaratıcılığın alt boyutlarına ilişkin puanlar ve yaratıcılık toplam puanları) dinledikleri müzik türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmış ve betimsel değerler Tablo 7'de, ANOVA bulguları Tablo 8'de sunulmuştur:

Tablo 7. Yaratıcılık puanlarının öğrencilerin dinledikleri müzik türüne göre betimsel değerleri

	Müzik Türü	N	$\bar{X}$	SS
Akıcılık	Rock	48	11.65	1.18
	İndie	8	12.00	0.00
	Pop	66	11.86	0.63
	Jazz	9	12.00	0.00
	Hip-hop	7	12.00	0.00
	Türk Sanat Müziği	5	10.60	3.13
	Rap	21	11.95	0.22
	Diğer	37	12.00	0.00
	Duygusal	16	11.81	0.75
	Klasik	11	12.00	0.00
	Arabesk	10	11.40	1.58
Esneklik	Rock	48	8.29	1.60
	İndie	8	8.38	1.60
	Pop	66	7.98	1.66
	Jazz	9	7.56	1.81
	Hip-hop	7	7.00	2.94
	Türk Sanat Müziği	5	5.80	2.39
	Rap	21	7.67	1.74
	Diğer	37	8.24	1.42
	Duygusal	16	7.56	1.86
	Klasik	11	8.45	1.21
	Arabesk	10	10.10	5.86

Özgünlük	Rock	48	24.98	5.15
	İndie	8	27.00	6.93
	Pop	66	25.55	4.82
	Jazz	9	27.00	2.50
	Hip-hop	7	24.71	5.53
	Türk Sanat Müziği	5	23.60	7.13
	Rap	21	24.33	6.06
	Diğer	37	25.46	3.99
	Duygusal	16	24.00	4.90
	Klasik	11	28.55	4.34
Arabesk	10	24.30	4.37	
Detaylandırma	Rock	48	8.19	5.57
	İndie	8	8.88	4.61
	Pop	66	8.67	5.30
	Jazz	9	7.56	5.43
	Hip-hop	7	8.00	2.83
	Türk Sanat Müziği	5	6.60	5.60
	Rap	21	7.76	5.41
	Diğer	37	8.16	3.63
	Duygusal	16	6.94	4.71
	Klasik	11	10.73	5.16
Arabesk	10	7.00	3.09	
Başlıklar	Rock	48	13.71	5.03
	İndie	8	21.25	1.67
	Pop	66	13.32	4.18
	Jazz	9	13.00	3.04
	Hip-hop	7	13.00	6.27
	Türk Sanat Müziği	5	12.20	4.66
	Rap	21	14.14	4.62
	Diğer	37	14.35	4.95
	Duygusal	16	14.38	3.28
	Klasik	11	13.18	5.83
Arabesk	10	13.10	4.31	
Yaratıcılık Toplam	Rock	48	66.81	13.86
	İndie	8	77.50	10.88
	Pop	66	67.38	10.94
	Jazz	9	67.11	6.49
	Hip-hop	7	64.71	12.05
	Türk Sanat Müziği	5	58.80	18.35
	Rap	21	65.86	12.57
	Diğer	37	68.22	9.72
	Duygusal	16	64.69	11.72
	Klasik	11	72.91	12.67
Arabesk	10	65.90	14.29	

Tablo 8. Yaratıcılık puanlarının öğrencilerin dinledikleri müzik türüne göre ANOVA bulguları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalama	F	p	Anlamlı Fark
Akıcılık	Gruplar arası	13.489	10	1.349	1.893	.047	Arabesk grubu ve "diğer" arasında, Türk sanat müziği grubu ile tüm ("diğer" hariç) gruplar arasında
	Gruplar içi	161.742	227	0.713			
	Toplam	175.231	237				
Esneklik	Gruplar arası	91.214	10	9.121	2.234	.017	Türk sanat müziği grubu ile tüm gruplar (jazz, hip-hop ve duygusal
	Gruplar içi	926.841	227	4.083			
	Toplam	1018.055	237				

							hariç) arasında, arabesk grubu ile tüm gruplar (indie ve klasik hariç) arasında
Özgünlük	Gruplar arası	248.123	10	24.812	1.013	.433	Fark yok
	Gruplar içi	5560.655	227	24.496			
	Toplam	5808.777	237				
Detaylandırma	Gruplar arası	148.965	10	14.897	0.605	.809	Fark yok
	Gruplar içi	5586.232	227	24.609			
	Toplam	5735.197	237				
Başlıklar	Gruplar arası	508.141	10	50.814	2.446	.009	İndie grubu ile tüm gruplar arasında
	Gruplar içi	4715.825	227	20.775			
	Toplam	5223.966	237				
Yaratıcılık toplam	Gruplar arası	1801.699	10	180.170	1.268	.250	Fark yok
	Gruplar içi	32248.049	227	142.062			
	Toplam	34049.748	237				

Tablo 7 ve Tablo 8 incelendiğinde lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından akıcılık [$F_{(10, 227)} = 1.893, p < .05$], esneklik [$F_{(10, 227)} = 2.234, p < .05$] ve başlık puanlarında [$F_{(10, 227)} = 2.446, p < .05$] öğrencilerin dinledikleri müzik türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Akıcılık puanlarındaki farkın nedeni, arabesk dinleyen öğrencilerin puanlarının “diğer” grubundan ve Türk Sanat Müziği Grubunun puanlarının “diğer” grubu hariç tüm gruptan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklı olmasıdır. Esneklik puanlarındaki farkın nedeni, Türk sanat müziği grubundakilerin puanlarının jazz, hip-hop ve duygusal grupları hariç tüm gruplardan farklı olması ve arabesk grubu puanlarının indie ve klasik grupları hariç tüm gruplardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklı olmasıdır. Başlık puanlarındaki farkın nedeni, indie dinleyen öğrencilerin puanlarının diğer tüm gruplardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklı olmasıdır. Lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından özgünlük [$F_{(10, 227)} = 1.013, p > .05$], detaylandırma [$F_{(10, 227)} = 0.605, p > .05$] ve yaratıcılık toplam puanlarında [$F_{(10, 227)} = 1.268, p > .05$] müzik türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Yapılan araştırmada, lise öğrencilerinin yaratıcılık puanları cinsiyet açısından karşılaştırılmış ve yaratıcılığın alt boyutları olan özgünlük ve detaylandırma ile yaratıcılık toplam puanlarında, kız ve erkek öğrenciler arasında anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Bu farkın her üç puan türünde de kız öğrenciler lehinde olduğu anlaşılmıştır. Diğer alt boyutlarda ise anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Cinsiyet açısından alan yazında farklı sonuçlarla karşılaşmak mümkündür. Cohen (1975), Aral (1999), Öncü (2000), Demirbaş (2005), Charyton ve Snelbecker (2007), Ay, Gökler ve Koçak (2013), İşleyen ve Küçük (2013), Pehlivan (2019) ile Aras (2020) yaptıkları araştırmalarda yaratıcılık puanlarının cinsiyete göre farklılaşmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Öncü (2003) yaptığı çalışmada 13 yaşındaki erkek çocuklarının esneklik puanlarının kız öğrencilerden yüksek olduğunu belirlemiştir. Yaman ve Yalçın (2004), Özben ve Argun (2005), Gök ve Erdoğan (2011) ve Ayverdi vd. (2012) ile Özbilgin'in (2019) sonuçları, yaratıcılık açısından kız öğrencilerin puanlarının erkek öğrencilere göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yüksek olduğu

yönündedir. Bu bağlamda sonuçlar, bizim araştırmamızın sonuçları ile uyumludur. Kız öğrencilerin daha detaycı düşünüyor olmaları ve olaylara farklı noktalardan bakarak daha özgün yaklaşımlar ortaya koymaları yaratıcılık puanlarının erkeklere göre daha yüksek olmasının nedeni olabilir.

Lise öğrencilerinin akıcılık ve detaylandırma ile yaratıcılık toplam puanlarına göre sınıf düzeyleri açısından anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Akıcılık puanlarındaki farkın nedeni, 12. sınıf öğrencilerinin puanlarıdır. 12. sınıf akıcılık puanları, 9, 10. ve 11. sınıflardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha düşüktür. Detaylandırma puanları ve yaratıcılık toplam puanları arasındaki farkın nedeni, 9. ve 12. sınıf öğrencilerinin puanları arasındaki farktır. 12. sınıf öğrencilerinin puanları 9. sınıf öğrencilerinden anlamlı ölçüde düşüktür. Bunun sebebi 12. sınıftaki öğrencilerin sınav kaygısı gibi psikolojik nedenlerden yaratıcılığın olumsuz etkilenmesi olabilir. Lise öğrencilerinin yaratıcılığının diğer boyutlarında sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir. Başaran (2008) müzik bölümü lise öğrencilerinin yaratıcılıklarını sınıf düzeyi dâhil olmak üzere farklı değişkenler açısından incelediği çalışmasında sınıf düzeyi açısından anlamlı bir farklılık ile karşılaşmamış olmakla birlikte, son sınıfta öğrencilerin yaratıcılık puanlarının düştüğünü belirlemiştir. Çalışmamızın sonuçları bu çalışma ile uyumluluk göstermektedir. Aral (1999), lise 2. sınıfta yaratıcılık puanlarında bir yükselme olduğunu, sonra yine bir düşüş yaşandığını ifade etmiştir. Yaratıcılık puanlarının son sınıfta düşüyor olması noktasında, çalışmamızın sonuçları bu çalışmanın sonuçları ile de uyumludur.

Lise öğrencilerinin yaratıcılıkları okumayı tercih ettikleri kitap türüne göre incelendiğinde yaratıcılığın alt boyutlarından akıcılık ve başlıklar ile yaratıcılık toplam puanlarında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Akıcılık puanlarındaki farkın nedeni, çizgi roman okuyan öğrencilerin puanlarının tüm gruplardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde düşük olmasıdır. Başlık puanlarındaki farkın nedeni, çizgi roman okuyan öğrencilerin puanlarının tüm gruplardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde düşük olmasıdır. Başlıklarda çizgi roman okuyanların ortalamasının diğer gruplara göre düşük olması, çizgi romanlarda fazla yazı olmaması nedeniyle, öğrencilerin yazdıkları başlıkların da basit başlıklar olmasından kaynaklanmış olabilir. Klasikleri okuyan öğrencilerin puanları da "diğer" grubu hariç tüm gruplardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yüksektir. Klasiklerdeki, uzun tasvirler ve edebi anlamda zengin ifadeler, öğrencilerin daha yaratıcı başlıklar yazmalarına sebep olmuş olabilir. Yaratıcılık toplam puanları arasındaki farkın nedeni ise çizgi roman okuyanların ve klasikleri okuyanların puanlarının tüm gruplardan farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Yaratıcılık toplam puanları açısından, çizgi roman okuyanların puan ortalaması çok düşük, klasikleri okuyanların ortalaması ise tüm gruplara göre oldukça yüksektir. Bu noktada, öğrencilerin okudukları kitap türünün genel olarak yaratıcılıkları üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Lise öğrencilerinin yaratıcılık puanlarının diğer alt boyutlarında kitap türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir farkla karşılaşılmalıdır.

Lise öğrencilerinin yaratıcılıkları dinledikleri müzik türüne göre incelendiğinde yaratıcılığın alt boyutlarından akıcılık, esneklik ve başlık puanlarında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Akıcılık puanlarındaki fark Türk Sanat Müziği ile “diğer” grubu arasındaki farktan, esneklik puanları arasındaki fark Türk Sanat Müziği ile arabesk grubu arasındaki farktan ve başlıklar arasındaki fark İndie ile tüm gruplar arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Lise öğrencilerinin yaratıcılığın alt boyutlarından özgünlük ve detaylandırma ile yaratıcılık toplam puanlarında müzik türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir. Özben ve Argun (2005), boş zaman uğraşları ile yaratıcılık arasındaki ilişkiyi araştırmışlar; müzik dinleme ve kitap okuma ile yaratıcılık arasında anlamlı bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Ancak, öğrencilerin tercih ettikleri kitap türüne ve dinledikleri müzik türüne odaklanarak yaratıcılığı inceleyen bir araştırma ile karşılaşılmamıştır. Bu araştırmanın sonuçları, bu noktada alan yazına katkı sağlayacaktır. Bundan sonra yapılacak araştırmalarda bu çalışmada incelenen değişkenlere başka değişkenler de eklenerek, çoklu karmaşık modeller kurgulanabilir ve bu modellerin doğruluğu araştırılabilir.

Öğrencilerin yaratıcılıklarını geliştirmelerini sağlamak, yaratıcılığı geliştiren ilgi alanları ve etkinlikleri öğrencilere tanıtmak ve bu konuda farkındalık yaratmak için çeşitli konferanslar düzenlenebilir. Özellikle 12. sınıf öğrencilerinin yaratıcılıkları belirlenerek meslek seçimi konusunda onların doğru yönlendirilmeleri sağlanabilir. Bu durum Türkiye'nin ihtiyacı olan nitelikli birey sayısını artırmak için önem taşımaktadır. Böylece, yaptığı işten memnun olmayan bireylerin sayısı en aza indirilebilir ve ortaya konulan iş, eskisine nazaran daha verimli ve kaliteli olabilir.

Kaynakça

- Akgündüz, D., Aydeniz, M., Çakmakçı, G., Çavaş, B., Çorlu, M. S., Öner, T. ve Özdemir, S. (2015). STEM eğitimi Türkiye raporu: Günün modası mı yoksa gereksinim mi? *İstanbul Aydın Üniversitesi*. <http://www.aydin.edu.tr/belgeler/IAU-STEM-Egitimi-Turkiye-Raporu-2015.pdf> /İndirilme Tarihi: 06.11.2016.
- Aktamış, H. (2007). *Fen eğitiminde bilimsel süreç becerilerinin bilimsel yaratıcılığa etkisi: İlköğretim 7. sınıf fizik ünitesi örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Aras, B. (2020). *Ortaokul öğrencilerinin inovatif(yenilikçi) düşünme düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Afyonkarahisar il örnekleme)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Aral, N. (1999). Sanat eğitimi-yaratıcılık etkileşimi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15, 11-17.
- Ay, Ö., Gökler, R. ve Koçak, R. (2013). Mizah tarzları, yaratıcılık ve yaşam doyumu: Orta öğretim öğrencileri üzerinde bir inceleme. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(6), 739-767. doi: 10.9761/JASSS1538
- Ayverdi, L., Asker, E., Öz Aydın, S. ve Sarıtaş, T. (2012). İlköğretim öğrencilerinin bilimsel yaratıcılıkları ile fen ve teknoloji dersi akademik başarıları arasındaki ilişkinin belirlenmesi. *İlköğretim Online*, 11(3), 646-659.
- Başaran, S. S. (2008). *Anadolu güzel sanatlar lisesi müzik bölümü öğrencilerinin yaratıcılık düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi*. 17.Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi'nde sunulan bildiri, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye, 1-3 Eylül.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem A Akademi.
- Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı-istatistik, araştırma deseni, SPSS uygulamaları ve yorum* (20. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Charyton, C. ve Snelbecker, G. E. (2007). General, artistic and scientific creativity attributes of engineering and music students. *Creativity Research Journal*, 19(2-3), 213-225.
- Cohen, S. R. (1975). The relationship between convergent and divergent thinking in science as revealed in sixth and seventh graders. *The Journal of Educational Research*, 68(9), 327-330.
- Çepni, S., Özmen, H., ve Ayyavcı, H. Ş. (2015). Yaşam (bağlam) temelli, beyin temelli öğrenme kuramları, 21. Yüzyıl becerileri ve FETEMM yaklaşımı ve fen bilimleri öğretimindeki uygulamaları. S. Çepni (Ed.), *Kuramdan uygulamaya fen ve teknoloji eğitimi* içinde, Ankara: Pegem Akademi.
- Davaslıgil, Ü. (2008). Yaratıcılık. <http://www.fenokulu.net/portal/Sayfa.php?Git=MeslekiGelisim&Sayfa=KonuOku&baslikid=26> / İndirilme Tarihi: 23.10.2016.
- Demirbaş, A. (2005). *Biyoloji öğretiminde yaratıcı yazma uygulamaları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Balıkesir.
- Demirci, C. (2007). Fen bilgisi öğretiminde yaratıcılığın erişimi ve tutuma etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32, 65-75.
- Doğan, N. (2005). Yaratıcı düşünme. Ö. Demirel (Ed.), *Eğitimde yeni yönelimler* (2.Baskı) içinde, Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Erdoğan, M. Y. (2006). Yaratıcılık değerlendirme ölçeğinin Türk kültürüne uyarlanması. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(12), 61-79.
- Garson, G.D. (2012). *Testing statistical assumptions*. Asheboro, NC: Statistical Associates Publishing.

- Gök, B. ve Erdoğan, T. (2011). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Yaratıcı Düşünme Düzeyleri ve Eleştirel Düşünme Eğilimlerinin İncelenmesi. *Journal of Faculty of Educational Sciences*, 44(2), 29-51.
- Guilford, J. P. (1973). Characteristics of creativity. <http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED080171.pdf> / İndirilme Tarihi: 23.10.2017.
- Gündüz, H. B. ve Doğan, A. (2010). *Okul yöneticilerinin liderlik stilleri ve yaratıcılık düzeyleri*. Türkiye Eğitim Araştırmaları Kongre Kitabı. www.eab.org.tr/eab/2009/pdf/263.pdf / İndirilme tarihi: 23.10.2017.
- İşleyen, T. ve Küçük, B. (2013). Öğretmen adaylarının yaratıcı düşünme düzeylerini farklı değişkenler açısından incelenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(21), 199-208.
- Karataş, S. ve Özcan, S. (2010). Yaratıcı düşünme etkinliklerinin öğrencilerin yaratıcı düşüncelerine ve proje geliştirmelerine etkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(1), 225-243.
- Öncü, T. (2000). Anasınıfı (6 yaş) düzeyindeki çocukların şekilsel yaratıcılıklarının cinsiyet değişkeni açısından karşılaştırılması. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40, 25-34.
- Öncü, T. (2003). Torrance yaratıcı düşünme testleri-şekil testi aracılığıyla 12-14 yaşları arasındaki çocukların yaratıcılık düzeylerinin yaş ve cinsiyete göre karşılaştırılması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43(1), 221-237.
- Özben, Ş. ve Argun, Y. (2005). Buca eğitim fakültesi öğrencilerinin yaratıcılık boyutları puanlarının karşılaştırılması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, 16-23.
- Özbilgin, M. (2019). *İlkokul dördüncü sınıf öğrencilerinin sözel ve şekilsel yaratıcılık düzeylerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Pehlivan, N. (2019). *Sınıf öğretmenlerinin yaratıcılık düzeyleri ile yaratıcılığı destekleme düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Serçe, M. R. (2017). *Öğretmen adaylarının liderlik ve yaratıcılık düzeylerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- Şahin, F. ve Danışman, Ş. (2017). Yaratıcı kişilik özellikleri ölçeği: Güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 747-760.
- Tabachnick, B. G., and Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*. (Six Edition). New Jersey: Pearson Education.
- Torrance, E. P. (1962). *Guiding creative talent*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Üstündağ, T. (2009). *Yaratıcılığa yolculuk*. Ankara: Pegem A Akademi.
- Williams, F. (1993). *Creativity Assesment Pocket*, Texas: Pro-Ed An International Publisher.
- Yaman, S. ve Yalçın, N. (2004). Fen bilgisi öğretiminde probleme dayalı öğrenme yaklaşımının yaratıcı düşünme becerisine etkisi. *İlköğretim Online*, 4(1), 42-52.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.09.2020 Kabul/Accepted: 06.01.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 251-267

X VE Y KUŞAĞI ÖĞRETMENLERİN KULLANDIKLARI MOTİVASYON TÜR VE ARAÇLARIⁱ

Merve ÜSTÜNⁱⁱ, Ali TAŞⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın amacı X ve Y kuşağındaki öğretmenlerin Z kuşağındaki öğrencilerini motive ederken kullandıkları motivasyon araç ve türlerini belirlemektir. Araştırmanın çalışma grubu, Kırıkkale il merkezindeki 30 ortaokul öğretmeninden oluşturmaktadır. Veriler yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanmıştır. Veriler içerik analizi yöntemi ile çözümlenmiştir. Öğretmenlerin kuşak farkı olmaksızın çoğunlukla motivasyon türü olarak sosyal motivasyonu, motivasyon aracı olarak da psiko-sosyal motivasyon araçları ile örgütsel ve yönetsel motivasyon araçlarını tercih ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kuşak, Motivasyon, Motivasyon Türleri, Motivasyon Araçları.

Motivation Types and Tools That X and Y Generation Teachers Uses

Abstract

The aim of this study is to identify the motivation tools and types used by teachers in the X and Y generations while motivating their students in the Z generation. The study group of the research consists of 30 teachers from the secondary schools in the city center of Kırıkkale. The data were collected by using a semi-structured interview form. The data were analyzed by the content analysis method. It is concluded that teachers mostly prefer social motivation as a type of motivation and psycho-social motivation tools as well as organizational and managerial motivation tools without generational differences.

Keywords: Generation, Motivation, Motivation Types, Motivation Tools.

ⁱ Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ İngilizce Öğretmeni. merveustun93@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6218-8059

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü. atas865@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3344-3911

Giriş

İnsanın var oluşundan günümüze geçen milyarlarca yıl boyunca dönemleri etkileyen önemli olaylar gerçekleşmiştir. Dönem içerisinde yaşanan önemli siyasi, ekonomik, kültürel, eğitimsel, sosyal, politik vs. olaylar bireyleri yaklaşık olarak aynı şekilde etkilemiştir. Böylece aynı dönem içerisinde doğan bireylerin yaşanan olaylara, dünyaya ve kendilerine bakış açıları benzerlik göstermektedir. Bu durum ise kuşak kavramının varlığına işaret etmektedir. Kuşak kavramının tarihi süreci yazılı kaynaklar bakımından araştırıldığında, kimi bilim dallarında kuramın Antik Yunan'a, kimisinde ise Eski Mısır Uygarlığına kadar uzandığı görülmektedir (Joshi, Dencker, and Franz, 2011, Akt. Adıgüzel, Batur ve Ekşili, 2014). Kuşak kavramı ilk olarak Alman Sosyolog Karl Manheim'in 1928 yılında Bilgi Sosyolojisi kitabında ve günümüz kuşaklarını içine alan sınıflandırma ve tartışmalar Strauss ve Howe(1991) tarafından yayımlanan kitapla literatürde yerini almıştır. Böylece bireyleri ait oldukları kuşaklara göre tasnifleyerek sosyal, kültürel, iş ve daha başka birçok alanda bakış açılarının ortalama durumu tespit edilebilmektedir.

Değişen yaşam koşulları özellikle iş yaşamında bireyleri oldukça çok etkilemektedir. Kişilerin verimliliğini arttırmak, örgüte bağlılıklarını sağlamak ve istenilen yönde adımlarını sağlamak adına işverenlerin ve iş görenlerin motivasyona ihtiyaçları vardır. Türkçedeki karşılığı güdülenmenin İngilizce karşılığı olarak verilen "motivasyon" kelimesi, Latince "mot" kökünden türemiş olup hareket etme harekete geçirme anlamına gelir ve psikoloji biliminde "içsel itici güçlerle kasti bir amaca doğru yönelen davranışlar" olarak kabul edilir (Keser,2006). Bu güç bireyin kişisel özellikleri ve ait oldukları kuşak özellikleri incelenerek doğru yönlendirilebilir ve istenilen verime bu sayede ulaşılır.

Kuşakların birbirinden bu denli farklılaşması istek ve ihtiyaçlarının giderilmesinde de farklı yöntemlere başvurulmasını gerektirmektedir. Günümüzde iş yaşamında örgütünde iş sürdürülebilirliği, verim ve bağlılığı sağlamak isteyen işverenin çalışanların bireysel ve kuşak özelliklerini göz önünde bulundurması ilk koşul durumuna gelmiştir. Ufak işletmelerde işveren çalışan ilişkisi daha kolay sağlandığından bireysel özellikler kolay anlaşılabilir ancak büyük işletmelerde bu durum işveren açısından oldukça zordur. Burada çalışanların toplu olarak anlaşılmasını kolaylaştıran en önemli etken kuşakları ve belirgin özellikleridir.

İşletmeler üzerinde birçok araştırması yapılan bu konunun okul iklimi üzerinde büyük bir boşluk içerdiği görülmüştür. Literatürde öğretmen, öğrenci veya yönetici motivasyonları üzerinde çalışmalar bulunmaktadır. Ancak kuşaklar üzerinde yapılan herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bünyesinde en çok birey barındıran kurumlardan biri olan Milli Eğitim Bakanlığı kişilerin ilgi ve ihtiyaçlarına bireysel ilgilenemeyeceği için kuşakların motivasyon tür ve araçlarıyla kitlelere ulaşarak verimi artırabilecektir. Bu amaç doğrultusunda, 2019-2020 eğitim öğretim yılında sistemde bulunan bireylerin kuşakları incelendiğinde ilkokul, ortaokul ve ortaöğretim kurumlarının genelinde sessiz, X ve Y kuşağı olan öğretmen ve yöneticilerin ve bu üç kademedeki de sadece Z kuşağı öğrencinin varlığı bilinmektedir. Farklı kuşak öğretmenlerin aynı kuşak öğrenciye hitap ettiği bilinmektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında bu araştırmada X ve Y kuşağı bireyi öğretmenlerin kuşaklarına göre öğrencilere uyguladıkları motivasyon türleri ve araçları incelenmiştir.

Kuşaklar

Günümüzde kuşak tanımı ve sınıflandırılması birçok farklı araştırmanın konusu olmaktadır. Farklı disiplinler arası araştırmalara konu olan kuşakların sınıflandırılması ve kuşak tanımının ifade edilişi kültürden kültüre değişiklik göstermektedir. Konu ile ilgili literatür taraması yapıp farklı kaynaklar incelendiğinde kuşaklarla alakalı belirgin tarih aralıkları ve kuşakların birbirlerinden ayrılan karakteristik özelliklerinin aynı olmadığı sonucuna varılır. Kimi yerlerde kuşaklar içerisinde belirli tarih aralıklarında da farklılıklar gözlenmiştir.

Tablo1. Literatürde yer alan kuşak sınıflandırmaları (Reeves & Oh, 2008)

Kaynak	Sınıflandırma			
Howe& Strauss (2000)	Sessiz Kuşak (1925-1943)	Patlama Kuşağı (1943-1960)	13. Kuşak (1961-1981)	Milenyum Kuşağı (1982-2000)
Lancaster & Stillman (2002)	Gelenekçiler (1900-1945)	Bebek Patlaması (1946-1965)	X Kuşağı (1965-1980)	Milenyum Kuşağı Patlama Kopyası Y Kuşağı Gelecek Kuşak (1981-1999)
Martin& Tulgan (2002)	Sessiz Kuşak (1925-1942)	Bebek Patlaması (1946-1960)	X Kuşağı (1965-1977)	Milenyumlar (1978-2000)
Tapscott (1998)	-	Bebek Patlaması (1946-1964)	X Kuşağı (1965-1975)	Dijital Kuşak (1976-2000)
Zemke vd. (2000)	Eski Askerler (1922-1943)	Bebek Patlaması (1943-1960)	X Kuşağı (1960-1980)	Gelecektekiler (1980-1999)

Sessiz kuşak.

Genellikle 1925 ve 1945 yılları arasında doğan sessiz kuşak jenerasyonu, farklı kaynaklarda gelenekseller (traditionalists), erişkin (matures) kuşak ve savaş kuşağı olarak ifade edilmektedir. İkinci dünya savaşına yaptıkları büyük katkılardan dolayı bu kuşak ayrıca "Büyük Kuşak" olarak adlandırılmaktadır (Toduk, 2017). Bu kuşakta doğan bireyler II. Dünya Savaşı çıktığı yıllarda savaşa katılamayacak kadar yaşı küçük olan insanlardan oluşmaktadır ama bu insanlar aynı zamanda savaşın acısını en fazla çekmiş olanlardır (Levickaite,2010). Yetişme dönemlerinde yaşanan dünya çapındaki buhrana ek olarak dönemin en önemli olaylarından bir olan 1929 yılındaki ekonomik krize de şahit olmuşlardır.

Günümüz iş yaşamında sayıları az olmasına rağmen varlıklarını hissettiren bu kuşak, bugünkü iş yaşamının temellerini atan kuşaktır. Çalışma hayatındaki iş disiplininin kurucusu bu kuşak bireylerinin pratik zekâları, problemlere kolay çözüm üretme kabiliyetleri ve eşsiz bilgi kaynağı olmaları örgütlerde kritik mevkilerde görev almalarını sağlamıştır. Yönetime

sadık, ast üst ilişkilerine önem veren, emir ve direktiflere uyan, kuralcı ve kendini işlerine adayan bu kuşak yönetici oldukları takdirde tüm çalışanlarını kolektif bir arada tutabilme özelliğine de sahiptir. İş değişikliği yapmayan, görevine sadık ve öncesi memnuniyet gösteren, sabır eşiği yüksek, iş hayatının muhafazakâr bireyleri olarak tanımlamak da mümkündür (Acıloğlu, 2015).

Bebek patlaması kuşağı.

Soğuk Savaş Kuşağı veya Ekonomik Büyüme Kuşağı olarak da bilinen bu kuşak 1946-1964 yılları arasında doğan grubu ifade eder. Ayrıca bu kuşağa aynı evde önce çocuklarına, sonra yaşlanan ana-babalarına baktıkları için 'Sandviç Kuşağı' da denilmektedir (Metin ve Kızıldağ, 2017). Üç nesil aynı çatı altında idame ettiren bu kuşak bireyleri hem gelenekselci hem de yeniliğe açıktır uyumlu kişiliklerdir.

Bebek Patlaması kuşağı kendi içinde toplumsal haksızlıklara, savaşa, ırk ayırımına, özgürlüğü kısıtlayan her uygulamaya karşı protest davranışlar gösteren 68 kuşağını yaratmıştır (Senbir, 2004). Dünya genelinde ciddi dönüşümlere şahit olan bu geçiş kuşağı ekonomik krizlerin ve savaşların oluşturduğu olumsuzluklarla başa çıktı ve bu yüzden ağır sorumluluklara sahipti. Ruhsal uyanış ve laiklik krizleri başlıkları altındabu kuşağı tanımlandıran Strauss ve Howe'dan(1991) günümüze ırk ayırımına karşı mücadele, kadın erkek eşitliği, doğaya ve çevreye saygılı olmak günümüze ulaşan ana fikirlerden bazılarıdır. İnsan potansiyeline önem veren ve bu yönleriyle de günümüzün bireysel gelişim sürecine ilişkin ilk uygulamaları başlatan bir kuşaktır (Bayhan, 2014). Toplumun bir ve bütün olmasına önem veren bu kuşak üyeleri kişisel farklılıkların da göz önünde bulundurulmasını istemiştir. Bu anlamda sağlıklı toplum için sağlıklı birey, sağlıklı birey için sağlıklı toplum döngüsünü inşa ettiler.

Çalışma değerleri 'çalışmak için yaşamak' düşüncesinde şekillenen bu kuşağın üyeleri çalışkan, fedakâr ve itaatkârdır. Onları tanımlayan sıfat 'kuralcı' kelimesidir. Kariyer anlamında kendilerine anlamlı gelen işlerde çalışmayı tercih ederlerken idealist, kuralcı ve işçimendirler (Acıloğlu, 2015).

X kuşağı.

1965-1980 yılları arasında dünyaya gelen Baby Boomers kuşağını takip eden ve "Baby Buster" olarak da adlandırılan bir diğer kuşak ise X kuşağıdır. Kuşağın genel olarak kullanılan diğer isimleri arasında "twenty something" ve "f-you generation" bulunmaktadır (Roberts ve Manolis, 2000).

X Kuşağı üyeleri markalara aşırı ilgili, bireyselliğe önem veren, işine bağlı ancak iş özel yaşam dengesini kurabilen, mücadeleci, hırslı, toplumsal sorunlara ve çevre sorunlarına duyarlı, kültürel farklılıklara hoşgörülü, global düşünebilen, özenli, garantici ve tedbirli kişilerdir. Çalışma değeri çalışmak için yaşamak olan Baby Boomers kuşağının aksine işlerini sadeleştirir, yaptığı işten keyif almak ister, böylece çok stresli işlerden uzak dururlar. Ancak buna karşı olarak Deneçli'ye (2012) göre X kuşağındakiler değişen dünya koşullarına

yetişebilmek için büyük bir çaba harcamaktadırlar. Daha az hiyerarşik yapıları tercih ederler ancak otoriteye de saygılıdır. Tulgan (2001) kendisinden önceki kuşak olan Baby Boomers'larla kıyaslandığında sorunlarının çözümünde onlar gibi grup desteğine ihtiyaç duymazlar ve bu durum da onların kendilerine daha çok güvendiklerini ifade etmektedir (Keleş, 2011). Erkeklerin olduğu kadar kadınlar da iş yaşamında aktif olmaya başlamışlardır. Kadınların iş gücüne başlaması ve az çocuk sahibi olunması bu kuşak içinde sıralanabilir (Mengi, 2009, Akt. Metin ve Kızıldağ, 2017). Toplumsal ve iş yaşamında köklü değişiklikler olmaya başlamış ve ortak alanlarda iş bölümü kavramı ortaya çıkmıştır. Beceri ve deneyimlerini birden fazla kariyer yaparak kullanmışlardır. Kendilerini geliştirme ve değiştirme eğilimindedirler. Dönem içerisinde yaşanan ailevi, toplumsal ve finansal yönden güvensizlik bu kuşak bireylerinde iş yaşamında güvenlik ve maaş unsurlarını ön plana çıkarmıştır. Ebeveynlerinden daha az ücretle çalışanlar olarak bilinen X kuşağı üyeleri Bebek Patlaması kuşağının refah içinde yaşadıkları dönemlerin yol açtığı sıkıntılarla mücadele etmişlerdir.

Y kuşağı.

Çoğu uzman, 1980 ile 2000 yılları arasında doğanlar için bu kuşak kullanılmaktadır. Her şeyi sorgulamaları nedeniyle 'why' kuşağı denilmekte ve kısaca 'Y' ile ifade edilmektedirler (Metin ve Kızıldağ, 2017).

Y kuşağı; bağımsızlığa düşkün, yüksek otoriteye inanan ancak iş bağlılığı düşük, X kuşağının aksine iş değişikliğini doğal gören, esnek çalışma saatlerine inanan, özgüveni yüksek, girişimci, kolay iletişim kurabilen, özel ve iş yaşamının her ikisinde de rahatına düşkün, takım çalışmasını seven ancak bireyselliğe önem veren, kişisel ve mesleki gelişim açısından ömür boyu eğitimi benimseyen bireylerdir. Çoklu görevleri kolaylıkla yapabilirken yaptıkları işten çabuk sıkılabilen bir yapıya sahiptirler. Adaptasyonları yüksek motivasyonları ise çabuk sönebilen yapıdadır. Bilgi edinme konusunda dijital kaynakları tercih eder böylelikle bilgiye hızlı ulaşırlar. İleri düzeyde düşünebilme ve harekete geçebilme yeterliliğine sahiptirler. Sürekli yeni yaklaşımlara açık geleceğe hazır olma istegindedirler. Ayrıca bu kuşaktakiler yüksek hayat standartlarına sahip olmakla birlikte takım çalışmalarında da ön plana çıkmaktadırlar (Lower, 2008, Akt. Babaoğlu, 2015). Hayatta amaçlarını ve hedeflerini net olarak tanımlar ve ilgi odağı olmayı severler. Gelişen dünya koşullarına göre amaçlarını genişletir ve geliştirir, belirli kalıplara takılı kalmaz. Sabit fikirli değil açık görüşlüdür.

Dijital medyanın cazibesıyla büyüyen ilk kuşak olma özelliğine sahip Y kuşağı üyelerinin üçte ikisi, beş yaşından önce bilgisayarla tanışmıştır (Zemke vd., 2013, Akt. Yeşil ve Fidan, 2017). Günlerinin yaklaşık on beş saati medya ve iletişim teknolojileri ile etkileşim halinde geçen bu kuşak için hayatlarını rahat yaşamak çok önemlidir. Bu kuşak için teknoloji hayatlarındaki pek çok şeyin simgesi durumunda olup, Y kuşağının X kuşağına göre en üstün olduğu konulardan birisidir (Mengi, 2009).

Z kuşağı.

2000'den sonra doğanlardan oluşan Z kuşağı aynı zamanda 'Kristal Kuşak' olarak da isimlendirilmektedir. Teknolojik bir çağda doğduklarından teknoloji ile iç içe yaşayan bu kuşağın üyelerine "Kuşak I", "İnternet Kuşağı", "Next Generation" ya da "iGen" ve "Instant Online (Her daim çevrimiçi)" kuşağı da denilmektedir). Strauss ve Howe (1991) bu kuşağı aşırı bireyselleşen ve yalnızlık yaşayacak kuşak olarak da tanımlamaktadır. Mission and Ministry kuruluşu ise Z kuşağını 21. yüzyılın ilk kuşağı olarak tanımlarken, onlara dijital çocuklar ve ".com" çocukları ismini uygun bulmaktadır (Levicate, 2010, Akt. Aydın, 2014).

Çevresinde dikkat çeken bilgisayar, akıllı telefon, oyun cihazları, tabletler, müzik çalarlar, çok boyutlu televizyonlar ve her daim internet olan ve teknolojinin içinde doğan Z Kuşağı aynı anda okuma, izleme ve konuşabilme özelliklerine sahip olmasıyla ve çoklu görevleri yerine getirebilmesiyle yetişkinlerinden farklılaşmaktadır. Kendisinden önceki Y kuşağı da çoklu görevleri başarıyla yerine getirebilmekteydi ancak Z kuşağı bireyleri aynı anda birden fazla işi yapabilmektedir. Bu nedenle insanlık tarihinin el, göz, kulak gibi motor beceri senkronizasyonu en yüksek kuşağı olarak tanımlanmaktadır (Keleş, 2011; Mengi, 2009). Ancak Z kuşağının dikkatlerini toplama süresi kısadır, beklemeye tahammülü yoktur ve ilgisini kolayca kaybedebilmektedir (Güler, 2016).

Tam anlamıyla iş hayatına 5 yıla kadar girecek olan Z kuşağı bireylerinin iş yaşamındaki davranışları henüz araştırılmaya başlanmamıştır. Henüz iş yaşamına girmeyen bu kuşağın önümüzdeki on yıl içerisinde özellikle sanal dünyada birbirinden ilginç buluşlar ve çalışma yöntemleri bulacağı tahmin edilmektedir (Demirkaya, Akdemir, Karaman ve Atan, 2015).

Tablo2. Kuşaklararası Farklılıklar (Deneçli ve Deneçli, 2012)

	Sessiz kuşak	X kuşağı	Y kuşağı	Z kuşağı
Özellikleri ve değerleri	-Sadakat duyguları yüksek -İşkolik -Takım çalışmasına önem veren -Kanaatkâr -Rekabetçi -Teknolojiye uzak	-Sadakat duyguları değişken -Otoriteye saygılı -Topluma duyarlı -İş motivasyonları yüksek -Kanaatkâr -Kaygılı -Teknolojiyle ilişkisi düşük	-Sadakat duyguları az -Otoriteyi zor kabullenen -Bağımsızlığına düşkün -Çok sık iş değiştiren -Bireyci -Teknolojiyle Büyüyen	-İşbirlikçi -Yaratıcı -Teknoloji ile doğan

Motivasyon

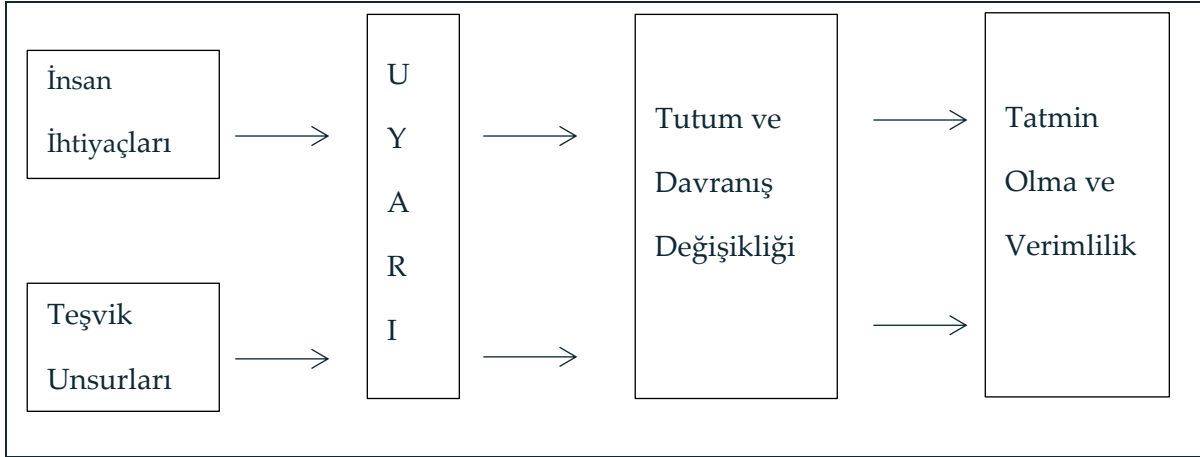
Güdülenmenin İngilizce karşılığı olarak verilen "motivasyon" kelimesi, Latince hareket etme anlamına gelen "mot" kökünden türemiş olup, psikoloji bilminde "bireyin içinden gelen güçlerle belirli hedeflere erişmek için istedik davranışlar oluşturmak" olarak kabul edilir (Keser,2006). Motivasyon kelimesini ifade etmek için Türkçede güdülenme, isteklendirme, teşvik etme gibi kavramlar kullanılmaktadır (Karaköse ve Kocabaş, 2006).

İnsanın bir işi eyleme dönüştürmesini sağlayan veya eylemin yönünü belirleyen, düşünceler, umutlar, inançlar, arzular, ihtiyaçlar ve korkulardır.

Motivasyon, bireylerdeki içsel enerjinin belirli hedeflere yönlendirilmesi için hareketlendirilmesi, aktive edilmesidir (Düren, 2000, Akt. Yıldırım, 2007). Akat'a (1984) göre motivasyon ise ferdi veya fertleri belirli bir yöne doğru devamlı şekilde harekete geçirmek için gösterilen çabaların toplamıdır. Hedefe ulaştıran davranışlar bütünüdür.

Motivasyon süreci.

Motivasyon süreci, bir istek veya güdü etkisiyle belirli istendik davranışı gerçekleştirmek için harekete geçme sürecidir. Bir birey herhangi bir şeye karşı belirli bir ihtiyaç duyduğunda, bu ihtiyacını gidermek için birtakım davranışlarda bulunur. Bu gösterdiği davranışlar sonucunda ihtiyacını giderebilirse, tatmine ulaşır, gideremezse tatminsizlik yaşar. Önemli olan mevcut ihtiyacını gidermek için gerekli olan davranış modellerini belirlemek ve bunlardan en uygun olanını etkin bir biçimde uygulayabilmektir (Aşıkoğlu, 1996).

Şekil 1. Motivasyon süreci (Aşıkoğlu, 1996)

Motivasyon çeşitleri.

Yapılan araştırmalar neticesinde motivasyonun genel anlamda üç sınıfta gruplandırıldıkları görülmüştür. Bu gruplama fizyolojik, sosyal ve psikolojiktir.

a) Fizyolojik motivasyon.

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinin en alt basamağı olan fizyolojik ihtiyaçlar bireyin yaşaması için en ilkel ve gerekli ihtiyaçlardır. Bu ihtiyaçların giderilmesini esas alan güdülenme türüne fizyolojik motivasyon denir. Amaç bireyin birincil isteklerini ortan kaldırıp ikincil basamağa güdülenmesinin sağlanmasıdır.

b) Sosyal motivasyon.

Sosyal içerikli güdüler, insanı insan yapan iletişim ve aidiyet duygularıyla ortaya çıkar. Fizyolojik gereksinimlerden sonra gelen ihtiyaçlardır. Bir gruba üye olmak, iyi bir iş sahibi

olmak, yükselmek, tanınmak, beğenilmek, özgürce düşünmek ve yaşamak, sevmek, sevilmek, arkadaşlıklar kurmak, yardım etmek, vs. gibi duygu ve düşüncelerdir. Birey, amacına ulaştığı takdirde mutluluğa ulaşır. Bu tür güdüler insan yaşamıyla paralel olarak ilerler. Okul hayatında başarılı bir öğrenci olmak isteyen birey, iş hayatı başladığında iyi bir görev ve kariyere sahip olma isteği taşır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003).

c) Psikolojik motivasyon.

Bireylerin davranışlarını şekillendiren ruhsal ihtiyaçlardan kaynaklanan güdülerdir. Psikolojik motivasyon genel anlamda bireylerin ruhsal gereksinimlerinin karşılanmasına dönüktür. Birey doğuştan getirebildiği gibi bu güdülerini sonradan da kazanabilir. Kişilik ve davranış modellerini oluşturan güdülerdir. Psikolojik güdülerini incelemek sosyal ve fizyolojik güdülerden, karmaşık bir yapıya sahip olması nedeniyle daha zordur. Psikolojik ihtiyaçlardan kaynaklanan güdülerin akışı incelenebilir ancak sebebini anlamak zordur.

Motivasyonda özendirici araçlar.

Bir örgüt içerisinde çalışanların faaliyetlerini belirli yönlerle kanalize ederek onları bu süreçte motive etmek oldukça zordur. Her birey kişilik yapısı, içinde yetiştiği ve yaşadığı çevre olarak farklı yapılara sahiptir. Aşıkoglu'na (1996) göre birbirinden çok farklı özelliklere sahip bireyleri işletme içerisinde ortak bir amaç etrafında toplamak ve onların istenen performans düzeyine ulaşmalarını sağlamak için birtakım araçlardan yararlanmak zorunludur. Bu araçlar, bireylerin olumlu yönde motive olmaları üzerinde oldukça etkilidir.

Motivasyon için kullanılan özendirici araçlar her durum, birey ve zamanda aynı etkiyi göstermez. Özendirici araçların etkinliği kişinin ve toplumun değer yargılarına, çevre faktörlerine, bireyin sosyal ve eğitsel düzeylerine bağlıdır. Tikici'ye (1991) göre motivasyon konusunda evrensel nitelik taşıyan bazı özendirici araçların varlığı kabul edilse bile, her kişiye, her topluma uygun bir motivasyon modeli geliştirmek mümkün değildir (Sevinç, 2015). Bununla beraber geçerliliği kabul edilen ve birçok araştırma ile saptanan özendirici motivasyon araçları ekonomik araçlar, psiko-sosyal araçlar ve örgütsel araçlar olarak sınıflandırılabilir (Aşıkoglu, 1996).

a) Ekonomik araçlar.

İşletmelerin kuruluşu nedeniyle çalışanların çalışma nedeni özde ekonomik temele dayanır, bu nedende diğer motivasyon araçlarına göre ekonomik nedenler daha etkilidir. Bireyin işe girmesindeki temel nedenlerden birisi gelir elde etme arzusudur. Ekonomik araçlar genel olarak az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde çalışanlar için birinci derecede motive edici araçlardır (Sevinç, 2015). Özellikle alternatif çalışma imkânı olmayan bir kişinin endişesi, başlıca gelir kaynağı olan işini kaybetmek olduğundan kişi, işverenin kendisinden beklediğini vermeye çalışacaktır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003).

b) Psiko-sosyal araçlar.

İnsan sadece temel ihtiyaçlarını gidermek için ekonomik araçlara ihtiyaç duyan ve bu amaç doğrultusunda yaşayan varlık değildir. İletişim, kabul görme, ait olması gibi ihtiyaçlarının doğurduğu sosyal bir varlıktır. Ekonomik ihtiyaçlarının yanı sıra karşılması gereken sosyal ve psikolojik ihtiyaçları da vardır. Psiko-sosyal araçlar bireylerin bu tür ihtiyaçlarının karşılanarak iş ortamında motivesini arttırmaya yarar.

c) Örgütsel ve yönetsel araçlar.

Motivasyon sürecinde ekonomik ve psiko-sosyal motivasyon araçlarının yanında, örgütsel ve yönetsel motivasyon araçlarından yararlanmak da mümkündür. Örgütsel ve yönetsel motivasyon araçları genel anlamda örgüte mali yük getirmeyen araçlardır (Sevinç, 2015). Yöneticiler, örgütsel ve yönetsel araçları zamanında ve yerinde kullanarak hem maddi kaynak harcayarak hem de maddi kaynak olmadan çalışanların motivasyonunu yüksek seviyede tutar ve örgüt amaçları doğrultusunda davranışta bulunmalarını sağlar.

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu araştırmada ortaokulda çalışan X ve Y kuşağındaki öğretmenlerin Z kuşağındaki öğrencilerine uyguladıkları motivasyon türü ve araçlarını belirlemek amaçlanmıştır. Araştırmada nitel araştırma desenlerinden olgu bilim (fenomoloji) kullanılmıştır. Olgu bilim deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır.

Çalışma Grubu

Araştırma çalışma grubu Kırıkkale il merkezinde 2019- 2020 eğitim öğretim yılında görev yapan öğretmenler arasından seçilmiştir. Araştırma 30 öğretmen ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin 18'i kadın 12'si erkektir. Yine araştırmaya katılan öğretmenlerin 12'si X kuşağı bireyi iken 18 tanesi Y kuşağındandır.

Tablo 3. Çalışmaya katılan öğretmenlerin cinsiyetleri / ait oldukları kuşaklar

	X Kuşağı	Y Kuşağı	Toplam
Kadın Öğretmenler (K)	Ö1, Ö5, Ö8, Ö17, Ö20, Ö27	Ö6, Ö7, Ö10, Ö11, Ö13, Ö14, Ö15, Ö16, Ö19, Ö22, Ö23, Ö26	18
Erkek Öğretmenler (E)	Ö2, Ö9, Ö12, Ö18, Ö25, Ö28	Ö3, Ö4, Ö21, Ö24, Ö29, Ö30	12
Toplam	12	18	30

Veri Toplama Aracı

Araştırmada yapı bakımından yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme soruları araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi hocalarından doktor öğretim üyesi Esra Karabağ Köse, Doçent Doktor Neslin İhtiyaroğlu ve Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi hocalarından Doktor Öğretim Üyesi

Abdullah Selvitopu'nun uzman görüşlerine başvurulmuştur. Görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Görüşme formunda 3 kişisel soru ile öğretmenlerin ait oldukları kuşaklar ve cinsiyetleri belirlenmek istenmiştir. Bu sorulara ilave X ve Y kuşağı öğretmenlerin ders içi ve dışı öğrencilerini nasıl motive ettikleri dair 4 adet, ne tür motivasyona özendirici araçlar kullandıklarını öğrenmek amaçlı 7 adet soru sorulmuştur.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalardan elde edilen veriler nicel yöntemler kullanılarak açıklanamayacağı için içerik analizi yaklaşımı yapılmıştır. İçerik analizi, verilerin kodlanmasını ve anlaşılır hale gelmesini sağlar. İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır.

Araştırmaya katılan öğretmenlerin cinsiyetleri K ve E şeklinde, kuşakları X ve Y şeklinde kodlanmıştır. Ayrıca araştırmaya katılan 30 öğretmene 1den 30 a kadar numara verilmiş ve Ö1, Ö2., Ö30 şeklinde ifade edilmiştir.

Geçerlilik ve Güvenirlik.

Nitel çalışmalarda geçerlilik, bilimsel bulguların doğruluğunu ve güvenirlilik, bulguların tekrarlanabilirliğini ifade eder (Taş, Selvitopu, Bora ve Demirkaya, 2013). Bu araştırmanın güvenirliliğini ve geçerliliğini sağlamak için önceden bazı önlemler alınmıştır. Bunlar şu şekildedir:

Literatür taraması her araştırmacı tarafından gözden geçirilmiştir. Araştırmanın iç geçerliliği sağlanmıştır. Kapsam geçerliliği test maddeleri ölçülmek istenen davranışı yeterince yansıtıyor mu? sorusuna cevap arar (Büyüköztürk, 2013). Bu amaçla kapsam geçerliliğini sağlamak adına 3 uzman görüşüne başvurulmuştur. Dış geçerliliği arttırmak için araştırma süreci açıkça ifade edilmiştir.

Araştırmanın iç güvenirliliğini sağlamak için, araştırmaya katılanların cevaplarını kontrol etmelerine izin verilmiştir. Ayrıca tüm veriler herhangi bir müdahale olmadan kayda geçirilmiştir. Ham ve kodlanmış veriler hala araştırmacılarıdır ve herkese açıktır. Güvenirliliği sağlamak adına X ve Y kuşağı öğretmenlerden yaş aralığı geniş alınmıştır. Yani 22 yaş grubundan 1.senesi çalışan Y kuşağı öğretmenle 41 yaşında 21.senesini çalışan Y kuşağı öğretmenin de fikirlerine başvurulmuş nihayetinde aynı sonuçlara ulaşılmıştır.

Bulgular

Öğretmenlerin öğrencilerine uyguladıkları motivasyon türleri ile bu süreçte başvurdukları motivasyon araçlarına ilişkin bulgular tablolarda sunulmuştur.

Öğretmenlerin Öğrencilerine Uyguladıkları Motivasyon Türleri

Öğretmenlerin öğrencilerine uyguladıkları motivasyon türlerine ilişkin bulgular tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Öğretmenlerin Öğrencilerine Uyguladıkları Motivasyon Türleri

Kategoriler	Katılımcı Kodu	Toplam
Fizyolojik Motivasyon	Ö6, Ö11, Ö12, Ö19, Ö21	5
Sosyal Motivasyon	Ö2, Ö5, Ö7, Ö8, Ö9, Ö10, Ö13, Ö14, Ö15, Ö20, Ö22, Ö25, Ö26, Ö27, Ö28, Ö29, Ö30	17
Psikolojik Motivasyon	Ö1, Ö3, Ö4, Ö16, Ö17, Ö18, Ö23, Ö24	8

MOTİVASYONDA ÖZENDİRİCİ ARAÇLAR

<p>A. EKONOMİK ARAÇLAR</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ücret Artışı 2. Primli Ücret 3. Kara Katılma 4. Ekonomik Ödül 	<p>B. PSİKO-SOSYAL ARAÇLAR</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Çalışmada Bağımsızlık 2. Sosyal Katılma 3. Değer ve Statü 4. Gelişme ve Başarı 5. Çevreye Uyum 6. Öneri Sistemi 	<p>C. ÖRGÜTSEL VE YÖNETSEL ARAÇLAR</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Amaç Birliği 2. Yetki ve Sorumluluk Dengesi 3. Eğitim ve Yükselme 4. Kararlara Katılma 5. İletişim
---	---	---

Genel anlamda cevaplar incelendiğinde cinsiyet ya da kuşak farkı gözetmeksizin öğretmenlerin birçoğunun ağırlıklı olarak sosyal motivasyon türünü tercih ettiği söylenebilir.

Fizyolojik motivasyon türünü seçen öğretmenlerden sadece biri X kuşağındaiken 4'ü Y kuşağındadır. X kuşağından olan erkek öğretmendir ve şu şekilde düşünmektedir.:

“...Onlarla iyi diyalog kurmaya özen gösteririm. Hedefler koyarım. Bu hedeflere ulaştıkça ödüller veririm. Bu ödüller ise genelde onların ihtiyaçlarını karşılayacak şeylerdir. Mesela aç ise kantinden bir ürün falan (Ö12, X, E).”

Fizyolojik motivasyonu tercih eden 4 Y kuşağı öğretmenlerden sadece 1 tanesi erkektir. X kuşağı kadın öğretmenlerinin fizyolojik motivasyon türünü seçmedikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Sosyal motivasyon türünü kullanan 17 öğretmenin 8'i X ve 9'u Y kuşağı bireyidir. X kuşağı öğretmenlerden 4 tanesi kadın diğer 4 tanesi de erkektir. Y kuşağı öğretmenlerin 7 tanesi kadın 2 tanesi erkektir. Onlardan bazılarının ifadesi şu şekildedir:

"...Artı eksi tablosu kullanıyorum. Sınıf içerisinde olumlu cümlelerle onları tebrik ediyorum. Önceki çalışma yıllarımda onlara belirli günlerde yemekli programlar hazırlardım, şeker çikolata gibi pekiştireçler kullanırdım. Ve meslektaş arkadaşlarımla okul dışında da etkinlikler yaptırırdım. Onları dahil ederdim. Ancak koşullar değişti artık yapmam mümkün olmuyor (Ö8, X, K)."

"...Öğrenciyi övmek, başarısını ve güzel davranışlarının olduğunu sürekli vurgulamak. Öğrencinin yaptığı çalışmaları panolarda sergilemek. (Ö20, Y, K)."

"...Onları yüreklendiririm. Başarabileceklerini hissettiririm. Kimi zaman da iyi bir çalışma ve araştırma yaparlarsa benden daha fazla bilgiye ulaşabileceklerini gösteririm. (Ö28, Y, K)."

"...Öğrencilerimi yüreklendirmek için güzel sözlerle onları cesaretlendiririm (Ö30, Y, E)."

Psikolojik motivasyonu tercih eden öğretmenlerin 3'ü X, 5'i ise Y kuşağıdır. X kuşağı öğretmenlerden 2'si kadın, 1'i erkektir. Y kuşağı öğretmenlerden ise 3'ü kadın, 2'si erkektir. Bu öğretmenlerden bazılarının konu hakkındaki düşünceleri şu şekildedir:

"...Yaptıkları güzel sonuçlar için ödüllendirme sistemini kullanıyorum ya da kendilerini kötü hissettiklerinde birebir konuşarak aslında onların bir birey olduklarını hissettirip iletişim kurmaya çalışıyorum. Elinden geleni yapması için destekliyorum. Bir diğer motivasyon aracım ise kendimi de geliştirdiğimi öğrencilerime göstermektir. Bir öğretmen olarak okumaya devam ettiğimi görmeleri onları motive ediyor. (Ö17, X, K)."

"...Çok çeşitli araçlarım var ama en çok önem verdiğim şey onların mutlulukları. Onları dinlediğimi, sevdiğimi, değer verdiğimi hissettiririm (Ö18, X, E)."

Aynı dönem öğrencilerine yani Z kuşağı çocuklarına hitap eden farklı cinsiyet ve kuşaktaki öğretmenlerin ortalama olarak aynı tür motivasyonu tercih ettikleri gözlenmiştir. Öğretmenler fizyolojik motivasyonu tercih etmekten ziyade sosyal ve psikolojik motivasyonu tercih ettikleri, öğrencilerin bunlarla motive olduklarını söylemişlerdir.

Öğretmenlerin Öğrencileri Motive Ederken Kullandıkları Özendirici Araçlar

Öğretmenlerin öğrencileri motive ederken kullandıkları özendirici araçlara ilişkin bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Öğretmenlerin öğrencileri motive ederken kullandıkları özendirici araçlar

Kategoriler	Katılımcı Kodu	Toplam
Ekonomik Araçlar	Ö4,Ö9,Ö12,Ö13,Ö14,Ö16,Ö17,Ö18,Ö19,Ö20,Ö21,Ö22,Ö23,Ö24,Ö26	15
Psiko-Sosyal Araçlar	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10,Ö11,Ö12,Ö13,Ö14,Ö15,Ö16,Ö17,Ö18,Ö19,Ö20,Ö21,Ö22,Ö23,Ö24,Ö25,Ö26,Ö27,Ö28,Ö29,Ö30	30

Örgütsel ve	Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö6,Ö7,Ö8,Ö9,Ö10,Ö11,Ö12,Ö13,Ö14,Ö15,Ö16,Ö17,	30
Yönelimsel Araçlar	Ö18,Ö19,Ö20,Ö21,Ö22,Ö23,Ö24,Ö25,Ö26,Ö27,Ö28,Ö29,Ö30	

Öğretmenlerin tamamı öğrencilerini derslerinde etkin kılabilmek ve motivasyonlarını arttırmak için psiko-sosyal araçlara ve örgütsel ve yönetsel araçlara başvururkenyarısı ekonomik araçlara başvurmaktadır Motivasyonda özendirici araçlardan ekonomik araçları kullanan 15 öğretmenden 2'si X kuşağı kadın öğretmen, 3'ü X kuşağı erkek öğretmen ve yine 3'ü Y kuşağı erkek öğretmen iken 7'si Y kuşağı kadın öğretmendir. Bu öğretmenler ayrıca psiko-sosyal araçlara ve örgütsel ve yönetsel araçları da kullandıklarını ifade etmişlerdir. Bu öğretmenlerden bazılarının görüşleri şöyledir:

“Çok çeşitli araçlarım var. İlki çocuklara Aferin!, Bravo!, Çok Güzel! gibi sözel motivasyon araçlarını kullanıyorum. Bunların yanında not ve çeşitli hediyeye araçlarını kullanıyorum. Bunlar kırtasiye gereçleri, oyuncak ya da yiyecek olabilir. Ama en çok önem verdiğim şey ise onların mutlulukları. Onları dinlediğimi, sevdiğimi, değer verdiğimi hissettiririm. (Ö18, X, E).”

“...Stiker çok kullanıyorum. Aferin diyerek sözel pekiştireçler kullanıyorum. Yaş grubuna göre motivasyon araçları kullanıyorum (Ö14, Y, K).

“...Tablolarım var. Aylık ve haftalık tablolarım. Böylece benden aldıkları artı eksilerle aylık ve dönemlik ödüllendirmeler yaparım. Ders dışında ise özenli çalışanları ödüllendiririm ara ara (Ö21, Y, E).”

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu araştırmada eğitimin öğretmen unsuru üzerinde durulmuştur. X, Y kuşağı bireyi öğretmenlerin kuşaklarına göre öğrencilere Uyguladıkları Motivasyon Türleri ve araçları incelenmiştir.

Araştırma 2019-2020 eğitim öğretim yılı yapıldığında, milli eğitim sisteminde X, Y ve baby boomers kuşağı öğretmenlerin yer aldığı bilinmektedir. 2000 sonrası doğan Z kuşağı henüz iş hayatına aktif olarak öğretmen veya yönetici olarak dâhil olmamıştır. Buradan hareketle X ve Y kuşağı öğretmenlerin özellikle ilk, orta ve lise düzeyinde okullarda Z kuşağı öğrencilere sahiptirler. Sistemde 4 farklı kuşağın bulunmasının zorluklarının yanı sıra bu farklılıkları olumlu anlamda yönlendirmek motivasyonu gerekli kılmaktadır. Bireysel motivasyonun bu denli büyük bir örgütte kolay uygulanamayacağı için kuşakların özellikleri, ihtiyaçları ve ilgileri motivasyon sürecini zorunlu hale getirmektedir.

Mengi (2009) araştırmasında kadınların iş gücüne başlamasının X kuşağıyla ortaya çıktığını belirtmiştir. Bu araştırmaya katılan 30 öğretmenden 18 tanesi kadın öğretmen olup bunlardan 6 tanesi X kuşağı, 12 tanesi de Y kuşağı bireyidir. Bu da iş hayatında kadınların zamanla aktif rol aldığını göstermektedir. Acar Erdol, Özen ve Toraman'ın (2019) araştırmasında veri topladığı 12 üniversitenin eğitim fakültesinde ağırlıklı olarak kız öğrencinin olduğu görülmüştür. X kuşağıyla başlayan kadınların iş hayatında aktif rol alması doğru orantılı olarak artmaktadır. Görüşme yapılan 12 erkek öğretmenin kuşakları 6X ve 6Y

olmak üzere eşit sayıdadır. Y kuşağı öğretmen sayısının fazla olması 2012 yılında TBMM genel kurulunda zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılması ve okul sayısının artmasına bağlı olarak yapılan atamaların yıllara göre artmasından kaynaklanmaktadır.

Araştırmada ikinci olarak öğretmenlerin öğrencileri üzerinde ders içi ve dışında onların motivasyonlarını ve verimlerini arttırmak için kullandıkları motivasyon türleri incelenmiştir. Araştırmaya katkı sağlayan 30 öğretmenin ağırlıklı olarak sosyal motivasyonu tercih ettiği gözlemlenmiştir. 17 öğretmen sosyal motivasyonu, 8 öğretmen psikolojik motivasyonu ve 5 öğretmen de fizyolojik motivasyon türünü tercih etmiştir. Altuntuğ (2012) geleceğin tüketici profilini incelediği araştırmasında X kuşağı bireylerin gelecek korkusu ve yaşam kaygısı taşıdığını ve dönemlerinde yaşanan sıkıntıların onların hayata bakışını olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Bu karakteristik özellikler onları daha çok çalışarak, para kazanmaya ve kariyer yapmaya yönelttiğini dile getirmiştir. Buradan hareketle X kuşağı bireylerin tercihlerinde fizyolojik motivasyonun etkili olması gerekmektedir ancak bireylerin kendileri için ihtiyaç duyduğu motivasyon türü olmasına karşılık X kuşağı öğretmenleri öğrencileri üzerinde bu motivasyon türünü kullanmamaktadır.

Fizyolojik ihtiyaç olarak ilk akla gelen bireyin temel ihtiyaçlarını gidermektir ancak bu kişiden kişiye farklılık arz etmektedir. Örneğin aynı kuşaktan iki birey ele alındığında işe yeni başlayan ile yıllardır çalışan arasında dinlenme ihtiyacı farklılık göstermektedir. Bu tür motivasyonun işlevsellik kazanması bireyin ayrıntılı bir şekilde ilgi ve ihtiyaçlarının bilinmesi ile mümkün olabilir.

68 kuşağı olayları ve 80 darbesini gören X kuşak bireyleri maddi zorluklardan ziyade güvenlik ihtiyacı hissetmişlerdir. Ayrıca bu zor süreç, insanı insan yapan sosyal ihtiyaç, iletişim ve aidiyet duygularının yanı sıra bireylerin ruhsal ihtiyaçlarını da beraberinde getirmiştir. Psikolojik güdüler her ne kadar doğuştan getirilseler de yaşanan sosyal olaylar doğrultusunda sonradan da kazanılmaktadır. Bu nedenle X kuşağı bireyleri sosyal ve psikolojik motivasyon türlerine ihtiyaç duymaktadır. Araştırmada genel anlamda X kuşağı öğretmenlerin cinsiyetleri göz önüne alınmaksızın fizyolojik motivasyon türünü tercih etmemektedir. Öğrencilerini güdülemek için sosyal ve psikolojik motivasyon türlerini tercih etmektedir.

Toruntay (2011) araştırmasında Y kuşağı bireyleri için maddi unsurlardan ziyade, yaptıklarının onaylanması, eğitim ve öğrenme fırsatlarının da dâhil olduğu bütünsel bir iş tatmini daha çok önemli olduğunu ifade etmiştir. Y kuşağı seçtikleri uğraşlarda başarılı olmalarına yardım etmek için onları yakından izleyen, destekleyen ebeveynler ve öğretmenler ile büyümüş olduklarından kariyer kararları verirken bile ebeveynlerine danışmaya ve/veya güvendikleri daha deneyimli, bilgili rol modellerin tavsiyelerine ihtiyaç duyarlar (Behrstock-Sherratt & Coggshall 2010, Akt. Keleş, 2011). Buradan hareketle yaptıkları işlerde geri bildirim onlar için önemlidir. Kendileri için geri bildirim çok önemli olan Y kuşağı öğretmenler, öğrencilerini teşvik ve motive etmek için geri bildirim yapmakta onlara güzel sözler söylemektedir. Ayrıca Z kuşağı öğrencilere yaş olarak en yakın kuşak olan Y kuşağı

öğretmenleri Z kuşağı gibi kurallarda esnek ve uyumludur, gelişmelere açıktır. Bu durum her iki kuşağı birbirine yakın kılmaktadır. Y kuşağı öğretmenleri öğrencilerini motive etmede sosyal ve psikolojik motivasyon türlerini tercih etmektedir. Bu araştırmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmaya katkı sağlayan Y kuşağı öğretmenler; ağırlıklı olarak sosyal motivasyonu kullanırken, öğrencilerinin fizyolojik hazır bulunuşluklarına ve psikolojik durumlarına önem vermektedirler.

X ve Y kuşağı öğretmenler öğrencilerini motive etme tür olarak sosyal motivasyon türüne ağırlık verdiği görülmüştür. Bu öğretmenlerin içinde yetiştiği kuşak kültürüne göre tavır takınmalarından ziyade her iki kuşak öğretmenlerin de Z kuşağı öğrencilere hitap etmelerinden kaynaklanmaktadır. Öğrencilerini temel alarak motivasyon seçimi yaptıklarını ifade etmişlerdir.

Motivasyon araçlarından ekonomik araçlar temelde örgütlerde belirli bir aralıkta çalışmaya oranla ücret vs. alma şeklindedir. Psiko-sosyal araçlar iletişim, kabul görme ve ait olma gibi sosyal ve psikolojik ihtiyaçları karşılamaya yönelik araçlarken örgütsel ve yönetsel araçlar örgüte mali bir yük getirmeden kâr ve verim amaçlayan araçlardır. Bu motivasyon araçlarından ekonomik araçları 15 öğretmen tercih etmiş ve bunlar ağırlıklı olarak Y kuşağı öğretmenlerdir. Öğretmenlerin tercih ettiği bu araçlar öğrencinin ilgi ve ihtiyacına yönelik maddi boyutu büyük olmayan araçlardır. Y kuşağı öğretmenler Z kuşağı küçük yaşlardaki öğrenciler için somut materyallerin daha etkili olacağını düşünmektedirler. Yine bu 15 öğretmen de dâhil olmak üzere tüm öğretmenler hem psiko-sosyal hem de örgütsel ve yönetsel araçları birlikte kullanmaktadır. Okulların kâr amacı gütmeyen ve insan yetiştiren kurumlar olması ve örgüt iklimi anlamında çok boyutluğu ile birçok örgütten ayrıldığı için bu sonuca ulaşılmaktadır. Özellikle öğrencilerin ihtiyaçlarının farklı olması öğretmenlerin birden fazla motivasyon aracını kullanmasına sebep olabilir.

Öğretmenlerin öğrencilerini motive etmek adına kendi kullandıkları yöntemler olduğu görülmüştür. Motivasyon tür ve araçlarının çeşitlendirilmesi adına alanında uzman kişiler tarafından öğretmenlere öğrencileri üzerinde ders içi ve dışında uygulayabilecekleri motivasyon tür ve araçları hakkında bilgilendirmeler yapılabilir. Ayrıca değişen dünyanın getirdiği Z kuşağı öğrenci profilinin daha iyi anlaşılması ve onlara ulaşılabilmesi adına öğretmenlere bu kuşak hakkında detaylı bilgilendirmeler yapılabilir. Öğretmenlerin kendi kuşak özelliklerinden ziyade öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarını göz önüne aldıkları görülen bu araştırma sonucunda okullarda belirli aralıklarda öğrenci ilgi ve ihtiyaç envanterleri uygulanabilir. Bunlara ilave olarak X ve Y kuşağı aynı branş öğretmenlerinin bilgi ve birikimlerini paylaşabilecekleri platformlar kurulabilir ve periyodik olarak toplantılarla deneyim aktarımı yapılabilir. Kuşak kavramının Türkiye’de güncel olması ve eğitim alanında yaşanan sorunlar nedeniyle, kuşak kavramı eğitimin her kademesinde araştırma konusu olarak çalışılabilir.

Kaynakça

- Acıloğlu, İ. (2015). *İşte Y kuşağı*. Ankara: Elma Yayınevi.
- Adıgüzel O., Batur H.Z. & Ekşili N. (2014). Kuşakların Değişen Yüzü ve Y Kuşağı ile Ortaya Çıkan Yeni Çalışma Tarzı: Mobil Yakalılar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(19), 165-182.
- Akat, İ. (1984). *İşletme Yönetimi*, İzmir: Üçelyayıncılık.
- Aşıkoğlu M. (1996), *İnsan Kaynaklarını Verimliliğe Yönlendirme Aracı Olarak Motivasyon*, İstanbul: Üniversite kitabevi.
- Aydın, G. Ç & Başol, O. (2014). X ve Y Kuşağı: Çalışmanın Anlamında Bir Değişme Var mı? *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 1-15.
- Babaoğlu, B. (2015). *Turizm Sektöründe Çalışanların Kuşak Farklılıklarına Olan Algılamaları ve Bir Araştırma*, Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı.
- Bayhan, V. (2014). Milenyum veya (Y) Kuşağı Gençliğinin Sosyolojik Bağlamı. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 10-25.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş ve Demirel, F. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Pegem Akademi, (13.Baskı).
- Demirkaya, H., Akdemir, A., Karaman & E., Atan, Ö. (2015). Kuşakların Yönetim Politikası Beklentilerinin Araştırılması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 186-204.
- Deneçli, C. & Deneçli S. (2012). Nabza Göre Şerbet, Kuşağa Göre Etkinlik: Eğlencenin Pazarlanması ve Kuşaklar, iku.edu.tr.
- Güler, E. (2016). İş Dünyasının Z Kuşağı İle İmtihanı, *Para Ekonomi Dergisi*, Ekim, 56-58.
- Karaköse, T. & Kocabaş, İ. (2006). Özel Ve Devlet Okullarında Öğretmenlerin Beklentilerinin İş Doyumu Ve Motivasyon Üzerine Etkileri, *Dergipark*, 2(1), 3-14.
- Keleş, N.H. (2011). Y Kuşağı Çalışanlarının Motivasyon Profillerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 129-139.
- Keser, A. (2006). *Çalışma Yaşamında Motivasyon*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Levickaite,R. (2010). Generations X Y Z: How Social Networks Form The Concept Of The World Without Borders The Case Of Lithuania, *Limes Cultural Regionalitics*, 3(2), 170-183. Doi: 10.3848/limes.2010.17.
- Mengi, Z. (2009). İş başarısında kuşak farkı. <http://www.kigem.com/isbararisinda-kusak-farki.html>. (Erişim Tarihi: 08.03.2019).
- Metin, S. & Kızıldağ, D. (2017). X ve Y Kuşaklarının Kariyer Beklentilerinin Farklılaşması Otomotiv Sektöründe Bir Araştırma, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(40), 340-363.
- Reeves,T.C & Oh, E. (2008). *Generation Differences*, In handbook of Research on Educational Communications and Technology.
- Roberts, J.A. & Manolis, C. (2000). Baby Boomers and Busters: an Exploratory Investigation of Attitudes Toward Marketing Advertising and Consumerism, *Journal of Consume Marketing*, 17(6), 481-499.
- Sabuncuoğlu, Z. & Tüz, M. (2003). *Örgütsel Psikoloji*, Bursa: Furkan Ofset.
- Senbir, H. (2004). *Z Son İnsan Mı?* İstanbul: O Kitaplar.

- Sevinç, H. (2015). Kamu Çalışanlarının Motivasyonunda Kullanılan Araçlar, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(39), 944-964.
- Strauss, W. & Howe, N. (1991) *Generations*. New York: Quill, William Morrow.
- Taş, A., Selvitopu, A., Bora, V. ve Demirkaya, Y. (2013). Reasons for Dropout for Vocational High School Students, *Educational Sciences: Theory and Practice*, 13(3), 1561-1565.
- Toduk, Y. (2017). *Türkiye'nin Liderlik Haritası: Güncel Liderlik Yaklaşımları ve Türkiye'den Örnekler*, İstanbul: Ceo Plus Yayıncılık.
- Toruntay, H. (2011). *Takım Rollerini Çalışması: X ve Y Kuşağı Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeşil, Y. & Fidan, F. (2017). Türkiye'de Y Kuşağının e- İletişim Kullanımı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma, *Balkan ve Yakınoğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 100-109.
- Yıldırım, S. (2007). *Motivasyon ve Çalışma Hayatında Motivasyonun Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 16.09.2020 Kabul/Accepted: 26.12.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 269-287

TOPLU ULAŞIM SİSTEMLERİNDE ARAÇ TİPİ SEÇİMİ: KIRIKKALE KAMPÜS HATTI ÖRNEĞİ

Hacı Mehmet ALAKAŞⁱ, Emre YAZICIⁱⁱ, Seda CEBECİⁱⁱⁱ, Eylül Ecem YILMAZ^{iv}, Tamer EREN^v

Öz

Ülkemizde kent içi ulaşımın büyük bir bölümü toplu ulaşım sistemleri ile gerçekleştirilmektedir. Ülkemizde toplu ulaşım, büyükşehirlerde tramvay, metro, minibüs ve otobüsler ile yapılmaktadır. Fakat küçük şehirlerde alternatifler azalıyor ve yalnızca otobüs ve minibüs gibi araçlar kullanılıyor. Bu çalışmada Kırıkkale üniversitesi kampüs-Kırıkkale merkez arası ulaşım yapan kişilerin yolculuklarının kolaylaştırılmasına ve daha fazla konfor sağlanmasına yönelik olarak hangi toplu taşıma aracının daha uygun olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Belirlenen güzergâhta yalnızca kara yolu taşımacılığı yapılmaktadır. Bu sebeple alternatifler, minibüs, midibüs, otobüs, vb. tipli araçlar olmak zorundadır. Bu kapsamda araçlara ilişkin kriterler belirlenmiştir. Analitik Hiyerarşi Prosesi yöntemi ile kriter ağırlıkları elde edilmiştir. Bulunan ağırlıklar kullanılarak TOPSIS yöntemi ile alternatifler sıralanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre en uygun alternatif aracın seçimi gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Araç seçimi, AHP, TOPSIS.

The Vehicle Type Selection in Public Transportation Systems: A Case Study In Kırıkkale Campus Line

Abstract

In our country, most of the urban transportation is carried out by public transportation systems. Public transportation in our country is made by vehicles such as tram, metro, minibus and bus in big cities. However, in small cities, these alternatives are diminishing and only such as buses or minibuses are used. In this study, it has been tried to determine which public transportation vehicles are more suitable to facilitate the travels of people using the transportation between Kırıkkale University campus and Kırıkkale center. Only road transport is carried out on the specified route. For this reason, the alternative vehicles, minibuses, midibuses, buses, etc. type of vehicles. In this context criteria for vehicles have been determined. Thereby using the weights found, alternatives determined were rank by the TOPSIS method. According to the obtained results, a suitable alternative was presented.

Keywords: Vehicle selection, AHP, TOPSIS

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği, hmalagas@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9874-7588

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği, emreyazici92@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3661-2119

ⁱⁱⁱ Endüstri Mühendisi, Kırıkkale Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği, sedacbc1998@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2864-6375

^{iv} Endüstri Mühendisi, Kırıkkale Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği, ecemeylulylmz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2009-0758

^v Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği, tamereren@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5282-3138

Giriş

Ulaşım, çeşitli nitelikteki fiziksel varlıkların, haberlerin ve insanların bir yerden başka bir yere hareketi olarak tanımlanmaktadır. İnsanlar toplumsal gelişmişlik düzeylerine göre ulaşım sürecinde çeşitli araçlar kullanılmıştır. Günümüzün toplumsal yapısı içerisinde insanların şehirlerarası ve şehir için ulaşımında kullanmış olduğu ulaşım araçları özel ve toplu ulaşım araçları olmak üzere iki ana başlığa ayrılabilir.

Günümüzde nüfusun artması, yeni yerleşim yerlerinin kurulması, şehirleşmenin artması vb. nedenlerden dolayı toplu ulaşım sistemleri yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Toplu ulaşım, özellikle büyük şehirlerde belediyeler ve özel taşımacılık işletmeleri tarafından sunulan önemli bir hizmettir. Karayolu, demiryolu ve coğrafi yapısı uygun şehirlerde denizyolu taşımacılığı ile toplu taşıma hizmetleri gerçekleştirilmektedir. Son zamanlarda kentsel yapılaşmanın mesafeleri artırması, küçük veya büyük bütün şehirlerde hatta köylerde ve mahallelerde toplu taşımaya olan ihtiyacı artırmıştır. Toplu taşıma içerisinde ise karayolu taşımacılığı kurulum maliyetinin diğer alternatiflere göre daha düşük olması ve işletmesinin kolay ve esnek olması nedeniyle en çok tercih edilen toplu taşıma tipidir.

Büyük ve karmaşık sistemler olan toplu taşıma sistemlerinde hizmetin ekonomik yapılabilmesi için toplu taşıma sisteminin seçimi, kurulumu, işletilmesi, yenilenmesi, geliştirilmesi gibi aşamalarında birçok karar problemi ortaya çıkmaktadır. Bu problemlerden bazıları hatların oluşturulması, araç seçimi, durak yerlerin belirlenmesi, zaman çizelgesinin oluşturulması gibi sıralanabilir. Bu problemlerden araç seçimi problemi hem toplu taşıma sistemlerinin kapasitesini hem de konfor ve müşteri memnuniyetini etkileyen önemli karar problemlerinden biridir. En ekonomik ve konforlu olarak toplu taşıma hizmetinin verilmesi için hangi tip aracın tercih edilmesi gerektiği belirlenmektedir. Bu seçimde hem nitel hem de nicel kriterler etkili olabilmektedir.

Bu çalışmada da Kırıkkale ilinde toplu taşımada kullanılabilecek araç tipinin belirlenmesi problemi ele alınmıştır. Kırıkkale’de en çok yolcu yoğunluğuna sahip olan ve kentin önemli iki noktası arasında hizmet veren kampüs hattı ele alınmıştır. Bu hatta çalışan araçların eski olması ve yolcuların memnuniyetsizlikleri dikkate alınarak yeni bir araç tipinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Hattın kampüs ve şehir merkezi arasında çalışmasının yanında, şehrin yolcu yoğunluğunun fazla olduğu yüksek ihtisas hastanesi, otogar ve tıp fakültesi gibi yerlere de ulaşımı sağlaması seçimde etkin olmuştur.

Problem yapısında nitel ve nicel etmenler yer almaktadır. Ayrıca seçim sürecini olumlu ve olumsuz etkileyen faktörler de yer almaktadır. Bu çalışmada en uygun araç tipinin belirlenmesi için farklı yapıdaki kriterleri değerlendirme imkanı sağlayan AHP (Analitik Hiyerarşi Prosesi) ve TOPSIS (Technique For Order Preference By Similarity To Ideal Solution) yöntemleri kullanılmıştır. AHP ve TOPSIS yöntemleri çeşitli problemlere yönelik olarak entegre edilerek kullanılabilen yöntemlerdendir. Alakaş vd. (2019) AHP-TOPSIS yöntemlerini entegre ederek ambulans tedarikçisi seçimini gerçekleştirmiştir. Her iki yöntem de belirlenen

kriterlerin probleme etkisinin ve alternatiflerin değerlendirilip en uygununun seçimini sağlaması yöntemlerin seçilmesinde etkin olmuştur.

Ele alınan problem için öncelikle ana kriterler ve alt kriterler belirlenmiştir. Belirlenen bu kriterlerin AHP yöntemi ile ağırlıkları hesaplanmıştır. Bununla birlikte alternatif araçlar belirlenmiş TOPSIS yöntemi için karar matrisi oluşturulmuştur. Karar matrisi ve AHP yöntemi ile hesaplanan kriter ağırlıkları kullanılarak TOPSIS yöntemi ile alternatifler sıralanarak en uygun alternatif belirlenmiştir.

Çalışmanın ilk kısmında çalışma hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci kısımda, literatürde yer alan araç seçim problemini ve toplu taşıma araç seçim problemini inceleyen çalışmalar özetlenmiştir. Üçüncü kısımda, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden AHP ve TOPSIS yöntemleri açıklanmıştır. Dördüncü kısımda ise kampüs hattına ilişkin araç seçim probleminin çözümüne yönelik uygulama yer almaktadır. Son kısımda ise sonuç ve değerlendirme yapılmaktadır.

Literatür Araştırması

Araç seçim problemi literatürde son zamanlarda yoğun olarak ilgi gören konular arasındadır. Çeşitli yöntemler ile araç seçim problemi incelenmiştir. Çok kriterli karar verme yöntemlerinin araç seçim problemlerinde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışma kapsamında literatürde yer alan araç seçimi problemlerinin ele alındığı çalışmalar incelenmiştir. Bu bağlamda incelenen literatür çalışmaları Tablo 1’de özetlenmektedir.

Literatürde araç seçimi çalışmalarını çeşitli sektörler için gruplamak mümkündür. Çalışmalar, bireysel otomobil seçimi, lojistik ve taşıma faaliyetleri için araç seçimi ve toplu taşıma faaliyetleri için taşıma türü ve araç seçimi şeklinde gruplanabilir.

Otomobil seçimi; Apak vd. (2012), lüks otomobil seçim problemi için AHP yöntemini kullanmıştır. Soba (2012), PROMETHEE yöntemi ile en uygun otomobil seçimini gerçekleştirmiştir. Yavaş vd. (2014), çalışmalarında yakıt, maliyet, tasarım, servis imkanları, motor gücü ve donanım faktörlerini dikkate alarak otomobil seçimi için AHP ve AAS yöntemlerini kullanmıştır. Patil vd. (2017), dış görünüş, iç görünüş, ek özellikler, yol güvenilirliği ve satış sonrası kriterleri dikkate alarak en uygun otomobil seçimini bulanık AHP ve Gri İlişkiler analizi ile gerçekleştirmiştir. Yaykaşlı ve Ecemiş (2018), satın alma öncesi, satın alma sırası ve satın alma sonrası olarak ifade edilen üç ana kritere ait dokuz alt kriteri dikkate alarak otomobil seçim problemini incelemiştir. AHP yöntemi ile kriter ağırlıkları elde edildikten sonra Multi MOORA ve Gri İlişkiler analizi ile alternatiflerin sıralaması gerçekleştirilmiştir. Singh ve Avikal (2019), bulanık AHP ve TOPSIS yöntemleri ile Hindistan’da sedan otomobil seçimini incelemiştir. Babacan (2020), gelir düzeyindeki farklılıkları dikkate alarak VİKOR yöntemi ile orta gelir grubuna sahip bireylerin otomobil seçim problemini incelemiştir.

Lojistik ve taşıma sektöründe araç seçim problemi oldukça önemli sorunlar arasındadır. Faaliyetin yapısı gereği kullanılacak araç ana maliyet unsurları arasındadır. Bu

nedenle lojistik sektöründe araç seçim problemi literatürde önem arz bir seçim problemidir. Kabak ve Uyar (2013), çalışmalarında araç seçim problemini lojistik sektörüne yönelik olarak incelemişlerdir. Çalışmada ekonomiklik, performans, donanım satış sonrası hizmetler ve imaj ve prestij kriterleri dikkate alınarak AAS ve PROMETHEE yöntemleri ile en uygun ağır ticari araç seçimini gerçekleştirmiştir. Doğan vd. (2017), ise benzer kriterleri dikkate alınarak COPRAS-G yöntemi ile lojistik sektörüne yönelik olarak en uygun araç seçimini gerçekleştirilmiştir. Ömürbek vd. (2014), çalışmasında beyaz eşya servis faaliyetinde kullanılmak üzere alınması planlanan hafif ticari araç seçimi için AHP ve PROMETHEE yöntemlerini kullanmıştır. Arslan (2017), garanti süresi, fiyat, yakıt tüketimi ve güç kriterlerini dikkate alarak AHP ve ARAS (Additive Ratio Assessment) yöntemleri ile lojistik sektöründe ağır ticari araç seçimini gerçekleştirmiştir. Demirci (2020), çalışmasında nakliye aracı seçim problemini incelemiştir. Fiyat, yakıt, motor ömrü, satış sonrası destek ve ikinci el olanaklarını dikkate alarak yedi alternatif arasından TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile en uygun alternatifi belirlemiştir.

Toplu taşıma araçlarının seçimini inceleyen çalışmalar: Tzeng (2005), çok kriterli karar verme yöntemleri ile toplu ulaşım için en uygun alternatif yakıtlı otobüs seçimini gerçekleştirmiştir. Şengül vd. (2012), Erzurum ilinde belediyelerin toplu taşıma araç seçimini incelemişlerdir. Bu kapsamda çalışmada sekiz kriter ve beş alternatif belirlenerek bulanık AHP yöntemi ile en uygun alternatifin seçimi gerçekleştirilmiştir. Babakan vd. (2013), şehir içi ulaşımında toplu taşıma aracı seçimini AAS, TOPSIS ve Coğrafi Bilgi Sistemleri yöntemleri ile gerçekleştirmiştir. Shafabakhsh vd. (2014), bulanık AHP ve TOPSIS yöntemleri ile uluslararası bir havalimanına ulaşımında en uygun toplu taşıma sisteminin seçimini gerçekleştirmiştir. Aydın ve Kahraman (2014), Ankara'da toplu ulaşım için alternatif yakıtlı otobüs seçim problemini çok kriterli karar verme yöntemleri ile incelemişlerdir. Çalışmada ekonomik, sosyal ve teknoloji ana kriterleri ve on altı alt kriter dikkate alınarak bulanık AHP yöntemi ile kriter ağırlıkları elde edildikten sonra bulanık VIKOR yöntemi ile alternatifler sıralanmıştır. Akpınar (2016), AHP yöntemi ile İzmir'de bir üniversitede en uygun ring aracı seçimini gerçekleştirmiştir. Akman ve Alkan (2016), İzmit belediyesi sınırları içerisinde toplu taşıma araçlarının yoğun bir biçimde kullanıldığı bir güzergah için en iyi alternatifi belirlemek amacıyla AHP ve Aksiyomatik Tasarım yöntemlerini kullanarak bir seçim gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada alternatiflerin değerlendirilmesi için maliyet, ulaşım hattı özellikleri, araç özellikleri, çevreye duyarlılık ve müşteri memnuniyeti kriterlerini dikkate almışlardır. Hamurcu ve Eren (2017), toplu ulaşımında monoray teknolojisi seçimini çok kriterli karar verme yöntemleri ile gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada yedi ana kriter ve on beş alt kriter belirlenerek AHP ve TOPSIS yöntemleri ile en uygun alternatif belirlenmiştir. Büyüközkan vd. (2018), sürdürülebilir şehir ulaşımı için alternatiflerin seçimini çok kriterli karar verme yöntemleri ile incelemiştir. Hamurcu ve Eren (2018), çalışmasında teknolojik, ekonomik ve çevresel kriterler olarak ifade edilen üç ana kriterler ve toplamda 12 alt kriter ile üç alternatiften oluşan toplu taşıma sistemi seçimi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada AHP yöntemi ile kriter ağırlıkları elde edildikten sonra AAS yöntemi ile alternatiflerin seçimi

gerçekleştirilmiştir. Süt vd. (2019), yeşil ulaşım kapsamında Kırıkkale üniversitesinde ring araçlarının seçimine yönelik olarak bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada yeşil ulaşım kapsamında değerlendirilebilen beş farklı otobüs teknolojisi alternatifleri incelenmiştir. Alternatiflerin değerlendirilmesinde sekizi ana kriter olmak üzere toplamda on iki alt kriter belirlenerek AHP ve TOPSIS yöntemi ile en uygun alternatifin seçimi gerçekleştirilmiştir. Hamurcu ve Eren (2020), yeşil ulaşım için çok kriterli karar verme yöntemleri ile elektrikli otobüs seçimini inceledikleri çalışmada hız, yolcu kapasitesi, ulaşım ağı ve araca ilişkin teknik özelliklerden oluşan altı kriter belirleyerek en uygun araç seçimini gerçekleştirmiştir.

Literatüre ilişkin özet bilgiler Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Literatür araştırması

Sektör	Yazar/Yıl	Amaç Fonksiyonu	Yöntem
Otomobil seçimi	Apak vd. (2012),	Lüks otomobil seçimi	AHP
	Soba (2012),	Otomobil seçimi	PROMETHEE
	Yaşar vd. (2014),	Otomobil seçimi	AHP ve AAS
	Yaykaşlı ve Ecemiş (2016),	Otomobil Seçimi	AHP, MOORA ve GİA
	Patil vd. (2017),	Otomobil Seçimi	Bulanık AHP ve GİA
	Singh ve Avikal (2019),	Sedan otomobil seçimi	AHP ve TOPSIS
	Babacan (2020),	Orta gelir grubu için otomobil seçimi	AHP ve VİKOR
Lojistik sektöründe araç seçimi	Kabak ve Uyar (2013),	Ağır ticari araç seçimi	AAS ve PROMETHEE
	Ömürbek vd. (2014),	Hafif ticari araç seçimi	AHP ve PROMETHEE
	Arslan (2017),	Ağır ticari araç seçimi	AHP ve ARAS
	Doğan vd. (2017),	Ağır ticari araç seçimi	COPRAS-G
	Demirci (2020),	Nakliye Aracı Seçimi	TOPSIS ve VİKOR
Toplu taşıma aracı seçimi	Tzeng vd. (2005),	Alternatif yakıtlı otobüs seçimi	AHP, TOPSIS ve VİKOR
	Songül vd. (2012),	Belediye için toplu taşıma aracı seçimi	Bulanık AHP, Kareli Ortalama ve Kwong Bai
	Babakan vd. (2013),	Toplu taşıma aracı seçimi	AAS, TOPSIS ve CBS
	Aydın ve Kahraman (2014),	Alternatif yakıtlı otobüs seçimi	Bulanık AHP ve Bulanık VİKOR
	Shafabakhsh vd. (2014),	Toplu taşıma aracı seçimi	Bulanık AHP ve TOPSIS
	Akman ve Alkan (2016),	Toplu taşıma aracı seçimi	Aksiyomatik Tasarım
	Hamurcu ve Eren (2017 b),	Toplu taşıma türünün seçimi	AHP ve AAS
	Hamurcu ve Eren (2017 a),	Monoray teknolojisi seçimi	AHP ve TOPSIS
	Büyükoçkan vd. (2018),	Alternatif yakıtlı otobüs seçimi	TOPSIS ve Fuzzy Choquet Integral (IFCI)
	Süt vd. (2019),	Yeşil ulaşım için ring araçlarının seçimi	AHP ve TOPSIS
	Hamurcu ve Eren (2020),	Elektrikli Otobüs Seçimi	AHP ve TOPSIS

Bu çalışmada literatürden farklı olarak toplu ulaşım faaliyetinin gerçekleştirildiği hattın yapısına göre araç seçimine odaklanılmıştır. Toplu taşıma aracı seçiminde hattın coğrafi özellikleri dikkate alınarak kriterler bu bağlamda değerlendirilmiştir. Aracın hacmi, dış hacim ve iç hacim olarak iki ayrı ana kriterde değerlendirilmiştir. Çalışmada aracın dış hacim ana kriteri ve dış yükseklik, dış genişlik ve dış uzunluk alt kriterleri coğrafi olarak dar yollara sahip bölgeler için önem arz etmektedir. Aynı zamanda performans kriterinin değerlendirilmesinde bu ilin coğrafi özelliklerine dikkate alınarak karşılaştırılma yapılmıştır.

Araçların performansları oldukça önemlidir. Ancak performans kriteri aynı zamanda maliyeti de artıran bir kriterdir. Bu nedenle yüksek performans gücüne gerek duymayan yerlerde performans buna göre değerlendirilmelidir. Bu kriteri Kırıkkale ilinin yapısına göre değerlendirilmiştir.

Şehir İçi Ulaşım ve Toplu Taşıma Sistemleri

Günümüzde insanlar çeşitli nedenler ile şehir içi seyahat gerçekleştirmektedir. Şehirlerde meydana gelen kentsel yapılaşma seyahat mesafelerini artırmıştır. Bu nedenle şehir içi seyahatte çeşitli toplu taşıma araçları tercih edilmektedir. Çalışanlar işe gitmek için, öğrenciler okula gitmek için günün belli saatlerinde toplu taşıma araçlarını yoğun bir biçimde kullanmaktadırlar.

Toplu taşıma sistemleri, kullanılan taşıt cinsine, taşıma yöntemine ve taşıma özelliklerine göre çeşitlenebilmektedir. Otobüs, minibüs ve raylı sistemler başlıca şehir içi toplu taşıma araçlarıdır(Akbulut, 2016). Şehir içi ulaşımında raylı sistemlerin kurulması alt yapı yetersizliği, coğrafi koşulların yüksek maliyet gerektirmesi ve talep yetersizliği nedeniyle her şehir için mümkün olmayabilir. Bu nedenle şehir içi ulaşımında ülkemizde yaygın bir biçimde kullanılan araçların başında otobüs, minibüs ve midibüsler yer almaktadır.

Ankara'da hafta içi bir iş günü toplu ulaşım verileri incelendiğinde bir günde 1.708.485 kişinin toplu ulaşım araçlarını kullandığı görülmektedir. Toplu taşıma araçlarını kullanan 1.164.364 kişinin karayolu araçlarını, 544.121 kişinin ise demiryolu araçlarını kullandığı görülmektedir (www.ego.gov.tr, Erişim Tarihi: 26.08.2020). İETT verilerine göre ise İstanbul'da 2019 yılında raylı sistemler, karayolu ve denizyolu ile toplu taşıma sistemlerini kullanan günlük yolcu sayısı 15.149.333 olarak açıklanmıştır. Toplam yolcunun % 77,1'i karayolu toplu taşıma araçlarını kullanmıştır(www.iETT.istanbul/tr, Erişim Tarihi: 28.08.2020). Ülkemizde raylı sistemler Ankara, İstanbul ve İzmir gibi uygun alt yapıya sahip büyükşehirlerde bulunurken raylı sistemlerin kurulmasının mümkün olmadığı ve raylı sistemlerin bulunmadığı birçok şehir vardır. Bu nedenle raylı sistemler ve denizyolu alternatifi bulunmayan şehirlerde şehir içi ulaşımında kullanılan toplu taşıma araçları lastik tekerlekli karayolu araçlarıdır.

Şehir içi ulaşımında kullanılan karayolu araçlarının başında otobüs, dolmuş/minibüs ve midibüsler gelmektedir. Otobüsler, oluşturulan durak ağları ile tüm yerleşim alanına ulaşabilen ve diğer ulaşım sistemlerine göre daha az yatırım gerektiren araçlardır. Bununla birlikte şehir içi ulaşımında yoğun bir biçimde kullanılan bir diğer araç grubu olan minibüs ve midibüsler ise insanların otobüs duraklarında saatlerce beklemesini ve otomobil kullanımını azaltmak için tercih edilen ara bir toplu taşıma aracıdır (Abbasgil, 1994).

Gerek sayısal veriler gerekse karayolu toplu taşıma araçlarının işlevi bu araçların önemini ortaya koymaktadır. Özellikle küçük şehirlerde toplu taşıma hizmetinin tamamen karayolu araçları ile yapıldığı şehirlerde ulaşım sürelerinin uzaması yolcuların ve hizmet sağlayıcıların problemler ile karşılaşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle toplu taşıma

araçlarının seçiminde doğru kararın verilmesi toplu taşıma faaliyetinin her iki tarafını da etkileyen önemli bir karardır.

Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri

Çok kriterli karar verme yöntemleri, otomobil seçimi, konut seçimi, depo yer seçimi, otel seçimi, ERP seçimi ve performans ölçümü gibi birçok alanda karar verme sürecinde kullanılan yöntemlerdendir. Bu kararların verilmesi sürecinde AHP, AAS, TOPSIS, PROMETHEE, VIKOR ve ELECTRE gibi çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılmaktadır (Özbek, 2017). Bu çalışmada en uygun araç seçimi için AHP ve TOPSIS yöntemleri kullanılacaktır.

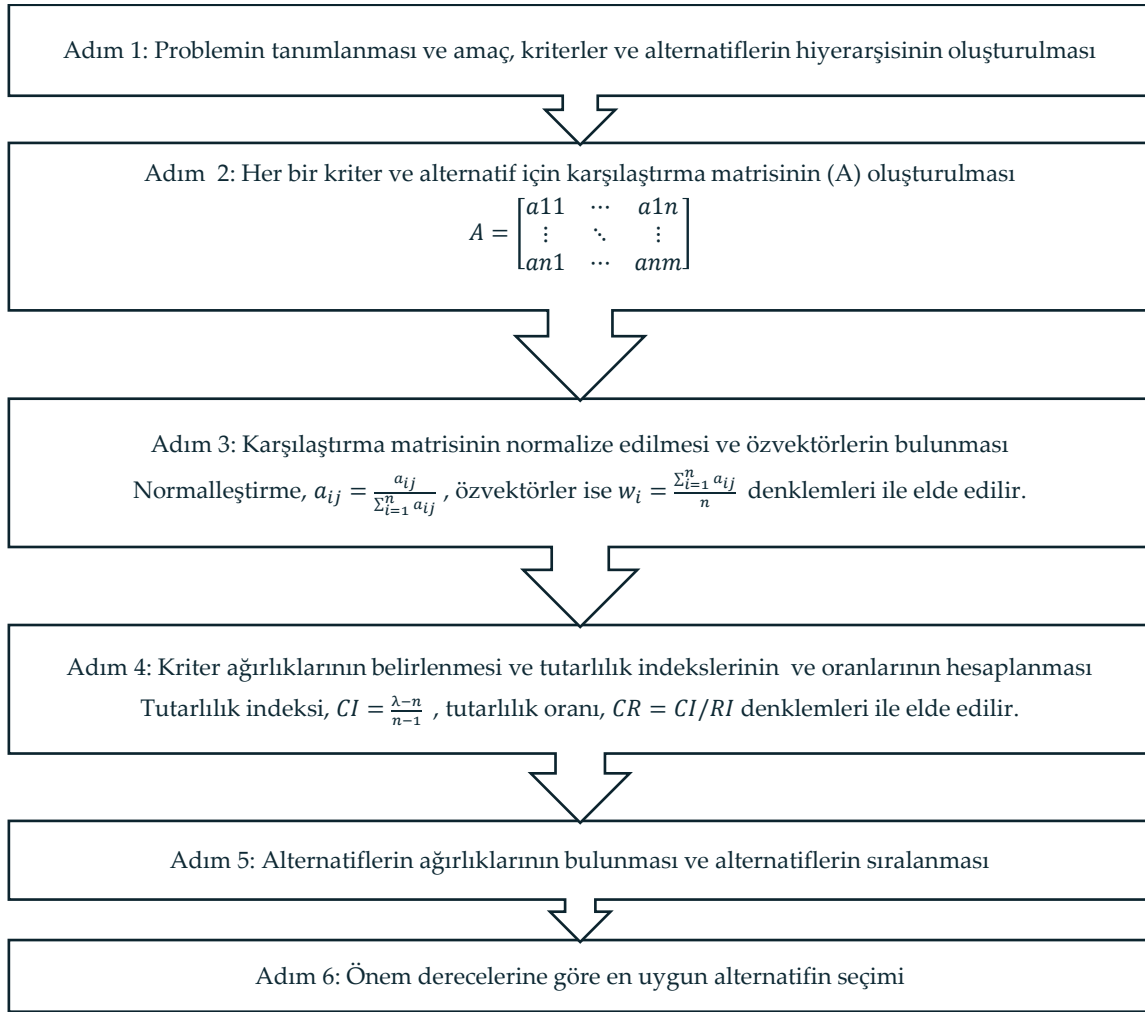
Analitik Hiyerarşi Prosesi

Hayatımızda karşılaştığımız birçok durum bir karar verme sürecini oluşturmaktadır. Uygun maliyetli ev, araba alma veya bir okul veya kariyer seçimi, tatil yeri seçimi veya siyasi bir adaya oy vermek günlük yaşantımızda karşılaşılan problemler arasındadır. Bunlarla birlikte ekipman satın alma, bir ürünün pazarlanması, bir personel seçimi, yatırım düzeylerine karar verme, fonlamada en iyi kaynak seçimi gibi bir birçok karmaşık seçim problemleri de karşımıza çıkmaktadır. İnsanların bu karmaşık karar verme sürecine ilişkin olarak tüm faktörleri ve etkilerini aynı anda değerlendirmesi beklenemez. Bu tür problemlerin çözümünde matematiksel modellere dayanan varsayımlar kullanılmaktadır. Karar verme sürecinde kullanılan yöntemlerden birisi de Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. AHP yöntemi ilk olarak 1977 yılında Thomas L. Saaty tarafından geliştirilmiştir. Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) yöntemi bütün bu karar verme sürecinde etkili olan faktörlerin hiyerarşik bir şekilde temsilini sağlayan ve süreci doğrusal bir matematiksel düşünceye dayandıran bir yöntemdir. İkili karşılaştırmaya dayalı AHP yönteminin adımları aşağıdaki gibidir. (Saaty,1990).

AHP yönteminde tutarlılık oranını hesaplamak için kullanılan rassallık göstergeleri (RI) değerleri Tablo 2’de yer almaktadır.

N	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
RI	0	0	0,58	0,90	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49

AHP yönteminin adımları Şekil 1’de sunulmaktadır. Şekil 1’de CI, tutarlılık göstergelerini, CR, karşılaştırma matrisinin tutarlılığını temsil eder. CR değerinin 0.10’un altında çıkması istenmektedir.

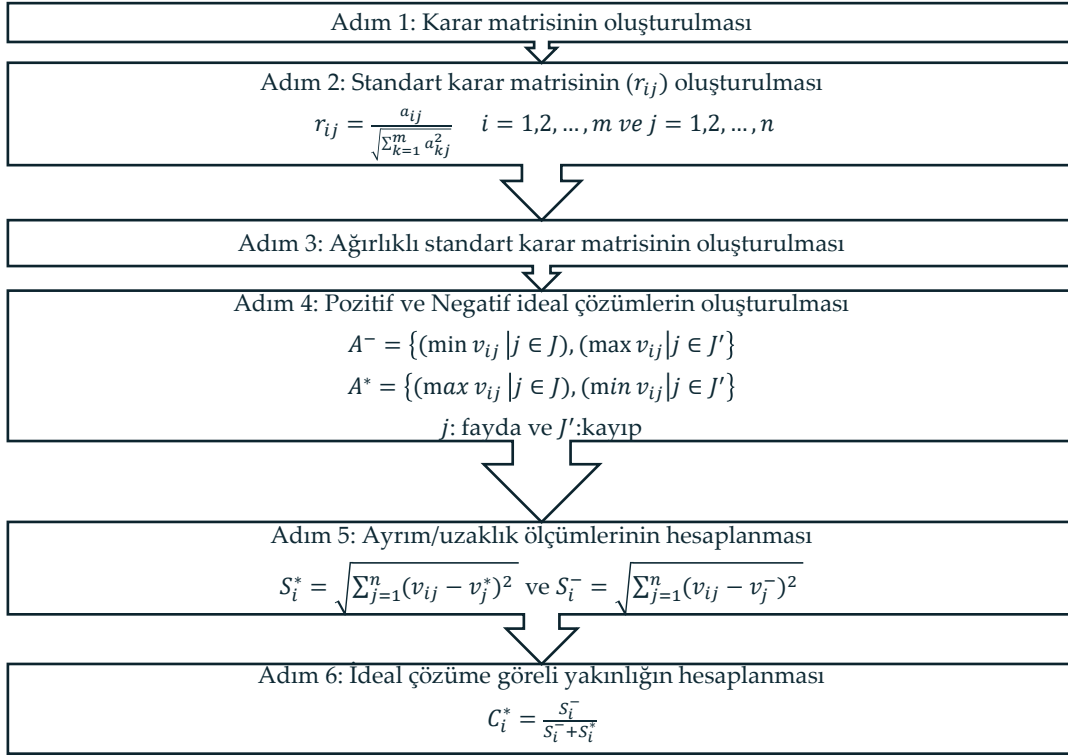

ŞEKİL 1. AHP YÖNTEMİ ADIMLARI

TOPSIS Yöntemi

TOPSIS yöntemi ilk olarak Hwang ve Yoon (1981) tarafından çok kriterli karar verme yöntemi olarak sunulmuştur. TOPSIS yöntemi karar vericiden sınırlı düzeyde subjektif bilgiye ihtiyaç duyduğu için cazip bir yöntemdir (Olson, 2004). TOPSIS yönteminin temelinde pozitif ideal çözüme en yakın ve negatif ideal çözüm en uzak alternatifin belirlenmesi yer almaktadır. Yönteminin tek varsayımı her kriterin monoton bir biçimde artan ve yahut azalan, tek yönlü bir faydasının olduğudur. TOPSIS yönteminin adımları Şekil 2’de sunulmaktadır. (Abalı vd., 2012).

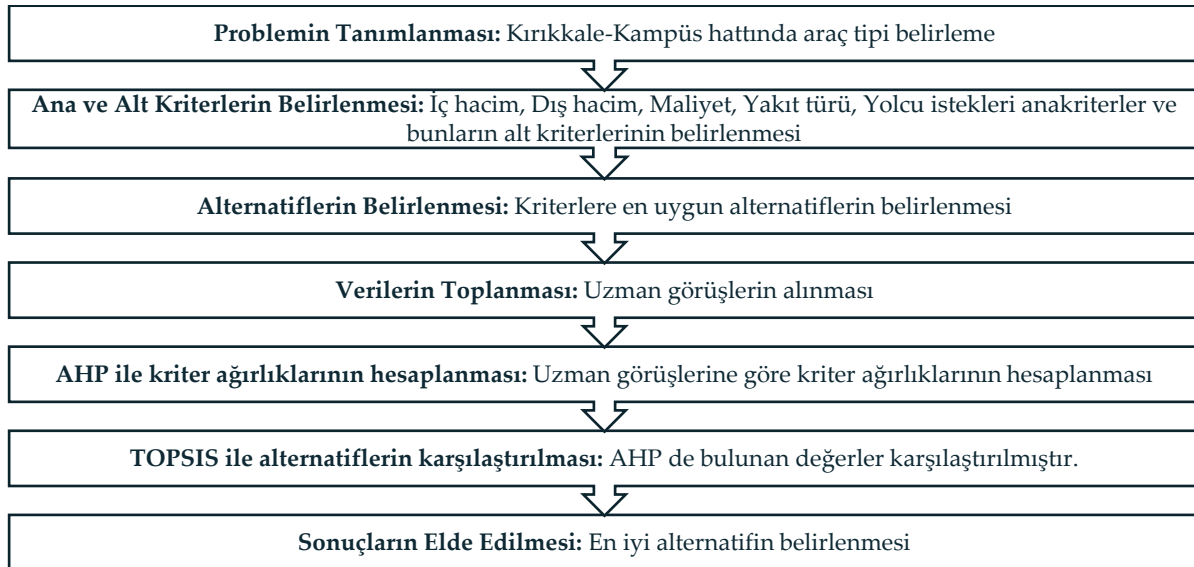
Şekil 2’de A^+ ağırlık standart karar matrisindeki en iyi değeri temsil eder, A^- ise en kötü değeri temsil eder. Adım 5’te S_i^+ , alternatifin ideal çözüme pozitif uzaklığını, S_i^- ise negatif uzaklığını temsil eder. C_i^+ ise alternatifin ideal çözüme yakınlığını ve aynı zamanda çözüm değerini ifade eder.

ŞEKİL 2. TOPSIS YÖNTEMİ ADIMLARI

KAMPÜS HATTI ARAÇ SEÇİMİ UYGULAMASI

Bu çalışmada Kırıkkale ilinde, Kırıkkale Üniversitesi ve Kırıkkale Merkez hattında hizmet veren toplu taşıma araçları için en uygun alternatifin belirlenmesine yönelik olarak bir uygulama gerçekleştirilmiştir. Alternatif toplu taşıma araçlarından en uygun aracın belirlenmesi için, AHP yöntemi ile kriter ağırlıkları elde edilerek daha sonra TOPSIS yöntemi ile alternatiflerin sıralaması gerçekleştirilmiştir. Problemin tanımlanmasından alternatif sıralarının elde edilmesine kadar geçen uygulama süreci Şekil 3'de akış şemasında verilmiştir.

ŞEKİL 3. UYGULAMA AKIŞ ŞEMASI

Problemin Tanımlanması

Kırıkkale üniversitesinde 2019-2020 öğretim yılı Ağustos ayı itibariyle 32.121 ön lisans ve lisans öğrencisi, 2371 enstitü öğrencisi eğitim görmektedir. Kırıkkale ilinde yaşayan öğrencilerin genellikle Yahşihan ilçesi ve Kırıkkale merkezde ikamet ettikleri bilinmektedir. Kırıkkale ilinin 2019 yılı merkez 198.477 nüfusu Yahşihan ilçesinin nüfusu ise 31.013'tür. Yahşihan bölgesinin nüfusunu özellikle öğrenciler oluşturmaktadır. Çalışmada incelenen Kırıkkale üniversitesi kampüs-Kırıkkale merkez hattının kullanıcıları öncelikle öğrenciler olmakla birlikte aynı zamanda kampüste bulunan Tıp Fakültesi nedeniyle özellikle sağlık sıkıntısı olan yerli halkta bu hattı yoğun olarak kullanmaktadır. Gerek mevcut öğrenci sayısının yüksekliği gerek Tıp fakültesine erişim nedeniyle söz konusu hat yüksek düzeyde yolcu kapasitesine sahiptir. Kırıkkale üniversitesi kampüs-Kırıkkale Merkez hattındaki kullanılan mevcut araçların kapasitesinin yetersiz olması, araçların güvenli ve ergonomik olmaması ayrıca sistemin kullanıcısı olan öğrencilerin, akademisyenlerin ve bölge halkını tatmin etmemesi durumu bu çalışmanın yapılmasının önemli sebeplerinden biri olmuştur. Özellikle son zamanlarda otomotiv sektörüne yönelik olarak gerçekleştirilen teknolojik iyileştirmeler, modern tasarımlar, ergonomik özellikler ve çevre dostu yakıt kullanımı gibi gelişmeler hem hizmet sunucularının arz düzeylerini hem de hizmet alanların talep düzeylerini değiştirmiştir. Bu nedenle bu hatta hizmet verecek araçlar büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı Kırıkkale Kampüs-Merkez hattı arasında yolcu isteklerine uygun, ergonomik ve daha güvenli olan en iyi aracın belirlenmesidir. Bu problemin çözülmesi için Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) ve TOPSIS olmak üzere iki farklı çok kriterli karar verme yöntemi kullanılmıştır.

KRİTERLERİN BELİRLENMESİ

Çalışmada kriterlerin belirlenmesinde öncelikle Kırıkkale kampüs-merkez hattını kullanacak olan yolcular (öğrenci, hastaneye gelen hasta, vb.) ve hizmet sağlayıcıları ile yüz yüze mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Bu mülakatlar sonucunda önemli bir kriterimiz olan yolcu istekleri kriteri belirlenmiştir Yaklaşık olarak 100 kişilik bir yolcu grubu ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakatta yolcuların bir toplu taşıma aracından beklentilerini ifade etmeleri istenilmiştir. Örneğin: "sizce bir toplu taşıma aracı nasıl olmalıdır, içerisinde neler barındırmalıdır" şeklinde sorular sorularak alınan açık uçlu cevaplar ile görüşmeler tamamlanmıştır. Bu sorular dahilinde yolcuların öneri ve görüşleri ile istekler doğrultusunda yolcu istekleri kriteri belirlenmiştir.

Bu kapsamda belirlenen altı ana kriter ve yirmi dört alt kritere ilişkin açıklamaları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Kriterlerin Tanımlanması

Ana Kriterler	Alt Kriterler
İç Hacim	Yükseklik: Aracın iç taban ve iç tavan arasındaki yükseklik seviyesidir. Genişlik: Aracın iç yanlarda iki cam arasındaki genişlik seviyesidir. Koridor genişliği: Yan yana iki koltuk arasındaki mesafedir. Uzunluk: Aracın iç kısmında en ön koltuk ile en arka koltuk arasındaki mesafedir. Ayakta yolcu kapasitesi: Ayakta seyahat edebilecek yolcu sayısıdır. Oturan yolcu kapasitesi: Araçta oturarak seyahat edebilecek yolcu sayısıdır.
Dış Hacim	Dış yükseklik: Aracın yerden en üst noktasına olan yüksekliğidir. Dış genişlik: Aracın dış genişliğidir. Dış uzunluk: Aracın ön izi ile arka izi arasındaki mesafedir.
Yakıt Türü	Dizel: Dizel yakıtla çalışan motorlu araçlardır. Fazla güce ihtiyaç duyan araçlarda kullanılır. Doğalgaz: Doğalgaz yakıtı ile çalışan motorlu araçlardır. Çeşitli hidrokarbonlardan oluşan yanıcı bir gazdır. Elektrikli: Motoru elektrik gücü ile çalışan araçlardır. Şarjlı olarak çalışabilmektedir.
Maliyet	Bakım maliyeti: Aracın yıllık olarak bakım maliyetidir. Alım maliyeti: Aracı satın alma bedelini ifade etmektedir. Yakıt maliyeti: Aracın 100 km'de yaptığı yakıtın TL cinsinden ifadesidir.
Performans	Motor gücü: Araç motorunun gücüdür. kW cinsinden dikkate alınmıştır. Tork: Döndürme kuvveti demektir. Araçlarda motorda yer alan krank milinin bir dakika içerisinde yaptığı dönüş sayısıdır. Silindir adedi: Silindir motorlarda yer alan krank milini döndüren parçadır. Yol tutuşu: Bir otomobilin virajlı ve engebeli yollarda hâkimiyetinin sağlanabilmesi özelliğidir.
Yolcu Talepleri	Rampa: Engelli ve bebekli yolcular için kolaylık sağlamak amaçlı kurulan mekanizmadır. Klima: Yazın ve kışın yolcuların rahatı için kullanılır. Otomatik yolcu sayacı: Araca binen her yolcuyu otomatik olarak sayarak ücret alımını kolaylaştıran bir sistemdir. Tutacak yükseklikleri: Tutacak yükseklikleri özellikle ayakta yolcu taşıma kapasitesi yüksek olan araçlarda önemlidir. Ortalama düzeyde olması seyahat esnasında yolcular için kolaylık sağlayacaktır. Koltuk ve tutacak ergonomisi: Koltuk ve tutacakların ortalama yükseklik ve genişlikte olması yolcuların aradığı bir özelliktir.

Kriterlerin belirlenmesinde hizmet sağlayıcılarının odaklanmış oldukları alternatiflerin mühendislik ve teknik verileri incelenerek kriterler tanımlanmıştır. Ayrıca kriterlerin tanımlanmasında, literatürde otobüs seçimi (Hamurcu & Eren, 2020), ring aracı seçimi (Süt vd., 2019) ve toplu ulaşım araçlarının seçimini (Akman & Alkan, 2016) inceleyen çalışmalar dikkate alınmıştır.

Alternatiflerin Belirlenmesi

Çalışmada Kırıkkale Üniversitesi-Kırıkkale Merkez hattında faaliyet gösteren toplu taşıma hizmet sağlayıcıları ile yapılan mülakatlar neticesinde, *midibüs* cinsi araçlar içerisinde alternatifler belirlenmiştir. Hizmet sağlayıcıları tarafından mevcutta kullanılan *minibüs* cinsi araçların yolcu kapasiteleri düşük olması nedeniyle tercih edilmediği ifade edilmiştir. Alternatiflerin belirlenmesinde özellikle şehirdeki yolların dar olmasından dolayı büyük araçların kullanımının zor olduğu ve aynı zamanda *minibüs* cinsi araçların yolcu kapasitesinin

yetersiz olması nedeniyle *midibus* tipi araçların tercih konusu olduğu hizmet sağlayıcıları tarafından ifade edilmiştir. Bu kapsamda alternatiflerin belirlenmesinde *midibus* cinsi araçlara odaklanılarak Isuzu CITIBUS, Otokar Sultan LF ve BMC Neocity olmak üzere üç alternatif belirlenmiştir. Alternatifler Tablo 4’te açıklanmaktadır.

Tablo 4. Alternatifler ve özellikleri

Isuzu Cıtıbus	Yeni nesil Euro6 emisyon standartlarına uygun, 4500 cc motor hacimli, 4 silindirli güçlü motoru ile performansı yüksek bir araçtır. 9515 mm uzunluğuna sahip düşük yakıt tüketimlidir. ABS ve ASR gibi güvenli fren sistemlerine ilave olarak iki adet engelli rampası bulunan üç kapılı ergonomik bir tasarıma sahip bir araçtır.
Otokar Sultan F	Yüksek motor gücü ve hafif gövde yapısına sahiptir. Geniş ön ve arka kapısı ve alçak tabanlı gövde yapısı ile kalabalık ve dar sokaklı şehirler için modern çözüm üretir. 8.3 metrelik uzunluğa, düşük devirlerde elde edilen yüksek tork değerli bir araçtır. Yüksek yolcu kapasitesi, geniş yolcu sahanlığı ve değişik koltuk yapısı ile yolcu konforuna önem verilen bir araç tipidir.
BMC Neocity	8.5 metrelik uzunluğu ile dar şeritli yollarda rahat etmeyi sağlamaktadır. Artan manevra kabiliyeti ve yol tutuşu ile üstün sürüş konforu sağlar. Taşıma kapasitesi önemli derece fazla olan araç 72 kişiye kadar yolcu taşıyabiliyor. Araç içinde bulunan beşik sistemi sayesinde yolcuların araç içinde hissettiği titreşim en aza indirilmiştir.

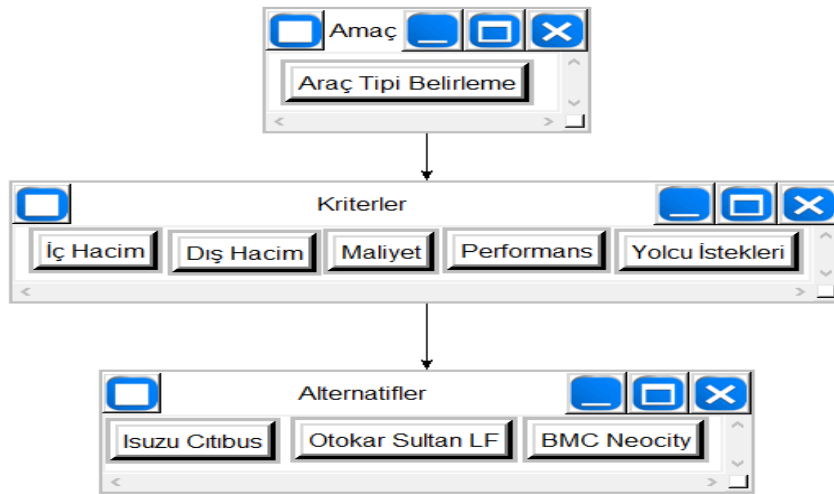
Problemin Çözümü

Bu çalışmada problemin çözümü için çok kriterli karar verme yöntemlerinden yararlanılmıştır. AHP ve TOPSIS yöntemleri ile en uygun araç seçimi gerçekleştirilmiştir.

AHP Yöntemi ile Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

AHP yöntemi ile iç hacim, dış hacim, yakıt türü, maliyet, performans, yolcu istekleri olmak üzere altı ana kriterin ve alt kriterlerin ağırlıkları belirlenmiştir.

AHP yönteminde ilk olarak karar verme sürecine konu olan probleme yönelik amaç, kriterler ve alternatifler ile hiyerarşik bir yapı oluşturulur. Hiyerarşinin en üst seviyesinde bir amaç, amacın altındaki seviyede kriterler ve en alt seviyede ise alternatiflerin yer aldığı bir hiyerarşik yapı Şekil 4’te sunulmaktadır.

ŞEKİL 4. HİYERARŞİK YAPI

Adım 2’de Karşılaştırma Matrisi (Kriterlerin Önem Derecelerinin Belirlenmesi) yer almaktadır. Bu adımda kriterler uzmanlar tarafından değerlendirilir ve önem dereceleri bu

değerlendirmelere göre hesaplanır. Eşit öneme sahip iki kriterin birbirine olan önem değeri bir alınır. Ana kriterlerin Karşılaştırma Matrisi Tablo 5’te sunulmaktadır.

Tablo 5. Ana kriterler arası karşılaştırma matrisi

	İç Hacim	Maliyet	Dış Hacim	Performans	Yolcu Talepleri	Yakıt
İç Hacim	1	5	2	4	0,5	3
Maliyet	0,2	1	0,5	2	0,33	4
Dış Hacim	0,5	2	1	5	0,25	3
Performans	0,25	0,5	0,2	1	0,166	2
Yolcu Talepleri	2	3	4	6	1	5
Yakıt	0,33	0,25	0,33	0,5	0,2	1

Karşılaştırma matrisinin oluşturulmasının ardından AHP yönteminin adımları sırasıyla gerçekleştirilir ve ana kriterlerin ve alt kriterlerin önem dereceleri elde edilir. AHP yöntemi ile elde edilen kriter ağırlıkları Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. Ana kriterler ve alt kriterlerin önem dereceleri

Ana Kriterler	Ana Kriter Ağırlıkları	Alt Kriterler	Alt Kriter Ağırlıkları
İç Hacim	0,2492	Yükseklik(mm)	0,0636
		Genişlik(mm)	0,0865
		Koridor Genişliği(mm)	0,1551
		Uzunluk(mm)	0,1046
		Ayakta Yolcu Kapasitesi (adet)	0,2430
		Oturan Yolcu Kapasitesi (adet)	0,3472
Maliyet	0,1101	Bakım Maliyeti(TL)	0,1772
		Yakıt Maliyeti(TL)	0,1569
		Alım Maliyeti(TL)	0,6658
Dış Hacim	0,1584	Dış Yükseklik(mm)	0,1416
		Dış Genişlik(mm)	0,3338
		Dış Uzunluk(mm)	0,5247
Performans	0,0598	Motor Gücü (kW)	0,4064
		Tork (NM)	0,3218
		Yol Tutuşu	0,1648
		Silindir Adedi	0,1071
Yolcu Talepleri	0,3717	Rampa(adet)	0,2362
		Klima	0,3877
		Otomatik Yolcu Sayacı (adet)	0,0694
		Tutacak Yükseklikleri (cm)	0,1129
		Koltuk ve Tutacak Ergonomisi	0,1937
Yakıt Türü	0,0508	Dizel	0,5571
		Doğalgaz	0,3202
		Elektrikli	0,1226

AHP yöntemine göre çözüm sonuçlarına göre ana kriterler arasından “yolcu talepleri” kriterinin %37 önem derecesi ile en önemli kriter olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir diğer önem

derecesi yüksek olan kriter ise %25 önem derecesi ile iç hacim kriteridir. Bu kriterleri sırasıyla dış hacim, maliyet, performans ve yakıt kriterleri takip etmektedir. Kriterlerin tutarlılık oranları %10'un altında çıkmıştır.

TOPSIS Yöntemi ile Alternatiflerin Sıralanması

TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi çok kriterli karar verme yöntemlerindedir. 'm' sayıda alternatifi ve 'n' sayıda kriteri olan çok amaçlı karar verme problemi n x m 'lik matris şeklinde oluşturulmaktadır. Hwang ve Yoon (1981), TOPSIS yöntemini, çözüm alternatifinin pozitif-ideal çözüme en kısa mesafe ve negatif-ideal çözüme en uzak mesafe düşüncesini ele alarak oluşturmuştur. TOPSIS ile alternatiflerin karşılaştırılması yapılmıştır. Kırıkkale Kampüs-Merkez hattı araç seçimi probleminde Isuzu Cıtibus, Otokar Sultan LF ve BMC Neocity alternatifleri; iç hacim, dış hacim, yakıt türü, maliyet, performans, yolcu istekleri olmak üzere altı ana kriter dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Adım 1: Karar Matrisinin (A) Oluşturulması (Tablo 7):

Tablo 7. Karar Matrisi

	Isuzu Cıtibus	Otokar Sultan LF	BMC Neocity
Yükseklik (mm)	2641	2038	2390
Genişlik (mm)	1751	1819	2350
Koridor Genişliği (mm)	658	511	565
Uzunluk (mm)	6975	6460	6517
Ayakta Yolcu Kapasitesi (adet)	44	42	51
Oturan Yolcu Kapasitesi(adet)	25	21	21
Bakım Maliyeti(TL)	8400	8900	8100
Yakıt Maliyeti (100 km/TL)	155	170	145
Alım Maliyeti(*1000)(TL)	837	820	934
Dış Yükseklik(mm)	3117	2932	3143
Dış Genişlik(mm)	2409	2330	2450
Dış Uzunluk(mm)	9515	8381	8500
Motor Gücü (kW)	157	107	157
Tork (NM)	850	632	850
Yol Tutuşu	5	6	6
Silindir Gücü	4	4	4
Rampa(adet)	2	1	1
Klima(adet)	1	1	2
Otomatik Yolcu Sayacı(adet)	1	1	1
Tutacak Yükseklikleri (mm)	1656	1728	2090
Koltuk ve Tutacak Ergonomisi	6	4	5
Dizel (Lt)	215	152	210
Doğalgaz	0	0	0
Elektrikli	0	0	0

Adım 2: Ağırlıklı Normalleştirilmiş Karar Matrisinin (V) Oluşturulması (Tablo 8)

Adım 3: İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Değerleri (Tablo 8)

Tablo 8. Ağırlıklı Normalleştirilmiş Karar Matrisi ve Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Değerleri

	Isuzu Cıtibus	Otokar Sultan LF	BMC Neocity	A+	A-
Yükseklik(mm)	1,0197	0,7869	0,9228	1,0196	0,7868
Genişlik(mm)	1,0942	1,1367	1,4686	1,4685	1,0942
Koridor Genişliği(mm)	2,5254	1,9612	2,1684	2,5253	1,9611
Uzunluk(mm)	1,5775	1,4610	1,4739	1,5775	1,4610
Ayakta Yolcu Kapasitesi(adet)	3,3561	3,2036	3,8901	3,8900	3,2035
Oturan Yolcu Kapasitesi(adet)	5,5709	4,6796	4,6796	5,5709	4,6795
Bakım Maliyeti(TL)	1,1165	1,1829	1,0766	1,1829	1,0766
Yakıt Maliyeti(TL)	0,9846	1,0799	0,9211	1,0798	0,9210
Alım Maliyeti(TL)	4,0939	4,0107	4,5683	4,5683	4,0107
Dış Yükseklik(mm)	1,3164	1,2382	1,3273	1,3273	1,2382
Dış Genişlik(mm)	3,0679	2,9672	3,1201	3,1200	2,9672
Dış Uzunluk(mm)	5,1803	4,5629	4,6277	5,1802	4,5629
Motor Gücü	1,5488	1,0556	1,5488	1,5488	1,0555
Tork	1,2050	0,8960	1,2050	1,2050	0,8959
Yol Tutuşu	0,5006	0,6007	0,6007	0,6006	0,5005
Silindir Gücü	0,3699	0,3699	0,3699	0,3698	0,3698
Rampa(adet)	7,1694	3,5847	3,5847	7,1693	3,5846
Klima(adet)	5,8839	5,8839	11,7678	11,7678	5,8839
Otomatik Yolcu Sayacı(adet)	1,4897	1,4897	1,4897	1,4897	1,4897
Kapı ve Tutacak Yükseklikleri(mm)	2,1882	2,2834	2,7617	2,7617	2,1882
Koltuk ve Tutacak Ergonomisi	4,9243	3,2828	4,1035	4,9242	3,2828
Dizel	1,8068	1,2774	1,7648	1,8068	1,2773
Doğalgaz	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
Elektrikli	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000

TOPSIS yönteminin üçüncü adımında herhangi bir alternatifin her bir kritere göre ideal çözüme yakınlığını belirlemek için pozitif ideal çözüm değeri hesaplanırken, ayrıca herhangi bir alternatifin her bir kritere göre ideal çözümden uzaklığını belirlemek için negatif ideal çözüm değeri hesaplanmaktadır.

Adım 4: Ayrım ölçütlerinin hesaplanması (Tablo 9):

Tablo 9. Ayrım/uzaklık ölçütleri sonucu

	S1+		S1-	
Isuzu Cıtibus	S1+	5,9687	S1-	4,2163
Otokar Sultan LF	S2+	7,3142	S2-	0,2396
BMC Neocity	S3+	3,8483	S3-	6,1015

Adım 5: İdeal Çözüme Göreli Yakınlığın Hesaplanması (Tablo 10):

Tablo 10. İdeal çözüme göreli yakınlık sonuçları

Isuzu Cıtibus	$4,2163 / (4,2163 + 5,9687)$	0,4140
Otokar Sultan LF	$0,2396 / (0,2396 + 7,3142)$	0,0317
BMC Neocity	$6,1015 / (6,1015 + 3,8483)$	0,6132

Adım 6: Alternatiflerin sıralarının seçilmesi (Tablo 11):

Tablo 11. TOPSIS yöntemine göre alternatiflerin sıralanması

Sıra	Alternatifler	Ağırlıkları
1	BMC Neocity	0,6132
2	Isuzu Cıtbody	0,4140
3	Otokar Sultan LF	0,0317

Sonuç ve Değerlendirme

Toplu taşıma hizmeti vatandaşların seyahat hakları kapsamında yoğun bir şekilde kullandıkları hizmetlerden birisidir. Özellikler bireysel araçları olmayan vatandaşların seyahatlerinin büyük bir bölümü toplu taşıma araçları ile gerçekleşmektedir. Ülkemizde şehirden şehre farklı araçlar ile sunulan toplu taşıma hizmetinin büyük bir bölümü karayolu araçları ile sunulmaktadır. Hizmetin sunulduğu şehre göre kullanılan karayolu araçları da çeşitlenmektedir. Bu nedenle toplu taşıma hizmetlerinde kullanılan karayolu araçlarının seçimi bir problem haline gelmektedir.

Çalışma kapsamında Kırıkkale üniversitesi kampüs-Kırıkkale merkez hattında toplu taşıma hizmetinde kullanılacak en uygun aracın belirlenmesi amaçlanmıştır. En uygun araç belirleme konusunda öncelikle akademik araştırmalar sonucunda 6 adet ana kriter ve 24 adet alt kriterleri belirlenmiştir. Aynı zamanda belirlenen güzergâhı kullanan yolcuların istekleri değerlendirmeye alınmıştır. Çalışmada literatür çalışmaları ve yolcu istekleri ile belirlenen kriterler dikkate alınarak alternatiflerin belirlenmesi gerçekleştirilmiştir.

Problemin çözümünde Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinden AHP yöntemi ile kriterlerin öncelik değerleri elde edilmiştir. Daha sonra TOPSIS yöntemi ile alternatiflerin sıralaması gerçekleştirilmiştir. AHP yöntemi ile elde edilen sonuçlara göre önem derecesi en yüksek kriter %37,1'lik önem derecesi ile yolcu talepleri kriteri olmuştur. Bu kriterin hemen ardından %24,9 önem derecesi ile iç hacim, %15,8 ile dış hacim, %10,9 ile maliyet, %5,9 ile performans ve son olarak %5 önem derecesi ile yakıt kriterleri gelmektedir. Yolcu talepleri kriterleri arasında yer alan alt kriterlerden engelli yolcular için araçlarda rampa bulundurulması %23,6, klima %38,7 ve ergonomi ise %19,3 önem derecesi ile yüksek düzeyde önem derecesine sahip kriterler arasında yer almaktadır. Mesafenin kısa olduğu hatlarda bu faktörler oldukça göz ardı edilmektedir. Ancak elde edilen önem derecesi mesafe kısa olsa da bu faktörlerin önemini ortaya koymuştur.

AHP yöntemi ile kriterlerin önem dereceleri elde edildikten sonra TOPSIS yöntemine göre alternatiflerin sıralaması belirlenmiştir. TOPSIS yöntemi çözüm sonuçlarına göre en uygun araç %61,3'lük bir oranla BMC Neocity olmuştur. Bunu takip eden araç %41,4'lük oranla Isuzu Cıtbody olmuştur. Son olarak da %3'lük oranla Otokar Sultan LF gelmektedir. Alternatifler belirlenirken Kırıkkale ilinin ulaşım yapısına uygun alternatifler değerlendirilmeye alınmıştır. Bu nedenle belirlenen alternatifler Kırıkkale iline özgü olmakla birlikte seçilen alternatif benzer tip ulaşım yapısına sahip bölgeler içinde en uygun alternatif olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma yaklaşık olarak 300.000 nüfuslu Kırıkkale ilinde gerçekleştirilmiştir. Bu ilde ulaşım tamamen karayolu araçları ile gerçekleştirilmektedir. İlde yaklaşık olarak 35.000 civarı

üniversite öğrencisi eğitim görmektedir. Bu yönüyle çalışma benzer illerde, ilçelerde veya öğrenci sayısı yüksek ve geniş kampüs alanlarına sahip kampüs hatlarında uygulanabilir. Ayrıca karayolu ile birlikte farklı ulaşım alternatifi olan kampüs yerleşkeleri için bir matematiksel model kurarak hedef programlama yöntemi ile de problem incelenebilir.

Kaynakça

- Abalı, Y. A., Kutlu, B. S., & Eren, T. (2012). Çok Ölçütlü Karar Verme Yöntemleri İle Bursiyet Seçimi: Bir Öğretim Kurumunda Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(3-4), 259-272.
- Abbasgil, E. (1994). *İstanbul'daki Toplu Taşımacılık Kapsamında Raylı Sistemlerin Değerlendirilmesi (Esenler-Aksaray Hızlı Tramvay Örneği)*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akbulut, F. (2016). Kentsel Ulaşım Hizmetlerinin Planlanması ve Yönetiminde Sürdürülebilir Politika Önerileri. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11, 336-355.
- Akman, G., & Alkan, A. (2016). İzmit Kent İçi Ulaşımında Alternatif Toplu Taşıma Sistemlerinin Aksiyomlarla Tasarım Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Pamukkale University Journal of Engineering Sciences*, 22(1), 54-63. <https://doi.org/10.5505/pajes.2015.55376>
- Akpınar, M. E. (2016). Üniversite Ring Sistemi Kalitesinin Optimizasyonu. *Uluslararası Katılımlı 16. Üretim Araştırmaları Sempozyumu*, 50-55.
- Alakaş, H. M., Bucak, M. Y., & Kızıldaş, Ş. (2019). AHP-TOPSIS ve AHP-VIKOR Yöntemleri ile Ambulans Tedarikçisi Seçimi. *Harran Üniversitesi Mühendislik Dergisi*, 4(1), 93-101.
- Apak, S., Göğüş, G. G., & Karakadılar, İ. S. (2012). An Analytic Hierarchy Process Approach with a Novel Framework for Luxury Car Selection. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58, 1301-1308. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.09.1113>
- Arslan, H. M. (2017). AHP-ARAS Hibrit Yöntemi ile Lojistik İşletmelerinin En Uygun Araç Seçimi. *The Journal of Operations Research, Statistics, Econometrics and Management Information Systems*, 5(2), 271-282. <https://doi.org/10.17093/alphanumeric.339476>
- Aydın, S., & Kahraman, C. (2014). Vehicle selection for public transportation using an integrated multi criteria decision making approach : A case of Ankara. *Journal of Intelligent and Fuzzy Systems*, 26, 2467-2481. <https://doi.org/10.3233/IFS-130917>
- Babacan, A. (2020). Türkiye'de Orta Gelir Grubuna Yönelik Otomobil Seçimi: Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi Olarak VIKOR Yöntemi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 293-307.
- Babakan, A. S., Taleai, M., & Alimohammadi, A. (2013). Public Transportation Mode Selection in an Urban Corridor : Application of Multi-Criteria Decision Making Methods. *Urban-Regional Studies and Research Journal*, 5(18), 1-6.
- Büyüközkan, G., Feyzioğlu, O., & Göçer, F. (2018). Selection of sustainable urban transportation alternatives using an integrated intuitionistic fuzzy Choquet integral approach. *Transportation Research Part D*, 58(December 2017), 186-207. <https://doi.org/10.1016/j.trd.2017.12.005>
- Demirci, A. (2020). Nakliye Aracı Seçimi: Çok Kriterli Karar Verme Modeli Önerisi. *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 17-33.
- Doğan, E. M., Eren, M., & Çelik, K. (2017). Lojistik Sektöründe Ağır Ticari Araç Seçimi Problemine Yönelik Copras - G Yöntemi ile Karar Verme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 153-178.
- Hamurcu, M., & Eren, T. (2017a). Selection of Monorail Technology by Using Multicriteria Decision Making. *Sigma Journal of Engineering and Natural Sciences*, 8(4), 303-314. <http://www.eds.yildiz.edu.tr/AjaxTool/GetArticleByPublishedArticleId?PublishedArticleId=2547>
- Hamurcu, M., & Eren, T. (2017b). Toplu Taşıma Türünün Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme

- Uygulaması. *International Conference on Advanced Engineering Technologies*.
- Hamurcu, M., & Eren, T. (2020). Electric Bus Selection with Multicriteria Decision Analysis for Green Transportation. *Sustainability (Switzerland)*, 12(7). <https://doi.org/10.3390/su12072777>
- Kabak, M., & Uyar, Ö. O. (2013). Lojistik Sektöründe Ağır Ticari Araç Seçimi Problemine Çok Ölçütlü Bir Yaklaşım. *Gazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 28(1), 115–125.
- Olson, D. L. (2004). Comparison of Weights in TOPSIS Modesl. *Mathematical and Computer Modelling*, 40, 721–727.
- Ömürbek, N., Karaatlı, M., Eren, H., & Şanlı, B. (2014). AHP Temelli PROMETHEE Sıralama Yöntemi ile Hafif Ticari Araç Seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), 47–64.
- Özbek, A. (2017). *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ve Excel İle Problem Çözümü* (1. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Patil, A. N., Bhale, N. G. P., Raikar, N., & Prabhakaran, M. (2017). Car Selection Using Hybrid Fuzzy AHP and Grey Relation Analysis Approach. *International Journal of Performability Engineering*, 13(5), 569–576. <https://doi.org/10.23940/ijpe.17.05.p2.569576>
- Saaty, T. L. (1990). How to make a decision: The Analytic Hierarchy Process.pdf. *European Journal of Operational Research*, 48, 9–26.
- Şengül, Ü., Eren, M., & Shiraz, S. E. (2012). Bulanık AHP İle Belediyelerin Toplu Taşıma Araç Seçimi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40(Aralık), 143–165.
- Shafabakhsh, G. A., Hadjihoseinlou, M., & Taghizadeh, S. A. (2014). Selecting the appropriate public transportation system to access the Sari International Airport by fuzzy decision making. *European Transport Research Review*, 6(3), 277–285. <https://doi.org/10.1007/s12544-013-0128-7>
- Singh, R., & Avikal, S. (2019). A MCDM-Based Approach for Selection of a Sedan Car from Indian Car Market. *Harmony Search and Nature Inspired Optimization Algorithms*, 741, 569–579. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-0761-4>
- Soba, M. (2012). PROMETHEE Yöntemi Kullanarak En Uygun Panelvan Otomobil Seçimi ve Bir Uygulama. *Journal of Yaşar University*, 28(7), 4708–4721. <https://doi.org/10.19168/jyu.39764>
- Süt, N. İ., Hamurcu, M., & Eren, T. (2019). Kampüste Yeşil Ulaşım Uygulaması : Ring Araçlarının Seçimi için Bir Karar Verme Süreci. *Gazi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 5(1), 9–21.
- Tzeng, G. H., Lin, C. W., & Opricovic, S. (2005). Multi-criteria analysis of alternative-fuel buses for public transportation. *Energy Policy*, 33(11), 1373–1383. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2003.12.014>
- www.ego.gov.tr. (2020). www.ego.gov.tr. <https://www.ego.gov.tr/dosya/indir/21925.pdf>
- www.iett.istanbul/tr. (2019). www.iett.istanbul/tr. <https://www.iett.istanbul/tr/main/pages/istanbulda-toplu-ulasim/95>
- Yavaş, M., Ersoz, T., Kabak, M., & Ersoz, F. (2014). Otomobil Seçimine Çok Kriterli Yaklaşım Önerisi - Proposal for Multi-Criteria Approach to Automobile Selection. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 2(4), 110–118.
- Yaykaşlı, M., & Ecemiş, O. (2018). Otomobil Satın Alma Probleminde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Bir Uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(26), 977–997. <https://doi.org/10.20875/makusobed.500167>.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 09.09.2020 Kabul/Accepted: 30.11.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 289-312

EBU MEDYEN ŞU'AYB EL-ENSARİ'NİN HAYATI, ESERLERİ, EDEBİ YÖNÜ VE SUFİ ŞİİRİ

Muhammed Revaha ZORⁱ, Osman DÜZGÜNⁱⁱ

Öz

Endülüslü Sufi âlim ve Medyeniyye tarikatı Piri Ebu Medyen Şu'ayb El-Ensari (1115-1198), Endülüs döneminde yaşamıştır. Dönemin önde gelen âlimlerinden ve hocalarından dini eğitimler almıştır. Dini bilgisi ve birikimiyle zamanın en meşhur şahsiyetlerinden olmuş, insanlara dini anlatmış ve etrafına birçok insanı toplamıştır. Halen Cezayir ve Fas'ta mevcut bulunan Medyeniyye tarikatının da piri olarak kabul edilir. Bu tarikatın diğer bir adı da Şu'aybiyye tarikatıdır. Ebu Medyen özellikleriyle Endülüs döneminde ün salmış ve İbni Arabî'nin de üstatlığını yapmıştır. Kendisinin aynı zamanda eserleri, hikmetleri ve elliden fazla şiiri vardır. Şiirlerinde işlemiş olduğu temalar ilahi aşk, tövbe, istiğfar, İslam vb. konular olduğundan Sufiliğin yansımalarının görüldüğü, Sufi şiiri dediğimiz bir türdür. Bu makalede de Ebu Medyen'in hayatı, eserleri ve edebi kişiliğinin yanında şiirleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ebu Medyen, Sufi şiiri, Medyeniyye, şeyhü'l-mağrib, şeyhü'ş-şuyuh.*

The Biography, Achievements and Literary Character of Ebu Medyen Shu'ayb El-Ensari

Abstract

Abu Madyan Shu'ayb al-Ansari (1115-1198), an Andalusian Sufi scholar and the Pir of the Madyaniyya order, lived during the Andalusian period. He received religious education from the leading scholars and teachers of the period and became one of the most prominent personalities of his time with his religious knowledge. He told people about religion and gathered many people around him. Abu Madyan was also the Pir of the Madyaniyya order, currently present in Algeria and Morocco. Another name is this order Shu'aybiyye. With all those characteristics, he became famous during the Andalusian period and was the master of Ibn 'Arabî. He has also worked, mysteries and more than fifty poems. Since the themes he addressed in his poems were divine love, *repentance*, *isthighfar*, Islam etc., their genre was called Sufi poetry where reflections of Sufism were seen. This article studied Abu Madyan's life, works, literary personality as well as his poems.

Keywords: *Abu Madyan, Sufi poetry, Madyaniyya, the shaykh of Maghrib, Shaykh of shaykhs.*

ⁱ Yüksek lisans öğrencisi/Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı, e-posta: m.revaha.zor@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2289-5469.

ⁱⁱ Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, e-posta: oduzgun@ybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8666-8543.

Giriş

Edebiyatın hayatımızda büyük bir önemi, dillerin ve insanların etkileşiminde büyük bir yeri vardır. Bir dilin tarihi gelişimini görmek istiyorsak, öncelikle geçmiş edebiyatına ve bu edebiyata katkılar yapan kişileri araştırmak, değerlendirmek ve ortaya koyulan çabayı keşfetmek gerekir. Öyle ki edebiyat kişilerin, coğrafya farklılıklarının ve dil olanaklarının ışığıyla şekillenmiştir.

Edebiyatı oluşturan temel unsurlar asırlar boyu insanların kültürel ve toplumsal detaylarını bizlere taşımıştır. Her kültürün edebiyatının kendi içinde değişimi, gelişimi, inişleri ve çıkışları olmuştur. Bu değişimleri bizlere getiren eserler, kimi edebiyatçılar tarafından telif edilerek, aktararak ve yazılarak bizlere gelmektedir. Tabi her edebiyatın kendi içinde bölümleri, dönemleri ve çeşitli edebiyatçıları olmuştur. Arap Edebiyatı da dünyada geniş sayılabilecek pek çok döneme ayrılan edebiyatlardan biridir. Bu dönemler; Cahiliye, Sadru'l-İslam, Emeviler- (Endülüs Emevileri, Abbasiler, İnhitat (Memluklular, Selçuklu ve Osmanlı dönemleri) ve son olarak günümüzde hala devam eden Modern Arap Edebiyatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Her edebiyata olduğu gibi Arap Edebiyatı'nda da dönem dönem meşhur isimler ortaya çıkmış, edebiyata çeşitli katkılarda bulunmuşlardır. Bu çalışmada ise, Endülüs Döneminde yaşamış, 1115 yılı civarında Endülüs'te İşbiliyye (Sevilla) yakınlarındaki Kantiyane (Cantillana) kasabasında doğan, hocaların hocası olarak bilinen, aynı zamanda İbnü'l-Arabi'nin de hocalarından olan (Özköse, 2008a, s.95-115) Ebu Medyen Şuayb el-Ensari el-Mağribi'nin hayatı, eserleri ve edebi kişiliği ele alınacaktır. Ebu Medyen'in aynı zamanda âlim bir zat olduğu Sufi şiirin de öncülerinden olduğu bilinmektedir.

Tüm bunlardan hareketle Endülüs Döneminde yaşamış olan Ebu Medyen Şuayb el-Ensari'nin öncelikle hayatını, ardından eserlerini ve edebiyata katkılarını inceleyerek makalenin sonlandırılması hedeflenmektedir. Çalışma içerisinde kendisinin hayatından bahsedilirken, aldığı eğitimler, bulunduğu yerler, eserleri ve özellikle de Sufiliğin öncüsü olduğu için şiirlerinde işlemiş olduğu tasavvufi tema incelenecektir.

Ebu Medyen Şuayb El-Ensari'nin Hayatı.

İbnü'l Arabi'nin şeyhleri arasında bulunan Ebu Medyen Şuayb el-Ensari el-Mağribi (ö.594/1198) (Özköse, 2008a, s.95.115), (ö.589/1193) (İzoli A'cac, 2013, s.243-273), 12. Yüzyılın önde gelen Sufileridir. Abdulkadir Geylani (ö.561/1166) doğunun şeyhi/şeyhü'l-Meşrik sayılırken, Ebu Medyen ise Mağrib'in şeyhi/ şeyhü'l-Mağrip sayılmıştır (Yılmaz, 1994, s.138). Ebu Medyen Fas'ta yaşamıştır (İzoli A'cac, 2013, s.246). Burada tahsil etmiş olduğu ilim sayesinde ün kazanmış ve pek çok hocadan eğitim almıştır. Kendisinin ulaştığı olduğu merteye pek çok zata esin kaynağı olmuş, nitekim İbnü'l-Arabi *el-Fütühatü'l-Mekkiye* adlı kitabında Ebu Medyen'den sürekli ve hürmetkâr bir şekilde "Şeyhimiz" (Muhyiddin İbnü'l-Arabi, tsh, Şemseddin 1971, çev. Demirli, 2006, c.2, s.275; akt. Özköse, 2008a, s.96) diye bahsetmektedir. İbnü'l-Arabi kitabı *el-Fütühatü'l-Mekkiye*'de en çok bahsettiği kişi Ebu Medyen olarak görülmektedir (Addas, 1993, s.174; akt. Ulupınar, 2013, s.20-296). Ebu Medyen ilmi ve

eğitimi Şeyh Ebu al-Hasan Ali Bin Harezhem'de¹ almıştır (Nüveyhiz, 1983, s.283; akt. İzoli, 2013, s.247). Ayrıca yine İbnü'l-Arabi, kitabı *el-Fütühâtü'l-Mekkiye'*de şeyhi Ebu Medyen'den açık bir şekilde on sekiz zattan birisi ve şeyhler şeyhi olarak nitelemektedir (Muhyiddin İbnü'l-Arabi, tsh. Şemseddin, 1971, Demirli, 2006, c.2, s.275; akt. Özköse, 2008a, s.97).² *İsmail Hakkı Bey'in Hikemiyat-ı Şeyh Ebu Medyen Tercümesi'*nde (Tan, 2015, s.238-254) de Ebu Medyen'in İbnü'l-Arabi'nin hocalarından olduğu belirtilmiş ve yine benzer kaynaklar kullanılarak atıflar yapılmıştır.

Ebu Medyen Şauyb El-Ensari el-Mağribi'nin isminin geçtiği kaynaklarda pek çok künyesi bulunmaktadır. Hamide Ulupınar'ın hazırlamış olduğu *Ebu Medyen el-Mağribi* (Tan, 2015, s.238-254) adlı kitapta, ismi Şuayb b. Hüseyin olarak belirtilirken, bazı kaynaklarda da Şuayb b. Hasan olarak geçtiği ifade edilmiştir. Oğlunu adı Medyen olduğundan Araplardaki künye geleneği gereği Ebu Medyen olarak da isimlendirilmektedir (Şa'rani, 1997, s.219; akt. Ulupınar, 2013, s.54). Diğer künyeleri de et-Tilimsani (İbnü'l-Mülakkin, 1986, s.437 ve Cezzar, 1994, s.1489; akt. Ulupınar, 2013, s.54), el-Endelüsi (Makkari, 1997, s.136; İbnü'l-Mülakkin, 1986, s.437; Zehebi, 1984, s.219; Na'san, 2005, s.578; akt. Ulupınar, 2013, s.54), el-Maliki (İbn Kunfüz, 1965, s.11; Na'san, 2005, s.578; akt. Ulupınar, 2013, s.54), el-Mağribi (Na'san, 2005, s.578; akt. Ulupınar, 2013, s.54), el-Bicai (Mahluf, 2003, s.236; akt. Ulupınar, 2013, s.54.), el-İşbili ve el-Katniyani (Kettani, 2004, s.416; akt. Ulupınar, 2013, s.54) şeklinde kaynaklarda yer aldığı bilinmektedir. Tabi ki bu lakaplar dışında âlimler arasında ün salmış ve kabul görülmüş zatların İslam tarihinde çeşitli lakaplar takıldığı da görülmüştür. Ebu Medyen el-Ensari'nin ilminden ötürü verilen bazı lakaplar şunlardır; "Şeyhu's-Şuyuh", "Sultanü'l-Varisin", "Üstadü'l-Evliya", "Ebü'n-Necat" (İbn Arabi, tsh. Na'sani, 1907, s.96; akt. Ulupınar, 2013, s.54), "Seyyidi" (Yazıcı, 1994, s.186), "Şeyhü'l-Meşayih (Şeyhlerin şeyhi)", "Üstadü'l-Evliya (Evliyaların üstadı)", "Kudvetü's-Salikin (Saliklerin rehberi)'dir (Makdiş, 1988, s.284; akt. Ulupınar, 2013, s.54). Görüldüğü gibi pek çok lakabı olan Ebu Medyen öğrencileri ve hocaları tarafından övgüler ile bahsedilir. Nitekim bu övgülerin en çoğunu yine yukarıda bahsedildiği gibi İbn Arabi yapmıştır.

Hayatı

Ebu Medyen Hicri 509/ Miladi 1115 (Cornell, 1996, s.2) yılında, Endülüs'ün İşbiliyye (Hibar, 2002, s.5) şu an ki Sevilla civarındaki Kantiyane (Cantillana) kasabasının bir mahallesinde doğmuştur (Tadili,1997, s.319; Zehebi, 1984, s.219; Neccar, 1983, s.126; Mehdi, 1998, s.428 ve Na'san, 2005, s.578, akt. Ulupınar, 2013, s.56). Doğum tarihi olarak çeşitli rivayetler vardır; 509 (Yusuf, 1984, s.319; akt. Özköse, 2008a, s.4), 514 (İzoli, 2013, s.246), 514 (İbnü Mülakkin, 1986, s.437; akt. Ulupınar, s.56), 515 (Zehebi, 1984, s.219; akt. Ulupınar, 2013, s.56), 520 (Cendi, tsh.: Herevi, 1982, s.184; akt. Ulupınar, 2013, s.56). Küçük yaşta babasını kaybetmiştir (Özköse, 2008a, s.98). Bir süre ağabeyleri ile yaşamış ancak ağabeyleri ona baskı

¹ İbni Harezhem, Ebu al-Hasan Ali İbn İsmail Bin Muhammed Bin Abdullah Harezhem'dir, Fas'ın büyük tasavvuf ehlinden Faslı bir fıkıh âlimidir.

² Muhyiddin İbnü'l-Arabi, *Fütühât-ı Mekkiye*, çev.: Ekrem Demirli, Litera Yay., İstanbul 2006, c. 2, s. 275'ten aktaran Özköse, Kadir [2008], a.g.e, s.97.

uygulamış ve çalıştırmışlardır. Daha sonra ilme olan ilgisinden dolayı evden kaçtığı veya ilim öğrenmek için yola koyulmuş ve ilk olarak İsbiliyye'den deniz yolu ile Tanca'ya Tanca'da aradığını bulamayınca oradan da Sebte'ye gitmiştir (Yusuf, 1984, s.319; akt. Özköse, 2008a, s.4; Cornell, 1996 s.3). Bir miktar para kazanarak oradan Marakeş'e geçmiştir. Buraya geldiğinde yakalanarak askere alınmış ve askeriyede ilme olan merakını anlatınca kendisine Fas kentine gitmesi tavsiye edilmiş ve bunun üzerine Fas'a gitmiştir (Na'san, 2005, s.578; akt. Ulupınar, 2013, s.58). Orada Karaviyyun Camii'ne gitmiş, abdest alarak namaz kılmayı öğrenmiştir. Bu camii Fas şehrinde ve Mağrib'in en meşhur cami ve külliyelerinden biri olarak bilinir. Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Fihri'nin kızı Fatıma tarafından 245/859 yılında yaptırılmıştır (Yakut, 1986, s.230; İbnü'l-Kadi, 1974, s.27; Selavi, 2001, s.29; akt. Ulupınar, 2013, s.56; D.İ.A, İstanbul, s.200-202). Daha sonra Ebu Medyen bu camide fıkıh ve hadis dersi almaya başlamıştır. Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Galib el-Kuraşî'den (v. 573/1177³ Diğer bir hocası da Ebu'l-Hasan Hirzihim'den (559/1164) (İbnü'z-Ziyat, 1984, s.320; akt. Özköse, 2008, s.5) Maliki fıkhı öğrenmiş, İmam Malik'in (93-179/711-795) *el-Muvatta'*ını ve Tirmizi'nin (v 279/892) *es-Sünen*'ini ders almıştır (Tadili, 1997, s.320-321; İbn Kunfüz, 1965, s.12, Makkari, 1997, s.137; İbnü'l-Kadi, 1974, s. 530-531; Mahluf, 2003, s.15; akt. Ulupınar, 2013, s.59). Ebu Medyen'in kalbine Hirzihim çok tesir etmiş, kendisini çok etkilemiştir. Bundan dolayı hep kendisinden bahsederken övgü ve hayranlıkla bahsetmiştir (Hibar, 2002, s.12).

Öğrendiği ilimle kendini geliştirmeye başlayan Ebu Medyen bu ilk hocasından her zaman övgü ile bahsetmiş ona gönül ustası, kalplerin derinliklerine tesir eden kişi olarak nitelemiştir (İbnü'z-Ziyat, 1984, s.320; akt. Özköse, 2008a, s.5). Bu öğrenim süreci içerisinde Ebu Medyen sürekli kendi ile baş başa kalmış ve ilmi en derin şekilde hissetmeye çalışmıştır. Tabi ki, Ebu Medyen'e bu yetmemiş hocası Hirzihim'den Haris el-Muhasibi'nin (v. 243/857) *er-Riaye li-Hukukillah* isimli eser ile İmam Gazali'nin (v. 505./1111) *İhyaü Ulumi'd-Din*'ini kitabından ders almıştır (İbn Kunfüz, 1965, s.12; Hüseyin, 1994, s.19-26; akt. Ulupınar, 2013, s.61). Hayatının büyük kısmını bekâr bir şekilde geçirmiştir (Özköse, 2008b, s.70). Tek eşi ise Ebu Ya'za'nın talebi neticesinde evlendiği bir cariye dir (Özköse, ktp, 2008b, s.70).

Ebu Medyen'nin suluk eğitimi aldığı diğer iki şeyh de Ebû Abdillâh ed-Dekkâk ile Ebü'l-Hasan es-Selâvî'dir (İbnü'z-Ziyat, 1965, s.322; akt. Özköse, 2008a, s.5). Ed-Dekkâk siyasi faaliyetleri ile öne çıkan bir şeyhdir. Ebu Medyen'e Sülemi'nin *Tabakatü's-Sufiyye* kitabını okutarak tasavvuf anlamında çok şey kattığı ifade edilmektedir (Cornell, 1996, s.7). Tabi ki, tasavvuf anlamında Ebu Medyen icazeti ve eğitimi aldığı kişi Hirzihim'dir, ancak kendisine bu konuda en çok tesir eden kişinin Fes Ribatı Şeyhi olan Berberi Pir Ebu Ya'za Yelnur İbn Meymun ed-Dükkali (ö. 572/1177) olduğu söylenmektedir (Cornell, 1996, s.9). Ebu Medyen, Şeyh Ebu Ya'za'dan "Geçmişten günümüze Salihler hakkında haberler aldım, Ya'za'nın

³ Ebu'l-Hasan, Endülüs'ün Şelep (Sebte) şehrine doğmuş, Kurtuba'da ilim öğrenmiş ve oraya yerleşmiştir. Fas'ın fakihlerindedir ve ilim meclisine pek çok derviş ve evliya gelmiştir.573/1177 yılında el-Kasru'l-Ketame'de vefat ettiği aktarılmıştır. Ancak vefat tarihi olarak 568/1172 yılını aktaranlar da vardır. (Bkz. Tadili, et-Teşevvüf, s.228-229; Selavi, *Kitabü'l-İstiksa*, III/175; Kettani, *Selavetü'l-Enfas*, II/28-30; İbnü'l-Kadi, Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Miknasi, *Cezvetü'l-İktibas fi Zikri men Halle Mine'l-A'lam bi'l-Medineti Fas*, Rabat-1974 II/468'den aktaran, Ulupınar H. [2013], a.g.e, s.59.

haberlerinden daha etkileyicisini ve Gazali'nin ihya ettiği tasavvuf kitapları kadar iyisini görmedim" şeklinde bahsetmiştir (Hibar, 2002, s.12). Tasavvuf anlamında Kuzey Afrika'da ilerleyen tarihlerde Sufiliğin öncüsü ve aynı zamanda Sufi şair olarak da bilinecek olan Ebu Medyen el-Mağribi dini ilim öğrenimine ilk adımlarını böyle atmıştır. Daha sonraki süreçte çeşitli hocalarla tanışacak ve her geçen gün bilgi hazinesi ve nüfuz çevresi genişleyecektir.

Ebu Medyen, Ya'za'nın tarikatına ve ibadet halkasına katıldıktan sonra, kendisinin sohbetlerine katılmaya bir grup insanla İrrucan Dağı'ndaki evine gitmişlerdir. Vardıklarında Ebu Ya'za, Ebu Medyen dışındaki herkesi kabul etmiş, yemek getirtmiş, ancak Ebu Medyen'i kabul etmemiştir (Ulupınar, 2013, s.62). Ebu Medyen evin direğinin dibinde beklemiş ve her yemek getirildiğinde onun yanına gitmiş, ama Ebu Ya'za'dan azar işitmiştir. Üç gün sonra Ebu Medyen aklıktan iyice bitkin düşmüştür ve tekrar Ebu Ya'za'nın yanına gider. Ebu Ya'za'ya başını kaldırıp baktığında kör olduğunu görür ver geri döner. O gece çaresizlikten şu şiiri söylemiştir (Ulupınar, 2013, s.62);

"قليل لمثلي زفرة ونجيب
وليس له إلا الحبيب طيب
وأمثل ما يلقي المحب خضوعه
إذا كان من يدعو له ليس يجيب"

*Benim gibi azdır feryat edip ağlayan,
Böylesinin olmaz sevgilisinden başka tabibi,
Seven için en güzel şey ise,
İtaat etmektir sevgilisi karşılık vermediğinde.*

Buradan da anlaşıldığı gibi Ebu Medyen aynı zamanda şiir ve edebiyata ilgisi olan bir zattı. Kendisinin eserlerinin yanı sıra bir şiir divanı da bulunmaktadır (Hibar, 2002, s. 13). Sufi şiirinde öncüsü olarak bilinen Ebu Medyen'in, şiirlerin son harflerini aynı olacak şekilde yazdığı çeşitli kasideleri vardır. Divanında pek çok şiiri bulunmaktadır. Ebu Medyen'in *el-Vasıyye* ve *el- 'Alfide* adlı iki risalesi vardır. Kendisine nisbet edilen bazı kasideler ve şiir parçaları *Divanü Ebi Medyen* adıyla yayımlanmıştır (Yazıcı, 1994, 186). Bunların neredeyse tamamı ilahi aşk ve din ile ilgilidir. Divanının yanı sıra Ebu Medyen'in derlenmiş olan bazı özlü sözleri ve yazıları da bulunmaktadır.

Vefatı

Şahsiyet olarak Kuzey Afrika'da meşhur olan Ebu Medyen el-Tilemsani, hac dönüşünde Muvahhidinlerin hâkimiyetinde olan Bicaye'ye yerleşmiştir. Burada pek çok sohbette bulunmuş, tesir halkasını genişletmiştir. Şöhret kazandıkça oranın dini zümresi Ebu Medyen'i çekememiş ve ona iftiralar atarak oranın hükümdarı olan Sultan Ya'kub el-Mansur'a şikâyet etmiş hatta daha da ileri giderek kendisinin ileride Mehdili⁴ iddiasında bulunabileceği ve siyasi anlamda tehlike oluşturduğunu söylemişlerdir. Şeyhin mürtlerinin çoğalması ve sohbetlerinde siyasi konulara değinmesi Ya'kub el-Mansur'un dikkatini çekmiştir. Bu

⁴ Ebu Medyen'in daha önce mehdilik iddiasında bulunan İmam Muhammed Mehdi b. Tümert'e (v. 574/1130)'e benzediğini iddia etmişlerdir. [Bkz.; İbn Mansur, *A'lami'l-Mağribi'l-Arabi*, II/16. İbn Tümert hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Basset, Rene, "İbn Tümert", *M.İ.A.*, İstanbul-1977, V/831-833 (İkinci kısım); Aytakin, Arif, "İbn Tümert", *D.İ.A.*, İstanbul-1999, XX/425-427'den aktaran Ulupınar H. [2013], a.g.e, s.78.

suçlamaların temelde diğer bir sebebi de şeyhin müritlerini ve cemaatini “Hizbullah” olarak isimlendirmesinden kaynaklanıyordu. Bundan dolayı Sultan casuslarını Ebu Medyen’in etrafındakileri ve kendisini gözetlemesi için görevlendirmiştir (Cornell, 1996, s.2).

Daha sonra sultan taht korkusu sebebiyle askerlerini Ebu Medyen’e göndererek bir yazı ile yanına çağırılmıştır. Sultanın Ebu Medyen’i çağırdığı tarihte (594/1197) Ebu Medyen 85 yaşlarında olduğu düşünülmektedir (Kettani, 2004, s.417; akt. Ulupınar, 2013, s.79). Müritleri askerlere engel olmaya çalışmışsa da Ebu Medyen onlara;

“Ölümüm yaklaştı ve buradan başka bir yerde vuku bulması takdir edilmiştir. Ben, yaşlı ve zayıf olduğumdan öleceğim yere kendim gidemiyorum. O yüzden Cenab-ı Hak, bana bu adamları musahhar kıldı. Onlar, beni devletin vasıtasıyla daha rahat bir şekilde oraya götüreceklerdir. Bütün mesele bundan ibarettir. Onun için müsterih olunuz. Onlardan bana kötülük gelmeyecektir. Çünkü ne ben sultanı görecekim ne de o beni görecektir” demiştir (Ulupınar, 2013, s.79).

Halk sakinleştiğinde, askerler onu alıp götürmüşler, Tilimsen topraklarına girip Ubbad’a ulaştıca Ebu Medyen;

-Burası ölmek için ne güzel bir yerdir, demiş ve ardından hastalanmış ve çok sürmeden hastalığının peşine vefat etmiştir (İzoli, 2013, s.247). Ruhunu teslim ederken ise son sözü “Allah hakır” olduğu söylenmiştir (Makkari, 1997, s.142; Hafnavi, 1982, s.185; Nebhani, 1965, s.121; akt. Ulupınar, 2013, s.79).

Ulupınar’ın kitabına göre, bazı kaynaklarda Ebu Medyen Tilimsen’e varır varmaz birden değişmiş ve “Bizim sultanla işimiz yok, bu gece kardeşleri ziyaret etmek isteriz” demiş ve bineğinden inmiştir. Kibleye dönerek şehadet getirdikten sonra, şöyle demiştir: “İşte geldim... İşte geldim...” daha sonra şu ayeti kerimeyi okumuş: “Rabbim! Hoşnut olası diye sana gelmekte acele ettim.” (Taha Suresi, 20/84.) “Allah Hay” demiş ve ruhunu teslim ettiği belirtilmiştir.” (İbn Kunfüz, 1965, s.147, akt. Ulupınar, 2013, s.80)

Ebu Medyen’in vefatı konusunda çeşitli rivayetler vardır. Bunlar; H. 580 (Münavi, s.670; Yafii, 1993, s.471; Menufi, 1967, s.208; Nebhani, 1965, s.121; akt. Ulupınar, 2013, s.80), 589 (Vassaf, 1904, s.233; Müstakimzade, 2000, s.81; akt. Ulupınar, 2013, s.80; İzoli, 2013, s.247), 590 (Zehebi, 1984, s.220; Makdiş, 1988, s.284; Cami, 1980, s.607; Sefadi, 1991, s.163; akt. Ulupınar, 2013, s.80; İzoli, 2013, s.248), 593 (İbnü’l-Mülakkin, 1986, s.437; akt. Ulupınar, 2013, s.80; İzoli, 2013, s.248), 597 (İzoli, 2013, s.248) şeklindedir. Ancak Ulupınar, vefatını 594 (Dermenghem, 1982, s.80, akt. Ulupınar, 2013, s.80-81) yılı olarak almış ve vasiyetine uygun bir şekilde Ubbad’da defnedildiğini ifade etmiştir. İzoli’de aynı şekilde ölümünü 594 olarak kabul etmiştir (İzoli, 2013, s.247).

Eserleri

Ebu Medyen’in günümüze kadar ulaşmış eserleri kısıtlı ve dağınıktır. Ancak Özköse’ye göre, ulaşan eserlerin parça parça da olsa doğru ve Batı ülkelerinde çok sayıda koleksiyonda korunduğu belirtilmektedir (Özköse, 2008a, s.108). Ayrıca kendisine atfedilen

nüshaların bazılarında da şüphe olduğu ifade edilmektedir. Diğer bir mesele de Ebu Medyen'e ait olan eserlerin bazıları vefatından epey bir zaman sonra telif edilmesidir (Özköse, 2008a, s.108). Buradan hareketle Ebu Medyen'in eserlerinde değişiklikler olabileceği, kendi yazısının tam anlamıyla aktarılamayacağı da anlaşılabilir. Ama büyük anlamda Ebu Medyen'in eserlerinin telifini doğrulandığı da kaynaklar arasındadır.

Ebu Medyen'e ait olan *el-Vasiyye ve'l-'Akide* isimli iki risalesi bulunmaktadır. Kendisine atfedilen ve ait olduğu kabul edilen kaside ve şiirler bulunduğu ve bunların yayın yeri daha önce de kaynak olarak belirtildiği gibi *Divanu Ebu Medyen* olarak geçmektedir (Özköse, 2008a, s.108). İbn Kunfüz'un *Ünsü'l-Fakir ve 'İzzü'l-Hakir* isimli eserin de Ebu Medyen'in menakibnamesi sayıldığı belirtilmektedir (Cornell, 1996, s.108; Özköse, 2008a, s.108). Genel olarak kaynaklarda Cornell'in yazmış olduğu kitapta kendisinin eserlerinden ve hayatından kapsamlı şekilde bahsedildiği belirtilmektedir. Cornell'in "*The Way of Ebu Madyan: Dotirinal and Poetic Works of Abu Madyan Shuayb Ibn Al-Huseyn Al-Ansari*" adlı kitabında belirtilen şiir ve risaleler şu şekildedir;

1. El-Akidetü'l-Mübareke
2. Bidayetü'l-mürid
3. Ünsü'l-vahid ve nüzhetü'l-mürid
4. El-Kasidetü'n-Nuniyye
5. El-Kasidetü'r-Raiyye
6. El-Kasidetü'l-Mimiyye
7. El-Kasidetü'l-Babiyye
8. El-Kasidetü'l-Lamiyye (Özköse, 2008b, s.74)

Yine Ulupınar'ın yazmış olduğu kitapta Ebu Medyen'in eserlerine ve divanına yer verilmiştir. Bunlardan biri *Ünsü'l-vahid ve Nüzhetü'l-mürid fi ilmi't-tevhid* (İsmail Paşa, tsh.: Yalpkaya, 1945, s.113; Kahhale, Beyrut, s.302; Münavi; akt. Ulupınar, 2013, s.100)'dir. Tasavvuf hikmetlerini işleyen bir kitaptır. Kısa özlü sözleri ve ibareleri içermektedir. Türkiye kütüphanelerinde bu kitabın ismiyle kayıtlı: Hacı Mahmut Efendi 2487, vr.:44-57, 6465, vr.: 8-10 (Ulupınar, 2013, s.102-103), 2634, vr.: 8-11. Bu eser Türkiye'deki kütüphane kayıtlarında *Hikemü Ebi Medyen* olarak geçtiği de belirtilmektedir (Ulupınar, 2013, s.100). Bu isimle kayıtlı diğer nüshalar ise, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi 616, 3 vr.; Hacı Mahmut Efendi 2310, vr.:53-58,2415, vr.: 80-82. *Ünsü'l-Vahid*, *Ünsü't-Tevhid* veya *Nüzhetü'l-Mürid* adıyla kayıtlı nüshalar ise; Süleymaniye Ktp., Laleli 3669, vr.: 92-94, III. Ahmed 2485/5, vr.:175-178; Ayasofya 1667/2, Esad Efendi 1689, vr.: 90-94; 2Hacı Mahmut Efendi 2661/4, 8-12 vr., 2634/4, 8-11 vr., İzmir 815, vr.: 69-74 (Ulupınar, 2013, s.100). Ebu Medyen'in bu eserinin İsmail Hakkı Bursevi (v.1131/1718) tarafından Türkçe'ye tercüme edildiği ifade edilmektedir. (İstanbul Mürettibin-i Osmaniye Matbaası 1328, 16 s.) (Ulupınar, 2013, s.100). Aynı şekilde nüshanın farklı bir türü de *Enisü'l-Vahid ve Nüzheti'l-Mürid fi't-Tevhid* adıyla; Bursa İnebey Yazma Eser Ktp: 16 Or 775/8 demirbaş numarası kaydıyla, Orhan Camii Koleksiyonu içerisinde yer almaktadır (El-Hemesani, Yazmalar.gov.tr).

Tilimsani'nin yine bu eserinin pek çok şerhi yapılmıştır. Bunlar;

El-Beyan ve'l-Mezid el-Müştemil ala Ma'ani't-Tenzih ve Hakaiki't-Tevhid adıyla Şehabeddin Ahmet b. Abdilkadir Baişen tarafından ve *Şerhü'l-Hikemi'l-Gavsıyye li-Şeyhi'ş-Şuyuh Ebi Medyen et-Tilimsani el-Mağribi* adıyla Muhammed b. Ali. B. Muhammed Allan el-Bekri es-Sıddiki b. Allan (v. 1057/1647) tarafından şerhi yapılmıştır (Ulupınar, 2013, s.100). *El-Mevaddü'l-Gaysıyyeti'n-Naşıe ani'l-Hikemi'l-Gaysıyye*: Ahmed b. Mustafa el-Alevi tarafından şerhi yapıldığı gibi eserin bir kısmı da 1912'de yayınlanmıştır (Lings, 2009, s.287).

Tilimsani'nin diğer bir kitabı da *Bidayetü'l-Murid*'dir (Ulupınar, 2013, s.101). Bu kitapta Ebu Medyen tasavvufa girişte yapılması gerekenleri, tasavvuf ehlinin usullerini, şeyhlere hizmet etmek, hırka giymek vb. konuları işlemiştir. Ulupınar'a ifade ettiğine göre, Ebu Medyen'in nazariyyesini, tasavvufa bakış açısını anlamada bu eser çok önemli bir yere sahiptir. Eserin Türkiye'deki yazma nüshas *Risale fi't-Tasavvuf* (Beyazıt Devlet Ktp., d. No: 7886, vr.: 67a-72b) adıyla kayıtlıdır. Ancak içeriğinin *Bidayetü'l-Mürid* ile aynı olduğu belirtilmektedir. Vincent Cornell tarafından (*The Way of Abu Madyan*, Cambridge- 1996, s.55-115) yayınlanmış, Kadir Özköse tarafından ise *Tasavvufi Hikmet ve Risaleler* (Konya-2008, s.167-198) ismi ile Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Ulupınar, 2013, s.101). Bunun dışında *El-Akidetü'l-Mübareke* adlı eseri akaid ile ilgili bir risaledir. Ulupınar'ın belirttiğine göre, eserin yazma nüshaları: Paris Milli Ktp. Arapça Yazmalar, d. No: 1230, vr. 106; d. No: 3410; d. No:4585, vr. 15, Cezayir Milli Ktp., Arapça Yazmaları, d. No: 376, vr. 89; d. No: 599, vr. 3; d. No: 938, vr. 109; d. No: 1859, vr. 73) (Brockelmann, 1937, s.784, akt. Ulupınar, 2013, s.102), İstanbul Millet Ktp., Emiri Farsi 833, vr.: 40-41, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi 3273, vr.: 18a-b (Ulupınar, 2013, s.102). *El-Akidetü'l-Mübareke*'nin de şerhleri şu şekildedir;

- *El-Akdü'l-Mütkan ve'l-Ikdü'l-Müsmen bi Şerhi Akideti Ebi Medyen* (Brockelmann, 1937, s.784, akt. Ulupınar, 2013, s.102),
- *El-Kavlü'l-Ebyen fi Akideti Ebi Medyen*: Abdülğani en-Nablusi'nin şerhidir. Kaydı Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 3606, vr.:226-228; 3601, vr.: 5-7) (Ulupınar, 2013, s.102).

Belirtilen kaynaklar yazma nüsha olmakla birlikte kayıtları çeşitli kitaplardan derlenmiştir. Türkiye'de Ebu Medyen el-Tilimsani el-Mağribi'nin hayatını anlatan ve kaynaklarını ele alan kişiler genel olarak tasavvufi ve dini yönünü incelemiş ve sonuç olarak şeyhin yaşamış olduğu dönemdeki kaideleri esas almışlardır. Bu belirtilen kaynaklar dışında Ulupınar'ın kitabında, *Risale fi ma Yecidü ale'l-Mürid* (Ayasofya 1810.) (Karabulut, s.594, akt. Ulupınar, 2013, s.102), *Risale fi Süluk, Gayat* (Brockelmann, 1937, s.784, akt. Ulupınar, 2013, s.102) ve *El-Vasıyye* (Na'san, 2005, s.37, akt. Ulupınar, 2013, s.102) eserlerine de yer verilmiştir. Bu nüshalar tasavvuf ile ilgilidir. Edebiyatla ilgili olan kısmını ise çalışmanın ikinci bölümünün şiir kısmında ele alacağız. Ebu Medyen'in hususi olarak sürekli şiir irşad ettiği ve şiirlerinde temasının Allah sevgisi, tövbe, Allah'a yalvarış, Vahdeti vücut, vuslat vb. gibi pek çok konu işlemiştir. Şahsiyetinin âlim bir zat olarak tanınması, aynı zamanda dine olan bağlılığı geçmişteki, Arap şiiri alışkanlıklarından uzak durmasına, Sadrü'l-İslam Dönemi ile

ortaya çıkan dini ve ilahi temaları işlemesine sebep olmuştur. Öyle ki bu şiirlerinde de aşikârdır.

Edebi Yönü

Ebu Medyen karakteristik olarak çok naif, iyi kalpli ve kibar bir insandır (Özköse, 2008b, s.70). Nitekim kendisini üstadı olarak gören İbnü'l-Arabi'de Ebu Medyen'den övgü ile bahsederken şu sözleri kullanmıştır; “O kâinata Allah'tan başkasını görmeyen ve zuhur⁵ ehli denilen bir zümredendir” (Yazıcı, 1994, s.186) . Ebu Medyen kişilik olarak alçak gönüllü biri olduğu kadar insanlarla konuşmalarında verdiği cevaplardan ne kadar derin bir kişiliği olduğunu ortaya koymaktadır. Buna örnek olarak, “Şeytanın bile kandıramadığı” olmuştur (Özköse, 2008b, s.71) akıllı, kemale ermiş bir derviş olarak kabul edilmektedir. Kendisine; “Bunca insan sana saygı gösterip elini öpüyor, bu seni hiç değiştirmiyor mu?” denildiğinde, Ebu Medyen; “nebi ve velilerin öpmesine kendisinde hiçbir değişiklik olmayan Hacerü'l-Esved gibiyim” (Özköse, 2008b, s.71), diyerek verdiği cevap ile bunu görmekteyiz.

Ebu Medyen el-Mağribî'nin elli kadar kaside ve şiirinin bulunması ve bunlardan bir divan oluşturulması, onun tasavvufi yönünden başka, bize edebi bir tarafının da olduğunu göstermektedir. Nitekim Ramazan Muhammed Said A'cac İzoli'nin hazırlamış olduğu Sufi şiiri ile ilgili makalede örnek olarak “Ebu Medyen el-Tilimsani” (İzoli, 2013, s.243-273) verilmiştir. Bu makalede Allah sevgisinin Sufi şiirine yansımından bahsedilmiştir.

İbn A'cibe, Abdullah Ahmed tarafından yazılan “*Mi'raç et-Teşevvüf ila hakaiki't-Tasavvuf*” kitabında ilahi aşkı “tutkulu bir kalpte daimi bir eğilimdir, bu eğilim ilk olarak hizmet etmek için yaratılmış uzuvlarda belirir ki bu sadıklar makamıdır. İkinci olarak özlemle yıkanmış ve temizlenmiş kalplerde belirir ki bu doğru yolda ilerleyen müritlerin makamıdır. Üçüncüsü ise temiz ruhların ve sırlar olan sevilen şahitlerde belirir ki bu da arifler makamıdır” şeklinde belirtilmiştir (İbn A'cibe, s.32; akt. İzoli, 2013, s.249). Sufilik sevgisi, sevenin sevgide faniliğe ulaşmasıdır. Bunu İzoli A'cac; “Sevilenin iradesiyle ilgili olduğunu ve sevginin hükümlerinin ise seven kişide görüldüğü bundan dolayı da sevginin hüküm veren ve hükmeden” şeklinde ifade etmiştir (Al-Hekim, 1993, s.302; akt. İzoli, 2013, s.249). Tabi ki bu kavramlar Sufiliğin bütününün bir parçası şeklinde değerlendirilmektedir. Tilemsani'de ise Sufilik, ilahi aşk ve Allah sevgisi özlü sözlerine ve şiirlerine yansımıştır. Ebu Medyen'in bazı hikmetli sözlerini ve şiirlerini makalenin ilerleyen bölümlerinde inceleyerek, Sufi şiirine ele alacağız.

Hikmetli Sözleri

1- الْحَقُّ سُبْحَانَهُ مُطَّلِعٌ عَلَى السَّرَائِرِ وَالظُّوَاهِرِ فِي كُلِّ نَفْسٍ وَحَالٍ، فَأَيُّمَا قَلْبٌ يَرَاهُ مُؤَيَّرًا لَهُ حَفْظَهُ مِنْ طَوَارِي الْمَحَنِّ وَمُضَلَّتِ الْفِتْنِ. (Cornell, 1996, s.119).

- 1- Cenab-ı Hak her nefsin gizliden ve açıktan yaptığı amalleri bilendir. Kimin kalbinin kendine bağlı olduğunu gördüğünde, onu musibetlerin sıkıntısından ve aldatıcı fitnelerden korur.

⁵ Zuhur: Hakın isim ve fiillerinin âlemde tecelli etmesi anlamında kullanılan tasavvufi bir terimdir.

- ۲- عُمْرُكَ نَفْسٌ وَاحِدٌ حَرَصَ أَنْ يَكُونَ لَكَ لَا عَلَيْكَ. (Cornell, 1996, s.119)
- 2- Senin ömrün tek nefesliktir. Sana faydası olması ve üzerine yük olmaması için çaba göster.
- ۳- لَيْسَ لِلْقَلْبِ إِلَّا وَجْهَةٌ وَاحِدَةٌ فَمَهْمَا تَوَجَّهَتْ إِلَيْهَا حُجِبَ عَنْ غَيْرِهَا. (Cornell, 1996, s.119)
- 3- Kalbin tek bir yüzü vardır. Her neye meylederse arkasındakini gizler.
- ۴- إِيَّاكَ أَنْ تَمِيلَ إِلَى غَيْرِ اللَّهِ فَيَسْأَلُكَ اللَّهُ لَذَّةً مُنَاجَاتِهِ. (Cornell, 1996, s.119)
- 4- Allah'tan başkasına yönelmeyesin, yöneldiğin takdirde seni himayesinden mahrum eder.
- ۵- الْبَصِيرَةُ تَحْقِيقُ الْإِنْتِفَاعِ. (Cornell, 1996, s.119)
- 5- Öngörü kazancı güvenceye almaktır.
- ۶- مَنْ حَرَجَ إِلَى الْخَلْقِ قَبْلَ حَقِيقَةِ تَدْعُوهُ إِلَى ذَلِكَ فَهُوَ مَفْتُونٌ. (Cornell, 1996, s.119)
- 6- Her kim hakikatten önce hilkatten çıkar ise, o geri dönmeye meftundur.
- ۷- مَنْ ضَبَعَ حِكْمَةً وَقْتَهُ فَهُوَ جَاهِلٌ وَمَنْ قَصَرَ عَنْهَا فَهُوَ عَاجِزٌ. (Cornell, 1996, s.121)
- 7- Her kim vaktin hikmetini kaçırırsa cahil, onu kısaltırsa acizdir.
- ۸- مَنْ اشْتَغَلَ بِطَلَبِ الدُّنْيَا ابْتُلِيَ بِالذَّلِّ فِيهَا. (Cornell, 1996, s.121)
- 8- Kişi dünya için çalışır ise, değersizce onunla sınanacaktır.
- ۹- لَا تَعْمَ عَنْ نُفُصَانِ نَفْسِكَ فَتَطْعَى. (Cornell, 1996, s.121)
- 9- Nefsinin eksikliğini görmezden gelen kimsenin azgınlığı artar.
- ۱۰- مَنْ تَرَيَّنَ بِزَائِلٍ فَهُوَ مَعْرُورٌ. (Cornell, 1996, s.121)
- 10- Faniliğe bürünen kimse kibirlidir.
- ۱۱- الْحَمِيَّةُ فِي الْأَبْدَانِ تَرُكُ الْمُخَالَفَةَ بِالْجَوَارِحِ، وَالْحَمِيَّةُ فِي الْقُلُوبِ تَرُكُ الرُّكُونِ إِلَى الْأَغْيَارِ، وَالْحَمِيَّةُ فِي النُّفُوسِ تَرُكُ الدَّعْوَى. (Cornell, 1996, s.123)
- 11- Beden ile diyet, uzuvların itaatsizliği terk etmesiyle; kalp ile diyet, Yaratıcıdan başkasına güvenmemekle; nefis ile diyet ise da'vayı terk ile olur.
- ۱۲- أَنْفَعُ الْعُلُومِ عِلْمُ بِأَحْكَامِ الْعَبِيدِ. (Cornell, 1996, s.123)
- 12- En faydalı ilim, kulun ilmin rükûlarını bilmesidir.
- ۱۳- جَعَلَ اللَّهُ قُلُوبَ أَهْلِ الدُّنْيَا مَحَلًّا لِلْغَفْلَةِ وَالْوَسْوَاسِ وَجَعَلَ قُلُوبَ الْعَارِفِينَ مَحَلًّا لِلذِّكْرِ وَالِاسْتِنْسَانِ. (Cornell, 1996, s.123)
- 13- Allah dünya ehlinin kalplerine gaflet ve vesvese, ariflerin kalplerine ise zikir ve samimiyet verir.
- ۱۴- مَنْ نَسَبَ لِنَفْسِهِ حَالَ أَوْ مَقَامًا فَهُوَ بَعِيدٌ عَنْ طُرُقَاتِ الْمَعَارِفِ. (Cornell, 1996, s.123)
- 14- Her kim kendine meziyet ve makam edinir ise, ilim yollarından uzaktır.
- ۱۵- الْعَبْدُ بِنَاسٍ مِنَ الْفَرَحِ إِلَّا مِنْ مَوْلَاهُ. (Cornell, 1996, s.123)
- 15- Abdullah darlıkta Mevla'dan başkasından ferahlık beklemez.

۱۶- مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ فِي مُعَامَلَتِهِ تَخَلَّصَ مِنَ الدَّعْوَى الكاذِبَةِ (Cornell, 1996, s.125).

16- Amelinde Allah'a sadık olan kimse, hakkın dışındaki işlerden yakasını kurtarır.

۱۷- الْفَقْرُ نَوْرٌ مَا دُمْتَ تَسْتُرُهُ، فَإِذَا أَظْهَرْتَهُ ذَهَبَ نُورُهُ (Cornell, 1996, s.125).

17- İhtiyaç sahibi ihtiyacını gizlemelidir, zira o ihtiyacı görünür eder ise ziyasını kaybeder.

۱۸- أَنْصِبِ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ وَأَقْبِلْ فِي النَّصِيحَةِ مِمَّنْ هُوَ دُونَكَ، تُدْرِكُ أَشْرَفَ الْمَنَازِلِ (Cornell, 1996, s.127).

18- İndinde insanlara adil ol, senden aşağıda olanın bile nasihatini dinle ki, en şerefli mertebeye ulaşasın.

۱۹- مَنْ لَمْ يَجِدْ فِي قَلْبِهِ زَاجِرًا فَهُوَ خَرَابٌ (Cornell, 1996, s.127).

19- İçinde günaha mani olacak bir güç olmayan kimse, harap olmuş demektir.

۲۰- مَنْ يَنْفَرَّ عَ مِنْ اسْتِغَالِ الدُّنْيَا أَقَامَهُ الْحَقُّ فِي خِدْمَتِهِ (Cornell, 1996, s.127).

20- Her kim dünya meşgalelerinden uzaklaşır ise, Cenab-ı Hak onu hizmetine alır.

Yukarıda verilen hikmetli sözler ve deyişler Ebu Medyen Şauyb el-Ensari'ye aittir. Alıntı yapılan Ebu Medyen'in "*Ünsü'l-Vahid ve Nüshatü'l-Mürid*" kitabıdır. İçerisinde 170 kadar hikmeti bulunan bu kitaptaki hikmetli sözler Cornell tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Belirtilen hikmetli sözlerin Ebu Medyen'e ait olması şahsının derinliğini ve edebi yönünün ağırlığını bizlere göstermektedir. Dili sade ve açık bir şekilde kullanmıştır. Süslü sanatlardan kaçındığı gibi kelimeleri açık anlamlarıyla kullanmıştır.

Kuzey Afrika bölgesinde Endülüs dönemi gibi çeşitli dönemlerde yaşamış, halkın ileri gelen, tanınmış velilerin çokluğu bölgenin edebi yönden zenginliğini de bizlere göstermektedir. Bundan dolayı bu şahıslara sadece tasavvufi ve dini yönden bakmak yanlış bir tutum olacaktır. Öyle ki, Ebu Medyen şahsi olarak çok tanınmış olup, hala Cezayir ve Fas ülkelerinde değer görmesi, sözlerinin yazı dışında kulaktan kulağa yayılması, tesir halkasının geniş olduğu anlamına gelmektedir. O dönemde şiirin yanı sıra yazının da yaygın olması, şahsının da insanların danıştığı, hitabet eden bir zat olması sözlerinin kitap haline getirilmesine vesile olmuş olabilir. Günümüze erişen eserlerinin dağınık halde olması eserlere ulaşmayı güçleştirmektedir. Ancak bu eserler üzerinde, makalemizde kaynak gösterilen çalışmalar bunu karşılar niteliktedir.

El-Tilimsani'nin hikmetleri nasihat ve özlü söz niteliğindedir. Türkiye'de Ebu Medyen'in eserleri genel olarak tasavvufi ve dini yönde incelenmiştir. Aslında hikmetli sözler Arap edebiyat literatüründe düz yazı "nesr" alanında da ele alınan bir husustur. Bu nedenle Ebu Medyen'in hikmetli sözleri (حِكْمٌ) edebi bir değer taşımakta ve bize Endülüs dönemindeki Sufi bakış açısını, inceliklerini ve dönemin kültürünü aktarmaktadır. *Ünsü'l-Vahid ve Nüshatü'l-Mürid* kitabının şerhi Ahmed b. Mustafa el-Alevi el-Müsteganemi tarafından "*El-*

Mevaddu'l-Gaysiyye en-Naşiani'l-Hikemi'l-Gavsiyye kitabında bablara ayrılarak şerh edilmiştir (el-Müsteganemi, thk.: el-Faruki,2009, Beyrut; akt. Tan, 2015, s.240). Yukarıda bazı örnekleri verilen bu hikmetli sözlerde; şeyhle müridin ilişkisi, zikretmenin faziletleri, teslimiyet ve rızayı ilahi, fakr ve tefekkür, zühtlük ve kanaatkârlık gibi kalbi eylemlerin ve tasavvufi konulardan bahsedilmiştir. Ayrıca Sufilerin eylemlerinin nasıl anlaşılacağına ilişkin de Ebu Medyen'in nasihatlerini içermektedir (el-Müsteganemi, thk.: el-Faruki,2009, Beyrut; akt. Tan, 2015, s.240).

Şiirleri

2002 yılında Prof. Dr. Muhtar Hibar tarafından "*Şi'ir Ebi Medyen el-Tilimsani*" adlı tez çalışması hazırlanmıştır (Hibar, 2002, s.5-228). Bu çalışma ile Ebu Medyen'in hayatında şiirin yeri işlenmiştir. Çalışmanın başında Ebu Medyen'in hayatı, eserleri ve gelişim sürecinden bahsetmiştir. Tez Arap Yazarlar Birliği Yayınları'nda 2002 yılında yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra, Ulupınar'ın kitabında bahsettiği 1938 yılında Şam'da Mustafa eş-Şevâr tarafından Tilimsani'nin dağınık halde bulunan kaside ve şiirlerini toparlayarak divan haline getirmiştir (Ulupınar, 2013, s.102). Ayrıca Aldiwan adlı internet sayfasında Tilimsani'nin şiirlerinin derlendiği "*Divanü Ebi Medyen*" veya "*Kasaid Ebi Medyen el-Tilimsani*" adlı bir bölüm bulunmaktadır. Buradan da şiirlerine ve kasidelerine rahatlıkla erişilebilir (Aldiwan.net, Divanü Ebi Medyen). Ulupınar'ın kitabında bazı şiir ve kasidelerin isimleri verilmektedir. Bunlar;

- 1- *Hırzû'l-Aksam li Cemil'İlel ve'l-Eskam*: Bu eser Beyazıt Ktp., 1253, 12 vr.: Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi 398, vr.: 61-66, Bağdatlı Vehbi 2128, vr.: 231-239, Esad Efendi 415, vr.: 149-158, Hacı Mahmut Efendi 3969, vr.: 39-44, 3893 8 vr., Laleli 1520, vr.: 44-67, Topkapı Sarayı Ktp., Mehmet Reşat 1063/14, vr.: 112-132 olarak Ali Rıza Karabulut tarafından *Manzumetü't-Teveşül bi's-Suveri'l-Kur'aniyye* olarak kaydedildiği belirtilmiştir. Ancak eser içeriği *Hırzû'l-Aksam* ile aynıdır. Allah'ın sıfatları, Kur'an, peygamberler vb. konulardan bahsedilmektedir (Ulupınar, 2013, s.102).
- 2- *El-Kasidetü'l-İstiğfariyye*: İşlenen günahlar ve hatalardan tövbe etme, Allah'ın merhametine sığınma gibi yakarışları içermektedir. Kasidenin Türkiye'de yazma nüshaları bulunmaktadır. Bunlar; Topkapı Sarayı Müzesi, Bağdat Köşkü 71, 19 vr.; Süleymaniye Ktp., Tırnovalı 1379, vr.: 27-33, Şehit Ali Paşa 2736, vr.: 48-54, Lala İsmail 706, 210 vr., İzmir 825, vr.: 40-42, Halet Efendi 800, 2 vr., Hacı Mahmud 3969, vr.: 45-46, 3898 1-2 vr., 3896 12-16 s., Gelibolulu 28, vr.: 55-57, Esad Efendi 3674, vr.: 30-31, 1300 vr., 105-106, Ayasofya 516, vr.: 59-65, Düğümlü Baba 431, vr.: 55-58, 428 vr.: 48-51, Çelebi Abdullah 325, vr.: 48-51, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi 3273, vr.: 18b-19b, 2515, 6 vr.: 12a-13a nüshalarıdır. Kasidenin İstanbul'da 1848, 1849,1860, 1863 yıllarında basıldığı ifade edilmektedir (Ulupınar, 2013, s.103).
- 3- *El-Kasidetü'n-Nuniyye*: Allah'a duyulan sevgi ve aşk temalıdır. Vuslat, muhabbet ve ilahi aşktan da bahsedilmiştir. Türkiye'de kayıtlı nüshaları; Süleymaniye Ktp., Rağıp Paşa 1295/2, Esad Efendi 3674/13 (Karabulut, s.595, akt. Ulupınar, 2013, s.103). Süleymaniye Ktp., Rağıp Paşa 1479, vr.: 24-25 (Ulupınar, 2013, s.103).

- 4- *El-Kasidetü'l-Baiyye*: Bu kaside de *El-Kasidetü'l-İstiğfariyye* gibi Allaha dua, istiğfar dileme gibi temalar içermektedir (Ulupınar, 2013, s.103).
- 5- *EL-Kasidetü'l-Lamiyye*: Vahdet-i vücud temalıdır (Ulupınar, 2013, s.103).
- 6- *El-Kasidetü'l-Mimiyye*: Yine tövbe, günahlardan bağışlanma dileği içerisinde yazılmış bir kasidedir.
- 7- *El-Kasidetü'r-Raiyye*: Ulupınar'ın kitabında yer verdiği bilgilere göre, bu kasidenin isminde üç farklı kaside bulunmaktadır. Birincisi Allah'a şükür, hamd, Allah'ın sıfatları ve yarattıklarına sunduğu sayısız nimetler; (Özköse, 2008b, s.213-216) ikincisi edep, vakte riayet ve fütüvvet (Özköse, 2008b, s.219-222), üçüncüsü de sufilerin bereketi ile ilgili olduğu belirtilmektedir (Özköse, 2008b, s.225-226). En meşhurunun ise ikincisi olduğu dile getirilmektedir. İbn Arabi tarafından tahmis edilmiştir. Yazma nüsha: *Tahmisü Kasideti Ebi Medyen*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi d. No: 3701'de kayıtlıdır. *Kasidetü Şeyhi's-Şuyuh Ebi Medyen, Şuayb el-Mağribi ve Tahmisuha Muhyiddin b. Arabi* ismiyle Şam'da Matbaat'ül-İhsan'da basıldığı ifadesine kaynakta yer verilmiştir (Salihyye, 1995, s.63, akt Ulupınar, 2013, s.104). Bu kasidenin çeşitli şerhleri şu şekildedir;
  - a- *Şerhu Kasideti Ebi Medyen*; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Atailah el-İskenderi (v.709/1309) tarafından yapılmıştır ve Abdülaziz Salim es-Samerrai tarafından Şam'da 1381/1961 yılında basımı yapılmıştır (Üsame ve Abbas, 1985, s.365, akt Ulupınar, 2013, s.104).
  - b- *Şerhu İbn Allan ala Kasideti'l-Arifi Billah Ebi Medyen*: Ahmed b. İbrahim b. Allan (v.1033/1623), Matbaatü Abdürrazık, Mısır-1305-1887 (Ulupınar, 2013, s.104).
  - c- *Şerhu Kasideti Ebi Medyen*; Abdülgafur b. Muhammed en-Nablusi (v. 1091/1680) (Ulupınar, 2013, s.104).
  - d- *Şerhu Manzumti Ebi Medyen*; Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Mekudi et-Tazi (v.1214/1799) (Ulupınar, 2013, s.104).
  - e- *Muhtasarü Keşfi'l-Estari'l-Gaybiyye an Vechi'l-Kasideti'l-Şuaybiyye*; Muhammed Abdullah el-Münebbihi, Mısır, d. No:3299 (Ulupınar, 2013, s.104).
  - f- *Unvanü't-Teofik fi Adabi't-Tarik*; İbn Atailah el-İskenderi. (Ahmed er-Rifai'nin *el-Burhanü'l-Müeyyed* adlı eseriyle beraber Beyrut-1408'de basılmıştır) (Ebu Dadi, 2004, s.1374, akt. Ulupınar, 2013, s.104).
- 8- *El-Kasidetü'l-Hamriyye*: Yine varlık, vahdet-i vücud ve vuslat gibi konular işlenmiştir. Beyazıt Devlet Ktp., d. no: 8013/2, vr.: 66-67'de kayıtlı olduğu belirtilmektedir (Ulupınar, 2013, s.105).
- 9- *Münacatü Şeyh Ebi Medyen*: Tövbe ve istiğfar temalıdır. Allah'a yakarış ve dualara yer verilmiştir. Kayseri Raşid Efendi Ktp., d. No: 21490/13, vr.: 39-41 (Ulupınar, 2013, s.105).
- 10- *Kasidetü Maladdatü'l-Ais, Kasidetü'l-Cevher*: Paris Ktp. D. No: 5320 (Ulupınar, 2013, s.105).

Buradaki bilgi ve kayıtlar göz önüne alındığında Ebu Medyen'in eserleri genel anlamıyla Osmanlı'dan bu yana ülkemizde yer edinmiş ve önceleri önem görmüş bir değer olduğu kanısına varılabilir. Öyle ki, Ebu Medyen'in eserleri dağınık ve farklı yerlerde tescilli de olsa kayıtlarına ulaşılabilmekte ve bu hususta yapılabilecek bir çalışma da ele alınabileceğini de es geçmemek gerekir. Ulupınar kitabının son sayfalarında da Ebu Medyen'in bazı kasideleri ve metinlerine tercümesiyle birlikte yer vermiştir (Ulupınar, 2013, s.264-296). Ebu Medyen el-Mağribi'nin şiirlerinin ya da divanının derlendiği başka bir kaynak ise, yukarıda da yer verildiği gibi bir internet adresinden erişilebilmektedir. Orada toplanmış 50 adet şiir bulunmaktadır (Aldiwan.net, Divanü Ebi Medyen).⁶Şiirlerin bazılarının Arapçası aşağıdaki gibidir.

1. El-kasidetü'l-Lamiyye.

إن كنتَ مرتاداً بلوغَ كمال عدمٍ على التفصيل والإجمال لولاة في محو وفي اضمحلال فوجوده لولاة عين محال شيئاً سوى المتكبر المتعال في الحال والماضي والإستقبال شيئاً سوى فعل من الأفعال نظراً تؤيده بالإستدلال بلسان حالٍ أو لسان مقال سفلي ومُبدعها بغير مثال ⁷	الله قل وذر الوجود وما حوى فالكلُّ دون الله إن حَقَّقْتَهُ واعلم بأنك والعوالم كلها من لا وجود لذاته من ذاته فالعارفون فنوا ولما يشهدوا ورأوا سواه على الحقيقة هالكاً فالمح بعقلك أو بطرفك هل ترى وانظر إلى علو الوجود وسفله تجد الجميع يُشِيرُ نحو جلاله هو ممسك الأشياء من علو إلى
---	---

*Allah tüm varlığın sahibi olandır, eğer kemale ermiş isen,
Her varlık Allah'ın himayesinde, eğer ona bakar isen ayrıntılardan ve icmalden
münezzehdir,
Sen ve âlimlerim hepsi bilsin ki, O olmasaydı kayboluş ve yok oluşta,
Onun zatının yokluğundan zatına, varlığının ve gözünü olmadığı yer yoktur,
Ariflerin öğrendiği bir şey var ise, o da kibir ve yücelik taslamaktır,
Onun varlığının dışındakiler fanidir, Şimdide, geçmişte ve gelecekte.
Aklında veya indinde görür müsün, kusursuz amellerden de olsa silinen bir şeyi,
Varlığın büyüklüğüne ve selefine bakasın, baktığında kanıtlar görürsün.
Herkesi onun Celalini işaret ederken bulursun, dilinde veya sözünde,
O ki arştan yerin yedi kat altındaki her şeyin sahibi, misali olmayan yaratıcıdır.*

Bu Kaside'nin her beyitinin son harfleri (ل) harfi ile bittiğinden kasidenin adı *el-Kasidetü'l-Lamiyye* 'dir. Bu şiirde Ebu Medyen *tevhit*⁸ bahsini işlemiştir. Şairin bu şiirde *tevhit*

⁶ Aldiwan.net, *Divanü Ebi Medyen*, <https://www.aldiwan.net/cat-poet-Abu-Madyan> [20.11.2020].

⁷ Aldiwan.net, *Divanü Ebi Medyen*, <https://www.aldiwan.net/cat-poet-Abu-Madyan> 20.11.2020].

⁸ *Tevhit*; Arapça, birleşmek, birlik demektir. Tasavvufta ise, Allah'ın zatını, aklen tasavvur edilen ve zihnen tahayyül edilen her şeyden tecrit etmektir. *Tevhit* üçe ayrılır;

Hakk'ın Hak için tevdi; Allah'ın kendisinin bir ve eşsiz olduğunu bilmesi.

Hakk'ın halk için tevhid; Allah'ın bir ve eşsiz olduğunu insanlara bildirmesi.

Halkın Hakk'ı tevhid; İnsanların Allah'ın bir ve eşsiz olduğunu dile getirmesi. (Bknz.: Uludağ, Süleyman [2016], *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınevi, İkinci baskı, s.358)

bahsini işlediği (Herkesi onun Celalini işaret ederken bulursun) tabirinden anlaşılmaktadır. Şiirde altı çizili kısımda şair *tıbak*⁹ yapmıştır.

2.

شِيناً سِوَاهُ عَلَى الذَّوَاتِ مَصَوِّراً
فِيذِيلِ جِهْلِكَ لَا تَزَالُ مَعْتَرِياً¹⁰

فَإِذَا نَظَرْتَ بَعِينَ عَقْلِكَ لَمْ تَجِدْ
وَإِذَا طَلَبْتَ حَقِيقَةَ مَنْ غَيْرِهِ

Akil gözün ile bakar isen, bulamazsın, biçim verilmiş kimselerden başka bir şey,
Eğer hakikatten gayrısını istersen, cehalet kısmetsiz kuyruğun olur.

3.

هَلْ فِي الْوُجُودِ الْحَيِّ إِلَّا اللَّهُ
هَلْ كَانَ يُوْجَدُ غَيْرَهُ لَوْلَاهُ¹¹

اللَّهُ رَبِّي لَا أُرِيدُ سِوَاهُ
ذَاتُ الْإِلَهِ بِهَا قِوَامُ ذَوَاتِنَا

Allah Rabbi'mdir, ondan gayrısını istemem, mahlûkat arasında Allah'tan canlısı var mıdır?

Onun zatıdır zatımızı ayakta tutan, ondan başkası olabilir miydi ki.

303

Bu beyitler Ebu Medyen'in divanındandır. Şair burada Allah'ın varlığını ve birliğini vurgulamıştır. Yani sufilikteki *tevhit* bahsini ele almıştır. Aynı zamanda Allah'ın kendisini zikrederek *zikir*¹² bahsini de ele almıştır.

4. El-kasidetü'r-Raiyye

هم السلاطين والسادات والأمرأ
وخلّ حظك مهما خلفوك ورا
واعلم بأن الرضى يخص من حضرا
لا علم عندي وكُن بالجهل مستترا
عيباً بدا بيناً لكنّه استترا
وقم على قدم الإنصاف معتذرا
وجه اعتذارك عما فيك منك جرا
فامحوا وخذوا بالرفق يا فقرا
فلا تخف دركاً منهم ولا ضرراً
حار ومعنى دركا منهم ولا ضرراً

ما لذّة العيش إلا صحبة الفقرا
فاصحبهم وتأدّب في مجالسهم
واستغنم الوقت واحضر دائماً معهم
ولازم الصمت إن سُئلت فقل
ولا تر العيب إلا فيك معتقداً
وخط رأسك واستغفر بلا سبب
وإن بدا منك عيب فاعترف وأقم
وقل عبيدكم أولى بصفحتكم
هم بالتفضل أولى وهو شيمتهم
وبالتفتي على الإخوان جد أبداً

⁹ Tıbak; Sözlükte “zıt, aykırı, ters; eş, benzer, denk” anlamlarındaki **zıdd** kökünden türeyen **tezâdd** “iki şeyin birbirine zıt olması” demektir. (Bknz.: Durmuş, İsmail, *Tezat*, TDV, İslam Ansiklopedisi.)

¹⁰ Aldiwan.net, *Divanü Ebi Medyen*, <https://www.aldiwan.net/cat-poet-Abu-Madyan> [20.11.2020].

¹¹ Aldiwan.net, *Divanü Ebi Medyen*, <https://www.aldiwan.net/cat-poet-Abu-Madyan> [20.11.2020].

¹² Arapçada Anmak, hatırlamak ve yâd etmek demektir. Allah'ı anmak ve hatırlamak; onu unutmamak ve gaflet halinde olmamak, Allah'ı kelimesini veya *lailahe illallah* cümlesini söylemek ve tekrarlamaktır. İlkine *lafza-i celal zikri*, ikincisine *kelime-i tevhit zikri* veya yalnızca *tevhit zikri* denir. Tarikat ehlinin belli kelime ve ibareleri belli zamanlarda, belli sayıda, belli bir edep dâhilinde her gün düzenli olarak söylemeleri; vird ve hizip. Münferiden zikir, zikrullah, tarikat ehlinin ve sufi cemaatlerinin bir yerde toplanıp şeyh veya halifesinin gözetiminde (*Allah, Allah hu hu, hay hay* gibi) belli ibareleri belli bir hareket düzeni içerisinde söylemelerine zikir denir.¹² Zikirde zikreden, zikredilenden başka her şeyden geçer, zakir zikirde mezkûrdan başkasını hatırlamaz, kendisini kaybeder, yaptığı zikrin bile farkında olmaz. Bu yüzden zikir kendinden geçip (gaybet, vecd) Hakk'ı buluş (vuslat, vücüt) halidir. İki tür zikir vardır:

- Zikr-i cehri* ve *Zikr-i alaniye*; yüksek sesle veya çevrede bulunanların işitebileceği şekilde sesli olarak yapılan zikirdir. Bu zikri esas alan tarikatlara *cehri tarikat* denir.¹²
- Zikr-i Hafî*; Zikreden yalnızca kendisinin işitebileceği bir sesle yaptığı zikirdir. Bu zikri esas kabul eden tarikatlara ise *Hafî tarikat* denir.¹²

Zikrin yapıma şekli de *lisan zikri* ve *kalp zikri* şeklinde ikiye ayrılır. (Bknz.: Uludağ, Süleyman [2016], *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalıcı Yayınevi, İkinci baskı, s.393).

يرى عليك من استحانه أثرا
عساه يرضى وحاذر أن تكُن ضجرا
يرضى عليك ركن من تركها حذرا
وحال من بدعيها اليوم كيف ترى
أو تسمع الأذن مني عنهم خيرا
على موارد لم ألف بها كذرا
بمُهجتِي وخصوصاً منهم نفرا
يبقى المكان على آثارهم عطرا
حسن التآلف منهم راقني نظرا
ممن يجزُّ ذبول العزِّ مفتخرا
وذنبنا فيه مغفورا ومغتفرا
محمد خير من أوفى ومن نذرا¹³

وراقب الشيخ في أحواله فعسى
وقدم الجدَّ وانهض عند خدمته
ففي رضاه رضى البارِي وطاعته
واعلم بأن طريق القوم دراسة
متى أراهم وأني لي برويتهم
من لي وأني لمثلي أن يراحمهم
أحبُّهم وأداريهم وأثرهم
قوم كرام السجايا حيثما جلسوا
يهدِي التَّصوِّف من أخلاقهم طرفا
هم أهل ودي وأحابي الذين هم
لا زال شملي بهم في الله مجتمعا
ثم الصلاة على المختار سيدنا

Yaşantının lezzeti fakirlerle sohbettedir, onlar sultanlar, beyler ve emirlerin ta kendisidir, Arkadaş edin onları, meclislerinde edepli ol, ardında ne olsa da sevincini onlarla paylaş, Onlarla vakit geçir ve daima yanlarında bulun ve bil ki rıza, hazır olmakla ilgilidir, Sükût gereklidir, sana sorulduğunda, ben bilgisizim de ve bilgisizliğini gizler ol, İtikadına dokunmayan hiçbir ayıbı görme, kaçınılmaz görünen ayıbı bile gizle, Kafanı eğ ve sebepsiz istiğfar et, özür dileyenden insaf üzere ol, Eğer bir ayıbın olur ise itiraf et ve otur, pişman yüzün sende ve senden olanı gösterir, Kulunuz evvela affınıza sığınır, ey fukara bağışlayın ve lütfedin de, Onlar tabiatları gereği buyur edeceklerdir, onların esaslarından korkma, zarar gelmez, Yaşlılarına asla gençmiş gibi davranma, onların esaslarının manasından zarar yoktur, Büyüklerinin hatırını sor belki, senin çağından bir iz görür, Yaşlılarına hizmet et ve onları başın üstünde tut, razı et onu ve sıkıntısında tetikte ol, Rızacı ol ondan itaat et, rızası için onun çizgilerine dikkat et. Bil ki, bir kavmin yolu öğrenmektir, bugünkü halde nasıl göreceksin? Ne zaman onların bakışlarında olduğunu göreceğim, ya da ne zaman kulaklarım onlardan haberimi duyacak? Kimim ben, benim gibi birisi onlarla rekabet edebilir mi? Gam vurmduğum pınarlarda, Onları seviyorum, onlardan sorumluyum ve onların varisiyim, canım hususi onlardan bir neferdir, Oturduklarında huyları gereği ikram sahibi kavimdirler, buldukları yere güzel koku yayarlar, Tasavvuf ahlaklarına hediye dir, benim onlarda gördüğüm iyi dostluktur, Onlar samimiyet ehli ve ahbabımdır, her kim ki onların şanı peşinde sürüklenir, gurur duyulur, Hala Allah'ın huzurunda onlarla beraberim, günahımız onun katında affolunmuş ve bağışlanmış, Ardından salavatı şerif Seydidimiz Muhtar Muhammed'e, sadakat ve adak onadır.

Ebu Medyen'in yazmış olduğu şiir ve kasidelerinde görülen en dikkat çekici durum son kasidelerindeki ilk beyiti hangi harf ile bitiriyor ise diğer beyitleri de aynı şekilde o harfle bitirmektedir. Bu kaside (ج) harfi ile bittiği için ismi *El-Kasidetü'r-Raiyye'* dir. Aynı zamanda Ebu Medyen bu şiirinde *fakir/fakr duyugusunun*¹⁴ işlemiştir. Bu da şiirin ilk satırında ما لذة العيش إلا

¹³ Aldiwan.net, *Divanü Ebi Medyen*, <https://www.aldiwan.net/cat-poet-Abu-Madyan> [20.11.2020].

¹⁴ Araççada Derviş, yoksul demektir. Salikin Hak'ta fani olması e kendini ona muhtaç bilmesi. "Ey insanlar sizler fakirsiniz, Allah'a muhtaçsınız." (Fatır Suresi, 15). Kibir ifade eden "ben" sözü yerine tevazu gösterip "Fakîr", "sen"

صحبة الفقرا (Yaşantının lezzeti fakirlerle sohbettedir) ifadesini kullanmasından anlaşılmaktadır. Şair *fakr duygunu* nasıl yaşadığını şiirin devamında anlatmaktadır. Ayrıca ilk altı çizili olan yerde şair edebi sanatlardan *istifhamı*¹⁵ kullanmıştır. İkinci altı çizili olan kısımda ise *istiare*¹⁶ ve üçüncü kısımda ise *tenasüp*¹⁷ kullanmıştır.

5. El-kasidetü'n-Nuniyye

وتَذْهَبُ بِالْأَسْوَاقِ أَرْوَاحُنَا مَنَا فَإِنْ غَيْبُوا عَنَّا وَلَوْ نَفَا مَتْنَا وَإِنْ جَاءْنَا عَنْكُمْ بِشِيرُ اللَّفَا عَشْنَا أَلَا إِنَّ تَذْكَارَ الْأَحْبَةِ يَنْعَشْنَا إِذَا نَحْنُ أَيْقَاطُ وَفِي النَّوْمِ إِنْ غَبْنَا وَلَكِنَّ فِي الْمَعْنَى مَعَانِيكُمْ مَعْنَا وَلَوْلَا هَوَاكُمُ فِي الْحَشَا مَا تَحَرَّكْنَا إِذَا لَمْ تَذُقْ مَعْنَى شَرَابِ الْهَوَى دَعْنَا تَرْفِصْتَ الْأَشْبَاحَ يَا جَاهِلَ الْمَعْنَى إِذَا ذَكَرَ الْأَوْطَانَ حَنَّ إِلَى الْمَعْنَى فَتَضَطَّرَبُ الْأَعْضَاءُ فِي الْحَسَنِ وَالْمَعْنَى فَتَهْتَرُ أَرْبَابُ الْعُقُولِ إِذَا غَنَى تَهَزَّرَهَا الْأَشْوَاقُ لِلْعَالِمِ الْأَسْنَى وَهَلْ يَسْتَطِيعُ الصَّبْرُ مِنْ شَاهِدِ الْمَعْنَى فَبِاللَّهِ يَا خَالِي الْحَشَا لَا تَعْتَفْنَا إِذَا غَلَبَتْ أَشْوَاقُنَا رَبِّمَا صَحْنَا إِذَا لَمْ نَجِدْ كَتْمَ الْمَوَاجِيدِ صَرَّحْنَا تَرَاقُ دِمَانَا جَهْرَةً إِنْ بَهَا مَجْنَا وَزَمَزَمْنَا لَنَا بِاسْمِ الْحَبِيبِ وَرُوحْنَا وَإِنْ أَنْكَرْتَ عَيْنَاكَ شَيْئاً فَسَامَحْنَا وَخَامَرْنَا خَمْرَ الْغَرَامِ تَهْتَكْنَا فَقَدْ رَقَعَ التَّكْلِيفُ فِي سُكْرِنَا عَنَا ¹⁸	تَضِيقُ بِنَا الدُّنْيَا إِذَا غَبْنَا مَعْنَا فَيُعْذِكُمْ مَوْتُ وَفُرْبِكُمْ حَيَا نَمُوتُ بِيَعْدِكُمْ وَنَحْيَا بِفُرْبِكُمْ وَنَحْيَا بِذَاكِرِكُمْ إِذَا لَمْ نَرَ كُمْ فَلَوْلَا مَعَانِيكُمْ تَرَاهَا قُلُوبُنَا لَمَتْنَا أَسَى مِنْ بَعْدِكُمْ وَصَبَابَةً بِحُرِّ كُنَا ذَكَرَ الْأَحَادِيثَ عَنْكُمْ فَقُلْ لِلَّذِي يَنْهَى عَنِ الْوَجْدِ أَهْلُهُ إِذَا اهْتَرَّتْ الْأَرْوَاحُ شَوْقاً إِلَى اللَّفَا أَمَّا تَنْظُرُ الطَّيْرَ الْمُقْفَصَ يَا فَتَى يُفَرِّجُ بِالتَّغْرِيدِ مَا يُفْؤَادُهُ وَيَرْقِصُ فِي الْأَقْفَاصِ شَوْقاً إِلَى اللَّفَا كَذَلِكَ أَرْوَاحُ الْمُحِبِّينَ يَا فَتَى أَنْلِزُمُهَا بِالصَّبْرِ وَهِيَ مَشْوَقَةٌ إِذَا لَمْ تَذُقْ مَا ذَاقَتِ النَّاسُ فِي الْهَوَى وَسَلِّمْ لَنَا فِيمَا ادْعَيْنَا لِأَنَّنَا وَتَهْتَرُ عِنْدَ الْإِسْتِمَاعِ قُلُوبُنَا وَفِي السَّرِّ أَسْرَارٌ دَقَاقٌ لَطِيفَةٌ فِيَا حَادِيَّ الْعَشَاقِ قُمْ وَاحِدَ قَائِماً وَصِن سَرَّنَا فِي سُكْرِنَا عَنْ حُودِنَا فَابْنَا إِذَا طَبْنَا وَطَنْبَ عَقُولِنَا فَلَا تَلْمِ السُّكْرَانَ فِي حَالِ سُكْرِهِ
--	---

Bu kasidenin adının *El-Kasidetü'n-Nuniyye* olması ise yine şiirin son harflerinde bulunan “ن” harfindan dolayıdır. Bu şiirler genelde sufi edebiyatını, yani Kuzey Afrika’da İslamiyet’in şiire o dönemki yansımalarını günümüze aktarmaktadır. Bu dönemleri Ebu Medyen gibi pek çok âlim şahsiyet ile inceleyebilir, Şarkiyat gibi Mağaribiyyat edebiyatına da daha fazla yaklaşılabilir. Tilimsani’nin bu hususta en başta ele alınması iyi olacaktır. Çünkü kendisinin tesir halkasının geniş olması ve hala kayda değer bir şekilde Mağrib ülkelerinde önem arz etmesi, bu konunun önemini de bizlere göstermektedir. Ayrıca bu şiirde

yerine de hürmeten “nazirim” denir.¹⁴ Dervişlik, salikin hiçbir şeye malik ve sahip olmadığı, her şeyin gerçek malik ve sahibinin Allah olduğunun şuurunda olmasıdır.

¹⁵ İstifham; İstifhâm (الاستفهام) (kelimesi; fhm (م • ف) (kök harflerinden türetilip istif’âl babına koyulan bir mastardır. Fehime fiilinden istif’âl babında türetilen istifhâm kelimesi ise; “sormak”, bir şeyin bilgisini, idrakini talep etmek, kişinin önceden bilmediği bir şeyi sorarak anlamak ve öğrenmek istemesidir. (Bknz.: Ateş, Avnullah Enes [2016], *İstifham üslubunun mecazi kullanımları ve meallere yansımaları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:8, ss.124)

¹⁶ İstiare; İstiarenin bir edebiyat terimi olarak ilk tanımını, “bir şeyi yerine geçebilecek bir başka şeyin adıyla adlandırmak” şeklinde Câhiz yapmış ve “bedel, mesel, bedî” terimlerini istiare anlamında kullanmıştır. (Bknz.: Pala, İskender ve Durmuş, İsmail, *İstiare*, TDV İslam Ansiklopedisi)

¹⁷ Tenasüp; Sözlükte “uyum, orantı, yakışma” anlamına gelen tenâsüb kelimesi, edebiyat terimi olarak aralarında karşıtlık dışında bir ilgi bulunan iki veya daha çok kelimenin anlam güzelliğini ve bütünlüğünü sağlamak amacıyla aynı sözde bir araya getirilmesini ifade eder. (Bknz.: Sarıkaya, Meliha Yıldırım, *Tenasüp*, TDV İslam Ansiklopedisi)

¹⁸ Aldiwan.net, *Divanü Ebi Medyen*, <https://www.aldiwan.net/cat-poet-Abu-Madyan> [20.11.2020].

kullanılan edebi sanatların altı çizilmiştir. Sırasıyla *tıbak*, *teşbih*¹⁹, *tıbak*, *istiare* ve *cinas*²⁰ sanatları kullanılmıştır.

6. El-kasidetü'l-Baiyye

<p>ومنك وجدثُ اللطف في كل نائب وهل مستحيلٌ في الرجاء كواجب شمامتٍ عدوٍّ أو إسانةٍ صاحبِ وكانت شجىً بين الحشا والترائبِ سوى أن فقري للجميل المواهبِ أغثنى فقد سدت عليّ مذهبى وُرهدى في المخلوق أذى مكاسبى على اللطف بي في حالتي والعواقبِ وإن كنتُ خطاء كثير المصائبِ شفيح الورى عند امتداد النوائب²¹</p>	<p>إليك مددت الكف في كل شدة وأنت ملاذي والأناام بمعزل فحقق رجائي فيك يا رب واكفني فكم كربية نحيتني من غمارها فلا قوة عندي ولا لي حيلة فيا ملجأ المضطر عند دعائه رجاؤك رأس المال عندي وربه ويا محسناً في ما مضى أنت قادر وإني لأرجو منك ما أنت أهله وصل على المختار من آل هاشم</p>
--	--

Yukarıda verilmiş olan kaside, *El-Kasidetü'l-Baiyye*'dir. Ebu Medyen el-Tilimsani'ye ait olan bu kaside diğer tüm şiirler gibi beyitlerinin sonunda (ب) harfi ile bittiği için kasidenin tesmiyesi *El-Kasidetü'l-Baiyye* şeklinde yapılmıştır. Bu şiirde şair Sufi şiirin temalarından olan *züht*²², *sıdk* ve *ihlâs*²³ bahsini işlemiştir. Kullanmış olduğu (sermayem senden umudumdur), (yaratılmışların arasındaki zühtlüğüm en temiz kazancımdır), gibi tabirler ile hem *zühtlüğe*, hem de *sıdk* ve *ihlâs* konularına değinmiştir.

El-Kasidetü'l-Baiyye Şiirinin Tercümesi:

*Her darlıkta ellerimi sana açtım,
Her musibette lütfu sende buldum.*

*Sen benim sığınağım, yalnızken dayanağımsın,
Üzerimize farz olan umudu şiar edinmek inkânsız mıdır?*

¹⁹ Sözlükte “benzer” anlamındaki şebah kökünden türeyen teşbîh “benzetmek” demektir. (Bknz.: Durmuş, İsmail, *teşbih*, TDV İslam Ansiklopedisi)

²⁰ Sözlükte “iki şeyin birbirine benzemesi” anlamında masdar olan cinas, edebiyat terimi olarak anlamları farklı, yazılış veya söylenişleri (sesleri) aynı yahut benzer olan kelimelerin nazım ve nesirde bir arada kullanılması yoluyla yapılan söz sanatını ifade eder. Buna *tecnis* de denir. (Bknz.: Kılıç, Hulusi ve Yetiş, Kazım, *cinas*, TDV İslam Ansiklopedisi)

²¹ Aldiwan.net, *Divanü Ebi Medyen*, <https://www.aldiwan.net/cat-poet-Abu-Madyan> [20.11.2020].

²² Züht; Arapçada rağbetsiz olmak, yüz çevirmek demektir. Ahirete Yönelmek için dünyadan el etek çekmektir. Hakka yönelmek için dünyadan da ahiretten de el etek çekmektir. Fuzuli ve lüzumsuz olanı, zaruri olmayan her şeyi terk etmek, helal ve mubahın ihtiyaçtan fazla olandan kaçınmaktır. Zühtlüğün üç derecesi vardır:

a) İçinde dünya sevgisi olduğu halde onu terk etmek.

b) Ahirete nazaran dünyanın önemsiz olduğunu görüp ondan uzaklaşmak.

c) Zühdüne karşı da zahit olmak. (Bknz.: Uludağ [2016], a.g.e, s.397)

²³ Sıdk ve ihlas; *Sıdk* Arapça'da doğruluk demektir. Verilen hükmün olguya uygun olmasıdır. Mahvolmanın söz konusu olduğu yerlerde bile hak olanı söylemek, yalandan başka bir şeyin insanı kurtaramayacağı hallerde dahi doğruluktan ayrılmamak ve kişinin itikadında şüphe halinde leke ve davranışlarda kusur olmaması ve özün söze uymasındır. *İhlâs* ise, Arapça'da Samimiyet, içtenlik anlamına gelmektedir. Sözde ihlâs, fiillerde ihlâs, ibadetlerde ihlâs, manevi ihlâs ve hareketlerde ihlâs gibi çeşitleri vardır. İslam'da itikadı konuların ruhu tevhit, ibadetlerin ruhu ihlas, dünyevi işlerin ruhu adalettir. Tutum ve davranışlarda Allah'ın rızasını gözetme; özün söze, sözün öze uyması; riyakâr ve ikiyüzlü olmama. Hulusi kalple yapılan iş ve eylem; iyi niyetli olmak, içten pazarlıklı olmamak. (Bknz.: Uludağ [2016], a.g.e, s.316 ve s.181)

*Ya Rabbi! Senden yana umudumu hakikat eyle,
Düşmanın tuzaklarından, dostun kötülüğünden beni muhafaza eyle.*

*Beni sen çekip çıkardın ne sıkıntıların eşiğinden,
Boğazım ile bağırsaklarım arasındaki bedbahtlıktan.*

*Ne gücüm ne çarem yok,
Marifetlerin en güzelinin fakirliğinden başka.*

*Ey darda kalanın duasında sığındığı!
Tüm yollarım tıkanı bana bir yol göster.*

*Sermayem senden umudumdur,
Yaratılmışların arasındaki zühtlüğüm en temiz kazancımdır.*

*Ey ihsan sahibi! Tüm işlediğim günahlara rağmen,
Lütuf sendendir, beni ancak sen bağışlarsın.*

*Senden ancak şudur dileğim,
İşlediğim tüm günahlara rağmen, beni affeyle.*

*Haşimoğulları'ndan Muhammed Muhtar'a selam olsun,
O ki, en sıkıntılı anında beşeriyetin şefaatsidir.*

7. el-Kasidetü'l-İstiğfariyye²⁴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ أَبْتَدِي فِي كُلِّ مُحْتَرَمٍ... وَالْحَمْدُ لِلَّهِ فِي بَدْنِي وَمُخْتَمِّمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مَوْلَانَا وَخَالِقَنَا... مِنْ كُلِّ تَقْصِيرِنَا بِالشُّكْرِ لِلنَّعْمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مَجْرِي الْفَلَكَ فِي الظُّلْمِ... عَلَى عِبَابٍ مِنَ التِّيَارِ مَلْتَمِمْ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مَنْجِي الْمَسْتَجِيرِ بِهِ... إِذَا أَلَمَ بِهِ ضَرًا مِنَ الْأَلَمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ غَفَارِ الذُّنُوبِ لِمَنْ... بِالْإِتْكَسَارِ أَتَى وَالذُّلَّ وَالنَّدَمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ سِتَارِ الْعُيُوبِ عَلَيَّ... أَهْلَ الْعُيُوبِ وَمَنْجِيهِمْ مِنَ النَّقْمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ سَرِيٍّ وَمَنْ عَلَنِي... وَمَنْ تَقَلَّبَ قَلْبِي وَمَنْ ابْتَسَامَ فَمِي
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ نَطْقِي وَمَنْ خَلَقَنِي... وَشَيْنَ شَأْنِي وَمَنْ شَكَلَنِي وَمَنْ نَمَمَنِي
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ سَمْعِي وَمَنْ بَصُرَنِي... وَمَنْ ضَمِيرَنِي وَمَنْ فَكَّرَنِي وَمَنْ كَلَمَنِي
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ قَوْلِي وَمَنْ عَمَلِي... وَمَنْ مَجَاهَدَتِي جَهْدِي وَمَنْ شَأْمِي
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ جَهْلِي وَمَنْ زَلَلَنِي... وَمَنْ كَبَانَرِ أَثْمِي وَمَنْ لَمَمَنِي
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِمَّا قَدْ جَنَّتَهُ يَدِي... مِنَ الْخَطَايَا وَمَا قَدَمْتُ بِالْقَدَمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِمَّا لَمْ تَكُنْ كَسَبْتُ... كَفِيٍّ وَمَا اِكْتَسَبْتُ فِي مَبْلَغِ الْحَلْمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ نَفْسِي وَمَنْ نَفْسِي... وَخَاطِرٍ وَخَطُورِ الْوَهْمِ بِالتَّهْمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ طَبِيعِي وَمَنْ طَبِيعِي... وَمَنْ تَحَوَّلَ حَالِ حَالَتِ السَّقْمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ قَوْلِ أَنَا وَمَنْ مَعِيَ... وَلِيٍّ وَعِنْدِي وَمَنْ ظَنَنِي وَمَنْ قَسَمَ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِمَّا لَسْتُ أَعْلَمُهُ... وَمَا عَلِمْتُ وَمَا حَرَفْتُ بِالْقَلَمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ نَوْمِي وَمَنْ سَنَنِي... وَيَقْطَنِي وَبِهِ مَاعَشْتُ مَعْتَمِمْ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِمَّا كَانَ فِي صَغْرِي... مِنَ الْخِلَافِ لِعَمْرِ الشَّيْبِ وَالْهَرَمِ
أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ مَا هَبَّتْ يَمَانِيَّةٌ... وَسَحَتِ السَّحْبُ فِي الْإِطَامِ وَالْإَكْمِ

²⁴ El-Magribî, Ebû Medyen, *Kâsîdetu'l-İstiğfâriyye*, yazmalar.gov.tr, Db. No: 06 Mil Yz A819/7, s. 134-135.

أستغفر الله ما سار الحجيج إلى ... معالم شرفت بالحل و الحرم
 أستغفر الله ما لاح الصباح و ما ... تغنت الطير في الاغصان بالنغم²⁵
 أستغفر الله تعداد الحروف و ما ... في الذكر من آية تتلى و من حكم
 أستغفر الله تعداد الهوام و ما ... في الأفق من عالم و الارض من علم
 أستغفر الله تعداد النبات و ما ... في البحر من نعمة و البر من نعم
 أستغفر الله تعداد الرياح و ما ... تجري عليه من الاقوات و النسم
 أستغفر الله تعداد الكواكب في ... تاج الغياهب من باك و مكتتم
 أستغفر الله تعداد الرمال و ما ... ينهل في عالم الدنيا من الديم
 أستغفر الله تعداد الخلائق من ... انس و جن و من عرب و من عجم
 أستغفر الله تعداد الخواطر في ... بذور أولي النهى و العلم و الحكم
 أستغفر الله جل الله خالقنا ... من البرايا و محي الاعظم الرمم
 أستغفر الله جل الله رازقنا ... قبل الوجود و قدر سائر القسم
 أستغفر الله لا تحصي له نعم ... المنعم المفضل الموصوف بالكرم
 أستغفر الله جل الله باعثنا ... بعد الممات و محي الأعظم الرمم
 أستغفر الله جل الله جامعا ... من يوم مزدحم الاملاك و الامم
 أستغفر الله أضعافا مضاعفة ... مما ذكرت من الاجناس و النسم
 أستغفر الله لا أحصي عليه ثنا ... اثني على نفسه من قبل في القدم
 ثم الصلاة على المختار من مضر ... خير البرية من باك و مبتسم
 والال و الصحب و التسليم تتبعها ... من ربنا و على الاتباع كلهم²⁶

el-Kasidetü'l-İstiğfariyye'nin tercümesi:

Rahman Rahim olan Allah'ın adıyla,

Her kutsal işe Bismele ile başlar, her işin başında ve sonunda hamd ederim.

Efendimiz ve Yaticımız olana, bütün eksiklerimizden ötürü tövbe eder ve nimetleri için şükrederim.

Allah'a tövbe ederim, gecenin karanlığında dalgalar üzerinde dev gemileri tutan.

Allah'a tövbe ederim, rüyasında işlediği günahlardan dolayı acı çeken ve ona sığınanı derdinden kurtaran.

Allah'tan af dilerim, boynu eğik ve pişman olarak gelen dağılmış kulunu affeden.

Allah'tan af dilerim, kusurlu olanın kusurunu örten ve kin gütmeyen.

Allah'a tövbe ederim, gizli ve açık eylemimden, kalbimin değişmesinden ve ağızımın tebessümünden.

Allah'tan af dilerim, sözümünden, ahlakımdan, şahsımın kusurundan, görünüşümünden ve davranışlarımdan.

Allah'tan af dilerim, duyduğumdan, gördüğümünden, hissettiğimden, düşündüğümünden ve konuştuğumdan.

Allah'a tövbe ederim, söylediğimden, yaptığımından, çabamdan ve hatalarımdan.

Allah'a tövbe ederim, cahilliğimden, küçük ve büyük günahlarımdan.

Allah'tan af dilerim, ellerim işlediği ve ayaklarımdan gittiği günahlardan.

Allah'tan af dilerim, yetersiz kalan amellerimden ve bulduğ çağımda işlediklerimden.

Allah'a tövbe ederim, kendimden ve nefesimden, aklıma gelen düşüncelerden ve kuruntulardan.

Allah'a tövbe ederim, huyumdan, isteklerimden ve olmadık yere kendimi sıkıntıya sokmaktan.

Allah'tan af dilerim, benden çıkan, bana ait ve benim için olan sözden, zannımdan ve anlayışımından.

Allah'tan af dilerim, bildiğimden, bilmediğimden ve kalemle yazdıklarımından.

²⁵ Sadık, Gharish [2019], *المجلة الجزائرية للمخطوطات، قراءة في مخطوط استغفار أبي مدين، "Ebu Medyen'in" yazmasının okuması، Cezayir yazamalar dergisi، sayı:8، no:9، s.s.101-120، şiirin bulunduğu sayfalar: 108-109.*

²⁶ Al-Maliki, al-İmam Abdu'l-Hafiz b. Ali al-Sa'idi, *قصيدة الاستغفار لشيخ الشيوخ سيدي ابي مدين العوث، Kasidetü'l-İstiğfar li'sheyhi's-Şuyuh Siydi Ebi Medyeni'l-Gavs، https://imamhafiz.site123.me/العوث-ابو-مدين-سيدي-الشيوخ-الشيخ-الاستغفار-قصيدة-الصوفي/من-الشعر-الصوفي-قصيدة-الاستغفار-لشيخ-الشيوخ-سيدي-ابو-مدين-العوث، [20.11.2020].*

Allah'a tövbe ederim, uykumdan, uyuya kalmak ve sürekli uyanık kalmaktan.
 Allah'tan af dilerim, ihtiyarlığımda yaptıklarımın gençliğimdekiyle örtüşmemesinden.
 Allah'tan af dilerim, açık arazilere ve tepelere yağmur düştüğünde semadan.
 Allah'a tövbe ederim, hacıların hil ve haram diye adlandırılan yerden geçtikleri zaman.
 Allah'a tövbe ederim, sabah olduğunda kuşlar dalların üzerinde nağmeli söyleşirken.
 Allah'tan af dilerim, hikmetli ayetlerin içerisinde bulunan harfler sayısınca.
 Allah'tan af dilerim, evrenin dört bir yanındaki canlılar ve yeryüzündeki özel isim sayısınca.
 Allah'a tövbe ederim, deniz ve karadaki sayısız nebati nimet sayısınca.
 Allah'a tövbe ederim, nimete esen ve alınan soluktan geçen rüzgârlar sayısınca.
 Allah'tan af dilerim, gecenin karanlığında görünen ve görünmeyen yıldızlar sayısınca.
 Allah'tan af dilerim, insan, cin, Arap ve Arap olmayan yaratılmışların sayısınca.
 Allah'a tövbe ederim, takva, ilim ve hikmet ehlinin indinde zuhur eden düşünce sayısınca.
 Allah'a tövbe ederim, eşsiz yaratılan ve bizi yokluktan var eden.
 Allah'tan af dilerim, yaratılıştan evvel erzakımızı bölüştüren rızık verenimiz.
 Allah'tan af dilerim, sayılamaz sayısız nimeti, velinimet ve Settar olandır.
 Allah'a tövbe ederim, ölümden sonra bizi diriltten ve çürümüş kemiklere tekrar can veren.
 Allah'a tövbe ederim, melekleri ve ümmetleri mahşer gününde bir araya getiren.
 Allah'tan af dilerim, kat be kat her tür zikrimden ve soluduğum havadan.
 Allah'tan af dilerim, ona hakkıyla şükredemem, o ezelden beri kendisine sena edilendir.
 Ondan sonra salat ve selam vaktiyle tebessüm eden ve vaktiyle gözyaşı döken yaratılmışların en hayırlısı, kâinatın özü ve Mudar'dan (Akdağ, 2017, s.320) seçilen Muhammed'e (s.a.v.).
 Yine salat ve selam onun ehl-i beytine, ashabına ve Rabbimize şüphesiz teslim olana.

Bu kaside üç farklı kaynaktan yer almaktadır. Birincil kaynak Milli Kütüphane'de yer almaktadır. Diğer iki kaynak Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ndeki nüsha ve Vincent J. Cornell'in yazmış olduğu "The Way of Ebu Madyan" adlı eserinde yer alan nüshadır. Nüshalarda farklı sayıda beyitler bulunmaktadır. Belirtilen kaynakların dışında, açık kaynaklardan erişilen kaynaklardaki beyitler karşılaştırılmıştır. Buna istinaden tercümesi yapılmıştır. *Kasidetü'l İstiğfariyye* sürekli Allah'tan af dileyen, tövbe içeren ve Allah'ın yüceliğini vurgulayan bir kasidedir. Bu kasidede açık bir dil kullanılmış ve söz sanatlarından kaçınılmıştır.

Ebu Medyen'in pek çok şiirinin olması kendisinin edebi yönünü de ortaya çıkarmaktadır. Nitekim kendisinin insanlara hitap eden ve tesir halkasının yoğun olduğu bir şahsiyetin olması tesir edebilirliğini yükseltmektedir. Yani zatın şairane kişiliği hitabı kuvvetlendirdiği gibi sözlerinin hafızalarda kalmasını sağlamaktadır. Öyleki Ebu Medyen'in kasidelerinin kendinden sonra da zikir halkalarında okunması bu hususu açıklamaktadır. Bu da Ebu Medyen'in tesir halkasının geniş olmasını bizlere açıklıyor. Dönemin de etkisiyle Ebu Medyen'nin tüm şiirlerine baktığımızda, Cahiliyye Dönemi alışkanlıklarının şiirlerinde olmadığı gözlemlendiği gibi, İslam'a olan bağlılığının ve Allah'a olan itaatinin nasıl yansıdığını da görebiliyoruz. Tema olarak Sadr'ül-İslam'dan sonra gelen Emeviler Dönemi'ndeki alışkanlıklardan da uzak kaldığını görebiliriz. Kendisinin Allah korkusu ve sürekli tövbe edişi, şiirlerinde bunu işleyici ve tüm şiirlerini son harfleri aynı olacak şekilde yazması da dikkat çekmektedir. Bu kafiyeli yazım stilini tüm şiirlerinde kullanmıştır. Bu nedenle şiirlerinin pek

çoğunun ismi beyitlerinin sonunda kullandığı harflerden dolayı o harflere bakılarak isimlendirilmiştir. Arap şiir geleneğinde de bu tür şiirler harflerine göre isimlendirilmektedir.

Genel olarak şiirlerinde kullandığı ölçüt benzer, kafiyeleri ise hep son harfleri aynı olan benzer kelimeleri seçerek yazmıştır. Şiirlerinde işlemiş olduğu temalar daha önce de bahsedildiği gibi ilahi aşk, Allah, istiğfar, dua, yakarış, tövbe, İslam, Allah'ın isimleri vb. temalardır. Ebu Medyen şiirlerinde bu temalar ile bizlere aslında Endülüs Dönemi'nin şiir yönlerini ve konularını da aktarmıştır. Şiirleri daha ayrıntılı incelendiğinde kendisinin tasavvuf lideri olması ve sufi olması, şiirlerinde sufiliğin etkisini de bizlere yansıtmaktadır. Aynı zamanda söz sanatında usta ve şair dilinin güçlü olduğu görünmektedir. Şiirlerinde açık ve sade bir dil kullanmıştır. İlahi aşkın şiire yansımaları şiirlerinde bariz bir şekilde görülmektedir. Genel olarak sürekli bir yakarış, dua ve istek içerisinde olması, Allah'ın güzel isimlerinden bahsetmesi sufi geleneğinin bir parçası olarak görülebilir. Şiirlerinde ibadet ve zühd kelimelerinin geçmesi kendisinin de "Zahid, Abid ve Nasik" olarak adlandırılmasının sebebinin bir diğer örneğidir. Öğrencilerinin ise Ebu Medyen'in şiirlerini virt²⁷ olarak kullanarak, zikir meclislerinde okudukları söylenmektedir (Akdağ, 2017, s.314).

Sonuç

Belirlenen kaynaklar ve elde edilen bilgiler neticesinde Ebu Medyen Şuayb el-Ensari el-Mağribi'nin hayatını kısaca ele aldıktan sonra, eserlerine değinilmiştir. Kendisinin Kuzey Afrika'da hatırı sayılır bir zat olması, âlim kişiliği, şairane yönü ve daha pek çok özelliği ele alınmıştır. Şahsiyeti incelemek için yapılan çalışmalarda genel olarak kaynak bütünlüğü gözlenmiştir. Nitekim kaynakları oluşturan yazarlar, genel olarak ortak bir kaynaktan yola çıkarak hareket etmişlerdir. Bu hususta modern en muteber kaynak olarak Cornell'in *The Way of Ebu Madyan*'ı göze çarpmaktadır. Türkçe kaynakla arasında 2013 yılında hazırlanmış olan Ulupınar'ın *Ebu Medyen el-Mağribi* kitabı ve Özköse'nin *Tasavvufi Hikmet ve Risaleler* kitabı çok yararlı olmuştur. İçinden edinilecek olan pek çok bilgi ve detay bulunmaktadır.

Son olarak, genel hatlarıyla çalışma Kuzey Afrika diğer bir adıyla Mağribi'l-Arabi bölgesine giriş yapabilmek ve oradaki edebi şahsiyetlere yönelmek amacıyla yapılmıştır. Kuzey Afrika bölgesinde Arap Edebiyatı bakımından şiirleri ve edibi yönü incelenmemiş pek çok edip bulunmaktadır. Kuzey Afrika bölgesinde yaşamış ve buralarda edebi eserler bırakmış şahısların kullanmış olduğu üslup ve dil genel olarak Ortadoğu'daki eserlere göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle günümüzde Arap Edebiyatı hususunda ele alınan şahıslar çoğunlukla Ortadoğu'da yaşamış edipler ve şairlerdir. Mağrib Arap ülkeleri ele alınıyor olsa da buradaki Arap ülkelerinin Edebiyat tarihi incelemeleri her zaman şarkiyatın gölgesinde kalmaktadır. Bu makalede incelenmiş olan bu zatın daha pek çok şiiri ve eseri bulunmaktadır. Ayrıca Medyeniyye tarikatı olarak geçen günümüzde de var olan bir tarikatın Piri olarak kabul edilmektedir. Bu husus da bu tür çalışmaların önemini göstermektedir.

²⁷ Virt: rutin halinde devamlı olarak çekilen zikre denmektedir. Tasavvuf literatüründe belirli sayıda Allah denilerek kalbin Allah'ı zikretmesi amaçlanan zikir türüdür.

Kaynakça

- Akdağ, Eyyup [2017], *Ebu Medyen'in (ö.594/1197) Hayatı, Tasavvuf Anlayışı ve İstiğfar Kasidesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:43, s:283-324
- Ateş, Avnullah Enes [2016], *İstifham üslubunun mecazi kullanımları ve meallere yansımaları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:8, s:123-144.
- Cornell, Vincent J. *"The Way Of Abu Madyan: The Works of Abu Madyan Shuayb (Islamic Texts Society)*, Cambridge- 1996, s.1-190.
- D.İ.A., İstanbul-1995, XII/200-202; "Karaviyyin Camii.
- Durmuş, İsmail, *Tezat*, TDV, İslam Ansiklopedisi.
- Bknz.: Durmuş, İsmail, *teşbih*, TDV İslam Ansiklopedisi
- El-Magribî, Ebû Medyen, *Kâsidedü'l-İstiğfâriyye*, yazmalar.gov.tr, Db. No: 06 Mil Yz A819/7, s. 134-135.
- Hibar, Muhtar [2002], *Şi'ir Ebu Medyen el-Tilimsani (er-Ru'ya ve't-Teşkil)*, Arap Kitap Birliği Yayınları, Şam, s.5-228.
- İzoli A'cac, Rıdwan Muhammed Said [2013], "أنموذج التلمساني مدين أبو: الصوفي الشعر في وفلسفته الإلهي الحب تجليات", *Ekev Akademi Dergisi*, Bahar Sayısı:55, s.243-273.
- Kılıç, Hulusi ve Yetiş, Kazım, *cinas*, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev.: Ekrem Demirli, Litera Yay., İstanbul 2006, c. 2, s. 275.
- Özköse, Kadir [2008], *İbnü'l-Arabî'nin şeyhi Ebu Medyen Şuayb el-Ensari'nin hayatı, eserleri ve tesir halkası*, Tasavvuf | İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî özel sayısı-1), yıl:9, sayı:21 ss.95-115.
- Özköse, Kadir [2008], *Tasavvufi Hikmet ve Risaleler*, Ensar Yayıncılık, Konya-, s.1-240.
- Pala, İskender ve Durmuş, İsmail, *İstiare*, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Sadık, Gharish [2019], *قراءة في مخطوط استغفار أبي مدين "Ebu Medyen'in" yazmasının okuması*, *المجلة الجزائرية للمخطوطات*, Cezayir yazmalar dergisi, sayı:8, no:9, s.s.101-120, şiirin bulunduğu sayfalar: 108-109.
- Sarıkaya, Meliha Yıldırım, *Tenasüp*, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Tan M. Nedim [2015], *İsmail Hakkı Bey'in Hikemiyyat-ı Şeyh Ebu Medyen Tercümesi*, İlim ve Akademik Araştırma Dergisi, sayı:35, s.238-254.
- Ulupınar H. [2013], *Ebu Medyen el-Mağribi*, 1.baskı, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, s.20-296.
- Uludağ, Süleyman [2016], *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İkinci baskı, , s.9-483
- Yazıcı, Tahsin, *"Ebu Medyen"*, D.İ.A., İstanbul-1994, X/186.
- Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994, s. 138.

İnternet Adresleri

- Aldiwan.net, *Divanü Ebi Medyen*, <https://www.aldiwan.net/cat-poet-Abu-Madyan> . Şiirlere bu siteden erişilmiştir.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-medyen> . Bu adresten Ebu Medyen başlığı altındaki bilgilere erişilmiştir.
- Al-Maliki, al-İmam Abdu'l-Hafiz b. Ali al-Sa'idi, *قصيدة الاستغفار لشيخ الشيوخ سيدي ابي مدين الغوث Kasidetü'l-İstiğfar li'seyhi's-Şuyuh Siydi Ebi Medyeni'l-Gavs*, <https://imamhafiz.site123.me/من-الشعر-الصوفي/قصيدة-الاستغفار-لشيخ-الشيوخ-سيدي-ابو-مدين-الغوث>. Bu adresten Kasidetü'l-İstiğfar'ın metni destekleyici kaynak olarak alınmıştır. Karşılaştırması yapılmıştır.

<http://www.yazmalar.gov.tr/basit-arama?q=Ebu+Medyen> adlı resmi internet sitesinden de açık kaynaklara erişim sağlanmıştır.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 01.10.2020 Kabul/Accepted: 16.10.2020

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 313-331

أثر علوم البلاغة في العلوم الشرعية وتوجيه نصوصها

Kerim Farukiⁱ

ملخص

لإقرار المسلمين بإعجاز القرآن الكريم واستحالة إتيان أفصح أهل اللغة بآية من مثله، وإقرارهم بأن الرسول عليه الصلاة والسلام أفصح العرب قاطبة؛ احتاج العلماء إلى دراسة الأساليب اللغوية للقرآن الكريم والحديث الشريف؛ لإبراز ذلك النوع من الإعجاز؛ فكانت علوم البلاغة. وكما لعلوم البلاغة العربية أهمية في الإقرار بالإعجاز اللغوي للقرآن الكريم، فإن لها أثرًا بالغًا في توجيه النصوص الشرعية؛ وإبراز ذلك الأثر عمدت هذه الدراسة إلى استقراء بعض النصوص من عدة علوم، وتحليلها في إطار منهج نقدي يعتمد على رصد الظواهر اللغوية والمقولات النظرية. وقسمت الدراسة إلى: تقديم يتناول أهميتها، وأهدافها، ومنهجها، وخطتها. وثلاثة مباحث، يشتمل الأول على نبذة عن البلاغة، وتاريخها، وأقوال العلماء في أهميتها. ويشتمل الثاني على إبراز أثر البلاغة من جهة التطبيق، في التفسير، والحديث، والفقه، والكلام. ويتناول الثالث حال تدريس البلاغة لغير الناطقين بالعربية. وخلاصة تكشف عن نتائج الدراسة وتوصياتها. ثم قائمة بالمصادر والمراجع التي اعتمدت عليها الدراسة.

الكلمات المفتاحية: البلاغة، علوم شرعية، أثر، توجيه، نصوص.

Belagatin Şeriat İlimlerini ve Naslarını Yönlendirmesi Üzerindeki Etkisi

Öz

Müslümanların İ'cazu'l-Kuran'a, en fasih Arapların Kur'an ayetlerine benzer bir yazıyı yazmalarının imkansız olduğuna ve Resulün en fasih kişinin olduğuna inanmalarından yola çıkarak alimler, Kur'an-ı kerimin ve Hadisin üslubunu incelemeye ihtiyaç duymuşlardır. Bu i'cazı ortaya çıkaran ise belagat ilmi olmuştur. Belagat ilmi, İ'cazu'l-Kur'an'ı ortaya çıkarmakta ve Şeriat ilimlerin naslarına yön vermekte büyük bir öneme sahiptir. Belagatin bu etkisini ortaya çıkarmak amacıyla bu çalışma, birçok ilimin naslarını betimsel okuma yöntemiyle incelemiştir. Bununla birlikte eleştirel inceleme yöntemiyle dilsel fenomenleri ve teorik kalıpları ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma bu bölümlere ayrılmıştır; araştırmanın önemini, yöntemini ve planını ele alan bir giriş bölümü, giriş bölümü ardından üç araştırma konusunu da ele almaktadır. İlk bölüm, belagatin tarihi ve alimlerin belagatin önemi hakkındaki görüşlerini; ikinci bölüm, belagatin tefsir, hadis, fıkıh ve kelam ilimlerini uygulaması üzerine olan etkisini; üçüncü bölüm ise belagatin Arap olmayan öğrencilere öğretim yöntemlerini ele almaktadır. Çalışmanın son kısmında ise sonuçlara yer verilmiş, önerilerde de bulunmuştur. Ardından kaynakça listesine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Belagat, Şeriat İlimleri, Etki, Yönlendirme, Nas.

ⁱ Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, e-posta: kerimfaruki@ardahan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7627-3927

The Effect of Rhetoric Sciences on Religious Sciences and Directing Its Texts

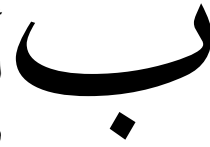
Abstract

Because Muslims recognize the great miracle of the Qur'an and the impossibility of the people of the language to follow the example of the Qur'an, and for their recognition that the Messenger, peace be upon him, is the most knowledgeable of the Arabs in Arabic. The scholars needed to study the linguistic styles of the Holy Qur'an and Hadith. To bring out that kind of miracle; It was the sciences of Arabic rhetoric. The sciences of Arabic rhetoric are important in recognizing the linguistic miracle of the Great Qur'an, and a great influence in guiding religious texts. To highlight that effect, this study intended to read some texts from several sciences, and analyze them with a critical approach based on monitoring linguistic phenomena and theoretical statements. The study was divided into: an introduction that deals with its importance, objectives, methodology, and plan. And three sections, the first includes an overview of the rhetoric, its history, and the sayings of scholars regarding its importance. The second includes highlighting the effect of rhetoric of an applied, in the science of Tafser, Hadith, Fiqh, and Kalam. The third deals with the case of teaching rhetoric to non-Arabic speakers. The conclusion reveals the results of the study and its recommendations. Then a list of the references that the study relied on.

Keywords: Rhetoric, religious science, impact, guide, texts.

(أ): تقديم:

عد إنعام الله تعالى على البشرية بنزول خاتم الكتب السماوية القرآن الكريم بلسان عربي مبين على خاتم الأنبياء والمرسلين محمد صلى الله عليه وسلم؛ نالت اللغة العربية من التشريف ما لم تنله لغة من قبل، وضمنت لنفسها البقاء ما دامت السموات والأرض؛ لأن الله تعالى حفظها بحفظ القرآن الكريم.

ومنذ انتشار نور الإسلام في ربوع الأرض انكب المسلمون على تعلم العربية؛ لفهم كتاب الله تعالى وحكمة رسوله الكريم؛ وللقيام بما أوجبه عليهم الخالق سبحانه. وللوصول إلى تلك الغاية ولتأصيل العلوم الشرعية؛ حمل العلماء على عاتقهم جمع مفردات اللغة العربية وتراكيبها من أهلها، وقعدوا قواعدها، وكشفوا عن أساليبها، وخاضوا في أسرارها وما يميزها عن بقية اللغات؛ فخلّفوا تراثاً ضخماً ينهل منه المسلمون على اختلاف ألسنتهم.

ولإقرار المسلمين بإعجاز القرآن الكريم واستحالة إتيان أفصح أهل اللغة بآية من مثله، ولإقرارهم بأن الرسول عليه الصلاة والسلام أفصح العرب قاطبة؛ احتاج العلماء إلى دراسة الأساليب اللغوية للقرآن الكريم والحديث الشريف؛ لإبراز ذلك النوع من الإعجاز؛ فكانت علوم البلاغة.

ومع حاجة المسلم غير الناطق بالعربية إلى تعلم العربية لفهم العلوم الشرعية؛ انتشر تعليم العربية في المساجد والمدارس القديمة وصولاً إلى المدارس والمعاهد والكليات الدينية حديثاً، ومن الملفت للنظر اعتماد تلك المؤسسات الحديثة أساساً على تدريس علمي الصرف والنحو دون تجاوزهما إلى تدريس علوم البلاغة؛ إلا في قليل منها.

أهداف الدراسة:

تهدف الدراسة إلى:

إبراز أهمية علوم البلاغة في الإقرار بالإعجاز اللغوي للقرآن الكريم.

وإبراز أثرها في العلوم الشرعية وتوجيه نصوصها.

وتوجيه الكليات والمعاهد الشرعية في البلاد الإسلامية غير الناطقة بالعربية؛ إلى زيادة الاهتمام بتدريس علوم البلاغة باعتبارها من علوم العربية الأساسية؛ لأهميتها في العلوم الشرعية وتوجيه نصوصها.

منهج الدراسة:

تتبع الدراسة منهجا نقديا يعتمد على استقراء النصوص، ورصد الظواهر البلاغية واللغوية فيها، وتحليلها؛ للوصول إلى دلالاتها الكلية والفرعية، ورصد تأثيرها في المتلقي؛ مع الإفادة من المقولات النظرية، والمناهج النقدية الأخرى. وقد روعي في هذه الدراسة القواعد الأكاديمية والأخلاقية؛ فأشير في المتن وقائمة المراجع والمصادر إلى ما اقتبس من معلومات أو أفكار أو نتائج، ونسبت إلى أصحابها.

(ب): البلاغة، وتاريخها، وأهميتها عند العلماء، وتدريسها للناطقين بغير العربية

(١): تعريف البلاغة:

يظهر من تناول البلاغيين وعلماء السلف لعلوم البلاغة، ارتباطها بحاجات المتكلم الباتّ التي توجهه إلى إيصال رسالته وما بها من دلالات إلى المخاطب المتلقي، وسلوك المتكلم في ذلك أنسب الطرق اللغوية التي توضح رسالته وتعيّنه على التأثير في المخاطب، وذلك بانتقائه من معجم اللغة وتراكيبها ما يخدم تلك الحاجات، ويتناسب مع المقام، ويراعي حال المخاطب.

وقد ربط أبو هلال العسكري (ت ٣٩٥هـ) تعريفه للبلاغة بمعناها في اللغة، فالبلاغة: "من قولهم: بلغت الغاية إذا انتهيت إليها وبلغتها غيري. وبلغ الشئ: منتهاه. والمبالغة في الشئ: الانتهاء إلى غايته. فسميت البلاغة بلاغة؛ لأنها تُنهي المعنى إلى قلب السامع فيفهمه. وسميت البلغة بلغة؛ لأنك تتبّلغ بها، فتنتهي بك إلى ما فوقها" (العسكري، ١٩٥٢، ٦).

وأشار إلى ارتباطها بالفصاحة، وإلى فائدتها في الإبانة عن الدلالة: "الفصاحة والبلاغة ترجعان إلى معنى واحد وإن اختلف أصلاهما؛ لأن كل واحد منهما إنما هو الإبانة عن المعنى والإظهار له" (العسكري، ١٩٥٢، ٧).

كما ربط الفصاحة باللفظ، والبلاغة بالدلالة: "الفصاحة تمام آلة البيان، فهي مقصورة على اللفظ؛ لأن الآلة تتعلق باللفظ دون المعنى، والبلاغة إنما هي إنهاء المعنى إلى القلب فكأنها مقصورة على المعنى" (العسكري، ١٩٥٢، ٨).

وعند تعريفه للبلاغة أشار إلى أركان عملية التلقي المكونة من المتكلم والمخاطب والرسالة، وما يصحبها من اختيار مناسب للتأثير في المخاطب: "البلاغة كل ما تبّلغ به المعنى قلب السامع، فتمكنه في نفسه كتمكنه في نفسك، مع صورة مقبولة، ومعرض حسن" (العسكري، ١٩٥٢، ١٠).

وتعريف العسكري السابق للبلاغة يقترب من تعريف الرماني (٢٦٩-٣٨٧هـ) لها على وجازته: "البلاغة إيصال المعنى إلى القلب في أحسن صورة من اللفظ" (الرماني، ١٩٧٦، ٧٥).

أما السكاكي (ت ٦٢٦هـ) فقد ربطها بخواص التراكيب النحوية، وصحة إيراد المجاز والتشبيه والكناية، ذاكرا من عملية التلقي المتكلم والرسالة، تعويلا على حضور المخاطب ضمنا، دون الإشارة إلى تأثير البلاغة فيه: "البلاغة هي بلوغ المتكلم في تأدية المعاني حدا له اختصاص بتوفية خواص التراكيب حقها، وإيراد أنواع التشبيه والمجاز والكناية على وجهها" (السكاكي، ٢٠٠٠، ٥٢٤).

أما العلوي (٦٦٩-٧٤٩هـ) فقد شغله التقييد عن الإشارة إلى أركان عملية التلقي، وانصب اهتمامه على التفريق بين البلاغة والنحو: "العلم بجواهر الكلم المفردة والمركبة، ودلائل الألفاظ المركبة، لا من جهة وضعها وإعرابها" (العلوي، ٢٠٠٢، ١١/١).

وأشار الخطيب القزويني (ت ٧٣٩هـ) في تعريفه الموجز للبلاغة إلى رسالة المتكلم ومناسبتها للحال: "فأما بلاغة الكلام فهي: مطابقتها لمقتضى الحال مع فصاحته" (القزويني، ٢٠٠٣، ٢٠).

وتنقسم علوم البلاغة كما انتهت إلى القزويني في مسائلها وترتيب أبوابها، إلى:

علم المعاني: ويعرف به أحوال اللفظ العربي التي بما يطابق مقتضى الحال.

وعلم البيان: ويعرف به إيراد المعنى الواحد بطرق مختلفة في وضوح الدلالة عليه.

وعلم البديع: ويعرف به وجوه تحسين الكلام بعد رعاية تطبيقه على مقتضى الحال ووضوح الدلالة. (انظر: القزويني، ٢٠٠٣،

٢٣، ١٦٣، ٢٥٥).

(٢): تاريخ البلاغة العربية:

ذكر غير واحد من المهتمين بالبلاغة العربية والباحثين في نشأتها ومراحل تطورها، أن البلاغة بدأت في عصر الجاحظ (١٥٩-٢٥٥هـ)، ثم تطورت عبر العصور إلى ما هي عليه اليوم، متأثرة في بعض مراحلها بالفلسفة وعلم الكلام: "فإن الكلام في الفصاحة والبلاغة قد مر إلى عصرنا هذا في أربعة أطوار: أولها يبتدئ من عهد الجاحظ إلى عهد عبد القاهر، وثانيها يبتدئ من عهد عبد القاهر إلى عهد السكاكي، وثالثها يبتدئ من عهد السكاكي إلى عهد نضتتنا الحاضرة، ورابعها يبتدئ بعد هذه النهضة إلى وقتنا هذا" (الصعدي، ١٩٩١، ١).

ومع تحديد الأستاذ عبد المتعال الصعدي مرحلتها الأولى بعصر الجاحظ نجد أن الأستاذ سيد نوفل قد نسب نشأتها للجاحظ نفسه على اعتبار أنه جامع مسائلها، وبنى دراسته في نشأتها على هذه الأساس: "ولما كان الجاحظ هو مؤسس علم البلاغة العربية وجامع مسائلها؛ لم يكن مناص من اتخاذ الأساس الأول لهذه الدراسة" (نوفل، ١٩٤٨، ي).

وعلى الرغم من نسبه تأسيس البلاغة العربية للجاحظ إلا أنه عاد بتاريخها إلى الجاهلية، بناء على إشارات واردة عن تنقيح الشعر الجاهلي: "وهناك شيء آخر في الجاهلية يتصل بهذا الموضوع، ذلك هو تجويد الشعر وتنقيحه، وما قد يدل عليه من المعرفة بمقاييس بلاغية يطبقها الشاعر على قوله ويخضع لها" (نوفل، ١٩٤٨، ٤).

وتلك الإشارات بجانب دلالتها على معرفة الشعراء الجاهليين المقاييس البلاغية، تدل على اختلاف المصطلح في الجاهلية وما بعدها: "وردت أخبار تؤيد نظر أهل الجاهلية في الذوق الأدبي بما في ذلك الجمال البلاغي، وإن كان الجاهليون يحكمون على التذوق الجمالي بأسماء غير التي تعارف عليها البلاغيون في العصور السابقة" (أبو علي، ١٩٩٢، ١٥).

وذلك ما حدا الأستاذ شوقي ضيف إلى تتبع المرويات التي توضح نشأة البلاغة العربية في العصر الجاهلي، ومن ثم قسم مراحل تطورها إلى: "النشأة، والنمو، والازدهار، والذبول" (ضيف، ١٩٦٥، ٥).

والظاهر من الخلاف على نشأة البلاغة العربية الخلاف في طبيعة النظر إليها باعتبارها علما نظريا جمعت مسائله وقعدت أبوابه، أو باعتبارها علما تطبيقيا موجودا بالفعل وتشهد له الممارسات العملية والتحليلات النقدية؛ ومما لا شك فيه أن علوم البلاغة تجمع بين الجانبين النظري والتطبيقي؛ لذا فالعبارة في نشأتها باعتبار نشأة أحد الجانبين، وتطورها بإضافة الآخر إليه.

ومن هذا المنطلق نشير إلى بعض المرويات التي تبرز نشأة البلاغة العربية في العصر الجاهلي، ومن ضمنها المرويات التي تشير إلى ممارسات كبار الشعراء النقدية في أماكن تجتمع الناس من أسواق وغيرها، كسوق عكاظ الذي كان يجلس فيه النابغة الذبياني؛ ليستمع في حضور من مختلف القبائل العربية، إلى شعر الشعراء المتحاكمين إليه، وكان جلوسه في قبة ضربت له تقديرا لمكانته، وفي ذلك يذكر أبو الفرج: "نابغة بني ذبيان كان تضرب له قبة من آدم بسوق عكاظ يجتمع إليه فيها الشعراء؛ فدخل إليه حسان بن ثابت وعنده الأعشى وقد أنشده شعره وأنشدته الخنساء" (الأصفهاني، ١٩٣٦، ٣٤٠/٩).

ويظهر مما رواه أبو الفرج ما كان يتمتع به النابغة من حس بلاغي عالي المستوى، وتحليل نقدي ينم عن منهج له أدواته وقواعده، يمكنه من إصدار الأحكام النقدية مصحوبة بالشرح والتوضيح؛ لينتفع بها الشعراء المتحاكمون إليه في تنقيح أشعارهم. فلنتأمل الحوار الذي دار بين حسان بن ثابت رضي الله عنه والنابغة الذبياني في الجاهلية، عندما أنشد:

"لَنَا الْجَفَنَاتُ الْعُرَّى يَلْمَعْنَ بِالضُّحَى وَأَسْيَافُنَا يَقْطُرْنَ مِنْ نَجْدَةٍ دَمَا
وَلَدْنَا بَنِي الْعَنْقَاءِ وَإِنِّي مُحَرِّقٌ فَأَكْرِمُ بِنَا حَالًا وَأَكْرِمُ بِنَا ابْنَمَا. (انظر: ابن ثابت، ١٩٩٤، ٢١٩).

فقال: إنك لشاعر لولا أنك قللت عدد جفانك، وفخرت بمن ولدت، ولم تفخر بمن ولدك. وفي رواية أخرى: فقال له: إنك قلت: الجفونات؛ فقللت العدد، ولو قلت: الجفان؛ لكان أكثر. وقلت: يلمعن في الضحى، ولو قلت: يبرقن بالدجى؛ لكان أبلغ في المديح؛ لأن الضيف بالليل أكثر طروفا. وقلت: يقطرن من نجدة دما؛ فدللت على قلة القتل، ولو قلت: يجرين؛ لكان أكثر؛ لانصباب الدم" (الأصفهاني، ١٩٣٦، ٣٤٠/٩).

وقد امتد ذلك التحاكم من سوق عكاظ في الجاهلية إلى سوق المريد في البصرة وسوق الكناسة في الكوفة في العصور الإسلامية اللاحقة. (انظر: ضيف، ١٩٦٥، ١٦).

أما مسألة نسبة نشأة البلاغة للجاحظ؛ لجمعه مسائلها وأبوابها؛ ففيها نظر؛ لأن المتصفح لكتاب مجاز القرآن لأبي عبيدة معمر بن المثنى (١١٠-٢٠٩هـ)؛ يجد أسبقيته الجاحظ في تناول بعض المسائل البلاغية، فمن ذلك: "ففي القرآن ما في الكلام العربي من الغريب، والمعاني، ومن المحتمل من مجاز ما اختصر، ومجاز ما حذف، ومجاز ما كف عن خبره، ومجاز ما جاء لفظه لفظ الواحد ووقع على الجميع..". (أبو عبيدة، ١٩٥٤، ١٨).

وبعد أبي عبيدة نجد ابن قتيبة (٢١٣-٢٧٦هـ) قد تناول عدیدا من أبواب البلاغة ومسائلها تحت اسم المجازات، ومن ذلك قوله: "وللعرب المجازات في الكلام، ومعناها: طرق القول وماأخذه، ففيها: الاستعارة، والتمثيل، والقلب، والتقديم، والتأخير، والحذف، والتكرار، والإخفاء، والإظهار، والتعريض، والإفصاح، والكناية..". (ابن قتيبة، ١٩٧٣، ٢٠).

وإن حالفنا القول، فإن البلاغة في مراحل تطورها تدين بالفضل لشيخها عبد القاهر الجرجاني (ت ٤٧١هـ)، الذي جمع ملاحظات سابقه في علمي البيان والمعاني: "فإذا هو يستكشف لأول مرة هذا العلم، وإذا هو يصوغه صياغة تنبض بالحياة.. وخلفه الزمخشري يطبق تطبيقاً رائعاً قواعد العلمين جميعاً في تفسيره لأي الذكر الحكيم" (ضيف، ١٩٦٥، ٦).

(٣): أقوال العلماء في أهمية البلاغة:

لما كان هدف هذه الدراسة إبراز أهمية البلاغة لطالب العلوم الشرعية، إذ لا تكتمل دراسة تلك العلوم إلا بدراسة القدر الكافي منها؛ آثرنا سرد بعض أقوال العلماء على اختلاف مشاربهم العلمية، واختلاف عصورهم؛ في حق البلاغة وأهميتها وأثرها في توجيه النصوص الشرعية؛ لتكون تلك الأقوال والتوجيهات محفزة طالب العلوم الشرعية على دراسة البلاغة، وموجهة المؤسسات المهمة بتدريس تلك العلوم إلى الاعتناء بتدريسها على الوجه الذي يحقق الاستفادة منها.

فطن ابن قتيبة (٢١٣-٢٧٦) إلى أهمية معرفة أساليب العربية للإقرار بفضل القرآن الكريم: "وإنما يعرف فضل القرآن من كثرة نظره، واتسع علمه، وفهم مذاهب العرب وافتنائها في الأساليب، وما خص الله به لغتها دون جميع اللغات" (ابن قتيبة، ١٩٧٣، ١٢). ونسب الغلط في فهم بعض الأساليب اللغوية الواردة في الكتب السماوية إلى المجاز بمفهومه الواسع الذي يشمل علوم البلاغة، وضرب لذلك أمثلة من الإنجيل والتوراة: "وأما المجاز فمن جهته غلط كثير من الناس في التأويل، وتشعبت بهم الطرق، واختلفت النحل" (ابن قتيبة، ١٩٧٣، ١٠٣).

وأشار الطبري (ت ٣١٠هـ) إلى أهمية الإحاطة بعلوم العربية؛ لإزالة اللبس عن الدلالات وتوجيهها: "وأول ما نبدأ به من القيل في ذلك: الإبانة عن الأسباب التي البداية بها أولى، وتقديمها قبل ما عداها أخرى. وذلك: البيان عما في آي القرآن من المعاني التي من قبلها يدخل اللبس على من لم يعانِ رياضة العلوم العربية، ولم تستحكم معرفته بتصاريف وجوه منطق الألسن السليقية الطبيعية" (الطبري، ٢٠٠٠، ٧/١).

وقد بلغ اهتمام أبي هلال العسكري (ت ٣٩٥هـ) بالبلاغة حدًّا جعلها أولى العلوم بالتعلم بعد الإقرار بالتوحيد: "اعلم علمك الله الخير، ودلِّك عليه، وقَيِّضه لك، وجعلك من أهله؛ أن أحق العلوم بالتعلم، وأولها بالحفظ بعد المعرفة بالله جل ثناؤه؛ علم البلاغة، ومعرفة الفصاحة الذي به يُعرف إعجاز كتاب الله تعالى،.. وقد علمنا أن الإنسان إذا أغفل علم البلاغة، وأخلَّ بمعرفة الفصاحة؛ لم يقع علمه بإعجاز القرآن من جهة ما خصَّه الله به من حسن التأليف، وبراعة التركيب، وما شحنه به من الإيجاز البديع، والاختصار اللطيف، وضمَّنه من الحلاوة، وجلَّله من رونق الطلاوة، مع سهولة كليمه، وجزالتها، وعدوبتها، وسلاستها" (العسكري، ١٩٥٢، ١).

وسار الباقلاني (ت ٤٠٣هـ) على نهج العسكري رابطاً بين معرفة البلاغة والإقرار بإعجاز القرآن الكريم من جهة اللغة: "فأما من كان قد تناهى في معرفة اللسان العربي، ووقف على طرقها ومذاهبها، فهو يعرف القدر الذي ينتهي إليه وسع المتكلم من الفصاحة، ويعرف ما يخرج عن الوسع، ويتجاوز حدود القدرة؛ فليس يخفى عليه إعجاز القرآن" (الباقلاني، ١٩٧١، ١٧١).

وذكر عبد القادر الجرجاني (ت ٤٧١هـ) أهمية البلاغة، وفضلها، وأثرها في جميع العلوم باعتبارها ضرورة لتلك العلوم: "ثم إنك لا ترى علماً هو أرسخ أصلاً، وأسبق فرعاً، وأحلى جنى، وأعذب ورداً، وأكرم نتاجاً، وأنور سراجاً؛ من علم البيان.. الذي لولا تحفيه بالعلوم، وعنايته بها، وتصويره إياها؛ لبقيت كامنة مستورة، ولما استبنت لها يد الدهر صورة، ولا استمر السرار بأهلتها، واستولى الخفاء على جملتها، إلى فوائد لا يدركها الإحصاء، ومحاسن لا يحصرها الاستقصاء" (الجرجاني، ٢٠٠٤، ٥).

وقد ذكر الزمخشري (٤٦٧-٥٣٨هـ) في مقدمة الكشاف، معززا كلامه بنص للجاحظ؛ اشتراط معرفة المفسر علوم البلاغة؛ إذ بغير تلك المعرفة لا يمكن له التصدي للتعليق حتى إن كان بارعا في جميع العلوم، حاويا لها: "إن أملاً العلوم بما يغمر القرائح، وأهضها بما يبهز الأبواب القوارح، من غرائب نكت يلفظ مسلكتها، ومستودعات أسرار يدق سلكتها؛ علم التفسير الذي لا يتم لتعاطيه، وإجالة النظر فيه كل ذي علم، كما ذكر الجاحظ في كتاب نظم القرآن، فالفقيه وإن برز على الأقران في علم الفتاوى والأحكام، والمتكلم وإن برز أهل الدنيا في صناعة الكلام، وحافظ القصص والأخبار وإن كان من ابن القريّة أحفظ، والواعظ وإن كان من الحسن البصري أوعظ، والنحوي وإن كان أنحى من سيبويه، واللغوي وإن علك اللغات بقوة لحيه؛ لا يتصدى منهم أحد لسلوك تلك الطرائق، ولا يغوص على شيء من تلك الحقائق؛ إلا رجل قد برع في علمين مختصين بالقرآن، وهما علم المعاني وعلم البيان، وتمهل في ارتيادها آونة، وتعجب في التنقيح عنهما أزمئة.. بعد أن يكون آخذا من سائر العلوم بحظ..". (الزمخشري، ١٩٩٨، ١/٩٦).

وسار السكاكي (ت ٦٢٦هـ) على نهج الزمخشري، متوعدا بالويل لمن تصدى للتفسير دون العلم بعلوم البلاغة: "وفيما ذكرنا ما بينه على أن الواقف على تمام مراد الحكيم تعالى وتقدس من كلامه؛ مفتقرٌ إلى هذين العلمين كل الافتقار، فالويل كل الويل لمن تعاطى التفسير وهو فيهما راجل" (السكاكي، ٢٠٠٠، ٢٤٩).

ويقصد بالراجل في كلامه السائر على رجله، الذي لم يركب الصعاب من أجل دراسة علوم البلاغة. ودراسة علمي الصرف والنحو عند السكاكي؛ للاحتراز عن الخطأ، وتأتي بعدهما دراسة علوم البلاغة؛ لفهم مراد الله تعالى من كلامه. (انظر: السكاكي، ٢٠٠٠، ٣٨).

وذهب العلوي (٦٦٩-٧٤٩هـ) إلى جعل علوم البلاغة معظم علم التفسير، ولم يُجز للمفسر الاقتصار على معرفة علمي النحو والصرف دون البلاغة؛ لأن الإعجاز موقوف عليها: "من كان من المفسرين نظره في تفسير كلام الله مقصورا على معرفة المعاني الإعرابية، وبيان مدلولات الألفاظ الوضعية لا غير، من غير بيان ما تضمنه من أنواع الفصاحة والبلاغة، وتقرير مواقعها الخاصة؛ فإنه يعد مقصرا في نفسه؛ لكونه قد أخلّ بمعظم علومه، وأهمها، وأعرض عن أجل مقاصده وتركها، وهو معرفة الإعجاز؛ لأنه موقوف على ما ذكرناه من معرفة الفصاحة والبلاغة جميعا. ومن اعتمد في تفسير كلام الله على ملاحظة جانب الفصاحة والبلاغة، ونزل المعاني القرآنية عليها؛ سلم عن أكثر التأويلات النادرة، وبُعد عن حمله على المعاني الركيكة التي وقع فيها كثير من المفسرين" (العلوي، ٢٠٠٢، ١/١٤).

وقد خصّص الفقيه الإسني (ت ٧٧٢هـ) في كتابه الكوكب الدرّي بابا للمجاز، وذهب إلى استمداد علم الفقه من علوم العربية: "فإن علم الحلال والحرام الذي به صلاح الدنيا والآخرة وهو المسمى بعلم الفقه؛ مستمدٌ من علم أصول الفقه، وعلم العربية" (الإسني، ١٩٨٥، ١٨٥).

ويظهر من تعريف الإمام الزركشي (٧٤٥-٧٩٤هـ) علم التفسير؛ أهمية البلاغة باعتبارها ركنا من أركانه: "التفسير علم يعرف به فهم كتاب الله المنزل على نبيه محمد صلى الله عليه وسلم، وبيان معانيه، واستخراج أحكامه وحكمه، واستمداد ذلك من علم اللغة والنحو والتصريف وعلم البيان وأصول الفقه والقراءات، ويحتاج لمعرفة أسباب النزول والناسخ والمنسوخ" (الزركشي، ١٩٥٧، ١/١٣).

وينسب للزركشي الفضل في تفصيل علوم العربية الواجب على المفسر دراستها قبل التفسير، وترتيبها في الأولوية، وذكر أن ذلك نافع في كل العلوم، ونورد نصه كاملا لأهميته: "الذي يجب على المفسر البداءة به العلوم اللفظية، وأول ما يجب البداءة به منها تحقيق الألفاظ المفردة؛ فتحصيل معاني المفردات من ألفاظ القرآن من أوائل المعادن لمن يريد أن يدرك معانيه.. قالوا: وليس ذلك في علم القرآن فقط؛ بل

هو نافع في كل علم من علوم الشرع وغيره، وهو كما قالوا: إن المركب لا يُعلم إلا بعد العلم بمفرداته؛ لأن الجزء سابق على الكل في الوجود من الذهني والخارجي.

فنقول: النظر في التفسير هو بحسب أفراد الألفاظ وتراكيبها، أما بحسب الأفراد فمن وجوه ثلاثة: من جهة المعاني التي وضعت الألفاظ المفردة بإزائها، وهو يتعلق بعلم اللغة. ومن جهة الهيئات والصيغ الواردة على المفردات الدالة على المعاني المختلفة، وهو من علم التصريف. ومن جهة رد الفروع المأخوذة من الأصول إليها، وهو من علم الاشتقاق.

وأما بحسب التركيب فمن وجوه أربعة:

الأول: باعتبار كيفية التراكيب بحسب الإعراب ومقابله من حيث إنها مؤدية أصل المعنى، وهو ما دل عليه المركب بحسب الوضع، وذلك متعلق بعلم النحو.

الثاني: باعتبار كيفية التركيب من جهة إفادته معنى المعنى، أعني لازم أصل المعنى الذي يختلف باختلاف مقتضى الحال في تراكيب البلغاء، وهو الذي يتكفل بإبراز محاسنه علم المعاني.

الثالث: باعتبار طرق تأدية المقصود بحسب وضوح الدلالة وحقائقها ومراتبها، وباعتبار الحقيقة والمجاز، والاستعارة والكناية والتشبيه، وهو ما يتعلق بعلم البيان.

الرابع: باعتبار الفصاحة اللفظية والمعنوية والاستحسان ومقابله، وهو يتعلق بعلم البديع" (الزركشي، ١٩٥٧، ١٧٣/٢).

ومن العلماء المحدثين من سار على نهج علماء السلف، ففطن إلى أثر علوم البلاغة في التفسير وتوجيه نصوصه، ومنهم الطاهر بن عاشور (١٢٩٦-١٣٩٣هـ): "إن القرآن كلام عربي؛ فكانت قواعد العربية طريقاً لفهم معانيه، وبدون ذلك يقع الغلط وسوء الفهم لمن ليس بعربي بالسليقة، ونعني بقواعد العربية مجموع علوم اللسان العربي، وهي: متن العربية، والتصريف، والنحو، والمعاني، والبيان.. ولعلمي البيان والمعاني مزيد اختصاص بعلم التفسير؛ لأنهما وسيلة لإظهار خصائص البلاغة القرآنية، وما تشتمل عليه الآيات من تفاصيل المعاني، وإظهار وجه الإعجاز" (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٨/١).

ومنهم من فطن أثرها في الفقه ونصوصه، فضلاً عن أثرها في التفسير: "وكان للفقهاء كذلك جولات في ميدان البلاغة؛ ذلك بأنهم اعتمدوا على نصوص القرآن والسنة في استنباط الأحكام الدينية؛ فأدّى بهم هذا إلى النظر في أسلوب القرآن وبيانه، والتأمل في الألفاظ ودلالاتها، وفي طرائق التعبير ومراميتها.. صار الأصولي والفقهاء، حين فشت العجمة في حاجة ماسة إلى تمام الإلمام بفن البلاغة العربية مع بقية فنون اللغة، وحتى صارت بحوث البلاغة تحوي القسم الأكبر في مقدمة علم الأصول.. وشارك المفسرون في البحث البلاغي ببيان ما في الآيات القرآنية من بيان وقوة أداء. وكان تفهم القرآن منذ عصر النبي مدعاة لا ريب إلى النظر في أسلوبه" (نوفل، ١٩٤٨، ٣٣).

(ج): تطبيقات لأثر البلاغة في العلوم الشرعية

بعدما سردنا بعض أقوال السلف والمحدثين في أهمية علوم البلاغة كأداة معينة في فهم القرآن الكريم وأسلوبه المعجزة البليغة، وأثرها في العلوم الشرعية وتوجيه نصوصها؛ نعزز بالتطبيق تلك الأقوال، وذلك بتناول بعض المسائل في علوم: التفسير، والحديث، والفقه، والكلام.

(١): التفسير:

من المسلم به تأييد الله تعالى أنبياءه بمعجزات تقتضي إيمان من شاهدها واستيقنوها؛ بصدقهم، وقد أيد الله تعالى عيسى عليه الصلاة والسلام بعدد من المعجزات كإحياء الموتى وإبراء الأكمه والأبرص بإذن الله تعالى، ومنها كلامه في المهد كما جاء في قوله تعالى: {فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا} [مريم/٢٩].

وسيرا على نهج الملل السابقة على الإسلام التي لم يرد فيها ذكر معجزة كلام عيسى عليه الصلاة والسلام في المهد (انظر: القرطبي، ١٩٦٤، ١١/١٠٣)؛ نجد من ينكر تلك المعجزة. وفي سبيل الرد على أولئك نورد من السياق العام للقرآن الكريم ما يثبتها، وذلك في قوله تعالى: {إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ادْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَبَدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْنَاكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَإِذْ تَخَلَّقْنَا مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ السَّمَوَاتِي بِإِذْنِي} [المائدة/١١٠]؛ فسياق الآية يذكر إنعام الله تعالى على عيسى عليه الصلاة والسلام بمعجزات، وقد جاء كلامه في المهد من ضمنها.

وكذلك في قوله تعالى: {وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَمِنَ الصَّالِحِينَ} [آل عمران/٤٦]. نجد سياق الآيات بعدها يعيد المعجزات التي أيدها الله بها، مما يعني دخول كلامه في المهد في تلك المعجزات، ولا يكون كلامه معجزة إلا في تلك الحال التي كان عمره فيها يوما أو أياما. وذلك أخذنا بقول من ذكر من المفسرين أن كلام عيسى عليه الصلاة والسلام في المهد كان يوم مولده، كمقاتل بن سليمان، ومن المفسرين من ذكر أن ذلك في يومه الأربعين أو بعده، وقد ذكر البغوي في تفسيره القولين، (انظر: البغوي، ١٤٢٠هـ، ٣/٢٣٢). ولم يرد أن عمره وقتها كان يعد بالسنوات.

والمأمل في سياق الآية من سورة مريم يرجح - والله أعلم - كلامه يوم مولده، وذلك من قوله تعالى: {فَكُلِّي وَأَشْرِبِي وَقَرِّي عَيْنًا فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنَّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا} [مريم/٢٦]؛ وذلك من نذرها الصوم وعدم الكلام: "فلن أكلم اليوم"، والزمن هنا قيّد الصوم عن الكلام بيوم واحد فليس صوما مطلقا، وهو يوم مولده حسب الآيات السابقة على تلك الآية الكريمة، وبناء عليه فإشارتها: "فأشارت إليه" كانت في اليوم ذاته؛ وذلك دليل قرآني آخر على معجزة كلام عيسى عليه الصلاة والسلام في يومه الأول.

وقد اكتفينا بما ذكر من الأدلة القرآنية؛ لثبوتها ووضوح النص فيها بما لا يدع مجالاً للشك، وقد وردت معجزة كلام عيسى عليه الصلاة والسلام في المهد، في جملة من الأحاديث الشريفة الصحيحة، منها على سبيل المثال: البخاري/٣٤٣٦، ٤٧١٢. ومسلم/٣٢٧-١٩٤، ٨-٢٥٥٠. والترمذي/٢٤٣٤.

وعلى الرغم من قطعية الأدلة السابقة نجد من توهم في اللغة شيئا آخر، فقام بلي عنقها؛ لموافقة هواه في إنكار معجزة كلام عيسى عليه الصلاة والسلام في المهد، ومن ذلك مقال منشور في العدد السادس والستين بما يسمى مجلة الفلق بعنوان: "عندما تكلم عيسى في المهد"، منسوب لشخص يسمى بخالد بن مبارك الوهبي، جاء فيه: "الذي أراه من خلال قراءة أحداث قصة السيدة مريم في القرآن؛ أنها غادرت قرية قومها بعد حملها، وولدت في منطقة أخرى، وبعد بضع سنوات أتت به قومها تحمله .. ويؤيد ذلك أن الكلام الحكيم الذي صدر من الصبي لا بد أن يكون قد تمهد له من العمر ما يجعله قادرا على الاستيعاب والفهم، فعندما أتت به مريم قومها كان صبيا مُمَيَّزًا يعي ما يقول". (https://www.alfalq.com/?p=7713).

وهذا الكلام إبداء لرأي فاسد يخالف به الإجماع؛ لذا نشير إلى الأدوات البلاغية واللغوية في الآية الكريمة لرد ما توهم في اللغة في تلك المسألة. (انظر التفسير باللغة والبلاغة: سلام، ١٩٥٢، ٣٨).

وردت الآية الكريمة ضمن سياق الافتراء على مريم عليها السلام عندما جاءت قومها تحمل رضيعها عيسى عليه الصلاة والسلام، ولما كانت قد أمرت بعدم الكلام المقيد بيوم واحد: {فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ أَنْسِيًّا} [مريم/٢٦]؛ لجأت إلى الإشارة إلى ابنها: "فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ"؛ ليبرئها، وتظهر معجزات الله تعالى لهم.

وجاءت استجابتهم لإشارتها لهم بتكليمه: بـ"قَالُوا" الوارد فعلها بصيغة الماضي المحقق الحدوث (انظر تلك الدلالة: الزركشي، ١٩٥٧، ٣٨٤/٢)؛ للدلالة على صدور ذلك القول من جماعتهم حقيقة، وفي دقة اللفظ القرآني إشارة إلى ترجيح عدم انتظارهم جوابا، فاختيار التعبير بالقول وليس السؤال: "سألوا" يوحي بذلك، ويعززه تصدير جملة القول بالاستفهام المجازي: "كَيْفَ نُكَلِّمُ الدال على حيرتهم من إشارتها لتكليمهم إياه، فصدور قولهم كان تعبيرا عن تهكمهم بها وتوبيخها وتعجبهم من إشارتها؛ وذلك يشير إلى وقوعهم في حال غير معتادة لهم، وأمر ليس لهم عهد به؛ إذ كيف يكلمون رضيعا حديث الولادة، وما الوسيلة إلى ذلك.

وعلى الرغم من أن الدلالة المعجمية لكلمة "صَبِيًّا" تختمل: الرضيع من يوم مولده حتى الفطام، والغلام، (انظر: ابن منظور، ١٩٨١، ٢٣٩٧)، وكذلك الدلالة القرآنية المفهومة من قوله تعالى: {يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَأْتِنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا} [مريم/١٢]؛ إلا أن تقديم شبه الجملة: "فِي الْمَهْدِ" يشير إلى انتفاء الاحتمال الثاني، وإظهار الأول الدال على حال كونه في عمر الرضاع، وذلك من دلالة المعجمية (انظر: ابن منظور، ١٩٨١، ٤٢٨٦)، ومن وضعه في بؤرة اهتمام المتلقي لإزالة اللبس عنه. (انظر دلالة التقديم: القزويني، ٢٠٠٣، ٩٥).

والدلالة السابقة المستقاة من تقديم شبه الجملة لأهميتها في ترجيح أحد الاحتمالين بما لا يدع مجالاً للشك؛ قد تأكدت مرتين: الأولى بتكرار الدلالة اللغوية: "فِي الْمَهْدِ" بذكر: "صَبِيًّا"؛ إذ صارت كالمكررة مرتين، وقد أشار الشهاب الخفاجي في حاشيته على تفسير البيضاوي إلى دلالة تأكيد: "صَبِيًّا" لـ: "فِي الْمَهْدِ" بقوله: "وهو أؤكد ممن هو في المهدي؛ لأن السابق كالشاهد عليه" (الخفاجي، ١٢٨٣هـ، ١٥٥/٦)؛ وفي ضوء ذلك نتبين أن تأخير: "صَبِيًّا" جاء لمناسبة رءوس الآيات، ولتأكيد كون عيسى عليه الصلاة والسلام في عمر الرضاع في الآية الكريمة.

والثانية بالتعبير عن المضارع: "يكون" بالماضي: "كان"؛ لإضفاء التحقيق على كونه في المهدي. (انظر تلك الدلالة: الزركشي، ١٩٥٧، ٣٧٢/٣).

وميلنا إلى التعبير عن المضارع بالماضي هنا أخذنا بقول الشنقيطي في هذه الآية أن: "كان بمعنى الفعل المضارع المقترن بالحال كما يدل عليه السياق" (الشنقيطي، ١٩٩٥، ٤١٥/٣). وقد أورد ابن عاشور في إعرابها أنها زائدة للتوكيد وعلى هذا فـ"صَبِيًّا" حال من الاسم الموصول، (انظر: ابن عاشور، ١٩٨٤، ٩٧/١٦). وقد نقل القنوجي أنها تامة بمعنى الحدوث والوجود، (انظر: القنوجي، ١٩٩٢، ١٥٦/٨). وذكر درويش أنها ناقصة و"صَبِيًّا" خبرها، (انظر: درويش، ١٤١٥هـ، ٨٨/٦). وذكر الزجاجي أن "كان" تامة بمعنى وقع وحدث، وأن "من" شرطية والتقدير عنده: "من يكن في المهدي صبيا فكيف نكلمه"، وعلى هذا فـ"صَبِيًّا" حال، (انظر: الزجاجي، ١٩٨٨، ٣٢٨/٣).

(٢): الحديث:

بُعث رسولنا الكريم بمجموع الكلم (انظر: البخاري/ ٧٠١٣)، وهو صلى الله عليه وسلم أفصح العرب قاطبة، ولبلاغته تأثير بالغ في نفوس المؤمنين؛ لذا أفرد لها العلماء والباحثون فصولا لدراستها والكشف عن أدواتها المميزة لها.

ومن علماء الحديث من اعتمد على أدوات البلاغة في تناوله بعضا من أحاديث الرسول؛ للكشف عن دلالاتها الكلية والفرعية، وتوضيح ما بها من مسائل بلاغية؛ بغية توجيه تلك الدلالات، ومن ذلك تناولهم قوله صلى الله عليه وسلم: «أَمَرْتُ بِقَرِيَّةٍ تَأْكُلُ الْقُرَى، يَفْوُلُونَ يَتْرَبُونَ، وَهِيَ الْمَدِينَةُ، تَنْفِي النَّاسَ كَمَا يَنْفِي الْكَبِيرُ حَبَّتَ الْحَدِيدِ» [البخاري/ ١٨٧١، مسلم/ ٤٨٨-١٣٨٢، والموطأ ٦٦١/٣٣٠٧، ومصنف عبد الرزاق/ ١٧١٦٥، ومسند الحميدي/ ١١٨٦، ومسند أحمد/ ٧٢٣٢، ومسند البزار/ ٨٢١٨، وسنن النسائي/ ٤٢٤٧، ومسند أبي يعلى/ ٦٣٧٤، وصحيح ابن حبان/ ٣٧٢٣].

معلوم من الحديث الشريف أن القرية المذكورة هي المدينة المنورة، ومعلوم فضلها، وفضل ساكنيها الأوائل من المهاجرين والأنصار؛ من الصورة البلاغية الواردة آخر الحديث: "تَنْفِي النَّاسِ كَمَا يَنْفِي الْكَبِيرُ حَبَّتَ الْحَدِيدِ".

لكن قوله: "تَأْكُلُ الْقُرَى" مما توقف عنده شراح الحديث وعملوا فيه الأفهام؛ وذلك لخروج الجملة من المستوى الحقيقي المباشر للغة واندراجها تحت مظلة المجاز. وكان الفضل للإمام مالك في توضيح دلالتها بفتح المدينة المنورة القرى كما ذكر الجوهري في روايته للموطأ: "عَنْ مَالِكٍ، قَالَ: تَأْكُلُ الْقُرَى، قَالَ: تَفْتَحُ الْقُرَى، وَيُحْمَلُ إِلَيْهَا مِنَ الْقُرَى" (الجوهري، ١٩٩٧، ٥٩٥)، وقد أشير في صحيح ابن حبان إلى اندراجها تحت التمثيل البلاغي، وتوضيح دلالتها بعلو المدينة المنورة على سائر القرى وغلبتها عليهم كما يظهر من قوله ابن بلبان: "قَالَ أَبُو حَاتِمٍ: قَوْلُهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَمَرْتُ بِقَرِيَّةٍ تَأْكُلُ الْقُرَى" لَفْظُهُ تَمَثِيلٌ، مُرَادُهَا أَنَّ الْإِسْلَامَ يَكُونُ ابْتِدَآؤُهُ مِنَ الْمَدِينَةِ، ثُمَّ يَغْلِبُ عَلَى سَائِرِ الْقُرَى، وَيَعْلُو عَلَى سَائِرِ الْمُلُكِ، فَكَأَنَّهَا قَدْ أَتَتْ عَلَيْهِا، لَا، أَنَّ الْمَدِينَةَ تَأْكُلُ الْقُرَى" (ابن حبان/ ٣٧٢٣).

ولتوضيح أثر الأدوات البلاغية واللغوية في الكشف عن دلالات الحديث والتأثير في المتلقي؛ نشير إلى ما يتيسر الإشارة إليه من تلك الأدوات.

بدأت البلاغة النبوية بما يجذب انتباه المتلقي ويشوقه إلى استخبار ما سيأتي بعد الافتتاحية، وذلك بتعظيم الأمر سبحانه وتعالى والإقرار بجلالته عن طريق طي ذكره (انظر تلك الدلالة: الزركشي، ١٩٥٧، ١٤٤/٣)، وباختيار ما يدل على وجوب التنفيذ من معجم اللغة وهو الأمر: "أَمَرْتُ"، وإبراز فضل قرية وتعظيمها المستمد من عظمة الأمر بالهجرة إليها: "بِقَرِيَّةٍ"، وقيامها مقام المأمور به لتكون في موضع اهتمام المتلقي، وذلك وربطها تركيبيا بالفعل الصادر عن الأمر سبحانه وبالمأمور صلى الله عليه وسلم، عن طريق المجاز بحذف المضاف: "إتيان، سكتي". (انظر تقدير المحذوف: ابن عبد السلام، ١٩٩٩، ١١)، و(انظر تأثير المجاز في المتلقي: ابن الأثير، ١٩٩٠، ٧٩/١).

وقبل ذكر البلاغة النبوية أن تلك القرية هي المدينة المنورة: "يَفْوُلُونَ يَتْرَبُونَ، وَهِيَ الْمَدِينَةُ" يظهر جانب من جوانب الإعجاز النبوي بذكر حالها- الذي تحقّق بالفعل- في المستقبل، ولكون ذلك إعجازا مستعديا تصديقه والإقرار به رسمت البلاغة النبوية صورة حسية واضحة في ذهن المتلقي، لتلك القرية وهي تتغلب على سواها من القرى وتحضّعها لحكمها كالإنسان المتناول طعامه دون عناء؛ وذلك باستعارة الأكل للغلبة والظهور والحكم: "تَأْكُلُ الْقُرَى". (انظر قدرة الاستعارة على الإظهار والتصوير: الزركشي، ١٩٥٧، ٤٣٣/٣).

وتلك الصورة قد تستدعي في ذهن المتلقي صورة أخرى مستمدة من البلاغة القرآنية، تظهر من قوله تعالى: {وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ} [الأعراف/١١٧]؛ فالأمر في الصورتين واحد سبحانه، والمأمور في كل منهما نبي، والاستعارة فيهما لغلبة الحق على الباطل.

ولتأكيد الإقرار بذلك الإعجاز وضعت المدينة المنورة بإزاء القرى في بنية تقابلية من جهة التنكير والتعريف والإفراد والجمع، وذلك بتنكيرها للدلالة على عظمتها وعلى الوحدة (انظر تلك الدلالة: الزركشي، ١٩٥٧، ٩١/٤)، في مقابل تعريف القرى للدلالة على شمولها المعهود من القرى التي يعلمها المتلقون الأوائل الذين سمعوا من الرسول عليه الصلاة والسلام، (انظر تلك الدلالة: الزركشي، ١٩٥٧، ٨٧/٤)، وجمعها للدلالة على كثرتها؛ والمحصلة قرية واحدة تغلب جمعا من القرى، ووسيلتها في ذلك سهلة؛ إذ لا مقارنة بين قوة الأكل وضعف المأكول، فضلا عن تخصيصها بالنعمة الجملة: "تَأْكُلُ الْقَرْىَ"؛ لتمييزها عن بقية القرى (انظر تلك الدلالة: حسن، ١٩٧٦، ٤٣٨/٣)، وكل ذلك يشير إلى المبالغة في قوتها المستمدة من قوة إيمان ساكنيها من المهاجرين والأنصار، وفضلها المستمد من الأمر العلوي الصادر لحاتم الأنبياء بالهجرة إليها، وعلو شأنها المستمد من مركزيتها في الإسلام.

(٣): الفقه:

يقصد من الفقه وأصوله الوصول إلى استنباط الأحكام واقتباسها من الأدلة الشرعية الواردة في القرآن الكريم والسنة النبوية، ومن الإجماع والقياس بعدهما.

ولما كان ذلك الاستنباط موجبا للتمكن من استقراء الكتاب العزيز المنزل باللغة العربية، والسنة المطهرة المصوغة بها أيضا؛ استمد الفقهاء الأصوليون قواعد علمهم من اللغة العربية وقواعدها: "لأن الكتاب أنزل بها؛ فيكون فهمه موجبه منزلا عن قواعد تلك اللغة، ويفهم ذلك علماءها من تتبع العبارات والأساليب" (الحضري، ١٩٦٩، ١٦).

وتبع ما يفهمه الفقيه الأصولي من اللغة وتراكيبها وأساليبها يصدر حكمه في مسألة ما، وقد يتفق معه في ذلك فقيه آخر، أو يخالفه فيه بدعوى أنه فهم شيئا آخر من اللغة وأساليبها ومن ضمنها علوم البلاغة، وبناء على هذا قد تختلف الأحكام من فقيه لآخر، ومن مذهب لآخر.

ومثل لذلك باختلاف الحكم الفقهي المستنبط من الآية السادسة من سورة المائدة، ومن قوله تعالى: {يَأْتِيهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا غَفُورًا} [النساء/٤٣].

ولما كان الغرض من هذه الدراسة إبراز أهمية البلاغة في توجيه نصوص العلوم الشرعية، ومن ضمنها الفقه وأصوله؛ لزم علينا الإشارة إلى تلك الأهمية وأثرها في إصدار الحكم الفقهي دونما الخوض في المسائل الفقهية، أو ترجيح قول على آخر، أو إبراز حكم مذهب على حساب حكم الآخر.

فنقول: رأى فقهاء الشافعية أن قوله: "لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ" يدخل في حيز الحقيقة، ويرتبط بالعطف بما قبله المعبر عن الحدث الأصغر؛ لذا فلمس المرأة عندهم من موجبات الوضوء. (انظر: الشافعي، ١٩٩٠، ٢٩/١ وما بعدها).

ورأى فقهاء الحنفية أنه يدخل في حيز المجاز بمعنى الجماع، وهو ذكر للحدث الأكبر، وما قبله ذكر للحدث الأصغر؛ لذا لا يوجب عندهم اللمس الحقيقي الموضوع. (انظر: السرخسي، ١٩٩٣، ٦٧/١ وما بعدها).

وذهب فقهاء الحنابلة إلى أن لمس النساء لشهوة ينقض الموضوع، ولا ينقضه لغير شهوة، ومنهم من رأى أنه يدخل في المجاز أيضاً. (انظر: ابن قدامة، ١٩٦٨، ١٤١/١ وما بعدها).

أما فقهاء المالكية فيذهبون إلى أنه موجب للموضوع إذا اقترن بلذة، ما عدا القبلة فإنهم لم يشترطوا فيها الاقتران بلذة. (انظر: ابن رشد، ٢٠٠٤، ٤٣/١ وما بعدها).

وهناك من الفقهاء المحدثين من تناول الخلاف بين المذاهب الأربعة في تلك المسألة وفصل فيها القول، (انظر: ALTUN، 2019، 1657 وما بعدها).

وقد أرجع ابن رشد الحفيد الخلاف بين المذاهب الأربعة في تلك المسألة إلى الحقيقة والمجاز؛ بما يوضح أثر الأدوات البلاغية في إطلاق بعض الأحكام الفقهية، وذلك بقوله: "وسبب اختلافهم في هذه المسألة: اشتراك اسم اللمس في كلام العرب، فإن العرب تطلقه مرة على اللمس الذي هو باليد، ومرة تُكَنَّى به عن الجماع" (ابن رشد، ٢٠٠٤، ٤٤/١).

ولمن رآه مجازاً، فقد استعيرت الملامسة للجماع؛ لاستهجان التصريح بالمستعار له؛ فهو مما يستره الإنسان، ومما يستحي من ذكره. وعزز المعنى المجازي بصيغة: "فاعل/لامس" الدالة على المشاركة بين اثنين (انظر تلك الدلالة: الخطيب، ٢٠٠٣، ٣٢٧)، وبتعزيز قوة الروابط التركيبية بين الفعل والمفعول بتكرار صوت السين فيهما: "لامستم النساء" (انظر تشكيل الصوت المفرد للدلالة وتقويته الروابط التركيبية، بالتطبيق: شليبي، ١٩٩٩، ٢٦ وما بعدها)، والمسوغ للاستعارة هنا سبقها باستعارة المحي من الغائط للحدث وقضاء الحاجة.

وهي كناية عن الجماع حسب إشارة الفقهاء الذين ذهبوا إلى مجازيتها، والمسوغ لها أمور، منها: من عادة العرب أنها تكني عما يستهجن ذكره، ومنها: سبقها بكناية عن الحدث مما يستهجن ذكره أيضاً، ومنها: الكناية عن الجماع بما هو رديف له في الوجود ومن متطلباته؛ إذ لا جماع دون ملامسة بين الطرفين.

وقد ذكر الزركشي في الكناية: "العرب تعد الكناية من البراعة والبلاغة، وهي عندهم أبلغ من التصريح.. وهي عند أهل البيان أن يريد المتكلم إثبات معنى من المعاني فلا يذكره باللفظ الموضوع له من اللغة؛ ولكن يجيء إلى معنى هو تاليه ورديفه في الوجود، فيومئ به إليه، ويجعله دليلاً عليه، فيدل على المراد من طريق أولى"، وذكر من أسبابها: "ترك اللفظ إلى ما هو أجمل منه.. أن يفحش ذكره في السمع؛ فيكنى عنه بما لا ينبو عنه الطبع"، وذكر فيما يختص بمسألتنا: "ومن عادة القرآن العظيم الكناية عن الجماع باللمس والملامسة والرفث والدخول والنكاح ونحوهن، قال تعالى: {فالآن باشروهن} فكنى بالمباشرة عن الجماع لما فيه من التقاء البشريتين. وقوله تعالى: {أو لامستم النساء}؛ إذ لا يخلو الجماع عن الملامسة" (الزركشي، ١٩٥٧، ٢/٣٠٠-٣٠٣).

(٤): الكلام:

هو كما يطلق عليه بعض أصحابه: علم يهدف إلى بيان العقيدة، وإثباتها، والدفاع عنها، بالأدلة العقلية ضد شبهات الخصوم والمخالفين.

وبصرف النظر عن انتسابه إلى العلوم الشرعية أم لا، فما من شك أن علوم البلاغة في رحلتها لا سيما مرحلة التقعيد، تدين بالفضل إلى المشتغلين بعلم الكلام، وإلى المتكلمين؛ الذين كان لهم: "أكبر الأثر في تاريخ البلاغة العربية؛ فقد عنوا بالجدل الطويل حول تافه المسائل وعظيمها، واتخذوا من الألفاظ وفهم دلالتها وعرضها على ألوان شتى؛ وسيلتهم إلى الغلب في هذا الميدان" (نوفل، ١٩٤٨، ٢٥).

وكما ذهبنا في القسم الخاص بالفقه إلى النأي بهذه الدراسة عن اعتماد رأي من الآراء المعينة في المسائل الخلافية والمذهبية؛ أثرنا هنا الإشارة فحسب إلى بعض المسائل الخلافية التي أدت فيها البلاغة أثرا فاعلا في ذلك الخلاف، ونقصد بذلك على سبيل المثال توجيه بعض المتكلمين النصوص الشرعية إلى دلالات بعينها مستقاة من اعتمادهم على ظاهر النص ونفي المجاز عنها، أو العكس، ومن ثم البناء عليها في مسائلهم الاعتقادية والكلامية.

ومن ذلك مسألة التشبيه والتجسيم، بنسبة وجه ويد وعين للخالق سبحانه على وجه الحقيقة، أو بنسبتها على وجه الحقيقة بلا كيف أو تشبيه أو تعطيل، أو نسبتها مجازا باعتبارها استعارات أو كتابات عن العلو والتعظيم والقدرة والإنعام والعلم إلى آخره؛ والله تعالى في ذلك كله أعلى وأعلم بالصواب.

أما المعتزلة فتنفي الجسمية عن الله تعالى، وتعتمد على المجاز بتأويل الاستواء بالغلبة والاستيلاء، والعين بالعلم، واليد بالقدرة والنعمة. (انظر: المغربي، ١٩٩٥، ٢٠٦).

أما الأشعرية فلم تأخذ الآيات التي قد توحى بالتجسيم والتشبيه على ظاهرها، بل أثبتت هذه الصفات دون كيفية؛ لكن المتأخرين منهم قد مالوا إلى المجاز بتأويلها دون توسع وتفصيل على النحو الذي نجد عند المعتزلة. (انظر: المغربي، ١٩٩٥، ٢٨١).

أما الماتريدية فتنفي الجسمية عن الله تعالى، وتعتمد على المجاز بتأويل الاستواء بالعلو والرفعة والتعظيم والجلال، وتأويل اليد واليمين بالقدرة، والوجه بالوجود، والعين بالبصر. (انظر: الماتريدي، ٢٠٠١، ١٣١).

ونسب إلى الإمام أبي حنيفة قوله: "وله يد، ووجه، ونفس، كما ذكره الله تعالى في القرآن، فما ذكره الله تعالى في القرآن من ذكر الوجه واليد والنفس؛ فهو له صفات بلا كيف، ولا يقال: إن يده قدرته أو نعمته؛ لأن فيه إبطال الصفة، وهو قول أهل القدر والاعتزال؛ ولكن يده صفة بلا كيف، وغضبه ورضاه صفتان من صفات الله تعالى بلا كيف" (السمرقندي، ١٣٢١هـ، ٢٧).

أما مدرسة ابن تيمية فتنفي المجاز، وتثبت الصفات لله تعالى بلا كيف، ولا تمثيل، ولا تحريف، ولا تعطيل، بمعنى أنها لا تشبه صفات البشر. (انظر: الأفغاني، ١٩٩٨، ١ / ٢٠١).

(د): حال تدريس البلاغة لغير الناطقين بالعربية

على الرغم مما فصل في المبحثين السابقين من أثر البلاغة في العلوم الشرعية وإبراز أهميتها في توجيه نصوصها، من أقوال العلماء، والتطبيقات؛ إلا أن تدريسها في بعض المؤسسات التعليمية التركية المهمة بتدريس العلوم الشرعية لا يلقي الاهتمام المناسب لمكانتها بين العلوم.

أما على المستوى الرسمي فيبدو الاهتمام بعلوم البلاغة واضحا من إطلاق: "اللغة العربية وبلاغتها" على القسم المعني بتدريسها داخل كليات الإلهيات أو العلوم الإسلامية؛ وفي هذا الإطلاق ذكر للخاص: "البلاغة" بعد العام: "اللغة العربية" بما يبرز تلك الأهمية ويؤكد عليها.

لكن على مستوى الكليات والقائمين على تدريس العربية فيها؛ فالأمر قد يختلف بعض الشيء تبعاً لإدراك أهمية البلاغة، والملازمات المحيطة بالعملية التعليمية.

وقد شعر بعض الباحثين القائمين على تدريس علوم البلاغة بصعوبة تدريسها وصعوبة استيعاب الطالب لمسائلها، ومنهم من قام بدراسة ميدانية شملت مائة طالب من طلاب إحدى كليات الإلهيات ممن درسوا العربية أكثر من عامين دراسيين، وكان دافعه في ذلك إيجاد حلول ل: "ضعف الطلبة غير الناطقين بالعربية في البلاغة العربية بشكل عام" (الزيادات، ٢٠١٦، ٢١١).

ومن المشكلات التي رصدناها في تدريسها- حسب التجربة العملية في تدريسها والتواصل مع بعض الزملاء القائمين على تدريسها في مؤسسات عدة: الكتاب المعتمد في تدريسها، صعوبة استيعاب الطالب لمسائلها، توهم صعوبة تدريسها لأسباب خاصة بطبيعتها، قلة الساعات المحددة لتدريسها، اللغة الوسيطة في شرحها، صعوبة تطبيق المسائل النظرية.

وتبعاً لتلك المشكلات فقد لجأ بعض معلميها إلى شرحها باللغة التركيبية، وبعضهم عمد إلى تغيير درس البلاغة كلية وإبداله بمتون للقراءة أو بالقواعد النحوية، وبعضهم آثر السلامة فترك تدريسها لزميله الذي صار مجبراً على ذلك؛ لذا فمن المهم أن يتصدى لتدريس البلاغة من يتمتع بالإحاطة بالقدر الكافي من علومها نظرياً وتطبيقياً، ومن لديه الرغبة الحقيقية في تدريسها مع تمتعه بالمقومات التي تؤهله لذلك، والتمكن من ربطها بالعلوم الشرعية إقراراً منه بأهميتها وأثرها في تلك العلوم.

أما من جهة الكتب المعتمدة في تدريسها للناطقين بغير العربية فيشوبها القصور؛ ولذلك أوصى أحد الباحثين المهتمين بتدريسها ب: "وجوب العمل على تأليف منهج بلاغي جديد يكون موجهاً إلى الناطقين بغير العربية؛ فما بين أيدي الطلاب لا يفي بالغرض"^٢ (عبد الله، ٢٠٢٠، ١٠٨).

وهنا نشير إلى أهمية اعتماد تلك الكتب على تبسيط الجانب النظري بما يلائم مستوى الطلاب، ويراعي أحوالهم المعرفية، مع ربطه تطبيقياً بالقرآن الكريم، والحديث الشريف، وبقية النصوص الشرعية، فضلاً عن ربط تلك الكتب بعلوم العربية؛ فيلزم توضيح المسائل الصرفية والنحوية ثم تجاوزها إلى المسائل البلاغية؛ ليعلم الطالب بذلك الفرق بين المستوى المؤلف للغة وغير المؤلف، ولتكون العربية أمامه كلاً متكاملًا.

وعلى معلم البلاغة ربط تدريسها بمهارات الكتابة والقراءة والمحادثة والاستماع^٣؛ لتترسخ مسألها النظرية في عقل الطالب، وليتمكن من ممارسة الأسلوب الأدبي وتدوقه، فضلاً عن تمكنه من استيعاب الأساليب المشاهدة في المتون الشرعية؛ لذا من المهم تدريس البلاغة في الصف التحضيري بجانب الصرف والنحو والمهارات، ولو بشكل مبسط وذلك في المرحلة الثانية من الصف التحضيري، ثم يأتي التفصيل في الصف الأول. وقد ذكرنا ذلك لسبب آخر يضاف إلى ما سبق، وهو تدريس البلاغة في الصف الأول مصاحبة لعلوم التفسير والحديث والفقه وغيرها، والأفضل أن يسبق درس البلاغة تلك العلوم؛ ليكون الطالب مستعداً لفهم أساليب العربية المتداولة فيها عند دراستها. وجدير بالذكر أن العبرة في تدريس البلاغة لا سيما في المراحل الأولى بالكيف، وليس بالكم، وبالتبسيط، وليس بالتعقيد والخوض في المسائل الفلسفية والكلامية؛ فاستيعاب الطالب اليسير المبسط من مسائل البلاغة نظرياً وتطبيقياً يؤهله بعد ذلك لاستكمال دراستها دون مواجهة أي صعوبة.

^٢ حاولت أثناء تدريسي مادة البلاغة العربية لطلاب الصفين الأول والثاني في كلية الإلهيات بجامعة يوزغات بوزوق، الإسهام في إيجاد حلول لمشكلة الكتاب المعتمد في تدريسها ولمشكلة صعوبة استيعاب الطالب لمسائلها، وذلك بتبسيط علم المعاني وربط مسائله النظرية بالتطبيق على آيات من الذكر الحكيم؛ وقد تكلمت ذلك سنة ٢٠١٧ بإصدار كتابي: "مفتاح البلاغة- علم المعاني"، وقد جاء بنتائج جيدة، والله الحمد.

^٣ أثناء تدريسي متون القراءة راعيت تلك المسألة بالتفريق بين الدلالة الحقيقية لبعض تراكيب العربية ودلالاتها المجازية، دون التطرق إلى المصطلحات البلاغية، وقد ضمنت ذلك كتابي: "القراءة العربية لطلاب الإلهيات في الجامعات التركية".

(هـ): الخلاصة:

لعلوم البلاغة أهمية بالغة في الكشف عن جانب من جوانب إعجاز القرآن، والإقرار به، وكان للباحثين في مسألة الإعجاز فضل في تبويب مسائلها وتقعيدتها.

لها أهمية في الكشف عن بعض الدلالات الكلية والفرعية في القرآن الكريم.

لها تأثير في العلوم الشرعية، وتعمل على توجيه بعض الدلالات في نصوصها.

من المهم توجيه الكليات والمعاهد الشرعية في البلاد الإسلامية غير الناطقة بالعربية؛ إلى الاهتمام بتدريسها باعتبارها من علوم العربية الأساسية؛ لأهميتها في العلوم الشرعية وتوجيه نصوصها.

التوصية بتدريس علوم البلاغة قبل تدريس العلوم الشرعية بمدّة كافية؛ ليكون الطالب مستعداً لفهم المسائل البلاغية المؤثرة في مسائل العلوم الشرعية، لا سيما المسائل الخلافية التي تؤدي البلاغة فيها أثراً بالغاً.

ويربط تدريسها بعلوم العربية ومهاراتها في الصف التحضيري بشكل مبسط؛ لتترسخ مسائلها النظرية في عقل الطالب، وليتمكن من ممارسة أساليب العربية، مما سيساعده فيما بعد عند دراسة العلوم الشرعية.

وبزيادة ساعات تدريسها قدر المستطاع؛ ليتمكن الطالب من استيعاب أبوابها نظرياً وتطبيقياً.

وبالاهتمام بتأليف كتب البلاغة الموجهة للناطقين بغير العربية بما يناسب المستوى التحصيلي للطالب، ويراعي أحواله المعرفية، ويتوافق مع ملابسات العملية التعليمية.

(و): المصادر والمراجع:

- القرآن الكريم.
- ابن الأثير، ضياء الدين. (١٩٩٠). "المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر". ت: محمد محيي الدين عبد الحميد. المكتبة العصرية: بيروت، لبنان.
- ابن ثابت، حسان. (١٩٩٤). "ديوان حسان بن ثابت". ت: علي مهنا. دار الكتب العلمية: بيروت، لبنان.
- ابن الجوزي، عبد الرحمن بن علي. (١٤٢٢هـ). "زاد المسير في علم التفسير". ت: عبد الرزاق المهدي. دار الكتاب العربي: بيروت، لبنان.
- ابن حبان، أبو حاتم. (١٩٨٨). "الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان- ترتيب علي بن بلبان الفارسي". ت: شعيب الأرنؤوط. مؤسسة الرسالة: بيروت، لبنان.
- ابن رشد، محمد بن أحمد. (٢٠٠٤). "بداية المجتهد ونهاية المقتصد". دار الحديث: القاهرة، مصر.
- ابن عاشور، محمد الطاهر. (١٩٨٤). "تفسير التحرير والتنوير". الدار التونسية: تونس.
- ابن عبد السلام، عز الدين عبد العزيز. (١٩٩٩). "مجاز القرآن". تحقيق: مصطفى الذهبي. الفرقان للتراث الإسلامي: لندن، بريطانيا.
- ابن قتيبة، عبد الله بن مسلم. (١٩٧٣). "تأويل مشكل القرآن". ت: السيد أحمد صقر. المكتبة العلمية: القاهرة، مصر.
- ابن قدامة، عبد الله بن أحمد. (١٩٦٨). "المغني". مكتبة القاهرة: القاهرة، مصر.
- ابن كثير، إسماعيل بن عمر. (١٩٩٩). "تفسير القرآن العظيم". ت: سامي بن محمد سلامة. دار طيبة: الرياض، السعودية.
- ابن منظور، جمال الدين. (١٩٨١). "لسان العرب". ت: عبد الله علي الكبير وآخرون. دار المعارف: القاهرة، مصر.
- أبو عبيدة، معمر بن المثنى. (١٩٥٤). "مجاز القرآن". ت: محمد فؤاد سزكين. الخانجي: القاهرة، مصر.
- أبو علي، محمد بركات. (١٩٩٢). "البلاغة العربية في ضوء منهج متكامل". دار البشير: عمان، الأردن.
- الإسنوي، جمال الدين. (١٩٨٥). "الكوكب الدرّي فيما يتخرج على الأصول النحوية من الفروع الفقهية". ت: محمد حسن عواد. دار عمار: عمان، الأردن.
- الأصفهاني، أبو الفرج. (١٩٣٦). "الأغاني". دار الكتب المصرية: القاهرة، مصر.
- الأفغاني، الشمس السلفي. (١٩٩٨). "الماتريديّة وموقفهم من توحيد الأسماء والصفات". مكتبة الصديق: الطائف، السعودية.
- الباقلائي، أبو بكر. (١٩٧١). "إعجاز القرآن". ت: السيد أحمد صقر. دار المعارف: القاهرة، مصر.
- البخاري، محمد بن إسماعيل. (١٤٢٢هـ). "صحيح البخاري". ت: محمد زهير بن ناصر. دار طوق النجاة: بيروت، لبنان.
- البغوي، الحسين بن مسعود. (١٤٢٠هـ). "معالم التنزيل في تفسير القرآن". ت: عبد الرزاق المهدي. دار إحياء التراث العربي: بيروت، لبنان.
- البياضي، كمال الدين. (٢٠٠٧). "إشارات المرام من عبارات الإمام أبي حنيفة النعمان". ت: أحمد فريد المزيدي. دار الكتب العلمية: بيروت، لبنان.
- الترمذي، محمد بن عيسى. (١٩٩٨). "سنن الترمذي". ت: بشار عواد معروف. دار الغرب الإسلامي: بيروت، لبنان.
- الجرجاني، عبد القاهر. (٢٠٠٤). "دلائل الإعجاز". ت: محمود محمد شاكر. الخانجي: القاهرة، مصر.
- الجوهري، أبو القاسم. (١٩٩٧). "مسند الموطأ رواية الجوهري". ت: لطفي محمد الصغير وآخر. دار الغرب الإسلامي: بيروت، لبنان.
- حسن، عباس. (١٩٧٦). "النحو الوائلي". دار المعارف: القاهرة، مصر.
- حميد أوغلو، أحمد. (٢٠٢٠). "المرأة: حقوقها وواجباتها عند الزواج من خلال القرآن الكريم". مجلة كلية الإلهيات بجامعة سيرت، المجلد السابع، العدد الأول: سيرت، تركيا.

- الخضري، محمد. (١٩٦٩). "أصول الفقه". المكتبة التجارية الكبرى: القاهرة، مصر.
- الخطيب، عبد اللطيف محمد. (٢٠٠٣). "المستقصى في علم التصريف". دار العروبة: الكويت.
- الخفاجي، شهاب الدين. (١٢٨٣هـ). "حاشية الشهاب- عناية القاضي وكفاية الرازي على تفسير البيضاوي". دار صادر: بيروت، لبنان.
- درويش، محيي الدين. (١٤١٥هـ). "إعراب القرآن وبيانه". دار ابن كثير: دمشق، سورية.
- الرماني، أبو الحسن. (١٩٧٦). "ثلاث رسائل في إعجاز القرآن". ت: محمد خلف الله. دار المعارف: القاهرة، مصر.
- الزجاجي، إبراهيم بن السري. (١٩٨٨). "معاني القرآن وإعرابه". ت: عبد الجليل عبده شلي. عالم الكتب: بيروت، لبنان.
- الزركشي، بدر الدين. (١٩٥٧). "البرهان في علوم القرآن". ت: محمد أبو الفضل إبراهيم. دار التراث: القاهرة، مصر.
- الزمخشري، جار الله. (١٩٩٨). "الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل". ت: عادل أحمد عبد الموجود وآخر. العبيكان: الرياض، السعودية.
- الزيادات، تيسير محمد. (٢٠١٦). "صعوبات تعليم البلاغة العربية للناطقين بغيرها". مجلة القسم العربي جامعة بنجاب، العدد ٢٣: لاهور، باكستان.
- السرخسي، محمد بن أحمد. (١٩٩٣). "المبسوط". دار المعرفة: بيروت، لبنان.
- السكاكي، أبو يعقوب. (٢٠٠٠). "مفتاح العلوم". ت: عبد الحميد هندراوي. دار الكتب العلمية: بيروت، لبنان.
- سلام، محمد زغلول. (١٩٥٢). "أثر القرآن في تطور النقد العربي إلى آخر القرن الرابع الهجري". مكتبة الشباب: القاهرة، مصر.
- السمرقندي، أبو منصور. (١٣٢١هـ). "شرح الفقه الأكبر- المتن المنسوب إلى الإمام أبي حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي". دائرة المعارف النظامية: حيدر آباد، الهند.
- الشافعي، محمد بن إدريس. (١٩٩٠). "الأم". دار المعرفة: بيروت، لبنان.
- شلي، طارق. (١٩٩٩). "جماليات الصوت وخصائص الصورة في القرآن الكريم". كلية الآداب: القاهرة، مصر.
- الشنقيطي، محمد الأمين. (١٩٩٥). "أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن". دار الفكر: بيروت، لبنان.
- الشوكاني، محمد بن علي. (١٤١٤هـ). "فتح القدير". دار ابن كثير: دمشق، سورية.
- الصعدي، عبد المتعال. (١٩٩١). "البلاغة العالية". مكتبة الآداب: القاهرة، مصر.
- ضيف، شوقي. (١٩٦٥). "البلاغة تطور وتاريخ". دار المعارف: القاهرة، مصر.
- الطبري، محمد بن جرير. (٢٠٠٠). "تفسير جامع البيان في تأويل القرآن". ت: أحمد محمد شاكر. مؤسسة الرسالة: بيروت، لبنان.
- عبد الله، عبد الحليم محمد. (٢٠٢٠). "تعليم البلاغة العربية للناطقين بغيرها- معالم للتأليف البلاغي للناطقين بغير العربية". مجلة العربية، العدد ٢، المجلد ٧: الجزائر.
- العسكري، أبو هلال. (١٩٥٢). "كتاب الصناعتين الكتابة والشعر". تحقيق: محمد علي الجاوي وآخر. دار إحياء الكتب العربية: القاهرة، مصر.
- العلوي، يحيى بن حمزة. (٢٠٠٢). "الطراز". ت: عبد الحميد هندراوي. المكتبة العصرية: صيدا، لبنان.
- القرطبي، محمد بن أحمد. (١٩٦٤). "الجامع لأحكام القرآن". ت: أحمد اليردوني وآخر. دار الكتب المصرية: القاهرة، مصر.
- القزويني، الخطيب. (٢٠٠٣). "الإيضاح في علوم البلاغة". ت: إبراهيم شمس الدين. دار الكتب العلمية: بيروت، لبنان.
- القنوجي، أبو الطيب. (١٩٩٢). "فتح البيان في مقاصد القرآن". المكتبة العصرية: بيروت، لبنان.

- الماتريدي، أبو منصور. (٢٠٠١). "التوحيد". ت: بكر طوبال أوغلي وآخر. دار صادر: بيروت، لبنان.
- مسلم، أبو الحسين. (١٩٩١). "صحيح مسلم". ت: محمد فؤاد عبد الباقي. دار إحياء التراث العربي: بيروت، لبنان.
- المغربي، علي عبد الفتاح. (١٩٩٥). "الفرق الكلامية الإسلامية - مدخل ودراسة". مكتبة وهبة: القاهرة، مصر.
- نوفل، سيد. (١٩٤٨). "البلاغة العربية في دور نشأتها". النهضة المصرية: القاهرة، مصر.
- ALTUN, Muhammed Latif. (2019). "Evzâî'nin Görüşü Bağlamında Kadın Ve Erkeğin Tenlerinin Birbirine Dokunmasıyla Abdest Meselesi" . *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 12, Sayı 62: Kocaeli, Türkiye.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 14.11.2020 Kabul/Accepted: 30.11.2020

Sanat ve Edebiyat Makalesi/Art and Literature Article, s./pp. 333-358

BAĞLAMLI DİZİN VE İŞLEVSEL SÖZLÜK ÇALIŞMALARINDA FENNÎ DÎVÂNİⁱ

Ebru Alibazⁱⁱ

Öz

Bu çalışma, Fennî Dîvânı ile TEBDİZ sistemi platformunda hazırlanan Fennî Dîvânı Sözlüğü (Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük) esas alınarak hazırlanmıştır. Dîvân'ın, bağlamli dizini (concordance) ve işlevsel sözlüğü, belirli sözlük maddelerinden teşekkül etmektedir. Bu sözlük maddeleri Dîvân'ın her bir kelimesinin ayıklanması, seçilmesi veya birleştirilmesi şeklinde düzenlenmiştir. Billhassa bu maddelerin, bağlamli (context) dikkate alınarak dizinleri oluşturulmuştur. Dizinleri oluşturulan bu sözlük maddeleri ise; klasik sözlüklerden ziyade pek çok dil ögesini ihtiva etmektedir. Dolayısıyla çalışmada, manalandırılan bu ögelerden yola çıkılarak Fennî Dîvânı'nın söz varlığı ve mana dünyası ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte çalışma, Mehmed Saîd Fennî'nin hayatı, edebî kişiliği ve üslubuna dair bilgileri ihtiva etmektedir. Sonuç olarak Klasik şiirin kendine has üslubu ile Klasik şairlerin idealize ettikleri dünyanın izlerini taşıyan Fennî Dîvânı'ndaki edebî malzemeler gün yüzüne çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Fennî, Fennî Dîvânı, Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük, TEBDİZ.*

In Concordance and Functional Dictionary Studies Fennî's Dîvân

Abstract

This study is based on the Fennî's Divan and the Glossary of Fennî's Dîvân (Concordance and Functional Glossary) prepared on the TEBDİZ system platform. Concordance and functional glossary of the Dîvân consists of certain dictionary articles. These dictionary items are arranged as extracting, selecting or combining each word of the Dîvân. Particularly, the items, indexes have been created by considering their contexts. As for the glossary articles whose indexes are created; it contains many language elements rather than classical dictionaries. Therefore, in the study, the vocabulary and meaning world of the Fennî's Dîvân was revealed based on these meaning elements that are interpreted. However this, the study contains information on the life, literary personality and style of Mehmed Saîd Fennî. As a result, the literary materials in the Fennî's Dîvân, bearing the traces of the world idealized by Classical poets with the unique style of Classical poetry, were brought to light.

Keywords: *Fennî, Fennî's Dîvân, Concordance and Functional Glossary, TEBDİZ.*

ⁱ Bu makale, "Fennî Dîvânı Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük" adlı yüksek lisans tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

ⁱⁱ Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ebrualibaz@gmail.com., ORCID ID: 0000-0002-2004-9392

Giriş

Klasik Türk Edebiyatı; Türk Edebiyatının, varlığını asırlar boyunca sürdüren köklü ve geniş bir medeniyetin ve farklı edebiyat geleneklerinin etkisiyle gelişen bir dönemini teşkil etmektedir. Bilhassa başlangıçtan itibaren İslamî kültürün etkisinin oldukça fazla hissedildiği bir dönem olarak kendini göstermektedir. Bu anlamda, *“Türk Edebiyatının umumî gelişimi içinde, nazarî ve estetik esaslarını İslamî kültürden alarak meydana gelen ve özellikle örnek kabul ettiği Fars Edebiyatının her yönden kuvvetli ve sürekli tesiri altında şekillenip belirgin örneklerini vermeye başladığı XIII. yüzyıl sonlarından, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, bünyesini sarsıcı ve zayıflatıcı bir tepki ve değişikliğe uğramadan Arapça ve Farsça kelimelerin geniş ölçüde yer aldığı bir dille varlığını altı asır sürdürmüş bir edebiyat geleneğidir”* (Akün, 1994, s. 389).

Bilhassa şiir alanında, bu şiirleri, muayyen kalıplar ve birtakım kaideler doğrultusunda oluşturmaya çalışan Klasik Türk şâirlerinin, bu dar çerçevede, geniş bir âlem oluşturması hiç şüphesiz sınırlı kelimelere, sınırsız bir mana âlemi yüklemekle mümkün olmuştur. İşte bu da okuyucuya/dinleyiciye kapalı bir âlemin kapılarını aralamaktadır ki kapalı olan bu âleme girmenin yolu, Klasik şiirdeki birtakım usullerin bilinmesinden geçmektedir. Bununla birlikte bir okunuşta anlaşılamayan ve farklı kültürlerin kelime hazinesi ve dil geleneğini, üslubunu içerisinde barındıran Klasik Türk şiirinin kendisine has birtakım imgeler, mazmunlar, tasavvufî ve mecazî anlamlarla yüklü geleneğini bir çırpıda kavramak ve mana vermek elbette kolay değildir. Dolayısıyla kendisine mahsus bir özelliğe sahip olan ve edebiyatımızın geniş ve zengin bir alanını teşkil eden Klasik Türk Edebiyatı metinlerini anlamaya ve bu metinlerden istifade etmeye yönelik yapılan pek çok hacimli ve kapsamlı çalışma bulunmaktadır. Bu doğrultuda tahlil, tenkit, şerh vb. yapılan çalışmalardan farklı olarak ve bu çalışmalara dahi kaynaklık edebilecek nitelikte olan çalışmalar vardır ki hiç şüphesiz bunlardan biri de sözlüklerdir. Evvela sözlük (*lexicon*) terimi; *“Bir dildeki sözlüksel terimlerin tümünü ya da bir bölümünü, genellikle abecesel düzene, kimi durumlarda da konulara ya da kavramsal alanlara göre tanımları, tanıkları, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, dil bilgisi ulamları, eş anlamlıları vb. ya da bir başka dildeki karşılıklarıyla sunan yapıt”* (Vardar, 2002, s. 183) anlamına gelmektedir. Buna göre sözlükler, bir dildeki söz varlığını çeşitli şekillerde ortaya koyan bir eser niteliği taşımaktadır ve o dili teşkil eden dil unsurlarını gözler önüne sermektedir. Dil içerisindeki çeşitli tür ve muhtevadaki sözcükleri içeren klasik yahut genel sözlükler bulunduğu gibi daha özel bir alana ya da amaca hizmet etmek için oluşturulan sözlük çalışmaları da bulunmaktadır. Klasik Türk Edebiyatına has pek çok sözlük çalışması mevcut olup söz konusu çalışmalar bu alana dair terim, kavram, sözcük ve sözcük gruplarını ihtiva etmektedir. Bu anlamda bilhassa Klasik Türk Edebiyatı metinleri esas alınarak yapılan en kapsamlı sözlük çalışması *“Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü (TEBDİZ)”* adlı sözlük projesidir. Zira bu çalışma, Klasik Türk Edebiyatındaki pek çok manzum ve mensur metni içeren bir sözlük çalışması olup dev gibi bir birikime sahip olan Klasik Türk Edebiyatı metinlerinin fasikül fasikül sözlüklerinin hazırlanarak bir platformda birleştirilmiş hâlidir. TEBDİZ, pek çok lisansüstü öğrenci ya da akademisyeni, birbirinden farklı eserlerle aynı platformda bir araya

getirip benzer ya da farklı verilerin işlenmesiyle, elektronik ortamda, metinlerin sözlüklerinin oluşturulduğu geniş bir sahadır. Bu sözlükler, belirli bir eseri baz alarak bu eserin söz varlığının tamamını oluşturan unsurları (kelime, terkip, atasözü ve deyim, âyet ve hadis, kelâm-ı kibâr, bağlaç ve edat, Arapça ve Farsça ibareler vs.) içermekte olup söz konusu unsurlar doğrultusunda sözlük maddeleri oluşturulmaktadır. Verilerin işlenmesi neticesinde alfabetik olarak dizini oluşturulan bu sözlük maddelerine ise bağlamları dikkate alınarak mana verilmektedir. Zira manayı belirleyici kılan bağlamıdır. *Bağlam (context)*; “Bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü” anlamına gelmektedir (Vardar, 2002, s. 31). Dolayısıyla dil bilgisel bir tabirle, çalışmalarda, bağlam olarak nitelendirilen bu dizil/dizim/paradigma veya örnekler, anlam veya anlamları belirleyen öğelerin bütünüdür. *Bağlamlı dizin (concordance)* ise; “Sözlük bilgisinde bağlamıyla birlikte sunulan sözcüklerin oluşturduğu abecesel dizeldir. Bağlamlı dizinler öğelerin işlevlerini belirleme olanağı verdiğiinden araştırmalara büyük kolaylık sağlayan araçlardır” (Vardar, 2002, s. 32).

Tüm bu özellikler göz önünde bulundurularak elektronik bir ortamda TEBDİZ sistemine işlenip geniş veriler elde edilen eserlerden biri Dîvânlardır. Dîvân, başlangıçta seçme şiirlerin toplandığı mecmua yani antoloji anlamında kullanılmış olup daha sonra anlam daralmasına uğrayarak sadece bir şairin klasik nazım şekilleriyle yazdığı şiirlerini topladığı eserlerin adı olmuştur (İsen, Horata, Macit, Kılıç ve Aksoyak, 2017, s. 25). Oluşturulan bu Dîvânlar; dönemin sosyal, kültürel ve edebî mirasını taşımakla birlikte yine dönemin özelliklerini yansıtan şairin mana dünyasını, kelime hazinesini, edebî görüş ve dünya görüşünü ortaya koyan hacimli eserlerdir. Yozgatlı Mehmed Saîd’in, *Fennî Dîvânı*¹ da söz konusu özellikleri ihtiva etmektedir. Üzerinde çalışılmakta olan *Fennî Dîvânı Sözlüğü (Bağlamlı Dizini ve İşlevsel Sözlük)* adlı çalışma bu özelliklerin ortaya çıkarılması adına önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bahsi geçen sözlük çalışmasına; nazım şekilleri dikkate alınarak TEBDİZ sistemine Dîvân’daki şiirlerin yüklenmesiyle başlanmıştır. Birtakım yöntemler ve aşamalar doğrultusunda bu elektronik ortamda sözlük maddeleri oluşturulmuş ve bağlamları dikkate alınarak manalandırılmıştır. Bu sözlük maddeleri, tek başına bir anlam ifade etmeyen edatlardan tutup bağlaçlar, ünlemler, âyet ve hadisler, atasözü ve deyimlerden kelime gruplarıyla Arapça ve Farsça ibarelere kadar pek çok dil ögesini ihtiva etmektedir. Aynı zamanda Dîvân’da şair, âlim, filozof, dinî ve tasavvufî şahsiyetler vb. gibi pek çok şahsiyetlere, varlıklara, yer/mekânlara yer verilmiş olup bu unsurlar oluşturuldukları kelime grubu veya terkiplerle yahut müstakil bir şekilde sözlük maddelerinde yerini almaktadır. Bu makalede de söz konusu sözlük çalışmasından istifade edilmiş olup bu sözlük çalışmasından elde edilen veriler doğrultusunda bilgi aktarımı sağlanmıştır. İki bölümden oluşan bu çalışmada; ilk bölümde Mehmed Saîd Fennî’nin hayatı, dünya görüşü, edebî kişiliği, dili ve üslubu, eserlerini içermekte olup ikinci bölüm ise Dîvân’ın şekil, tür ve üslup özellikleri ile alakalı bilgileri ihtiva etmektedir.

¹ Ali Şakir Ergin’in tek nüshası elinde bulunan Fennî Dîvânı’nın yeni harflerle neşri niteliğindeki eseri (Ergin, 1996).

1. Mehmed Saîd Fennî'nin Biyografisi

1.1. Hayatı

Asıl adı Mehmed Saîd olan Yozgatlı Fennî, Klasik Türk Edebiyatının son dönemini temsil eden kıymetli şairlerindendir. Yozgat'ta doğan Fennî'nin babası, Yozgat eşrafından Kadızade Hacı Sâdık Efendi'dir. Tahsilini Yozgat'ta "Demirli Medresede"²de tamamlayan şair, ilk memuriyetine yine aynı yerde başkâtiplik yaparak başlamış olup daha sonra muhtelif yerlerde memuriyetini sürdürmüştür. Ankara valisi olan Abidin Paşa'ya gönderdiği bir şiirle Paşa'nın dikkatini çeken Fennî, onun iltifatına mazhar olarak terfi ettirilip Ankara'ya getirilmiş ve "Ankara Valiliği Vergi Başkâtipliği" ve "Tahrirat Kâtipliği" yapmıştır. Maarif Nâzırı Memdûh Paşa'nın iltifatına mazhar olarak da "Valilik İdare Meclisi Başkâtipliği"ne getirilmiştir.³ Aynı zamanda edebiyat ve hat dersleri de vermiştir. Emekli olduktan ya da başka bir rivayete göre bulunduğu mevkiden memnun olmadığı için istifa ettikten bir müddet sonra Ankara'da vefat etmiştir.⁴

Fennî, şair kimliğinin yanı sıra aynı zamanda iyi bir hattat ve hakkâktır. Farklı zeminler üzerine ustalıklı kazıdığı mühürleri, talik yazı ile yazdığı dualar ve yazıları olduğu bilinmektedir (İnal, 1988, s. 387-388). Bizzat elde bulunmasa da kâğıt üzerine basılı olan bu örneklerinden bazıları günümüze kadar ulaşabilmiştir (Ergin, 2002, s. 160-166).

1.2. Dünya Görüşü

Klasik Türk Edebiyatında, her dönemde kendini sıkça gösteren tasavvuf anlayışının XIX. yüzyıl şairlerine de sirayet eden bir anlayış olduğu görülmektedir. Tasavvuf, bu dönem şairlerinin beslendiği önemli şiir kaynaklarından biri olma özelliğini devam ettirmiş ve özellikle çeşitli tarikatlara mensup şairlerin fazlalığı oranına paralel olarak dinî-tasavvufî şiirlerin sayısında da artma olmuştur. Herhangi bir tarikata mensup olmayan şairler ise tasavvufî terminolojiden istifade etmiştir (Şentürk ve Kartal, 2014, s. 566). Bu dönemde, mutasavvıfane şiirler yazan Fennî de dini bütün bir aileden gelen vasıflarıyla tasavvuf yoluna bağlanmış ve Nakşibendî tarikatını benimsemiştir. Bu tarikatın kurucusu olan Bahâeddîn Nakşibend'e yazdığı kasidesinde (K. 32), ondan ölmüş olarak bahsetmenin bir galat olacağını onun hâlâ yaşadığını, cihana rehber olmaya devam ettiğini ifade etmektedir;

*Mürde-diller mürde derlerse galattır mutlakâ
Zindedir hâlâ verir kâr-ı cihâna temşiyet (K. 32/4)*

Bununla birlikte Nakşibendî şeyhi olan Ahmed Hüsameddin Efendi'ye intisap etmiş olup ona olan bağlılığını ise kendisine yazdığı kasidelerinde açıkça ifade etmektedir (K. 33, K. 34).

² 1753 yılında kurulmuş olan ilk üniversite ve Yozgat'ın imarında ilk önemli adım olan medrese (Koç, 2013, s. 561).

³ A.Ş. Ergin (kişisel iletişim, 30 Ekim 2020).

⁴ Tezkireler ve buna muadil pek çok kaynak taranmış olup Fennî'ye dair bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte (İnal, 1988, s. 387) kaynağında; Fennî maddesine, ayrıntılı bilgi içermemekle beraber, yer verilmiş olup bu bilgiler ve Ergin, 1996, s. V) kaynağındaki bilgilerden istifade edilmiştir.

Edebî Kişiliği

1.2.1. Şair kimliğinin teşekkülü, tekâmülü ve yakınlarının etkisi.

Hayatı boyunca kâtiplik ve öğretmenlik gibi çeşitli memuriyetleriyle Yozgat, Kayseri, Ankara gibi muhtelif yerlerde bulunmuş olan Fennî, aynı zamanda bu yerlerde edebiyat camiasıyla da yakından ilgilenmiştir (Ergin, 1995, s. 349). Edebiyatla bağı, bu camiayla sınırlı kalmayıp küçük yaşlara dayanan Fennî'nin şiir alanındaki asıl kâbiliyeti, ailesi ve yakınlarının- "Sâdikî" babası Sâdik Efendi, "Aşkî" kardeşi Mahmud Efendi, amcası Âsım, amcazadesi Ömer Ragıp Efendi gibi- etkisiyle küçük yaşlarda oluşmaya başlamıştır. Zamanla onlar kadar kâbiliyetli bir şair olan Fennî, yakınlarından da takdir görmüştür. Bilhassa Fennî'nin şiir söylemekteki kâbiliyetine bizzat babası da şahit olmuş ve Fennî, onun takdirini kazanmıştır. Aynı zamanda Fennî'nin babası, kardeşi ile birlikte söylediği bir müşterek gazel bulunmakta olup bir ailedeki bu üç kâbiliyetli şairin söylediği o meşhur gazelin son beyiti ise şöyledir;

*O sırrı Aşkiyâ erbâb-ı zâhir eylemez idrâk
"Ne ki Sâdik kelâmım var" "Sa'îd söyler şifâhımdan" (G. 245)*

1.2.2. Fennî'yi etkileyen şairler.

İlk şiirlerinde yakınlarının tesiri altında kalan Fennî, daha sonra kendi şiir anlayışını geliştirerek yetkin şiirler meydana getirmiştir. Öyle ki bir süre sonra Klasik Türk Edebiyatının en meşhur ve güçlü şairlerinden *Fuzûlî*, *Bâkî*, *Nâbî* ve *Nedîm*'in şiirlerinden etkilenip onların şiirlerine tahmis ve nazireler yazmış ve böylece onlar kadar yetkin şiirler yazdığını ispatlamıştır. Bilhassa XVII. yüzyılın güçlü şairlerinden *Nâbî*'nin "bu" redifli meşhur Na't-ı Şerîfine yazmış olduğu tahmis övgüyle bahsedilmektedir;

*Medâr-ı gavs-i vuslat hayyiz-i 'arş-ı i 'tilâdır bu
Makâm-ı fevz ü rahmet mahfel-i feyz ü rızâdır bu
Ne rütbe 'arz-ı ta 'zîmâta sa 'y etsen sezâdır bu
Sakın terk-i edebden küy-ı mahbûb-ı Hudâdır bu
Nazargâh-ı İlâhîdir makâm-ı Mustafâdır bu (TH. 1/1)*

Bu tahmisin yanı sıra Fennî'nin; II. Abdülhamid Dönemi'nde Dâhiliye Nâzırı olan Memduh Paşa (TH. 2), Abdülcebbârzâdelerden Merhum Hacı Osman Bey (TH. 3), Kayserili Gâlib Çivicizâde Efendi (TH. 4), Kayserili Gübgüzbâde Ahmed Mithad Efendi (TH. 5), Kayserili Gübgüzbâde Rif'at Efendi (TH. 6) gibi şairlerin gazellerine tahmisleri de bulunmaktadır.

Dîvân şiirinde, bir şaire saygı duyulduğunu, onun şiirlerinin ve üslubunu beğenildiğini anlatmak için yazılan nazire yazma geleneğine Fennî'nin şiirlerinde de rastlanmaktadır. XVI. yüzyılın meşhur şairlerinden *Bâkî*'nin bir gazeli (G. 243) ile *Sırrı Paşa*⁵ nin bir gazeline (G. 244) birer nazire yazmış ve XVIII. yüzyıl şairlerinden olan *Balkesirli Râsîh*'in meşhur "üstüne" redifli gazelini Fennî, bir gazeliyle tanzir etmiştir (G. 206). Fennî'nin,

⁵ Bir edip, şair ve âlim olan Ankara valisi Giritli Sırrı Paşa (1844-1895).

bu gazelin yanı sıra başka bir gazelinde aynı redifi kullandığı da görülmektedir (G. 181). Ayrıca Fennî, "...isterim" redifli bir gazelinde şehrin(?) şairlerinden diye bahsettiği alaybeyi Agah Paşa'nın bir gazelinin tanzir etmiş (G. 157), "benzetirim" redifli bir gazelinde de Sivas valisi Reşîd Paşa'ya da bir nazire yazmıştır (G. 158).

Tahmis ve nazirelerinin yanı sıra, Dîvân'ında iki Taştir'i bulunan Fennî, *Konya Nâibi Sâmih Efendi* ve *Çapanzâde Edip Bey*'in gazeline taştir yazmıştır (TŞ. 1, TŞ. 2).

1.2.3. Fennî'nin etkilediği şairler.

Fennî'nin, kendisinden evvelki şairlerin tesiri altında kalmasıyla birlikte onun şiirlerinden etkilenen şairler de bulunmaktadır. *Hulûsî Bitlisî Aktürk* (1881-1967), Fennî'nin şiirlerini tükenmez bir hazine ve sönmez bir güneşe benzetmekte ve güçlü şiirler yazdığını ifade etmektedir (Ergin, 1996, s. X). Yozgat'ta yetişen şairlerden biri olup asıl adı Mustafa Edib olan *Çapanzâde Edip Bey* (1859-1925); (Abdulkadiroğlu ve Özkan, 1994, s. 53). de bir gazelinde Fennî'nin kendinden üstün olduğunu itiraf etmektedir (Ergin, 1996, s. XI). Yine Yozgat'ta yetişip "Hıfzî" mahlasıyla şiirler yazan *Hâfız Ethem Efendi*'nin Fennî'nin şiirlerine nazireler yazdığı bilinmekle birlikte (Ergin, 1996, s. XI), bu iki hemşehri şairin müşterek söylediği gazeller de bulunmaktadır. Bahsi geçen gazellerden ikisi Dîvân'da mevcuttur (G. 247, G. 248). Bu gazellerin dilindeki lezzet, belîğ ve fasih söyleyiş her okuyanı etkiler niteliktedir;

*Hafıyyen Hıfziyâ bir dilbere 'âşık mısın bilmem
Niçün Fennî gibi şâm ü seherde nâle-zensin sen* (G. 247/8)⁷

Bununla birlikte Fennî'nin kendisi gibi şair olduğu bilinen bir başka akrabasının ise kendi adını mahlas olarak kullanan amcası Âsım olduğu bilinmektedir.⁸ Şair Âsım'ın Fennî ile Hıfzî'nin müşterek söylediği gazellerinden birine ("sen" redifli gazel), yazdığı tahmisi de Dîvân'da mevcuttur (TH. 8).

1.3. Eserleri

Mehmed Saîd Fennî'nin elde bulunan tek eseridir "Dîvân"ıdır. Kaybolduğu zannedilen Dîvân'ının orijinali, Fennî'nin damadı Ali Haydar Ocakçioğlu tarafından ortaya çıkarılmış ve neşri için 1989 yılında Ali Şakir Ergin'e bahşedilmiştir. Bu Dîvân haricinde, Dîvân'ın müsveddesi mesabesinde olan iki hacimli küçük defter ile birlikte Ali Şakir Ergin'in yıllarca halk arasından derleyerek elde ettiği müstakil kâğıt parçalarına yazılmış şiirler de mevcuttur. Tüm bu kaynakların karşılaştırılmasıyla *Fennî Dîvânı*,⁹ Ali Şakir Ergin tarafından büyük bir külfetle hazırlanıp yeni harflerle 1996 yılında neşredilmiştir (Ergin, 1996, s. XII-XIII). Bunun yanı sıra Fennî'nin Abdurrahman Câmî'nin (1414-1492) "*Bahâristân*" adlı eserini Farsçadan tercümesiyle birlikte henüz üzerine bir çalışma yapılmamış münşeât örnekleri olan mektup müsveddeleri ile tâlik, sülüs ve nesih yazı örnekleri ve hakkettiği mühür örnekleri olduğu bilinmekle birlikte ne Bahâristân tercümesi ne de münşeât örneklerine ulaşılmış olup

⁶ İsmi zikredilen Agah Paşa'nın, Ankara'da alaybeyliği yapan Osman Agah Paşa olduğu düşünülmektedir.

⁷ İlk mısra Hıfzî, ikinci mısra Fennî'ye aittir.

⁸ A.Ş. Ergin (kişisel iletişim, 25 Nisan 2020).

⁹ Dîvân'ın tek nüshası, Ergin'in özel kütüphanesinde bulunmaktadır.

kaybolduğu düşünülmektedir.¹⁰

2. Fennî Dîvânı'nın Şekil, Tür ve Üslup Yönünden İncelenmesi

2.1. Nazım Şekilleri ve Nazım Türlerine Dair Tespitler

Ali Şakir Ergin tarafından yeni harflerle neşredilen ve iki yüz altmış dokuz sayfadan teşekkül eden Fennî Dîvânı (1996);

- 13 Tevhit ve Münacat, 10 Naat (+1) ve diğerleri de din ve devlet büyüklerine yazılan 50 (+1) *Kaside*,
- 4 Muhammes, 8 Tahmis (+1), 4 Müseddes, 3 Müsebba, 1 Müsemmen, 2 Taştir, 9'u Şarkı olmak üzere 31 (+1) *Musammat*,
- 4'ü Müşterek¹¹ olup 3'ü de Mersiye¹² nazım türünde yazılan 251 (+2) *Gazel*,
- 3 *Müstezat*,
- 22 *Tarih*,
- 1 *Muamma*,
- 24 *Kıt'a*
- 31 *Müfredat (Beyitler)*,
- 1 İlahi ve 4 Güzelleme nazım türünde *hece vezni ile yazılan 5 şiir*,
- 1'i Arapça, 3'ü Farsça olmak üzere *eski harflerle neşredilen 4 şiiri*

ihativa etmektedir. Hece vezni ile yazılan beş şiir, "Diğer" olarak adlandırılmıştır. Dîvân'ın sonunda bulunan ve eski harflerle neşredilen biri Arapça ve üçü Farsça olarak neşredilen dört şiir de yeni harflerle yazılarak Türkçeye tercüme edilip bu dört şiirden Arapça olanın nazım türü Naat olup esasen bu şiirin 20. kasidenin devamı olup da Arapça olması sebebiyle ayrı yazıldığı dipnotta bildirilmektedir (Ergin, 1996, s. 267). Bu gerekçe ile şiir, ayrı bir kaside şeklinde ele alınarak *kasideler* eklenirken¹³ Farsça olan üç şiirden biri *tahmis*,¹⁴ diğer ikisi de *gazel*¹⁵ olmak üzere bu nazım şekillerine ilave olarak numaralandırılmıştır. Bu ilaveler ve değişiklikler ile birlikte Dîvân'da birbiri ardına sıralanan şiirler, nazım şekillerine göre yeniden numaralandırılmış olup şiirlerin yeni numaraları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Tablo başlıklarında, sırasıyla Dîvân'daki bölümler dikkate alınarak kasidelerden başlandığı için kasidelerin numaraları aynı kalmak üzere, numaralandırma işlemi musammatlardan başlatılmıştır.

¹⁰ A.Ş. Ergin (kişisel iletişim, 13 Eylül 2020).

¹¹ G. 245, 246, 247, 248 olarak numaralandırılmıştır.

¹² G. 249, 250, 251 olarak numaralandırılmıştır.

¹³ K. 51 olarak numaralandırılmıştır.

¹⁴ TH. 9 olarak numaralandırılmıştır.

¹⁵ G. 252, 253 olarak numaralandırılmıştır.

Tablo 1. Yeni nazım numaraları

1			2			3		
Eski sıra no.	Nazım şekilleri	Yeni sıra no.	Eski sıra no.	Nazım şekilleri	Yeni sıra no.	Eski sıra no.	Nazım şekilleri	Yeni sıra no.
Musammatlar			CLXXVII	G.	105	CCCVI	G.	234
LI	Muhammes	1	CLXXVIII	G.	106	CCCVII	G.	235
LII	MH.	2	CLXXIX	G.	107	CCCVIII	G.	236
LII	MH.	3	CLXXX	G.	108	CCCIX	G.	237
LIV	MH.	4	CLXXXI	G.	109	CCCX	G.	238
LV	Tahmis	1	CLXXXII	G.	110	CCCXI	G.	239
LVI	TH.	2	CLXXXIII	G.	111	CCCXII	G.	240
LVII	TH.	3	CLXXXIV	G.	112	CCCXIII	G.	241
LVIII	TH.	4	CLXXXV	G.	113	CCCXIV	G.	242
LIX	TH.	5	CLXXXVI	G.	114	CCCXV	G.	243
LX	TH.	6	CLXXXVII	G.	115	CCCXVI	G.	244
LXI	TH.	7	CLXXXVII	G.	116	Müşterek gazeller		
LXII	TH.	8	CLXXXIX	G.	117	CCCXVII	G.	245
LXIII	Müseddes	1	CXC	G.	118	CCCXVIII	G.	246
LXIV	MD.	2	CXCI	G.	119	CCCXIX	G.	247
LXV	MD.	3	CXCII	G.	120	CCCXX	G.	248
LXVI	MD.	4	CXCIII	G.	121	Müstezatlar		
LXVII	Müsebbâ	1	CXCIV	G.	122	CCCXXI	Müstezat	1
LXVIII	MB.	2	CXCV	G.	123	CCCXXII	MT.	2
LXIX	MB.	3	CXCVI	G.	124	CCCXXIII	MT.	3
LXX	Müsemmen (MM.)	1	CXCVII	G.	125	Mersiyeler		
LXXI	Taştir	1	CXCVIII	G.	126	CCCXXIV	G.	249
LXXII	TŞ.	2	CXCIX	G.	127	CCCXXV	G.	250
LXXII	TŞ.	2	CC	G.	128	CCCXXVI	G.	251
Gazeller			CCI	G.	129	CCCXXVII	Tarihler	
LXXIII	Gazel	1	CCII	G.	130	a	Tarih	1
LXXIV	G.	2	CCIII	G.	131	b	T.	2
LXXV	G.	3	CCIV	G.	132	c	T.	3
LXXVI	G.	4	CCV	G.	133	d	T.	4
LXXVII	G.	5	CCVI	G.	134	e	T.	5
LXXVIII	G.	6	CCVII	G.	135	f	T.	6
LXXIX	G.	7	CCVIII	G.	136	g	T.	7
LXXX	G.	8	CCIX	G.	137	h	T.	8
LXXXI	G.	9	CCX	G.	138	ı	T.	9
LXXXII	G.	10	CCXI	G.	139	i	T.	10
LXXXIII	G.	11	CCXII	G.	140	j	T.	11
LXXXIV	G.	12	CCXIII	G.	141	k	T.	12
LXXXV	G.	13	CCXIV	G.	142	l	T.	13
LXXXVI	G.	14	CCXV	G.	143	m	T.	14
LXXXVII	G.	15	CCXVI	G.	144	n	T.	15
LXXXVIII	G.	16	CCXVII	G.	145	o	T.	16
LXXXIX	G.	17	CCXVIII	G.	146	ö	T.	17
CX	G.	18	CCXIX	G.	147	p	T.	18
CXI	G.	19	CCXX	G.	148	r	T.	19
CXII	G.	20	CCXXI	G.	149	s	T.	20

CXIII	G.	21	CCXXII	G.	150	ş	T.	21
CXIV	G.	22	CCXXIII	G.	151	t	T.	22
CXV	G.	23	CCXXIV	G.	152	Şarkılar		
CXVI	G.	24	CCXXV	G.	153	CCCXXVII	Şarkı	1
CXVII	G.	25	CCXXVI	G.	154	CCCXXIX	Ş.	2
CXVIII	G.	26	CCXXVII	G.	155	CCCXXX	Ş.	3
CXIX	G.	27	CCXXVIII	G.	156	CCCXXXI	Ş.	4
C	G.	28	CCXXIX	G.	157	CCCXXXII	Ş.	5
CI	G.	29	CCXXX	G.	158	CCCXXXII	Ş.	6
CII	G.	30	CCXXXI	G.	159	CCCXXXI	Ş.	7
CIII	G.	31	CCXXXII	G.	160	CCCXXXV	Ş.	8
CIV	G.	32	CCXXXIII	G.	161	CCCXXXV	Ş.	9
CV	G.	33	CCXXXIV	G.	162	Muamma		
CVI	G.	34	CCXXXV	G.	163	CCCXXXVII	Muamma	1
CVII	G.	35	CCXXXVI	G.	164	CCCXXXVIII Kıt'alar		
CVIII	G.	36	CCXXXVII	G.	165	*	Kıt'a	1
CIX	G.	37	CCXXXVIII	G.	166	*	KT.	2
CX	G.	38	CCXXXIX	G.	167	*	KT.	3
CXI	G.	39	CCXL	G.	168	*	KT.	4
CXII	G.	40	CCXLI	G.	169	*	KT.	5
CXIII	G.	41	CCXLII	G.	170	*	KT.	6
CXIV	G.	42	CCXLIII	G.	171	*	KT.	7
CXV	G.	43	CCXLIV	G.	172	*	KT.	8
CXVI	G.	44	CCXLV	G.	173	*	KT.	9
CXVII	G.	45	CCXLVI	G.	174	*	KT.	10
CXVIII	G.	46	CCXLVII	G.	175	*	KT.	11
CXIX	G.	47	CCXLVIII	G.	176	*	KT.	12
CXX	G.	48	CCXLIX	G.	177	*	KT.	13
CXXI	G.	49	CCL	G.	178	*	KT.	14
CXXII	G.	50	CCLI	G.	179	*	KT.	15
CXXIII	G.	51	CCLII	G.	180	*	KT.	16
CXXIV	G.	52	CCLIII	G.	181	*	KT.	17
CXXV	G.	53	CCLIV	G.	182	*	KT.	18
CXXVI	G.	54	CCLV	G.	183	*	KT.	19
CXXVII	G.	55	CCLVI	G.	184	*	KT.	20
CXXVIII	G.	56	CCLVII	G.	185	*	KT.	21
CXXIX	G.	57	CCLVIII	G.	186	*	KT.	22
CXXX	G.	58	CCLIX	G.	187	*	KT.	23
CXXXI	G.	59	CCLX	G.	188	*	KT.	24
CXXXII	G.	60	CCLXI	G.	189	CCCXXXI	Müfredat (Beyitler)	
CXXXIII	G.	61	CCLXII	G.	190	*	Müfret	1
CXXXIV	G.	62	CCLXIII	G.	191	*	MF.	2
CXXXV	G.	63	CCLXIV	G.	192	*	MF.	3
CXXXVI	G.	64	CCLXV	G.	193	*	MF.	4
CXXXVII	G.	65	CCLXVI	G.	194	*	MF.	5
CXXXVIII	G.	66	CCLXVII	G.	195	*	MF.	6
CXXXIX	G.	67	CCLXVIII	G.	196	*	MF.	7
CXL	G.	68	CCLXIX	G.	197	*	MF.	8
CXLI	G.	69	CCLXX	G.	198	*	MF.	9
CXLII	G.	70	CCLXXI	G.	199	*	MF.	10

CXLIII	G.	71	CCLXXII	G.	200	*	MF.	11
CXLIV	G.	72	CCLXXIII	G.	201	*	MF.	12
CXLV	G.	73	CCLXXIV	G.	202	*	MF.	13
CXLVI	G.	74	CCLXXV	G.	203	*	MF.	14
CXLVII	G.	75	CCLXXVI	G.	204	*	MF.	15
CXLVIII	G.	76	CCLXXVII	G.	205	*	MF.	16
CXLIX	G.	77	CCLXXVIII	G.	206	*	MF.	17
CL	G.	78	CCLXXIX	G.	207	*	MF.	18
CLI	G.	79	CCLXXX	G.	208	*	MF.	19
CLII	G.	80	CCLXXXI	G.	209	*	MF.	20
CLIII	G.	81	CCLXXXII	G.	210	*	MF.	21
CLIV	G.	82	CCLXXXIII	G.	211	*	MF.	22
CLV	G.	83	CCLXXXIV	G.	212	*	MF.	23
CLVI	G.	84	CCLXXXV	G.	213	*	MF.	24
CLVII	G.	85	CCLXXXVI	G.	214	*	MF.	25
CLVIII	G.	86	CCLXXXVII	G.	215	*	MF.	26
CLIX	G.	87	CCLXXXVIII	G.	216	*	MF.	27
CLX	G.	88	CCLXXXIX	G.	217	*	MF.	28
CLXI	G.	89	CCXC	G.	218	*	MF.	29
CLXII	G.	90	CCXCI	G.	219	*	MF.	30
CLXIII	G.	91	CCXCII	G.	220	*	MF.	31
CLXIV	G.	92	CCXCIII	G.	221	Hece vezni ile yazılan şiirler		
CLXV	G.	93	CCXCIV	G.	222	CCCXL	Diğer	1
CLXVI	G.	94	CCXCV	G.	223	CCCXLI	D.	2
CLXVII	G.	95	CCXCVI	G.	224	CCCXLII	D.	3
CLXVIII	G.	96	CCXCVII	G.	225	CCCXLIII	D.	4
CLXIX	G.	97	CCXCVIII	G.	226	CCCXLIV	D.	5
CLXX	G.	98	CCXCIX	G.	227	Arapça ve Farsça şiirler		
CLXXI	G.	99	CCC	G.	228	CCCXLV	K.	51
CLXXII	G.	100	CCCI	G.	229	CCCXLVI	G.	252
CLXXIII	G.	101	CCCII	G.	230	CCCXLVII	TH.	9
CLXXIV	G.	102	CCCIII	G.	231	CCCXLVIII	G.	253
CLXXV	G.	103	CCCIV	G.	232			
CLXXVI	G.	104	CCCV	G.	233			

2.2. Fennî Dîvânı'nın Muhtevası, Dil ve Üslup Özellikleri

Fennî Dîvânı da Klasik Türk Edebiyatının temel eserlerinden biri olan ve hemen hemen diğer her Dîvân gibi pek çok nazım şekli ve türünü içeren bir Dîvân'dır. Bu nazım şekilleri arasında büyük bir üslup farklılığı görülmemekle birlikte; kasideler, diğer nazım şekillerine nazaran daha ağır bir üslupla ele alınmış olup gazellerde ise bu üslubun etkisini kaybettiği görülmektedir. Fakat genel bir bakış açısıyla Dîvân'a bakıldığında kimi yerde açık, anlaşılır bir üsluba sahip olup hece ölçüsü (D. 1-5) ile şiirler yazan Fennî'nin kimi yerlerde ise kapalı bir üslup tercih ettiği, Arapça ve Farsça kelime, terkip ve ibareleri yoğun bir şekilde kullandığı görülmektedir (K. 14/9, K. 20/23, K. 28/7, G. 142/6, G. 208/6-7-8, G. 244/4, MT 1/6, T. 2, T. 20/6,). Ayrıca Dîvân'ın sonunda bulunan ve eski harflerle neşredilen biri Arapça, üçü Farsça dört şiiri de mevcuttur.

Fennî'nin şiirlerinde "Hikemî Tarz"ın izleri görülmektedir. "Hikemî tarz" ya da yaygın adıyla "Hikemî üslup" olarak da adlandırılan bu şiir anlayışı, İran'da Şevket-i Buhârî ve Sâ'ib-i Tebrizi ile Türk Edebiyatında ise ilk olarak XVII. yüzyılda Nâbî ile kendini gösteren bir edebî üslup olup "düşünceye dayalı hikmetli söz söyleme" olarak tanımlanabilmektedir. Meydana gelen olayların arkasındaki hikmeti araştırma, varlığın ve eşyanın yaradılış gayesini bildirmeye çalışma gibi gayelerle kullanılan bu üslup daha sonra Klasik şiirde, bu tarzı benimseyen şairler tarafından, şiir yoluyla insanları uyarma, yol gösterme, onlara öğütler verme ile şiirde atasözü, deyim ve hikmetli söz söyleme seviyesinde kullanılmıştır (Şentürk ve Kartal, 2014, s. 422). Fennî'nin şiirleri incelendiğinde, onun da şiirlerinde bu mistik ve hikemî etkiyi sezdirmediği görülmektedir;

*Saklayanlarda kalır dert meseldir Türkçe
Saklama derdini nûr-ı basarım n'oldu sana (G 1/7)*

beytiyle irsâl-i mesel sanatını kullanarak "Derdini söylemeyen derman bulamaz." anlamına gelen atasözünü hatırlatarak dertlerin paylaştıkça azalacağını, bu nedenle dertlerin saklanmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun gibi pek çok atasözü ve deyimden bu tarzın izlerini takip etmek mümkündür (bk. "Atasözleri ve Deyimler" bölümü).

Bunların dışında Fennî, diğer bazı beyitlerde de insanlara nasihat etmekte ve doğru ve yanlışın ne olduğunu, bunların farkında olunması ve ayırt edilmesi gerektiğini, gafletten uyanılması gerektiğini, nefse ve şeytana uyulmaması gerektiğini vurgulamaktadır (G. 172/6, 173/3, G.188/1, G. 200/6, G.231/5, G. 244/5, MT. 2/4). Şimdiye kadar verilmiş olup bu üslubun izlerini taşıyan seçilmiş müstakil beyitlerin dışında şairin bazı gazellerinin neredeyse tamamında da bu üslup hâkim olup bu gazelerde, bu dünyanın gelip geçici olduğunu, hiç kimseye kalmadığını örneklerle açıklamaktadır. Zamanında farklı meziyetleriyle birer iftihar sebebi olan; ne Hz. Süleymân'ın yüzüğü ne İskenderin aynası ne Cem'in kadehine Peşeng'in¹⁶ gücü ne de Rüstem'in kuvvetinin ve mal mülk, servet ve zenginliğin kimsenin yanına kalmayacağı hepsinin gelip geçici dünyalık şeyler olduğu ifade edilmektedir (G. 222). Fennî'nin bu üslupla söylediği ve hemen hemen aynı konuları işlediği gazel bununla sınırlı kalmayıp "sanma" (G. 194), "gibi" (G. 233, G. 237), "bâkî" (G. 243), "istersen" (G. 246) redifli gazellerinin neredeyse tamamında da bu söyleyiş tarzıyla karşılaşılmaktadır.

Fennî Dîvânı aynı zamanda pek çok dil ögesini içerisinde barındırmış olan bir eser niteliğinde olup bu bölümde tespit edilen bu dil ögelerine yer verilmektedir. Aynı zamanda bu bölüm, baştan beri bu çalışmaya kaynaklık eden *Fennî Dîvânı Sözlüğü*'nden (*Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük*) en fazla yararlanılan bölüm olma niteliği taşımaktadır.

¹⁶ Erâsiyâb'ın babası yahut bir oğlunun adıdır. Asıl adı Şide'dir (Onay, 2016, s. 33).

2.2.1. Atasözleri ve deyimler.¹⁷

2.2.1.1. Atasözleri.

Atasözü, “Bir düşünceyi, gerçek ya da hikmeti veciz şekilde anlatan, atalardan bugüne gelmiş ve halka mal olmuş kısa söz, mesel, darbimesel” dir (Ayverdi, 2005). Fennî Dîvânı’nda da tespit edilen 10 atasözü; farklı anlatımlar içerisinde, hadiselerden ders çıkarmak, birtakım öğütler vermek, doğru olanı ve doğru yolu göstermek için kullanılmıştır. Örneğin; “Denize düşen yılanı sarılır.” atasözüne karşılık gelen şekliyle zikredilerek âşıkların, mecburi olarak (sevgili için) rakiplere; insanların zorluk anında da gaddar olanlara minnet ettikleri, onlara katlandıkları anlatılmaktadır (G. 15/3, G. 22/4).

‘Aşk ehli çeker minnet-i ağıyarı zarûrî
Nâ-çâr eder bahre düşen mâra teşebbüs (G. 15/3)

Bu atasözü ile birlikte; “Derdini söylemeyen derman bulamaz.” atasözünü hatırlatan ve bu atasözüne karşılık gelen şekliyle sevgiliye hitap edilir (G. 1/7); “Bir elin nesi var, iki elin sesi var.” atasözünü hatırlatan bir ifade olarak “sesi çıkmaz bir elin” ifadesi kullanılır (G. 32/5). **Bunlarla birlikte, “Aşk ağlatır, dert söyler.” atasözü (MH. 1/16) ile “Gökte ararken yerde bulmak.” atasözü zikredilir (K. 14/2); “Azgın köpek bir yerde câ (yer) tutmaz.” ifadesi atasözü olarak anılmakta ve azgın köpeğin yerinde duramayacağından bahsedilerek sevgilinin mahallesini dolaşan rakip için kullanılır (G. 89/3); “Gezenin çizmesi lâ-büüd çirkâba bulaşır.” ifadesi “Gezenin çizmesi mutlaka kirli suya (çirkef) bulaşır.” anlamıyla, çok gezenin başına kötü işler açabileceğinden bahsedilir (G. 118/5); “Aslan yattığı yerden belli olur.” atasözünü hatırlatan beyitte ise “Aslanın yeri temiz olur.”; âşık olan gönlün, Allah’tan başka şeylerin sevgisinden uzak olması gerektiği anlatılmaktadır (G. 116/7); “Eğri mastardan çıkan hat müstakîm olmaz.” ifadesi atasözü olarak zikredilip bir şeyin kalıbının, kaynağının düzgün olmaması hâlinde ortaya doğru bir binanın çıkmayacağından bahsedilen beyitte (G. 68/1); “Murdardan şifâ gelmez.” ifadesinin eski bir atasözü olduğundan bahsedilip vefasızlardan vefa ummanın ahmaklık olduğundan bahsedilir (G. 90/4); “Her güzelde bir kusur bulunmak.” İyi bir şeyin ya da güzel bir insanın beğenilmeyen bir yanı, ufak da olsa bir kusurunun mutlaka olacağını ve kusuru olmayan iyi ya da güzel bir şeyin düşünülmemeyeceğini ifade eden bir atasözüdür. Fakat birinci dizede bunu dile getirirken şair, ikinci dizede yalnız sevgilide bir noksan göremediğini söyleyerek mübalağa etmektedir (G. 156/3).**

2.2.1.2. Deyimler.

Deyim, “İfade gücünü arttırmak için bir araya getirilen ve genellikle gerçek anlamları dışında bir anlam kazanarak kalıplaşan kelime öbeği, tabir” dir (Ayverdi, 2005). Fennî Dîvânı’nda bu tür tabirlere sıklıkla yer verilmiş olup tespit edilen deyimlerden birkaçı şu şekildedir;

acı söz (G. 1/1, G. 5/6, G. 71/3); bahtı açılmak (MH. 1/2, G. 162/3); baş eğmek (K. 34/7, G. 176/3, G. 219/1); cân atmak (K. 29/3, K. 39/22, G. 69/8, G. 215/5); dâma/dâme “tuzağa”

¹⁷ Bu bölümde; Dîvân’ın sözlüğü oluşturulurken, TEBDİZ sözlüklerindeki eşleştirmelerden, “(Aksoy, 1976; Pakalın, 1983)” gibi kaynaklardan ve kendi yorumlamalarımızdan yola çıkılarak anlamlandırma işlemi yapılmıştır.

düşmek (G. 129/2, G. 225/3, G. 244/2); foyasın(ı) meydâna çıkarmak (G. 45/4); gökte ararken yerde bulmak (K. 14/2, K. 49/14); gönül yapmak (MB. 1/3, G. 24/8, G.1 48/3); göz dikmek (MH. 4/1, G. 163/5, Ş. 3/2); göz ucuyla bakmak (K. 24/42, G. 4/4); gözüne girmek (G. 195/3, G. 204/2); gözün üstünde kaşın var dememek (G. 125/4); gözün(ü) açmak (G. 135/2, G. 246/3); hâk ile yeksân etmek/olmak (MB. 2/14), G. 121/2, T. 5/1); kadrini bilmek (K. 24/9, G. 163/5, G. 234/4), (Ş. 9/4); kat-ı ümîd etmek “ümidini kesmek” K. 24/58, MD. 2/1, MD. 2/2, MD. 2/3, MD. 2/4, MD. 2/5, MD. 2/6, MD. 2/7, MD. 2/8, MD. 2/9, G. 45/5, G. 200/9); kılı kırk yarmak (K. 25/6, K. 47/14); ümîdini kesmek (MD. 2/3, G. 245/3, G. 226/2, G. 245/3); ümîd vermek/ümîde düşürmek (Ş. 5/5, K. 47/27, K. 46/21); yol bulmak (G. 244/1, K. 43/10); yüz sürmek (G. 233/1, K. 33/3, G. 246/3, K. 43/28, G. 233/10, G. 164/4, G. 141/1, Ş. 3/2, TH. 1/5, G. 125/8, G. 160/3, K. 46/18, K. 38/34, G. 176/4, K. 20/8, K. 39/3, G. 235/2, G. 246/3).

Dîvân’da bu deyimlerden en sık geçeni “yüz sürmek” deyimini olup 17 farklı beyitte tekrar ettiği görülmektedir. Beyitlerden birinde bu deyim;

Gözün aç âstân-ı yâre yüz sür her seher ey dil
Felekte pâye-i hurşîdveş ‘ulviyyet istersen (G. 246/3)

şeklinde geçmekte olup “Kutsal veya saygın kimsenin huzuruna çıkarken ayağına doğru eğilmek, saygı göstermek; aşırı sevgiyi ve bağlılığı göstermek için yere eğilmek, yere kapanmak. Yanında, huzurunda bulunmak.” anlamlarını içermektedir.

2.2.2. Edatlar ve bağlaçlar.

Edatlar, “Yalnız başlarına anlamları olmayan, ad ve ad soylu kelime gruplarından sonra gelerek anlam bakımından bunlarla sıkı sıkıya bağlı bulunan, gramer açısından onlara hâkim olan ve eklendikleri kelimeler ile cümlenin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözler”dir (Korkmaz, 2007, s. 1052). Fennî Dîvânı’nda, Türkçe edatlarla birlikte Arapça ve Farsça olarak tespit edilen edatlar ve sıklıkları şu şekildedir;

ancak (28), -âne (15), -âsâ “gibi” (13), aşkına “için” (10), çün “için” (18), değil â (8), -den beri (4), -e dek (4), -e doğru (2), diye (8), -e karşı (25), -e rağmen (1), gibi (135), göre (4), için (76), için (8), ile (346), kadar (21), kâşkî (16), keşke (1), lâ (2), rütbe “ne rütbe, o/ol rütbe; ne derece, o derece,” tâ “-den beri,-e kadar” (11), -veş “gibi” (123). Bu edatlardan metin içerisinde en fazla görüleni “gibi” (135) edatıdır.

Yürü çāk-i girîbân ile pîrâhen gibi evvel
O şüh-ı penbe cisme bî-tekellüf vuslat istersen (G. 246/5)

Bağlaçlar; “Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri ve kimi zaman paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan ve yükledikleri işlevler ile, bağlandıkları sözler arasında türlü anlam ilişkileri kuran gramer öğeleri.” dir (Korkmaz, 2007, s. 1091). Fennî Dîvânı’nda, Türkçe bağlaçlarla birlikte Arapça ve Farsça olarak tespit edilen bağlaçlar ve sıklıkları şu şekildedir;

ammâ (45), ammâ ki (13), ancak (1), bile “de, dahi” (7), çünkü (35), çünkü (5), da/de (197), dahi (12), eğer (47), fakat (17), ger “eğer” (31), hem (8), hem de (1), ile (16), ki (178), (E.T.) kim “ki” (52), lâkin (4), lîk “lâkin” (5), mâdâm ki (1), şâyet (4), u/ü “ve” (7), velâkin (1), velî

“ama, fakat” (1), veyâ (1), yâ (14), yâ‘ni (16), yoksa (53), zîrâ (17), zîrâ ki (5) gibi bağlaçlarla birlikte,

gâh... gâh... (3), gahî... gahî... (1), gehî... gehî... (1), gerek... gerek... (1), hem... hem... (10), kimi... kimi... (4), ne... ne... (15), ne... ne de... (4), yâ... yâ... (6), yâ... yâhud... (7), yâ... yâ... yâhud... (1) tekrarlamalı bağlaçlar da mevcuttur.

Bu bağlaçlardan metin içerisinde en fazla görüleni “yoksa (53)” bağlacıdır;

Yoksa sevdâsını bir şūha mı takyîd etti
Bu gamın aslı ne âzâde-serim n’oldu sana (G. 1/6)

2.2.3. Ünlemler.

Ünlem, türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime, nidalardır (TDK, 2011, s. 2447). Fennî Dîvânı’nda sıklıkları ile birlikte tespit edilen;

a “ey” (5), âh (24), Allah Allah (29), Allah aşkına (9), Allah için (2), amân (17), behey (1), ey (315), eyâ (39), eyvâh (2), hayf (1), hayfâ (4), hafâ ki (2), hayfâ kim (1), hayt kim (1), hey (1), maâzallah (1), vâh (1), vay (1), vey “ve hey” (3) azizim! (2), figân! (2), meded (3), müjde! (2), sakın! (23), var ol! (2) gibi ünlem ifadelerini ihtiva etmektedir. Bu ünlemlerden en fazla kullanılanı ise “ey (315)” seslenme ünlemidir. Bunların dışında seslenme ünlemleri de vardır ki; Yâ Rab, Yâ Rabbî, İlâhî, Fennîyâ vb. şeklindedir.

Fennî-yi bî-çâreyi yordu hayâl-i hām ile
Ey dil-i dîvâne artık imtisâl etmem sana (G. 3/5)

2.2.4. Âyetler ve hadisler.

Klasik Türk Edebiyatına kaynaklık eden unsurlardan biri âyet ve hadislerdir. Zira İslamiyet’in tesirinin oldukça fazla görüldüğü Klasik Türk Edebiyatında, âyet ve hadislere, telmih yoluyla ya da âyet ve hadislerin tamamı veya bir kısmı iktibas edilerek değinilmektedir.

2.2.4.1. Âyetler¹⁸.

Âyet, “Kur’an-ı Kerim’deki sureleri meydana getiren kelime veya cümlelerden her biri (Ayverdi, 2005).” anlamında olup “Allah’ın lafzı” diyebileceğimiz bu âyetlerden bazalarına Fennî’nin şiirlerinde de yer verilmiştir. Bazen yalnızca âyet ismi zikredilirken bazen âyet iktibas edilmiş ve bazen de belirli hadiseleri, mucizeleri bildiren âyetlere yalnızca telmihte bulunulmuştur. Âyetlerin geçtiği beyitler ise şu şekildedir;

“Ayın ikiye bölünmesi”; Hz. Peygamber’in tebliğine uymayan Kureyşlilerin, ondan bir mucize istemeleri üzerine Allah’ın emriyle ay ikiye bölünmüştür (Kamer 54/1).

¹⁸ Bu bölümde; konu ile ilgili bazı âyetlerin tespit edilmesinde (Aykan, 2012) kaynağından yararlanılmıştır. Âyetlerin açıklamaları ise; <https://www.kuranmeali.com/> adresindeki “Diyanet İşleri Meali (Yeni)”’nden iktibas edilmiş ya da bu adresten teyit edilerek yorumlanmıştır (Erişim tarihi: 15.10.2020).

Fennî de bir beytinde “dü-nîm eyledi kurs-ı kameri (ayı ikiye böldü)” ifadesiyle âyete telmihte bulunarak Hz. Peygamber’i tarif etmektedir.

Öyle bir pādîşehin çākeridir Fennî kim
Bir işâretle dü-nîm eyledi kurs-ı kameri (G. 221/6)

“Ezel” ifadesi şiiirlerde çok fazla kullanılan bir kelime olup “önce, eskiden, başlangıçta” gibi anlamlarda, bununla birlikte “elest bezmi”ni de işaret edip tevriyeli olarak kullanılmaktadır. Bu ikinci anlamıyla “bezm-i elest/elest bezmi/ezel bezmi” gibi farklı biçimlerde de zikredilmekte olup “Araf 7/172” âyetine telmihte bulunulur. Fennî’nin şiiirlerinde de “ezel” ifadesi tevriyeli olarak kullanılmaktadır (K. 26/4, K. 30/4, G. 60/1, G. 69/2, G. 102/2, G. 181/2, Ş. 6/4). “Fenkihû (nikâhlayın) ifadesi, “Nisa 4/3” âyetinde geçmekte olup “emr-i fenkihû” (nikahlayın emri) ifadesi bu âyetten iktibas edilmiştir (T. 6/3). “Firaoun’un suda boğulması” nı anlatan âyete (İsra 17/103) telmihte bulunulmaktadır (G. 226/7). “Günahkâr kulların da sahibi olan Allah” ifadesiyle “Zümer 39/53” âyetine, telmihte bulunulmaktadır (MD. 2/5). “Her işi Hak’tan bilmek” ifadesiyle “Nisa 4/7” âyetinine telmihte bulunulmaktadır (G. 37/5). “Hz. İsâ’nın bebekken konuşması” âyetine (Al-i İmran 3/46, Meryem 19/29-33), (Aykan, 2012, s. 682). Telmihte bulunulmaktadır (G. 43/2). “Kul hüva’l-lahü ahad (De ki: O, Allah’tır, bir tektir).” âyetine (İhlas 112/1) telmihte bulunulmaktadır (G. 7/3). “Lâ tahzen (Üzülme)” âyetinden (Tevbe 9/40) iktibas olup bu âyete telmihte bulunulmaktadır (K. 30/6). “Len terânî (Sen beni göremezsin).” ifadesi “Arâf 7/143” âyetinden iktibas olup Hz. Musa’nın Allah’ı görmeyi talep etmesine cevaben söylenen sözdür (K. 14/4). “mâ-zâğ (şaşmadı)” ifadesi; “Necm 53/17” âyetinden iktibastır (G. 195/9). “mâ-evhâ” ifadesi; “Allah kuluna vahyedeceğini vahyetti.” (Necm 53/10) âyetinden iktibas edilmiştir (K. 23/3). “Sidretü’l-Müntehâ”, Miraç gecesi ki Hz. Peygamber, göğe yükselmiş ve Allah katınına, Alla’ın huzuruna çıkma şerefine nail olduğu ve onun bu yolculuğunda kendisine refakat eden Cebrail ile Hz. Peygamber, göğün en yüksek katına, ulaşılabilecek en yüksek noktaya yükseldiği yerdir. Bu ifade “İsra 17/1-60, Necm 53/13-18” âyetinden iktibas edilmiş olup o mübarek gece ve mekâna telmihte bulunulmaktadır (K. 14/3, K. 14/4, K. 17/3, K. 23/4, TH. 1/1, G. 26/4, G. 219/1). “Sûre-i Kehf (Kehf Sûresi)”, Kur’an-ı Kerim’de 110 âyetten oluşan 18. sûresi olup bir beyitte adı zikredilmektedir (G. 163/6). “Ve fedeynâhu bi zibhin” ifadesi “Saffat 37/107” âyetinden iktibas edilmiş, Allah tarafından bir kurban gönderilip Hz. İbrahim’in oğlu İsmail’in kurban edilmekten kurtarması hadisesine telmihte bulunulmaktadır (TH. 5/13). “Zâlike takdîrü’l-uzûzi’l-âlîm” ifadesi, “Bu, mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen Allah’ın takdiri (düzenlemesi)dir.” mealindeki âyetten (Yasin 36/38) iktibas olup her şeyin Allah’ın elinde, Allah’ın takdiriyle olduğu anlatılmaktadır (G. 145/5).

2.2.4.2.Hadisler.

Hadis, “Hz. Peygamber’in sözleri, davranışları ve başkalarının yaptığı kendisi tarafından tasvip edilen hareketleri”dir (Ayverdi, 2005). Fennî Dîvânı’nda hadisler de şiiirlere mevzubahis edilmiştir. Beyitlerde bu hadisler telmih ya da iktibas yoluyla işlenmiştir;

“Kanaat hazinesi” ifadesi “Kanaat tükenmez bir hazinedir.” hadis-i şerifini akla getirmekte olup Fennî; hırs sahibinin gözüne Kârûn’un hazinesi az gelirken arifin gönlünde kanaat hazinesi sonsuzdur, tükenmez, diyerek bu hadise telmihte bulunmaktadır.

*Az gelir çeşm-i harîsâna künûz-ı Kârûn
Dil-i ‘arifte fakat genc-i kanâ‘at bâkî (G. 243/10)*

Bu hadisin dışında; “Levlâk” ifadesiyle; “Sen olmasaydın, sen olmasaydın felekleri yaratmazdım.” Anlamındaki, kutsi hadis olduğu rivayet edilen, “Levlâke levlâke lemâ halaktü’l-eflâk.” hadis-i şerifinden iktibas edilmiş bir ifadedir. Hz. Peygamber için söylenen bu hadis, Fennî’nin beyitlerinde de zikredilmekte olup hadise telmihte bulunmaktadır (K. 7/5, K. 17/1, K. 20/12, G. 10/6). “Men ‘aref” ifadesi; “Kendini bilen Rabb’ini bilir.” anlamına gelen, “Men arefe nefsehû fekad arefe Rabbehû.” hadis-i şerifinden iktibastır (G. 231/4). “Ölmeden önce ölmek” ifadesi; “Dünyada iken nefsi arzularını bırakarak Allah’ın varlığına rücu etmek” manasına gelen kutsi hadis olduğu rivayet edilen “Mûtû kable entemûtû” dan iktibastır (K. 9/3, K. 11/7).

2.2.5. Dualar ve beddualar.

Fennî Dîvânı, birtakım dua ve bedduaları da içermekte olup bu ifadeler daha çok kısa ve kalıplaşmış ifadeler şeklindedir. Dîvân’da zikredilen;

“billâh/billâhî (4), çok şükür (1), hamdolsun (1), hamdülillâh (2), hâşâ (5), Hakka emanet eyledik (1), Hudâ göstermesin (2), Hudâ sû-i nazardan saklasın (3), inşâallâh (3), mazâllâh (1), vallâhî (1)” gibi dua sözleri bulunmakta olup bunların, bugün güncük konuşma dilimizde de çok sık kullandığımız dua sözleri olduğu görülmektedir. “Hudâ sû-i nazardan saklasın.” duası bugün “Allah kötü nazardan, kem gözden saklasın.” şekillerinde kullanılmakta ve kötülüklerden uzak olunması Allah’tan niyaz edilmektedir.

*Saklasın sū’-i nazardan anı Hallâk-ı cihân
Ki odur merdümek-i dîde-i dünyâ-yı ümîd (K. 46/65)*

Aynı zamanda, “Lanet olsun (11)” şeklindeki bedduanın da bir muhammeste (MH. 4), on defa, tekrar beyitinde geçtiği görülmekte biri ise gazellerden birinde zikredilmektedir.

*Bir emelde var ise menn ü müdürâ kokusu
La ‘net olsun yüreğe kan oturur misk olsa (G. 238/7)*

2.2.6. Fennî Dîvânı’nda adı zikredilen yahut anılan şahsiyetler.

Fennî Dîvânı’nda dinî-tasavvufî, şair, âlim vb. gibi çok fazla şahsiyetten bahsedilmektedir. Aynı zamanda melek, şeytan, cin gibi varlıklar ile özellikle İran başta olmak üzere Yunanlıların mitolojik kahramanları ve varlıklarından da söz edilmektedir. Söz konusu edilen bu şahsiyetler ve varlıklar bu bölümde tespit edilmiş olup listelenmiştir.

2.2.6.1. Dinî şahsiyetler ve varlıklar.

Fennî Dîvânı’nda özellikle kasideler başta olmak üzere pek çok bölümde peygamberler başta olmak üzere şeyhler, velîler, kutsal kişiler ve varlıklardan bahsedilmektedir. Bu şahsiyetler ve varlıkların, bazı yerlerde doğrudan isimleri zikredilirken bazı yerlerde dolaylı

olarak anılmakta, telmihlerde bulunulmaktadır. Şair, şiirlerinde; bazen peygamberlerin kıssaları, diğer dinî şahsiyetlerin mucizeleri ve birtakım hadiseler ile birtakım varlıkları, direkt olarak muhataplarını anlatmak için kullanırken bazen de bu hadiseleri, anlatmak istediği olayları, durumları örneklendirmek için kullanmakta, telmihte bulunulmaktadır.

2.2.6.1.1. *Peygamberler.*

Klasik Türk şiirinde hemen her şair tarafından muhakkak bahsi geçen “peygamberler”; bu şiirlere, kıssaları, mucizeleri, başlarından geçen hadiseleri, şahsi birtakım özellikler ve vasıflarıyla zikredilmekte veya telmih yoluyla hatırlatılmaktadır. Fennî Dîvânı’nda da “Hz. Âdem, Hz. İbrâhim, Hz. Yakûb, Hz. Yûsuf, Hz. Mûsâ, Hz. Davûd, Hz. Süleymân, Hz. Îsâ, Hz. Muhammed” olmak üzere dokuz peygamberden bahsedilmiş olup bu bölümde söz konusu peygamberler sırasıyla verilmektedir.

Hz. Âdem: Fennî Dîvânı’nda “Âdem” ismi sıkça geçmekte olup bağlamlarına göre bu isim ile kimi yerde “ilk insan, ilk peygamber olan Hz. Âdem” kastedilirken kimi yerde de “insanoğlu, insan, adam” kastedilmektedir. Fakat bu ismi çoğu yerde her iki anlamıyla da tevriyeli olarak yorumlamak mümkündür. Bununla birlikte Hz. Âdem’den, “peder (baba), bü'l-beşer” olarak da bahsedildiği görülmektedir (G. 221/2). Çoğu beyitte zikredilen Hz. Âdem’den, şeytana uyararak yasak meyveyi yemesi, cennetten kovulması gibi hadiseler (Köksal, 2017, s. 35-36), telmihte bulunularak bahsedilmektedir (G. 6/8, G. 10/1, G. 41/1, G. 76/6, G. 165/3, G. 174/1, G. 221/2, G. 238/8). *Hz. İbrâhim:* Nemrud’un onu ateşe atmasıyla birlikte, tevekkülü ve Allah’a tam bir teslimiyetle ram olmasından dolayı, bu ateşin gül bahçesine dönüşmesi (Köksal, 2017, s. 155-158), bu hasletiyile de ona “Halîlullah/Halîl (Allah dostu)” isminin verilmesi kıssasına telmihte bulunarak bahsedilmektedir (G. 76/5, G. 161/3). *Hz. Yakûb:* Hz. Yûsuf’un gömleği ile görmeyen gözlerinin tekrar açılması kıssası (Köksal, 2017, s. 271-292), (G. 247/1) ve “külbe-i ahzân” olarak anılan “Hz. Yûsuf’tan ayrı düştükten sonra hayatını ızdırıp içinde geçirdiği ev’e (İsen, 1992, s. 88) telmihte bulunulmaktadır (G. 163/4, G. 182/1, G. 202/2). *Hz. Yûsuf:* Billhassa güzelliği ile şiirlere konu olmakta ve bu yönüyle kendisine telmihte bulunulmaktadır (K. 17/5, K. 34/7, G. 78/2, G. 165/2, G. 247/1, D. 4/1). *Hz. Mûsâ:* Hz. Musa’yı ve İsrailoğullarını Mısır’dan sürmek isteyen Firavun’un (ve beraberindekilerin) suda boğulması (İsra 17/103) hadisesi; Allah’ın tecellisine mazhar oluşu, **Tûr Dağı** ve “Len Terânî” ifadesi (bk. “Âyetler” bölümü); “Kelîmullah/Kelîm” isminin verilmesi ile anılmakta ve kendisine telmihte bulunulmaktadır (K. 14/4, K. 17/3, G. 38/5, G. 226/7, G. 242/6). *Hz. Dâvûd:* Dîvân’da sesinin güzelliği ile bahsedilmekte ve bu yönüyle telmihte bulunulmaktadır (Harman, 1994, s. 21-24), (G. 9/6, G. 218/3). *Hz. Süleymân:* Dîvân’da adı sıkça geçen peygamberlerden biridir. Babası gibi (Hz. Dâvûd) hem peygamber hem de padişah olan Hz. Süleymân’ın pek çok mucize ve kıssası bulunmakta olup bunlar şiirlere konu edilmiştir. Fennî Dîvânı’nda da Hz. Süleymân’ın en meşhur kıssalarından olan; “karınca; (G. 37/6, G. 79/7, G. 84/6, K. 40/13, K. 41/22, KT 1/1, MB. 1)” ve “hatem (mühür, yüzük); (G. 2/5, G. 14/6, G. 98/1, G. 222/2, K. 6/7)” kıssasından (Levend, 2017, s. 121-124), sıkça bahsedilmekte ve telmihte bulunulmaktadır. *Hz. Îsâ:* Kendisine kitap indirilen dört peygamberden biridir. Dîvân’da Hz. İsa, ölülere nefesiyle diriltmesi mucizesiyle anılmakta; “dem-i Îsâ, ‘Îsâ dem” terkipleriyle

şiiirlerlerde anılmaktadır (K. 33/15, G. 141/5, TH. 4/1). Hz. Muhammed: İslam'ın son peygamberi olup Fennî Dîvânî'nında, Hz. Peygamber için yazılan 10 kadar naat bulunmaktadır (K. 17-23). Bununla birlikte Fennî, şiiirlerinin pek çok beyit ya da bendinde Hz. Peygamber'den bahsetmekte, bilhassa Hz. Peygamber için yazdığı 60 beyitlik "Kalem Kasidesi" bulunmaktadır (K. 24).

2.2.6.1.2. Halifeler.

Halife, "Birinin yerine geçen kimse, anlamında olup Hz. Peygamber'in ölümünden sonra ümmet idaresinin başına geçen kimsedir" (Devellioğlu, 2017, s. 365). İslam tarihinde son peygamber olan Hz. Peygamber'den sonra gelen halifeler ise sırasıyla Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir. Fennî Dîvânî'nında bir beyitte dört halife, "çâr-yâr" olarak zikredilmektedir (K. 39/18). Ayrıca Hz. Osman hariç diğer üç halifenin bahsi geçmektedir. Hz. Ebubekir: "Siddîk" lakabıyla bilinmekte olup Fennî Dîvânî'nında da Hz. Peygamber'e olan sadakâtiyle anılmakta (K. 35/2) ve "yâr-ı gâr (mağara arkadaşı)" lakabıyla Hz. Ebubekir ile Hz. Peygamber'in Sevr mağarasında saklanmaları hadisesine telmihte bulunmaktadır (G. 87/2). Hz. Ömer: Şiiirlere çoğunlukla "adalet"iyle konu olmaktadır. Kendisine "Farklı, benzerlerinden farklı davranan, haklıyı haksızdan ayırıp adaletli davranan" manalarını içeren "Fârûk" lakabı verilmiştir (Pala, 2017, s. 148). Fennî Dîvânî'nında da şair, "Cenâb-ı Fârûk" redifli kasidesini kendisine ithafen yazmış bulunmaktadır (K. 25). Bu kaside ve diğer bazı beyitlerde de Hz. Ömer'in adaleti ve cesaretinden bahsedilmektedir (K. 40/68, K. 38/22). Hz. Ali: Hz. Peygamber'in amcası Ebu Tâlib'in en küçük oğlu, kızı Fâtıma'nın da eşidir. Pek çok yönüyle Klasik şiiirde kendisinden bahsedilen Hz. Ali, Fennî Dîvânî'nında da belirgin bazı özelliklerinden vesilesiyle anılmaktadır. "şîr-i Yezdân (K. 28/11), dâd-ı 'Alî, Fâtih-i Bâb-ı Hayber (G. 74/5), Haydar ve Haydar-ı Kerrâr¹⁹ (K. 37/30), G. 74/4, G. 74/5, G. 217/6, T. 16/1), şâh-ı merdân (K. 8/12)", gibi farklı benzetmelerle farklı yönlerine dikkat çekilmektedir. Şair bir kasidesini de Hz. Ali'ye ithafen yazmış bulunmaktadır (K. 26).

2.2.6.1.3. Diğer dinî şahsiyet ve topluluk ve varlıklar.

Fennî Dîvânî'nında peygamber ve halifeler dışında bahsi geçen ve telmihte bulunulan diğer dinî şahsiyetler, topluluklar ile varlıklara ise şu şekilde sıralanabilir; *Âl-i Abâ*, "Abâ ehli (abâlîlar)" (K. 26/7). *Âsâf*, Hz. Süleymân'ın veziridir (K. 40/26, K. 40/53, K. 40/68, K. 41/11, K. 41/19, K. 42/13, K. 43/7, K. 43/8, K. 43/9, K. 45/5, K. 45/20, K. 45/32, K. 46/15, K. 47/11, K. 47/27, K. 48/16, MH. 1/34, G. 84/6). *Benî Adnân*, (Adnanoğulları); farklı rivayetlere göre Hz. Peygamber'in kırk, yirmi veya on beş kuşak öncesindeki cedleridir (G. 235/3). *Burak*, Hz. Peygamber'in üzerine binerek miraca çıkması için emrine verilen ve çok süratli gidişiyle bilinen semavi binektir (G. 136/4). "*Debernûş*", Ashab-ı Kehf 'den (Mağara arkadaşları; Yedi uyurlar) birisidir (MD. 3/3). *Hızır*, Ölümsüzlük suyu (ab-ı hayat) içip de ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan peygamber ya da veli olduğu ileri sürülen ve cömertliği ve lütüfkârlığı ile anılmakta olup yine zor, sıkıntılı durumda imdat beklenen mübarek bir zattır (G. 150/6,

¹⁹ Haydar, "arşlan" iken Kerrâr da "Düşman üstüne döne döne saldıran kahraman.", demektir (Zavotçu, 2018: 314).

G. 122/8, G. 201/1). Hz. Hasan ve Hüseyin, Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin oğulları, Peygamber Efendimizin torunlarıdır. Dîvân'da "Hasaneyn" ifadesi ile her ikisi de anılmakta (K. 33/16) ve ayrıca Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesine telmihte bulunmaktadır (G. 174/6, G. 249). Hz. Meryem, Hz. İsa'nın annesi olup Klasik şiirde Hz. İsa'yı doğurması, Cebrail tarafından üfürme yoluyla gebe bırakılması hususiyetleriyle temizlik, namus, iffet, bekâret simgesi olarak ele alınmaktadır. Dîvân'da Hz. Meryem, bu vasıflarına telmihte bulunmaktadır (G. 43/2). *Hûrî*, "cennet kızı", anlamında olmakla birlikte "çok güzel kadın veya kız" anlamında da kullanılmaktadır. Bu anlamlarıyla daha çok sevgiliye nispet edilen *hûrî*, Fennî Dîvânı'nda "*hûr, hûrî, hûrâ*" şekilleriyle geçmektedir (K. 20/9, G. 120/3, G. 157/3, D. 2/2, D. 4/2). *Kârûn*, İsrailoğulları zamanında (Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn) zenginliğiyle ün salmış, sonra da malı ile birlikte helak olmuş bir kişidir. Fennî Dîvânı'nda "*künûz-ı Kârûn*" terkihiyle adı zikredilmekte ve zenginliğiyle hırsıyla anılmaktadır (G. 243/10, MD. 4). *Kevser*, "Cennette bir suyun adı olup saf, temiz, tatlı su"dur. Fennî Dîvânı'nda kevser ile kalemden dökülen tatlı, hoş sözler kasedilmekte (K. 24/40, G. 195/7) ve sevgilinin dudağı kevsera benzetilmektedir (K. 34/1). *Lokmân*, Bir peygamber veya nebi olduğu rivayet edilen ancak çoğunlukla "salih bir kul" olarak kabul edilen mübarek kişi; hikmet ve hekimliğin piri ve sembolüdür. Dîvân'da da bir hekim, bir doktor olan, şifa veren, derde derman olan kişi olarak şiirlerde anılmakta ve bu vasıflar kasidelerde memduha, gazellerde de sevgiliye atfedilmektedir (K. 6/5, K. 8/9, K. 41/6, G. 31/5, G. 96/1, G. 181/4). *Melek/Ferişteh*, Fennî Dîvânı'nda da; "ferišteh, kudsiyân, melâik (melekler)" gibi farklı isim ve terkiplerle anılmakta ve bu şekilleriyle şiirlerdeki bazı beyitlerde direkt olarak "Allah katında bulunan ve nur olarak yaratılan melekler" kastedilmekte (K. 32/6, K. 40/20, K. 42/35, G. 190/4, TH. 1/2, TH. 1/5, TH. 7/6, MB. 1/9, T. 2/1, Ş. 5/1), bazı beyitlerde "Melek yaratılışı, melek gibi iyi, hoş ve güzel olan" şeklindeki mecazî anlamıyla zikredilmektedir (K. 38/7, G. 62/4, G.163/4, G. 202/4, T. 20/4). Bazı beyitlerde meleklerde bulunan özlelik sevgili, devlet adamları vs. gibi şahsiyetlere atfedilip mübağalalı bir şekilde meleklerden bile üstün tutulurken (K. 20/9, K. 34/14, K. 37/25, G. 83/4, G. 120/3, G. 134/4), bazı beyitlerde ise şair kendisini meleklerden üstün tutulmaktadır (TH. 7/4, MF. 23/1). Ayrıca bir beyitte ise; "kerrûbiyân" ifadesi geçmekte olup bu ifade ile "dört büyük melek (Azrail, Cebrail, Mikail, İsrail)" kastedilmekte olup (K. 20/8, TH. 1/2, K. 27/4, G. 142/4), Fennî Dîvânı'nında bu dört büyük melekten yalnızca ikisinden ayrıca söz edilmektedir. Bunlardan ölüm meleği olan "*Azrail*" e (T. 5/3, T. 11/3, T. 17/7), vahiy meleği olan "*Cebrâil/Cibril*" e (K. 14/3, K. 24/33, G. 26/4). Cehennemi muhafaza ve idare etmekle görevli olan melek "*Mâlik-i dûzah*'a (K. 47/24) ve cennetin kapıcısı olan "*Rıdvân*"a telmihte bulunmaktadır (K. 45/54, G. 93/2, G. 120/3). *Nemrûd*, Hz. İbrahim'i ateşe attırmasıyla bilinen Babil kralıdır olup beyitlerde bu olaya telmihte bulunmaktadır (K. 35/8, G. 76/5). Aynı zamanda *Şeytân* (G. 231/1, G. 236/5, G. 214/4, D. 1/17, G. 203/9, MD 1/3), *İblis* (G. 76/6), *Dîv* "şeytan, cin, dev" (K. 6/7, G. 14/6), "ifrit"ten (kelimenin çoğul şekli ile; "efârît") de bahsedilmektedir (G. 98/1). *Tûbâ*, Fennî Dîvânı'nda da birkaç beyitte bahsedilen bu ağaç, uzunluğu ile ele alınmakta (G. 233/1) ve bu yönüyle sevgilinin boyuna benzetilmekte ya da nispet edilmektedir (K. 46/59, G. 26/4, G. 88/1, D. 2/1). *Tûr*, Sina çölündeki bir dağın adı olup Hz. Mûsâ'nın Allah ile konuştuğu ve ona tecelli ettiği dağdır. Dîvân'da da bir beyitte

yüksekliği/yüceliği ile ele alınmaktadır (G. 120/7). *Yezîd*, Emevi halifesi Muaviye'nin oğlu olup Dîvân'da bir beyitte; **H. Hüseyin'in şehit edilmesine sebep olmasına telmihte bulunmaktadır (G. 249/6)**. *Zeynelâbidîn*, Hz. Ali'nin torunu, Hz. Hüseyin'in oğlu olup Dîvân'da bir beyitte anılmaktadır (T. 16/7). *Züleyhâ*, Mısır azizinin eşi olup Hz. Yûsuf'un güzelliğine hayran olması ve ona iftira atmasına telmihte bulunmaktadır (G. 78/2).

2.2.6.2. *Tasavvufî şahsiyetler.*

Nakşîbendî tarikatına intisap eden Mehmed Saîd Fennî, bu sebeple başta bu tarikatın kurucu Bahaeddîn Nakşîbend olmak üzere bu yol üzere devam eden devrinin şeyhi Ahmed Hüsâmeddin Efendi'ye ithafen şiirler yazmıştır. Bunların dışında farklı tarikat şeylerine, mutasavvıflara, fâkihlere ithafen kasideler yazmış ya da bazı beyitlerde onları yad etmiştir. **Beyitlerde kaside sunulan mutasavvıflardan ziyade diğer tasavvufî şahsiyetlerin; şairin memduhunu övmek için zikrettiği görülmektedir. Bu anlamda şair, memduhunu ya bu büyük, mübarek, ilim-irfan sahibi zatlarla bir tutmakta ya da onlardan üstün görmektedir.** Bu şahsiyetler ise şu şekilde sıralanabilir; Bahâeddîn Nakşîbend (ö. 1389), (K. 32); Şeyh Ahmed Hüsâmeddin Efendi (1848-1925), (K. 33, K. 34, G. 18/5, G. 225/5, G. 23/5, G. 217/5); Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö. 1273), (K. 35/6); Abdülkâdir Geylânî (ö. 1165/66) "Gavs-i âzam", "bâzü'l-eşheb (ak doğan)", (K. 27-28-29); Ahmed er-Rifâ'î/Rufâ'î (d. 1118 – ö. 1182) (K. 30, K. 31); Balım Sultan (ö. 1516?), (G. 209/1); İmâm-ı Nevevî (ö. 1277), (K. 47/13); Hoca Hüsameddin Efendi (1770-1864) "hâce Usâm (Hoca Hüsameddin)", (K. 43/14); İbn-i Hâcib (ö. 1249), (K. 39/6); Sa' deddîn Teftazânî (ö. 1390), (K. 42/11); Beyzâvî (ö. 1286), (K. 38/12, K. 39/6).

2.2.6.3. *Âlimler ve şairler.*

Fennî Dîvânı'nda pek çok şair ve âlimden söz etmektedir. Türk, Arap, İran âlim ve şairlerinden bahseden Fennî, bu şahsiyetleri daha çok kendini yahut memduhunu övmek için anmaktadır.

"*Arap şairleri ve âlimleri*"nin tesiri altında kalan Klasik şairlerin, şiirlerinde onların isimlerini de sık sık zikrettiği ve güçlü şair kimlikleri ve ilim, irfanlarıyla kendilerini andıkları görülmektedir. Fennî de Dîvânı'nda birkaç Arap şair ve âliminden bahsetmiş olup daha çok bu güçlü, kâbiliyetli şairler ve ilim, irfan sahibi âlimlerden, bu yönlerine dikkat çekerek, kendini ve memduhunu övmek için bahsetmektedir. Dîvân'da bahsi geçen Arap şair ve âlimler ise şunlardır; Ca'fer (ö. 803), (K. 24/43); Ebu'l-Fadl/Fazl (ö. 1602), (K. 47/12); Eşrefolu Rûmî (ö. 1469?), (K. 24/43); Harîrî (1054-1122), (K. 45/43); Hasan b. Sâbit (ö. 680?), (K. 37/43, K. 24/43, MB. 1/1); Hâtem-i Tâî (ö. 578?), (K. 17/2, K. 39/22, K. 40/8, K. 40/16, K. 41/17, K. 42/13, K. 44/5), K. 47/11, K. 48/11, G. 214/1).

"*İran şairleri ve âlimleri*"nden de sıklıkla bahseden Klasik şairlerin şiirlerinde Fars Edebiyatının tesiri görülmekle birlikte meşhur İran şairlerinin, şiirlere konu edildiği de görülmektedir. Fennî Dîvânı'nda da bu şairlerden söz edilmekte olup şair onları; nüktedânlıkları, söz ustaları, güçlü şairler olmaları yönüyle ele alarak kimi beyitlerinde bu vasıfları kendisine mal etmekte kimi şiirlerinde ise memduhuna isnat etmektedir. Bahsi geçen

bu meşhur şairler ise şunlardır; Gaznevî: (ö. 1161 [?]), (K. 39/22) ile “Örfî-i Şîrâzî (ö. 1591) (K. 38/40); Sâib-i Tebrîzî (ö. 1676 [?]), (K. 38/40, K. 43/11, G. 211/5); Şevket-i Buhârî (ö. 1700) , (K. 37/96, G. 211/5)”.

“*Dîvân şairleri ve Türk âlimler*”inin de bahsedildiği Fennî Dîvânı’nda şair evvela, kendinden evvelki şairlerden de bahsetmektedir. XVI. yüzyıl şairlerinden Veysî ile Bâkî’den; XVII. yüzyıl şairlerinden de Nâbî ve Âgâh’tan söz eden şair, onların gazellerine tahmis ve nazireler de yazmış bulunmaktadır. Bu şairlerin dışında Fennî, ünlü Türk âlim ve yazarlarından olan İbn-i Sînâ ve Kâtip Çelebi’den de söz etmiştir. Diğer şair ve âlimlerde olduğu gibi Fennî, bu şahsiyetlerden de kendi şiir kâbiliyetini ya da memduhunu methetmek için bahsetmektedir; Âgâh (1630-1728), (G. 157/8); Bâkî (ö. 1600), (G. 243); İbn-i Sînâ (ö.1037), (K. 39/4, G. 48/4); Kâtip Çelebi (ö. 1657), (K. 45/44); Nâbî (1642-1712), (TH. 1, K. 41/42); Veysî (ö. 1628), (K. 42/26).

2.2.6.4. Devlet büyükleri.

Fennî Dîvânı’nda üç padişaktan bahsedildiği görülmektedir. Mehmed Saîd Fennî’nin yaşamı, “II. Abdülhamid Dönemi”ne denk gelmekte olup kendisine kasideler yazmış (K. 37, K. 38, K. 39, K. 40) olmakla birlikte çok istemesine rağmen takdim etme olanağına nail olamamış ve padişahı görme imkânı bulamamıştır. Zira memleketinden sonra Kayseri ve Ankara gibi şehirlerde bulunan şair, imkânları el vermediği için İstanbul’a ulaşma olanağına da nail olamamıştır. Tarihlerinde de (T. 1/1, T. 10/3, T. 16/1) kendisinden söz etmiştir. II. Abdülhamid Han dışında yine ona yazdığı bir kasidede ismini bir beyitle zikrettiği padişah; “*Kânûnî Sultan Süleymân*”dır (K. 37/26, KT. 1/1). Bahsi geçen üçüncü ve son padişah ise “*Abdülmecîd Hân*”dır (K. 39/20).

Fennî Dîvânı’nda padişahlar dışında bir sadrazam, iki Dâhiliye Nâzırı, bir mutasarrıf, bir kaymakam, dört vali adı zikredilmekte olup çoğunlukla kaside ve tarihlerinde onlardan bahsetmektedir. Fennî, özellikle kasidelerinde, bu şahsiyetlere çokça övgüde bulunmakta, inayet ve ihsanlarını beklemektedir. Dîvân’da bahsi geçen diğer devlet adamları ise şunlardır; *Alaybeyi Âgâh Paşa* (G. 157), *Ankara valisi Âbidîn Paşa*²⁰ (T. 16/7), *Ankara valisi Cevat Bey* (K. 48), *Ankara valisi Giritli Sırrı Paşa* (MH. 1/27, G. 244, T. 8), *Ankara valisi Hâzım Efendi* (T. 19), *Ankara valisi Münif Bey* (T. 20), *Dâhiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa* (K. 46), *Hülagu (Moğol hükümdarı)* (G. 118/4), *İbn-i Kemâl (Şeyhülislam Kemalpaşazâde)* (K. 40/15, K. 43/15), *Kaymakam Mîr-i Hâlis* (K. 49), *Kayseri Mutasarrıf-ı Esbakı Nâzım Paşa* (K. 47), *Müfettiş Ali Bey* (K. 37/72), *Sadrazam Saîd Paşa* (K. 40), *Sivas valisi Reşîd Paşa* (G. 64/9, G. 158), *Vali/Vezir/Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memdûd Paşa* (K. 41, K. 42, K. 43, K. 44, K.45, T. 9).

2.2.6.5. Aşk hikâyelerinin kahramanları.

Fennî Dîvânı’nda üç aşk hikâyesine, kahramanlarından söz edilerek telmihte bulunmaktadır;

²⁰ Beyitte Abin Paşa’nın ismi direkt olarak zikredilmeyip “*Zeynelâbidîn*” in ismi zikredilerek onun adaşı deyip Abidin Paşa kastedilmektedir.

Ferhâd u Şîrîn (Hüsrev ü Şîrîn): İran Edebiyatı mesnevîlerinde konu itibarıyla önemli bir yere sahip olan bu hikâyedeki kahramanlardan, Fennî Dîvânı'nda da isimleri ayrı ayrı zikredilmektedir. Bir bendde şair/âşık kendini Ferhâd'a benzetmekte felekleri ise "bî-sütûn" adlı dağa benzetmektedir. Ki "bî-sütûn", Şîrîn'in isteği ile Ferhâd'ın deldiği dağın adıdır (MH. 2/5). Başka bir beyitte de "tîşe-i Ferhâd" terkiyide Ferhâd'ın dağı deldiği büyük kazması, "külüng" üne telmihte bulunmaktadır (G. 197/3). Şîrîn'in zikredildiği beyitlerde de bu kelime "güzel, hoş, tatlı" anlamlarını da içermekle birlikte aynı zamanda hikâyeye telmihte bulunularak tevriyeli kullanılmış ve her iki anlamıyla da daha çok sevgiliyi tasvir etmek için zikredilmiştir (G. 36/3, G. 71/3, G. 120/4, Ş. 7/8, D. 2/2). Ayrıca bu mesnevide adı geçen ve çok hızlı koşmasıyla bilinen Şîrîn'in atı "Gülgûn" dan da bahsedilmektedir. Fennî bir müfredinde bu attan "rahş-ı gülgûn" olarak söz etmekte ve bu terkip "değerli, kâbiliyetli şairler" kastedilmektedir (MF 7/1).

Leylâ ile Mecnûn, bir Arap halk hikâyesi olup Klasik Türk şiiirlerinde adından sıkça bahsedilen bir hikâyedir. Zira bu iki âşığın daha çocuk yaşlarda birbirlerini sevip kavuşamayışı, aralarındaki engeller, Kays'ın Leylâ'ya kavuşamayınca nasıl dağlara düşüp Mecnûn olduğu şiiirlere konu olmuştur. Fennî'nin şiiirlerinde de Mecnûn ile âşık, Leylâ ile de sevgili katedilmekte ve bu iki âşığın hikâyelerine telmihte bulunmaktadır (G. 14/5, G. 73/7, G. 212/1, K. 20/11, K. 46/33, D. 2/2). Ayrıca "Leylâ" ile "kara, siyah renk" anlamını içeren bir beyitte bulunmakta olup kelime tevriyeli kullanılmış bulunmaktadır (G. 171/7, TH. 5/3).

Azrâ, "Vâmık u Azrâ" adlı mesnevisinin, güzelliği dillere destan, kadın kahramanıdır. Ayrıca bu kelime "bakire" anlamına geldiği için Hz. Meryem için de kullanılmaktadır. Kelime anlamı itibarıyla "bakire, delinmemiş, işlenmemiş inci" manasını içeren "Azrâ", bu anlamlarıyla da birlikte tevriyeli olarak kullanılmaktadır. Fennî'nin de bazı beyitlerinde bu anlamlarıyla yorumlanabilinmekte ve hikâyeye telmihte bulunmaktadır (G. 26/1, G. 139/2).

2.2.6.6. *Mitolojik kahramanlar ve varlıklar ile masal kahramanları.*

Klasik Türk Edebiyatında, Fars Edebiyatının etkisi her yönüyle kendisini hissettirmekte olup İran Edebiyatının efsaneleri, kahramanları, mitolojik unsurları yıllar boyunca Klasik Türk şiiirleri tarafından şiiirlere konu edilmiştir. Fennî'nin Dîvânı'nda da bu izlere rastlamak mümkündür. Fennî, çoğunlukla Şehnâme'de geçen meşhur İran kahramanlarına, hükümdarlarına, vezirlerine şiiirlerinde yer vermiştir. Onların öne çıkan vasıflarını Osmanlı padişahları ve sadrazamları başta olmak üzere muhtelif devlet büyüklerine atfetmiştir. İran şahsiyetleri dışında bir Yunan kahramanından da söz etmiş olup Homeros'un İlyada'da destanındaki kahramanlarından biri olan *Aşil (Akhilleus)*²¹den olarak bahsetmiştir (G. 80/5). Ayrıca bir Turan hükümdarı *Efrasiyab*'a (K. 20/9) ve bir de Türk mizahının önemli temsilcisi olan *Nasreddin Hoca*'ya (G. 54/3) da Dîvânı'nda yer vermiştir. Kısaca bahsedilen bu kahramanların dışında Dîvân'da bahsi geçen diğer kahramanlar ile varlıklar ise şu şekilde sıralanabilir; İran hükümdarlarından "*Cem/Cemşîd*" (K. 38/18, K. 39/21, K. 49/3, MH. 2/3, TH. 7/5, MB 2/6, MB 2/5, G. 19/1, G. 41/4, G. 81/4, G. 214/1, G.219/3, G. 222/3,

²¹ Divân'da bu kahramandan "Urkûb" olarak söz edilmektedir (Johnson, 1852, s. 849).

T. 16/1, KT. 10/1), “Dârâ” (K. 40/8), “Feridun” (K. 38/18), “İsfendiyâr” (K. 39/21), “Keyhüsrev” (K. 20/9 , K. 39/21, K. 40/8), “Nûşîrevân/Kisrâ” (K. 37/17, K. 38/18, K. 38/21, K. 39/5, 40/16) ile diğer İran kahramanları olan İranlı vezir/Nûşîrevân’ın veziri olan “Büzürc-mîhr” (K. 40/31), “Rüstem/ Sührâb” (K. 40/8, G. 41/4, G. 214/7, 222/4) ve onun babası “Zâl” (G. 214/7); meşhur padişah/kral olan “İskender” (G. 222/3); Efrasiyâb’ın oğlu ya da babası olan “Peşeng” (G. 222/4); efsanevî kuşlardan “Ankâ” (K. 46/36, G. 40/4, G. 233/2) ve “Hümâ” (K. 37/81, K.37/108, G. 159/6, G. 160/4, G. 11/5, G. 246/6) ile masal canavarı “Ejder” (K. 24/22, G. 241/6).

2.2.6.7. Yunanî şahsiyetler.

Fennî Dîvânı’nda Yunan âlimlerine de yer vermiştir. Bu âlimleri, “akıl ve bilgileri” yönleriyle vurgulamakta olup kendisini ya da “memduhunu övmek” için zikretmiş ve bu âlimlerden “üstün olduklarını” iddia etmiştir. Bunu bir beyitle şu şekilde ifade ettiği görülür;

*Meclisinde edemez bahs-i hikem Eflâtun
Habt olur belki umûm-ı hükemâ-yı Yunan (K. 45/45)*

Dîvân’da bahsi geçen amaçlarla zikredilen Yunanî şahsiyetler ise şunlardır; *Atistoteles* (G. 55/3, K. 39/4); *Felâtûn* (K. 42/9, K. 37/32, K. 42/9/, K. 43/11, K. 45/45, K. 47/12, MH. 2/5, Ş. 6/5, T. 8/14,) ya da *Eflâtûn* (K. 37/32, K. 45/45); *Calinus (Galen)*, (K. 37/32).

2.2.7. Fennî Dîvânı’nda zikredilen yer ve mekân adları.²²

Fenni Dîvânı’nda evvela kendi muhiti ve memuriyette bulunduğu yerler zikredilmekte, bunun yanı sıra çok isteyip de imkânların el vermemesi sebebiyle gidemediği İstanbul’dan söz edilmektedir. Bunların yanı sıra meşhur şairlerin ülkeleri, Klasik şiirde bahsi geçen muayyen yerler ile kutsal yer ve mekânlar zikredilmektedir. Meşhur şairleriyle anılan İran, “Acem” (G. 209/3); Ankara valilileri için tarih düşürülen manzumelerde “Ankara” (T. 9/4, T. 16/13, T. 19/7, T. 20/4); Abdülkâdir Geylânî’den bahsederken “Bağdat” (K. 27/7); Hz. Ömer tarafından kurulan şehir “Basra” (K. 25/5); Klasik şiirde, yakut madeni çıkarılması sebebiyle, sevgilinin dudağının sembolü olan “Bedahşân” (K. 45/52, G. 148/1); Edhemîlerden bahsederken “Belh” (K. 35/12); sevgilinin güzelliğinin nispet edildiği “Gürcistan” (K. 45/53); kutsal mekânların bulunduğu yere dikkat çekilerek “Hicâz” (K. 14/8); Hint tavırlı sevgiliden bahsedilirken “Hindistan” (K. 45/52); Fennî’nin memuriyetini yaptığı çeşitli yerlerden biri olan Kayseri’nin ilçesi “İncesu” (K. 40/59, K. 49/1, G. 123/6); Fennî’nin gitmek isteyip de bir türlü gitmeye nail olamayışı ile “İstanbul” (G. 109/5); kutsal mekân “Kâbe” (G. 68/7, G. 141/1, G. 206/2, G. 248/3, TH. 8/3); Fennî’nin çeşitli ilçelerinde memuriyetini yaptığı yerlerden biri olan “Kayseri” (K. 37/42, K. 47/15, (T. 18/1); Hz. Hüseyin’in şehit edildiği ve türbesinin bulunduğu yer olup matem yeri olarak anılan “Kerbelâ” (G. 113/1 ,G. 249/3); Kıbrıs taşı ve elması meşhur olmasıyla “Kıbrıs” (G. 183/6, G. 225/1); Firavun’un boğulduğu yer olarak “Nil Nehri” (G. 226/7); Fennî’nin ülkesi olarak “Osmanlı Devleti” (K. 37/109, K. 39/14, K. 39/21, K. 39/58, T. 21/1); “Paris” ve “Selanik” (G.

²²Bu bölümde; (Akbayar, 2001) kaynağından yararlanılmıştır.

39/4); “*Sidretü’l Müntehâ*”²³ (K. 14/3, G. 219/1); Yozgat’ta bulunan ve Türkiye’nin ilk millî parkı olan bugünkü adıyla “*Çamlık Millî Parkı*”ndan, o zaman halk arasında “*Soğluk*”²⁴ diye bahsedilen “*Soğukluk*” (G. 246/9); Fennî’nin memuriyetini yaptığı çeşitli yerlerden biri olan “*Yabanâbâd*”²⁵ (K. 49/1); Fennî’nin memleketi “*Yozgat*” (G. 12/6, T. 12/2, T. 4/1) ve hilesiyle anılan “*Zengicek*”²⁶ (G. 123/5) Dîvân’da zikredilen yer adlarındandır.

Sonuç

Klasik Türk Edebiyatının son mümessillerinden olan Yozgatlı Mehmed Saîd Fennî’nin, Ali Şakir Ergin tarafından yeni harflerle neşredilen Dîvân’ı üzerine şimdiye kadar yapılan çok fazla çalışma olmayıp Fennî Dîvânı Sözlüğü’nün (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük) hazırlanması, bu eseri manalandırmak yahut anlamak adına yapılan ilk hacimli çalışmayı teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu sözlük çalışması Dîvân’ın küçük bir şerhi niteliğinde olup içerdiği her bir kelimenin; terkihi ya da kelime grubuyla birer sözlük maddesi oluşturulmuştur. Bu sözlük maddeleri ise; edat, bağlaç, ünlem, deyim ve atasözü, âyet ve hadis, kalıplaşmış ifadeler, Arapça ve Farsça ibareler, birtakım şahsiyetler ile yer adlarından müteşekkildir. Bununla birlikte bu maddelerin içerdikleri genel anlamlarının yanı sıra mecazî ve tasavvufî anlamları ile içerdikleri mazmunlar da verilmeye gayret edilmiştir. Genel bir açıklama ile taslağı bu şekilde oluşturulan sözlük maddelerinin manalandırılması aşamasındaki en belirleyici özelliği ise; “*bağlam*”ları (*contex*) dikkate alınarak anlamlandırılması ile olmuştur. Dolayısıyla bu sözlük çalışması ve buna benzer diğer sözlük çalışmaları da klasik sözlüklerden ziyade bağlam odaklı bir çalışma olmuş ve metinlerin daha çabuk ve kolay kavranması ile anlamlandırılmasına zemin hazırlamıştır. Bu ayrıntılı ve meşakkatli çalışmaların yapılmasına hizmet eden bir platform olan TEBDİZ sistemi ise çalışmaların yapılmasında büyük kolaylık sağlamış ve çalışma sürecini hızlandırmıştır. Böylece ortaya bir eserin her yönleriyle ele alındığı; her türlü kelime türü, şahsiyet ve yer adlarını içeren hacimli bir sözlük çıkarılmıştır.

Bu çalışma ise Fennî Dîvânı ve hazırlanan Fennî Dîvânı Sözlüğünden tespit edilen unsurlar dikkate alınarak oluşturulmuştur. Evvela şairin hayatı, dünya görüşü, edebî kişiliği üzerine durulmuş, şiirlerinden yola çıkarak onun her yönüyle şairliği ele alınmaya gayret edilmiştir. Daha sonra yine tespit edilen bu unsurlar doğrultusunda Fennî’nin dili ve üslubu belirlenmiş; kimi yerlerde açık ve anlaşılır bir dil kullanan şairin kimi yerde Arapça ve Farsça ağırlıklı bir dil kullandığı, şiirlerde “*hikemî tarz*”ın izlerinin görüldüğü tespit edilmiştir. Aynı zamanda Dîvân, şekil ve muhteva yönünden de incelenmiş ve birtakım bulgular elde edilmiştir. Bu bulgular; Dîvân’da bulunan belirli *edat, bağlaç, ünlem, deyim ve atasözü, âyet ve hadis, Arapça ve Farsça ibareler ile birtakım şahsiyetler* (dinî, tasavvufî, âlim ve şair, devlet büyükleri, aşk hikâyelerinin kahramanları, mitolojik kahramanlar, Yunanî şahsiyetler gibi), *varlıklar* (dinî, kutsal, mitolojik varlıklar gibi) *yer adları* (şairin memleketi olan Yozgat başta

²³ bk. “*Âyetler*” bölümü.

²⁴ A. Ş. Ergin (kişisel iletişim, 6 Mart 2020).

²⁵ Ankara’nın bir ilçesi; Kızılcahamam.

²⁶ Konya sınırları içerisindeki bir köy; Koçkaya.

olmak üzere memuriyette bulunduğu, hayalini kurduğu, tasavvufî şahsiyetleriyle öne çıkan yahut kutsal olan muhtelif yerler ile Klasik şiirde bahsi geçen diğer yer/mekânlar gibi) şeklinde tespit edilmiş olup gerek Dîvân'dan gerek hazırlanan sözlükten gerekse farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda bilhassa bağlamlarına göre açıklanmaya gayret edilmiştir.

Sonuç itibarıyla Fennî Dîvânı'nın tespit edilen söz varlığından hareketle mana dünyası ortaya çıkarılmıştır. Bu doğrultuda şairin daha çok kullandığı hikemî tarzla birlikte nasihat niteliğinde olan üslubu, yukarıda sıralanan bulgular ve dil öğeleri, Dîvân'ın şekil ve muhtevası ile Klasik Türk Edebiyatına has özellikleri belirlenmiştir. Tüm bu yönleri ile çalışma, şair Fennî ve elde bulunan tek eseri olan Dîvân'ı adına yapılmış olan ilk ayrıntılı çalışma olma ve bundan sonra yapılacak olan araştırmalara ve çalışmalara kaynak olma özelliği taşıyacaktır.

Kaynakça

- Abdulkadiroğlu, A. ve Özkan, F. H. (1994). *Yozgat Meşhurları*, Ankara: Kariyer Matbaacılık.
- Akbayar, N. (2001). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Aksoy, Ö. A. (1976). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. C. I-II, Ankara: TDK Yay.
- Akün, Ö. F. (1994). "Dîvân Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi*, 9: 389-427, İstanbul: TDV Yay.
- Alibaz, E. (2020). *Fennî Dîvânı Sözlüğü/ Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aykan, R. (2012). *Kelime ve Konularına Göre Alfabetik Kur'an Fihristi*. İstanbul: Pınar Yay.
- Ayverdi, İ. (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Kültür ve Sanat Vakfı, <http://lugatim.com/>, Erişim Tarihi: 20.03.2020.
- Devellioğlu, F. (2017). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ergin, A.Ş. (1995). "Fennî Efendi", *İslam Ansiklopedisi*. 12: 349, İstanbul: TDV Yay.
- Ergin, A. Ş. (1996). *Fennî Divanı*, Ankara: Kariyer Matbaacılık.
- Ergin, A. Ş. (2002). "Mehmed Saîd Fennî". *Dergi Park/Akademik*, <http://static.dergipark.org.tr:8080/articledownload/a520/9bdd/745d/5c9df9527a630.df?>, s. 145-166, Erişim Tarihi: 20.04.2020.
- Harman, Ö. F. (1994). "Dâvûd". *İslam Ansiklopedisi*. 9: 21-24, İstanbul: TDV Yay.
- İnal, İbnülemin M. K. (1988). *Son Asır Türk Şairleri*. C.I, İstanbul: Dergâh Yay.
- İsen, M. (1992). "Külbe-i Ahzân". *İslam Ansiklopedisi*, 6: 88, İstanbul: TDV Yay.
- İsen, M. (Ed.), Horata, O., Macit, M., Kılıç, F., Aksoyak, İ.H. (2017). *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay.
- Johnson, F. (1852). *Dictionary, Persian, Arabic and English*. London: Honourable East-India Company.
- Koç, Y. (2013). "Yozgat". *İslam Ansiklopedisi*, 43: 559-564, İstanbul: TDV Yay.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri/Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Köksal, M. A. (2017). *Peygamberler Tarihi*. C. I-II, Ankara: TDV Yay.
- Levend, A. S. (2017). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Onay, A. T. (2016). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü/ Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (Haz.: Cemal Kurnaz). Ankara: Berikan Yay.
- Öztürk, Ö. (2017). "Akhilleus, Achilles, Achille, Aşil". *Özhan Öztürk Makaleleri*, <http://ozhanozturk.com/2017/12/24/akhilleus/>, Erişim Tarihi: 16.09.2019.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. I-II-III, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Pala, İ. (2017). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yay.
- Şentürk, A. A. ve Kartal, A. (2014). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Türk Dil Kurumu (2016). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Zavotçu, G. (2018). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*. İzmit: Umuttepe Yay.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.11.2020 Kabul/Accepted: 26.12.2020

Derleme Makalesi/Review Article, s./pp. 359-391

EĞİTİM YÖNETİMİ VE DENETİMİ BİLİM DALINDA YAPILAN NİCEL TEZLERE İLİŞKİN BİR SİSTEMATİK DERLEME: 2009-2019ⁱ

Özlem ALPⁱⁱ, Sedat ŞENⁱⁱⁱ

Öz

Bu araştırmada, Türkiye’de Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalında 2009 ve 2019 yılları arasında yapılan lisansüstü nicel tezlerin, sistematik açıdan analizinin yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla lisansüstü tezler; amaç ifadeleri, araştırma deseni, örneklem, veri toplama araçları, veri toplama araçlarında geçerlik ve güvenilirlik bilgisi, istatistiki teknikler ve normallik varsayımı bakımından incelenmiştir. Çalışma kapsamında, Türkiye örnekleminde 2009 ve 2019 yılları arasında Yükseköğretim Kurumları (YÖK) Yayın ve Dokümantasyon Dairesi Tez Merkezi veri tabanında taranan ve belirli kriterlere göre seçilen 849 lisansüstü nicel tez incelenmiştir. Sonuç olarak incelenen tezlerde, amaçlar daha çok araştırma sorusu şeklinde ifade edilmiştir. En çok tarama deseni kullanılmıştır. Nicel tezlerde ortalama 384 katılımcı ile çalışılmıştır. Örneklem büyüklüğünün genel olarak hesaplanmadığı ancak örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu sonucuna varılmıştır. En sık “örgütsel bağlılık” başlığı altında ölçme araçlarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Ölçme araçlarında en çok Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısının verildiği bulgularına ulaşılmıştır. Bunun yanında tezlerin yarısından fazlasında normallik varsayımı kontrolünün yapılmadığı, yapılan tezlerde ise normalliğin en çok Kolmogorow-Smirnow testi ile kontrol edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Yönetimi ve Denetimi, Nicel Tezler, Metodoloji, Veri Analizi.

Systematic Review of Quantitative Theses on Educational Administration and Supervision: 2009-2019

Abstract

In this research, it is aimed to make systematic analysis of postgraduate quantitative these in Education Management and Supervision in Turkey between 2009 and 2019. For this purpose, theses were examined in terms of objective statements, research pattern, sampling, data collection tools, data collection tools, validity and reliability information, statistical techniques and normality assumption. Within the scope of the study, 849 postgraduate quantitative theses were examined in the Turkish sample between 2008 and 2020, which were scanned in the data base of the thesis center of Higher Education Institutions (YÖK) publication and documentation office and selected according to specific criteria. As a result, the objectives were expressed more as research questions in the dissertations examined. Most scanning patterns were used. Quantitative theses were studied with an average of 384 people. It was concluded that the sample size was not generally calculated but that the sample size was sufficient. It was found that measurement tools were most often used under the heading “organizational commitment”. It was found that Cronbach Alpha reliability coefficient was given the most in measuring

ⁱBu çalışma, Eğitim Yönetimi ve Denetimi Alanında Yapılmış Lisansüstü Nicel Tezlerin Sistematik Derlemesi adlı tezin yıl bazından genişletilmiş halidir.

ⁱⁱÖğretmen, MEB, allpp.ozzlle@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0080-4784

ⁱⁱⁱDoç. Dr., Harran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ölçme ve Değerlendirme Anabilim dalı, sedatsen@harran.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6962-4960

instruments. Furthermore, it was concluded that in more than half of the theses there was no control of normality conjecture and normality was most controlled by the Kolmogorow-Smirnow test.

Keywords: *Educational Management And Administration, Quantitative Theses, Methodology, Data Analysis.*

Giriş

Eğitim yönetimi, toplumun gereksinimini karşılamak üzere kurulan eğitim sisteminde, milli eğitimin amaçlarını gerçekleştirmek için bir araya gelen eğitim iş görenleri ile diğer kaynakları örgütleyip eş güdümlenerek eyleme geçirme sürecidir (Başaran, 1983, s.13). Çelik (2000) ise eğitim yönetimi kavramını, insanda istenilen davranış değişikliğini sağlamak için madde ve insan kaynaklarını kullanma süreci olarak tanımlanmaktadır. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere eğitim yönetimi; belirli amaçlar doğrultusunda insan ve madde kaynaklarını koordine etme faaliyetidir.

Murphy (1988) eğitim yönetiminde, yönetici hazırlama ve yetiştirmeyi “İdeolojik (1820-1899), Reçete (1900-1946), Davranış Bilimleri (1947-1985) ve Diyalektik (1986-)” olmak üzere dört döneme ayırmaktadır. Balcı (2008) bu dönemleri, eğitim yönetiminin tarihsel sürecini net bir şekilde ortaya koyan dönemler olarak adlandırmaktadır. İdeolojik dönem, alanın oluşmaya başladığı, eğitim yönetiminin okula uygulanmasının bilinmediği bir dönemi kapsamaktadır. Geleneksel dönem olarak da adlandırılan reçete döneminde eğitim yönetimi literatürü oluşmaya başlamıştır. Davranış bilimleri döneminde, Eğitim Yönetimi Üniversite Konseyi (UCEA), Eğitim Yönetimi Profesörleri Ulusal Konferansı (NCPEA), Eğitim Yönetiminde Kooperatif Programı (CPEA) ve Amerika Okul Yöneticileri Derneği (ASAA) gibi alanın akademik ve mesleki gelişimine katkıda bulunan topluluklar kurulmuştur. Diyalektik dönemde ise Eğitim Yönetimi Ulusal Mükemmellik Komisyonu (NCEEA), Eğitim Yönetimi Ulusal Politika Heyeti (NPBEA), Yöneticilik Komisyonu (NCP), İlköğretim ve Ortaöğretim Okul Müdürleri Ulusal Birliği (NAESP) oluşturulmuştur. Murphy (1995) ilk iki dönemde, bilgi temelinin gelişim aşamasında olduğunu, Balcı’da (2008) son iki dönemde üretilen bilgilerin, çeşitli komisyon ve toplantılar aracılığıyla, alanının vizyonunu geliştirici çalışmalar yapıldığını belirtmiştir.

Eğitim yönetiminde bilimselleşme çalışmalarının Amerika Birleşik Devletleri’nde 1940’lı yıllara denk geldiği ve üniversite bünyesinde açılan bölüm ve programlar aracılığıyla gelişmeye başladığı ve sonrasında bir uzmanlık alanı olduğu (Hoy, 1994) ancak Türkiye’de ise daha geç bir oluşum olduğu (Bursalıoğlu, 2004) ve 1965’lerde bilimselleşme sürecine girdiği (Balcı, 2008) bilinmektedir. Türkiye’de eğitim yönetiminin bilimsel bir çalışma alanı olarak ortaya çıkmasında, yurt dışına giden akademisyenlerin önemli bir payı bulunmaktadır. Eğitim alıp ülkeye dönen akademisyenler, kuram ve yöntemleri ülkeye taşıması ile eğitim yönetiminin bilimselleşme süreci başlamıştır (Şimşek, 1994). 1965’te Ankara Üniversitesine bağlı olarak Eğitim Bilimleri Fakültesi kurulmuş ve fakülte bünyesinde “Eğitim Yönetimi, Teftişi ve Planlanması” lisans programı açılmıştır. 1999 yılında 20 akademisyen tarafından EYEDDER (Eğitim yöneticileri ve Eğitim Denetçileri Derneği) kurulmuştur. Ulusal Eğitim

Yönetimi Kongreleri ve Eğitim Yönetimi Profesörler Kurulu (EYAK) ve Eğitim Yöneticileri ve Uzmanları Derneği (EYUDER) ile eğitim yönetimi alanında çeşitli seminer, çalıştay ve kongreler düzenlenerek eğitim yönetimi çalışmalarının ivme kazandığı söylenebilir. Eğitim yönetimi disiplininin, teori ve uygulama açısından son yıllarda bilimsel anlamda rüştünü kazanmaya çalıştığı gözlenmektedir (Yıldırım, 2018). Nitekim Turan, Bektaş, Yalçın ve Armağan'ın (2016, s. 85) da ifade ettiği gibi akademik kongreler; müzakere edilen güncel ve teorik konular ve tartışılan bildirimlerle alanın entelektüel niteliğinin gelişimi, oluşumu, derinliği, sınırlarının belirlenmesi/tartışmaya açılması, bilgi temellerinin yeniden inşa ve tanımlanması ile ilgili platform fırsatı sunarlar.

Bilimsel çalışmaların analiz edilmesi, alanın genel durumunu ortaya koyarken gelecekte olabilecek sorunların bugünden saptanması için fırsat sunup ve o alan ile ilgili politikalar üretme konusunda imkân sağlamaktadır. Nitekim bu sebeple geçmişten günümüze kadar araştırmacılar tarafından farklı disiplinlere ait inceleme çalışmaları yapılmaktadır. ABD'de (Amerika Birleşik Devletleri) 1980'li yıllarda eğitim araştırmalarının niteliğinin saptanmasına ilişkin literatür çalışmalarının popüler olduğu (Karadağ, 2009), Türkiye'de ise 1990 yılı ve sonrasında araştırmaların yapıldığı ve çok az sayıda olduğu (Balcı, 1990; Kılınç, 1991) bilinmektedir. Türkiye'de son 10 yıl içinde inceleme çalışmalarının (Özen 2000; Okutan ve Ekşi, 2007; Balcı ve Apaydın, 2009; Aydın, Erdağ ve Sarier, 2010; Polat, 2010; Aydın ve Uysal 2014; Duygulu ve Sezgin, 2015; Akyol ve Yavuzkurt, 2016; Yılmaz, Altun, Uygun ve Hoşgörür, 2016; Alpaydın ve Erol, 2017; Hatipoğlu, Hıdıroğlu ve Tok 2018) daha fazla üretildiği görülmektedir. Dimmock ve Walker'ın (1998) da belirttiği gibi, göre eğitim yönetimi son yıllarda hızla ilerleyen bir kuram ve uygulama alanıdır (Akt., Beycioğlu ve Dönmez, 2016). Bu niceliksel artışa paralel olarak eğitim yönetimi alanında araştırmaların nitelik olarak sorgulanması, alanın genel durumunun belirlenmesi ve çalışmaların kalitesinin ortaya konulabilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Araştırmaların değerlendirilmesi; bilgi üretimindeki genel eğilimin belirlenmesi, var olan problemlerin anlaşılması ve kullanılan araştırma yöntemlerinin analiz edilmesi için etkili bir araçtır (Heck ve Hallinger, 2005).

Türkiye'de ve yurt dışında eğitim yönetimi alanında yapılan çalışmaların genel olarak alanın önde gelen dergilerinde yayınlan makalelere (Campell, 1979; Miskel ve Sandlin, 1981; Hoy, 1982; Balcı, 1988; Balmores, 1988; Ogawa, Goldring ve Conley; 2000; Hallinger; 2005; Byrd, 2007; Balcı ve Apaydın, 2009; Byrd ve Colleen, 2009; Aydın, Erdağ ve Sarier, 2010; Aypay vd., 2010; Gülmez ve Yavuz, 2016; Oplatka ve Arar, 2016; Bellibaş, Gümüş ve Gümüş, 2017; Hallinger, 2017; Kocatürk, Aydoğdu, Baştoklu, Korucuoğlu ve Karadağ, 2017; Heck ve Yıldırım, 2018) yönelik olduğu ancak tez incelemelerine (Balcı, 1990; Kılınç, 1991; Okutan ve Ekşi, 2007; Üstüner ve Cömert, 2008; Hallinger, 2010; Polat, 2010; İşçi, 2013; Konan ve Kış, 2013; Aydın ve Uysal, 2014; Tatık ve Doğan, 2014) ait çalışmaların ise daha kısıtlı olduğu görülmektedir. Tezler de makaleler kadar alanın durumunu ortaya koyması açısından değerli görülmektedir. Zira tezlerde örnekleme alınan çalışmaların daha fazla olduğu bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte tez yazarlarının, geleceğin akademisyenleri olduğu

unutulmamalıdır. Eğitim yönetimi disiplini incelendiğinde yapılan lisansüstü tezleri; metodolojik ve istatistiksel açıdan inceleyen kapsamlı analiz çalışmalarının yeterli sayıda olmadığı düşünülmektedir. Bu eksiklikten hareket edilerek yapılan bu çalışmada, Türkiye’de eğitim yönetimi alanında yapılan lisansüstü nicel tezlerin metodolojik ve istatistiksel açıdan nasıl bir dağılım gösterdiği sorusuna yanıt aranacaktır.

Alanyazın incelendiğinde eğitim yönetimi araştırmalarının değerlendirilmesine yönelik çalışmalarda nitel, nicel ve karma araştırma yöntemleri ile yapılan çalışmaların incelendiği görülmektedir. Ancak pozitivist paradigmlar doğrultusunda yapılan nicel araştırmalar ve pozitivist paradigmlar ötesinde yapılan nitel çalışmalar farklı özellikler içermektedir. Bu sebeple sadece bir araştırma yaklaşımı doğrultusunda yapılan araştırmaları incelemek daha spesifik sonuçlar doğuracak olup, bir araştırmayı benzerleri ile karşılaştırmak daha yerinde olacaktır. Bununla birlikte inceleme çalışmalarının, araştırmalara yönelik genel bir bakış açısı sunacağı da öngörülmektedir. Dolayısıyla hem ulusal ve hem de uluslararası arenada bir yaklaşımın yerinin belirleme çalışmasının yapılması eğitim yönetimi alanına da katkı sağlayacaktır. Ayrıca, Türkiye’de birçok farklı disiplinde (Özen, 2000; Şimşek vd., 2008; Ulutaş ve Ubuz, 2008; Arık ve Türkmen, 2009; Tavşancıl vd., 2010; Sarı, 2011; Fazlıoğulları ve Kurul, 2012; Duygulu ve Sezgin, 2015; Erol ve Tüzel, 2015; Kaya, Yazıcı, Deliveli ve Hoşgörür, 2016; Turan vd., 2016; Eskici ve Çayak, 2017; Şenyurt ve Özkan, 2017) ve eğitim yönetimi alanında (Aydın, Erdağ ve Sarier, 2010; Uysal, 2013; Tatık ve Doğan, 2014; İsaogulları, 2016; Doğan ve Tok, 2018; Hatipoğlu vd., 2018; Karaca, 2018; Alp, 2019) nicel araştırmaların nitel ve karma araştırmalara göre daha çok olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebeple bu çalışmada sadece nicel tezler incelenip, nicel tezlerin genel eğilimleri araştırılıp, hatalı ve eksik bulunan noktalara dikkat çekilmektedir. Türkiye’de eğitim yönetimi alanında nicel tezlere yönelik bir çalışmaya ulaşılmamış olması nedeniyle bu çalışma, alandaki boşluğu doldurması ve amaç ifadeleri, kullanılan desen, örneklem, ölçme araçlarında geçerlik ve güvenilirlik, istatistikî teknik, normallik varsayımı gibi birçok soruya cevap vermesinden dolayı benzerlerinden ayrılmaktadır. Ayrıca bu çalışmada, 2009 ve 2019 yılları arasında yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri incelenmektedir. Eğitim Yönetimi alanının son 11 yıllık gelişimini değerlendirmek ve geleceğe yönelik tahminlerde bulunmak, bu tarih aralığının seçilmesindeki temel amaçtır. Ayrıca 11 yıllık değerlendirmelerin, alanın kuram ve uygulama açısından gelişimini ortaya koyması açısından önemli görülmektedir. Dinçer’in (2018) de belirttiği gibi belirli aralıklarla (5-10 yıl) yapılan bu tür çalışmalar, ilgili alan ya da konu hakkında istatistikleri vererek, alandaki açıklığı ya da yığılmayı gösterebilir. Bununla birlikte alanyazın incelendiğinde Polat’ın (2010) Eğitim Yönetimi ve Denetimi Anabilim dalında 1995-2009 yılları arasında yapılan tezleri incelediği, daha sonraki yıllarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanında tez incelemeye yönelik yapılan çalışmaların olduğu ancak yıl bazında sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu sebeple 2009 yılından günümüze doğru tez incelemenin devamlılığını sağlamak, geçmişte yazılan tezler ile günümüzdeki tezler arasındaki gelişimi incelemek ve var olan durumu ortaya koymak amacıyla bu çalışmada 2009-2019 yılları esas alınmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıtlar aranmıştır.

1. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde amaç nasıl ifade edilmiştir?
2. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde hangi araştırma desenleri kullanılmıştır?
3. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde tercih edilen desen hakkında açıklayıcı bilgi verilmiş midir?
4. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki tezlerde örneklem büyüklüğü nasıl dağılmaktadır?
5. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde çalışılan kişi sayısı/örnekleme büyüklüğü hesaplanmış mıdır?
6. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde seçilen kişi sayısı (örneklem büyüklüğü) yeterli/uygun mudur?
7. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki tezlerde en çok kimler tarafından geliştirilen veri toplama aracı kullanılmıştır?
8. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki tezlerde kullanılan veri toplama araçlarının yurt dışı ve Türkiye'deki geçerlik ve güvenilirlik bilgisi verilmiş midir?
9. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki tezlerde kullanılan veri toplama araçlarında hangi geçerlik türü ve güvenilirlik belirleme yöntemi verilmiştir?
10. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde kullanılan istatistikî teknik türleri nelerdir?
11. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde normallik varsayımı bilgisi verilmiş midir?
12. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde normallik varsayımını kontrol etmek üzere hangi test ve yöntemler kullanılmıştır?
13. Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde normallik varsayımına göre hangi istatistikî tekniklerin kullanılmasına karar verilmiştir?

Araştırma Modeli

Bu araştırma bir sistematik derleme çalışması olarak desenlenmiştir. Sistematik derleme, alanında uzman kişiler tarafından elde edilebilir en iyi araştırma kanıtını belirlemek için benzer yöntemler ile yapılmış çok sayıdaki araştırmanın yapılandırılmış ve kapsamlı bir sentezidir (Karaçam, 2013, s. 26). Sistematik derleme çalışmaları; meta-analiz, meta-sentez ve betimsel içerik analizi olmak üzere üç şekilde gerçekleştirilir (Bellibaş ve Gümüş, 2018). Bu çalışmada betimsel içerik analizi kullanılmıştır. Çalık ve Sözbilir'e göre (2014, s. 34) betimsel içerik analizi, belirli bir konu üzerinde yapılan çalışmaların ele alınıp eğilimlerinin ve araştırma sonuçlarının tanımlayıcı bir boyutta değerlendirilmesini içeren sistematik çalışmalardır.

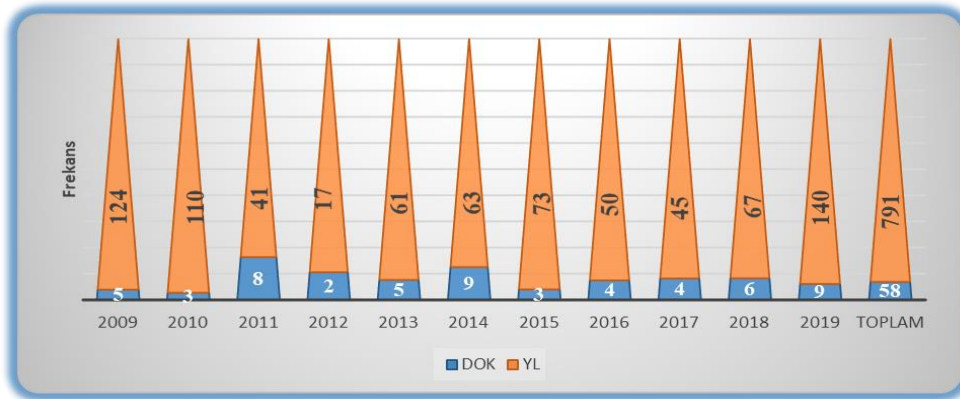
Kaynakların Belirlenmesi

Bu araştırmanın kapsamını, Yükseköğretim Kurumları (YÖK) Yayın ve Dokümantasyon Dairesi Tez Merkezi veri tabanında “tarama kategorisinde” çeşitli kriterler doğrultusunda seçilen tezler oluşturmaktadır. Tarama kategorisinde bilim dalı olarak Eğitim Yönetimi ve Denetimi seçilip bu alanda 2009 ile 2019 yılları arasında yapılan tezler taranmaktadır. Çalışma kapsamında, 2009 ve 2019 yılları arası ve bu dönemler dâhil olmak üzere Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanında yapılmış olan 1,159 tez yer almaktadır. Araştırmanın amaçları doğrultusunda tüm tezler içinde nicel tezlerle çalışılmasına karar verilmesi sebebiyle ekleme/çıkarma ölçütleri doğrultusunda nitel ve karma araştırmalar elenerek 849 adet lisansüstü nicel tez ile çalışılmaktadır.

Tablo 1: Araştırma kapsamında bulunan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı

Yıl	Araştırmanın Kapsamı			Toplam
	Nicel	Nitel	Karma	
2009	129	14	7	150
2010	113	19	7	139
2011	49	13	7	69
2012	19	14	11	44
2013	66	8	14	88
2014	72	11	9	92
2015	76	13	7	96
2016	54	10	7	71
2017	49	17	7	73
2018	73	19	15	107
2019	149	64	16	229
Toplam	849	202	108	1.159

Tablo 1’de görüldüğü üzere, 2009 yılından 2019 yılına kadar yapılan ve bu tezler içinde ulaşılabilen 1,159 tezin 849’unu nicel, 202’sini nitel, 108’ini karma tezler oluşturmaktadır. Nicel tezlerin, nitel ve karma tezlerin sayısından daha fazla olduğu görülmektedir. Nitel çalışmaların 2018 ve öncesinde genel olarak 10-19 bandında olduğu ancak 2019 yılı itibari ile ciddi bir artış gösterdiği görülmektedir. Karma çalışmaların ise son 11 yılda genel olarak düzenli bir seyir gösterdiği ancak, 2012, 2013 ve son iki yılda sayıca arttığı görülmektedir. Karma tezlerin yıllara göre sayıca çok değişmediği, genel olarak her yıl yedi ile 16 arası bir sayıda yapılmış olduğu görülmektedir.

Şekil 1. İncelenen lisansüstü nicel tezlerin yıllara göre dağılımı

Şekil 1’de görüldüğü üzere, örneklem olarak seçilen nicel tezlerin 791’ini yüksek lisans, 58’ini doktora tezi oluşturmaktadır. Yıl bazında değerlendirildiğinde yüksek lisans tezlerinin doktora tezlerinden daha çok olduğu görülmektedir. En çok nicel tezin 2019 yılında, sonrasında ise 2009 ve 2010 yıllarında yapılmış olduğu görülmektedir. Şekil 1’e göre Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki nicel tezlerin yıllara göre doğrusal olarak arttığı veya azaldığı söylenememekle birlikte genel olarak iki yılda bir tez sayılarında doğrusal artış veya azalmaların olduğu görülmektedir. Nicel tezlerin sayısında 2009 yılından 2012 yılına kadar düzenli bir azalma yaşandığı, 2012 yılında en az tezin üretildiği, 2013 yılından 2015 yılına kadar bir artış yaşandığı ancak sonraki yıllarda tekrar düştüğü ve 2018 sonrasında ise tekrar arttığı görülmektedir.

Verilerin Kodlanması

Bu başlık altında incelenen 849 adet nicel teze ait, veri girişlerinin kodlanmasına dair bilgiler yer almaktadır. “Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalında yapılmış lisansüstü nicel tezlerde amaç nasıl ifade edilmiştir?” bu kapsamda amaç ifadeleri; problem cümlesi, araştırma sorusu ve hipotez olarak kategorilere ayrılmıştır. Bu doğrultuda soru cümleleri “araştırma sorusu”, hipotez oluşturan tezler “hipotez”, genel problemleri yazıp araştırma sorusu veya hipotez kullanmayan tezler yani düz cümle ile araştırma amacını belirten tezler “problem cümlesi” olarak kabul edilmiştir.

Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalında yapılmış lisansüstü nicel tezlerde kullanılan araştırma deseni/modeli incelemek amacıyla Karasar’ın (1994), “Bilimsel Araştırma Yöntemi”, Büyüköztürk vd.’nin (2016), “Bilimsel Araştırma Yöntemleri” Editörlüğü, Beycioğlu, Özer ve Kondakçı (2018) tarafından yapılan, “Eğitim Yönetiminde Araştırma” adlı kitaplarından faydalanılmıştır. Tezlerin “yöntem” başlığı altında verilen “araştırma deseni/modeli” kısmındaki bilgiler “tarama, deneysel, betimsel, meta-analiz ve sistematik derleme” olmak üzere beş kategoride değerlendirilmiştir. Aynı zamanda tarama ile deneysel desenlerin birlikte kullanıldığı çalışmalar da değerlendirilmiştir.

Tercih edilen araştırma deseni hakkında bilgi verilip verilmeme durumu incelendiğinde, araştırmacıların kullanılan model hakkında açıklayıcı bilgi vermesi veya kaynak gösterip göstermemesine bağlı olarak “verilmiş” veya “verilmemiş” olarak gruplandırılmıştır.

Lisansüstü nicel tezlerde örneklem büyüklüğü nasıl dağılmaktadır?” sorusunun cevabı için öncelikle tezlerdeki örneklem büyüklüğü sayısal değerleri Excel’e girilmiştir. Sonrasında minimum ve maksimum değerler ve ortalama örneklem büyüklüğü hesaplanmıştır.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde örneklem büyüklüğü hesaplanmış mıdır?” sorusu cevaplanırken incelenen nicel tezlerde evren ve örneklem başlığı altındaki bilgiler incelenmiştir. Araştırmacıların örneklem büyüklüğünü belirlerken evren değerlerini dikkate alıp hesaplama yapıp yapmadıkları kontrol edilmiştir. Kaynak gösteren, daha önce çeşitli araştırmacıların kullandıkları tablolardan (Krejcie ve

Morgan, 1970; Çıngı, 1994, s. 27; Yazıcıoğlu ve Erdoğan 2004, s. 50; Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu ve Yıldırım, 2005, s. 127; Cohen, Manion ve Morrison, 2007; Büyüköztürk vd., 2016, s. 98; Karagöz, 2017, s. 61) yola çıkarak hesaplamalar yapan veya araştırmacının bizzat formüllerle örneklem büyüklüğünü tespit etmiş olan çalışmalar ile örneklem büyüklüğünü hesaplayan çeşitli internet sitelerini kaynak gösteren tezler, örneklem büyüklüğü “hesaplanmıştır” şeklinde kodlanmıştır, bu bilgiler dışında sadece kaç kişi ile çalıştığını yazan tezler “hesaplanmamıştır” şeklinde kodlanmıştır.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde verilen örneklem büyüklüğü yeterli/uygun mudur?” sorusu cevaplanırken araştırmalarda kullanılan evren değerleri göz önünde bulundurulmuştur. Daha önce belirtildiği gibi tablo veya formüllerle hesaplama yapan araştırmalar ile kullanılan ölçme aracındaki madde sayısının 10 katı fazlası veya 384 ve üzeri kişi ile çalışan tezler yeterli örneklem büyüklüğüne ulaşmış olarak kabul edilmiştir. Tezlerin örneklem büyüklüğü yeterliğine göre dağılımı tabloya aktarılırken üç ayrı kategoride sınıflandırmanın doğru olacağı öngörülmüştür. Bunlar “yeterli”, “yeterli değil”, “bilinmiyor çünkü evren bilgisi tezde verilmemiş” şeklinde kodlanmıştır. Ayrıca evrenin tamamı, meta-analiz ile çeşitli verilerle çalışan tezler ise “gerek yok” şeklinde kodlanmıştır. Nicel tezler incelenirken örneklem olarak gösterilen sayı ile çalışılan kişi sayısı farklı gösteren tezlere rastlanmıştır. Bu durum bulgularda örneklem büyüklüğü yeterliği tablosu altında örneklendirilip yorumlanmıştır.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde hangi araştırmacı tarafından geliştirilen veri toplama araçları sıklıkla kullanılmaktadır?” bu kapsamda araştırmacılar tarafından en sık kullanılan veri toplama araçları belirlenirken çalışılan konu ve anahtar kelimelerden yardım alınmıştır. Ayrıca tez inceleme sürecinde veriler girilirken çok çalışılan ölçek isimleri not alınmıştır. Ölçek isimleri belirlenirken ana kategoriden alt kategorilere doğru sınıflandırma işlemi yapılmıştır. Örneğin; örgütsel bağlılık başlığı altında en çok kullanılan örgütsel bağlılık ölçek isimleri ve hangi araştırmacı tarafından geliştirildiği bilgisi verilmiştir.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde Türkiye’deki geçerlik ve güvenilirlik bilgisi ile uyarlama ölçme aracı kullanan araştırmalarda ise yurt dışı geçerlik ve güvenilirlik bilgisi verilmiş midir?” bu soru yanıtlanırken Büyüköztürk vd., (2016), “Bilimsel Araştırma Yöntemleri”, Karasar (1994), “Bilimsel Araştırma Yöntemi”, Altunışık vd., (2005) “Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri” kitaplarından faydalanılmıştır. Yurtdışı geçerlik güvenilirlik bilgisine uyarlama ölçme araçları dâhil edilirken Türkiye’deki geçerlik ve güvenilirlik bilgisine tüm ölçme araçları dâhil edilmiştir. Ana kategoride; yalnızca geçerliği verilen tezler “sadece geçerliği verilmiş”, yalnızca güvenilirliği verilen tezler “sadece güvenilirliği verilmiş”, hiçbirini vermeyen tezler “verilmemiş” birden fazla ölçme aracı kullanan tezlerde tüm ölçme araçlarında geçerlik veya güvenilirlik bilgisi verilmiş ancak birinde geçerliği veya güvenilirliği eksik verilmişse “birinde eksik verilmiş” şeklinde kodlanmıştır. Alt kategoride ise ölçme aracı sayısına göre detaylı bir şekilde geçerlik ve güvenilirlik bilgileri verilmiştir. Tezler incelenirken veri girişleri ölçme aracı sayısına göre

kodlanmıştır. Örneğin; dört ölçme aracı kullanan bir tezde birinci ve ikinci ölçme aracına ait geçerlik bilgisi verilmiş ve birinci, ikinci ve üçüncü ve dördüncü ölçme aracının güvenilirliği verilmişse “12GEÇ, 1234GÜV” şeklinde kodlanmıştır. Ancak incelenen tez sayısının fazla olması, sayıca fazla çeşitli grupların oluşması sebebiyle oluşturulacak tabloların anlaşılabilirlik oranının azalacağı ve oluşturulan tabloların çok uzun olması gibi sebeplerle birden fazla ölçme aracı uygulanan araştırmalar için bu yöntem uygulanamamıştır.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde Türkiye’deki geçerlik türlerinden ve güvenilirlik belirleme yöntemleri ile uyarlama ölçme aracı kullanan araştırmalarda yurt dışı geçerlik türü ve güvenilirlik belirleme yöntemlerinden hangisi verilmiştir?” bu kapsamda güvenilirlik belirleme yöntemleri olarak Kuder-Richardson KR-20, KR-21, Cronbach Alfa, Hoyt’un Varyans Analizi, Test Yarı Test, Test Tekrar Test, Paralel Formlar yöntemi belirlenmiştir. Ancak tezlerde sayılanlar dışında farklı tür güvenilirlik yöntemleri de verilmiştir. Bu yöntemler “diğer” sınıflandırılması yerine araştırmada verilen güvenilirlik yönteminin aslına uygun olarak yazılması uygun görülmüştür. Geçerlik türleri ise kapsam, ölçüt, yapı ve görünüş geçerliği olarak gruplandırılmıştır. Farklı tür geçerlik türleri ve güvenilirlik belirleme yöntemleri de (Spearman-Brown, Guttman, McDonald Omega, Tabakalı Alfa, Kristof, Yapı Güvenirliği) göz ardı edilmeyip tablolara aktarılmıştır.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde kullanılan istatistik teknik türleri nelerdir?” bu soru cevaplanırken tezlerde kullanılan t-testi türleri (Bağımlı Örneklem t-testi, Bağımsız Örneklem t-testi, Tek Örneklem t-testi, Mann-Whitney U), varyans analizi türleri (Tek Yönlü ANOVA, İki Yönlü ANOVA, MANOVA, Kruskal-Wallis), korelasyon türleri (Pearson Korelasyon, Spearman Rho Korelasyon, Kendall’s Tau-B Korelasyon, Kısmi Korelasyon), regresyon türleri (Basit Doğrusal Regresyon, Çoklu Doğrusal Regresyon, Çoklu Lojistik Regresyon, Hiyerarşik Regresyon), ki-kare çeşitleri (Tek Örneklem Ki-Kare, İki Değişken Ki-Kare) ayrı ayrı sınıflandırılarak frekans ve yüzde değerleri verilmiştir.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde normallik varsayımı bilgisi verilmiş midir?” bu soru cevaplanırken Karagöz (2017), “Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve Yayın Etiği” ve Can (2017), “SPSS İle Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi” kitaplarından yararlanılmıştır. İncelenen tezlerde normallik varsayımı çeşitli yöntem ve testler kullanılarak yapılmış ise “verilmiş” yapılmamışsa “verilmemiş” şeklinde kategorilere ayrılmıştır. Ayrıca bazı araştırmalarda (betimsel istatistik, meta-analiz, uyum analizi) normallik varsayımına gerek duyulmamaktadır. Bu araştırmalar ise “gerek yok” şeklinde sınıflandırılmıştır.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde hangi normallik varsayım test ve yöntemleri kullanılmıştır?” bu soru cevaplanmadan önce kısaca bilgi verilmiştir. Normallik varsayımının test edilmesinde sırasıyla betimsel yöntemler, grafiksel yöntemler ve hipotez testleri en sık kullanılan tekniklerdir. Hipotez testleri içerisinde en sık kullanılanlar sırasıyla Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleridir (Demir,

Saatçioğlu, İmrol, 2016, s. 130). Normallik varsayım test ve yöntemleri; Aritmetik Ortalama, Mod (Tepe Değer), Medyan, Basıklık-Çarpıklık değerleri (Skewness-Kurtosis), Kolmogorov-Smirnov testi, Q-Q Plot ve P-P Plot, saçılım grafikleri, kutu grafiği (boxplot chart), gövde ve yaprak grafiği (steam-and-leaf plot), histogram grafiği, Mahalanobis uzaklık değerleri olarak sıralanabilir. Önceden belirlenen bir kategori oluşturulmamıştır, incelenen tezlere göre şekillenmiştir. Normallik test ve yöntemlerini uygulamayan veya uyguladığı halde tezde belirtmeyen araştırmalar “verilmemiş” kullanılan test ve yöntemi belirten tezler “verilmiş” olarak sınıflandırılmıştır.

“Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde parametrik ve nonparametrik (paremetrik olmayan) testlerden hangisi kullanılmıştır?” incelenen tezler, “parametrik, nonparametrik, parametrik-nonparametrik” olmak üzere üçe ayrılmıştır. Ayrıca parametrik veya nonparametrik test olarak sayılmayan betimsel istatistikler ile uyum analizi “gerek yok” şeklinde sınıflandırılmıştır.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada betimsel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Betimsel içerik analizinde temel amaç eğilimlerin belirlenmesi (Cohen vd., 2007) ve frekans ve yüzde ifadelerine dayanarak genel örüntünün verilmesidir (Dinçer, 2018). Kategorilere ayrılan veriler, içerik analizi yöntemi ile frekans ve yüzde şeklinde verilmiştir. Tezler, tez inceleme formunda belirtilen sınıflandırmalar doğrultusunda titizlikle incelenmiş ve her bir ölçüte ait veri Excel dosyasına kaydedilmiştir. Daha sonra ikinci yazar ile yapılan görüşmeler ve kontroller ile verilerin doğru girildiği yönünde karar verilmiştir. Aynı zamanda bulgular başlığı altında verilen tablolarda birbirini destekler biçimde sonuçların çıkması ile girilen bilgilerin doğruluğu bir kez daha kanıtlanmıştır. Veriler Microsoft Excel ve SPSS 24.0 programı birlikte kullanılarak analiz edilmiştir.

Bulgular

Araştırmanın birinci alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanında yapılan lisansüstü nicel tezlerde amaç cümleleri incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 2: Amaçların ifade edilişlerine ilişkin dağılım

Amaçların İfade Edilişi	f	%
Araştırma Sorusu	753	88,6
Araştırma Sorusu-Hipotez	43	5,1
Hipotez	18	2,1
Yok	16	1,9
Problem Cümlesi	12	1,4
Problem Cümlesi-Araştırma Sorusu	6	0,7
Problem Cümlesi-Araştırma Sorusu-Hipotez	2	0,2
Toplam	849	100,0

Not: Araştırma amaçlarını, araştırma sorusu veya hipotez dışında sadece cümlelerle belirten çalışmalar problem cümlesi olarak kodlanmıştır.

Tablo 3'te görüldüğü üzere; 753 tezde araştırma sorusu, 18 tezde hipotez, 43 tezde hem araştırma sorusu hem hipotez ifadesi verilmiştir. 12 tezde problem cümlesi başlığı altında amaç ifade edilirken, 16 tezde araştırma amacı verilmemiştir. Çalışmaların sonuçları hakkında ön görüde bulunamama veya hipotez yazmayı bilmeme gibi sebepler ile araştırma sorularının diğer amaç ifadelerine göre daha çok kullanıldığı söylenebilir.

Tezler incelenirken araştırmacıların araştırma sorusu, hipotez ve problem cümlesi arasındaki farkı bilmedikleri görülmüştür. Yani araştırmanın amacı, soru cümlesi şeklinde ifade edilmesine rağmen araştırmacıların araştırma sorularını, hipotez olarak nitelendirdikleri veya hipotez başlığı altında araştırma soruları verdikleri ya da hipotez cümlelerinin kesinlik değil de olasılık anlamı taşıyan –ebilir ekiyle yazıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca 19 tezde “araştırmanın amaçları doğrultusunda hipotezler test edilmiştir.” cümlesinin kullanıldığı ancak araştırmada hipotez başlığı veya hipotez cümlesinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu da aslında araştırmacıların araştırma sorusu ve hipotez arasındaki farkı anlamamış olmaları ve araştırmacıların ezber kalıp cümleleri kullandıklarını göstermektedir. Aynı zamanda tezler incelenirken “araştırma tezi” başlığı altında araştırma amaçlarının verildiği de tespit edilmiştir. Kısacası hipotezlerin kuruluşu ve araştırma sorularının hipotez olarak nitelendirilmesine ilişkin önemli hatalar olduğu belirlenmiştir.

Araştırmanın ikinci alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde araştırma desenleri incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 3: Nicel tezlerde kullanılan araştırma desenlerine ilişkin dağılım

Araştırma Desenleri	f	%
Tarama	779	91,8
Verilmemiş	38	4,5
Deneysel	16	1,9
Betimsel	11	1,3
Meta-Analiz	2	0,2
Deneysel+Tarama	1	0,1
Sistemik Derleme	1	0,1
Tarihsel	1	0,1
Toplam	849	100,0

Tablo 4'te görüldüğü üzere; %91,8 oranında tarama modeli, %1,9 oranında deneysel, %0,1 oranında tarama ve deneysel modelin birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. %0,2 ile meta-analiz yöntemi, %1,3 oranında betimsel model kullanıldığı tespit edilirken, %4,5 oranında araştırmacıların kullandıkları modeli belirtmedikleri tespit edilmiştir. 38 tezin araştırma deseni yazılmamıştır ancak tezler incelendiğinde araştırma deseni olarak tarama deseninin kullanıldığı düşünülmektedir. Nicel araştırma yöntemlerinden en çok kullanılan desenlerin tarama ve deneysel desenler olduğu bilinmektedir. Zira bu araştırmada da var olanı betimleme anlayışından hareket eden araştırmaların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Ayrıca bu araştırmada, araştırma modeli/deseni hakkında bilgi toplanırken bazı durumlarla

karşılaşılmıştır. Kısaca bilgi verilmiştir. Araştırmacıların araştırma modeli veya deseni başlığı altında kullanılan desen/modelden başka bilgilere de yer verdiği görülürken kimi tezlerde de özellikle 2009 ve 2010 yılına ait bazı tezlerde yöntem başlığının hiç bulunmadığı görülmüştür. 2009 yılından 2019 yılına kadar dokuz tezin yöntem kısmını yazmadığı yöntem ile ilgili verilerin girişte veya başka bölümlerde kısaca verildiği tespit edilmiştir. Bazı tezlerde ise yöntem başlığı altında yöntemle alakası olmayan problem, varsayım, sınırlılıklar, araştırmanın amacı ve önemi, evren-örneklem, verilerin toplanması, verilerin analizi gibi başlıklara yer verildiği tespit edilmiştir. Bu sebeple bazı tezlerde tezin tümü okunmak zorunda kalmıştır. Ayrıca tarama türlerinde özellikle ilişkisel ve genel tarama deseninin birbiri yerine kullanıldığı görülmüştür. Ancak araştırma soruların bu amaca yönelik olmaması sebebi ile yaşanan durum hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Görülen sıkıntıların en önemli nedeni olarak araştırmacıların doğru yöntem konusunda farkındalık düzeylerinin düşük olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın üçüncü alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde tercih edilen desen hakkında açıklayıcı bilgi verilip verilmediği incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Nicel tezlerde kullanılan desen/model hakkında bilgi

Yöntem Hakkında Bilgi	f	%
Verilmiş	660	77,7
Verilmemiş	189	22,3
Toplam	849	100,0

Tablo 5'te görüldüğü üzere; tezlerin %22,3'ünde bilgi verilmediği, %77,7'sinde yöntem hakkında bilgi verildiği tespit edilmiştir. Yöntem araştırmanın bel kemiğidir ve iyi tanımlanmış bir yöntemin araştırmayı doğru sonuçlara götüreceği düşünülmektedir. Ancak her ne kadar yöntem konusunda bilgi verilse de özellikle tarama türlerinin birbiri yerine kullanıldığı tespit edilmiştir. Özellikle ilişkisel ile genel tarama türünde bu durumla karşılaşılmıştır. Bununla birlikte ilişkisel tarama ile yapılan yaklaşık 30 araştırmanın araştırma sorularında ilişkiye rastlanmamış ve ilişkisi aranan istatistiklerin verilmemiş olması da ayrıca görülen eksikliklerdendir. Kısaca yöntem hakkında bilgi verilse de bu açıklamanın bilinçli yapılmadığı söylenebilir.

Araştırmanın dördüncü alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde örneklem büyüklüğü incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 4: Örneklem büyüklüğü

	Min	Maks	$\bar{X}$	Medyan	Mod	Ss
Örneklem	30	4375	384,76	327	300	283,46

Not: Deneysel desenler dâhil edilmemiştir. Tarama araştırmalar üzerinden tablo hazırlanmıştır.

Tablo 6'da görüldüğü üzere; tarama araştırmalarında en az 30 kişi, en fazla 4375 kişi ile çalışıldığı tespit edilmiştir. 849 adet nicel tezde örneklem büyüklüğü ortalaması ise 384'tür. Çeşitli araştırmacılar tarafından hazırlanan örneklem büyüklüğü tablolarına göre 384

sayısının yeterli örneklem büyüklüğü olduğu söylenebilir. Örneklemelerin geçerliği ve güvenilirliği açısından ölçme aracına ait madde sayısının 10 katı olması veya 384 ve üstü kişi ile çalışılması olumlu bir durumdur ancak daha güvenilir sonuçlar elde edebilmek için örneklem büyüklüğünün artırılması daha iyi olacaktır.

Araştırmanın beşinci alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde örneklem büyüklüğünün hesaplanıp hesaplanmadığı incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 5: Örneklem büyüklüğü hesaplanmasına ilişkin dağılım

Örneklem Büyüklüğü Hesaplanması	f	%
Hesaplanmamış	452	53,2
Hesaplanmış	258	30,4
Gerek Yok	139	16,4
Toplam	849	100,0

Tablo 7’de görüldüğü üzere; tezlerin %30,4’ünde örneklem büyüklüğü hesaplandığı bilgisi verilmiştir. %53,2’sinde örneklem büyüklüğü hesaplandığı bilgisi verilmemiştir. Gerek yok (verilerle ve evrenin tamamı ile çalışan tezler) şeklinde kodlanan tezler ise %16,4 oranındadır. Araştırma sonunda, örneklem büyüklüğü hesaplanmamış araştırmaların daha çok olduğu görülmektedir. Ancak örneklem büyüklüğünün araştırma sonuçlarının güvenilirliği için önemli olduğu ve genelleme yapmanın ancak doğru sayıda katılımcıya ulaşabilmek ile mümkün olabileceği söylenebilir.

Araştırmanın altıncı alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde örneklem büyüklüğü yeterli/uygunluğu incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 6: Örneklem büyüklüğü yeterliğine ilişkin dağılım

Örneklem Büyüklüğü Yeterliği	f	%
Yeterli	404	47,6
Bilinmiyor Çünkü Evren Bilgisi Yok	215	25,3
Gerek Yok	139	16,4
Yeterli Değil	91	10,7
Toplam	849	100,0

Tablo 8’de görüldüğü üzere tezlerin %47,6’sında örneklem büyüklüğü yeterli görülürken, %10,7’sinde örneklem büyüklüğünün uygun olmadığı tespit edilmiştir. %25,3’ünde evren bilgisi verilmediği için örneklem büyüklüğü yeterliği hakkında yorum yapılamamıştır. %16,4’ünde ise örneklem büyüklüğü yeterliliği şartı aranmamıştır. 849 tezin yaklaşık %48’inde örneklem büyüklüğü yeterli/uygun olması, araştırmanın sonuçlarının genellenebilirliğini, geçerlik ve güvenilirliğini iyi derecede etkilediği söylenebilir. Ancak genel olarak bakıldığında örneklem büyüklüğü yeterli görülse de evren bilgisini vermede sorunların olduğu görülmektedir. Bu durum araştırmaların genellenebilirliğine gölge düşürmektedir.

Araştırmanın yedinci alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde araştırmacılar tarafından en sık kullanılan veri toplama araçları incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 7: Tezlerde en çok kullanılan ölçeğe araçlarının dağılımı

	Ölçme Aracı İsimleri	f
Örgütsel Bağlılık Ölçekleri	Örgütsel Bağlılık Ölçeği (Allen ve Meyer, 1990)	28
	Örgütsel Bağlılık Ölçeği (Balay, 2000)	17
Liderlik Ölçekleri	Çok Faktörlü Liderlik Ölçeği (Bass ve Avolio, 1995)	21
	Öğretim Liderliği Davranışları Ölçeği (Şişman, 1997)	10
	Etik Liderlik Ölçeği (Yılmaz, 2005)	8
	Teknoloji Liderliği Ölçeği (Sincar, 2009)	5
Doyum Ölçekleri	Minnesota İş Doyumu Ölçeği (Weiss, Davis ve England, 1967)	20
	İş Doyum Ölçeği (Şahin, 1999)	6
	Mesleki Doyum Ölçeği (Kuzgun, Sevim, Hamamcı, 2005)	5
Örgütsel Güven Ölçekleri	Örgütsel Güven Ölçeği (Yılmaz, 2006)	5
	Örgütsel Güven Ölçeği (Hoy ve Tschannen-Moran, 2003)	5
Diğer En Çok Kullanılan Ölçme Araçları	Maslach Tükenmişlik Envanteri (Maslach Ve Jackson, 1981)	26
	Örgütsel Adalet Ölçeği (Niehoff ve Moorman, 1993)	14
	Problem Çözme Envanteri (Heppner ve Peterson, 1982)	11
	Rahim Örgütsel Çatışma Envanteri (Roci-İ, 1983)	10
	Negatif Davranışlar Ölçeği (Einarsen ve Raknes, 1997)	8
	Örgütsel Sinizm Ölçeği (Brandes, Dharwadkar ve Dean, 1999)	7
	Öğretmen Motivasyon Ölçeği (Yıldırım, 2006)	6
	Örgütsel Sessizlik Ölçeği (Kahveci ve Demirtaş, 2013)	6
	Mobbing Algı Ölçeği (Güngör, 2007)	5
	Psikolojik Sermaye Ölçeği (Tösten ve Özgan, 2014)	5
	Mizah Tarzları Ölçeği (Martin, Puhlik-Doris, Larsen, Gray ve Weir, 1999)	5
	Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği (Podsakoff vd., 1990)	5

Not: En çok kullanılan ölçme araçları verilirken frekansı 5 ve üstü olan veri toplama araçları verilmiştir.

Tablo 9’da görüldüğü üzere; tezlerde en çok kullanılan ölçekler, örgütsel bağlılık başlığı altında kullanılan ölçekler olmuştur. Örgütsel bağlılık ölçeği başlığı altında frekansı beşten fazla olan iki farklı ölçek kullanılmıştır. Allen ve Mayer (1990) tarafından geliştirilen Örgütsel Bağlılık Ölçeği 28 tezde kullanılmıştır ve örgütsel bağlılık ölçekleri içinde en çok kullanılanı olmuştur. Balay (2000) tarafından geliştirilen Örgütsel Bağlılık Ölçeği 17 tezde kullanılmıştır. Liderlik başlığı altında birçok ölçeğin kullanıldığı görülmektedir. Bass ve Avolio (1995) tarafından geliştirilen Çok Faktörlü Liderlik Ölçeği 16 tezde, Şişman (1997) tarafından geliştirilen Öğretim Liderliği Davranışları Ölçeği 10 tezde, Yılmaz (2005) tarafından geliştirilen Etik Liderlik Ölçeği sekiz tezde kullanılmıştır. Sincar (2009) tarafından geliştirilen Teknoloji Liderliği Ölçeği beş tezde kullanılmıştır. Doyum ölçekleri başlığı altında; Weiss, Davis ve England (1967) tarafından geliştirilen Minnesota İş Doyumu Ölçeği 20 tezde, Şahin (1999) tarafından geliştirilen İş Doyumu Ölçeği altı tezde, Kuzgun, Sevim ve Hamamcı (2005)

tarafından geliştirilen Mesleki Doyum Ölçeği beş tezde kullanılmıştır. Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilen Maslach Tükenmişlik Envanteri 26 tezde, Moorman ve Niehoff (1993) tarafından geliştirilen Örgütsel Adalet Ölçeği 14 tezde, P.P. Heppner ve C.H. Peterson (1986) tarafından geliştirilen Problem Çözme Envanteri 11 tezde, Rahim (ROCI-II-1983) tarafından geliştirilen Rahim Örgütsel Çatışma Envanteri 10 tezde kullanılmıştır. Buradan Eğitim Yönetimi alanında yapılan nicel tezlerde popüler konuların olduğu ve bu konuların popüler ölçme araçları kullanılarak yapılmış olduğu söylenebilir.

Tablo 9 oluşturulurken bazı zorluklar yaşanmış ancak titiz bir çalışma sonucunda nihai sonuca ulaşılmıştır. Yaşanan zorluklar kısaca şöyle dile getirilebilir. Aynı kişi tarafından geliştirilen bir ölçme aracına farklı araştırmacılar veya aynı araştırmacı tarafından bir tezde üç farklı teknik ismin bir arada kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin; Minnesota İş Doyum Ölçeği (1967), Minnesota İş Doyum Envanteri iki farklı şekilde veya Rahim tarafından geliştirilen Örgütsel Çatışma Envanteri (1983); “Çatışma Yönetim Anketi, Örgütsel Çatışma Envanteri, Çatışma Çözüm Ölçeği, Çatışma Çözme Becerileri Ölçeği, Çatışma Çözme Stillerine İlişkin Alguları Belirleme Ölçeği, Çatışma Yönetimi Stratejileri Ölçeği” olmak üzere beş farklı şekilde kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kullanılan ölçme aracı hakkında bilgi vermede sıkıntıların yaşandığı, geliştiren yazar ve tarih hakkında bilgi vermeyen tezlerin var olduğu tespit edilmiştir. Kısacası bu durumun birçok tezde olduğu görülmüştür. Ancak araştırma sorularımızın bu amaca yönelik olmamasından kaynaklı kısaca bilgi verilip mevcut durumda yaşanan kavram karmaşıklığı sunulmak istenmiştir.

Araştırmanın sekizinci alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde kullanılan ölçme araçlarına ait geçerlik ve güvenilirlik bilgisi incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 10’da sunulmuştur.

Tablo 8: Ölçme araçlarının Türkiye ve yurtdışı geçerlik ve güvenilirlik bilgisine ilişkin dağılım

	Geçerlik-Güvenirlik Bilgisi	f	%
Türkiye’deki Geçerlik ve Güvenirlik Bilgisi	Verilmiş	520	61,2
	Verilmemiş	59	6,9
	Sadece geçerlik	50	5,9
	Sadece güvenilirlik	117	13,8
	Biri Eksik	95	11,2
	Gerek Yok	10	1,2
	Toplam	849	100,0
Yurtdışı Geçerlik ve Güvenirlik Bilgisi	Verilmiş	60	18,2
	Verilmemiş	116	35,3
	Sadece geçerlik	112	34,0
	Sadece güvenilirlik	16	4,9
	Biri Eksik	25	7,6
	Toplam	329	100,0

Tablo 10’da görüldüğü üzere; %61,2 oranında Türkiye’deki geçerlik veya güvenilirlik bilgisi verilirken, %6,9 oranında geçerlik ve güvenilirlik bilgisinin verilmediği tespit edilmiştir. Tablo 10’da görüldüğü üzere Türkiye’de kullanılan ölçme araçlarının genel olarak geçerlik ve

güvenirlilik bilgisinin verildiği ve sonrasında birden fazla ölçme aracı kullanan tezlerde ise ölçme araçlarının birinde geçerlik veya güvenirliliğinin verilmediği tespit edilmiştir. Yurt dışı menşeli 329 adet uyarlama ölçeğin %18,2'sinde yurt dışı geçerlik ve güvenirlilik bilgisi verilirken %35,3'ünde ise geçerlik ve güvenirlilik bilgisi verilmemiştir. %34 oranında sadece geçerliği verilirken %5 oranında sadece yurt dışı güvenirlilik bilgisi verilmiştir. %7,6'sında ise ölçeklere ait geçerlik ve güvenirlilik yöntemlerinden birinin verilmemiş olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak yurt dışı geçerlik ve güvenirlilik bilgilerinin eksik verilmiş olduğu, bu konuda araştırmacıların çok da dikkatli olmadıkları ancak Türkiye'de yapılan geçerlik ve güvenirlilik bilgilerinin yurt dışı geçerlik ve güvenirlilik bilgisine oranla daha çok verilmiş olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, uyarlama ölçeklerde geçerlik bilgisinin güvenirlilik bilgisine göre daha çok raporlandığı ancak Türkiye'de ise güvenirlilik bilgisinin geçerlik bilgisine göre daha çok verildiği söylenebilir.

Araştırmanın dokuzuncu alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde kullanılan ölçme araçlarına ait geçerlik türü ve güvenirlilik belirleme yöntemleri incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 11'de sunulmuştur.

Tablo 9: Ölçme araçlarında verilen geçerlik türü ve güvenirlilik belirleme yöntemi bilgisi

		f	%	
Türkiye'deki Geçerlik Türleri Güvenirlilik Belirleme Yöntemleri	Geçerlik Türleri	Yapı	608	71,6
		Kapsam	215	25,3
		Ayrırt edici	17	2,0
		Ölçüt	17	2,0
		Görünüş	13	1,5
	Güvenirlilik Belirleme Yöntemleri	Cronbach Alfa	726	85,5
		Test Tekrar Test	65	7,7
		Sperman-Brown	18	2,1
		Guttman	18	2,1
		Test Yarı Test	17	2,0
Yurt Dışı Geçerlik Türleri Güvenirlilik Belirleme Yöntemleri	Geçerlik Türleri	Kr-20	6	0,7
		Mcdonald Omega	3	0,4
		Kristof	2	0,2
	Güvenirlilik Belirleme Yöntemleri	Yapı	1	0,1
		Tabakalı Alfa	1	0,1
		Yapı	198	60,2
		Görünüş	1	0,3
		Kapsam	1	0,3
		Cronbach Alfa	97	29,5
		Test Tekrar Test	14	4,3
Güvenirlilik Belirleme Yöntemleri	Sperman-Brown	3	0,9	
	Guttman	1	0,3	
	LAMBDA	1	0,3	

Not: Bir tezde birden fazla geçerlik türü ve güvenirlilik belirleme yöntemi bir arada kullanıldığından toplam değer incelenen tez sayısından fazla bulunmaktadır.

Tablo 11’de görüldüğü üzere; ölçme aracı kullanan 839 (veriler üzerinden işlem yapan 10 tez dâhil edilmemiştir) tezin %71,6’sında yapı geçerliği, %25,3’ünde kapsam geçerliği, verilmiştir. Araştırmacılar tarafından en çok yapı, en az görünüş geçerliğinin tezlerde verildiği görülmektedir. 839 tezin güvenilirlik belirleme yöntemlerine bakıldığında; %85,5 oranında Cronbach Alfa katsayısının, %7,7 oranında ise Test Tekrar Test güvenilirliği verildiği tespit edilmiştir. En çok verilen güvenilirlik yöntemi Cronbach Alfa katsayısı iken en az verilen güvenilirlik yöntemleri McDonald Omega, Yapı geçerliği, Tabakalı Alfa ve Kristof güvenilirliği olmuştur. 329 adet uyarlama ölçme aracının geçerlik türlerine bakıldığında %60,2’sinde yapı geçerliğinin verilmiş olduğu görülmektedir. Kapsam ve görünüş geçerliği de verilen diğer geçerlik türleridir ve sadece bir tezde verilmiştir. Uyarlama ölçme araçlarında geçerlik türlerinden en çok yapı geçerliği verilmiştir. 329 adet uyarlama ölçme aracının güvenilirlik yöntemlerine bakıldığında %29,5’inde Cronbach Alfa katsayısı, %4,3’ünde Test Tekrar Test güvenilirliği verilmiştir. Lambda ve Guttman güvenilirlik değerleri sadece bir tezde verilmiştir.

Türkçeye çevrilen uluslararası kullanılan bir ölçme aracı ile Türkiye menşeli bir ölçme aracının aslında geçerlik türleri ve güvenilirlik belirleme yöntemlerinin aynı tür olduğu görülmektedir. Geçerlik türlerinden en çok yapı geçerliğinin verildiği ve bunun faktör analizi ile sağlandığı, güvenilirlik belirleme yöntemlerinden ise en çok iç tutarlığı belirlemeye yönelik Cronbach Alfa katsayısının verildiği tespit edilmiştir. Güvenirlik belirleme yöntemlerinden daha çok tek uygulamaya dayalı yöntemlerin kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Eğitim alanında yapılan araştırmalarda her iki türün sıklıkla kullanılmakta olduğu veya araştırmacıların bu doğrultuda çalışmalarını yürüttüğü söylenebilir. Ayrıca Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısının diğer güvenilirlik belirleme yöntemlerine göre daha çok verilmesinde bu yöntemi veren hazır programların olması da etkili olabilir.

Araştırmanın onuncu alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde yapılan istatistikî teknik türleri incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 12’de sunulmuştur.

Tablo 10: Nicel tezlerde yapılan istatistikî teknik türlerine ilişkin dağılım

İstatistikî Teknikler	f	%
Bağımsız Örneklem t-testi	626	73,7
Tek Yönlü ANOVA	600	70,7
Pearson Korelasyon	323	38,0
Kruskal-Wallis	244	28,7
Mann-Whitney U	208	24,5
Çoklu Doğrusal Regresyon	91	10,7
Spearman Sıra Korelasyonu	76	9,0
Basit Doğrusal Regresyon	53	6,2
Ki-Kare	39	4,6
Frekans, Yüzde	36	4,2
Yol Analizi	20	2,4
Bağımlı Örneklem t-testi	18	2,1
Wilcoxon	6	0,7

Tablo 10: Nicel tezlerde yapılan istatistikî teknik türlerine ilişkin dağılım

MANOVA	5	0,6
İki Yönlü ANOVA	4	0,5
Kendall's Tau-B Korelasyon	3	0,4
Hiyerarşik Regresyon	3	0,4
Çoklu Lojistik Regresyon	2	0,2
Grup Farklılığı	2	0,2
Uyum Analizi	1	0,1
Kısmi Korelasyon	1	0,1
Yapısal Regresyon	1	0,1
Tek Örnekler t-testi	1	0,1
Tek Örnek Ki-Kare	1	0,1
İki Değişken Ki-Kare	1	0,1
Toplam	849	100,0

Not: Bazı araştırmalar birden çok kategoriye bir arada içerdiğinden toplam değer, incelenen tez sayısından yüksek bulunmuştur.

Tablo 12'de görüldüğü üzere; 849 nicel tezde %73,7 oranında Bağımsız Örnekler t-testi, %70,7 oranında Tek Yönlü ANOVA, %38 oranında Pearson Korelasyon, %28,7 oranında Kruskal-Wallis, %24,5 oranında Mann-Whitney U, %4,6 oranında Ki-Kare, %4,2 oranında frekans, yüzde, standart sapma, standart hata, %10,7 oranında Çoklu Doğrusal Regresyon, %6,2 oranında Basit Doğrusal Regresyon araştırmacılar tarafından en çok kullanılan istatistikî teknikler olarak tespit edilmiştir. Ayrıca Bağımlı Örnekler t-testi, MANOVA, Yol Analizi, Kendall's Tau-B Korelasyon, Uyum Analizi, İki Yönlü ANOVA, Kısmi Korelasyon, Çoklu Lojistik Regresyon, Hiyerarşik Regresyon, Tek Örnek Ki-Kare, İki Değişkenli Ki-Kare ve meta-analizde verilen grup farklılığı kullanılan diğer istatistikî tekniklerdir. En çok Bağımsız Örnekler t-testi, sonrasında Tek Yönlü ANOVA araştırmacılar tarafından en çok kullanılan istatistikî olmuştur. Fark testleri, ilişki ve etki testlerine göre daha çok kullanılmıştır. İki ya da daha fazla grup arasındaki farklılığı yorumlama ihtiyacı ile hipotez testi türlerinin diğer tekniklerden daha çok kullanıldığı söylenebilir.

Araştırmanın on birinci alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde normallik varsayım bilgisi incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 13'te sunulmuştur.

Tablo 11: Normallik varsayım bilgisine ilişkin dağılım

Normallik Varsayım Bilgisi	f	%
Verilmemiş	438	51,5
Verilmiş	352	41,5
Gerek Yok	60	7,0
Toplam	850	100,0

Tablo 13'te görüldüğü üzere; %41,4'ünde normallik varsayımı yapılmış ve bu bilgi çeşitli tablo ve değerlerle desteklenmiştir. %51,5'inde normallik varsayımı yapıldı bilgisi verilmemiştir. Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanındaki nicel tezlerde normallik varsayım kontrolünün tezlerin yarısından fazlasında yapılmadığı veya yapılmış olsa bile

araştırmalarında bu bilgiye yer vermedikleri söylenebilir. Bu da araştırmacıların bilgileri raporlama konusunda eksikliklerinin olduğunu göstermektedir. Bunun yanında yapılacak olan istatistiklerin normallik varsayım kontrolüne göre yapıldığı göz önüne alındığında tezlerde yapılan analizlerin doğruluğu hakkında da şüphe yaratmaktadır.

Tezlerde normallik varsayımı kontrol edilirken birçok eksiklikle karşılaşmıştır. Bu eksiklikler kısaca şöyle ifade edilebilir. Bazı tezlerde normallik varsayımı; varyansların homojenliği (Levene testi sonuçları) sonuçlarına bağlanıp parametrik veya nonparametrik yapılmasına karar verilmiştir. Bu tür tezlerin sayısı 11'dir. Levene testi normallik varsayımı testi değildir sadece bazı istatistikî tekniklerin yapılabilmesi ön koşullarından biridir. Bazı testlerde ise; normallik varsayımı yapıldı denilmiştir ancak normallik varsayımı kontrolü hangi testlerle yapıldığı veya bu testlerin sonuçları verilmemiştir. Kimi tezlerde ise normallik varsayımı yapılmamış direkt grup sayısına göre parametrik veya nonparemetrik analizlerin yapılmasına karar verilmiştir. Ancak kişi sayısının fazla olması uç değerleri etkilememektedir. Bazı tezlerde ise normallik varsayımı yapıldığı ve bu amaçla hangi test ve yöntemlerin kullanıldığı bilgisi verilmiştir ancak test sonuçlarının verilmediği görülmüştür. Kimi tezlerde ise normallik varsayımı kontrollerinin sadece aritmetik ortalama ve "standart sapma" değerleri ile kontrol edildiği ve bu sonuçlara göre parametrik veya nonparametrik testlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Kısacası nicel tezlerde normallik varsayım sonuçlarının verilmediği ve normallik varsayımı ihlal edildiğinde, yorum ve çıkarımların güvenilir ve geçerli olmayacağı söylenebilir (Razali ve Wah, 2011, s. 21).

Araştırmanın on ikinci alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde normallik varsayım kontrol test ve yöntemleri bilgisi incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 14'te sunulmuştur.

Tablo 12: Nicel tezlerde kullanılan normallik kontrol test ve yöntemleri

Normallik Kontrol Yöntemleri	f	%
Verilmemiş	440	51,8
Kolmogorov-Smirnov Testi	227	26,7
Basıklık-Çarpıklık	137	16,1
Gerek Yok	59	6,9
Shapiro-Wilk Testi	56	6,6
Histogram	19	2,2
Q-Q Plot	12	1,4
Mahalanobis Uzaklık	8	0,9
Aritmetik Ortalama	8	0,9
Medyan (Ortanca)	8	0,9
Mod (Tepe Değer)	6	0,7
Box Plot (Kutu)	5	0,6
Saçılım Grafikleri	4	0,5
P-P Plot	1	0,1
Gövde Dal	1	0,1
Toplam	849	100,0

Not: Bazı araştırmalar birden çok kategoriye bir arada kullandığından toplam değer, incelenen tez sayısından yüksek bulunmuştur.

Tablo 14'te görüldüğü üzere; incelen tezlerde en çok kullanılan normallik testi %26,7 oranı ile Kolmogorov-Smirnov testi, en az kullanılan normallik yöntemi ise %0,1 oranı ile P-P Plot, kutu grafiği olmuştur. %16,1'inde Basıklık-Çarpıklık (Skewness-Kurtosis), %6,6'sında Shapiro-Wilk kullanılmıştır. Tezlerin %51,8'inde normallik test sonuçları verilmemiştir. Kolmogorov-Smirnov testinin Shapiro-Wilk'e göre daha çok kullanılmasında örneklem büyüklüğü olarak 30 veya 50 üstü kişi ile çalışılmış olmasından kaynaklı olduğu söylenebilir.

Araştırmanın on üçüncü alt amacı ışığında Eğitim Yönetimi ve Denetimi bilim dalındaki lisansüstü nicel tezlerde normallik varsayım kontrolleri sonrasında yapılan istatistikî teknikler incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 15'te sunulmuştur.

Tablo 13: Parametrik ve nonparametrik testlerin kullanımına ilişkin dağılım

Parametrik-Nonparametrik	f	%
Parametrik	529	62,2
Parametrik-Nonparametrik	140	16,5
Nonparametrik	121	14,2
Gerek Yok	60	7,0
Toplam	850	100,0

Tablo 15'te görüldüğü üzere; nicel tezlerin %62,2'sinde parametrik testler, %14,2'sinde nonparametrik testler, %16,5'inde hem parametrik hem nonparametrik testler bir arada kullanılmıştır. %7'sinde parametrik veya nonparametrik test yapmaya gerek olmayan istatistikî teknikler (sadece betimsel istatistik yapılan tezler, meta-analiz, uyum analizi ve yapısal eşitlik modeli kullanan tezler) kullanılmıştır. En çok parametrik testlerin ve sırasıyla parametrik ve nonparametrik testlerin birlikte kullanıldığı testlerin ve sonrasında nonparametrik testlerin tercih edilmiş olduğu görülmektedir. Verilerin normal dağılması sebebi ile parametrik testlerin daha çok tercih edildiği söylenebilir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışmada nicel yüksek lisans ve doktora tezleri; amaç, yöntem, veri analizi ve normallik varsayımı açısından incelenmiştir. İncelenen tezlerde genel eğilim belirlenmiş ve özellikle metodoloji sorunlarının olduğu, veri raporlama konusunda dikkatli davranılmadığı belirlenmiştir. Genel olarak amaçların en çok araştırma sorusu ile ifade edildiği, tarama deseni kullanan çalışmaların fazla olduğu, ortalama 384 katılımcı ile çalışıldığı, örneklem büyüklüğünün genel olarak hesaplanmadığı ancak yeterli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca en çok örgütsel bağlılık başlığı altında ölçeklerin kullanıldığı, güvenilirlik bilgisinin geçerlik bilgisine göre daha çok verildiği, normallik varsayımı yapmayan çalışmaların fazla olduğu, t-testi ve ANOVA'nın diğer istatistikî tekniklere göre daha çok yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte özele inildiğinde amaçların doğru ifade edilmediği, özellikle araştırma soruları ile hipotez yazımının yanlış yapıldığı ve bu iki kavramın birbiri yerine kullanıldığı, tarama araştırma türlerinde de bir karmaşa olduğu özellikle ilişkili ve genel tarama deseninin birbiri yerine kullanıldığı, araştırma deseni hakkında bilgi vermede sıkıntılar yaşandığı, bazı tarama araştırmalarında çok az sayıda kişi (n=30) ile çalışıldığı,

örneklem büyüklüğü hesaplamayan tezlerin yarısından fazla olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ölçme araçlarına ait geçerlik ve güvenilirlik bilgilerini vermede dikkatli davranılmadığı, normallik varsayım testlerinin yapmayan tezlerin yarısından fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak sonuçlar yıl bazında değerlendirildiğinde özellikle 2009 ve 2010 yıllarına ait tezleri hem incelemenin zor olduğu hem de tespit edilen sorunların daha sık yapıldığı ancak günümüze doğru iyileşmelerin yaşandığı özellikle 2019 yılına ait tezlerde metodoloji sorunlarının çok az olduğu sonucuna varılmıştır. Bu iyileşmede makale ve tezlere yönelik yapılan inceleme çalışmalarının etkili olduğu düşünülmektedir.

Araştırma sonucunda; amaçlarının en çok araştırma sorusu olarak ifade edildiği sonucuna ulaşılmıştır. En az problem cümlesi şeklinde verilmiştir. Soru cümlelerinin daha kolay kurulması, hipotez kurmanın bilgi, geliştirmenin bir ön görüş gerektirmesi sebebi ile araştırma sorularının daha çok kullanıldığı düşünülmektedir. Alanyazın incelendiğinde amaçların daha çok araştırma sorusu şeklinde ifade edildiği (Şimşek, Özdamar, Becit vd., 2008; Şimşek, Özdamar, Kobak vd., 2009) bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca, bu çalışmada hipotezlerin kesinlik anlamı taşıyan ifadeler yerine olasılık anlamı taşıyan eklerle kurulduğu, hipotez başlığı altında araştırma sorularına yer verildiği, hipotezleri test etmek amacıyla analiz yapıldı denilip tezde hipotezin verilmemiş olduğu gibi çeşitli hipotez yanlışları tespit edilmiştir. Arı, Armutlu, Tosunoğlu ve Toy (2009) tarafından yapılan çalışmada da genel olarak hipotezlerin kurulumunda hataların olduğu sonucuna ulaşılmıştır ve bu bulgu araştırma sonuçları ile paralellik göstermektedir. Araştırmacıların hipotez kurma ve geliştirme konusunda ciddi sıkıntılarının olduğu, nicel araştırmaların çok fazla olmasına rağmen hipotez cümlelerinin çok az olduğu düşünülmektedir. Nicel tezler içinde tarama deseninin daha çok kullanıldığı bilirse de deneysel desenlerin de olduğu tespit edilmiştir. Arı, Armutlu, Tosunoğlu ve Toy'un (2009) da belirttiği gibi betimleyici amaçla yapılan araştırmalarda hipotezlere yer verilmezken, açıklayıcı amaçlı araştırmalarda hipotez bulunmalıdır.

Araştırmalarda daha çok tarama deseni kullanılmıştır. Alanyazın incelendiğinde eğitim yönetimi (Balcı, 1988; Polat, 2010; Tatık ve Doğan, 2014; Turan vd., 2014) ve farklı disiplinlere ait çalışmaların (Balcı ve Apaydın, 2009; Karadağ, 2010; Tavşancıl vd., 2010; Gömleksiz ve Bozpolat, 2013; Aydın ve Uysal, 2014; Ozan ve Köse, 2014; Duygulu ve Sezgin, 2015; Eskici ve Çayak, 2017; Şenyurt ve Özkan, 2017) bulguları ile birlikte yorumlandığında bu eğilimin bir alana özgü olmayıp Türkiye'deki genel eğilimi yansıttığı söylenebilir. Var olanı anlama, genelleme yapma, tahminlerde bulunma gibi sebeplerle tarama deseninin daha çok kullanıldığı düşünülmektedir. Bunun yanında somut sorunların ve çözüm önerilerinin yer aldığı çalışmaların yapılmasının alanın gelişimine daha fazla katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bazı araştırmacıların araştırma desenleri hakkında bilgi vermemesinden kaynaklı araştırma amacı, veri toplama ve veri analizine bakılarak tarama deseni olduğu anlaşılan tezlerin azımsanmayacak derecede çok olduğu görülmüştür. Ayrıca betimsel ve tarama deseni çalışmalarının birbiri ile karıştırıldığı da sonucuna varılmıştır. Büyüköztürk ve Köklü'nün (1999) yaptığı çalışmada da araştırma problemine uygun araştırma deseni ile

çalışmada sorunlar yaşandığı belirtilmiştir. Ayrıca deneysel desenler çok az kullanılmıştır. Deneysel desenleri uygulamanın zaman gerektirmesi, uygun uygulama alanının oluşturulması için imkânların sağlanması ancak uygulama alanı, zaman ve emek açısından kısmi güçlüklerin yaşanması sebebi ile daha az tercih edildiği düşünülmektedir. Tezlerde tercih edilen araştırma desenleri hakkında bilgi verilme durumu incelendiğinde genel olarak tezlerde kullanılan araştırma deseni/modeli hakkında bilgi verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Polat (2010) tarafından yapılan çalışmada ise kullanılan model hakkında bilgi verilmediği bulgusuna ulaşılmıştır. Bu da bizi zaman içerisinde araştırmacıların daha bilinçli oldukları, yöntem konusunda daha dikkatli davrandıkları sonucuna götürmektedir. Ayrıca araştırmacıların yöntem kısmında bilgileri verirken çok dikkatli olmadığı, verilmesi gereken bilgilerin verilmediği veya farklı başlıklar altında yazılması gereken bilgilerin aynı başlıkta verilmesi gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Şimşek ve arkadaşları (2008) bu durumun çalışmanın güvenilirliğini azalttığını belirtmiş ve araştırmamıza yakın bulgulara ulaştıkları görülmüştür.

Tarama araştırmalarında en az 30, en çok 4375 kişi ile çalışıldığı sonucuna varılmıştır. Çalışılan kişi sayısı dikkate alındığında; veri toplama aracındaki madde sayısının beş veya on katı olmalı, 300'den fazla kişi ile çalışılması veya hazır tablolarda (Sekeran, 1992; Çingı, 1994; Arıkan, 2005) görülen 384 ve üzeri ile kişi çalışılmış olma kuralı dikkate alınarak genel olarak örneklem büyüklüğünün yeterli düzeyde olduğu düşünülmektedir. Ancak yeterli örneklem büyüklüğüne ulaşılmış olsa da yarısından fazlasında örneklem seçilen katılımcı sayısının hesaplanmamış olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tavşancıl, Çokluk, Çıtak ve arkadaşları (2010) ve Özen (2000) tarafından yapılan çalışmaların genelinde örneklem büyüklüğü hesaplanmadığı bulgusuna ulaşılmıştır ve bu sonuç araştırmamızın bulguları ile tutarlılık göstermektedir. Örneklem büyüklüğü hesaplanmadan yapılan sonuçların genellemesinin doğruluğu bir tartışma konusu teşkil etmektedir. 849 nicel tezin yarısından fazlasında bu sorunun olması sebebiyle danışmanların ve araştırmacıların dikkatle üzerinde durulması gereken bir konu olduğu düşünülmektedir. Hesaplanmadan yapılan örneklem büyüklüğünün araştırma sonuçlarının genellenebilirliğini ve güvenilirliğini azaltacağı düşünülmektedir. Araştırma sonucunda kısaca, örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu ancak örneklem büyüklüğünün genel olarak hesaplanmadığı ve son olarak örneklem büyüklüğü hesaplanmasa da genel olarak örneklem büyüklüğü yeterli bulunmuştur. Bu da aslında büyük gruplarla çalışılmış olmasından dolayı sonuçların farklı çıktığı düşünülmektedir.

Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanında nicel tezlerde genel kategoride en çok örgütsel bağlılık, sırasıyla liderlik ve sonrasında doyum ölçeklerinin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Özele inildiğinde ise, en çok Örgütsel Bağlılık Ölçeği (Allen ve Meyer, 1990) Maslach Tükenmişlik Envanteri (Maslach ve Jackson, 1981), Minnesota İş Doyumu Ölçeği (Weiss, Davis ve England, 1967) ve Çok Faktörlü Liderlik Ölçeği (Bass ve Avolio, 1995) tercih edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Duygulu ve Sezgin (2015) tarafından yapılan çalışmada en çok sırasıyla Örgütsel Bağlılık Ölçeği (Allen ve Meyer, 1990), Minnesota İş Doyumu Ölçeği (Weiss, Davis ve England, 1967) ve Çok Faktörlü Liderlik Ölçeğinin (Bass ve Avolio, 1995) kullanıldığı

bulgusuna ulaşılmıştır ve bu sonuç araştırmamızın sonucu ile benzerlik göstermektedir. Popüler ölçme araçlarının olduğu görülmektedir. Ayrıca bu araştırmada lisansüstü nicel tezlerde özellikle anket, ölçek ve envanter terimlerin karmaşasının sıklıkla kullanılan veri toplama araçlarına da yansıdığı gözlemlenmiştir. Bu araştırmada en çok kullanılan veri toplama araçları kodlanırken, ölçme araçlarının genel kullanımları ile Türkiye Ölçme Araçları Dizini (TOAD) dikkate alınmıştır. Sıralanan ölçme araçlarının türleri farklı olan ölçme araçları ile karıştırılması yaşanan kafa ve kavram karmaşıklığının göstergesi niteliğindedir.

329 adet uyarılma ölçme aracında genel olarak yurtdışı geçerlik ve güvenilirliğin verilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Yurt dışı geçerlik ve güvenilirlik bilgisi dikkate alındığında tüm ölçme araçlarının geçerlik ve güvenilirliğini veren tezlerin az olduğu, bilgilerden çoğunun eksik verildiği ve araştırmacıların yeteri kadar yurt dışı geçerlik ve güvenilirlik bilgileri vermede titiz davranmadığı sonucuna ulaşılabılır. Türkiye'deki geçerlik ve güvenilirlik bilgilerine bakıldığında tezlerin %61'inde verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda genel olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır. Bir ölçme aracı kullanan araştırmacıların geçerlik ve güvenilirlik bilgileri verirken daha dikkatli olduğu ancak birden fazla ölçme aracı kullanan tezlerde ise ölçme araçlarından bir veya birkaçında geçerlik ve güvenilirlik bilgilerinden birinin eksik verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Burada, araştırmacıların özellikle yurt dışı kaynaklı daha önce geçerlik ve güvenilirlik kontrolleri yapılmış ölçme araçlarını aynen kullanmaları veya geçerlik dışında sadece güvenilirlik kontrollerini yapmaya gerek duymaları sebep olarak düşünülmektedir. Ölçme araçlarına ait geçerlik türü ve güvenilirlik belirleme yöntemleri incelendiğinde nicel tezlere ait yurt dışı ve Türkiye'de kullanılan ölçme araçlarında geçerlik türlerinden en çok yapı geçerliğinin en az ise kapsam ve görünüş geçerliğinin verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Yapı geçerliği ölçeğin boyutları ile alakalı bir durumdur ve ölçek geliştirme süreci de daha çok bu amaca yöneliktir. Ayrıca kullanılan ölçme araçlarından kaynaklı yapı geçerliğinin daha çok verilmiş olduğu düşünülmektedir. Erkuş (2010) görünüş geçerliğini bir geçerlik türü olarak kabul etmemiş ve biz de sözel bir ifadenin uzun ve kısa cümlelerin kontrolü dışında görüntü olarak bir geçerlik olarak çok da kabul edilmeyeceği görüşündeyiz. Gül ve Sözbilir'in (2015) yaptığı çalışmada, her makalede yapı geçerliği bilgisi verilirken sadece bir makalede ölçüt geçerliğinin verildiği bulgusuna ulaşılmıştır. Yapı geçerliğini belirlemek amacıyla yapılan faktör analizinin ölçeğin yapısını belirlemek amacıyla yapılması ve araştırmacılar tarafından diğer geçerlik türlerine göre daha çok bilinmesi sebebi ile daha çok verildiği düşünülmektedir. Güvenirlik belirleme yöntemleri incelendiğinde ise daha çok tek uygulamaya dayalı yöntemlerin verildiği görülmektedir. İki uygulamaya dayalı güvenilirlik belirleme yöntemlerinin ise çok az kullanıldığı görülmektedir. Güvenirlik yöntemlerinden en çok ölçme araçlarının iç tutarlılığını belirlemede Cronbach Alfa katsayısı verilmiştir. Alanyazın incelendiğinde araştırmalarda (Sarı, 2011; Çüm ve Koç, 2013; Gül ve Sözbilir, 2015; Öztürk, Eroğlu ve Kelecioğlu, 2015; Güvendir ve Özkan, 2015; Karaca ve Demirhan, 2018; Şahin ve Öztürk, 2018) güvenilirlik belirleme yöntemi olarak en çok Cronbach Alfa katsayısının verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Cronbach Alfa yönteminin diğer yöntemlerden daha çok kullanılmasında, ekstradan bir çaba harcanmadan hazır programlar

aracılığıyla yapılabilmesi, maliyet ve zaman açısından elverişli olması gibi sebeplerin etkili olduğu düşünülmektedir.

Lisansüstü nicel tezlerde en çok t-testinin kullanıldığı görülmektedir. T-testi türlerinden ise en çok Bağımsız Örneklem t-testi, ANOVA türlerinden en çok Tek Yönlü ANOVA, korelasyon türlerinden en çok Pearson Korelasyon, regresyon türlerinden ise en çok Çoklu Doğrusal Regresyonun kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Tatık ve Doğan (2014) tarafından Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanında yapılan incelemede t-testi ve ANOVA'nın çok kullanıldığı, ANOVA türlerinden ise en çok Tek Yönlü ANOVA'nın kullanılmış olduğu, en az ise İki Yönlü ANOVA'nın yapıldığı bulgusuna ulaşılmıştır ve sonuçlar araştırmamızın bulgularını destekler niteliktedir. Ayrıca literatür incelendiğinde eğitim yönetimi (Polat, 2010) ve farklı disiplinlere ait çalışmaların (Tavşancıl vd., 2010; Sarı, 2011; Gömleksiz ve Bozpolat, 2013) sonuçları ile araştırmamızın bulguları arasında uyum olduğu t-testi türlerinden en çok Bağımsız Örneklem t-testi, ANOVA türlerinden en çok Tek Yönlü ANOVA'nın kullanıldığı görülmektedir. Kısaca fark testlerinin ilişki ve etkisi araştırılan testler göre daha çok kullanıldığı görülmekte ve araştırmacıların tezlerde iki veya ikiden fazla grup arasındaki farkı merak etmeleri, araştırmacıların daha çok bu testleri bilmeleri sebebi ile t testi ve ANOVA'nın daha çok kullanıldığı düşünülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi lisansüstü nicel tezlerde farklı istatistiksel teknikler yapılmaktadır. Ancak bu analizler yapılmadan önce normallik varsayım kontrollerinin yapılması gerekmektedir. Tezler incelendiğinde normallik varsayımı kontrol bilgisinin genel olarak verilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Tezlerin yarısından fazlasında normallik kontrolünün yapılmaması çalışmalarda yapılan analizlerin doğruluğu hakkında şüpheye düşürmektedir. Çünkü yapılan analizler normallik kontrolü sonucuna göre şekillenmektedir. Ayrıca tezlerin yarısından fazlasında normallik varsayımı kontrolü yapılırsa dahi araştırmacıların tezlerine eklememiş olmaları da bir eksiklik olarak görülmektedir. Demir, Saatçioğlu ve İmrol (2016) tarafından incelenen araştırmaların %60,9'unda normallik varsayımının test edilmediğini, test edilen araştırmalarda ise normallik kontrolünün hangi tekniklerle incelendiği bilgisinin verilmediği bulgusu araştırmamızın sonuçları ile örtüşmektedir. Başman, Uluman ve Tunç (2015) tarafından yapılan araştırmada genel olarak normallik varsayımların hatalı verildiği veya test edilmediği bulgusuna ulaşılması bu araştırma sonucunu destekler niteliktedir. Normallik varsayımı araştırmalarında (Toy ve Tosunoğlu 2007; Ergün ve Çilingir, 2013) istatistiksel analizlerin normallik varsayımların test edilmeden gerçekleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca incelenen tezlerde normallik kontrolü varyans homojenliği testi sonucuna göre şekillenmesi, normallik varsayımı kontrolü yapıldı denilip hangi test ve yöntem ile yapıldığı ve bu yapılan testlerin sonuçlarının verilmemesi, birey sayısı baz alınıp normallik kontrolü yapılmamış olması, ayrıntıya inilmeden sadece aritmetik ortalama ve "standart sapma" sonuçlarına göre karar verilmesi de yapılan analizlerin doğruluğunu tartışma konusu yapacak düzeydedir. Çalışmalarda verilen normallik varsayım sonuçları, analizlerin güvenilirliğini artıracaktır. Normallik varsayım kontrolleri konusunda 849 nicel tezin yetersiz olduğu sonucuna ulaşılabilir. Nicel tezlerde

normallik kontrolü en çok Kolmogorov-Smirnov testi ile yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Demir, Saatçioğlu ve İmrol (2016) tarafından incelenen araştırmalarda hipotez testlerinden en çok Kolmogorov-Smirnov testinin kullanıldığı sonucu araştırmamızın bulguları ile tutarlılık göstermektedir. Kolmogorov-Smirnov testinin diğer teknik ve yöntemlere göre daha çok kullanılmasında, örneklem büyüklüğü ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca normallik kontrolü yapılan bazı çalışmalarda birden fazla normallik kontrol test, yöntem ve grafiklerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Birden fazla test, grafik ve sayısal değerlerin bir arada kullanılması ile yapılan normallik kontrollerinin, istatistikî teknik türünü seçmede daha doğru bir yol göstereceği ve sadece aritmetik ortalama sonuçlarına bakılarak yapılan kontrollerin doğru olmayacağı düşünülmektedir. Yapılan normallik kontrolleri sonucunda en çok parametrik testlerin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Alanyazın incelendiğinde araştırma raporları üzerine yapılan incelemelerde (Gömleksiz ve Bozpolat, 2013; Demir vd., 2016) genel olarak parametrik testlerin kullanıldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Çalışılan kişi sayısının fazla olması, uç değerlerde farklılık gösteren bir durumun olmayışı gibi nedenlerle parametrik testlerin daha çok yapılmış olduğu düşünülmektedir.

Türkiye’de eğitim yönetimi alanında bilimsel araştırma raporlarına yönelik yapılan incelemelerde ve bu çalışmada genel olarak benzer sonuçların ortaya çıkmış olduğu görülmektedir. Nicel artışın nitelikte aynı düzeyde olmadığı tespit edilmiştir. Ancak yıl bazında değerlendirildiğinde 2019 yılına doğru bir iyileşmenin yaşandığı görülmektedir. Bu iyileşmenin temelinde teknolojide yaşanan gelişmelerin, hazır programların niteliğinin ve bilimsel araştırma raporlarına yönelik incelemelerin etkili olduğu düşünülmektedir. Tezler de makaleler gibi bilimsel araştırma raporlarıdır. Tezlerde elde edilen bilgilerin bilimsel bilgi olma özelliğine sahip olması için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu sebeple doğru yöntem seçimi, yeterli örneklem büyüklüğü, ölçme araçlarına ait geçerlik ve güvenirlik bilgisi, istatistikî analizlerin kullanımı ile normallik varsayımı kontrol aşamalarının uygun olması için araştırmacıların ve danışmanların dikkatli ve titiz bir biçimde çalışmaları önerilmektedir. Bunun yanında danışmanların alan hâkimiyeti ne kadar yüksekse öğrencisine o kadar iyi bir şekilde rehberlik edeceği unutulmamalıdır. Aksi takdirde Kiley’in (2009) de belirttiği üzere öğrenciler çalışma alanlarındaki kavramların sınırlarını iyi bir şekilde çizemeyeceklerdir. Bu da alanın gelişimi açısından sorun olacaktır. Tespit edilen sorunların kaynakları düşünüldüğünde, en önemli sorunun araştırmacıların araştırma metodolojisi konusundaki bilgi eksikliği olduğu düşünülmektedir. Söz konusu sorunun üstesinden gelinebilmesi için, araştırma yöntemleri derslerinin daha çok uygulamaya yönelik olması gerekmektedir. Teorikte bilinen kavram ve tekniklerin uygulamada yansıtılması görülmektedir. Lisansüstü programlarda bilimsel araştırma yöntemleri ve istatistik odaklı derslerin içerikleri mevcut gelişmeler ve trendler ışığında güncellenmelidir. Ayrıca araştırma yaklaşımı noktasında alana zenginlik katmanın, nitel yaklaşımlara da ağırlık vermenin kullanılan veri analiz yöntemi ve veri analiz programı açısından da çeşitlilik sağlayacağı gerçeğinden hareketle araştırma yaklaşımının önemi bir kez daha ortaya koyulmaktadır. Son

olarak bu tip araştırmalar belirli aralıklarla tekrarlanarak alandaki değişim ve eğilimler gözlenmelidir.

Kaynakça

- Akyol, B., & Yavuzkurt, T. (2016). Türkiye’de lisansüstü tezlerde eğitim denetimi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5(2), 908-926. doi: 10.7884/teke.631
- Allen, N. J., & Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal Of Occupational And Organizational Psychology*, 63(1), 1-18. doi: 10.1111/j.2044-8325.1990.tb00506.x
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2005). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Adapazarı: Sakarya Kitabevi.
- Alp, Ö. (2019). *Eğitim yönetimi ve denetimi alanında yapılmış lisansüstü nicel tezlerin sistematik derlemesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Alpaydın, Y., & Erol, İ. (2017). Türkiye’de eğitim ekonomisi alanında yapılan lisansüstü tezlerin incelenmesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 45(45), 23-41. doi: 10.15285/maruaebd.292105
- Aydın, A., Erdağ, C., & Sarier, Y. (2010). A comparison of articles published in the field of educational administration in terms of topics, methodologies and results. *Eurasian Journal of Educational Research (EJER)*, (39), 37-58 <https://www.researchgate.net> adresinden edinilmiştir.
- Aydın, A., & Uysal, Ş. (2014). Türkiye ‘de eğitim yönetimi teftişi planlaması ve ekonomisi alanındaki doktora tezlerinin incelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 177-201. doi: 10.17240/aibuefd.2014.14.1-5000091508
- Aypay, A., Çoruk, A., Yazgan, D., Kartal, O., Çağatay, M., Tunçer, B., & Emran, B. (2010). The Status of Research in Educational Administration: An Analysis of Educational Administration Journals, 1999-2007. *Eurasian Journal of Educational Research (EJER)*, (39), 59-77. <https://www.academia.edu> adresinden edinilmiştir.
- Arı, G. S., Armutlu, C., Tosunoğlu, N. G., & Toy, B. Y. (2009). Nicel araştırmalarda metodoloji sorunları: Yüksek lisans tezleri üzerine bir araştırma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(4), 15-37.
- Arık, R. S., & Türkmen, M. (2009). Eğitim bilimleri alanında yayınlanan bilimsel dergilerde yer alan makalelerin incelenmesi. *Uluslararası Türkiye Eğitim Araştırmaları Kongresi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Antalya*. 1-16 <http://www.eab.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Arıkan, F. (2005). *Araştırma teknikleri ve rapor hazırlama*. Ankara: Asil Yayınları.
- Balay, R. (2000). *Özel ve resmi liselerde yönetici ve öğretmenlerin örgütsel bağlılığı*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Balcı, A. (1988). Eğitim yönetimi araştırmalarının durumu: EAQ’de 1970-1985 arasında yayınlanan araştırmalar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 21(1), 421-434. doi: 10.1501/Egifak_0000000998
- Balcı, A. (1990). Eğitim yönetiminde araştırma. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 23(1), 81-94. doi: 10.1501/Egifak_0000000836
- Balcı, A. (2008). Türkiye’de eğitim yönetiminin bilimleşme düzeyi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 54(54), 181-209. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Balcı, A., & Apaydın, Ç. (2009). Türkiye’de eğitim yönetimi araştırmalarının durumu: Kuram ve uygulamada eğitim yönetimi dergisi örneği. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 15(3), 325-344. <http://kuey.net/> adresinden edinilmiştir.
- Balmores, N. R. (1988). *The characteristics and theoretical orientations of the knowledge base of educational administration in journal articles, 1965-1987: A content analysis study*. (Unpublished master’s thesis). University of Cincinnati, USA.

- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1995). *The multifactor leadership questionnaire form 5x*. Palo Alto, CA: Mind Garden.
- Başaran, İ. E. (1996). *Eğitim yönetimi*. Ankara: Kadioğlu matbaası.
- Başman, M., Uluman, M., & Tunç, E. B. (2018). Eğitim bilimleri alanındaki lisansüstü tezlerde varsayım kullanımı. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 736-751. doi: 10.17240/aibuefd.2018.18.37322-431426
- Bellibaş, M. Ş., & Gümüş, S. (2018). Eğitim yönetiminde sistematik derleme çalışmaları, K. Beycioğlu, N. Özer, Y. Kondakçı (Ed.), *Eğitim yönetiminde araştırma* (s. 507-573). Ankara: Pegem Akademi.
- Bellibaş, M. Ş., Gümüş, S., & Gümüş, E. (2017, Mayıs). Türkiye kaynaklı eğitim yönetimi araştırmalarının uluslararası literatüre katkısı: Başlıca uluslararası eğitim yönetimi dergilerinin analizi. 12. *Uluslararası Eğitim Yönetimi Kongresi (EYK)*, Ankara <http://eyk12.eyedder.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Beycioğlu, K., & Dönmez, B. (2006). Eğitim yönetiminde kuramsal bilginin üretimine ve uygulanmasına ilişkin bir değerlendirme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 12(3), 317-342.
- Brandes, P., Dharwadkar, R. & Dean, J. W. (1999). Does organizational cynicism matter? Employee and supervisor perspectives on work outcomes. *Eastern Academy of Management Proceedings*, 2, 150-153.
- Bursalıoğlu, Z. (2004). *Eğitim yönetiminde teori ve uygulama*. Ankara: Pegem A Yayınları.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2017). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (21. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., & Köklü, N. (1999). Eğitim bilimleri alanında öğrenim gören lisansüstü öğrencilerinin araştırma yeterlikleri konusunda öğretim üyelerinin görüşleri. *Eğitim ve Bilim*, 23(112), 18-28. <http://egitimvebilim.ted.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Byrd, J. K. (2007). A call for statistical reform in EAQ. *Educational Administration Quarterly*, 43(3), 381-391. doi.org/10.1177/0013161X06297137
- Byrd, J., & Colleen, E. (2009). Statistical applications in two leading educational administration journals. *Journal of Educational Administration*, 47(4), 508-520. doi.org/10.1108/09578230910967473
- Can, A. (2017). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi* (5. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Campell, R. F. (1979). A critique of educational administration quarterly. *Educational Administration Quarterly*, 15(3), 1-19. doi: 10.177/0013131X7901500303.
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007). *Research methods in education* (5th Ed.). London and New York: Routledge Falmer.
- Çalık, M., & Sözbilir, M. (2014). İçerik analizinin parametreleri. *Eğitim ve Bilim*, 39(174), 33-38 <http://eb.ted.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Çelik, V. (2000). *Okul Kültürü ve Yönetimi. (School Culture and Its Management)* Ankara: Pegem A Yayınevi Tic. Ltd. Sti.
- Çıngı, H. (1994). *Örnekleme Kuramı* (2. baskı). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Fen Fakültesi Basımevi.
- Çüm, S., & Koç, N. (2013). Türkiye’de psikoloji ve eğitim bilimleri dergilerinde yayımlanan ölçek geliştirme ve uyarılma çalışmalarının incelenmesi. *Journal of Educational Sciences & Practices*, 12(24), 115-135. <https://www.researchgate.net> adresinden edinilmiştir.
- Doğan, H., & Tok, T. N. (2018). Türkiye’de eğitim bilimleri alanında yayınlanan makalelerin incelenmesi: Eğitim ve Bilim Dergisi örneği. *Curr Res Educ*, 4(2), 94-109. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.

- Duygulu, E., & Sezgin, O. B. (2015). Türkiye’de örgütsel davranış yazını doktora tezlerine yönelik bir inceleme. *İş ve İnsan Dergisi*, 2(1), 13-25. doi: 10.18394/iid.84592
- Demir, E., Saatçioğlu, Ö., & İmrol, F. (2016). Uluslararası dergilerde yayımlanan eğitim araştırmalarının normallik varsayımları açısından incelenmesi. *Current Research in Education*, 2(3), 130-148. <https://www.researchgate.net> adresinden edinilmiştir.
- Dinçer, S. (2018). Content analysis in for educational science research: Meta-analysis, meta-synthesis, and descriptive content analysis. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(1), 176-190. doi: 10.14686/buefad.363159
- Einarsen, S., & Raknes, B. I. (1997). Harassment in the workplace and the victimization of men. *Violence & Victims*, 12(3), 247-263. doi: 10.1891/0886-6708.12.3.247
- Ergün, M. ve Çilingir, F. (2013). İlköğretim bölümünde yapılan lisansüstü tezlerin incelenmesi: Ondokuz Mayıs Üniversitesi örneği. *VI. Ulusal LisansüstüEğitim Sempozyumu, Sakarya, Türkiye*.
- Erol, E., & Tüzel, E. (2015). Türkiye’de eğitim yönetimi teftişi planlaması ve ekonomisi anabilim dalı doktora programlarında tamamlanan tezlerin eğitim sosyolojisi kapsamında değerlendirilmesi. *Sosyoloji Dergisi*, 3(30), 297-316. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Erkuş, A. (2010). Psikometrik terimlerin Türkçe karşılıklarının anlamları ile yapılan işlemlerin uyumsuzluğu. *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 1(2), 72-77. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Eskici, M., & Çayak, S. (2017). Eğitim bilimleri anabilim dalında yapılan yüksek lisans tezlerine genel bir bakış. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 211-226. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Fazhoğulları, O., & Kurul, N. (2012). Türkiye’deki Eğitim Bilimleri Doktora Tezlerinin Karakteristikleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(24), 43-75. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Gül, Ş., & Sözbilir, M. (2015). Biology education research trends in Turkey: 1997-2012. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, 11(1), 93-109. doi: 10.12973/eurasia.2015.1309a
- Gülmez, D., & Yavuz, M. (2016). Eğitim liderliği ve yönetimi kapsamında 2012 yılında yayınlanmış olan makalelerin amaç ve yöntem bakımından değerlendirilmesi. *İlköğretim Online*, 15(2), 318-329. doi: 10.17051/io.2016.35708
- Güngör, M. (2007). *Çalışma hayatında psikolojik taciz olgusu: Türkiye’de hizmet sektörüne ilişkin bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güvendir, M. A., & Özkan, Y. Ö. (2015). Türkiye’deki Eğitim Alanında Yayımlanan Bilimsel Dergilerde Ölçek Geliştirme ve Uyarlama Konulu Makalelerin İncelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(52), 23-33. doi:10.17755/esosder.54872
- Hallinger, P. (2010). A review of three decates of doctoral studies using the principal instructional management rating scale: A lens on methodological progress in educational leadership. *Educational Admnistration Quarterly*, 47(2), 271-306. doi:10.1177/0013161X10383412.
- Hallinger, P. (2017). Surfacing a hidden literature: A systematic review of research on educational leadership and management in Africa. *Educational Management Administration & Leadership*, 46(3), 362-384. doi: 10.1177/1741143217694895
- Hatipoğlu, G., Hıdıroğlu, Y. Ö., & Tok, T. N. (2018). A content analysis towards article in educational administration in Turkey. *Journal of Human Sciences*, 15(2), 1362-1380. <https://j-humansciences.com.tr> adresinden edinilmiştir.

- Heck, R. H., & Hallinger, P. (2005). The study of educational leadership and management. *Educational Management Administration and Leadership*, 33(2), 229-244.
- Heppner, P.P. & Petersen, C.H. (1982). The development and implications of a personel problem solving inventory. *Journal Of Counseling Psychology*, 29(1), 66-75. doi: 10.1037/0022-0167.29.1.66
- Hoy, W. K. (1982). Recent developments in theory and research in educational administration. *Educational Administration Quarterly*, 18(3), 1-11 doi:10.1177/0013161X82018003002
- Hoy, W. K. (1994). Foundations of educational administration: Traditional and emerging perspectives. *Educational Administration Quarterly*, 30(2), 178-198.
- Hoy, W. K. & Tschannen-Moran M. (2003). The conceptualization and measurement of faculty trust in schools: The omnibus T-Scale. In W.K. Hoy 106 and C.G. Miskel (Eds), *Studies in Leading and Organizing Schools* (ss. 181-208). Greenwich: Information Age Publishing.
- İsaogulları, Y. (2016). *Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanında yapılmış lisansüstü tez çalışmalarının liderlik teması açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İşçi, S. (2013). *Türkiye’de eğitim yönetimi alanında yapılmış lisansüstü tezlerin tematik, metodolojik ve istatistiksel açıdan incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Kahveci, G., & Demirtaş, Z. (2013). Öğretmenler için örgütsel sessizlik ölçeği geliştirme çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(43), 167-182. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Karaca, O. (2018). *Türkiye’de eğitim yönetimi alanında yazılan lisansüstü tezlerin metodolojik incelemesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Karaçam, Z. (2013). Sistematik derleme metodolojisi: Sistematik derleme hazırlamak için bir rehber. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(1), 26-33. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Karadağ, E. (2009). Eğitim bilimleri alanında yapılmış doktora tezlerinin tematik açıdan incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(3), 75-87. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Karadağ, E. (2010). Eğitim bilimleri doktora tezlerinde kullanılan araştırma modelleri: Nitelik düzeyleri ve analitik hata tipleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 16(1), 49-71. <http://kuey.net> adresinden edinilmiştir.
- Karagöz, Y. (2017). *SPSS ve AMOS uygulamalı nitel-nicel-karma bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karasar, N. (1994). *Bilimsel araştırma yöntemi* (5. baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kaya, Ç., Yazıcı, A. Ş., Deliveli, K., & Hoşgörür, V. (2016). Türkiye’de Eğitim Denetimi Alanında Yapılan Lisansüstü Çalışmaların Değerlendirilmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 38-51. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Kılınç, H. (1991). *Eğitim yönetimi alanında üniversitemizde yapılan bazı araştırmaların sistem yaklaşımı açısından değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kiley, M. (2009). Identifying Threshold Concepts and Proposing Strategies to Support Doctoral Candidates. *Innovations in Education and Teaching International*. 46(3), 93-30.
- Kocatürk, H. E., Aydoğmuş, M., Baştoklu, H., Korucuoğlu, T., & Karadağ E., (2017, Mayıs). Eğitim yönetimi alanında bilgi üretimi üzerine metodolojik bir değerlendirme: educational

- administration quarterly (2000-2016). 12. Uluslararası Eğitim Yönetimi Kongresi (EYK), Ankara <http://eyk12.eyedder.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Konan, N., & Kış, D. Ö. A. (2013). ABD'de eğitim yönetimi alanında yapılan doktora tezlerinin çözümlemesi/The analysis of dissertations in the field of educational administration in the USA. *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 100-123. <http://www.e-ijer.com.tr> adresinden edinilmiştir.
- Krejcie, R. V., & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and psychological measurement*, 30(3), 607-610. doi: 10.1177/001316447003000308
- Kuzgun, Y., Sevim, S. & Hamamcı, Z. (2005). Mesleki doyum ölçeğinin geliştirilmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2(11), 14-18. <https://turkpsdrdergisi.com.tr> adresinden edinilmiştir.
- Martin R. A., Puhlik-Doris, P., Larsen, G., Gray, J. & Weir, K. (2003). Individual differences in uses of humor and their relation to psychological wellheing: development of the humor styles questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 37(1), 48-75. doi: 10.1016/S0092-6566(02)00534-2
- Maslach, C. & Jackson, S. E. (1981). Themeasurement of experienced burnout. *Journalof Occupational Behaviour*, 2(2), 99-113. doi: 10.1002/job.4030020205
- Miskel, C., & Sandlin, T. (1981). Survey research in educational administration. *Educational Administration Quarterly*, 17(4), 1-20. doi.org/10.1177/0013161X8101700404
- Murphy, J. (1988). Preparation fort he school principalships: the united states' story. *School Leadership Management* 18(3), 359- 372.
- Murphy, J. (1995). *The knowledge base in schol administration: historical footings and emerging trends*. In R. Donmoyer, M. Imber, & J. Scheurch (Eds.), *The knowledge base in educational administration: Multiple perspectives* (pp. 61-73). Albany: State University of New York Press.
- Niehoff, B. P. & Moorman, R. H. (1993). Justice as a mediator of the relationship between methods of monitoring and organizational citizenship behavior. *Academy of Management Journal*, 36(3), 527-556. doi: 10.5465/256591
- Ogawa, R. T., Goldring, E. B., & Conley, S. (2000). Organizing the field toimprove research oneducational administration. *Educational Administration Quarterly*, 36(3), 340-357. doi: 10.1177/00131610021969029
- Okutan, M., & Ekşi, A. (2007, Eylül). 2000-2003 yılları arasında eğitim yönetimi teftişi planlaması ve ekonomisi alanında yapılmış olan yüksek lisans tez özetleri çalışması. 16. *Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi*, Tokat.
- Oplatka, I., & Arar, K. (2016). The field of educational administration as an arena of knowledge production: Some implications for Turkish field members. *Research in Educational Administration and Leadership (REAL)*, 1(2), 161-186. doi: 10.30828/real/2016.2.1
- Ozan, C., & Köse, E. (2014). Eğitim programları ve öğretim alanındaki araştırma eğilimleri. *Sakarya University Journal of Education*, 4(1), 116-136. doi: 10.19126/süje.76547
- Özen, Ş. (2000). Türk yönetim/organizasyon yazınında yöntem sorunu: kongre bildirileri üzerine bir inceleme. *DAÜ Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 89-118.
- Öztürk, N. B., Eroğlu, M. G., & Kelecioğlu, H. (2015). Eğitim alanında yapılan ölçek uyarlama makalelerinin incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 40(178), 123-137. doi: 10.15390/EB.2015.4091
- Podsakoff, P. M., Mc Kenzie, S. B., Paine, J.B. & Bachrach, D. G. (2000). Organizational citizenship behaviors: a critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. *Journal of Management*, 26(3), (513-563). doi: 10.1016/S0149-2063(00)00047-7

- Polat, G. (2010). *Eğitim yönetimi ve denetimi anabilim dalında yapılmış lisansüstü tez çalışmalarının incelemesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Rahim, M. A. (1983). A measure of styles of handling interpersonal conflict. *Academy of Management Journal*, 26 (2), 368-376. doi: 10.5465/255985
- Sarı, Ş. N. (2011). *Türkiye’de kimya eğitimi alanında 2000-2010 yılları arasında yazılmış yüksek lisans tezleri içerik analizi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sekaran, U. (1992). *Research methods for business: A skill building approach*. John Wiley & Sons.
- Şahin, İ. (1999). *İlköğretim okullarında görevli öğretmenlerin iş doyum düzeyleri* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Şahin, M. G., & Öztürk, N. B. (2018). Eğitim alanında ölçek geliştirme süreci: Bir içerik analizi çalışması. *Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(1), 191-199. doi: 10.24106/kefdergi.375863
- Şenyurt, S., & Özkan, Y. Ö. (2017). Eğitimde ölçme ve değerlendirme alanında yapılan yüksek lisans tezlerinin tematik ve metodolojik açıdan incelenmesi. *İlköğretim Online*, 16(2), 628-653. doi: org/10.17051/ilkonline.2017.304724
- Şimşek, H. (1994) Pozitivizm ötesi paradigmatik dönüşüm ve eğitim yönetiminde kuram ve uygulamada yeni yaklaşımlar. <https://www.hasansimsek.net/> adresinden edinilmiştir. 24.06.2020. 13.00
- Şimşek, A., Özdamar, N., Becit, G., Kılıçer, K., Akbulut, Y., & Yıldırım, Y. (2008). Türkiye’deki Eğitim Teknolojisi Araştırmalarında Güncel Eğilimler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 439-458. <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr> adresinden edinilmiştir.
- Şimşek, A., Özdamar, N., Uysal, Ö., Kobak, K., Berk, C., Kılıçer, T., & Çiğdem, H. (2009). İki binli yıllarda Türkiye’deki eğitim teknolojisi araştırmalarında gözlenen eğilimler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(2), 115-120. <https://www.researchgate.net> adresinden edinilmiştir.
- Şişman, M. (1993). *İlkokullarda örgüt kültürü* (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tavşancıl, E., Çokluk, Ö., Çıtak, G. G., Kezer, F., Yıldırım, Ö. Y., Bilican, S., ... & Özmen, D. T. (2010, 12 Mayıs). Eğitim bilimleri enstitülerinde tamamlanmış lisansüstü tezlerin incelenmesi (2000-2008). *Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu*. <http://acikarsiv.ankara.edu.tr> adresinden erişilmiştir.
- Tatık, R. Ş., & Doğan, S. (2014). Marmara üniversitesi eğitim yönetimi ve denetimi alanındaki yüksek lisans tezlerinin incelenmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 24, 399-410. doi: 10.9761/JASSS2324
- Toy, B. Y., & Tosunoğlu, N. G. (2007). Sosyal bilimler alanındaki araştırmalarda bilimsel araştırma süreci, istatistiksel teknikler ve yapılan hatalar. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 1-20.
- Turan, S., Bektaş, F., Yalçın, M., & Armağan, Y. (2016). Eğitim yönetimi alanında bilgi üretim süreci: Eğitim yönetimi kongrelerinin rolü ve serüveni üzerine bir değerlendirme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 22(1), 81-108.
- Turan, S., Karadağ, E., Bektaş, F., & Yalçın, M. (2014). Türkiye’de eğitim yönetiminde bilgi üretimi: Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi 2003-2013 yayınlarının incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 20(1), 93-119. doi: 10.14527/kuvey.2014.005

- Ulutaş, F., & Ubuz, B. (2008). Matematik eğitiminde araştırmalar ve eğilimler: 2000 ile 2006 yılları arası. *İlköğretim Online*, 7(3), 614-626. <https://dergipark.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Üstüner, M., & Cömert, M. (2008). Eğitim yönetimi teftişi planlaması ve ekonomisi anabilim dalı lisansüstü dersleri ve tezlerine ilişkin bir inceleme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 14(3), 497-515. <http://kuey.net> adresinden edinilmiştir.
- Weiss, D. J., Davis, R. V., England, G. W., & Lofquist, L. H. (1967). Manual for the minnesota satisfaction questionnaire, minneapolis: *Minnesota Studies in Vocational Rehabilitation*, 22(45), 487-495. <https://psycnet.apa.org> adresinden edinilmiştir.
- Yazıcıoğlu, Y. & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yıldırım, D. (2006). *Resmi ilköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin motivasyon ve iş tatmininin etkileyen etmenler* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldırım, A. (2018). Türkiye’de eğitim yönetimi üzerine yapılmış araştırmalarının incelenmesi: milli eğitim eğitim ve sosyal bilimler dergisi örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(6), 1887-1896. doi: 10.24106/kefdergi.2210
- Yılmaz, E. (2005). Etik liderlik ölçeği’nin geçerlik ve güvenirlik çalışması. H. KIRAN (Ed.), *XIV. Eğitim Bilimleri Kongresi içinde* (ss. 808-814). Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Yılmaz, E. (2006). *Okullardaki örgütsel güven düzeyinin okul yöneticilerinin etik liderlik özellikleri ve bazı değişken açısından incelenmesi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Yılmaz, T., Altun, B., Uygun, H., & Hoşgörür, V. (2016). Eğitim denetimine ilişkin Türkiye’de yayımlanmış makalelerin değerlendirilmesi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 47-63. doi: 10.21666/mskuefd.09324

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 13.11.2020 Kabul/Accepted: 03.12.2020

Diğer Makaleler/Other Articles, s./pp. 393-403

HUKUK MAHKEMESİ KARARLARININ CEZA MAHKEMESİNDE KESİN HÜKÜM OLUŞTURDUĞU DURUMLARⁱ

Tuğçe POLATⁱⁱ

Öz

Birtakım istisnaları dışında ceza ve hukuk yargısı tarafından verilen kararlar birbirlerini etkilememektedir. Bu iki yargı kolu yapı, konu, amaç, kanıtları değerlendirme ve yargılama teknikleri açısından farklılık arz etmektedir. Fakat bazı durumlarda bu iki yargı kolunun davanın nihayetinde vermiş oldukları kararları, birbirlerinin yargılama süreçlerini etkilemektedirler ve birbirlerinin verecekleri karara esas teşkil ederler. Çalışmada, hukuk mahkemesince hangi tür kararların ceza mahkemesi nezdinde kesin hüküm oluşturduğu ve her iki yargı kolunun hangi durumlarda birbirlerinin kararlarını bekledikleri hususları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk Mahkemesi, Ceza Mahkemesi, Kesin Hüküm.

Situations Where Civil Court Decisions Create A Final Provision in The Criminal Court

Abstract

With some exceptions, the decisions made by the criminal and civil judiciary do not affect each other. These two branches of jurisdiction differ in terms of structure, subject, purpose, evidence evaluation and judgment techniques. However, in some cases, the decisions of these two judicial branches at the end of the case affect each other's judicial processes and constitute the basis of each other's decision. In the study, the issues of which kinds of decisions by the civil court constitute final judgments before the criminal court and in which situations both judicial branches await each other's decisions were examined.

Keywords: Civil Court, Criminal Court, Definitive Judgment.

ⁱ Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programında devam eden "Hukuk Mahkemesi Kararlarının, Ceza Mahkemesi Kararlarına Etkisi" adlı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiş bir makaledir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı, e-posta: tugcepolat@gmail.com.tr, ORCID ID: 0000-0002-5157-7892

Giriş

Hakimlerin önlerine gelen uyuşmazlıklarda hukuk kurallarını bağımsızca hareket ederek uygulamaları anlamına gelmekte olan maddi anlamda yargılama, değişik branşlarda görülmektedir. Bu branşların her birinde hakimler yaptıkları yargılamalarda o yargılama koluna has bir takım usul kurallarına uymalıdır. 1982 tarihli Anayasa'nın 146. ve 160. maddelerinde Adli yargı, idari yargı gibi bazı yargı kolları sayılmıştır.

Anayasa'da sayılan yargılama kollarından olan adli yargının da medeni ve ceza yargısı olmak üzere iki biçimi bulunmaktadır. Medeni yargın hukuk yargısı şeklinde de ifade edilmektedir. Çalışmada hukuk mahkemelerince verilen kararların ceza mahkemelerinde kesin hüküm oluşturduğu durumlar incelenmiştir.

Uyuşmazlıkların niteliklerine göre yargı kolları da farklı şekillerde usullere tabi olarak faaliyet göstermektedir. Konusunu suç oluşturan eylemlerin yargılanması için ceza yargısı yetkilendirilmiş iken, özel hukuku ilgilendiren alanlardaki yargı faaliyetleriyle hukuk yargısı yetkili bulunmaktadır. Bu her iki yargı kolu uygulama bakımından farklı alanlara ve usullere sahip olmalarına karşın birbirleriyle bağlantılı oldukları konular da bulunmaktadır. Yaşın düzeltilmesi davası gibi birtakım uyuşmazlıkların genel olarak hukuk yargısının konusunu oluşturmasına karşın bunların ceza yargısı içerisinde görülebilmesi de mümkündür. Bunun tam tersi olarak ceza yargısıyla ilgili olan sahtecilik konusunun hukuk yargısında görülebileceği yasa gereği olanaklı kılınmıştır. Bu durumlarda her iki yargı kolu karar vereceklerinde durumun halli için bekletici mesele yoluna gitmektedirler.

Hukuk yargısı ve ceza yargısı kolunun tabi oldukları birtakım usul farklılıkları da bulunmaktadır. Kamusal yararın esas olduğu ceza yargısında kendiliğinden araştırma ilkesi benimsenirken hukuk yargısı ise kişisel faydayı esas almakta ve bu yargı koluna tasarruf ilkesi ve taraflarca hazırlama ilkesi hakimdir.

Hukuk ve ceza yargısı birbirleri ile etkileşim halinde oldukları gibi bazı durumlarda da birbirlerinin kararlarını kesin olarak tanımalıdır. Örneğin sahtecilik ve yaşın düzeltilmesine ilişkin verilen kararlarda, bu kararlar kesin hüküm niteliğinde bulunduğundan, birbirlerini kesin olarak bağlamaktadırlar.

Hukuk ve Ceza Yargılamasının Temel Özellikleri

Yargılama faaliyetleri, toplumsal düzeni korumayı amaçlayan hukuk düzeninde bir istikrar bulunması için çaba sarf eden ve bireylerin kişisel olarak sahip oldukları haklarını korumak gayesiyle hukuk kaidelerinin bağımsız mahkemelerce kullanılması anlamına gelmektedir (İlhan, 1986, s.5). Yargısal faaliyetlerde uyuşmazlıkların nitelikleri gereği birtakım branşlaşmalar bulunmaktadır. Bu branşlar arasında ise herhangi bir derecelendirme mevcut değildir. Bu branşların her biri yargısal anlamda bir bütünlük teşkil etmektedir. Bu yargı branşlarını farklı kılan temel kıstas ise uyuşmazlıkların konusu ve o yargı kolunun tabi bulunduğu usullerdir (Pekcanitez, Atalay ve Özekes, 2007, s. 68).

Ceza mahkemelerinin alanı bir suçun işlenmesinden sonra kişilerin cezai olarak yargılanması iken, kişilerin idare ile olan ilişkileri nedeniyle ortaya çıkan uyuşmazlıkların yargılanması ise idare mahkemelerinin alanına girmektedir. Yargı branşları bir bütün olmakla beraber yargısal uyuşmazlıkların niteliklerinden kaynaklanan nedenlerle tabi olacakları usuller de farklılıklar göstermektedir. Yargısal faaliyetlerdeki çeşitliliğin bir önemli nedeni de yargı faaliyetlerinin daha yerinde karar verebilmesi bakımından olduğu kabul edilmektedir.

Yargısal branşları içerisinde bulunan adli yargı, diğer branşların görev konusunu oluşturmayan uyuşmazlıklarda görevli olan ve çoğunlukla özel hukuk ile ceza kanunlarında suç olarak sayılan fiillerle ilgili olarak mahkemelerce kişilerin yargılanarak cezalandırılması konusunda faaliyetlerin bulunduğu yargı branşıdır (Özcan, 2002, s.47).

Önceleri hukuk ve ceza mahkemeleri olarak ayrılan adli yargı mahkemeleri uyuşmazlıklar konusunda önüne gelen farklılıklarla karşılaştıkça yeni birtakım kollara ayrılmıştır. Bu nedenle birçok yargı kolunun zamanla adli yargı kolundan türemiş olduğu kabul edilmektedir (Pekcanitez, Atalay ve Özekes, 2007, s.72).

Adli yargı özel hukukun alanındaki ihtilafların çözümlendiği hukuk yargısı ve suçun işlenmesi üzerine suçu meydana getiren fiilleri yargılayan ceza yargısı olarak ikiye ayrılmaktadır (Üstündağ, 2000, s.46). Ceza yargısında, devlet cezalandırma yetkisiyle bireylerin ceza yasalarında suç olarak belirtilen eylemleriyle ilgili mahkeme yoluyla yargısal faaliyetler yapılmaktadır (Ejder, 1982, s.2). Ceza mahkemelerinde davalar tabi olunan yargılama usulleri 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nda (CMK) düzenleme altına alınmıştır. Medeni yargının tabi olacağı usuller de Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda (HMK) belirtilmiştir. CMK içerisinde yer almayan bazı durumlar HMK' da yer alan birtakım hükümlerin kıyaslanması yoluyla uygulanmaktadır (Pekcanitez, Atalay ve Özekes, 2007, s.72-73).

Ceza yargısı, hâkime delil serbestisi ve kendiliğinden kanıtları toplayabilme olanak tanımaktadır. Böylece hâkim, yargı faaliyeti sırasında duruşmanın taraflarınca öne sürülen kanıtlarla sınırlı kalmayarak maddi gerçeğin araştırılması adına yeni deliller toplayarak dosya hakkında bir varmış olduğu kanaate göre karar verir (Pekcanitez, Atalay ve Özekes, 2007, s.58).

Hukuk yargısı, hukuk ihtilaflarının halli için oluşturulmuş bulunan mahkemeler yoluyla özel hukukun konusunu oluşturan meselelerde yargısal faaliyetlerin yapılması anlamına gelmektedir (Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2012, s. 61-62). Hukuk yargısı, devletin özel hukukta yer alan taraf menfaatlerini koruduğu bir alandır (Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2012, s.61). Dolayısıyla hukuk yargısındaki ana amaç bireylerin hukuksal korunmalarının sağlanmasıdır. Böylece hukuk yargısı, maddi gerçeğin tespitine çalışırken, kişilerin haklarının korunmasını ve bunu gerçekleşmesinin sağlanmasına da çalışmaktadır. Tarafların aralarındaki ihtilafın kesin hüküm ile çözümlendiği hallerde objektif hukukun da korunduğu ve gerçekleştiği kabul edilir.

Hukuk yargısında yargısal süreçlerin sürdürülmesi yönünden birtakım usul prensipleri karşımıza çıkmaktadır. Medeni usul hukukunda egemen olan bu ilkeler hukuk mahkemelerinde önceden beri uygulanagelen ilkelerden oluşmaktadır.

Yargılamaya egemen olan ilkeler demokratik hukuk devleti olmakla doğrudan ilgili olan ilkelerdir ve yargılamayı sağlıklı bir şekilde sürdürmenin güvencesini teşkil etmektedir. Bu ilkeler yargılama usulleri yönünden değişiklikler göstermez be bunlardan vazgeçilmesine olanak bulunmamaktadır.

Yargılamanın mutlaka göz önünde bulundurulmasını gerektiren ilkelerinin göz ardı edilmesi halinde yargısal hatadan söz edilmektedir. Bunun yanısıra adil yargılama ve hukuki dinlenilme gibi ilkelerden vazgeçilmesi halinde anayasaya uygun bir yargılamadan bahsedilemeyecektir. Yargılamaya ilişkin kurallar bu ilkelerden yola çıkılarak oluşmakta ve kanunların yapılışı sırasında bu ilkeler göz önünde bulunmaktadır. Bu sebeplerle muhakemenin tüm taraflarının bu ilkeleri yargılamaların tüm aşamalarında göz önünde bulundurması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır (Pekcanitez, Atalay ve Özkes, 2007, s.234).

Ceza muhakemesi ile amaçlanan suçun işlenmesi üzerine bozulan kamu düzeninin yeniden sağlanabilmesi ve maddi gerçeğe ulaşılabilmesi için birtakım ilkelere uyarak hukuka uygun yöntemler uygulanarak adil ve hakkaniyetli bir yargılamanın gerçekleşebilmesine çalışmaktır. Bu yapılırken soruşturma ve yargılama sırasında bireylerin de hak ve özgürlükleri de korunmaya çalışılmalıdır. Böylece vatandaşların hukuka olan güvenleri artacak ve adalete olan inançları pekişecektir (Ulukapı, 1998, s.713).

Medeni Usul hukukunda göz önünde bulundurulması gereken ilkeler kendi aralarında uygulamadaki sınırları açısından bir birlikteliğe sahip değildir. Ancak sözlülük ilkesinin, doğrudandık ve aleniyet ilkesiyle bir bütün olarak kanıtların özgür bir şekilde ele alınması ilkesi için bir zemin oluşturma misyonu bulunmaktadır (Alagoya, Yıldırım ve Deren, 2004, s.182).

Hukuk ve Ceza Yargısı Arasındaki Benzerlikler

Hukuk ve ceza yargısının esas amaçları, bu yargılamalara egemen olan kuralların göz önünde bulundurulması maddi gerçeğe ulaşmaktır. Bu nedenle yargıç, suç ve haksız fiil oluşturan eylemin önüne gelen dosyada gerçekten olup olmadığını belirlemeye çalışacaktır. Her iki yargı kolunda kanıtların toplanması konusunda değişik ilkeler geçerlidir. Maddi gerçeğe ulaşmaya çalışılması ceza yargısında egemen olan ilke iken, hukuk yargısında şekli anlamda gerçeğe ulaşılmasının yeterli görülmesi hukuk güvenliği ile çelişecektir. Çünkü olayların aynı olduğu hukuk ve ceza yargılamalarına ilişkin davalarda birbirleriyle çelişen hükümler verilmesi halinde adalet sistemine duyulan güven sarsılacaktır. Örneğin Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 198. maddesine göre haksız bir fiilden kaynaklanan tazminat davalarından hâkim belirli kısıtlılıklar dışında kanıtların özgürce ele alıp değerlendirerek bir karara varacaktır (Kılıçoğlu, 2012, s.458).

Ceza yargısı ile diğer yargı kollarının temelde çok fazla benzerlikleri bulunmaktadır. Bu özellikler şu şekilde sayılabilir;

- ✓ Yargılama sırasında farklı sùjelerin varlığı ile birlikte faaliyetler asıl yargılama makamlarının görevidir,
- ✓ Yargılamanın iki tarafın vardır,
- ✓ Gör÷lmekte olan ya da varsayılan ihtilaflar muhakemenin taraflarınca bir bütünlük içerisinde ele alınıp çözüme kavuşturulmaktadır,
- ✓ Yargı süreçleri genellik bir dava açılarak başlamaktadır,
- ✓ Yargılama hukukuna ilişkin işlemler ve ilişkiler vardır (Kunter, Yenisey ve Nuhuğlu, 2009, s. 20).

Hukuk ve Ceza yargılaması branşlarındaki temel benzerlik hukuk yargısında çözülebilecek bir ihtilaflın ceza yargısında çözülebilmesine olanak bulunması olduğu söylenebilir. Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 218. maddesine göre ceza yargılamasının gör÷ldüğü sırada sanık ya da mağdurun yaşına ilişkin olarak önüne gelen bir sorunun ceza hükümleri uyarınca tespiti konusunda bir problem yaşaması durumunda, hâkim konuyla ilgili düzenlenmiş yasa maddelerini uygulayarak sorunun çözümü yoluna gidecektir (Centel ve Zafer, 2012, s.7). Ceza Muhakemesi Kanunu'nda yer almayan bir hüküm bulunması durumunda genel bir yasa olması nedeniyle Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda bulunan hükümler uygulanacağı ifade edilmektedir (Kuru, Arslan ve Ejder, 2012, s.59).

Hukuk ve Ceza Yargısı Arasındaki Farklılıklar

Ceza ve Hukuk yargıları arasında benzerlikler olduğu kadar farklılıklar da bulunmaktadır. Özellik bu iki yargı kolu kıyaslandığında konuları bakımından farklılıklara sahip oldukları gör÷lmektedir. Ceza Muhakemesinin temel amacı suçluların bulanarak kişilerin kendi aralarında çatışmalarının önüne geçerek adaletin sağlanmasıdır. Soruşturma ve kovuşturmalar genel olarak kendiliğinden yürümektedir. Medeni yargıda bu durum biraz daha farklıdır. Medeni yargılamada daha çok bireysel hakların korunması ve yargılamaya ilişkin usul kuralları önümüze çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yargılama hukukunda egemen olan tasarruf ilkesinin bir neticesi olarak hakları ihlal edilen kimseler tarafından olayın incelenmesine başlanmaktadır (Centel ve Zafer, 2012, s.6). Ceza yargılamasında maddi gerçeğin araştırılmasına çalışılmakta iken medeni yargıda maddi gerçeğe ulaşmaya çalışma gibi bir amaç bulunmamaktadır.

Hâkim, medeni yargıda önüne gelen dosyada delilleri özgür bir şekilde değerlendirebilir. Ceza yargısında delillerin serbestliği ilkesi hâkim iken hukuk yargısında ise şekli delil ilkesi benimsenmiştir. Hukuk yargısında delillerin nelerden ibaret olduğu kanunda açık bir biçimde sayılmış olduğundan hâkim önündeki uyuşmazlık konusuyla ilgili delillerle bağlı olarak karar vermelidir. Ceza yargısında hakim, daha evvelden kanıtların hazırlanmış olması gerekmediğinden delil serbestisi ilkesi gereğince uyuşmazlık hakkında tarafların topladıkları kanıtlar ve istemleriyle bağlı olmadan kendi kanısını oluşturur ve buna göre karar verebilir (Centel ve Zafer, 2012, s.7).

Hukuk ve Ceza Yargılamasında Kesin Hüküm Durumları

Hukuk Yargılamasında Kesin Hüküm Kavramı

Bir yerde etkin bulunan hukukun kişilerde güven duygusuna neden olabilmesi için yargı makamlarının kararlarının kesinlik doğurması gerektiği ifade edilmektedir ve bu kesinlik kavramı her hukuk düzeninde tesis edilmiştir (Özkaya, 2009, s.2). Kesin hükümle ifade edilmek istenen hakimlerin vermiş oldukları hükümlerin değişmezliğidir. Dolayısıyla mevzuata uygun bir şekilde verilmiş bulunan mahkeme kararlarının kesinleşmeleri üzerine değiştirilemezler (Çağlayan, 2002, s. 123).

Bir hükmün şekli anlamda kesin hüküm doğurduğu belirtiliyor ise bu karara karşı kanun yolları tüketilmiş ya da başvuru süresinin dolması nedeniyle artık bu hükmün kesinlik kazandığı kastedilir (Alagonya, Yıldırım ve Deren, 2004, s.554). Maddi anlamda bir hükmün kesin olması da yargılamanın bitiminden sonra hüküm etkisinin sonuç doğurmasıdır. Dolayısıyla şekli anlamda kesinlik hükümlerin içerikleriyle ilgili değilken maddi anlamda kesinlik hükümlerin içeriğiyle ilgilidir.

Bir hükmün maddi anlamda kesin kabul edilebilmesi için 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 301. maddesinde belirtildiği üzere;

- ✓ Davanın her iki tarafının,
- ✓ Dava nedenlerinin,
- ✓ İlk davada belirtilen hüküm fıkrasıyla ikinci davaya ait talep sonucunun aynı olması gerekmektedir.

Madde metnine göre bir hükmün maddi anlamda kesinlik kazanabilmesi için, şekli anlamda kesinleşmiş olması gerektiği ifade edilmek istenmiştir.

Hukuk ve Ceza Mahkemeleri Arasındaki Kesin Hüküm Etkisinin Yasal Dayanakları

Türk Borçlar Kanunu'nun 74'üncü maddesi

6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun 74. maddesinde, ceza yargısında verilen kararların hukuk mahkemesince verilen kararlara etkisi düzenlenmiştir. Bu maddeye göre yargıç, haksız fiilde bulunan kimsede kusur bulunup bulunmadığı, temyiz kudretinin olup olmadığına ilişkin hüküm kurarken, ceza yargısının sorumluluk hakkındaki hükümleri ile bağımlı değildir. Ayrıca hukuk yargıcı ceza yargıcının verdiği beraat kararına da bağımlı olmadan önündeki dosya ile ilgili kararını verir. Benzer olarak, ceza yargıcı kusur değerlendirmesinde bulunurken ve zararı belirlerken verdiği kararlarında hukuk yargıcını bağlamamaktadır. Dolayısıyla her iki yargı kolunun kararları ancak bu kararların kesinleşmiş olmasına bağlı olduğu kabul edilmektedir.

Doktrinde, Türk Borçlar Kanunu'nun 74. maddesinde, ceza yargıcının vermiş olduğu mahkumiyete ilişkin hükmünden açık bir şekilde bahsedilmesinin faydalı olacağı belirtilmektedir. Maddede belirtilen düzenlemeden yola çıkılarak hukuk yargıcının ceza

yargısında verilen kararlarla bağı olduğu sonucu çıkarılabilirse de hangi durumlarda bağı olması gerektiği hususlarının ne ölçüde olacağına ilişkin bir netlik bulunmaktadır (Koçhisarlıoğlu ve Erişgin, 2010, s. 1269-1270). Ceza yargısının sonucunda verilen kararda, tespitite bulunulan ve hükme esas teşkil eden maddi olaylar hukuk yargıcı açısından da bağlayıcı olmaktadır. Ceza mahkemesinde verilen kararın kesinlik kazanmasından dolayı bu hususlar hukuk mahkemesince yeniden ele alınmaz.

Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda Yer Alan Hükümler

Hukuk Muhakemesi Kanunu'nda "Sahtelik hakkında hukuk ve ceza mahkemesi kararlarının etkisi" başlığıyla 214. maddesinde bir belgenin sahteliğine ilişkin hukuk mahkemesinin vermiş olduğu kararın kesinleşmesi üzerine, bu belgenin ceza yargısında yeniden sahtelik iddiasının ileri sürülemeyeceğinden bahsedilmektedir. Maddede belge hakkında sahteliğine ilişkin ceza yargısınca düzenleyen kişiyle ilgili ceza verilmesine yer olmadığı veya beraat kararı verilmesi, hukuk yargısında belge ile ilgili sahtelik incelemesinde bulunulmasına mâni olmayacağı belirtilmiştir.

Hukuk Muhakemesi Kanunu'nun 303. maddesi bir davada verilen şekli anlamdaki kesin bir hükmün, başka bir davada maddi anlamda kesin hüküm teşkil edebilmesi için, her iki davanın, taraflarının, dava sebeplerinin ve ilk davanın hüküm fıkrası ile ikinci davaya ait talep sonucunun aynı olmasının gerekli olduğunu belirtmektedir.

Ceza Muhakemesi Kanunu'nda Yer Alan Hükümler

Hukuk ve ceza yargısınca verilen kararların etkileşimi için yapılan düzenlemelerden bir tanesi de Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 218. maddesidir. Bu maddeye göre kovuşturmada sanık veya mağdurun yaşı ceza hükümleri açısından tespitiyle alakalı bir problem yaşanması halinde mahkeme yasayla belirtilen usul hükümleri uyarınca problemin halli yoluna giderek kararını verir. Burada maddeyle ceza davasının hızlandırılması amaçlanmış, ceza verilmesine etki edecek yaşla ilgili olarak kaydın ceza verecek olan mahkemenin çözmesi istenmiştir. Bu karar hukuk yargıcını da bağlamaktadır ve hukuk yargısında kesin delil teşkil etmektedir (Pekcanitez, Atalay ve Özekes, 2007, s.563).

Hukuk Mahkemesince Verilen Kararların Ceza Mahkemesi Kararlarına Etkisi

Genel Olarak Hukuk Mahkemesi Tarafından Verilen Kararların Ceza Yargılamasındaki Etkileri

Hukuk ve ceza yargısı arasında ele aldığı konular, muhakemenin tarafları, amaçları ve deliller itibariyle farklılıklar bulunduğundan, bir ihtilafla ilgili olarak hukuk mahkemesince verilen bir hüküm genellikle ceza yargılamasında kesin hüküm oluşturmamaktadır (Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2012, s.682). Hukuk Muhakemesi Kanunu'nun 303. maddesi bir dava sonucunda verilmiş olan şekli anlamdaki bir hükmün, başka bir davada maddi anlamda kesin hüküm teşkil edebilmesi için, her iki davanın tarafları, sebepleri ve ilk davanın hüküm fıkrası ile ikinci davaya ait talep sonucunun aynı olması gerektiğini belirtmektedir.

Ceza muhakemesinde, suçlunun bulunarak hakkında cezalandırılmasına karar verilmesi ve böylece önleyici fonksiyonunu yerine getirerek kişiler arasındaki çatışmaların önüne geçilebilmesi amaçlanır. Bu yargı kolunda genel olarak resen harekete geçilir. Medeni yargı kolunda ise kişilerin iç içe buldukları ihtilaflarda onların korunmasını ve bir takım yargısal usullerle hareket edilmektedir. Dolayısıyla medeni yargıda hakları ihlal edilmiş kişiler medeni yargıyı harekete geçirmektedirler (Centel ve Zafer, 2012, s. 6).

Ceza yargısında hâkim olan ilkelerden bir tanesi maddi gerçeğin araştırılması iken medeni yargıda şekli gerçeğin bulunmasına çalışılmaktadır. Maddi gerçek araştırılırken, kendiliğinden harekete geçen yargılama sükeleri tarafların delilleriyle bağlı değildirler (Pekcanitez, Atalay ve Özekes, 2007, s.40). Aralarındaki bu farklılıklarından dolayı yargılama sırasında aranan deliller de farklılık göstermektedir.

Ceza yargısından deliller önceden hazırlanmamakta ve delillerin serbestliği ilkesi uyarınca ihtilaf konusu somut olay yasalara uygun olmak şartıyla herhangi bir delille ispat edilebileceği kuralı yargılamaya hâkim olmaktadır. Diğer bir deyişle hâkim, taraflarında delilleriyle ve istemleriyle bağlı değildir, kendi kanaatine göre somut olayla ilgili olarak kararını verir (Centel ve Zafer, 2012, s.7).

Gerçekte medeni yargının konusunu teşkil eden ancak yasalarda ceza yargısının da ele alabileceği belirtilmiş bulunan bazı uyuşmazlıklarla ilgili olarak medeni yargıda verilmiş bulunan bir karar, ceza yargısında kesin hüküm oluşturmaktadır. Örneğin, senedin sahte bulunmadığına dair hukuk mahkemesince verilmiş bulunan bir karar ceza yargısında kesin hüküm teşkil eder (Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2012, s. 682).

Hukuk yargısında devam etmekte olan bir dava ile ilgili olarak ceza yargısının bekletici mesele yapması durumunda hukuk yargılamasının sonucunda çıkan hükmün ceza yargısında faydalanılmasında bir mâni yoktur, bu hüküm ceza yargılamasında hükme esas alınabilmektedir. Dolayısıyla hukuk yargılamasında toplanmış bulunan delillerin ceza yargılamasında yeniden toplanmasına lüzum bulunmamaktadır.

Hukuk Mahkemesinde Açılan Sahtecilik Davası Hakkındaki Kararın Ceza Mahkemesine Etkisi

Senetlerin sahte olduğuna ilişkin bir iddianın öne sürüldüğü hukuk yargısında mahkemenin, senetle ilgili sahte olmadığı yönünde bir hüküm kurması durumunda bu karar, hukuk mahkemesinde kesin hüküm oluşturmaktadır. Hukuk Muhakemesi Kanunu'nun 214. maddesi gereğince bir belge ile ilgili olarak sahte olmadığı konusunda hukuk yargısınca verilmiş bulunan bir hükmün kesinleşmesi üzerine, aynı belgeyle ilgili ceza yargısında sahteliği konusundaki iddialar dinlenemez. Öte yandan, senetle ilgili olarak kamu davası açılmaz, görülmekte olan ceza yargısında bu konuda tartışılmaz ve dava reddedilmelidir. Çünkü bu durumda hukuk mahkemesinde verilmiş bulunan karar, ceza yargılaması için de kesin hüküm oluşturmaktadır (Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2012, s. 682).

Nitekim Yargıtay 6. Ceza Dairesince, senedin sahte olmadığına belirtildiği hukuk mahkemesi kararının kesinleşmesi durumunda ceza yargısında sanığın beraatına hükmedilmesi gerektiğine karar verilmiştir¹.

Hukuk Muhakemesi Kanunu'nun 212. maddesinde, bir senetle ilgili olarak sahteliğine hükmedilmesi ve bu hükmün kesinleşmesi üzerine senedin alt kısmına sahte olduğu yazılmak suretiyle senedin iptal edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Sahteliği konusunda karar verilen senedin resmi senet olması halinde senedin aslı aynı şekilde iptal edilmelidir (Karlı, 2001, s. 585).

Hukuk yargısında verilmiş bulunan senedin sahte olduğuna ilişkin kararlar, ceza yargısını bağlamamaktadır. Ceza mahkemesince, sahte olduğu belirlenen senedin, sanık tarafından üretildiğine hükmedilirse sanığın cezalandırılmasına karar verebilecektir (Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2012, s. 682).

Hukuk Mahkemesinde Açılan Yaş Tespitine İlişkin Verilen Kararın Ceza Mahkemesine Etkisi

Kovuşturmanın başlamasından evvel hukuk mahkemelerince verilen ve kesinleşen yaşın düzeltilmesine ilişkin kararlar, ceza mahkemelerince kesin hüküm oluşturmaktadır. Bu nedenle ceza mahkemesinde aynı kişiyle ilgili yaşın düzeltilmesi işlemlerinin en baştan yeniden yapılmasına imkân yoktur (Pekcanitez, Atalay ve Özkes, 2007, s. 563). Yaşın düzeltilmesine ilişkin istemlerin hukuk mahkemelerinde reddine ilişkin bir karar verilmiş olması durumunda da bu karar artık ceza mahkemeleri için kesin hüküm teşkil etmektedir.

Kesin hüküm oluşturan durumlar kesin delil de sayılırlar. Buna göre sanıkla ilgili yaş tespitine ilişkin olarak hukuk mahkemesinde verilen bir karar ceza mahkemesi nezdinde kesin delil olmaktadır (Kuru, Arslan ve Yılmaz, 2012, s. 683). Doktrinde de genel hâkim görüş hukuk mahkemelerinde yaş düzeltilmesi ile ilgili verilen kararlar, ceza mahkemelerinde bağlayıcı olduğu konusundadır. Öte yandan, hukuk mahkemelerinde yaşın düzeltilmesi hususunda yapılmakta olan yargılamalarda taraf beyanları yerine maddi gerçeğe ulaşma amacı içinde bulunduğu ifade edilmektedir (Pekcanitez, Atalay ve Özkes, 2007, s. 563). Bu durumda hukuk mahkemesi hâkimi maddi gerçeğin tespiti yönünden resen harekete geçerek gerekli görülen delilleri araştırma cihetine gidecektir.

Hukuk mahkemelerince yaş düzeltilmesine ilişkin verilen kararlar ayrıca Cumhuriyet savcılığınca temyiz edilebilir kararlardır. Hazırlık aşamasında da savcılık gerekli görmesi halinde mağdur ya da şüphelilerin yaş düzeltilmesi hususunda hukuk mahkemesi nezdinde istemde bulunabilmektedir. Mahkemece verilen hüküm ceza mahkemesinde bağlayıcı etkiye sahiptir (Akcan, 1999, 77).

Yargıtay Ceza Genel Kurulu 1981 tarihli bir kararında hukuk mahkemesinde alınan yaşın düzeltilmesine dair kesinleşmiş karara mesnet kabul edilen yetersiz raporla ceza

¹ Yargıtay 6. Ceza Dairesi., 30.04.1970 tarih ve 1970/2173 esas sayılı karar (Kazanci.com, erişim tarihi, 10.11.2020)

mahkemesinde sonucu etkileyecek şekilde adli tıp kurumundan alınan rapor arasında çelişkiler bulunmakta ise, nüfus kütüğünün düzeltilmesi yerine kişilerin gerçek yaşının kabul edilmesi gerektiği belirtilmiştir².

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Ceza ve hukuk yargısı kararları istisnalar dışında birbirlerine esas teşkil etmemektedirler. Zira, bu iki yargı kolunun yapı, konu, amaç ve kanıtların değerlendirilmesi ile yargılamaya ilişkin yöntemleri birbirlerinden farklıdır. Ceza yargılamasında resen araştırma ilkesi benimsenirken, hukuk yargısında tasarruf ilkesi ve taraflarca hazırlama ilkesi hakimdir.

Hukuk Muhakemesi Kanunu'nun 303. maddesinde bir dava sonucunda verilmiş olan şekli anlamdaki bir hükmün, başka bir davada maddi anlamda kesin hüküm teşkil edebilmesi için, her iki davanın tarafları, sebepleri ve ilk davanın hüküm fıkrası ile ikinci davaya ait talep sonucunun aynı olması gerektiği belirtilmektedir.

Ceza ve hukuk yargı kollarının verdikleri kararlar, birtakım istisnai hallerde birbirilerini etkileyebilmektedir ve bağlayıcı olabilmektedir. Hukuk Mahkemesinin, ceza mahkemesinde "kesin hüküm" oluşturan kararları, aslında Hukuk Mahkemesinde görülmesi gerekirken birlikte, özel yasa hükümleriyle ceza mahkemesinde de karara bağlanabileceği kabul edilmiş olan kararlardır. Örneğin bir senedin sahteliği konusunda açılmış bulunan bir dava ile yaşın düzeltilmesine ilişkin davalar sonucunda verilen kararlar her iki yargı kolu açısından birbirinin kararına esas teşkil etmektedirler.

² Yargıtay C.G.K.' nun 30.03.1981 tarih ve 1981/5-2 Esas ve 1981/106 Karar (Kazanci.com, erişim tarihi 11.11.2020)

Kaynakça

- Alangoya, H. /Yavuz/Yıldırım, Kâmil/Deren Yıldırım, Nevhis (2004), Medenî Usul Hukuku Esasları, 4. Baskı, Alkim Yayınevi, İstanbul.
- Çağlayan, Ramazan (2002), “İdari Yargıda Kesin Hüküm”, AÜEHFD, C.III.
- Centel, Nur/Zafer, Hamide (2012) Ceza Muhakemesi Hukuku, 9. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Karslı, Abdurrahim (2012) Medeni Usul Hukukunda Usuli İşlemler, Kudret Yayınevi, İstanbul 2001.
- Kılıçoğlu, Ahmet: Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Genişletilmiş 16. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Koçhisarlıoğlu, Cengiz/Erişgin, Özlem (2010) “Yeni Türk Borçlar Kanunu Tasarısı'nda 'Haksız Fiiller”, Prof. Dr. Rona Serozan'a Armağan, C II, İstanbul.
- Kunter, Nurullah/Yenisey, Feridun/Nuhoğlu, Ayşe (2009) Muhakeme Hukuku Dalı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku, 19. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Kuru, Baki/Arslan, Ramazan/Yılmaz, Ejder (2012) Medeni Usul Hukuku, 23. Baskı, Yetkin Yayıncılık, Ankara.
- Özkaya Ferendeci, Hamide (2009) Kesin Hükümün Objektif Sınırları, 12 Levha Yayınları, İstanbul.
- Öztan, Bilge (2002) Medeni Hukukun Temel Kavramları, 9. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Pekcanitez, Hakan/Atalay, Oğuz/Özekes, Muhammet (2007) Medenî Usul Hukuku, 6. Baskı, Yetkin Yayıncılık, Ankara.
- Postacıoğlu, İlhan E. (1975) Medeni Usul Hukuku Dersleri, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1986, İstanbul.
- Ulukapı, Ömer (1998) “Yargıtay Kararları Işığında Medeni Usul Hukukunda Yargılamaya Hâkim Olan İlkelerden Taraflarca Hazırlama İlkesi”, SHFD, Prof. Dr. Süleyman Arslan'a Armağan, C. 6.
- Üstündağ, Saim (2000), Medeni Yargılama Hukuku, C.I-II, 6. Baskı, Nesil Matbaacılık, İstanbul.
- Yılmaz, Ejder (1982) Medenî Yargılama Hukukunda Islah, Ceza Hukuku Dergisi, İstanbul.

